
יוסף קפאח
הליכות תימן
ספרית עיון
ראש־צורים

מחקרים ומקורות של מכון בן־צבי
בהוצאת "קרית־ספר" בע"מ, ירושלים

— ▪ —

ספונות
ספר שנה
לחקר קהילות ישראל במזרח
ספר א. תשי"ז, שיד+16 עמ'
ספר ב. תשי"ח, שעו+16 עמ'
ספר ג—ד. תשי"ט—תש"כ,
תקסז+22 עמ', 18 ציורים ותמונות.

ספר היובל לשניאור זלמן שזר
מחקרים ומקורות
לתולדות התנועה השבתאית
בעריכת יצחק בן־צבי ומאיר בניהו

ספר צפת
מחקרים ומקורות על קהילת צפת מן המאה השש־עשרה עד המאה התשע־עשרה, 532 עמ', תשכ"ב.

היהודים בהודו
חלקם בחיים הכלכליים והמדיניים
מאת ו' י' פישל
האוניברסיטה של ברקלי

המחבר מעלה דמותם של יהודים, סוחרים ודיפלומטים, שפעלו בשרותם של המעצמות האירופיות בהודו. תוך כדי תיאור פעולותיהם מצטיירת תמונה על אופן חדירתם של האירופים להודו, על דרכי המסחר וההתחרות שבין המעצמות האירופיות בינן לבין עצמן. הספר מקיף תקופה של כ־350 שנה, מתחילת המאה ה־16 ועד אמצע המאה ה־19. — 215 עמודים.

קהילות יהודי כורדיסתאן
מאת א' בן־יעקב

מחקר שיטתי ומסכם על מאה תשעים ושש קהילות כורדיסתאן בעיראק, פרס וסוריה שנתחסלו עם תקומת מדינת ישראל. לספר צורפו שירים ופיוטים של חכמי כורדיסתאן שרובם ככולם טמונים בכתבי־יד ורשימה של פיוטים שבדפוס. — 256 עמודים.

מצבות שאלוניקי
מאת ד"ר יצחק עמנואל

קהילת שאלוניקי קלטה במאה השש־עשרה את המספר הגדול ביותר של החכמים, המשוררים ואנשי־המדע, שגורשו מספרד ובאו למדינות תורכיה, והפכה למרכז גדול לתורה ולחכמה. בבית העלמין בשאלוניקי נשתמרו עד ימי מלחמת העולם השניה קבריהם של אישים הרבה, שידיעת תולדותיהם חשובה לקורות היהודים בקהילה זו. בספר הובא נוסחתם של כאלפיים מצבות מלפני שנת רס"ב ועד שנת תרצ"ב ותצלומן של כמה מצבות, בצירוף תולדותיהם של האישים, שנוסח ציון מצבתם מתפרסם בספר.

יהודי בבל
מאת א' בן־יעקב

המחבר שקד שנים רבות לאסוף את המקורות ולצבור חומר רב שמתוכו משתקפים חיי היהודים בקהילות העתיקות של בבל. מסוף תקופת הגאונים עד ימינו.
תעא+12 עמוד. 21 ציורים ומפות.

המחבר יליד צנעא, מגולל ביריעה רחבה את מעגל הזמן שהיהודי חי בו, מראשית השנה ועד אחרית שנה וכן את מעגל חייו, מיום היוולדו עד יום מותו. מתוך פרקי הספר אנחנו חשים ונושמים את ההוויה היהודית, ולא רק המאור שבה, אלא גם פינות חשוכות כגון בפרק "רפואות ואמונות תפלות" ובכמה פרקים אחרים. שני פרקים בספר "מלאכות ומשלוח־יד" ו"מלבושים ותכשיטים", יש בהם חומר מרוכז, שממנו יש ללמוד על אומנותם של יהודי תימן, ואילו הפרק היהודים באספקלריה של המשטר, בא להבהיר שמעמדם, הרגשתם וסדרי חייהם הקהילתיים של היהודים, נקבעו על פי יחסי התנהגותו של השלטון כלפיהם. בסוף הספר מדור מיוחד למלים ערביות בפי יהודי תימן.

ציור העטיפה: עמנואל גראו
דפוס סיון בע"מ, ירושלים

שער העיר המזרחי "באב אלקעע"
בית הקברות היהודי הישן
באב אלרום
סעאדי
בדיחי
שארע אלבדיחי
שארע אלג׳רקה
עואץ
שארע עואץ
יצחאק
שכונת אלגרקה
אלערק
ביר מגארי "אלברמאדה"
תגאגי
ריעאני
שארע אלריעאני
שארע אלדמארי
אלדמארי
תבארה
צאלח
שארע צאלח
אלכחלאני
שארע אלכחלאני
בדיחי החדשה
גנות ופרדסים
מרחץ
שארע גיאת
אלגרשי
סייאני
אלשיך
בית ומדרש הרב קאפח
שארע אלשיך
אלגמל
אלמדרש
אלשרעבי
פנחס
עזירי
שארע אלבוסאני
גספאן
שארע מסעוד
שמעון
אלגדיד
אלכסאר
אלמסורי
שארע אלכסאר
אלאסטא
שארע אלאסטא
סוק אלבז
סוק אלחב
סוק אלענב
מגזרה
חדאדין
שארע אלואדי
אלצלבי
שכונה ערבית "אלבלקה"
השער לחלק הערבי הפונה לשראראה
השער לחלק הערבי הפונה לאלבונה
צ
שטח בנוי
בית כנסת
"פרטא" – ירושלים

בית הקברות היהודי
בית הקברות היהודי הישן
אלמסעי
אלמחאריך
שער העיר המזרחי "באב אלקאע"
בדיחי
סעאדי
שארע אלצבירה
שארע אלבדיחי
באב אלרום
מסגד
גריק
עואץ׳
שארע אלג׳רקה
שארע עואץ׳
באס אלקאע
טירי
יצחאק
שכונת אלג׳רקה
אלערק
ביר מגארי "אלמרמאדה"
סוק אלטירי
חגאגי
ריעאני
שארע אלרעאני
שארע אלדמארי
אלדמארי
תבארה
שארע אלחארה
שארע אלעריק
גנות ופרדסים
צאלח
שארע צאלח
אלכחלאני
שארע אלכחלאני
בדיחי החדשה
שארע אלקארה
אלריגאני
שארע ג׳את
אלגרשי
סייאני
אלסייאני
בית ומדרש הרב קאפח
אלשיך
שארע אלשיך
אלגמל
אלמדרש
אלשרעבי
מרחץ
שארע אלמשמאעה
פנחס
שארע אלבוסאני
עזירי
סוק אלבז
אלקריה אלגדיד
שמעון
אלגדיד
גספאן
שארע מסעוד
שארע אלאסטא
אלכסאר
אלמסורי
אלאסטא
שארע אלכסאר
סוק אלמלח
סוק אלעגב
מגזרה
חדאדין
שכונה ערבית "אלבלקה"
שארע אלואדי
אלצלב
השער לחלק הערבי הפונה לשראה"
שטח בנוי
בית כנסת

הליכות תימן

חיי היהודים בצנעא ובנותיה

מאת

יוסף קאפח

בעריכת ישראל ישעיהו

הוצאת מכון בן־צבי האוניברסיטה העברית
על־ידי "קרית ספר" בע"מ · ירושלים

מחקרים ומקורות של מכון בן־צבי

STUDIES AND TEXTS

PUBLICATION OF THE BEN-ZVI INSTITUTE

Jewish Life in Sanà

by JOSEPH KAFIH

הוצאה שלישית מתוקנת

ISBN — 965-17-0137-4 — מסת"ב

Printed in Israel נדפס במדינת ישראל

דפוס סיון בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

מוקדש לזכר אמי נצ׳רה בת כמהר״ר יחיא צאלח (תרנ״ב—תרפ״ד)
ולזכר סבתי מרביינתי נעמה בת ר׳ דוד יצחק הלוי (תרס״ז—תש״ג)
לרעיתי־עזרתי
ברכה בת כה״ר יוסף צאלח — בהוקרה

הקדמה

הרבה נכתב על חיי היהודים בתימן, מנהגיהם ואורחותיהם, אך רובם של הכותבים לא מבני תימן הם, ומפי השמועה קלטו דבריהם. פרטים רבים נעלמו מהם ולא יכלו לדעתם, ומשום כך לקוים מחקריהם בחסר. חסרון זה לא תמיד יכול להימנות על־ידי רושם רשומות מבני העדה, שלפעמים רק עינו של מסתכל מבחוץ קולטת פרט מסויים. כדי להשמר מפגמים אלה לא הסתפקתי במראה עיניים ובגביית עדויות אלא גם עיינתי בספרים כדי להיזכר בדברים שלכתחילה לא ניתנה דעתי עליהם.

ליקוי נוסף המצוי בעבודות קדמות על חיי היהודים בתימן נובע מכך שהן מיוסדות על נוהגים של התימנים בארץ־ישראל, שסטו במידה מרובה ממקורם ויש מנהגים שאינם אלא חיקוי בלתי מוצלח ואפילו מסולף, כיוון שהרקע, האמצעים והאביזרים נשמטו מאותם טקסים. נוסף על כך כל מחוז בתימן ומנהגיו, והכותבים קיבלו מיוצאי מחוזות שונים בערבוביה, גם מיוצאי עדן, ולא הרגישו בשוני הרב בין מחוז לחבירו; שמועות שונות תואמו כפי רוח בינתם של המחברים ויצרו חדשות שלא היו; העדויות לא נבדקו והמוסרים שלא תמיד חשו בטוב לגלות את כל האמת, סיגננו את הדברים או שמסרו עדויות בלתי מהימנות. גדולה מזו: כל שנכתב אין בו כדי תיאור מלא של אורחות החיים לכל היקפם אלא פרשיות מסויימות. למלא חסרון זה בא הספר שלפנינו. הוא מקיף פרשיות רבות על חיי היהודים בצנעא במיוחד ותימן בכלל, בחגיהם ובאבלם, בתי־הכנסת ומנהגיהם, חינוך הבנים ותלמודי־התורה, חיי המשפחה ומעמד האשה, הבית וכליו, המלבושים והמשחקים, אמונות והווי וכל המיוחד ביהדות זאת, לא מפי השמועה ולא מתוך רשמים מקריים, אלא כאדם אשר יולד על ברכיהם וגדל ותונך בנוסח זה.

אמת, שלכתחילה לא נועד חיבור זה אלא לשם הנאה עצמית. בעלותי לארץ הקודש בשנת תש״ג עם אשתי וילדי, הגעתי לתל־אביב, והיתה לי עיר מהוללה זאת עולם אשר לא הסכנתי לו, אשר שונה הוא מאד מן העולם אשר בו גדלתי. הרגשתי בדידות ונחמתי היחידה היתה בשבתי לתאר חיי העבר, חשתי כאילו אני שרוי בתוכם ואותם הדמויות והמאורעות שבסיפורי עמדו כאילו חיים לנגד עיני רוחי. קיפלתי בספר כל מהלך חייהם של יהודי תימן, עתים בקצרה ועתים בארוכה, על האורות והצללים שבהם, מתוך נאמנות לאמת. סיימתי הכתיבה וגנזתי הספר ולא עלתה על דעתי להוציאו לאור. לאחר זמן רב נתגלגלה שיחה עם ידידי הרב מאיר בניהו והוא שעוררני לחזור ולבדוק את כל החומר, לבקרו ולהוציאו לאור ועל כך יבוא על הברכה.

עלי לציין שכל הכתוב בספר זה הוא רק מנהגי צנעא וסביבותיה ושאר עריה הגדולות של תימן כגון שבאם, עמראן, מנאכ׳ה, ד׳מאר, ירים ועוד. אך לא מנהגי הכפרים ולא המקומות הרחוקים כגון ערי שרעב וכל תימן התחתונה (אלימן אלאספל), שאינני בקי בהם היטב ורצוי שבקי בהילכות חייהם יעלם על הכתב ויפה שעה אחת קודם, כי עם חיסול גולה זו ועליית כל בניה לישראל, טבעי הדבר שהכל נשכח לאט לאט, ואף אני אם רציתי עתה לכתוב חומר זה לא הייתי מצליח, כי כבר השכחה גברה. לסוף הספר צירפתי מילון מצומצם למילים שהן יהודיות ביסודן, או שהן ערביות ביסודן אך ניבן וביטוין מיוחד ליהודים או שמובנן שונה אצל היהודים.

הנני מזכיר לברכה את ידיד נעורי מר ישראל ישעיהו, סגן יו״ר הכנסת, שקיבל על עצמו עריכת הספר והעירני על עניינים שהיו טעונים הסבר נוסף. פרופ׳ ש׳ ד׳ גויטיין הואיל בטובו לעבור על החיבור טרם נדפס ולו אני מודה. התמונות והצילומים מיעוטם מן האוסף שלי ומן האוסף של מר י׳ ישעיהו, ורובם מאוסף מר יחיאל חייבי, שהיה צלם בתימן, ותודתי נתונה להם על כך.

ירושלים, מנחם תש״כ.

יוסף קאפח

במבואי־הספר

אשר קווינו בא. גלות תימן איננה עוד. דורות על דורות נכספה נפשה לישועה ופדות ועכשיו היא באה במלוא הוד הפלא וזיו הנס. אנשי הפיוט והחזון שקמו ליהדות תימן וכן חלוצי העליה ממנה לארץ, יחידים ושיירות, הם שסייעו לקירוב הגאולה אל פתחה של גולת־תימן. ביקורו של השד״ר הירושלמי יעקב ספיר הלוי (תרי״ט) טווה חוטי קשר מחודשים ביניהם לבין עיר הקודש. שליחותו של שמואל יבנאלי (תרע״א־תרע״ב) הגבירה צפייתם ומתח נפשם. לא היתה חסרה לבני גולה זו אלא שעת הכושר כדי שיפלו בזרועותיה וילכו אתה למושעות. שעת הכושר באה איפוא עם קום מדינת־ישראל. גלות תימן, בת אלפי השנים, המדושנת תרבות יהודית שרשית, השומרת הנאמנה על מקורות עתיקי־יומין ועל שכיות־חמדה, הן במסורת אבות והן במנהגי דורות, כבר שתולה באדמת ישראל.

זה עשרות שנים שחכמים והוקרים, ביניהם מר יצחק בן־צבי, נשיא מדינת־ישראל וראש מכון בן־צבי, והמלומדים א׳ בראואר ז״ל ויבדלו לח״א ש״ד גויטיין, אברהם יערי, דב סדן וזולתם — עומדים ותובעים להגביר כח המאסף והמכנס בשדות יהדות תימן, לקצור קצירה וללקט אמריה בטרם תפגע בהן מארת השיכחה. גם בין חכמי תימן היו שעוררו לכך ובראשם ייזכר לטובה מורי ורבי הישיש, ר׳ יחיה אלקאפח ז״ל, זקנו של מחבר ספר זה. הוא התריע על ביזת כתבי־היד העתיקים של חכמי תימן ועל יחס הזילזול בהם מצד פשוטי העם. ידוע מה שכתב באגרת אל מר משה קהתי (״מתימן לציון״, עמ׳ 148), ובאגרתו אל ר׳ שלמה בובר כתב לאמור: ״ועוד לעת כזאת אנכי לא החשיתי ועל משמרתי אני עומד לדרוש ולתור אחר כתבי־יד עתיקים אולי נמצא אצל אחינו בני הכפרים ובני עיירות ועד עתה אין מגיד לי דבר כי כבר קנו הנוסעים כמעט את הכל, ואם באולי נשאר מהם פליטה — אין פונה אליהם ולא יודעם ומכיר ערכם...״ (״שבות תימן״, עמ׳ 228). הוא סבר, שכתבי־היד העתיקים של יהודי־תימן הם אוצרם, ולפיכך הגדיל לעשות באיסוף נידחים ובחישוף גנזים. וכאן בארץ־ישראל עמד ועמל ר׳ אברהם אלנדאף ז״ל לאסוף אל מחברת ״שרידי תימן״ הידועים לו וגם טרח להביא לדפוס ספרים שימושיים, כגון ה״תאג׳״ (״כתר תורה״) וסידורי התפילה נוסח יהודי תימן. אלה שהזכרנו, הם ואחרים זולתם, לא זו בלבד שתבעו והתריעו אלא גם עשו בעצמם ופירסמו חיבורים ומחקרים על יהדות תימן. אך הצד השווה שבכולם הוא שכל אחד מהם תנא ושייר.

אברהם צבי אידלסון אסף מעט משירי תימן, בנוסח מוגה ומדוייק (בעזרת הפרופ׳ נ״ה טור־סיני), ועליו הוסיף כרך גדול של אוסף נגינות התפילה, הקריאה בתורה וזמירות שונות של יהודי־תימן. אם כי אין לסמוך הרבה על קביעותיו בשטח זה, משום ששמע מיוצאי מחוזות שונים וכן מאלה שגדלו בארץ וכבר אימצו לעצמם נעימות זרות, מחבר ספר זה עשה

גדולות בעזרתה של הגב' ד"ר יוהנה ספקטור, שהקליטה נעימות רבות של יהודי תימן ונגינותיהם. אך שירים רבים עדיין פזורים בדיוואנים שונים, ביניהם כתבי־יד יקרי מציאות. גם הגב' גרזון־קיוי ומר מנשה רבינא עודדים פה ושם בחלקה זו; החכם ש"ד גויטיין בספרו "Iemenica" איזן וחיקר כ־1420 משלים, שאסף מפיהם של התימנים. על מפעלו זה, ראוי הוא לברכה. אבל עדיין מרובים הם המשלים שלא נאספו. והרי פתגמיהם ומשליהם של יהודי־תימן מלמדים על הווייתם ועל חכמת חייהם! ר' יצחק שבטיאל, עסק ב"מסורות התימנים בדקדוק לשון חכמים", אך ההמשך עדיין לא בא. בשטח זה הגדיל לעשות גם ד"ר שלמה מורג.

ליהדות תימן קמו אישי סגולה, מקדשי השם, חסידים ואנשי מעשה, פייטנים ודרשנים, למדנים ומורי הוראה, אשר אורב זרוע על פני חייה של אותה גולה, מהם שמצאנו אחריהם ירושה בכתב ומהם שלא מצאנו אחריהם ירושה בכתב. אבותינו וזקנינו סיפרו לנו, בקצירת האומר כמנהגם, על מופת חייהם של אותם אישים דגולים, וגם סיפורים אלו עדיין לא באו בכתובים, אלא מעט מזער.

ועדיין חסר לנו ספר תולדות יהודי־תימן. מקצת מן החומר הספיקו ללקוט ולפרסם מלומדים שונים וביניהם מר יהודה רצהבי ומר שמעון גרידי. גם חוברותיו המלבבות של אברהם טביב ז"ל "גלות תימן" ו"שבי־תימן", וכן ספריהם של ר' מהלל העדני ז"ל "בין עדן ותימן" ושל ר' עמרם קרח ז"ל "סערת תימן", יחד עם חיבוריהם של חכמי הדורות הקודמים בתימן כגון ר' סעיד צעדי ("דופי הזמן") ר' חיים חבשוש ("קורות ישראל בתימן"), ר' סלימאן חבשוש ("אשכולות מרורות") וכיוצא בהם — כל אלה יחד יש בהם משום ציוני־דרך, בפרשת תולדותיהם של יהודי־תימן, אך עיקר המלאכה עדיין לפנינו.

ידוע כי בחמלת ה' על יהודי תימן הם לא הוגלו רבות ולא גורשו ממקום למקום, לא מתימן ואליה ולא בתוכה, על אף מר גלותם וכובד־ענותם. משום כך אפשר לומר עליהם שכיוון שלא הורקו מכלי אל כלי עמד טעמם בם וריחם לא נמר. יחד עם זאת היתה תימן עניה באמצעי תחבורה. הקשרים בין קהילה לקהילה היו מועטים ומשום כך נשתמרו, או נתהוו אצלם במרוצת הדורות, הבדלים שונים, העושים את הווייתם, מנהגיהם ותרבותם, למסכת רבת גוונים וצבעים, שלפעמים יש בהם יופי מלבב אך בעיקר שמור בהם עושר לטובתם של חוקרים ודורשי רשומות. היה עלינו, איפוא, להזדרז ולאסוף פזורי קדמוניותיה ונדחי תרבותה של יהדות תימן, שעה שבבת־אחת ננערה ממקומה, בפעם הראשונה מיום היותה. היתה זו עת כנוס.

י"ג השנים, שעברו על גאולי־תימן במדינת־ישראל, נשאו בכנפיהן תנופה כבירה של החשת תהליכי השתנות וזירוז תמורות. גם בעשרות השנים שקדמו למדינה פעלו אותם תהליכים. אולם קצבם והיקפם היה כאין וכאפס לעומת קצבם המסעיר והיקפם העצום בתקופת המדינה. נראה שעצמת הרצון לפרוק עול ההוויה הגלותית גרמה גם לפריקת דברים שאין לפרוק אותם.

במשך י"ג השנים הללו פשטו עולי תימן צורות שהביאו עמם ולבשו צורה או צורות חדשות על כל החיובי והשלילי שבדבר, ולא היינו מצטערים על כך אילו נאסף ונצבר ונשמר כל אשר בשם תרבות ייחודית יכונה. תמצא לומר, שהמטרה הנשגבה של מיזוג שבי הגלויות מתקיימת מצדה האחד ואינה מתקיימת מצדה השני. המיזוג מבזבז את נכסי העבר במקום להתעשר בהם.

הגיעו הדברים לידי כך, שאפילו פרשיות העליה מתימן, לא זכו עדיין להיאסף אל אוצר הספרות. ספריהם של שמואל יבנאלי („מסע לתימן”) ואברהם טביב (ר' לעיל) זכרונם לברכה וייבדלו לחיים ארוכים יוסף צדוק („בסערות תימן”) ושלמה ברר („על כנפי נשרים”) וכן מאמריהם של כותב שורות אלו ושל חיים שראבי ואחרים — עדיין אינם ממצים אלא מקצת מאותן פרשיות. גם פרשת התנהלותם של עולי תימן בארץ טרם נרשמה על ספר. פרקים מועטים מראשיתה ראו אור בקבצים „מתימן לציון” ו„שבות־תימן” ובעוד כמה חוברות ומאמרים.

חיים הזז, סופר גדול־רוח, צייר לנו את הווית חייהם של עולי תימן בישראל, השרויה בתהליכי השתנות, וניסה לעצב גם את דמותה ובבואתה בתימן עצמה, אף־על־פי שלא היה בה מעודו. כמוהו מרדכי טביב, איש תימן, סופר מחונן שהעשיר אוצרנו בשלושה ספרי יצירה סיפורית המתארים תהליכי היקלטותם של עולי תימן בחיי הארץ.

✶

והנה העיר ה' את רוחו של הרב יוסף קאפח לחבר ספר זה, „הליכות תימן”, שנוסח ראשון שלו נכתב סמוך לעלייתו כשרשמיו היו צלולים. המחבר לא נקט בדרך של מיון והבחנה בין הרגיל והמקובל לבין המיוחד והאופייני. הוא כלל ופרט, וכל הרוצה לברור לעצמו מתוך התיאור הזה את מה שנראה לו כאופייני ומיוחד — יבוא ויברור.

מחברנו נולד וגדל בעיר צנעא. הוא ספג את נשמת הווייתה ולפיכך אין סיפורו יבש, אלא הוא שוטף ממעיינות ישותו של המחבר ומתנגן לו כמין זמר של חיים שהיו ואינם, שלא נותר מהם אלא עקבות של געגועים על מחוז הילדות וכמיהה לנוף ולהוויה הכובשים לו לאדם משעת לידתו.

המחבר לא הרחיב היריעה על קהילות אחרות בתימן ולא עשה השוואות בין מנהג למנהג ובין נוסח לנוסח. הוא נשאר בתחומה של צנעא פרט למקרים מועטים בלבד. חסרון זה ניתן להתמלא בידי כל מי שיבוא להמשיך ולהשלים. בצנעא היתה הקהילה המרכזית הגדולה ביותר בתימן, הליכות חייה יכולים לשמש דוגמה לחיי היהודים בתימן כולה, וכל מי שיבוא לכתוב על יהודי־תימן יצטרך לראות בה עיקר ויסוד ואת השאר כתוספות והשלמות. ולא עוד אלא שרמתם ההשכלתית והרוחנית של יהודי צנעא הקלה על חוקרים וסופרים את המגע אתם כשם שהצמיחה כוחות של חוקרים וסופרים, מתוכם עצמם, ולפיכך בולט חותמם וחותם הווייתם בכל מה שנכתב על יהודי תימן.

הספר מקיף וכולל את מעגל הזמן שהיהודי חי בו, מראשית השנה ועד אחרית שנה וכן את מעגל חייו, מיום היוולדו עד יום מותו. מתוך פרקי הספר אנחנו חשים ונושמים את ההוויה היהודית המבוססת על הדין וההלכה. אולם המחבר מצא לנכון לחשוף גם פינות חשוכות כגון בפרק „רפואות ואמונות תפלות”, ובכמה פרקים אחרים. לא תהיה זו אמת אם נאמר שחייהם של יהודי תימן היו מוארים באור תורה בלבד. חלק מחייהם היה שוכן חשכים בגלל אמונות הבל ומסורת של רפואות אליל, שבאה מכוח השפעתה של סביבתם הגויית.

דעת לנבון נקל, שחיי היהודים בתימן לא היו מנותקים כליל מן הרקע הכללי של חיי תימן. מחיצה דתית עבה הצצה בין היהודים לבין המוסלמים־הערבים, אך גם החיים היום־יומיים בסביבה אחת ובאווירה אחת עשו את שלהם. בייחוד מרובה היתה ההשפעה ההדדית בין

יושבי הכפרים, שמשכנותיהם היו סמוכים זה לזה, ובינֵיהם שררו יחסי שכנות טובה. מקצת מן ההשפעה שקלטו יהודי הכפרים מן שכניהם, הסתנן גם אל אחיהם יושבי הערים, ובכללן צנעא.

שני פרקים בספר זה, כל אחד קובע ברכה לעצמו: "מלאכות ומשלוח־יד" ו"מלבושים ותכשיטים". יש בהם חומר מרוכז, שממנו יש ללמוד על אומנותם של יהודי תימן, שהיתה להם אמנות ממש. וחבל שבבואם לארץ התפרקו ממנה, מתוך היפזון למצוא לעצמם פרנסה מיידית, ומתוך הנטייה להסתגל אל החדש ולנטוש את הישן. כן חשוב הפרק "מאכלים ומט־עמים" נוכח המחקרים, שעושים עכשיו חכמי הרפואה בארץ ומחוצה לה, בדבר השפעת הרכב תזונתם על בריאותם המעוררת ענין. ואילו הפרק היהודים באספקלריה של המשטר, בא להבהיר שני ענינים: א. שמעמדם, הרגשתם וסדרי חייהם הקהילתיים של היהודים, נקבעו על פי יחסו והתנהגותו של השלטון כלפיהם. כאשר משלו התורכים בתימן הורגש הדבר בחייהם של היהודים לטוב ולרע, לא רק מבחינת מעמדם המדיני אלא גם מבחינת היחסים והמנהגים החברתיים השונים. ואין ספק שהורגשו הבדלים בין חייהם תחת שלטונו של אמאם מוסלמי אחד לבין חייהם תחת שלטונו של אמאם מוסלמי אחר; ב. שכל המתואר בפרקי הספר מתאים לתקופת שלטונו של האמאם יחיא חמיד אל־דין. ידוע שאמאם זה נהג, יותר מקודמיו, בחסד עם היהודים, הוא נרצח בשנת תש"ט, אותה שעה הקיץ הקץ על גולת־תימן. נמצא שתקופת שלטונו של האמאם הנ"ל היא התקופה האחרונה, החותמת ומסיימת את חיי היהודים בגלות תימן.

האם חיי היהודים באותה תקופה יכולים להיות דוגמה היוצאת ללמד על כלל חייהם בכל התקופות? אכן, ההבדל בין ימיו של שליט רשע לימיו של שליט חסיד היה במידת שלוות הנפש, בהרגשה שיש דין ויש דיין, בפרנסה תקינה, בסדרי החיים הקהילתיים. ואילו הצד הבסיסי היהודי של הליכות יהודי תימן היה, כפי הנראה, שווה בכל הדורות ובכל התקופות.

אם הקורא או המעיין יבוא לידי מסקנה שגם באותם תחומים, שתחם לעצמו המחבר, לא מיצה את הכל — יהיה הדין עמו. אלא שאם נבוא חשבון יתברר לנו מיד שהמחבר שָׁנָה מרובה ושייר מועט. נחוצה בייחוד עבודת מילואים והשוואה בין הליכות היהודים בצנעא לבין הישוב הכפרי, שמן השוני שביניהם נוכל ללמוד לא מעט.

מ"ו הישיש ר׳ יחיה אלקאפח ז"ל העמיד תלמידים הרבה. הלימוד בבית מדרשו לא היה כפי שהיו רגילים בזמן האחרון בתימן, להגות בתורה "כעוף המצפצף". הוא דרש מחניכיו לימוד מעמיק, יסודי ומקיף ובראש וראשונה גמרא ופוסקים, ראשונים ואחרונים. הרב ובית מדרשו ביקשו גם להעשיר ידיעותיהם, ולהרחיב אופקי ראייתם של יהודי תימן על־ידי לימוד תולדות ישראל וידיעת תכונה, חשבון ודיקדוק הלשון העברית והערבית, כשם ששאפו להקנות להם ממיטב המחשבה היהודית, כפי שנתגבשה בחיבוריהם של רס"ג, רבינו בחיי, ר׳ יהודה הלוי ובפרט הרמב"ם.

תורה מחזרת על אכסניה שלה. הנה נכדו ר׳ יוסף קאפח, בעודו צעיר לימים רב ומבורך יבולו. נוסף לעבודתו כדיין וכמרביץ תורה, כמסורת אבותיו, הוא תירגם וההדיר חיבורים עתיקים של חכמי תימן ושומר על אוצר ספריו של זקנו, שרבים בהם החיבורים החשובים בכתב־יד, שעדיין לא ראו אור. הוא עוסק גם בכתיבת מאמרי מחקר וביקורת על נושאים הלכתיים ומדעיים. עכשיו מופיע ספר גדול וחשוב זה של המחבר ועוד ידו נטויה. יבורך חילו.

ישראל ישעיהו

שער ראשון
שבת ומועד

א. שבת

ההכנות לשבת

ההכנות לשבת מתחילות מיום רביעי. במשפחות עניות ראש המשפחה יוצא בעצמו, או שולח אחד מבניו, לשוק כדי לשבר חטים ופולים או "עָתַר" (קטנית ממשפחת האפונה) לצרכי השבת. האשה בוררת את החטים ושורה אותן במים כדי לעשות מהן "נַקִי" (קמח לבן) לכבוד שבת. כן בוררת ושורה במים את הפולים או האפונים כדי לרככם, שיהיו ראויים לקלייה בערב־שבת. ואלו יום חמישי יש לו הכנות משלו. הנשים טוחנות בהשכמת הבוקר את הקמח של השבת. תינוקות של־בית־רבן ממהרים לבתי האולפנא שלהם כדי לחזור על פרשת השבוע, שנים מקרא ושנים תרגום, אחד של אונקלוס בארמית והשני של רס"ג בערבית, ללא שגיאות, ואוי לו למי ששוגה ומקלקל את השורה, שהוא לוקה בחומרה יתירה.

בבתי־כנסת נהגו גם המבוגרים לקרוא, אחרי תפלת שחרית, את פרשת השבוע, שנים מקרא ואחד תרגום חציה ביום רביעי וחציה ביום חמישי. ארבעת המברכים הראשונים חוזרים ביום רביעי, ומהחמישי עד סוף הפרשה חוזרים ביום חמישי. בצהרי יום חמישי מרחיצות הנשים את ילדיהן ומחליפות את בגדיהם בבגדים נקיים, כך שהנערים באים לבית האולפנא כשפני השבת המתקרבת ניכרת על פניהם, ועל זה אומר המשורר "אשמע מבשר טוב מיום חמישי" (שיר המתחיל "על אהבתך"). אימרה ידועה היא: "יַוּם אַלְכַ׳מִיס יִלְבְּסוּ אַלְקַמִיץ׳" — ביום חמישי לובשים את החלוק [הנאה].

אחה"צ היו הנשים הולכות יחד עם בנותיהן לבית־המרחץ העירוני. בלילה, וביחוד מאחר הצות ואילך, זורמים הגברים וילדיהם לבית־המרחץ. הטרודים ביותר היו מניחים את ההליכה למרחץ ליום ששי עצמו. ואלו ביום הששי הכל משכימים בתפלה וממהרים לשוק, המתמלא בשעות הבוקר סחורות ובני־אדם, כדי לקנות סְנַאיג כַ׳צ׳רַא לַלְחִלְבְּו — (תבלין־ירוקים בשביל ה"חילבה")[1] כגון עלי כסבר, כרתי, שום וכו׳, וכן ירקות־מאכל כגון גזר, בצל, צנון ועגבניות. משם ממהרים לשוק הקצבים כדי לקנות את מנת הבשר לשבת "שַׁרְכָה" הכוללת גם עצמות ושומן בשביל "הַהַרִיס"[1]. משם פונים לקנות עצי־בשמים, כַיסַן ישד׳אב[2] בשביל כבוד השבת[3].

1 על "החלבה" וה"הריס" ואופן עשייתם — ראה להלן בפרק "מאכלים ומטעמים".

2 קדמוננו נהגו לפרש שה"חמס" הנזכר במשנה עוקצים פ"ג מ"ה הוא ה"ריחאן". שדאב הוא הפיגם הנזכר במשנה שביעית פ"ט מ"א ובכמה מקומות ואצל הספרדים הוא ידוע בשם "רודא".

3 על השימוש בענפי בושם אלה ראה בפרק "הלידה ותגיגותיה".

בערב שבת משעות הצהרים, והמהדרין מקדימים מן הבוקר, שובתת העבודה והמלאכה. האנשים עוסקים רק בצרכי השבת ובהכנות לשבת, כגון תספורת, תיקון ספרי התורה שבהם יקראו בשבת, תיקון המלבושים וכיוצא בזה. אין לובשים בערב שבת מלבוש של־ימי־חול; אף לאחר שמתרחצים, מי שמקדים ומי שמאחר, לובשים בגד־ביניים מאריג העשוי משבצות קטנות שחור בלבן ונקרא "מַדַנִי".

גם מאכלים של ערב־שבת שונים במקצת מן המאכלים של־כל־יום. אותם שהספיקו להתרחץ לפני עלות השחר באים לבתיהם לאכול ארוחת בוקר עם בשר צלי־אש, או פְּתות צַלַאסַמן לסעודת הצהרים אוכלים "לחוח" [3א].

בשעות שלאחה"צ יש שהיו הולכים לבתי הכנסת ללמוד מעט "זוהר" בצוותא ובניגון. אצל סבי ז"ל היו מתאספים תלמידים מובחרים כדי ללמוד בהלכות "קידוש החודש" ולהתעמק במקצוע "התכונה" (אסטרונומיה) שהוא היה המומחה בתימן במקצוע זה. אלה שהיו לומדים זוהר היו מתפללים מנחה לאחר הלמוד. הכל היו יוצאים לשוק סמוך לשבת לקנות "דִוּם" (רִימִין). ומיני מתיקה לכבוד שבת, בייחוד בשביל אותם שעתידים לקום בליל־שבת לתיקון־חצות או ללימוד משניות.

בשעות שלאחר הצהרים רב החיפזון, בייחוד בערבי־שבתות הקצרים של החורף, שולחים החנוונים לגבות חובותיהם מבעלי הבתים, והסוחרים סובבים על החנוונים לקבל מהם תשלומים על חשבון חובות־"נגמה". גבאי בתי הכנסת יוצאים לגבות את ה"נדרים" מידי המתפללים. כן יוצאים שליחי־ציבור לאסוף ככרות "המצות" מכל בית ובית [4].

כשעה ומחצה, או שעתיים לפני שקיעת החמה, מחליפים בגדיהם, לובשים בגדי־שבת לבנים ונקיים, שנודף מהם ריחם של עשבי־בשמים שונים הטמונים בארון הבגדים. עקרות־הבית מלבישות ילדיהן הקטנים, וסמוך לכך הולך האב, יחד עם בניו הגדולים והקטנים, לבית־הכנסת, כשכולם עטופים בטליתות המיוחדות של שבת, להבדיל מן הטלית של ימי החול [5].

סדר ליל שבת

עם שמתקבצים לבית־הכנסת קוראים בנעימה עריבה, בצוותא ובמיתון, את "שיר השירים". לאחר מכן אומרים ששה מזמורים, כנגד ששת ימי החול, המתחילים ב"לכו נרננה" בנעימה מיוחדת לכך. היו בתי כנסת שהפסיקו אחר חמשת המזמורים הראשונים כדי להתפלל מנחה, ולאחר מנחה אומרים את המזמור הששי "מזמור לדוד הבו לה' בני אלים". בכל בתי הכנסת כשמתחילים מזמור זה עומדים כל הקהל על רגליהם ואומרים אותו מעומד. כשמגיעים לפיוט "לכה דודי" החזן פותח בסלסול "לכה דודי" והקהל "חוטף" מפיו וממשיך את כל הפיוט. אחרי כל "בית" של הפיוט חוזרים על הפזמון החוזר "לכה דודי". בעת

3א ר' בפרק "מאכלים ומטעמים".

4 ראה בפרק "מתן הלוואות וצדקה".

5 הטלית נקראת שַמְלֶה. בחול לובשים "שמלה" עשויה מצמר כבשים. ואלו טלית של שבת — שתי דוגמאות לה: אחת טלית לבנה עם פסים שחורים, או כחולים, לרוחב שוליה, המשתלשלים לצדדים, כזו המקובלת בארצות מזרח אירופה, ונקראת "שַאל". שניה — טלית שחורה, ארוגה מצמר רחלים שחור נקי ומעודן, תוצרת מקומית, ונקראת "שַמְלֶה בַלַדִי" וראה בפרק "מלבושים ותכשיטים".

אמירת "בואי־כלה" נהגו "לרקד", בדרך הגבהת עקבי רגליהם עד פרקי האצבעות ללא הפניית הראש בקלילות לצדדים. מנהג זה מבוסס על דברי הר"ח, בבא קמא, לב, א. ואעפ"י שכל הפיוט "לכה דודי" חדש הוא, בפרט בתימן, מנהג עתיק הוא לרקד בערב שבת ולומר "בואי כלה". את ה"מזמור שיר ליום השבת" אומרים במקהלה, בנעימה בצורה המיוחדת למזמור זה, שלפי המקובל היא שריד עתיק ממנגינות התהילים, שהיו הלויים שרים במקדש בליווי כלים. גומרים את התפילה ויוצאים מבעוד־יום [*5]. היו בתי־כנסת, שיצאו, לאחר מעריב, בערב־שבת בעוד השמש בראשי האילנות.

בשעה שהגברים בבית הכנסת, מדליקות הנשים את הנרות, שמלכתחילה הוכנו על ידי ראש המשפחה והונחו במקומן הראוי להן לפני לכתו לתפילה, ומיד לובשות בגדי־שבת נאים מלבישות את בנותיהן, מעמידות את השולחן בצד החדר, מניחות עליו את הגֵעֲלֶה[6] בצד עריבת הלחם אשר יאכלו בליל־שבת, ומכסות השולחן במטפחת נאה. לאחר מכן יושבות וממתינות לבוא בעליהן וילדיהן מבית הכנסת, כשהן מחזיקות בידיהן בדי־עצי־בשמים (גְ׳צְן שַׁדַ׳אבֶה או חֻמְחֻמֶה רַיחַן). חזרו המתפללים מבית הכנסת, פושטים טליתותיהם ומקפלים אותם, פושטים מעליהם בגדי שבת הלבנים ולובשים בגדי־בית (חַק אַלבֵית) גם הם לבנים, אך פשוטים יותר. יש שנהגו לפתוח באמירת "שלום עליכם מלאכי השרת" וכו׳ ואחר־כך מקדש ראש המשפחה על היין [*6], שותה מן הכוס ואחריו טועם מאותו הכוס כל אחד ואחד מבני הבית, לפי סדר גילם וחשיבותם, תחלה הגברים ואחריהם הנשים. מגישים את הגעלה, ראש המשפחה, או עקרת הבית, מחלק מנות לכל אחד מבני הבית. בבתים בינוניים נותנים לפני כל אחד ואחד מלא כף אחת "קְלָא" — פולים קלוים — או "צְתַר" — קלוי, פלח־רימון, שלשה אגוזים, שני תפוחי־עץ, לימון מתוק אחד, כשבע משמש, שני פלחי אתרוג [7], שני אפרסקים, שני גזר, כל פרי מהם בתקופתו. עשירים מרבים יותר, ועניים מגישים פחות; ראש המשפחה מברך "בורא פרי העץ" וכל בני הבית עונים אחריו אמן; מעתה ניתנה הרשות וכל אחד מברך "עץ" ואח"כ "אדמה" ואח"כ "שהכל". הזכרים מברכים בקול־רם והנקבות בלחש. לפני ראש המשפחה מגישים בקבוק־יין או ערק וכן קערה של "שְׁוִיָה" (בשר, צלי־אש), שותה ומקנח בנתח צלי, מוזג כוסית לעיקרת הבית כפי הרגלה, ולבניו, הגדול לפי גדלו והקטן לפי קטנו; לבנות אין נותנים יין; גם בנים קטנים אין שותים יין. מורגלא בפיהם אימרתו של הרמב"ם "הדבש והיין רע לקטנים ויפה לזקנים" (הלכות דעות פ"ד הל יב). לאחר שאוכלים שעה קלה בניחותא — שרים שיר אחד או שנים משירי שבת. שירי ליל־שבת אינם מושרים כרגיל על ידי שניים, אחד אומר ואחד עונה, אלא כל המסובים שרים אותם יחד, גדולים וקטנים, במקהלה אחת; בשעה זו בוקע קול הרינה והשירה מכל בית יהודי.

*5 לא נהגו לקדש בביהכ"נ בשיטת הירושלמי (פסחים פ"י ה"ב) שברכה מעין שבע קידוש לאורחים?

6 געלה — מגדנות, שנוהגים יהודי־תימן להגישם לפני כל סעודה, בשבת, בחג ובמסיבות של מצוה; הרכבה — כלשהו מפירות העונה וקליות של כמה מיני קטניות. עם הגעלה, מגישים משקאות ואגב אכילה ושתיה שרים משירי משורריהם הנודעים ומגלגלים בדברי־תורה עד זמן הסעודה.

*6 יש שנהגו לקדש מעומד, ויש אומרים רק ויכולו מעומד, ויש שאומרים הכל בישיבה. ואלה שמקדשים מעומד רק הגברים עומדים כיון שויכולו היא עדות. ונשים אינן מעידות.

7 האתרוג התימני ידוע במתיקותו ובמידותיו הגדולות והוא פרי נתמד למראה וטוב למאכל (ור׳ להלן בפרק חג הסוכות).

שבת ומועד

להלן שני שירים מתוך שירי־ליל־שבת:

א. שלום לבוא שבת

שָׁלוֹם לְבוֹא שַׁבָּת, שָׁלוֹם וְשִׂמְחָה / שָׁלוֹם לְךָ שָׁלוֹם, יוֹם הַמְּנוּחָה.
שִׂישׂוּ בְּנֵי יַעֲקֹב, כִּי בָא שְׁבִיעִי / גִּילוּ בְּלֶקַח טוֹב, יוֹם שַׁעֲשׁוּעַי.
וּרְאוּ אֱמֶת מַה טּוֹב, דּוֹדִי וְרֵעִי / אֶמְצָא בְּיוֹם זֶה טוֹב, שָׂשׂוֹן וְשִׂמְחָה.
דִּבֵּר בְּהַר סִינַי, דִּבּוּר רְבִיעִי / זָכוֹר וְגַם שָׁמוֹר, יוֹם הַשְּׁבִיעִי.
עַל כֵּן בְּאַהֲבָתוֹ, אֶשְׁתֶּה גְבִיעִי / יוֹם בּוֹא מְיֻדָּעִי, הַשְׁקֵט וּבִטְחָה.
יוֹם הַשְּׁבִיעִי, יוֹם נַחַת וְשַׁאֲנָן / כִּסְאִי[8] יְהֵא הַיּוֹם, דָּשֵׁן וְרַעֲנָן.
עַל כֵּן אֲנִי אֶעֱנֶה, בְּשֶׁבַח וְרֶנֶן / אָשִׁיר וְעִיר שׁוּשָׁן, נֶגֶד פְּתוּחָה.

ב. לקראת שבת אצא בחבה

לִקְרַאת שַׁבָּת, אֵצֵא בְחִבָּה / מִיּוֹם שִׁשִּׁי, זָקֵן וְשֵׂיבָה.
שְׁשׁוֹנֵי קֶרֶב, יְגוֹנֵי נֶחְבָּא / וְאַצְּן וְאֹמַר, בָּרוּךְ הַבָּא.
דָּא אַגַּדְתָּא, עֲנוּ סִפְרַיָּא / בִּמְטַלֵּי שַׁבָּא, מִתְגַּלַּן מַלְאֲכַיָּא.
לְמִנְיַן בְּנַיָּא, יָהֲבִין כְּלִילַיָּא / מְהַדְּרִין מְשַׁבְּחִין, יְהֵא שְׁמֵיהּ רַבָּא.
וּמֵרֹב חִבָּה, לַיּוֹם הַהוּא / נַפְשִׁי אֲטַהֵר, יָהּ אֲבָרְכֵהוּ.
אֶפְצֶה אֲכַרְכֵּר, זֶהוּ זֶהוּ / דֻּגְמָא מֵעֵין, עוֹלָם הַבָּא.
יָתְבִין בְּמִדְרְשָׁא, מְבָרְכִין לְקוּדְשָׁא / בְּצַפְרָא וְרַמְשָׁא, וְזִיוְהוֹן כְּאִשָּׁא.
בְּרֵישׁ כָּל אֱנָשָׁא, כְּלִילָא דְקוּדְשָׁא / רְעוּתְהוֹן לְמִנְדַּע, רָזָא רַבָּא.
דִּבְרֵי נְבִיאִים, אֱלֹהֵי תָּבִיא / תְּמַהֵר בְּמֶלֶךְ, כֹּהֵן וְנָבִיא.
וְנַעֲלֶה לְצִיּוֹן, כְּאַרְיֵה וְלָבִיא / וְנִבְנֶה לְמִקְדָּשׁ, בְּהַדְרָא רַבָּא.

הסעודה וקינוחה

עם סיום השירים מסתיימת אכילת הגעלה. אחד הילדים הצעירים מכניס את ה"מַג'סַל"[9] לרחוץ ידי אביו ואֶחיו; לאחר הנטילה מקרבים את השולחן. אם־הבית יוצקת מרק לתוך קערה גדולה, ומניחה אותה באמצע השולחן, כשלצדה שתים או שלש קעריות של חילבה", הכל לפי רוב בני הבית; מסדרים את הלחם על השולחן מסביב[10]; אבי המשפחה מברך על "לחם־

8 כן היא הנוסחה בכל הספרים; ואולי היה צ"ל "כוסי". אך אפשר לפרש מרבצי, מקום מושבי, מעוני.

9 מגסל — שם אחד לשני הכלים המיועדים לנטילת־ידיים; כלי אחד שמו "אבריק" והוא קיתון בעל שני פיות אחד מלמעלה לצורך מילויו במים והשני יוצא כמין צנור מצדו ודרכו מריקים מים על הידיים. הכלי השני שמו "טאסה" — קערה למי הרחצה. ונוהגים לכתחילה לרחוץ מכלי שיש לו שני פיות ואין חוששים כיון שכך היה מנהג הקדמונים לעשות כלי כזה לנטילת־ידיים כמ"ש הרמב"ם בהלכות "מאכלות אסורות" פ' י"ב הל' י"ג: "כלי שיש לו כמין שני חוטמין יוצאין ממנו כמו הכלים שנוטלים בהם לידיים"; וכ"כ מהרי"ץ ב"עץ־חיים" (עיין תכלאל עץ־חיים, דפוס, דף קס"ז, ע"א).

10 אין יהודי־תימן פורשים מפה על השולחן אלא מניחים את הלחם והקערות על השולחן עצמו הנקי מכל רבב.

משנה״ (שני כיכרות), בוצע ונותן פרוסה מן הכיכר של הברכה לפני כל אחד ואחד, כולם מטבלים ואוכלים בקערה שבאמצע. לפני שמסתיימת הארוחה, אבי המשפחה, או אם־הבית, מי שרגיל מהם לחלק, מחלק את הבשר ונותן לפני כל אחד ואחד חלקו. גמרו לאכול אומרים ״מזמור לדוד ד׳ רועי״ וכו׳, ״למנצח בנגינות״... ״אלדים יחננו״ וכו׳, רוחצים את ידיהם ומברכים ברכת המזון. לאחר הברכה מגישים מיני מתיקה, בדרך כלל ״דַוּם״ (רימין), המצוי שם בשפע ובזול מאד, או תמרים. מחלקים לכל אחד מעט מן התמרים או, חופן רימין, אוכלים ושותים ״חִיסִי״ (ספל) קַהוָה, משוחחים על דא ועל הא והולכים לישון.

לעתים רחוקות ביותר יוצא אדם מביתו בליל־שבת להתארח אצל אחרים וגם זה רק במקרה של שמחה ומשתה בבית אדם קרוב ביותר או ידיד ביותר.

לימוד ו״תיקון חצות״

בחצות, או קצת לפני חצות, היו נפתחים מקצת בתי הכנסת, כגון בית הכנסת ״אלשיך״ ובית הכנסת של מהר״י קאפח ועוד.

ב״אלשיך״ היו אומרים ״תיקון־חצות״ ובקשות, בנעימה של השתפכות הנפש, וכן קורין במקהלה מזמורי־תהלים, בקול־רם ובמיתון, בנעימת־קריאה מיוחדת לשעות אלה.

בבית־הכנסת מהר״י קאפח היו לומדים כשעה וחצי בספר ״מורה נבוכים״ של הרמב״ם או ספר ״אמונות ודעות״ לרס״ג, או ״הכוזרי״ לר״י הלוי, או ״ספר העיקרים״ לר״י אלבו ואח״כ לומדים משניות עם פירוש הרמב״ם בערבית (על סדרי הלימוד ר׳ להלן בפרק על חינוך הילדים ולימוד תורה).

המשכימים קום היו דוקא צעירים מבני חמש עשרה ומעלה; נהדר לראות בבית הכנסת עשרות רבות, ולפעמים מאות, צעירים עוסקים מי בתורה ומי בתחינה באמצע הליל, בחגיגיות רבה וברוח מרוממת מאד. המאחרים קמים כשעתים אחר חצות. בשעה זו כבר כל בתי הכנסת פתוחים, אלה לומדים משניות ואלה קוראים תהלים, כל בית כנסת לפי חפצו ורצונו. מקצתם היו הוגים ב״זוהר״ או עוסקים בש״ע. נשים צדקניות מנדדות שינה מעיניהן והולכות בלילה ל״עזרת־נשים״ כדי לשמוע אל הרינה ואל התפילה. רוב באי בתי־הכנסת מביאים עמהם קנקני־חרס — ״גמנה קהוה״ — מלאים קהוה מתובלת וממותקת, שותים ומכבדים את אחרים, בפרט מכבדים את הרב. בליל־שבת אין אדם הולך דוקא לבית הכנסת שבו הוא מתפלל דרך־קבע, אלא כל אחד הולך למקום שלבו חפץ. בדרך כלל היו שני בתי־כנסת בכל העיר מתמלאים בלילי־שבתות עד אפס מקום והן, כאמור לעיל, ביהכ״נ ״אלשיך״ לאומרי בקשות ותהלים, וביהכ״נ מהר״י קאפח ז״ל ללומדי־משניות.

״כֻּבָּאנֶה״ ותפילת שחרית

לפני עלות השחר מתפזרים הלומדים. מהם יוצאים לטיול מועט ברחובות כדי לנער שינה מעיניהם, שיוכלו להתפלל בעירנות ובחשק, ומהם הולכים לביתם כדי לנמנם קימעה.

מקצתם היו הולכים בשעה זו לאכול "כְבַאנֶה" [11]. עם עלות השחר חוזרים כולם לבית הכנסת, כל אחד היכן שהוא רגיל וקבוע, אומרים פרשת העקידה וכל שאר הסדר הכתוב בסידורי־תימן החדשים; (יש להעיר כי ב"תכלאל" העתיקים לא נמצא כל אותו הסדר שאומרים לפני הזמירות). החזן פותח ב"המהולל" ו"ברוך־שאמר" ואומרים את הזמירות יחד בקול־רם, במיתון ובנעימה נאה. הגיעו ל"ויברך דוד" עוברים לנעימה שהיא שונה ומזורזת במקצת. הגיעו ל"ויושע" שוב משנים הנעימה לנעימה יותר שירתית. הגיעו ל"כי בא סוס פרעה" שוב משנים הנעימה ליותר פשוטה ומהירה. סיימו עד "כי אני ה' רופאיך", עומד החזן ומנעים בקולו ברכה שאחר הזמירות — "רפאני — נשמת — וישתבח" — מזמין את בעל התור[12] שיפרוס על שמע ומתפללים כנהוג. לאחר התפלה נהגו מקצתם לצאת לבתיהם לאכול "כבאנה" לפני קריאת התורה ותפילת המוסף; אבל היו בתי כנסיות שהתנגדו בהחלט למנהג זה — מטעם שאסור לסעוד קודם מוסף, וגם משום שרבים מאלה האוכלים "כבאנה" בשעה זו אינם מקדשים, (יש בזה שיטות שונות לפוסקים) — אלא היו מוציאים ספר־תורה מיד לאחר תפילת־שחרית. על אוכלי ה"כבאנה" לפני קריאת התורה ותפילת המוסף היו אומרים דרך ליגלוג: "כי בכל אלה נטמאו הגוים" (ויקרא יח, כד) — ראשי תיבות "כבאנה" — רמז שאסור לאכול "כבאנה" קודם המוסף, בייחוד שהיא גורמת לנימנום בשעת קריאת התורה כדרך שגורם כל מאכל שמן ודשן. מכל מקום הכל היו אוכלים "כבאנה", כי שבת בלי "כבאנה" אינה שבת, שכך נהגו מאז ומעולם, אלא שמקצתם אכלוה לפני עלות השחר ומקצתם לפני קריאת התורה ותפילת מוסף, ורבים החמירו על עצמם ולא טעמו כלום משעה שניעורו בלילה עד לאחר המוסף ולאחר קריאת ה"פרק" ב"מנורת המאור".

לאחר תפלת־שחרית, אומר החזן "אתה הראית לדעת", בקול גבוה ומסולסל, מוציאים ספר־תורה מן ההיכל וקוראים בו שבעה קוראים, כהן תחלה ואחריו לוי ואחריו ישראלים, כל אחד קורא הוא בעצמו את קריאתו [13], וליד התיבה עומד אחד הילדים ומתרגם אחרי הקורא פסוק פסוק, כמפורט בפרק "בניין בית הכנסת והנהגתו". גמרו קריאת התורה וההפטרה התפללו מוסף, אחר המוסף קוראים פרק ב"מנורת המאור" לר' יצחק אבוהב ויוצאים, ויש שקראו עוד אחרי הפרק כמה הלכות בספר "היד החזקה" להרמב"ם. כל אחד שם ספריו תחת־בית־שחיו והולך לביתו; בבית נחים מעט, מקדשים, מגישים את הגעלה, וכמעשהו בלילה כך מעשהו בבוקר. לאחר הגעלה ולפני הסעודה בוחן האב את ילדיו הקטנים בפרשת השבוע הבא, שכבר למדוה אצל מלמדם, מתבונן במידת התקדמותם בלימודיהם, ולאור התוצאות הוא שמח או מיצר.

11 על עשייתה בפרק "מאכלים ומטעמים".

12 יהודי תימן נהגו לרדת לפני התיבה לפי־תור, כל אחד תורו, פרט לצעירים שעדיין אינם נשואים. ואלו צעירים שהגיעו לפרקם ועדיין לא נישאו — פורסים על שמע בערבית בלבד. כנגד זה בימים הנוראים אין יורד לפני התיבה אלא ראש בית הכנסת, שעפי"ר הוא גם חזן, ומסייעים לו אחדים מן המתפללים, הידועים כאנשים שפרקם נאה וקולם ערב. התור בביהכנ"ס נוהג גם בעליה לתורה.

13 אין החזן קורא אלא עומד לפני ס"ת, על ידי הקורא, מצד התיבה, רואה את שורות הכתב מן הצד ומראה לקורא מהיכן עליו לקרוא.

אירוח ושינה בשבת

היוצאים "להתארח", מכינים את הגעלה בתוך "מֵצַר" (מטפחת נאה וגדולה ומשמשת צרור) והולכים להתארח, שותים ושרים אגב אכילת געלה ואחר־כך סועדים סעודת־שבת וכשעה לפני הצהרים נפטרין והולכים לבתיהם, כדי לישן שעה או שתים; ולפי שהיו ערים רוב הלילה, וגם שתו מעט יי"ש, והאוכל של שבת שמן ודשן ומרובה ביותר, לכן השינה בשעה זו היא לא רק תענוג, כפי שאמרו חז"ל, אלא דבר הנדרש מעצמו. בשעות אלה כל רחוב היהודים שומם, מאין עובר, כי כולם ישנים, אנשים ונשים גדולים וקטנים. כשעה לאחר חצות היום מתחילים להיראות ברחוב עוברים ושבים, הגברים והילדים לבתי הכנסת, והנשים להתארח ולבקר אצל כלות ויולדות ומשפחות־אבלים וכיוצא. בבתי הכנסת לומדים גמרא, או רמב"ם, או ש"ע, ויש שלמדו רש"י ומעט בספרי מוסר כגון "ראשית חכמה" "ארחות צדיקים" וכיוצא. הגיעה שעת המנחה, שהיא כרגיל שעה לפני שקיעת החמה, ובימי הקיץ הארוכים כשעתים לפני השקיעה, מתפללים מנחה ויוצאים. הצעירים "יִפְּצְלוּ דַוְרֶה", כלומר מטיילים מעט ברחובות הראשיים של העיר[14] וחוזרים לבתיהם, אוכלים ושותים, שרים וסועדים סעודה־שלישית. לפעמים מתארחים באותה שעה אצל אחרים (כמפורט בפרקי חגיגות החתונה והלידה). וכמעשהו בביתו כך מעשהו בבתי־אחרים.

יצאו שלשה כוכבים, מתפללים ערבית, יחידים בבתיהם, כי אין שום בית־כנסת נפתח במוצאי־שבת לתפילת־ערבית. אחרי ערבית אומרים "הבדלה"; ברכת־בשמים מברכים על המוגמר של "בכ'ור גאוי" או "עודה"[15] ומקצתם היו מברכים על ה"ריחאן" או "שד'אבה"[16] לאחר ההבדלה ממרקים הנרגילות ומגישים אותן, לעישון, יחד עם שתיית קהוה ושיחה על דא ועל הא. אצל סבי מהר"י קאפח ז"ל היו באים יחידי־סגולה במוצאי־שבת, ללמד ב"מורה־נבוכים" או אסטרונומיה; אחרי שהתפללו ערבית יחידים בבתיהם, שכך הוא המנהג מימי הקדמונים ואין לשנות. יתכן שנהגו כך מחמת ששותים יי"ש בסעודה שלישית, ולפעמים מפריזים קצת בשתיה זו, ואם יתפללו בעשרה אפשר שיהיה הש"ץ שתוי ואינו מוציאם ידי־חובתם, לכן נהגו שבשעות אלה יהיה כל אחד אחראי להוציא את עצמו.

14 "אלפיש", או "אלצלבי" או "פיש אלערק" ראה במפה.

15 "בכ'ור" — שם כולל לקטורת. "גאוי" — תערובת של כמה שרפי אילנות ריחניים ונמכר גבישים גב שים אפורים לבנבנים; "עודה" — מין עץ בושם שמקטרים אותו וריחו נעים.

16 על הקטורת יש שהיו מברכים "בורא מיני בשמים" אך גדולי הרבנים היו מברכים "בורא עצי בשמים" כיון שהיא שרפי אילן. על הריחאן "בורא עצי בשמים" ועל ה"שד'אבה" "בורא עשבי בשמים". מפני שהיא ירק כמבואר בשביעית פ"א מ"ח.

ב. ימים נוראים

אשמורות ואמירת הסליחות

נוהגים להתחיל אמירת הסליחות מראש־חודש אלול עד יום־הכפורים. סמוכין לכך בפרקי ר׳ אליעזר ש״בר״ח אלול עלה משה רבנו לקבל הלוחות בשנית וירד ביום הכפורים״. ״אלול״ ר״ת ״אני לדודי ודודי לי״, כלומר שימים אלה הם ימי חשבון הנפש. תקופה זו נקראת ״אשמורות״. גם הפיוטים הקבועים הנאמרים בלילות נקראים אשמורות ורק פיוטים של יום הכפורים נקראים ״סליחות״.

את האשמורות מתחילים כשלוש שעות לפני עלות השחר, וכבר מחצות הלילה מורגשת התנועה ברחובות, ביחוד בלילות הראשונים.

הילדים ובני־הנוער נוטלים חלק חשוב ב״אשמורות״, ולמחרת מתפארים זה בפני זה: ״אני קמתי בשעה פלונית״, וכל המקדים הרי זה משובח. ״אלמדאעי״ [1] סובב ברחובות וקורא בשמו של כל אחד ואחד. כשעתים לפני עלות השחר הומים הרחובות מרוב אדם, אנשים ונשים וטף, כאילו היה זה אמצע היום, (כמובן שבחודש זה ישנים מוקדם מן הרגיל). קול השופר בוקע מכל בית ומכל רחוב, כי לכל ילד יש שופר־של־יעל, המצוי מאד בתימן, ויש ילדים המצטיידים בשני שופרות.

ג׳ דברים הם ציודו האישי של כל ילד באשמורות, ואלו הם: שופר, ״צַמִיל״ (אלה של עץ) וחוברת האשמורות, שעל הרוב הוא ״כתב״ אותה בעצמו. שופר־של־יעל נקרא ״שופר־חק אלעיאל״ ((שופר של הילדים) להבדילו משופר של איל שתוקעים בו תקיעה של מצוה בראש השנה. היו כאלה שיש להם שופרות ״וצ׳יחי״ (אומרים שהם קרני־ראמים), שהם ארוכים מאד וישרים כעין מקל ישר, אבל אלה היו יקרי המציאות. הנערים קושרים חוט בשני קצות השופר ונושאים אותו על הכתף, כשצדו הצר סמוך לפה וצדו הרחב למטה, כדי שיהא מוכן לתקיעה. במשך כל חודש אלול אינם מפסיקים לתקוע ביום ובלילה, ונוהגים היו להתחרות מי יוכל לתקוע תקיעות ארוכות יותר ומוטעמות יותר. בשל כך היו מצויים שם מומחים רבים לתקיעות.

בבוא הצבור לבית־הכנסת, לאמירת אשמורות, רבים מביאים עמהם קנקן־קהוה, ממותק ומתובל, וכל אחד מחלק מקנקנו ל״אין־נכון־לו״. גם הילדים והנערים מתכבדים בכבוד זה והגדולים מעניקים להם ספלי קהוה.

בדרך כלל מתחילים את האשמורות בשעה קבועה. תחילה אומרים שמונה מזמורי תהלים שסימנם לבל״ר תשא״ר (לב נא סה קב פה יז כז ־ג). אח״כ פותחים בפיוטו של רבי יהודה הלוי ״ישן אל תרדם״ וממשיכים הלאה. נהוג ששלשה יורדים לפני התיבה: אחד אומר מהתחלת האשמורות עד הוידוי, השני ממשיך מ״אלד׳ינו שבשמים״ עד ״אם אפס רובע הקן״ והשלישי גומר את השאר. כמובן יש רעבתנים הבולעים שתי משמרות, ואין אלה נראים בעין־טובה.

1 אלמדאעי — במשמע הקורא, המעורר, מעין ״גביני כרוז״ במשנה שקלים פ״ה, מ״א; ור׳ פרטים להלן בפרק ״עתים וזמנים״.

ימים נוראים

מנהג מוזר נהוג בין הנערים בלילי האשמורות, שאחרי הוידוי יוצאים לשוטט ברחובות ואלותיהם בידיהם ״יִלְבְּגוּ אַלְכְּלַאב״ (מכים את הכלבים). אין כלבי תימן מאולפים ומגודלים בבתים, בהתאם לדברי חז״ל [2], אלא גדלים פרא ברחובות קריה, וניזונים מבשר ועצמות, שמשליכים הקצבים, וגם משיורי לחם, שזורקים להם בעלי הבתים. הנערים מתארגנים קבוצות קבוצות ואורבים לכלבים, קבוצה באה מרחוב זה וקבוצה מרחוב אחר, כדי לכתר את כלבי הרחוב ולהלקותם; וראה זה פלא: גם כלבי־תימן כאילו יודעים את המנהג ומרגישים שזה עתה הגיע חודש אלול; ובעוד שבכל לילה משוטטים הם בכל הרחובות — הרי עתה קשה מאד למצוא כלב כדי לקיים בו את המנהג, לפי שכולם בורחים ומתחבאים במקומות מבטחים. על־אף כל אזהרות הגדולים ותוכחותיהם שהדבר אסור, וכי זה צער־בעלי־חיים, שאיסורו מן התורה, לא נפסק הדבר. גם הגדולים יודעים בסתר־לבם, שגם הם נהגו כך בצעירותם. אחר סיבוב זה חוזרים לבית הכנסת, חלק מתחילים לנמנם עד שבמקום לענות ״ענינו״ נשמע כאלו עונים ״אני נום״ (אני ישן). הגיעה שעת התפלה אומרים ״למנצח על אילת השחר״ מתגברים על השינה ומתפללים בעירנות מרובה. נהוג להתפלל יותר מוקדם מכרגיל [3].

גם הנשים מתעוררות מוקדם בחודש זה, מקצתם באות ל״עזרת־נשים״ כדי לשמוע אל הרינה ואל התפילה, מקצתן קמות לרקום ולתפור לשם עזרה לבית, בבחינת ״סדין עשתה ותמכור״ [4], ומקצתן כדי לטחון ולהכין מלאי לצרכי החגים. כי רב הצורך והמלאכה מרובה.

ראש השנה

נעימת התפילות בראש השנה ויום הכפורים, שונה משאר הימים, הן בחגיגיותה והן בנימת הריצוי, שישראל באים בה לפני מוחל עונות עמו. בימים אלה, וכן בין כסה לעשור, כאלו כל החיים מתנגנים לפי אותן הנעימות. נהוג כי התוקע מברך בתורה רביעי והיה זה שכרו, כי בתימן אין החזן ואין התוקע מקבל שכר וכל הדברים שבקדושה נעשים בהתנדבות.

שופר שתוקעים בו הוא כמובן של איל, לפי ההלכה. אך לא כל יהודי־תימן תקעו בשופר־של־איל. בכפרים רבים היו תוקעים בשופר־של־יעל. גם בעיר צנעא עצמה היו שתקעו בשופר של איל, והיו שתקעו בשופר גדול ארוך ופתלתול. עוררים רבים יצאו נגד שופר זה, ולעומתם היו שטענו שהוא של איל, טענה שאינה מתקבלת על הדעת כלל. אך יש שהודו שאינו של איל, אלא שהמנהג לתקוע בשופרות אלו מוחזק בידי יהודי־תימן מימים קדומים מאד וכפי עיקר הדין, שכל השופרות כשרים; סבי מהר״י קאפח ז״ל התנגד בחריפות לשופר

2 ב״ק פג, א, והרמב״ם בהלכות נזקי ממון פ״ה הל׳ ט.

3 היו אומרים „אלול כ׳ריף אלצלאה״. „כ׳ריף״ — עונת אכילת פירות הקיץ ומשמעו של הפתגם שחודש אלול הוא עונה של „אכילת״ תפילות לשובע.

4 משלי לא, כד.

זה וטען שהוא קרן של תאו, שהוא ממשפחת הבקר ופסול מן הדין, כמפורש במשנה "חוץ משל פרה" "שאין קטיגור נעשה סניגור". בשנת תרמ"ז יצא לתימן ר' יחזקאל שאול־רופא, שד"ר מן טבריה[1], שהעביר שאלה בענין זה לחכמי טבריה ולקח עמו שופר אחד להראות להם. תשובתם היתה "אודות מין שופר, שהביא עמו השד"ר כמהר"ר יחזקאל שאול־רופא הי"ו, הנה מין השופר כזה שיהיה מהכבשים לא נמצא כלל ועיקר במחוזותינו, גם מימינו לא שמענו כזה. הנה כי כן על מעכ"ת לחקור דבר אודותיו ושלום", חתומים: יוסף דוד אבולעאפיא, יצחק אברהם בקיריה, שלמה רחמים אבולעאפיא.

אין שום מנהג להתענות בימי ר"ה. אין סדר "ותשליך" נהוג בתימן כלל. בר"ה מברכים זה את זה "תכתב בספר החיים ובספר הזכרון" ועונה "ואתה תכתב בספר החיים ובספר הזכרון". בליל יו"ט שני של ראש השנה אומרים סליחות אחר ערבית, מנהג זה עתיק מאד בתימן[2].

במרבית בתי הכנסת נהגו לקרוא תהלים לפני תפילת מנחה ובמקצת בתי־כנסת נהגו ללמוד תלמוד או רמב"ם כמו בשבתות ובימים טובים[3].

המאכלים והמלבושים בימי ראש השנה הם כמו בשבתות וכן גם סדר הסעודות. אולם בליל ראשון של ר"ה נהגו להגיש לפני הסעודה את המאכלים המפורטים להלן, כולם או מקצתם, כדי להוסיף עליהם ברכה מיוחדת מעניין היום המתחיל ב"יהי רצון" ואלו הם[4]:

רוּבְיָא[5] — יהי רצון שירבו זכויותינו

סלקא — שיסתלקו אויבינו ושונאינו

תמרים — שיתמו עונותינו

קְרָא[6] — שיקרע גזר דיננו

רימון — שנרבה זכויות כרמון

גזר — יגזרו אויבינו ושונאינו.

כיפור

עתיק הוא מנהג הכפרות, ועוד קודם שינהגו לעשות כפרות בבעלי־חיים — כבר נהגו

1 עיין מאמרי "שלוחים נשכחים", קובץ "ירושלים", תשט"ו עמוד ש'.

2 עיין "קובץ־על־יד", ת"ש, בשאלות ששאלו אנשי עדן לר' יהושוע הנגיד.

3 אמר העורך: ראוי לספר כאן מעשה שהיה: בביהכנ"ס של הרב יחיא קאפח ז"ל למדו בימי ראש השנה לפני המנחה, תלמוד, כבכל שבת; ואלו בביהכנ"ס אלשיך קראו תהלים. פעם אחת נצרך מהר"י קאפח ז"ל בשעת הלימוד לספר כתב־יד המצוי בביהכנ"ס אלשיך. הוא שלח את בעל ההערה הזו אל גבאי ביהכנ"ס אלשיך לבקש ממנו הספר הנחוץ, כפי שהיה נוהג לעשות בכל עת צורך. הגבאי נזף בשליח והחזיר פניו ריקם בהוסיפו "היום קוראים תהלים ואין לחדש חידושים ללמוד ביום זה גמרא". כששמע הרב קאפח את דברי התשובה מפי השליח הגיב בצער ואמר: "מונע בר יקבוהו לאום". בין כסא לעשור נפטר הגבאי באורח פתאומי וכל הצבור סברו וקיבלו שנתקיימה בו קללת הרב. והשוה סנהדרין צ' ב' "קללת ת"ח אפילו על חנם היא באה" — ייש"י.

4 ראה הוריות יב, ב. כריתות ו, א.

5 רוביא — היא החילבה המשמשת לליפות תדירי למזונם של יהודי־תימן ונוהגים לתבלה בתבלין נותני טעם וריח, (ועיין בפרק "מאכלים ומטעמים") ואפשר שנקראת רוביא — מלשון ריבוי והתרבות — לפי ששורין ומקציפין אותה עד שהיא מתרבה ביותר. — ייש"י.

6 קרא — ממיני הדלעת. הנקרא בערבית "קרעה" ובתימן נקרא "דבא".

לעשות כפרות בעציצים, עם מיני צמחים [1]. אעפ"י כן לא קיבלו יהודי־תימן מנהג זה. נוהגים לטבול במקוה כשרה בליל ערב־יוה"כ או בעיוה"כ עצמו, בשעות הבוקר המוקדמות, ואין נוהגים כן בשאר ערבי־שבתות וימים־טובים.

משעות הבוקר המוקדמות אופים פת־נקייה, מבשלים בשר, בעיקר של תרנגולות, וריח המרק המתובל עולה מכל עברים. בשעה העשירית, לערך, מקהילים את בני הבית לסעודת הצהריים, כיון שאוכלים בה בשר; ואילו בסעודה המפסקת נוהגים לאכול מאכלי־חלב, וזה כשיטת המחייב שהיה של שש שעות בין אכילת־בשר לאכילת־חלב. בשעה זו שוקטת התנועה ברהובות, והחנויות נסגרות, שכולם נאספים לבתיהם לסעודת־צהרים מוקדמת. מאריכים בסעודה זו ומקדימים לה אכילת פירות, בייחוד ענבים ורימונים, שותים מעט יין לקיים "כל האוכל ושותה בתשיעי כאלו התענה תשיעי ועשירי" [2]. לאחר מכן ישנים קימעה ומבלים את שאר היום בהתכוננות ליום המחרת. הולכים לבתי הכנסת, מתפללים מנחה, אומרים וידוי וחוזרים לבתיהם.

בשעה הרביעית אוכלים סעודה המפסקת, שעיקרה "פְּתוּת צַלָא סַמְן וּעַסַל" (לחם פתות ובלול בחמאה ודבש). הלחם עשוי מפת־נקייה, ומבצק שלא תפח, כסבורים שלחם מצות אינו מתעכל מהר וע"י כך לא ירעבו למחרת יותר מדי. משלימים סעודתם במרק ובבשר של עוף ומקנחים בענבים.

גמרו לאכול ולשתות, נחים קימעה, לובשים בגדי משי או בגדי־לבן חמודים [3] ונוהרים לבתי־הכנסת. מקצתם נועלים נעלי־בד ורובם הולכים יחפים כמלאכי־השרת. אין שום אדם, קטן או גדול, שנועל נעלי־עור. כדאי לציין ששעת "כל־נדרי" אין לה שום משמעות מיוחדת אצל יהודי־תימן והיא עצמה נאמרת כ"מונה־מעות" ובנגינה פשוטה. ואילו שיא ההתעלות וההתרוממות הוא בעת אמירת "יראים שלחוני", פיוט המיוחס לרבינו האיי גאון.

לאחר תפלת מעריב מאריכים באמירת סליחות מיסוד ר"י הלוי והראב"ע ורשב"ג ומהרי"ץ ועוד; ואילו פיוטי הקליר, ינאי ויוסי בן יוסי לא נתפשטו בתימן. באמירת קדיש אחרי הסליחות מסתיים סדר ליל כפור. מכאן ואילך מתחילים לנדוד מביכ"נס לביכ"נס, כדי לשמוע אמירת "כתר־מלכות" לרשב"ג, מפי חזן שקולו ערב. ידועים היו בעיר שני בתי־כנסת, שחזניהם בעלי קול־ערב ובעלי לחן מיוחד ונעים של "כתר מלכות", שכמעט כל העיר היו נוהרים אליהן. כל אדם לוקח כר קטן תחת בית שחיו, וכשמגיע לחצר בית הכנסת מניחו על הרצפה ויושב עליו, כשרגליו מקופלות תחתיו, — "יִדְרַבַּע" —. לקול השתפכות החזן נהנים ומתענגים ואף מלווים אותו בנהימה חרישית קצובה. כשגומר — חוזרים לבתיהם. חסידים ואנשי־מעשה חוזרים לבית הכנסת שהם קבועים בו ועוסקים שם כל הלילה בלימוד ותפילה ותחנונים עד הבוקר [4].

1 עיין רש"י שבת פ"א ב' ד"ה "האי פרפיסא".

2 יומא, פ"א ע"ב.

3 רבים מכינים לעצמם בגדי־לבן חמודים, עשויים ומיועדים לליל־כיפור ויומו בלבד. השוה "לא היו ימ"ט טובים לישראל כט"ו באב וכיום הכיפורים שבהם בנות ישראל יוצאות בכלי לבן" וכו', (תענית כ"ו). — יש"י. (ולדעת הגאונים מדובר רק על ט"ו באב).

4 השוה האמור במסכת יומא (פרק א') לגבי כהן גדול בליל כיפור: "ביקש להתנמנם מכין לפניו באצבע צרידה". ובגמרא יט, ב, מוסיפים: "מיקירי ירושלים לא היו ישנים כל הלילה כדי שישמע כהן גדול קול הברה ולא תהא שינה חוטפתו וכו' אף בגבולין היו עושים כן, זכר למקדש".

בשחר מאחרים לבוא לבית הכנסת, מתפללים שחרית, מאריכים בסליחות עד קרוב לחצות היום, מתפללים מוסף ומסמיכין לו סדר־עבודה ולבסוף עוסקים בלימוד משניות עד שעת המנחה.

לפני המנחה יוצאים לבתיהם, לזמן קצר, כדי להחליף בגדי־לבן של יום הכיפורים וללבוש בגדי שבת רגלים [5], ובחזרתם מביאים בידיהם ענפי בושם "ריחן". עד סוף היום מחזיק כל אחד בידו ענף "ריחן" להנות נפשו מריחו הטוב וגם כדי להשלים מאה ברכות. כן מביא כל אחד בכיסו פריש (חבוש) להפסיק בו את התענית (סְפַרגְלֶה לְלַפְּטור). מתפללים מנחה ואח"כ פותחים תפילת־נעילה באמירת הפיוט "אל נורא עלילה המציא לנו מחילה בשעת הנעילה", בנעימה דומה לנעימת הפזמונים של שמחת־תורה, ולאחר תפילת הנעילה אומרים עוד כמה פיוטים, בנעימת הנעילה, עד שתחשך ואז מתפללים מעריב כמנהג, תוקעים בשופר תשר"ת ואומרים ז׳ פעמים "ד׳ הוא האלקים" וכו׳ כנהוג. אח"כ מבדילים בבית הכנסת ומיד לאחר ההבדלה מוציא כל אחד פרישו מכיסו, מברך ואוכל ובכך הוא מפסיק צומו. הקהל מברכים זה־את־זה בברכת "תבושרו במחילה וסליחה וכפרה" ועונים "ואתה תבושר במחילה וסליחה וכפרה".

נפטרים לבתיהם, הנשים לשות בצק, מסיקות את התנור, אופות ומבשלות לסעודת הערב, כשהגברים מסייעים על־ידן במה שאפשר להם. אחר הסעודה מתחילים לעסוק בעניני ארבעת המינים, ובהכנות לעשיית הסוכה ולקישוטה, לקיים "ילכו מחיל אל חיל".

ג. שלושה רגלים

חג הפסח

הכנת המצה

"מצה שמורה" מכינים בחודש תשרי, שהוא עונת הקציר. אדם מתקשר עם אחד האכרים וקונה ממנו חלקת קמה בתוך שדהו. באחד הימים הבהירים ביותר יוצא השדה לקצור בעצמו את קמתו, קוצר את המצה רק מאחר חצות היום כדי שאם יש טל על השבלים כבר יבשתו השמש מכל עברי השבולת, מאלם ומביא הביתה בתוך שקים. בבית גוזזים השבלים מן הקנים, חובטים אותן במקלות באחד מחדרי הבית שבקומת הקרקע, את הקנים — "הַשַר" — מאלמים שוב ומצניעים אותן בשביל לסכך בהם הסוכה. אחר שחובטים את השבלים בוררים החטים מן המוץ ומצניעים אותן בתוך כדים של חרס במקום קר, כדי שלא יתליעו. פעמים אדם קונה מצה לשתים שלש שנים. ומכיון שיש חשש שיתליעו, גם כשהם מונחים

5 השוה יומא לד, ב, שבגדי כ"ג של בין הערבים פחותים מאלה של שחרית

במקום קר, הריהו נוטל אפר מנופה ונקי, מערבבו בחטים של המצה ומניחן בכדים. בדרך זו משתמרים החטים אפילו חמש שש שנים בלי שיאונה להן כל רע.

ואלו למצה־סתם קונים בראשית החורף, בעת שהתבואה מצוייה בשווקים, חטה מובחרת לפסח, וגם אותה מניחים במקום מוצנע, שאין היד מגעת אליו.

לפני הפורים, ולכל המאוחר מיד אחרי הפורים, מפנים "טַבְקָה" — אחד ממחסני הבית, מנקים ומסיידים אותו, והרי הוא מעתה "מוּפְטַר" — כשר לפסח, לשם מעבירים את חטי הפסח ואת ה"מצה שמורה". כן מפנים ומנקים "מַכָאן" — חדר מחדרי המגורים שבבית, מוציאים אליו מן המחסן המיוחד לכלים של פסח (טַבְקַת אַלְמַאנְיֶה חַק אַלְפִיד) מקצת כלים הנחוצים לברירת חטי המצה, ושם מבררים ומנקים אותן מכל תערובת זרה. שלש נשים בודקות בזו אחר זו את חטי הפסח, גרגיר לגרגיר, כדי שיהו בטוחים, שנשארו רק חטים שלמות. כל גרגיר שעורה או קטנית, או אפילו חטה שבורה — מוציאין, שמא נשברה על ידי עכבר מכרסם שרוקו עלול לגרום לחמץ. מעבירים את הנקי אל "אַלטַבְקָה אַלמוּפְטַרַה" — המחסן שהוכשר. בשעה שהנשים עוסקות בברירת חטי הפסח הן מקפידות על השתיקה, שמא תינתז בשעת הדיבור צנורת־רוק מפיהן על החטים. שעות ארוכות יושבות הנשים יחד בלי להוציא הגה מפיהן אעפ"י שמקובל, שהן "נטלו תשעה מעשרה קבין של שיחה שירדו לעולם" [1].

אחר־כך מנקים ומסיידים את חדר הריחיים, מזמינים נַקוֹר — "מנקר" לנקר אבני הריחיים כדי להבטיח שלא ישאר בהן שום זכר של קמח חמץ. נוסף לניקור רוחצים אותן במים חמים ובמברשת, מחטטים בחוריהן באופן שיהו בטוחים, למעלה מכל השש, שלא נשאר אף משהו־דמשהו־אבק־חמץ.

בשטחים שאינם מעובדים, ביחוד בסביבות צנעא, גדל מין עשב־בר הנקרא "חַרְמַל" [2]. יום יום מצפים ליום בהיר וחם ואז יוצאים הגברים אל מחוץ לעיר ללקוט "חרמל". עשב זה לוקטים רק מאחר חצות היום כדי שתספיק השמש לאדות וליבש כל טל שעליו מכל סביביו. וכן אין לוקטים אותו למחרת יום גשום מפני שהמים עדיין בין ענפיו. וכיון שימי אדר בתימן הם ימי גשמים, קשה מאד הציפיה ליום בהיר, שלא קדם לו יום גשום ושהחמה תזרח בו ללא הפסק, מן הבוקר ועד הצהרים. פעמים שהיום בהיר לעת בוקר ולפתע בשעת הצהרים, שהיא שעת הלקיטה, מתקשרים השמים עבים ויש חשש לטיפות מים הפוסלות את ה"חרמל" לשימושו. לכן עוקבים מורי ההוראה אחרי מהלך העננים והרוחות בימים האלה, בדרך־קבע, לפי שבכל שעה עלולה לבוא אליהם שאלה אם ה"חרמל", שנלקט בשעה פלונית של אותו יום, הוא כשר או לאו. מביאים ה"חרמל" הביתה, בוררים מתוכו כל עשב זר, כי כל עשב אחר עלול ליתן טעמו או ריחו בחטים ואילו עשב זה אינו נותן שום טעם או ריח בהטים. פעם היתה איזו מכה בעשב זה עד שקשה היה להשיגו. במקומו השתמשנו בעשב אחר הנקרא "צַתְרַב" ואעפ"י שלא הורגש טעמו וריחו בפת הרי אחרי אכילתה היינו נתקפים בגיהוק וממנו עלה ריח "צַתְרַב". אחר שמנקים את ה"חרמל" מכל עשב זר "יִכְמְדוּ" — טומנים בו את החטים. שמים שכבה של חרמל על הרצפה ומפזרים עליה שכבה של

1 קידושין מט, ב.

2 השוה עם פרק הלידה ותגיגותיה, טעם הבאת חרמל לבית המילה.

חטים ושוב שכבת חרמל ושוב שכבת חטים, וכן הלאה עד שגומרים את כל החטים. פורשים מלמעלה מצעות צמר עבים ופְרַאיק), כדי שיתחמם העשב יופקו ממנו אדים המרככים את החטים, וע״י כך תנשור קליפתן מהן בעת הטחינה ויצא הקמח לבן ונקי. החטים נשארים טמונים בתוך ה״חרמל״ כיום תמים; דרך טיפול זו בחטים היתה נהוגה בימים קדמונים גם בארץ־ישראל כמ״ש בירושלמי פסחים פ״ג סוף הלכה א. וכך נמשכה המסורת והמנהג בידי יהודי־תימן מזמן שיצאו מארץ־ישראל ועד היום.

מקפידים לטחון תחלה את המלח ואת ה״חילבה״, כן טוחנים את ה״דורה״, שבקמח שלה מאבקים את הבצק בשעת האפיה, כדי שאם יתפזר על כלי השתיה והבישול אין בכך כלום, כפי קבלת זז״ל, מפי משה מפי הגבורה, שאין הקטניות מהמיצות, וחמץ שאסרה תורה הוא רק של חמשת המינים בלבד (הקראים אינם מבחינים בין הקטניות לחמשת המינים וכולם נקראים אצלם חמץ וראה שו״ת בשמים ראש סי׳ שמח). אחר טחינת הקטניות טוחנים את החטים, תחילה את המצה שמורה ואח״כ שאר קמח הפסח. טחינת המצה נחשבת אצל הנשים למצוה־רבתי וכל אחת מהן, לרבות זקנה או אשה חשובה, משתדלת לזכות במצוה של טחינת־מצה ואם לא כולה לפחות מקצתה.

כיבוד הבית

כל שלשים הימים שבין פורים לפסח, שוררת בבתים וברחובות אוירה והשראה של התקדשות והתכוננות לקראת החג. הרגשה זו אופפת את הגדולים והקטנים כאחד. כשהיה אדם עובר ברחוב, כאותם ימים, היה שומע מכל בית קול ניקור הריחים, או רואה כיצד בנות ישראל, החרוצות והצדקניות, מנקות את בתיהן ומחטטות בחורים ובסדקים, אחרי שהסיידים סיידום, כדי שבבוא החג יהיה כל הבית מסוייד נוצץ ונקי.

ניקור ה״מַזְחַק״

יומים לפני החג נפסקים הלימודים בבתי האולפנא וכל הילדים עוזרים בבית. אחד התפקידים המוטלים על הנערים ״יִנְקֻרוּ אַלְמַזְחַק״ — מנקרים את אבן השחיקה, העשויה מחצי־ריחים ובה שוחקים ״זְחוּק״ [3] בשביל ה״חילבה״ וכן שוחקים בה את החרוסת. הנערים שואלים זה מזה ״מוּקָרֶה״ — (פטיש מחודד משני צדדיו) ועושים את המלאכה בחשק־רב.

באותם שני ימים, שלפני הפסח, זורמות לשוק כמויות עצומות של ירקות בשביל עריכת שולחן הפסח, שיהודי־תימן מעשירים אותו בירקות רבים, כפי שיוסבר להלן, ואינם מסתפקים בקערה של פסח צנועה וסמלית כפי שנוהגים בקהילות שונות.

בני־אדם יוצאים לשוק וחוזרים עמוסים ירקות, חזרת (כ׳אצה, או חסא) כרפס [4], נץ־החלב (בקרונס) וצנון־גדל עלים (קֶשְמִי), מקנבים ורוחצים אותם היטב, מטילים אותם לתוך

• הוא פלח רכב של רחים. לפנים מיה כלי זה מצוי לכל אשה בביתה ראה שופטים ט כב. וכן תרגם רס״ב באיכה ה יג ״טחון״ אלמערה״ שכך נקרא כלי זה מפי שוכני שפלת החוף.

3 תבלין שחוקים כתערובת ור׳ בפרק מאכלים ומטעמים.

4 יש לציין שבדרך כלל אין הכרפס משמש לאכילה בשאר ימות השנה.

ערבות של חרס גדולות (קַצַארִי) כשהם מלוחלחים במים כדי שתישמר טריותן (יִסְרוּהֻן). כל הירקות המיועדים לסדר נקראים ביחד "אדמה" [5] ואומרים: "סַאר יִשתרִי אַלְאַדְמָה" — הלך לקנות האדמה.

בצהרי יום י"ד יוצא שליח ב"ד לשוק, אם נשארו כמויות גדולות של ירקות קונה אותם, מקצתם מחלק לעניים והשאר שולחם בידי צעירים המתנדבים לכך אל בתי העשירים והאמידים ומטיל עליהם תשלומים מסויימים לכיסוי מה שהוציא בדמיהן. ולמה עושים זאת? כדי שלא יפסידו הירקנים הערביאיים, ויימנעו מלזרוע ירקות בשנה הבאה, ומחמת כך לא ימצאו ישראל במה לכבד את החג כנהוג. ובקיצור היו אומרים: "כדי שיהו רגילים לבוא" *.

עם שקיעת החמה, ביום שלשה עשר בניסן, מתחילים הצעירים שבבית להתחרות זה עם זה מי יזכה במצוה של שאיבת־מים ("יִנְזַעוּ אַלְמַשְׁפַּר"). אותם מים שמלינים אותם למחר לצורך הלישה ונקראים "משומר". עיקרת הבית מגישה לפני פי הבאר את הכדים של חרס, המיועדים לכך מימים ימימה, כשהם רחוצים וממורקים היטב. בחשק וברצון־רב שואבים הילדים את המים מן הבאר, דלי אחר דלי, עד שמתמלאים הכלים ואז מצניעים אותם במקום קר המיוחד לכך.

אור לארבעה עשר בניסן, אחר תפלת ערבית, יוצאים מיד לקיים מצות בדיקת החמץ. לא נהגו לשייר חמץ כדי לשרפו [6]. ראש המשפחה מברך "על ביעור־חמץ", נוטל נר של שעוה בידו ובודק כל פינות הבית, כשכל בני המשפחה עוקבים אחריו, בחרדת־קודש מיוחדת. המשפחות שהיתה מלאכתם עשיית־נרות היו עושים נרות קטנים, מיוחדים לביעור חמץ, ומחלקים אותם חנם לכל דורש.

אחר סיום הבדיקה "יִזְחַקוּ אַלדוּכֶּה" — שוחקים את החרוסת, וגם בזה מיועד תפקיד לצעירים שבבית: לחלץ גרעיני התמרים [7], לפצח את האגוזים והשקדים ולברור האוכל מתוך הפסולת. גם הגברים עוזרים בהכנת החרוסת, כגון שכותשים במכתש דברים הצריכים כתישה, כדי ששחיקתן תהא קלה.

ההרוסת נקראת בתימן "דוּכֶּה". שם זה עדיין מוחזק בידם מימים קדמונים. ידוע הדבר שעד זמן התנאים היו קורין בא"י לחרוסת דוכה, וכך הוא בירושלמי פסחים פ"י הלכה ג: "ולמה נקרא שמה דוכה שהיא דכה עמו", כלומר שהגברים והנשים מתעסקים יחד בהכנתה ודיכתה. ובדפוסים שאינם יודעים לשון ארץ־ישראל ומנהגה שיבשו את הנוסח וגרמו לפירושים מתמיהים.

וזה ההרכב היחסי של החרוסת (כמובן שמשפחות גדולות עושות כמות גדולה ומשפחות קטנות עושות קטנה יותר): 300 גר' תמרים, 300 גר' צימוקים, 100 גר' דבלת־תאנים, 200 גר' שומשמים קלויים, רימון אחד, 100 גר' שקדים, 100 גר' אגוזים, 20 גר' פלפל שחור, 20 גר' כמון, 10 גר' קְרְפָה 10 גר' זנגביל וכמה גרגרי הֵיל.

שוחקים היטב כל דבר לחוד, אחר כך מערבבים את הכל ושוב שוחקים, כדי שיתערבבו היטב וייעשו כטיט סמיך ועבה מאד. שמים החרוסת בכלי המיוחד לכך, על פי רוב עריבה־

5 כיראה משום שמברכים עליהן "בורא פרי האדמה". * ראה תענית כ, ב.
6 לפי שסוברים כמ"ש רמב"ם בסוף הלכות ברכות. ועוד שאין הלכה כר' יהודה, פסחים י, ב.
7 ובדרך הצעירים הם מחלצים שתים ונותנים בכלי ואחת מושיטים לפה...

של־שיש (מְקְלֶא חֲרַץ') וכשרוצים לטבל בה לוקחים מעט ממנה וממחים אותו במישרת־צימוקים או בחומץ־יין ומטבלים. יש שמוסיפים לחרוסת תפוח־עץ ויש נמנעים מפני שהתפוח מחיש את העיפוש.

בליל־פסח נוהגים להגיש שתי־קערות של חרוסת, אחת מהולה במישרת־צימוקים ואחת מהולה בחומץ־יין וכל אחד מטבל כרצונו. אין החרוסת מיועדת רק לליל הסדר אלא גם בכל שבעת־ימי־הפסח מגישים על השולחן קערה של חרוסת, על־יד קערות המרק וה"חילבה", כדי לטבל בה ירקותיהם וגם פתם.

בערב הפסח נוהגים לסעוד מוקדם, כשעה לפני זמן איסור החמץ, וכעבור רבע שעה מסתובבים הערבים ברחובות קריה עם כל מיני פירות, על פי רוב קרוסטמלין (בַּרקוק מישמש), שעדיין לא הבשילו כל צרכם ונותנים מהן לבעלי הבתים תמורת שיורי לחם החמץ שמקבלים. ואלו מנהג של "מכירת־חמץ", בצורה הרגילה אצל כמה מעדות ישראל, אינו ידוע ואינו רגיל אצל יהודי־תימן*. הר אינם משאירים כלום, ומקיימים מצות "תשביתו שאור מבתיכם ולא ייראה לך חמץ" בלי שום התחכמויות. במקרים יוצאים מגדר הרגיל, כגון אם נקבעה חתונה לפני הפסח, ונדחתה מחמת איזה אונס, מוכרים את החמץ במכירה גמורה לגוי, בנוכחות רב העיר. גם הסוחרים והחנוונים אינם משאירים ברשותם שום חמץ. ואם תשאל ומה יאכלו מיד לאחר הפסח? תמצא לומר, שמכינים הם קמח חטה, שלא נבלל כלל, אשר מן הדין כשר הוא לפסח אפילו למהדרין, אלא כיון שאין נוהגין בו בכל חומר־חומרות הפסח, מצניעים אותו במקום מיוחד עד אחרי הפסח ונקרא "חמץ מופטר" — חמץ כשר.

בסעודת הצהרים של ערב־פסח אוכלים "לְחוּח"[8] העשויים עם ביצים ושמן, כן אוכלים בשר ותבשיל של אורז.

לפני כניסת החג נערכות הנשים לאפיית המצה־שמורה וכן מצות לסעודת הערב (יש בתים שמקפידים לאכול בליל הסדר רק מצה שמורה משעת קצירה), מרחיקות את כל הילדים מן "אַלְדַיְמָה", הוא חדר האפיה והבישול, כדי שלא תארע איזו תקלה על ידי מציאותם והסתובבותם שם. כל אשה ממלמלת תפילה לפני רם־על־רמים שלא תארע תקלה על ידה. חרדת־קודש לובשת את כל ישותן, ובכך הן ניגשות ללוש ולאפות המצה. מחלקות ביניהן את התפקידים כך, שכל אחת יודעת בדיוק מה עליה לעשות. זו לשה וזו עורכת וזו מסיקה את התנור. אינן מניחות את הבצק אפילו שניה אחת בלי־עסק, אלא אם גמרה ללוש ועדיין לא הוחם התנור די צרכו "יִנְהַזוּ" — מנדנדין עריבת הבצק שעל־ידי כך אינו מחמיץ. לפני התחלת הלישה אומרת האשה נוסח זה: "מַא אִסתַפֶּא וּמַא אִנתַפֶּא כאלו עפר"[9] ותרגומו: מה שנשפך ומה שנתפזר כאלו עפר. אחר גמר האפייה ורדיית המצות חוזרות על אותו נוסח. כל הפעולה נמשכת דקות ספורות בלבד מרוב הזריזות שהנשים מזדרזות בעשייתה. בעת האפייה מאבקות את קיטפת הבצק בקמח קטניות, שכאמור אינו בכלל חימוץ. את המצות

* ראה תוספתא כפשוטה להגר"ש ליברמן ח"ד פסחים עמ' 496.

8 לחוח מין רקיקים = נקבוביים, הנאפים על ביב, מקמח דורה, ועיין בפרק מאכלים ומטעמים.

9 כיון שהנשים לא היו בקיאות בלשון העברית היו הבריות אומדים דרך שחוק שהן מסרסות את המלה "כאלו" ואומרות "כילו" עפר, שמשמעותו תמדדו עפר — ייש"י.

וכן כל הפת של פסח עושים "בְּלַמְכּ׳בְּזֶה" [10] ומעט מאד עושים "צַלוּף" [11]. לחם־של־פסח נעשה דק רך טעים וערב, כראוי לכבוד חג קדוש כזה. יש לציין שיהודי תימן נהגו למלוח את הבצק שאופים יום יום בפסח, וגם את הבצק של ה"מצה שמורה". כי מי זה אמר ותהי, ה׳ לא צוה, לאכול תפל מבלי מלח [12] בחג הקדוש הזה? רק לחם הנאפה בשביל השדים, "מַאידַת אַלְגֵ׳יֶה" [13], נעשה תפל לפי שאין השדים אוהבים מלח. וכך אופים יום יום בפסח, בכל בית, לחם טרי, לצורך כל היום. זקיני מהר"י קאפח ז"ל כתב באחת מתשובותיו טעם על מה שאמרה תורה בשאר ימים טובים, סוכות ושבועות וראש השנה, כל מלאכת עבודה לא תעשו, ולמדו חז"ל כל שאינה מלאכת עבודה אלא צורך אוכל נפש מותרת. אבל בפסח אמרה תורה בפירוש אך אשר יאכל לכל נפש הוא לבדו יעשה לכם. הנה כי כן, גלוי וידוע, לפני מי־שאמר־והיה־העולם, שעתידים חכמי מקצת עדות להחמיר על עצמם, ולאסור אפיית מצות בפסח, ולהנהיג אפייתן מלפני הפסח, כדי שאם יש הלילה משהו דמשהו חמץ יתבטל מלפני החג. לפיכך צוותה תורה כנגדם לאמר: אך אשר יאכל לכל נפש הוא לבדו יעשה לכם, מכאן שמצוה לעשות ולאפות ולבשל צרכי הפסח בפסח עצמו.

עם שסיימו הנשים את מלאכת האפייה — מנקות היטב את חדר הבישול, וכעבור זמן קצר ביותר נראה הכל נקי ונוצץ כאלו לא נעשה כאן כלום.

עריכת השולחן

לפני שהגברים הולכים לתפילה בליל הפסח הם עורכים את השולחן. שולחנותיהם היו עושים עגולים מעץ (סִידָה) או של נחושת (מַעְשְׂרָה). אין פורשים מפה על השולחן, אלא מניחים את האוכל על גבי קרשיו שהם תמיד נקיים ביותר, וכ"ש של פסח, שמוציאים את קליפתו העליונה (יִקְרְשׁוּ נִוְצָתָהּ) מרוב שפשוף.

וכך היא עריכת השולחן:

תחלה מניחים על השולחן מסביב רובד של צנון־גדל־עלים בגובה של כשלש אצבעות; עליו כמוהו רובד "נץ החלב" (בקדונס) וכרפס, ועליהם כך שכבה של חזרת (חסא). עוטפים שלשה או ארבעה רקיקי־לחם מצה־שמורה, במפה נאה, ומניחים מלמעלה לצד מקומו של ראש המשפחה. באמצע השולחן נשארת גומא בעומק של למעלה מטפחיים, ובתוכה מניחים שתים או שלש קעריות (זְבָאדִי) של חרוסת מחויה במישרת־צימוקים, ושתים או שלש קעריות חרוסת מחויה בחומץ־יין כדי שכל אחד יטבל כרצונו ולפי טעמו אם מתוק ואם חמוץ. בתוך הקעריות מפזרים כמה גרגרי כמון שלמים, כדי שייראה כתבן בתוך הטיט, כמצוות חכמים. מוסיפים קערית ובה שני נתחי בשר (אין מקפידים לקחת דוקא בשר זרוע) אחד צלוי, זכר לפסח, ואחד מבושל זכר לחגיגה, וכן ביצה מבושלת. ביצה זו מיועדת

10—11 ראה פרק מאכלים ומטעמים.

12 איוב ו, ו.

13 "שולחן הריצוי", שנוהגים המהבילים לערוך לשדים בהיכנסם לבית־חדש, כאילו כדי לרצותם. והשוה העורכים לגד שולחן, ישעיה ס"ה, י"א ופירש"י שם; ור׳ פרק הבית וחנוכת הבית.

לקורא "מַא כַּבַר" (נוסחה ר' להלן). מכסים את השולחן במפה נאה, המיוחדת רק לפסח, מדליקים את הנרות, לובשים בגדיהם החמודות והולכים לבית־הכנסת. מבגדי החג נודפים ריחות עדנים של עשבי הבושם השונים שהיו טמונים בהם במשך כל ימות השנה; בינתיים מסדרות הנשים את הבית סידור אחרון, עוטות בגדיהן, עודות עדייהן ומלבישות בנותיהן בגדי חמד ועדיי כסף וזהב כיאות לערב קדוש זה; מגמרות [14] את הבית, מכינות את הכוסות ואת היין, ויושבות בחדר הסדר, שהוא בדרך כלל "אַלְמַכַאן אַיּכַבִיר" — האולם הגדול, משוחחות על דא ועל הא, עפ"י רוב מעניני היום, עד שיחזרו בעליהן וילדיהן מבית הכנסת.

בבית הכנסת ממתינים עד שמתקבץ מניין, מתפללים מנחה ומתחילים מזמורי תהלים בצוותא בקול־רם, בניגון חגיגי, עד שבאים כל ציבור המתפללים של בית הכנסת. כל ביכ"נס יודע את מתפלליו, לפי שכולם, בלי יוצא מן הכלל, מתפללים יום יום ושבת שבת אין נעדר ואין מתפללים בלתי צפויים. נתמלא בית הכנסת — פוצחים פיהם כל הקהל יחדיו במזמור של חג (תהלים קז) "יאמרו גאולי ד' אשר גאלם מיד צר", בניגון חגיגי צוהל, המיוחד למזמור זה. המזמור נאמר במיתון רב ובליכוד הרמוני של כל קולות הצבור כמו מקהלה מאומנת. והשוה מאמר חז"ל [15] "כזיתא פסחא והלילא פקע איגרא". גמרו את המזמור אומרים אחריו "אשרי" ו"למה רגשו" בניגון חגיגי שונה במקצת מן הראשון ומסיימים ב"הללויה הללו אל בקדשו" וגומר. ראש בית־הכנסת מסדיר את התפלה מעומד ומזמין את החזן לפרוס על שמע. אחרי תפילת מעריב אומרים יחד את ההלל כולו (גם זה מנהג ארץ־ישראלי עתיק, כדאיתא בירושלמי [16]). אם חל בשבת אומרים "יגדל" בניגון עליז מיוחד לחגים ונפטרים לבתיהם לשלום. בצאתם מבית הכנסת מברכים זה את זה בברכת "תזכו לשנים רבות ומועדים טובים" ועונים "בחייך ובימיך הטובים". מי שלא ראה את יהודי תימן בליל החג בבית הכנסת דומה כמי שלא ראה שמחה של קדושה מימיו.

הסדר וההגדה

היו חוזרים לבתיהם כשהם עמוסים, וכאילו מושכים עמם מביהכנ"ס השראה חגיגית וחרדת־קודש, אלא שגם הבית אפוף השראה דומה. הבנים הנשואים, שכל השנה גרים לבדם עם משפחתם מיסבים הלילה על שולחן אביהם הם ונשיהם ובניהם. בהעדר האב מתאספים כל האחים ונשיהם ובניהם ובני בניהם אצל האח הגדול. סמוך לשובם מביהכנ"ס פושטים "אַדַאת אַלְעִיד" (בגדי החג) החמודים ולובשים בגדי־בית נאים, אך פשוטים יותר. כל אחד יושב על מקומו המיועד לו. רוחצים ושוטפים את הכוסות, מוזגים כוס ראשון, לגדולים מוזגים יין בכוס המחזיק רביעית, ולקטנים מוזגים מישרת־צימוקים, כיון שעדיין אינם יכולים לשתות יין (בזה נוהגים שלא כדעת הרמב"ם, הפוטר את הקטנים מחינוך לארבעה כוסות). ראש המשפחה אומר את הקידוש בזמרה ובנעימה המיוחדת לקידוש של ליל פסח.

14 נותנות מיני־בשמים על גבי גחלים במחתה והעשן המיתמר ממלא חלל הבית ריח טוב.
15 פסחים פה, ב; היו רגילים לומר: "לַוְמַא קַד אִיכְ'זקוּ אַלְסַקף" — עד ש"נוקבים" את התיקרה.
16 פסחים פ"י הל' א, שקלים פ"ג הל' ב, והובא בתוס' ברכות יד א ד"ה "ימים".

נגמרה אמירת הקידוש — כל אחד מיסב ושותה כוסו כולו. גם הנשים והקטנים שותים כל הכוס. רוחצים ידיהם ומברכים על נטילת־ידים ומיד מזיזים את השולחן לפני ראש הבית וכולם מתקרבים אל השולחן, מסירים את המפה מעליו וכל אחד נוטל ממנו כזית ירק, לפי טעמו, כרפס או נץ־החלב [17] או עלי־צנון ומחזיקו בידו. ראש המשפחה מברך "בורא פרי האדמה" — וכולם עונים "אמן". מטבלים בחרוסת, מתוקה או חמוצה, כל אחד לפי טעמו ואוכלים. חוזרים ופורשים המפה על השולחן, מזיזים אותו מעט כלפי אמצע החדר, וכל אחד חוזר ויושב במקומו ובמסיבו מסביב לכתלי החדר. רוחצים את הכוסות וממלאים אותם שוב לכוס שני ומניחים לפני כל אחד ואחד כוסו. ראש המשפחה פותח באמירת "בבהילו יצאנו ממצרים" וכל המסובין ממשיכים יחד עמו. אחד הילדים הגדולים יותר אומר "מה נשתנה". עתה הגיע תורו של הפעוט ביותר בבית לומר "מא כ׳בר", שהיא קצור ההגדה ונוסחתה בלשון הערבית המדוברת בתימן, כדי שיבינו הנשים והילדים את ענין היום. על־פי רוב היא נאמרת בעל־פה מפי הפעוטים, שעדיין אינם מכירים את צורת האותיות. מובן שהם מגלגלים את המלים ומשבשים אותן ככל העולה על דל שפתותיהם והדבר מעורר שחוק בפי כל המסובים.

וזה נוסח ה"מא כבר" [18]:

מא כבר הדה אללילה, מן גמיע אלליאלי, כרגו גדודנא ואבאינא מן מצר בית אלעבודיה. מא כאנו יפעלו, כאנו יכלטו אללבן פי אלתבן, ואלתבן פי אללבן, למן, לפרעה אלרשע אלגמור, אלדי ראסה סאע אלצמעור, ופומה סאע מנק אלתנור, ואורד אללה עלי אלמצריון, אלדם, ואלצפאדע, ואלקמל, ואלקומל, ואלפנא, ואלגרב, ואלברד, ואלגראד, ואלצלאם, ומות אלאבכאר. חתא עגוז בגוז, עליהא אלף לענה תגוז, כאן מעאהא מעבוד מן עגנה, דכל אלכלב אכלהא, וצרכת תלך אללילה, וכן צראך עצים במצר, לקיים מה שנאמר כי אין בית אשר אין שם מת. וכלצהם אללה ביד שדידה, ודראע ממדודה, ואחכאם עצימה, ואיאת ובראהין, עלי ידי משה רבינו עליו השלום. והדא אלגואב: עבדים היינו לפרעה וכו׳.

וזה התרגום:

"מה ענין הלילה הזה מכל הלילות, יצאו זקנינו ואבותינו מבית עבדים, מה היו עושים, היו מערבבים התבן בלבנים והלבנים בתבן, למי, לפרעה הרשע הגמור, אשר ראשו כמפלצת, ופיו כעין התנור, והביא ה׳ על המצרים, הדם, הצפרדעים, והכנים והפרעושים, והערוב, הדבר, והשחין, והברד, והארבה, והחושך, ומכת בכורות. אפילו זקנה בלה, היה לה נעבד עשוי מבצק, נכנס הכלב ואכלו ובכתה באותו הלילה, והיתה צעקה גדולה במצרים, לקיים מה שנאמר כי אין בית אשר אין שם מת, ומלטם ה׳ ביד חזקה ובזרוע נטויה ובמוראים גדולים ובאותות ובמופתים על ידי משה רבינו עליו השלום, וזו התשובה: עבדים היינו לפרעה וכו׳".

שוב חוזרים וממשיכים באמירת ההגדה. נוהגים לאמרה כל המסובים יחד בקול רם, אך יש שנוהגים לאמרה פיסקה פיסקה, עפ״י תור, זה אחר זה, ויש אומרים מקצתה ביחד

17 בדרך כלל נוהגים לקחת נץ החלב כלומר „בקדונס" הנקרא בפיהם „בקדנוס".

18 יש עוד נוסח "מא כ׳בר" ארוכה יותר, שהיתה נאמרת אצל יחידים ועל ידי אחד הבנים הגדולים ונקראת "מא כ׳בר אלכבירה" עיין בספר "אגדתא דפסחא", מהדורתי.

ומקצתה בתור. הגיעו ל"כמה מעלות טובות" ראש המשפחה אומר פיסקה פיסקה והנערים שבבית מגביהים את השולחן ועונים עם שאר המסובים "דיינו" בקול רם. כך מגביהים ומורידים על כל דיינו ודיינו. גמרו את ההגדה מברכים "בורא פרי הגפן" ושותים כוס שני. עכשיו הגיעה שעת הסעודה, שוב רוחצים ידיהם ומברכים על נטילת־ידים, מקרבים את השולחן אל מקום הסיבתו של ראש המשפחה מסירים את המפה, וכולם יושבים סביבו. ראש המשפחה פותח את מפת המצה השמורה בוצע כיכר אחד לשני חצאים ונוטל בידו כיכר ומחצה [19], שעליהם מברך "המוציא לחם מן הארץ" וכולם עונים "אמן". שאר הכיכרות של מצה שמורה כורכם במפה ושומרם בצד לשם אפיקומן. המברך, פורס ונותן פרוסה שהיא יותר משיעור שני כזית לפני כל אחד ואחד. כל אחד לוקח כזית מצה ומחזיקו בידו ושותק. ראש המשפחה לוקח בידו כזית [20], מברך "על אכילת מצה", מטבל בחרוסת, מיסב ואוכל וכולם עושים כמותו. עתה לוקח כל אחד בידו כזית מרור, ממה שלפניו על השולחן, ומחזיקו בידו. כשכולם מוכנים מברך ראש המשפחה "על אכילת מרור", מטבל בחרוסת, מיסב ואוכל (כדעת הרמב"ם שגם באכילת מרור משובח המיסב) וכולם עושים כמותו. לאחר מכן עושים "מְקַמֵּט" ("מחותל" כלומר "כורך"). כל אחד לוקח כזית מן המצה שנשארה לפניו, כורכה בעלים של מרור ומחזיקה בידו. ראש המשפחה אומר "זכר למקדש, כהלל הזקן, שאמר, על מצות ומרורים יאכלוהו" מטבלים בחרוסת מיסבים ואוכלים. כאן מתהוית כעין הפסקה.

סעודה וסיום הסדר

הפעוט שאמר "מא כבר" לוקח את הביצה שעל השולחן, מחלקים את שני נתחי הבשר, הצלוי והמבושל, בין כל המסובים, כיון שמצוה לטעום ממנו, זכר לבשר הפסח והחגיגה. עכשיו אוכלים ירקות, כל אחד כרצונו וכתאבונו, מגישים ביצים מבושלות כמנין המסובים וכל אחד אוכל ביצתו. אומר ה"מא כבר" מקבל ביצה נוספת. גמרו, מוציאים כל הירקות מעל השולחן, מכבדים מעליו קליפות הביצים ופסולת הירקות שנאכלו, מגישים את הפת, ה"חילבה", המרק והבשר, וסועדים לשובע נפשם. גמרו סעודתם, מוציא ראש המשפחה את שאר המצה שכרך קודם במפה, לשם אפיקומן [21] מחלק ממנה פרוסות ונותן לפניהם. כל אחד ואחד נוטל כזית ואוכל בלי שום טיבול [22], ובכך מסתיימת הסעודה. נוטלים ידיהם "מים אחרונים", רוחצים את הכוסות ומוזגים כוס שלישי לכל אחד ואחד, שעליו מברכים ברכת המזון. גם כוס שלישי שותים כולו, ולאחר מכן רוחצים שוב את הכוסות מוזגים כוס רביעי וגומרים עליו את ההלל. רבים נהגו למזוג גם כוס חמישי ואומרים עליו "הלל

19 כדעת הרמב"ם ולא על שני כיכרות וחצי כדעת שאר פוסקים.

20 וכן הוא בסידור רס"ג, שמברכים על אכילת מצה אחר שכבר נפרס הכיכר לפרוסות וכל אחד החזיק כזיתו בידו.

21 לא היו נוהגים "לגנוב" את האפיקומן לפי שהגניבה אסורה אפילו לשחוק ולשמחה ואפילו לדבר מצוה כגון שחבירו עני ואינו רוצה לקבל צדקה אסור לגנוב ממנו כדי שישלם לו כפליים או תשלומי ארבעה וחמשה ראה בבא מציעא סא ב, ורמב"ם הלכות גניבה פ"א הל' ב.

22 ולא כנראה מהגהות מימוניות הלכות חמץ ומצה פ"ז סוף הגהה ה'.

הגדול״ [23]. לאחר ששותים כוס חמישי מברכים ברכה אחרונה, נחים מעט ואחר־כך אם רוצים קוראים יחד ״שיר השירים״ והולכים לישון. הפזמונים ״חד גדיא״ וכן ״אחד מי יודע״ אינם ידועים שם. גם כוס אליהו הנביא לא היה נהוג שם.

בשחר משכימים הגברים לבית־הכנסת והנשים להכנת ארוחת היום, מבשלות, לשות ואופות; משתדלות לסיים מהר, כדי שיהא סיפק בידן ללכת לבית הכנסת במוקדם ככל האפשר. גמרו את התפילה חוזרים לבתיהם כשהכל כבר מוכן, פת נקיה, תבשילים וקליות, הכל טרי, טוב וטעים. אוכלים פת שחרית קלה, ואחרי זה מגישים געלה ומשקאות. אין נוהגים להתארח זה אצל זה בפסח, אלא כל אדם יושב בביתו, שמח עם אשתו ובניו, ואוכל ממה שהכין לעצמו. הימים האלה הם ימי ביכורי התפוחים והקרוסטמלין (ברקוק, מישמש). מגישים אותם עם אגוזים וקליות. כן מגישים בשר צלוי ויין כברכת ד׳, מעשנים נרגילות, מבלים כשעתים באכילת ״געלה״, ותוך כך מדברים דברי־תורה או שרים משירי חג הפסח.

שירי החג

א. תנו תודה לאל

תְּנוּ תוֹדָה לְאֵל גֹּאֵל יְדִידִים / בְּיוֹם זֶה יוֹם בְּשׂוֹרָה לַיְּהוּדִים.
וְשִׁיר חָדָשׁ לְאֵל הָבוּ בְּיוֹם בּוֹ / מְלָכִים יָצְאוּ מִבֵּית עֲבָדִים.
בְּיוֹם זֶה נִגְאֲלוּ חָפְשִׁים עֲדַת אֵל / וּבוֹ יִהְיוּ לְהִגָּאֵל עֲתִידִים.
בְּיוֹם זֶה נִמְכְּרוּ מִצְרִים לְמָוֶת / וּבוֹ הַלּוֹכְדִים שָׁבוּ לְכוּדִים.
בְּלֵיל זֶה הָיְתָה מַכַּת בְּכוֹרוֹת / וּבוֹ עַם הַשְּׁבִי יָצְאוּ גְדוּדִים.
בְּיוֹם זֶה הַשְּׂמֵחִים חָגְרוּ שַׂק / וּבוֹ גִּיל חָגְרוּ לְבוּת מְרוּדִים.
בְּלֵיל זֶה אָכְלוּ מַצָּה וְצָלִי / הֱיוֹתָם עַל יְשׁוּעוֹת אֵל וְעוּדִים.
בְּלֵיל זֶה שָׁמְעָה אָזְנָם בְּשׂוֹרוֹת / וְאָזְנֵי צָר מְלֵאוֹת קוֹל פְּחָדִים.
אֲשֶׁר גָּאַל בְּפֶסַח זֶה אֲסִירָיו / וְהִשְׁקִיט עַם אֲשֶׁר שָׁבְעוּ נְדוּדִים.
יְמִינוֹ יֶחֱשֹׂף שֵׁנִית לְדַלִּים / אֲשֶׁר הֵמָּה בְּיַד כָּל צָר שְׁדוּדִים.
וּבַת נָדִיב יְהִי מַלְבִּישׁ רְקָמוֹת / וְיִקְשֹׁר לָהּ מְקוֹם עֶלְָה רְבִידִים.
וְיִבְנֶה עִיר תְּהִלָּתוֹ לְעַמּוֹ / וְיוֹשִׁיבֵם בְּגִיל מוֹשַׁב יְחִידִים.

ב. שמחו ועלצו

שִׂמְחוּ וְעִלְצוּ כָּל בְּנֵי אֶפְרַיִם / הוֹדוּ לְאֵל עֶלְיוֹן אֲדוֹן שָׁמַיִם.
יוֹם בּוֹ אֲבוֹתֵינוּ בְּרִנָּה יָצְאוּ / יַחַד גְּאוּלִים מֵעֳנִי מִצְרַיִם.
עַל יַד יְקוּתִיאֵל אֲשֶׁר נִקְרָא שְׁמוֹ / מֹשֶׁה מְאוֹר הַלֵּב וְהָעֵינַיִם.
הֵאִיר בְּתוֹרָתוֹ אֲשֶׁר קִבֵּל בְּעֹז / הָאֵל וּמֵאָז קָדְמָה אַלְפַּיִם.
מַכּוֹת אֲזַי עֶשֶׂר בְּמִצְרַיִם נָפְלוּ / שָׁפְלוּ עֲדֵי הָיוּ עֲפַר רַגְלַיִם.
בָּהֶן אֲזַי אוֹתוֹת וּמוֹפְתִים דָּבְקוּ / נִסִּים גְּדוֹלִים שָׁמְעוּ אָזְנַיִם.

23 ראה רמב״ם הלכות חמץ ומצה פ״ח הל׳ י.

פֶּסַח אֲזַי קָבְעוּ יְדִידִים נִצְּלוּ / וַיִּזְבְּחוּ זֶבַח בְּרֹן כִּפְלַיִם.
מַצָּה וְגַם מָרוֹר בְּחֶדְוָה אָכְלוּ / וַיִּקְּדוּ לָאֵל עֲלֵי אַפַּיִם.
מֹשֶׁה וְיִשְׂרָאֵל בְּרִנָּה אָמְרוּ / שִׂמְחוּ וְעִלְצוּ כָּל בְּנֵי אֶפְרַיִם.

ג. בידך כוס קחה

בְּיָדְךָ כּוֹס קְחָה רֵאשִׁית תְּחִלָּה / וּבָרֵךְ עַל פְּרִי גֶּפֶן שְׁתוּלָה.
וְאִם יָבוֹא כְּבוֹד מוֹעֵד בְּשַׁבָּת / תְּהִי מַתְחִיל בְּוַיְכֻלּוּ תְּחִלָּה.
וְאַחֲרֵי כֵן תְּהִי קוֹרֵא וּמַגִּיד / שֶׁבַח הָאֵל וּמוֹפֵת רַב עֲלִילָה.
וְכָךְ תַּשְׁלִים וְתַסְדִּירָהּ כְּתִקּוּן / חֲכָמֵינוּ וְסַנְהֶדְרֵי גְדוֹלָה.
וְאִם לֹא תִהְיֶה זוֹכֵר שְׁלֹשָׁה / בְּלֹא תֵצֵא יְדֵי חוֹבַת גְּאֻלָּה.
וְהֵם פֶּסַח וְגַם מַצָּה וּמָרוֹר / סְבִיב שֻׁלְחָן יְהִי לְךָ כַּעֲגֻלָּה.
בְּעוֹד יֵשׁ לְךָ בְּתוֹךְ שֻׁלְחָן יְרָקוֹת / וַחֲזֶרֶת עָרוּךְ כֻּלָּהּ בְּלוּלָה.
וְעוֹד אַרְבַּע תְּהִי שׁוֹתֶה בְשִׂמְחָה / וַאֲפִילוּ לָאֵל תִּשְׁאַל שְׁאֵלָה.
וְאָז תֹּאכַל מֵסֵב עַל שְׂמֹאלְךָ / וְתוֹדֶה־אֵל עֲלֵי פִּרְקַן גְּאֻלָּה.

ד. אגיל ואשמח

אָגִיל וְאֶשְׂמַח / וְלָאֵל אֲשַׁבַּח / וְאֶזְבַּח זֶבַח / בְּיוֹם הַפֶּסַח.
בָּרוּךְ אֱלֹהִים / אֲדוֹן הָאֲדוֹנִים / וְהִצִּיל בָּנִים / בְּיוֹם הַפֶּסַח.
גִּלָּה סוֹדוֹ / לְזֶרַע יְדִידוֹ / וְעַל יַד עַבְדּוֹ / בְּיוֹם הַפֶּסַח.
דִּבֵּר לְמֹשֶׁה / הָאוֹת תַּעֲשֶׂה / וְנִסִּים עָשָׂה / בְּיוֹם הַפֶּסַח.
הִכָּה פַּרְעֹה / וְשָׁבַר זְרוֹעוֹ / וְהִכְרִית זַרְעוֹ / בְּיוֹם הַפֶּסַח.
וְהוֹצִיא לְעַמּוֹ / מִבֵּין לְאֻמּוֹ / וְעָשָׂה לִשְׁמוֹ / בְּיוֹם הַפֶּסַח.
זָכַר חֲסָדָיו / לְמַעַן עֲבָדָיו / וְהוֹצִיא יְדִידָיו / בְּיוֹם הַפֶּסַח.
חָמַל עֲלֵיהֶם / וְעַל כָּל בְּנֵיהֶם / וּבִסֵּר בָּהֶם / בְּיוֹם הַפֶּסַח.
טִהֵר יְשָׁרִים / לְהַנְחִיל כְּשֵׁרִים / שְׁלֹשָׁה כְּתָרִים / בְּיוֹם הַפֶּסַח.
יָצְאוּ יְדִידִים / מִבֵּית עֲבָדִים / וְשָׁחֲטוּ תְמִידִים / בְּיוֹם הַפֶּסַח.
וְשָׁלוֹם עֲלֵיכֶם / וְעַל כָּל בְּנֵיכֶם / מֵאֱלֹהֵיכֶם / בְּיוֹם הַפֶּסַח.

ה. אגיל ואשמח

אָגִיל וְאֶשְׂמַח / וְלָאֵל אֲשַׁבַּח / וְאֶזְבַּח זֶבַח / בְּיוֹם הַפֶּסַח.
נָפְלוּ אוֹיְבַי / וְהֻכּוּ מְרִיבַי / וְנִמְחֲלוּ חוֹבַי / בְּיוֹם הַפֶּסַח.
סְבִיב הֵיכָלוֹ / עָנוּ מְהַלְלוֹ / וְנַקְרִיבָה לוֹ / קָרְבַּן פֶּסַח.
עַל שֵׁם גְּאֻלָּה / וְדִיצָה וְצָהֳלָה / וְחֶסֶד וְחֶמְלָה / בְּיוֹם הַפֶּסַח.
דָּן מִצְרַיִם / בְּתוֹךְ הַמַּיִם / וְצוּר שָׁמַיִם / בְּיוֹם הַפֶּסַח.
יָרַד פַּרְעֹה / וְנִכְרַת זַרְעוֹ / וְאָבַד יִשְׁעוֹ / בְּיוֹם הַפֶּסַח.
הַלְלוּ אֱמוּנִים / אֲדוֹן הָאֲדוֹנִים / וּפִצְחוּ רְנָנִים / בְּיוֹם הַפֶּסַח.

ו. בליל שמורים

בְּלֵיל שִׁמּוּרִים אָשִׁיר לְקוֹנִי / בְּחַסְדּוֹ נִגְלָה וְהֵסִיר יְגוֹנִי.

אַרסַל בגודה מוסי אלכלימא / אלי ענד פרעון אלאת׳ימא.

קאל אטלק אלקום בעהדן קד׳ימא / עצא ונאל אלבלא ואלהואני.

[שלח בטובו את משה השליח, אל פרעה החוטא, לאמור שלח את העם כהבטחת מקדם, המרה והשיג המכות והחרפה]

לָקוּ בְּעֶשֶׂר מַכּוֹת בְּרוּרוֹת / וּבְסוֹף ,כָּנַע בְּמַכַּת־בְּכוֹרוֹת.

וְהוֹצִיא שִׁבְטֵי וְזִקְנֵי חֲבוּרוֹת / וְחָזַר בְּסוּסָיו לִרְדֹּף הֲמוֹנִי.

שא אן יכ׳אלף לרבי בכפרא / ואדרך אלאסבאט בשק אלבחארא.

אשתק לאלאסבאט טלוע אלפגרא / את׳ני עשר טור פי ברהאני.

[רצה להמרות דבר האל ולכפור, והשיג את השבטים על יד הים. אך זה נבקע לשבטים עם עלות השחר, שנים עשר שבילים לרווחה]

בַּיַּבָּשָׁה הָלְכוּ גְאוּלִים / וּפַרְעֹה וְחֵילוֹ טָבְעוּ צְלוּלִים.

וְכָל מַרְכְּבוֹתָיו נִנְעֲרוּ בְּהוּלִים / וְאָמַר שִׁירָה מֹשֶׁה אֲדוֹנִי.

זינת כ׳יולה ספא אלמוג פיהם / ג׳נמוה אלאסבאט וצאר טמעתהם.

ומוסי אלי בר סיני גמעהם / בעמוד מן נאר וג׳מאם קראני.

[מבחר פרשיו סחפום הגלים, שללום השבטים והיה להם לבז, ומשה אספם אל מדבר סיני, בעמוד אש וענן להנחותם]

יָרַד הַמָּן וּשְׂלָו עָלָה / וּבְאֵר מַסְפִּיק לְכָל קְהִלָּה.

וְסִכֵּךְ עֲנָנוֹ עֲלֵיהֶם בְּחֶמְלָה / וְתוֹרָה וּמִצְווֹת הִנְחִילָנִי.

מן טור סין קבלנא תוראת / איאת ואכ׳לאק בהא מד׳כוראת.

ואפעאל אקאויל אלמכ׳תאראת / ופיהא אלבר ואלאחסאני.

[בהר סיני קבלנו את התורה, צווים ומוסר בה מפורשים, ופעולות ודברים נבחרים, ובה היושר והטוב]

שִׁיתוּ לִבְבְכֶם שְׂרִידֵי חָכְמָה / בְּשַׁבָּת וּמוֹעֵד לָכֶם עָצְמָה.

בְּחַג הַפֶּסַח גְּבֶרֶת תַּמָּה / תְּחִלַּת מִצְוָה יָהּ עוֹשָׂנִי.

תַּזְכִּירוּ חֵן גְּאֻלַּת יְשָׁרִים / בְּפֶסַח וּמַצּוֹת וְיַיִן וּמְרוֹרִים.

וּבְאַרְבָּעָה כּוֹסוֹת בְּרוּרִים / וְהַהַגָּדָה תַּזְכִּירֵנִי.

אָז תָּגִילָה וְתִשְׂמַח נַפְשִׁי / בְּהַלֵּל גָּדוֹל עַל כּוֹס חֲמִישִׁי.

וְיִרְצֶה צוּרִי לִבְנוֹת קָדְשִׁי / וּמִכָּל אוֹיְבַי יַצִּילֵנִי.

ז. מי כמכה

מִי כָמֹכָה אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל / וּמִי דוֹמֶה לְךָ מוֹשִׁיעַ וְגוֹאֵל.

אוֹתוֹת אֵל יוֹם וָלַיְלָה לֹא שׁוֹכְחִים / וְעַל לוּחוֹת לִבּוֹת נִמְצְאוּ חֲרוּתִים.

מַה יָּקְרוּ אוֹתוֹת מָה עָצְמוּ מוֹפְתִים / אֲשֶׁר עָשָׂה מֹשֶׁה לְעֵינֵי כָל יִשְׂרָאֵל.

שבת ומועד

בְּהֲפֹךְ הַיְאוֹר לְדָם מִצְרִים נִבְעֲרוּ / וּבִצְפַרְדְּעִים וְכִנִּים וְעָרֹב נוֹסְרוּ,
וּמִקְנֵיהֶם מֵתוּ בַּדֶּבֶר אָז נִדְבְּרוּ / שָׁלַח וְהִנֵּה לֹא מֵת אֶחָד מִמִּקְנֵה יִשְׂרָאֵל.
רֵיחַ שְׁחִין הִבְאִישׁ רֵיחַ הַמִּצְרִים / וּבְבָרָד וְאַרְבֶּה וּבַאֲפֵלָה סְגוּרִים,
וְזָרַח בַּחֹשֶׁךְ אוֹר לַיְשָׁרִים / לְהוֹדִיעַ כִּי יֵשׁ אֱלֹהִים לְיִשְׂרָאֵל.
מַה נִּכְבַּד הַיּוֹם יוֹם צֵאת עַם נַחֲלָה / וְלִרְדֹּף אַחֲרֵיהֶם יָצְאוּ בְּנֵי עַוְלָה,
הִיא עָבְרָה בְּתוֹךְ יָם וְאוֹיַבְתָּהּ צָלְלָה / אָז יָשִׁיר מֹשֶׁה וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל.
בְּכוֹרֵיהֶם הִכָּה בַּחֲצִי הַלַּיְלָה / וְאוֹיְבֵינוּ טָבַע בְּיַם סוּף וּמְצוּלָה,
אוֹתָנוּ הוֹצִיא בְּשִׂמְחָה וּבְגִילָה / וַיּוֹשַׁע ה׳ אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל.
ועוד.

כטוב לבם ביין סועדים סעודת צהרים וישנים קימעא. אחרי שנת הצהרים הנשים לובשות בגדי־חג והולכות לבית אבא, הגברים הולכים לבית הכנסת, לומדים בהלכות פסח עד קרוב לשעה וחצי לפני שקיעת החמה, מתפללים מנחה ויוצאים. מטיילים מעט ברחובות העיר, שוב לובשים בגדיהם החמודות וחוזרים לבית הכנסת לתפלת ליל־יום־טוב־שני.

הקבלת פני חמיו ורבו

כל אדם שעדיין אין לו בנות נשואות לובש בגדיו והולך לבית חמיו (יְסַלֵּם עַלָא עַמָּה) — להקביל פניו. אם יש לו כמה חתנים הריהם מתקבצים כולם באותה שעה. משפחת החותן מגישים לאורחים פירות ומעט יין לטעימה בלבד, משוחחים על דא ועל הא כמחצית השעה ומשם הולכים לבתי הכנסת. החתנים מלווים את חמיהם לבית הכנסת שהוא מתפלל בו ומתפללים שם עמו. לכן מרובה הנדידה בליל־יום־טוב־שני של חג בבתי הכנסת. רבים מן המתפללים הקבועים חסרים וכנגדם באים אחרים. הנשים מחכות עד שתחשך ועומדות לבשל, ללוש ולאפות, לסעודת הערב, כיון שאסור להכין מיו״ט ראשון לשני. עד שהן מכינות, מתמהמהים הגברים בבית הכנסת. בערב זה (יְסִירוּ יְסַלְּמוּ עַלָא מְרִי) נוהרים כל מתפללי בתי הכנסת כיתות כיתות, לבית הכנסת של הרב הראשי*. בבית הכנסת אצל סבי ז״ל, היו באים רבים לכתחילה בערב זה כדי להתפלל עמו. עם סיום התפילה יושב סבי על מקומו ומיד היה מתמלא בית הכנסת עד אפס מקום. כל מי שיש לו שאלה שואל כרצונו. אין נושא קבוע, אלא זה שואל דיני פסח וזה שואל תערובת, זה דיני שבת וזה טרפות כמו ״בו ביום״ שהושיבו את ר׳ אלעזר בן־עזריה בישיבה (מס׳ ידים פ״ד). בין כה וכה והנה מודיעים לסבי שהחצר מלאה, היה עומד ומברך לקהל בנוסח זה: ״תזכו לשנים רבות ומועדים טובים״ והם עונים ״בחייך ובימיך הטובים״ ומוסיף ״המב״ה יאריך ימיכם בטוב ושנותיכם בנעימים״ והם עונים ״אמן״, ״ויפתח לבכם לתלמוד תורתו״, ״אמן״, ויאיר עיניכם במאור תורתו״, ״אמן״, ״וימלא ידיכם מברכותיו״, ״אמן״, ויושב. בית הכנסת מתרוקן ומיד ממלאים אותו אלה שהיו ממתינים בחצר, ושוב שאלות שונות, ושוב מודיעים שהחצר נתמלאה אנשים; סבי ז״ל עומד ומברכם ופוטרם לבתיהם, וכן הלאה, כת יוצאת וכת נכנסת, במשך כשעתיים. ורק אח״כ יוצאים לעשות סדר־ליל־שני כראשון. אם חל פסח ביום חמישי, שצריך לעשות עירובי תבשילין מערב יו״ט, היה סבי ז״ל עושה עירוב ומזכה על־ידי אחר

* ראה אגרת בוכים עמ׳ סו.

לכל בני העיר. בליל יו"ט שני, לפני שמברכם, מכריז "מי שלא הניח עירובי תבשילין יסמוך על עירובי" והקהל עונה "ברוך תהיה".

סדר הביקור אצל הרב הראשי אינו מיוחד רק לפסח אלא הוא נוהג גם בליל יו"ט של סוף הפסח וכן בשבועות וכן בתחלת חג הסוכות. אבל בליל יום־טוב שני של ראש השנה וכן בליל יו"ט שני של שמיני עצרת אינו נוהג. ר"ה — משום שהוא ליל תפילות, ושמיני עצרת — מכיון שהוא שמחת תורה ויש לו סדר מיוחד.

ביו"ט שני נוהגים בכל דבר כמו ביום־טוב ראשון.

חול המועד

בחול המועד, וכן אחרי החג, שואלים הערבים לכל יהודי שפוגשים: "כֵּיף כַּאנַת אַלְמַאִידֶה" — איך היה השולחן, כלומר האם שולחן ה"סדר" היה משופע ומבורך ואם נשארו הרבה ירקות אחר הסדר. אם מקבלים תשובה חיובית — שמחים, כי זה אצלם סימן־טוב, שהשנה תהיה מבורכת בגשמים, וירקותיה ודשאיה יהיו מרובים.

בחול המועד אין שום אדם עובד, בין עני בין עשיר; בעלי האיטליזים היו פותחים איטליזיהם למכירת בשר ובעלי חנויות המכולת פותחים רק דלת אחת, משתי דלתות חנותם, למשך כשלש שעות בלבד; אבל מוכרי הבדים והבגדים וכיוצא אינם פותחים כלל.

וכך מבלים את ימי חול המועד:

זריזים קמים כשעתיים לפני עלות השחר והולכים לבית הכנסת ללמוד, מי תלמוד ומי רמב"ם ומי ש"ע, וכולם באים לתפילה גדולים וקטנים, מתפללים מוקדם, גומרים את התפלה ויוצאים לשוק לקנות בשר וירקות טריים ומוליכים אותם הביתה. מקצתם היו מביאים עמהם סליהם לבית הכנסת ומניחים אותם בהצר עד לאחר התפילה. אוכלים פת־שחרית וחוזרים לבית הכנסת, שם לומדים במשך שתים־שלוש שעות (בבית הכנסת של סבי למדו תלמוד) ויוצאים שוב לשוק לקנות פירות, כיון שבבוקר עדיין לא הגיעו הכפריים הערבים עם פירותיהם. מטיילים מעט בגנות ובפרדסים, או יוצאים לשוח בשדה, והוזרים לבתיהם לאכול געלה, לשיר, לשתות ולסעוד כנהוג. ישנים מעט ושוב הולכים בסוף היום לבית הכנסת, לומדים כשעה וחצי, מתפללים מנחה, ושוב לומדים כשעה וחצי ומתפללים ערבית ואחר כך יוצאים לאכול ולשתות.

מלבד הביקור שמבקר אדם את חמיו בליל יו"ט שני חייב הוא לקחת געלה וסעודה וללכת להתארח אצל חמיו באחד מימי החג. בדרך כלל מוקדש לכך יום טוב האחרון של חג.

במוצאי החג מחכה לנשים עבודה מרובה, לרחוץ היטב את כלי החג ולהצניען, להוציא את כלי החול לרחצן ולהכינן לשימוש.

לא היו יהודי־תימן אוכלים סוכר בפסח מחשש חמץ ובמקום סוכר הרבו באכילת תמרים וצימוקים. כן היו אוכלים "צַטוִי"* והוא סוכר בלתי מזוקק מתוצרת מקומית.

ביום אחרון של חג, בשעות אחר הצהרים, קוראים "שיר השירים" עם התרגום הארמי. בבית הכנסת של סבי ז"ל, ובעוד כמה בתי כנסת, נהגו להוסיף גם את תרגום רס"ג בערבית.

* על אופן עשייתו ראה פרק "מאכלים ומטעמים".

ספירת העומר

ספירת העומר נעשית בלשון ארמית וכך הוא הסדר. ראש בית הכנסת מכריז "אתמול כך וכך יומי בעומרא", כדי שידעו כמה ימים היום, אח"כ מברך "על ספירת העומר" וכולם עונים "אמן" (ואין חוזרים על הברכה) ומונים:

"האידנא חד יומא בעומרא"; או "האידנא עסרא יומי בעומרא דאינון חד שבועא ותלתא יומי", "האידנא תשעת־עסר יומי בעומרא דאינון תרין שבועי וחמשה יומי". וכן על דרך זו. המלה "עסר" שהיא תרגום של "עשרה" מובנה בערבית קושי ואי־הצלחה, לכן מקצת מהמוני־העם ועמי הארץ היו נמנעים מלהתחיל עסק או בנין, מן העשירי לעומר עד השלושים בו, כדי שלא להתחיל בימים שבהם מזכירים בספירה "עסר" "עסרין" כי הם ימים קשים וחסרי מזל [1].

בכל סדורי־תימן העתיקים, ובכל ספרי חכמי־תימן הקדמונים לא נזכר שום מנהג ממנהגי האבילות הנהוגים בימי העומר, אפילו אותם מנהגים שכבר נזכרו בדברי הגאונים, אעפ"י כן נתפשטו בזמן האחרון כמה ממנהגי האבילות בעומר. נהגו שלא לישא אשה עד אחר ל"ג בעומר וכן היו שהקפידו שלא להסתפר עד ל"ג בעומר [2].

על הסוגיה הזאת כתב מורינו הגדול מהרי"ק, בספרו "פעולת צדיק" (ח"ב סי' ע"ו) וזה לשונו:

"מנהגינו הקדום להסתפר בימי העומר, בערב שבת, לכבוד שבת, דעשה דדברי נביא — עדיף ממנהגא, דכתיב וקראת לשבת עונג, ומקרוב, כמו ארבעים שנה, בא חכם אחד מאפי הים והכריח הצבור, שלא ברצונם, על ידי אדוננו הנשיא הרשב"א [3], שלא להסתפר. והנה עתה חזרנו למנהגנו הראשון, ע"פ הוראת כמהר"ר דוד משרקי נע"ג, וכן נהג הוא בעצמו, ונימוקו עמו, שהרי מצינו כמה הקפידו חז"ל שלא לעורר שום צער בשבת, שהרי אפילו בשבתות תלת דפורענותא הזהירו שלא לומר קינות על ירושלם, קל וחומר בן־בנו־של־קל וחומר להראות סימני אבילות על דבר אשר אין חיוב להתאבל עליו בחול כ"ש בשבת. ועוד שהרי על ידי ששערותיו גדולות כאבל על ידי זה יעורר יגון ואנחה, וגם כן ראשו עליו יכבד וצריך לחכך ראשו מפני הזיעה וחימום השיער, ואין לך בטול עונג שבת גדול מזה. אע"פ שעדיין יש בעיר נוהגים שלא להסתפר מ"מ אין בזה משום לא תתגודדו, כי לא נאמר אלא בדבר שעיקר איסורו מן התורה, לא בדברים שאין להם עיקר. ועוד דכל קהל שבעיר הם חשובים כשני בתי־דינים ואין כאן משום לא תתגודדו. ואפילו אותם הנוהגים שלא להסתפר יכולים לחזור ואין צריך לא פתח ולא חרטה, אע"פ שכבר נהגו כן כמה שנים הם ואבותיהם, דלא נהגו כן אלא בהכרח שהכריחו אותם בעל־כרחם. ואף אם תמצא לומר שקבלו עליהם ברצון הא מיהת קבלה בטעות הויא דסברי דהוא איסור מדינא, ולרווחא

1 השוה "הרוקח", דיני נישואין שנ"ה שכתב "שהימים עלולים".

2 שמעתי מפי הזקן ר' ישועה עואץ' ז"ל שהיה בדחן ידוע, רמז מן התורה שצריך אדם לגדל פרע בימי העומר שנ' וספרתם לכם, יעשה ראשו "סְפָרָה", או כלשונו "יִבְ'לִי רַאסָה סְפָרָה" "ספרה" היא שלח־עור של כבש או עז. רבים היו מסתפרים ביום ל"ג לעומר וקובעים בו כמה שעות לימוד ומקצת אנשים היו נוהגים לערוך בו מסיבות משתה קטנות.

3 ר' שלום בן אהרן הכהן עראקי ז"ל המכונה אלאוצטא.

דמלתא אף אם תימצא לומר שקבלו עליהם ברצון לסייג ולפרישות מ״מ בפתח וחרטה סגי להו להתיר נדרם, ואפילו יחידים מהם, ואין צריך שיתחרטו כל הקהל״. ע״כ.

חג השבועות

חג השבועות הנקרא גם ״עצרת״ הוא יום מתן תורתינו. אך מכיון שאין בו מצוות מיוחדות — אין שום תכונה מיוחדת לקראתו. התפילה וסעודת ליל החג כבכל חג. בשחרית אחרי קריאת ההפטרה אומרים את ה״אזהרות״ שיסד ר׳ שלמה בן גבירול. ביום ראשון אומרים את העשיין, וביום שני את הלאוין. האזהרות נאמרות בניגון נעים המיוחד להן. אמירת האזהרות נמסרת לחזן הנכבד ובעל הקול הנעים ביותר שבבית־הכנסת. בעל האזהרות מסלסל בהן במקומות מסויימים סלסולים מרטיטים, ביחוד כשהוא מגיע לפיסקה המתחילה ״ועל הר הגליל נהלך בחליל״. כל הקהל מזמזם עם החזן בדבקות. חסידים ואנשי־מעשה זולגות עיניהם דמעות דמעות כיסופין וכמיהה, דמעות חיבת ציון וירושלם. אחרי האזהרות מתפללים מוסף ונפטרים לבתיהם.

לפת־שחרית נוהגים להכין ״זְלַאבְיַא״ — לביבות מטוגנות בשמן, אח״כ אוכלים געלה שרים שירי־חג וסועדים כרגיל.

שירי החג

א. יום מתן־תורה

יוֹם מַתַּן תּוֹרָה רֵאשִׁית שִׂמְחָתִי / בְּחַג הַשָּׁבוּעוֹת נִתְבּוֹסֵס [1] דָּתִי.
דּוֹדִי צַח וְאָדוֹם סְגֻלָּתִי וְרַעְיָתִי / יוֹם מִסִּינַי בָּא לְעוֹרֵר אַהֲבָתִי.
לְהַר סִינַי סָבַב קְהָלִי וּזְקֵנַי / וְדִבֵּר עִם מֹשֶׁה וְקוֹלוֹ רָאוּ עֵינַי.
וְקִבַּלְנוּ תּוֹרָה וּמִצְווֹת מִסִּינַי / וְקוֹל דּוֹדִי דּוֹפֵק עֻזִּי וְזִמְרָתִי.
ונאדא פי קולה למוסי פי תכלים / קאל קדס אליום וג׳ד קומי פי תעלים.
חואלי טור סין יקימו פי תחלים / פאלקנהם ד׳לך בסר פי את׳באתי.
[קרא למשה ודבר לו לאמר, קדש עמי היום ומחר כדי ללמדם, סביב הר סיני יעמדו בהתעוררות, למד אותם את זאת בסוד קיים].
דִּבֵּר בְּיוֹם שְׁלִישִׁי לְמֹשֶׁה בִּפְנֵיהֶם / וְהַר סִינַי עָשָׁן וְאֵשׁ סָבִיב לָהֶם.
וְקוֹלוֹת וּבְרָקִים רָאוּ עֵינֵיהֶם / וּמֹשֶׁה נִתְיַשֵּׁר זֹהַר נִשְׁמָתִי.
יום נאדא רבי למוסי באלתוראת / אנארת אלאחרף באלאלואח מחפוראת.
מכ׳אציץ לאלאסבאט בתחקיק מנצ׳ומאת / וקד אגמל פיהא גמיע אלאשיאתי.
[ביום שמסר האל התורה למשה, האירו האותיות בלוחות המפותחות, במיוחד לשבטים ביושר חקוקות, וכבר נכללו בהם כל הענינים].

1 כן הוא בכל הנוס׳. ואולי צ״ל נתבסס.

וּמַה נָּעִים יוֹם זֶה יוֹם מַתַּן תּוֹרָה / וְרָעִיתִי בָּהָר לְמוּל דּוֹדָהּ שׁוֹרָה.
וְעַל זִקְנֵי עַמִּי יְקַר מֶלֶךְ נוֹרָא / וּמַה נָּעִים חֶלְקִי בְּיוֹם זֶה וּמְנָתִי.
סְכוּם כָּל הַמִּצְווֹת בְּסִינַי קִבַּלְנוּ / וְהֵם תַּרְיַ״ג כֻּלָּם וּבָהֶם נִבְחַרְנוּ.
שְׁנֵים־עָשָׂר סֵפֶר בְּשִׂמְחָה כָּתַבְנוּ / לְכָל שֵׁבֶט אֶחָד בְּשָׂשׂוֹן נַחֲלָתִי.
פסבחאן מן אעטא לנא סר תוראתה / ופצ׳ל אל יעקוב משכ׳ך פי ד׳אתה
ומן יקרא אלעלמא צלח כל אשיאתה / ונפסה תתכ׳לד בנור אלגנאתי.
[ישתבח הנותן לנו סוד תורתו, וגדל בני יעקב המיוחדים ביחוסם, וכל מי שקורא את התורה מצליח בכל מעשיו, ותהא נפשו לנצח באור גן עדן].
שְׁכִינָה הַקִּיפִי בְּיוֹם הַבִּכּוּרִים / עֲלֵי זֶרַע קֹדֶשׁ נְקִיִּים וּבְחוּרִים.
תְּפִלָּתָם תִּהְיֶה כְּקָרְבַּן אֵמוּרִים / בְּהֵיכַל מֶלֶךְ רָב אֲשֶׁר הוּא חֶמְדָּתִי.
בגודה ואחסאנה יכ׳לץ אל יעקוב / ויקבל תובתנא בעהדה אלמכתוב.
בפצ׳ל אברהם כ׳לילה אלמחבוב / ואלי בית אלמקדס נעוד פי רנאתי.
[בטובו וחסדיו יושיע בני יעקב. ויקבל תשובתינו למען בריתו הכתוב, בזכות אברהם בחירו האהוב. ואל בית המקדש נשוב ברנה].
זְכֹר צוּרִי דַּלִּים מְחַכִּים יִשְׁעָךְ / וְנַעֲלֶה הַר צִיּוֹן קְדוֹשׁ הֵיכָלֶיךָ.
וְנִרְאֶה בֶּן־דָּוִד מְשִׁיחַ צִדְקֶךָ / וְסֵדֶר קָרְבָּנוֹת וְקִבּוּל מִנְחָתִי.
ידברנא אלמולא בפצ׳לה ואחסאנה / בחק תוחיד אסמה וסר עצ׳מת שאנה.
לאכ׳ואנא יד׳כר עהודה ואימאנה / ישמח את לבי ויסיר אנחתי.
[ינהגנו האל בטובו וחסדיו, בסוד יחוד שמו וסוד גדולתו, ויזכור לאחינו בריתו ושבועתו. ישמח את לבי ויסיר אנחתי].
וְאֶחְתֹּם שִׁירִי זֶה בְּשִׂמְחָה וּבְצַהֲלָה / וְאוֹדֶה אֶת צוּרִי בְּיוֹמָם וְלַיְלָה.
מְרוֹמָם הוּא עַל כָּל בְּרָכָה וּתְהִלָּה / וְזִכְרוֹן יִחוּדוֹ בְּלִבִּי וּשְׂפָתִי.

ב. אהוב לבי בהר־סיני

אָהוּב לִבִּי בְּהַר סִינַי / הֱעִירַנִי בְּהֶגְיוֹנִי.
וְקוֹלוֹ שָׁמְעוּ אָזְנַי / בִּיָפְיוֹ צָהֲלוּ פָּנַי.
בְּיוֹם מֹשֶׁה בְּחֵן נִגַּשׁ / וְהִגְבִּיל עָם אֲשֶׁר קִדֵּשׁ.
בְּיוֹם שִׁשִּׁי בְּרֹאשׁ חֹדֶשׁ / בְּסִיוָן נִפְקְחוּ עֵינַי.
וְקִבַּלְנוּ שְׁנֵי לוּחוֹת / בְּאוֹר בָּהִיר מְצַחְצָחוֹת.
וְאוֹתִיּוֹת מְפֻתָּחוֹת / וְהֵן כֶּתֶר לְנֶאֱמָנַי.
שְׁלוּמֵי לֵב יְפַרְסֵמוּ / לְדָת סִינַי יְקַדֵּמוּ.
וְאֵל שַׁדַּי יְרוֹמֵמוּ / וּמַשְׂכִּילִים בְּכָל דִּינַי.
מְלַמְּדִים בְּלֵב נִהְיָה / בְּתוֹרַת אֵל וְהַמִּשְׁנָה.
שְׂרִידִים בַּעֲלֵי אֱמָנָה / וּמַזְהִירִים לְרַעְיוֹנַי.

חג השבועות

צָדַת קֹדֶשׁ שֶׁחַרְחֹרָה / וּמְנֻהֶרֶת בְּאוֹר תּוֹרָה,
בְּצֵל שַׁדַּי שֶׁהוּא נוֹרָא / מְקוֹר חַיַּי וּמַעְיָנָי.
וּמַה נָּעִים הֲדָרֵנוּ / בְּיוֹם נָשׁוּב לְעִירֵנוּ,
וְרוּם יָהּ תְּעִירֵנוּ / בְּהֵיכָלַי וְאַרְמוֹנָי.
נְסַנִּי יָהּ וְזַכֵּנִי / וְאֶרְאֶה מַחְמַד עֵינָי.
יְפֵה עַיִן וְאַדְמוֹנִי / גְּאוֹן עֻזִּי וְחֶזְיוֹנָי.
אֲנִי לִבִּי תְּמוֹל צָפָה / הֲדַר כַּלָּה מְאֹד יָפָה,
וחתן זֶה בְּרֹאשׁ חֻפָּה / וְאָז שַׁרְתִּי בְּנִגּוּנָי.
לְבוּשׁ דַּעַת וְטוּב שֶׂכֶל / וְכַלָּתוֹ כְּמוֹ מִיכָל.
וְאִישׁ צַדִּיק וְאַדְרִיכָל / בְּרֹאשׁ שׁוּרָה לְהַזְמִינָי.
שְׁתוּ דוֹדִים לְיַיִן שִׁכְרוּ / וְדָת תּוֹרַת אֱמֶת שִׁמְרוּ,
יְרוּשָׁלַיִם עִמְּכֶם זִכְרוּ / בְּשִׂמְחָתִי וּבְרִנָּנִי.
בְּעֵת שֶׁתֹּאמְרוּ הַזָּן / וְיִשְׂבַּע גּוּף אֱוִיל רַגְזָן,
וְיֵצֵר טוּר כְּמוֹ חַזָּן / לְאֵיבָרַי וּבִנְיָנָי.
זְכוּת אָבוֹר תְּחַיֵּינוּ / וְנָשׁוּבָה לְאַרְצֵנוּ.
שְׁנֵים עָשָׂר שִׁבְטֵינוּ / וְכֹהֵן שָׁם וְגַם סְגָנָי.
יְלוּד מְשִׁיחָא יְהֵא נִזְמָן / בְּבוֹא מֶלֶךְ גְּבִיר נֶאֱמָן,
וְנִטְעַם מִצְּלוֹחִית כֹּהֵן / וְאֶתְבּוֹנֵן בְּמַצְפּוּנָי
לְךָ שָׁלוֹם כְּמוֹ נָהָר / יְלוּד פֶּרֶץ בְּאוֹר נִזְהָר.
כְּיוֹם זָרַח בְּרֹאשׁ הָהָר / לְבֵן עַמְרָם וְלִזְקֵנָי.

גמרו לשיר מכבדים את החדר, וסועדים סעודת צהרים, מרבים באכילת בשר כרגיל בכל חג וחג.

מיהודי־תימן היו תמהים על אלה המקפידים לאכול ביום זה מאכלי־חלב בלבד, משום שלטעמם התורה ניתנה בשבת, ובידי ישראל היו רק נבלות, ולא יכלו לשחוט שחיטה כשרה ולהגעיל כליהם. הם טענו שרק ערב־רב, שעלו עם ישראל ממצרים, היו עדיין אוכלים נבלות וכליהם כלי־איסור. אבל ישראל המיוחסין, בני אברהם יצחק ויעקב, היו שוחטים ואוכלים כשר עוד מלפני מתן תורה, שהרי קיים אברהם אבינו כל התורה כולה, ככתוב "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה׳ "[2]. נמצא שישראל המיוחסים לא היו צריכים לאכול מאכלי־חלב, שכן אכלו בשר כשר בכליהם הכשרים.

גמרו סעודתן ישנים קמעה והולכים לבית הכנסת, קוראים מגילת־רות, עם תרגומה הארמי. בבית הכנסת של סבי ז"ל ובעוד כמה בתי־כנסת נהגו לקרוא גם תרגום רס"ג בערבית.

2 בראשית יח, יט. וראה בראשית רבה ויל"ש על פסוק וטבח טבח והכן.

ליל הקריאה

בליל יו״ט הראשון, אחר תפילת ערבית, הולכים לבתיהם אוכלים געלה ושותים, ומקצרים בדבר מכרגיל, סועדים וחוזרים לבתי־הכנסת. לילה זה נקרא ״לֵילַת אַלְקְרָאיָה״ (ליל הקריאה). ברובן של בתי הכנסת היו לומדים את ״התיקון״, המודפס במחזורים ובסידורי־ספרד. אך בקצת בתי־כנסת היו לומדים ספר המצות של רמב״ם. אצל סבי ז״ל למדו אותו במקורו בערבית. ראוי לציין כי בסידורי־תימן העתיקים לא נזכר שום סדר ותיקון־קריאה לליל שבועות, אלא נוהגים בו כשאר־ימים־טובים, וזה כמאתים שנה בלבד שעבר מנהג זה לתימן על פי ספרי הדפוס. בבואם לבית הכנסת ללמוד, רבים מביאים עמהם ״גַמְנָה קַהְוֵה מְחַוֶּגֶה״ — קנקן־של־חרס קהוה ממותקת ומתובלת, מחלקים זה לזה, כך שכל אחד מהקהל מקבל שלשה או ארבעה ספלים. ולפי שקוראים בקול־רם — גרונם ניחר ועל כן מצטיידים בסוכריות לצחצח גרונם. יש גם שמתנדבים מי־ורדים ובאמצע הלימוד מזלפים על הקהל מתוך כלי המיוחד לכך הנקרא ״מְרַשׁ״ (מזלף), כדי לרענן נפש הלומדים בריחו הטוב, ואם מישהו מתחיל להתנמנם חלילה, יתעורר בכך.

אצל ההמונים והנשים נקרא לילה זה ״לֵילַת אַלְקַדְר״. אפשר לתרגמו ״ליל הערכין״ או ״ליל הגבורה״ (השוה שבילי־עולם להכם שמשון בלוך ערך פרס). אומרים כי בלילה זה צריך אדם להיות ניעור כל הלילה, לפי שבשעה הרצויה לפני הקב״ה נפתחים שערי־שמים ומחלקים את הפרנסה, לכל אדם די מחסורו. ואם חלילה יירדם האדם באותו ״רגע כמימריה״ — עלול הוא לקפח את פרנסתו. בעת פתיחת שערי־השמים מתקבלת כל תפילה וכל בקשה אפילו אם היא מחוץ לגדר הטבע, אם רק יודעים לכוון את הרגע, שבו ״יִכְ׳סַא אַלְקַדְר״ — ״תעבור הגבורה״. היו נותנים סימן לרגע הזה והוא כשכוכבי־מרום אצים רצים ברחבי השמים ממקום למקום.

בעלי אגדה מספרים, כי אשה אחת נשקפה בעד החלון ותבט השמימה והנה ״כְ׳סִי אַלְקַדְר״ אותו רגע נפלטה מפיה בקשה ״יַא אללה כַבִּר רַאסִי״ (אלקים הגדל את ראשי) מיד גדל ראשה מאד עד שלא יכלה להחזירו פנימה ונשארה תקועה בחלון כל הלילה וכל יום המחרת. ומכיון שחלון ביתה היה בקומה השניה היה צורך להביא סולם ולהאכילה. במוצאי החג פרצו את פצימי החלון וחילצוה ממלכודתה.

בימים שבין חג השבועות לתשעה־באב, שהם ימי קיץ בעיצומו־גוברת השינה וגם ליאות פוקדת את האדם. יהודי־תימן לרבות הצעירים ובני התשחורת, שבכל לילה היו רגילים לקום לפני עלות השחר כדי ללמוד תורה, ראו עצמם בימים האלה פטורים מלנדד שינה מעיניהם וממשיכים לישון עד עלות השחר. סימן לדבר אומרים: משכבי עד קומי — שכבי. ומקומי עד שכבי — קומי. כלומר מחג השבועות שבו קוראים מגלת־רות, שבה כתוב ״שכבי עד הבוקר״, עד תשעה־באב שבו קוראים מגילת איכה, שבה כתוב ״קומי רוני בלילה״ — שכבי, מותר לישון עד הבוקר. אך מתשעה־באב, שבו קוראים ״קומי רוני בלילה״, עד שבועות של שנה הבאה, שבו יקראו ״שכבי עד הבוקר״, חייבים לנדד שינה מעיניהם ולקום בלילה ללמוד תורה.

בליל יו״ט שני הולכים להקביל פני הרב וחתן מקביל פני חותנו כשאר לילי יו״ט שני וכמו שבארתי בפרק פסח.

למחרת יום הכיפורים, בשעות הבוקר המוקדמות, שוקקים כל הגגות גברים נשים וילדים, העולים עליהם בחגיגיות מרובה, עם אתים ומעדרים בידם ״לפתוח״ את הסוכה. מלכתחילה מיחדים בכל בית חדר אחד, שבתקרתו משאירים בשעת הבניה כעין ארובה גדולה, סותמים אותה לכל השנה בדרך־עראי, סודרים עצים (אַיְאַצְאבִיע) זה־על־יד־זה, פורסים עליהם מחצלת, מניחים עליה מעט טיט ומכסים אותה עפר בגובה 15 ס״מ. לקראת חג הסוכות מפנים את העפר מוציאים את המחצלת ואת העצים, רוחצים את העצים וסודרים אותם מחדש לשם סוכה, ועליהם מניחים את הסכך, מענפי עצים שכורתים בחצרותיהם (אַלְתַּוְי). כן משמשים לצרכי סכך דקלים וחריותיהם והמהדרין מסככים סוכתם בקני־השבלים (חַשַׁר) של המצה השמורה. חדר זה, שבו ״פותחים״ את הסוכה, נקרא גם בשאר כל ימות השנה סוכה.

בחדר הסוכה מניחים אתרוגים המיועדים לאכילה כדי שיפיחו בה ריחם הנעים. כן מקשטים חדר הסוכה באגרטלים מלאים בדי־הדס. כך מתערבים הריחות זה בזה ונעשים ריח ניחוח נפלא שאפשר לכנותו בשם ריח חג הסוכות. מציעים חדר הסוכה במצעות הנאים ביותר שברשותם, וכשנכנסים חולצים מנעליהם ומניחים אותן בחוץ, מפני כבוד הסוכה.

לקראת חג הסוכות הולכת וגדלה התכונה בבית וברחוב. בתימן ישנם שני זני אתרוגים ושניהם בלתי מורכבים. הזן האחד גדול מאד, משקלו כשלשה קילו ופעמים מגיע עד שמונה קילו בערך, ואין משתמשים בו למצוה, מחמת גדלו, אלא לעתים רחוקות מאד. לפיכך הוא מיועד לאכילה ביחוד שהוא מתוק וערב; בכל בית קונים אתרוגי־אכילה לחג, וכן גם לשבתות, בעונה שהאתרוג מצוי. הזן השני אינו נותן פרי גדול וגדולים שבו אינם עולים על שני קילו. בזן הזה משתמשים למצוה (וכמובן גם לאכילה). האתרוגים הקטנים נקראים בפי הערבים ״שְׁנַאנִין״[1].

עוד מלפני כיפור מביאים הערבים ארגזים מלאים ״שנאניך״. אנשי העיר בוחרים להם כרצונם אתרוגים נקיים מכל מום. כל מוכר פירות מחזיק ערימה גדולה של אתרוגים ועל הקונה להפך בהם בזהירות כדי שלא ייפגמו כשרים שבהם. בימים אלה רבה התנועה בבתי הרבנים. זכורני ערבי חג הסוכות בבית סבי, מהר״י קאפח ז״ל, מהבוקר ועד שקיעת החמה זה נכנס וזה יוצא, ולפעמים נכנסים ויוצאים בקבוצות כדי להראות לו אתרוגיהם, לולביהם והדסיהם, אם הם כשרים בתכלית הכשרות. השאלות מתרבות ביחוד בשנה ברודה, שהאתרוגים נגועים ממכת הברד. גם אצל סוחרי שאר ארבעת המינים מרובה התנועה לפי שנהגים לקנות ד׳ מינים לכל אחד ואחד בפני עצמו, גדולים נערים וקטנים. רק לעתים רחוקות ביותר אפשר למצוא שני שותפים בלולב אחד.

בערב החג, בשעות שלאחר הצהרים, אוגדים את הלולב, וכך סדר אגידתו: אדם שם את פני הלולב כלפי פניו, כששדרו למטה על הרצפה, מניח שלשה הדסים מימין הלולב ושני בדי ערבה משמאלו ואוגדם שלשה אגדים. אחר כך כורך מסביב אגודה גדולה של הדס שוטה וחוזר ואוגד מלמעלה לנוי המצוה ולהידורה.

1 השוה סוכה לא, ב

שבת ומועד

התקדשׁ ליל החג מתפללים בשמחה וחוזרים הביתה, נכנסים לסוכה ואין יושבים אלא מקדשים מעומד, מברכים "שהחינו" ו"לישב בסוכה" ואחר כך יושבים ושותים, כשאוירה של קדושה וחגיגיות חופפת את הסוכה ויושביה. מגישים געלה ויין, אוכלים ושותים ושרים משירי החג (מובאים בסוף הפרק הזה). ולבסוף סועדים וישנים בסוכה, כולם בלי יוצא מן הכלל. למחרת משכימים בעוד לילה לביהכנ"ס, מי אחר חצות ומי לפני עלות השחר, כל אחד ולולבו בידו, גדולים וקטנים. בלילי יו"ט לומדים משניות עם פירוש הרמב"ם, או רע"ב, הכל לפי מנהג ביהכנ"ס; בלילי חול המועד לומדים ש"ס עם פירוש רש"י. עלה השחר מתפללים, אח"כ נוטלים הלולב ואומרים את ההלל. היו בתי כנסת, שמתפלליהן התחרו אלו באלו ביפי לולביהם, ארכם, עבים והידורם, שכל המהדר הרי זה משובח.

סדר האכילה והלימוד והטיול בחג ובחול המועד וכן הקבלת פני הרב וההותן בליל יו"ט שני של גליות נוהגים כמו בפסח[2].

ביום ראשון שמיני עצרת, אחה"צ קוראים בספר "קהלת" עם התרגום הארמי, ויש שקוראים גם תרגום רס"ג בערבית, ומסיימים אותו למחרת אחה"צ.

לאחר החג מצניעין את ארבעת המינים בחלון קמור שעל שער אחד החדרים מבפנים, ויש בו סגולה לשמירה מן המזיקים ומגינים על דיירי הבית מכל מיני מרעין בישין. את הלולב ההדס והערבה מסיקין בתנור לאפיית מצת מצוה (ראה ברכות לט ב הואיל ואתעביד ביה חדא מצוה נעביד ביה מצוה אחריתי) ואלו האתרוג נשאר שם עד סוכות של שנה הבאה. בהדס של מצוה יש בו סגולה נוספת, מייבשים אותו ושוחקים אותו דק דק וזורים על גבי פצעים פתוחים ומייבשם, ויש שמערבים אותו בין האבקה שנותנים למילה, וראה להלן בסוף "חנוכה".

שמחת תורה

יום שני של ש"ע, הוא יום שמחת־תורה. בליל ש"ת אחר תפלת ערבית "מוכרים" פתיחת ההיכל, הוצאת ספרי־תורה, הנחת הרימונים עליהם, וכן את הפיוטים המיוחדים ליום זה. הקונה מתחיל בית אחד מן הפיוט ומכאן ואילך "נחטפים" שאר הבתים של הפזמון, ע"י אנשים מן הקהל, והקהל עונים אחריהם, בקול שמחה, את הפזמון החוזר, כשהם נושאים ספרי־תורה בידיהם ורוקדים כולם יחד, זקנים וצעירים[3]. גם בבוקר חוזרים על אותם הפיוטים ועל אותה השמחה בין קריאת התורה למפטיר. מובן שביום זה יוצאים מבית הכנסת בשעה מאוחרת. בזמן הריקודים ואמירת הפיוטים נוהגים ל"הכניס" ילדיהם הקטנים, מגיל ששה חדשים ומעלה בפעם הראשונה לביה"כנס. בליל שמחת תורה ויומו מביאים לבית הכנסת גם את הבנות הקטנות עד גיל שש שנים. הילדים והילדות שבביה"כנס נושאים בידיהם נרות שעוה דולקים בפמוטים או בלי פמוטים.

אסרו־חג

הגיע אסרו חג, הנקרא בפי הנשים "כרוחָא". שוב הכל עולים לגגות לסתום את הסוכה — "יִסְדּו אַלסוּפָּה". אחרי עבודה זו מתרחצים מחליפים בגדי העבודה בבגדים נקיים ויושבים כל בני הבית יחד לאכול ולשתות, כסדר יום חג רגיל, ובכך מלווים את החג.

2 עיין לעיל בפרק חג הפסח.

3 הריקודים נעשים בעת ובעונה אחת עם ההקפות ומקיפים את התיבה בלי מספר כעשרים הקפות או יותר. מסתבר שבדורות הקודמים היו מקיפים רק שבע הקפות בלבד שכן בכל סידורי תימן העתיקים לא נמצאו לליל שמחת תורה אלא שבעה פזמונים בלבד ואלו הם "שמחו בשמחת תורת משה",

חג הסוכות חל כידוע בעיצומה של עונת הפירות ולפיכך נוהגים להרבות בו באכילתן. בתי־אב קונים ארגזים שלמים של ענבים, שחורים או "עאצמי"[4], המצוי בתקופה זו בשפע ובזול, רימונים גדולים ומתוקים, שבעונה זו מגיעים לגמר בישולם, אתרוגים, שמחתכים אותם פלחים פלחים, חבושים, שמצויים מהם שני זנים, האחד לבן, הנקרא "סַפַרגַל" סתם, והשני צהוב, הנקרא "צַפְרִי". הצהוב — מתוק יותר מן הלבן אלא שמיצו פחות מן הלבן, ושני המינים נאכלים בכמויות גדולות. זכורני כשהיינו לומדים אצל זקיני מהר"י קאפח ז"ל בתוספות (ברכות לח ב ד"ה "משכחת") "וכן אותן ערמוניות וחבושים שאינן ראויים לאכלם חיים" היינו תמהים מדוע אינם ראויים לאכלם חיים, כשהם מתוקים וערבים. היו שפירשו כי התוספות קוראים חבושים לאיזה פרי אחר ואין הכוונה לפרישים, הידועים בתימן, עד שבאנו לא"י וראינו באמת שאין החבושים כאן ראויים לאכלם חיים, בעוד שהחבושים של תימן מתוקים ונאכלים חיים כמו כל פרי אחר.

א. בצל הסוכה

בְּצֵל הַסֻּכָּה נֵשֵׁב שְׂמֵחִים / וְעַל צוּרֵנוּ אָנוּ בְּטוּחִים.
נַעֲשֶׂה סֻכָּה מִכָּל מָקוֹם / גנב״ך ורקב״ש[5] אֵינָם נִדְחִים.
יָמִים שִׁבְעָה נֵשֵׁב בְּתוֹכָהּ / וְנֹאכַל וְנִשְׁתֶּה שׁוֹקְטִים וְנָחִים.
שִׁעוּר סֻכָּה עֲשָׂרָה וְשִׁבְעָה / וְיוֹתֵר עַל זֶה בְּכַמָּה טְפָחִים.
עֲקִימַת דֹּפֶן בְּסֻכָּה כְּשֵׁרָה / וְכָל מַעֲשֶׂיהָ הֲלָכוֹת רְווּחִים.
דְּפָנוֹת שָׁלֹשׁ הִיא כַּהֲלָכָה / וְגַם כְּכוּכָה בְּכָל הַצְּמָחִים.
עִלַּת סֻכָּה הִיא שְׁנֵי דְבָרִים / כַּאֲשֶׁר מְפֹרָשׁ בְּעִנְיַן פְּכָחִים.
וְהִנָּם לְקִיחַת לוּלָב וְאֶתְרוֹג / הֲדַס וַעֲרָבָה שְׁלֹשָׁה קְלָחִים.
דְּבָרִים יְדוּעִים בְּמַעֲשֵׂה מִצְוֹת / וְלָהֶם עִלּוֹת וְכֻלָּם נְכֹחִים.

ב. אל חי יפרוש

אֵל חַי יִפְרֹשׂ בַּעֲבוּר שְׁמוֹ / עַל עַמּוֹ סֻכַּת שְׁלוֹמוֹ.
בְּנִי בְכוֹרִי אֲשֶׁר אֲהַבְתִּי / זְכֹר יוֹם צִדְקָךְ קֵרַבְתִּי / כִּי בַסֻּכּוֹת
הוֹשַׁבְתִּי / אֲבוֹתֶיךָ בְּיוֹם שָׁבַרְתִּי / מֵעֲלֵיהֶם עֹל שׂוֹנְאֵימוֹ.
רְצוֹנִי אִם לְמַלְאוֹת תֹּאבוּ / וְשִׁבְעָה בְּסֻכּוֹת תֵּשְׁבוּ / וְלִשְׁכֹּן בְּאָהֳלִי.
תָּשׁוּבוּ / כְּמֵאָז וְאֵלַי תִּקְרְבוּ / לְהִשְׁתַּחֲווֹת אִישׁ מִמְּקוֹמוֹ.

"אנה משה רחימא", "שמחו בשמחת תורה", "חדו חדו רבנן", "הללויה והללויה", "סימן טוב סימן טוב", "כי בשמחה תצאון". כמובן ש"אשר בגלל" נאמרת תחלה אבל בעת אמירתה טרם החלו ההקפות והריקודים.

4 זן גדול כאגוזים גדולים מלא ואין בו נוזלים מרובים, ונקרא "עאצמי" כי גזעו הובא משפלת־תימן בסביבות תעז, "ואדי עצ'ים" הזכירו מהר"ש שבזי בשירתו המתחילה "ברק בריק אלחמא".

5 גנב"ך — סוכת גויים, נשים, בהמה, כותים. רקב"ש — סוכת רועים, קייצים, בורגנין, שומרי פרות. ור' סוכה ח, עב.

הַהוֹלְכִים בְּדַרְכֵי לְתֻמָּם / אַרְבֶּה כַּנָּהָר שְׁלוֹמָם / וְסֻכָּה תִּהְיֶה לְצֵל
יוֹמָם / עֲלֵיהֶם מָחָר מִתְקוֹמְמָם / וְאָרִים בְּכָבוֹד קַרְנֵימוֹ.
מְהֵרָה אֲמַלֵּא מִשְׁאֶלֶת / קְהִלָּה לְיִשְׁעִי מְיַחֶלֶת / וְאָקִים בְּגַאֲוָה
מֶמְשֶׁלֶת / סֻכַּת דָּוִד הַנּוֹפֶלֶת / וְאַצְמִיחַ אִישׁ צֶמַח שְׁמוֹ.

ג. בחג הסוכות שמחו בנים

בְּחַג הַסֻּכּוֹת שִׂמְחוּ בָּנִים / יוֹם הִקִּיפְכֶם שִׁבְעָה עֲנָנִים
נִסִּים וּמוֹפֵת רָאוּ קְהָלַי / סִכֵּךְ בַּמִּדְבָּר אַרְבַּע דְּגָלַי,
וּבְצֵל שְׁכִינָה נָאווּ צְלָלַי / וְלַהֲבֵי־אֵשׁ תַּעֲבִיר שְׁטָנִים.
יוֹם הַגְּאֻלָּה אֶשְׂמַח בְּזִכָּרוֹן / בִּטָּחוֹן אֲבוֹתַי לִי חֵן וְיִתְרוֹן,
עָלוּ בִּזְכוּת מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן / וּבִזְכוּת מִרְיָם וְשִׁבְטֵים זְקֵנִים.
וּמִצְוָה לֵישֵׁב בְּסֻכָּה הֲדוּרָה / עֲשָׂרָה טְפָחִים גָּבְהָהּ בְּרוּרָה.
וְאֵין לְהוֹסִיף עַל עֶשְׂרִים בְּצוּרָה / בָּהּ כָּל מְגָדִים וּפְרִי גְּפָנִים.
סוֹד גּוֹד וְלָבוּד וְדֹפֶן עֲקוּמָה / מְלָאךְ וְגַלְגַּל וִיסוֹד חֲתוּמָה.
קֶשֶׁר לְכֻלָּם צוּרִי בְּחָכְמָה / יַחַד בְּרָאָם לִהְיוֹת נְכוֹנִים.
פַּרְדֵּס וְאַרְבַּע מִינִים אֲגוּדִים / לוּלָב הֲדַס וַעֲרָבָה צְמוּדִים.
וְאֶתְרוֹג בִּשְׂמֹאל רֵאשִׁית אֲחָדִים / נִשְׂמַח בְּכֻלָּם נַבִּיעַ רְנָנִים.
שִׂמְחוּ וְגִילוּ לֵישֵׁב בְּסֻכָּה / יִתְחַבְּרוּ בָּהּ מֶלֶךְ וּמַלְכָּה.
דִּירַת קֶבַע לְאַבְרָהָם וְיִסְכָּה / וְנָשִׁים פְּטוּרוֹת שֻׁלְחָן מְכִינִים.
בַּמִּדְבָּר פֵּרְשׂוּ צוּרִי עֲנָנוֹ / עַל עַם קָדְשׁוֹ עוֹשֵׂי רְצוֹנוֹ.
וּבְאֵשׁ וְעָנָן יִשְׁלַח גְּאוֹנוֹ / חַסְדֵי דָּוִד הַנֶּאֱמָנִים.
זְכֹאִי זְכֹר לִי חֶסֶד נְעוּרִים לְנָוֶה הַדֶּרֶךְ קַבֵּץ פְּזוּרִים.
זְכֹרָה לְמֹשֶׁה וְאָבוֹת בְּחוּרִים / וְתוֹרָה נְתוּנָה פָּנִים בְּפָנִים.
יַעֲלוּ פַּעֲמֵי צִיּוֹן בְּרִנָּה / אֶשְׂמַח וְאָגִיל וְאֶנְשֶׁה מְגִנָּה.
וְשַׂר הַחֶסֶד עָלַי פִּנָּה / אֶשְׂמַח וְאֶמְשַׁח רֵאשִׁית שְׁמָנִים.

ד. סכת שלומיך צורי

סֻכַּת שְׁלוֹמְךָ צוּרִי פְּרֹשׂ עָלַי / וּשְׁמַע לְקוֹל שַׁוְעַת עַמִּי וּמַקְהֵלַי.
אוֹר יִשְׁעֲךָ יִזְרַח עַל כָּל בְּנֵי אִישׁ תָּם / תּוֹסִיף בְּשִׂמְחָתָם עוֹרֵב וּמִשְׁעַנְתָּם.
יִזְכּוּ רְאוֹת יִשְׁעֲךָ יַעֲלוּ בְּמִשְׁמַרְתָּם / וַאֲנִי לָךְ דּוֹדִי תָּמִיד וְדוֹדִי לִי.
לִי יָאֲתָה חַחַן אֶתְעוֹרְרָה שֵׁנָה / וַאֲסוֹבְבָה לִרְאוֹת שָׁלֵם וְצִיּוֹנָה.
יָשִׁיב אֲדוֹן עוֹלָם דַּלָּה וְאֶבְיוֹנָה / אֶשְׂמַח וְאָגִילָה אַרְבֶּה בְּמַהֲלָלַי.
מֵעֻנְנֵי כָבוֹד צוּרִי צְטִיתַנִי / לֹא אֶמְצָאָה שֶׁמֶשׁ יוֹם הֶעֱלִיתַנִי.
וּבְחַסְדְּךָ הַטּוֹב הָאֵל מִשְׁכַבְתַּנִי / זָכְרָה לְאַהֲבָתִי קֶדֶם וּמַחְמַלִּי.

בָּאתִי בְּסוֹד לוּלָב אֶתְרוֹג וּבַהֲדַסִּים / עֲרָבָה שְׁנֵי בַדִּים אֲגֻדָּה כְּלָל נַעֲשִׂים,
וּבְיַד שְׂמֹאל אֶתְרוֹג וְאַזְכְּרָה נִסִּים / וְאֶעֱנֶה הַלֵּל וְאַנְעִימָה קוֹלִי.
נַפְשִׁי לְךָ תָּרֹן תַּנְעִים בְּקוֹל רִנָּה / תַּעֲרֹךְ תְּפִלָּתָהּ בְּשֶׁבַח וּבִתְחִנָּה.
תַּשְׁפִּיעַ שְׁלוֹמֶיךָ לָנוּ בְּכָל פִּנָּה / מִשְׂגָּב תְּהֵא לַדַּל וּתְחַדְּשָׁה גִילִי.
יוֹם יִשְׂמְחוּ עַמְּךָ תּוֹסִיף בְּשִׂמְחָתָם / מִמְּרוֹמֶיךָ תַּקְשִׁיב אֶל קוֹל תְּפִלָּתָם,
תִּגְעַר בְּכָל שָׂטָן תִּהְיֶה בְּעֶזְרָתָם / אַתָּה מְנַת כּוֹסָם רוֹפֵא לְכָל חֳלִי.
וּלְמַעַרְכוֹת יַיִן נִרְצֶה לְהִתְעַנֵּג / נִתֵּן בְּשִׁיר וּשְׁבָח לָאֵל וְנִתְפַּלֵּל.
נִדְרֹשׁ בְּסוֹד לוּלָב וַהֲדַס וְהָאֶתְרוֹג / גַּם בַּעֲרָבָה נַשִּׂיג לְסוֹד מִלַּי.
סֻכָּה וְתַעֲנוּג יוֹם זֶה וְקוֹל חֶדְוָה / בָּהּ נֵשְׁבָה לִלְמוֹד כִּי הִיא אֱמֶת מִצְוָה.
נֹאכַל וְנִשְׁתֶּה בָּהּ נִתְחַבְּרָה אַחְוָה / אִם נִתְרַצֶּה לָלוּן אִישַׁן בְּעֵת לֵילִי.
פּוֹדֶה זְכֹר לָנוּ חֶסֶד אֲשֶׁר קֶדֶם / קַבֵּץ פְּזוּרֵינוּ אֶל הֵיכָלֵי נֹעַם.
בִּזְכוּת בְּנֵי חָכְמָה כָּל יוֹדְעֵי טַעַם / אַתָּה אֱמֶת חֶלְקִי צוּרִי וּמִגְדָּלִי.

ד. חנוכה ופורים

ימי החנוכה

אין בין ימי החנוכה לשאר ימים רגילים אצל יהודי־תימן אלא הדלקת נרות חנוכה, אמירת ״על הנסים״ בתפילה ובברכת המזון, קריאה בס״ת בכל יום וגמירת ההלל. בשבת חנוכה שרים בעת המשתה ואכילת הגעלה, נוסף על שירי־שבת רגילים, גם שיר זה:

אבני [1] יקר, על הר ציון התפרקו / באו ימי שלום, עלי התחזקו.
רמה ימינם. יום יוונים דלקו / היכל אזי חנכו, ונרות דלקו.
מצוף ישועת אל, לבבות מתקו / על זאת לברך, שם כבודו חשקו.

אוירת החנוכה מורגשת אפוא בבית הכנסת, ובקומת הבית התחתונה, ששם מדליקים נרות חנוכה. ובעברך ברחובות העיר, שבכל ימות השנה הם שרויים בחשכה, אתה רואה אור בוקע ויוצא מכל מבואות הבתים (אַ־סְקִיף). יהודי־תימן מדליקים נרות חנוכה בקומה התחתונה (המשמשת מבוא פנימי של הבית) מבפנים. קומת קרקע זו אינה משמשת למגורים כלל. את נרות ההנוכה מדליקים בין מנחה למעריב. סמוך לשקיעת החמה הולכים לביהכ״נ להתפלל מנחה. אחר־כך יוצאים מכל בתי הכנסת להדליק את הנרות וחוזרים לתפילת־ערבית וללימוד כנהוג. ראש המשפחה בא כאמור מבית הכנסת, נוטל בידו פנס ויורד למסדרון כשכל בני הבית, גברים נשים וטף סובבים אותו, והולכים אחריו, לראות ולשמוע הדלקת הנרות ולענות אמן אחר הברכות. בלילה הראשון מדליקים נר אחד. מכאן ואילך

1 שמעתי מסבי כי שיר זה הוא של הראב״ע.

מוסיפים והולכים, עד שמדליקים בלילי שמיני שמונה, בין שהיו בני הבית מרובים או מועטים. נוהגים להדליק בלילה הראשון את הנר השמאלי האחרון, ובלילה השני מתחילים ההדלקה מן הנר החדש וכן בכל לילה עד האחרון ונמצא שההדלקה היא דרך ימין.

מקצת ממלמדי התינוקות היו מלמדים תלמידיהם, שהגיעו לגיל אחת־עשרה שתים־עשרה שנה, גם את מגילת אנטיוכס במקורה, היינו בשפה הארמית. סבי מהר״י קאפח ז״ל היה נוהג ללמדה לתלמידיו גם עם תרגום רס״ג בערבית.

ואולם, בשביל הילדים והנוער היו ימי חנוכה כימי חג ממש. בכל יום, לפנות ערב, נותנת האם לבנה מטבע קטן, ״חצי בֻקְשֶׁה״[2]. הילד ממהר לשוק, קונה במחצית מאותה מטבע ״צְֻרַה גְזַר״ (אגודה של גזר), קטנים ורכים, ובנותר סוכר־דק, (סְכַּיסִי), שהחנוונים מכינים אותו בצרורות־נייר קטנים ומוסיפים עליו קימצוץ של צבע־אדום (דוּדָה חַמְרָא), הילד חוזר לביתו בשמחה, שם את הסוכר והצבע לתוך בקבוק קטן, ממלאו מים וזה נהפך לנוזל אדום־מתוק, הדומה ליין שהגדולים רגילים לשתות, ונקרא ״שְׁרָאב חַק אַלחנוכה״. יין של חנוכה. האם רוחצת ומקנבת את הגזר וכן מכינה בשביל בנה ״זְבדִיָה לַסיס״ — קערית קטנה של תבשיל קטניות, עדשים או דורה. בערב מתוועדים הקטנים בבית אחד השכנים, ילדים וילדות בגיל רך יחד, כדי לחוג את החנוכה. חגיגות אלה נערכות במבוא הבית מקום שם דולקת החנוכה. בעלת הבית המארחת, פורשת על קרקע המבוא שטיחי־צמר, שכבר יצאו מכלל שימוש בחדרי הבית, ועליהם יושבים החוגגים. הקטנים יושבים בהסיבה כדרך הגדולים, אוכלים ״לסיס״ וגזר ושותים ״יין״, מכבדים זה את זה מיינם כדרך שנוהגים הגדולים, וכטוב לבם ב״יין״ מפזמים בעליצות (בניגון של ״מפי־אל״, הפזמון המושר בשמחת תורה בביהכ״נ) את פזמונם היחיד והאחיד לכולם:

יַא חַנוּכָּה חַנְכִּינִי
דַק עַמְרַאן וּפְתַחִי לִי[3]

גדולים יותר היו מוסיפים נוסח זה:

כַּאס אַלשְׁרַאב אַלְמְמְתַלִי[4]
אַשְׁרַב וַאֲפְתִּי סַאלִי
וַאַלצִּינִיַה כַּאנַת מַלַאן
מַן שַׁלְהָא מַן ד׳א אַלמַכַּאן
מַן ד׳א אַלמַכַּאן לַא ד׳א אַלמַכַּאן

2 מטבע תימנית זעירה.

3 תרגומו של הפזמון הוא: ״החנוכה — חנכי אותי, דופק בן־עמרם — פתחי לי״. השוה את המקרא ״כי נר מצוה ותורה אור״, ועניננו האליגורי של הפזמון המושגר בפי הילדים הוא, שהחנוכה, שהיא ״נר מצוה״ — מתבקשת לעזור ״לנו״ בלימוד ״תורה־אור״, שבן־עמרם נתן לנו וצונו ללמדה מילדותנו. — ״יש״י.

4 החלק הראשון של התוספת הוא קטע לקוח משירו של ר׳ שלם שבזי: ״קאל אב שמעון האת לי, כאס אלשראב אלממתלי ואשרב ואפתי סאלי״. אותו מוטיב חוזר גם בשיר ״אהבת הדסה״: אוציא לכל סודי [״נכנס יין יצא סוד״] ואשיב שואלים. תרגומה של התוספת הוא: כוס ייני מלאה / אשתה ואשיב שואלים. גם הצלוחית היתה מלאה / מי טלטלה ממקום זה — מכאן לכאן.

חוזרים על פזמון זה במשך כל זמן המסיבה, הנמשך כדי שעה. בעלת הבית, משגיחה על הקטנים החוגגים, שלא יתקוטטו, וכתום המסיבה מלווה כל אחד מהם לביתו. בלילות הבאים הולכים בני החבורה ומתארחים כל ערב בבית אחד החברים, לפי תור.

ילדים יותר מבוגרים, כלומר מגיל שמונה שנים ואילך, חוגגים הבנים לבד והבנות לבד. ואילו בני אחת־עשרה ושתים־עשרה שנה כבר מערבים ב"יין־חנוכה" מעט יין אמיתי, ויש שמביאים יין אמיתי, מזוג בקצת מים, ומתפארים לפני חבריהם לאמר: אני יש לי "שְׁרָאב אַצְלִי" — יין אמיתי. לעתים קרובות עורכים הנערים בגיל מבוגר זה "התנפלויות שוד", שולחים אחד מהם לדפוק בפתחו של בית, ששם יושבת קבוצת חוגגים אחרת, משנה את קולו כקול אשה או כקול גבר מבוגר, כדי שלא יחשדו המסובים בכוונתו, אך כשהדלת נפתחת מתפרצים כל חבריו פנימה, מכבים את הנרות מיד, שודדים מכל הבא ליד ומסתלקים חיש מהר בלי שיוודע מי הם. הנשדדים משתדלים לתפוס את השודדים ואוי לו למי שנתפס בשעת מעשה. מעשי "שוד" אלה נעשים דרך שחוק ושובבות־נעורים ולמחרת מספרים הנערים בבית הספר על מעשי תקפם וגבורתם ועל הביזה שנפלה בחלקם.

לפעמים, כמה בחורי־חמד, בני שש־עשרה שבע־עשרה שנה, עורכים משתה־רעים (יִתְצַרְפוּ) בערב אחרון של חנוכה. משתאות אלו אינם נערכים במבוא הבית, כמו של הילדים, אלא באחד החדרים. היו בני החבורה עורכים שולחנם בפירות, קליות, ייננות ובשר צלוי של כבש, שנמנו וקנו אותו מבעוד יום, אוכלים ושותים ומעשנים נרגילות, ומבלים עד שעה מאוחרת בשירי־תהילה משירי שבזי, ובשיחה נאה על דא ועל הא. אחד מבני החבורה, שתלמודו בידו, מתבל ומבשם את המשתה בדברי־תורה ודרשות חזליו"ת נאות, מעניין היום, ולבסוף סועדים ונפטרים לבתיהם כשהם מדושני־עונג. אך לגבי המבוגרים, מגיל עשרים שנה והלאה אין בין ימי החנוכה לשאר ימים רגילים אלא קיום המצוות בלבד.

למחרת החנוכה נפוצים ילדים פעילים ברחובות דופקים על דלתות בעלי בתים וצועקים "ד'באיל" — פתילות, והללו נותנים להם הפתילות עם שאריות השמן שנותר בחנוכיות. הילדים אוספים כפי יכלתם ומוסרים למורם, וזה עושה ממנו משחות לרפואה, מערבים בו עלי הדס של מצוה שחוק, ומחלקים לכל דורש לרפואה נגד פצעים פתוחים ממוגלים.

פורים

משנכנס אדר מתחילים בהכנות לפורים, כדי שבבוא היום יוכלו לכבד אותו, כראוי וכנהוג מקדם קדמתה. מכינים את היין והערק בכמויות מרובות, לא בלבד משום שמרבים לשתות אלא גם משים שהכל צריך להיות "כיד המלך".

בשבוע שלפני פורים מעטרים החנוונים את חנויותיהם בכמויות מרובות של צימוקים ותמרים וכל מיני ממתקים, וביחוד תבניות גבובות של כל מיני כלים ובעלי־חיים, עשויים מסוכר, ונקראים "מְבַאכַּר" (מַבְכַּרַה הוראתה בעברית מחתה, ולפי שלפנים היו עושים רק צורת "מחתות" נשאר כינויין כך אעפ"י שעכשיו עושים כל מיני צורות). את הסוכר מעבדים עיבוד מיוחד בשביל עשיית המבאכר כדי שיהו קלות במשקלן וגדולות בנפחן. הכל קונים "מבאכר" לפי שאין פורים בלי "מבאכר" ואין עושים "מבאכר" אלא לפורים.

בערב פורים אופים לכבוד היום עוגות וכעכים ממינים שונים לצורך משלוח מנות ונתינת המתנות. הקלאים, הקולים ומוכרים מיני קליות של קטניות, גרעיני דלעת ושקדים קלויים,

עובדים במלוא כוחם, כדי לספק את הביקוש המרובה. אף הרוכלים הערבים מציפים את השווקים בירקות, וכמויות עצומות של פירות וממתקים, ובליל־פורים לנים ברחוב עם מרכולתם.

לפני הפורים מטפלים הילדים בהכנת "המן", והוא דמות אדם שעושים מעץ, מלבישים אותו לבוש נאה בנוסח מלבושי הערבים, מדביקים בחורי־עיניו, על־ידי שעוה, קטנית אדומה הדומה לעינים, (ועל־שם־זה נקראת קטנית זו בכל ימות השנה "עֵיון המן" — עיני המן), מרכיבים דמות זו על גבי עגלה העשויה מקרש שטוח, שמתחתיה ארבעה גלגלים קטנים, באמצעיתה דמות סוס מעץ, ועל הסוס הזה מרכיבים את המן וגוררים מרכבתו דרך־שחוק וביזוי ברחובות. ביום י"ג באדר יוצאים הילדים בהמוניהם לרחובות העיר, מסתובבים מרחוב לרחוב כשהם גוררים את מרכבות "המן" שלהם. יש שעוברים יחידים ויש שמתארגנים לחבורות, קושרים את עגלות "המן" זו לזו, כמו שיירת גמלים, אחד גורר והשאר הולכים אחריו ושרים "קַד'א הָמָן גַא / פֻוק פַרַס ערגַא / נִקַח וּפְתַגַא" (תרגומו: הנה המן בא, על סוסה צולעה. נבקע ויתפוצץ [1]). כך ממשיכים עד לעת ערב, לבסוף תולים אותו זמן מועט על עץ ואחר־כך מצניעים אותו לשנה הבאה. גרירת המן ותלייתו מתלווית בפיצוץ נפצים הנקראים "קְריח". לפנים היו עושים פצצים אלה בעצמם, אך בזמן האחרון השתמשו בתוצרת הודית ויפאנית. לפנים היו הפיצוצים נעשים בחשאי מפחד הערבים, אך בימינו היה נעשה הדבר בפרהסיה, הודות לאימאם, שהתיר הדבר על אף התנגדות ההמון הערבי, ונימוקו היה שזהו מנהג דתי של היהודים ואין למנעם מכך.

בליל פורים נקבצים הכל, גדולים וקטנים, לבתי הכנסת לשמוע מקרא מגילה. לפני קריאת המגילה קוראים את "חסדי" והיא צירוף של כמה פסוקים, שכותבים בדף מיוחד ומצרפין אותו למגילה, אבל אינו נתפר עמה. וכיון שהוא דף־קטן, נפרד, נעשה למשל ולסמל לכל דבר פעוט. למשל, אם החצר של בית פלוני קטנה אומרים "הִי בַס סַאע חַסְדֵי" — היא רק כמו "חסדי". וכיון שאין נוסח זה ידוע אצל אחרים אעתיקנו כאן. וזהו:

"חסדי ה׳ אזכיר, תהלות ה׳, כעל, כל אשר גמלנו ה׳ ורב טוב לבית ישראל, אשר גמלם כרחמיו וכרוב חסדיו. ויאמר אך עמי המה, בנים לא ישקרו, ויהי להם למושיע. בכל צרתם לא (לו קרי) צר, ומלאך פניו הושיעם, באהבתו ובחמלתו הוא גאלם, וינטלם וינשאם כל ימי עולם. חסדי ה׳ כי לא תמנו כי לא כלו רחמיו. ובמלכות אחשורש, בתחלת מלכותו, כתבו שטנה על יושבי יהודה וירושלים. זרע עמלק הרשע, חשב על היהודים לאבדם, והפיל פור הוא הגורל, להמם ולאבדם. ראה אלקים, את אשר זמם, וירע בעיניו. הפך עליו את גורלו, הפר עצתו, וישב לו גמולו בראשו. הציל עמו מיד אויביהם, מכף רשעים פדה אותם. לא הניח אדם לעשקם ויוכח עליהם מלכים. כי לא יטוש ה׳ את עמו, בעבור שמו הגדול, כי הואיל ה׳ לעשות אתכם, לו לעם. איך אתנך אפרים, אמגנך ישראל, איך אתנך כאדמה, אשימך כצבאים, נהפך עלי לבי, יחד נכמרו ניחומי. לא אעשה חרון אפי, לא אשוב לשחת אפרים, כי אל אנכי ולא איש, בקרבך קדוש, ולא אבוא בעיר. הנה עיני ה׳ אלקים בממלכה

1 המלה "וקח" במובן פיצוץ ובקיעה אינה ערבית ורגילה היא רק בפי יהודי תימן. ביסודה לקוחה מן הפסוק "ויקח קרח". כשם שהמלה קֹרַח בלשונם פירושה בקיעה ופיצוץ כך המלה הסמוכה לה פירושה פיצוץ.

החטאה, והשמדתי אותה מעל פני האדמה, אפס כי לא השמד אשמיד את בית יעקב נאם ה׳. כרחם אב על בנים ריחם ה׳ על יריאיו. גברו חסדיו עלינו ולא כלו רחמיו ממנו. זכר בריתו אתנו, על יד ציר נאמן הבטיחנו, ככתוב על ידי משה נביאינו, ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם, לא מאסתים ולא געלתים לכלותם, להפר בריתי אתם, כי אני ה׳ אלקיהם. לעולם אזכור להם חסדי ובריתי נאמנת להם ולא אשקר באמונתי״.

כך היא הפתיחה לפני המגילה לעולם בין בבית הכנסת בין בבית ואחר כך מברכים וקוראים את המגילה. כן נהגו יהודי־תימן לכפול את פסוק ״ויתלו את המן״ נוסף על ארבעת הפסוקים שבכל עדות ישראל נהוג לכפלם. יש נותנים טעם בדבר כנגד חמש גאולות, והוצאתי, והצלתי, וגאלתי, ולקחתי, והבאתי, בדומה לחמשה כוסות שנהגו לשתות בליל הפסח. יש לציין שהקפידו לנהוג כבוד בבתי הכנסת ומעונות התפלה, כראוי למקום קדוש, לפיכך אין שום פיצוץ נשמע בבית הכנסת בשעת קריאת המגילה, ואין מרעישים ולא רוקעים ברגליהם בשעת הזכרת המן או זרש, אלא יושבים בשקט גמור ומקשיבים לקריאת המגילה.

גמרו קריאת המגילה, יוצאים לסעוד את לבם אחרי הצום, כי כולם צמים בלי יוצא מן הכלל. לסעודה זו מכינים תרנגולת פטומה ולקינוח אוכלים תמרים.

אחר הסעודה יוצאים לשוק אותם שעדיין לא הכ־יקו לסיים קניותיהם, צובאים על פתחי החנויות ובפרט האטליזים, שכן רב הצורך בבשר ליום זה. עיקרות הבית ממשיכות לעסוק עד שעה מאוחרת בלילה בהתקנת מטעמי פורים.

דורון לבת שנישאה אותה שנה

בני משפחה, שהשיאו בתוך אותה שנה את בתם, נערכים אחרי גמר הסעודה לביקור אצל בתם וחתנם. לוקחים ממתקים שונים ופירות מיובשים, וגם פירות עונתיים טריים, מסדרים כל מין ומין לבדו, בסדר נאה, בתוך (צַחְן) — צלחת שטוחה גדולה או ״מַעְשַרַה זְג׳ירַה״ — טס קטן של נחושת, בעל שלש רגלים — מכסים הכל במפה נאה, וזה נקרא ״טַבַק״. שנים מקרובי הכלה נושאים דורון זה והולכים בלווית הורי הכלה וכמה מקרוביה לבית החתן, מגישים דורון זה לזוג החדש ומשפחת החתן מכבדת אותם ב״קהוה ממותקת ומתובלת״, יושבים מעט ומשוחחים על דא ועל הא. לאחר מכן מאחלים לזוג הצעיר חיים שלווים ושקטים וחוזרים לביתם.

למחרת, עם עלות השחר, משכימים לתפילת שחרית. עם סיום התפילה מתחילים לחלק מעות־פורים או ״מתנת־פורים״ לילדים ולעניים הנמצאים בבית הכנסת. החילוק נמשך גם בשעת קריאת המגילה בהתאם לדברי חז״ל ש״עיניהם של עניים נשואות למקרא מגילה״. בשעת קריאת המגילה נוהרים העניים לעשרותיהם לבתי הכנסת ופושטים־יד, לכל אחד ואחד מהציבור, כדי לקבל מתנת־פורים הנקראת ״חַק אַלפור״. זקיני מהר״י קאפח ז״ל הנהיג לגבות מציבור המתפללים סכום ניכר והיה מעמיד אחד מן הקהל בפתח בית־הכנסת, שיחלק מעות־פורים לעניים הבאים, כדי שלא יטרידו את הציבור ויסיחו דעתו מקריאת

המגילה וכדי שלא יתקפח עני ביישן, שמתבייש לפשוט־יד בפני כל הציבור. כן תוכלנה גם נשים עניות, המתביישות להיכנס לבית הכנסת, לקבל בדרך־זו מתנת־פורים.

בסיום המגילה מצטודדים הילדים בעירנות מרובה וכל אחד מוציא צרורו מחיקו ומראה לחביריו כמה קיבל "חק אלפור" ושואלים זה לזה: "ואַנְת כַם אוקַע לַךְ" — ואתה כמה קבלת. מי שצרורו קטן — עצב ומי שצרורו גדול — שמח. חלוקת מעות־פורים בבית הכנסת נעשית על־ידי הילדים עצמם. האב מוסר לבנו כמה מטבעות למסור לבן חבירו, וזה שכנגד שולח גם כן ביד בנו. הכל לפי רוב הילדים בבית הכנסת ולפי היכולת. הכנסות הילדים בפורים מתבזבזות עוד באותו היום לקניית נפצים וכיוצא. ילדים רציניים שומרים על כספם והוריהם קונים בו להם ספר או איזה דבר נהוץ אחר.

גמרו קריאת המגילה בשחרית יוצאים לאכול פת־שחרית, ולאחר שעה פותחים במשלוח מנות ומתנות. במשך שתים שלש שעות הומים הרחובות מצעירים וצעירות, עמוסי צרורות מכל־טוב, הנשלחים לקרובים, למכירים ולידידים ולעניים. מי שבניו עודם קטנים, או שכבר הם גברים, שבעצמם צריכים לקיים מצות משלוח־מנות, הריהו מזמין את בן שכינו או קרובו העני ושולח בידו את כל המשלוחים, ולבסוף שולחו לביתו ריקם, ומשגר אחריו את אשתו, להוביל לו לביתו צרור גדול וגם סכום כסף הגון, כי מתנת פורים ניתנת דרך־כבוד ולא כשכר עבודה. במשלוח לידידים וריעים נוהגים להרבות בדברים שאין מתקיימים, ואילו במתנות לאביונים מרבים בדברים המתקיימים. המשלוח הרגיל הוא "מַצַר" מטפחת נאה מבד המשמשת צרור וגדלה כאמה על אמה, מלא געלה, צלחת תבשיל־של־בשר, בקבוק יין או ערק. ה"געלה" של פורים מורכבת מדברים דלהלן, עֻתַר דִכְ'ש[1], תְנפַאשׁ[2], פִשַׁאר[3] קִרע[4] גִלְגְלַאן[5], טַרוּשׁ[6] שקדים־קלויים, אגוזים, תמרים, צימוקים, סוכריות, מבאכר, כעכים, לימון־מתוק, מוז (בננות) ושתי ביצים [7].

סעודת פורים

שונה היא סעודת פורים מכל סעודות החגים והמועדים. דוגמה מעין שולחנו של שלמה המלך רואים התימנים ביום הפורים. זהו היום היחיד בשנה, שבו מגישים על השולחן כמה מיני תבשילים של בשר, ולפעמים גם דגים, יינות וערק. מקובל שדברים שאדם מקבל מראובן אינו שולחם ללוי, אלא לכל המכרים אדם שולח משלו ומה שהוא מקבל הוא משייר לעצמו. כמובן שהעניים אינם משגיחים על כלל זה. מצוה גדולה היא לו לאדם שיגיש על שולחנו ביום זה דוקא מיני יין ותבשילים שקיבל מידידיו כמשלוח מנות, ואם מרובות וגדולות המנות טועמים משהו מכל דבר.

1 ספיר קלוי. על אופן עשייתו ראה בפרק מאכלים ומטעמים.
2 תירס קלוי המתבקע אגב קלייתו וגרגיריו נעשים ככדורים לבנים.
3 דורה שקולין אותה ונעשית כעלים קטנים לבנים או כפי שמכנים בארצנו "מן".
4 זרעוני דלעת, הנקראת בתימן "דבא".
5 שומשומין קלויים במלח.
6 שעורים שרויים וקלויים במלח לאחר שנתקלפו.
7 את הביצים לפורים נוהגים לצבוע אדום או ירוק או סגול.

בשעה שתים עשרה בערך מסתיים כמעט משלוח המנות. כלתה רגל מן השוק — כל אדם מסב ליד שולחנו עם בניו ובני ביתו, אוכלים ושותים ללא קיצבה, שמחים ושרים מן השירים שרגילים לשיר בכל חג ומועד. בספר שירי־תימן שבידינו מצוי רק שיר אחד המיועד לפורים והוא בנוי מפועלים פעולים וזהו :

שְׂמַח דּוֹדִי בְּיוֹם פּוּרִים וְיִיטַב, לְבָבְךָ וְשׁוֹרֵר עַל נְבָלִים,
לְאֵל עָשָׂה לְךָ הַיּוֹם נְקָמוֹת, בְּאוֹיְבֶיךָ וְתָלוּם עַל חֲבָלִים.
עֲשֵׂה שִׂמְחָה וְגַם מִשְׁתֶּה וְיוֹם־טוֹב, בְּיַיִן יָשָׁן וּמִשְׁמַן הָעֲגָלִים.
וּמַתָּנוֹת לְאֶבְיוֹנִים תְּשַׁלַּח, לְאֵין נָכוֹן תְּחַלֵּק לוֹ חֲבָלִים.
וְזִכְרוֹן הַפְּלָאוֹת הָעֲצוּמִים, אֲשֶׁר עָשָׂה לְךָ רַב הַפְּעָלִים.
בְּפִיךָ שִׂים וְדַבֵּר־בָּם לְעֵין־כֹּל, וְאַל תִּשְׁעֶה בְּדִבְרֵי הַהֲבָלִים.
לְמַעַן יֵדְעוּ כִּי יֵשׁ מְבַקֵּשׁ, לְיִשְׂרָאֵל וְגַם מַעֲשָׂיו גְּדוֹלִים.

ראוי להזכיר כי השיר "שושנת יעקב" אינו ידוע בתימן.

גמרו את השיר שותים לחיים, מפסיקים אכילת הגעלה לחצי־שעה וקוראים את המגילה, כדי להוציא את הנשים ידי־חובתן, מחמת שאין סיפק בידן לבוא ביום זה לבית הכנסת לפי שמוטל עליהן להכין את התבשילים והמטעמים. גמרו את המגילה חוזרים וממשיכים בשתיה ובאכילת געלה ולבסוף סועדים. בשעת השתיה מרים השותה כוסו ואומר "ארור המן" והשומעים עונים "ברוך מרדכי", אם הוא אומר "ברוך מרדכי" עונים "ארור המן" וכן הלאה : "ברוכה אסתר" — "ארורה זרש" "ברוכים ישראל" — "ארורים אויבים". אם השומע משיב לא בתשובה המקבילה אלא תשובה אחרת סימן שהגיע ל"עד־דלא־ידע" ויצא ידי חובת שתיה. אחרי הסעודה נחים מעט או ישנים קימעא, וכשעה לפני השקיעה הולכים לבית הכנסת [8] ללמוד מעט, עפ"י רוב ב"אסתר רבא", עד שיתקבץ הקהל לתפילת מנחה, מתפללים מנחה ומעריב וחוזרים לבתיהם ללוות את הפורים באכילה ושתיה נוספת.

בפי ערביי תימן נקרא הפורים "עִיד קְרַאקְר" [9] שתרגומו חג הגביע, על שם שמרבים היהודים לשתות ביום זה.

העיר צנעא בנויה בצלע הר "נְקֻם" והיא משתרעת עד המישור וכולה מוקפת חומה. מקובל שחומתה נבנתה על ידי „סג'טכין" מלך ממלכי חמיר. בפיסגת הר נקם נשתמרו שרידי עיר עתיקה בשם "בְּנָאשׁ" וגם שרידי ארמון שהערבים קוראים לו "קַצְר סַאם אִבְן נוּח" —

8 רק מעטים הלכו ביום זה לביהכנ"ס לתפילת מנחה ומעריב ורבים לא הלכו להתפלל בצבור מחשש שיכרות ובהתאם להלכה : "שיכור אל יתפלל ואם התפלל תפלתו תועבה (רמב"ם הל' תפלה פ"ד, י"ז). אבל מתפללים יחידים.

9 חדשי הערבים סובבים בכל תקופות השנה ואינם קבועים לפיכך מסמנים לעצמם את עונות הגשמים והחריש והקציר בחגי היהודי ומועדיהם; הפורים בא תמיד בסופה של עונת גשמים ועל כן נודע הפתגם: "עִיד קְרַאקְר וַאלְמַא פִּי אַלְמַוַאקְר". שענינו הוא : חג הגביעים כשהגשמים דולפים עד לחדר הריחיים, כי רוב בתיהם שלש קומות וחדר הריחים בקומת הקרקע.

ארמון שם בן נח. מפי זקנינו שמענו כי כשהיו יהודים בעיר "בראש", היו קוראים המגילה בחמשה עשר, מאחר שהארמון והעיר "בראש" נחשבו כמוקפים חומה מימות יהושע בן נון. אני בקרתי בשרידי עיר זו וראיתי שרידי בניני בתי כנסת יהודיים שניכרים בהם עוד מקומות בנייני היכל הקודש.

ה. בין המְצָרים ותשעה־באב

החל משבעה עשר בתמוז אין נושאים נשים ואין עורכים מסיבות ריעים ובכלל ממעטים בשמחה, אין לובשים בגד חדש ואין עורכים קניות גדולות. הימים שבין י"ז בתמוז עד תשעה באב נקראים בשם "מְצָרים". לפיכך כל אי־הצלחה וכל כשלון, שאדם נכשל בימים אלה, תולה במזל ה"מצרים". נהגו לאכול בשר גם משנכנס אב, ואפילו בערב הצום אוכלים בשר, חוץ מבסעודה המפסקת כפי הדין. שבת שחל ט"ב בתוכה אין מספרין ואין מכבסין ואין לובשים כלי מכובס, מגדולם ועד קטנם, בהתאם להלכה. ביום הצום צמים כולם בלי יוצא מן הכלל לרבות הרות ומניקות. בערב תשעה־באב, במנחה, מתפללים יחידים כל אחד בביתו.

אחר תפלת מנחה אוכלים סעודה המפסקת. לסעודה זו אופים לחם מצות, כסבורים שאינו מתעכל מהר ולפיכך לא יציק להם הרעב בשעות הצום המרובות. פותתים את הלחם לפתיתים שכל אחת כזית או פחות, נותנים את הפתיתים בקערה, יוצקים עליהם חמאה די הצורך, "שוברים" עליהם כמה ביצים, ומחממים הכל ביחד על אש, מוסיפים מעט דבש או סוכר ואוכלים. זהו המאכל הכללי לסעודה המפסקת. לאות אבל אוכלים סעודה זו על גבי הקרקע ולא על שולחן. כן אין אוכלים בחדר אלא בחדר הבישול והאפייה, בין תנור וכירים, כדי להבדילו מיום רגיל. מי שרוצה אוכל עוד כמה פרוסות לחם עם "חילבה", אך בתנאי שלא הורתחה, כדי שלא יהיו שני תבשילים באותה סעודה, בהתאם להלכה. מקנחים סעודתם במעט פירות, על פי רוב ענבים, שותים קהוה ככל האפשר יותר, מחליפים נעליהם בנעלי־בד שחורים ומי שאין לו נעלי־בד הולך יחף.

משהחשיך היום הולכים לבית־הכנסת, מתעטפים שחורים ויושבים דוממים. מכל פינות בית הכנסת שומע אדם גניחות צער ואנחות־אבל עמוקות. אחרי דומיה זו ואנחות אלה, הנמשכים כחצי־שעה בחשכה מוחלטת, מתחיל הרב "על נהרות בבל", בקול רועד ורוטט, קול תאניה ואניה, קול בכי ומספד, כמי שמתו מוטל לפניו, וכל הקהל פורצים יחד אתו בזעקת־שבר ויללת־מות איומה. אומרים את כל המזמור עד תומו. בינתים עומד השמש ומדליק נר־קטן, שבקושי אפשר להבחין לאורו את הכתוב בסידור. אומרים "מזמור לאסף אלקים באו גוים בנחלתיך" ושוב באותן צעקות וזעקות־שבר נוראות המגירות נהרי נחלי דמעה מעיני־כל. מתפללים מעריב בקול־נמוך ועצב, בלי שום נעימה. גמרו מעריב יושבים שוב לארץ כדי לקרוא מגילת־איכה כל הקהל ביחד. לפני קריאת איכה אומרים את הקינה המתחילה במלים "למי אבכה וכף אכה", בקול מספד־מר וצריחות אימה. לקריאת איכה

יש שתי מנגינות: האחת בשביל הפרקים א׳ ב׳ ד׳ שהיא קול בכי ומספד. והשניה בשביל הפרקים ג׳ ה׳ שהיא מנגינת אתנחתא, דומה לזו שקוראים בה את ספר־איוב. השליח־ציבור מתחיל פסוק אחד, וכל הצבור חוזרים עליו וממשיכים עד סוף הפרק. הש״ץ חוזר על פסוק אחרון ומתחיל פסוק ראשון של הפרק השני, הקהל חוזר על הפסוק הראשון וממשיך עד סוף הפרק, וכן על דרך זו. בפרקים ג׳ ה׳ חוזר הש״ץ על שלשה פסוקים בסוף הפרק. גמרו איכה, אומרים קינות מיסודם של ר׳ יהודה הלוי וראב״ע וזולתם מחכמי תימן. אמירת הקינות אינה מסורה לש״ץ או למומחים אלא כל הרוצה לקונן יבוא ויקונן, כל הרוצה לבכות יבוא ויבכה, ורבים הם המקוננים לפי שכל איש־נדכה וכל מר־נפש מוצא בזה שעת כושר לפרוץ בבכי ולתת פורקן להמון רגשותיו ומוצא לדמעותיו. את הקינות אין אומרים כל הקהל יחד אלא אחד אחד והקהל עונה בפזמון החוזר. והדייקנים נוהגים שהמקונן אומר שלשת רבעי הפזמון והקהל מסיימו עמו ביחד. כך ממשיכים כשעתיים בקינים והגה והי. לבסוף מתחיל הרב את הקינה על עשרה הרוגי מלכות המתחילה במלים „אז בבית שבינו צר לא הניח לנו״ והקהל ששכך מעט שוב מתפרץ בצריחות נוראות וממרר בבכי.

לאחר מכן עומד הש״צ ואומר קינה ״לכן אנשי לבב שמעו לי״ ומונה לחרבן בית המקדש ומציין את זמן גלותינו בנוסח זה: ״כי בעונותינו ובעונות אבותינו אנו מונים לחרבן בית אלקינו ולפזור עם ד׳ אלה מעל אדמת קדשינו. היום לחרבן בית־שני אשר בנה עזרא אדונינו אלף ושמונה מאות ותשעים [1] (תשי״ט) שני יגונותינו. ולחרבן בית־ראשון ולפזור אנשי גלותינו אנחנו הגולים פה (תימן) בארצות מונינו היום אלפים ושלש מאות ושמונים (תשי״ט) על רוב עונותינו. על זאת נשכבה בבשתינו ותכסינו כלמתינו ולא נשכח מקדש תפארתינו אם תשכח ימינינו, לזאת נבכה ונקונן כל ימי שנותינו ולא נקח נחמה עד ייבנה בית־זבולינו ואל גבול ארצינו יחזירנו, שובה ד׳ את שביתינו״. להלן מסיים במלי דנחמה, אומר קדיש ונפטרים לבתיהם.

בשחרית קמים מאוחר מכרגיל. בזמירות אומרים שירת האזינו במקום שירת הים. גמרו תפלת שחרית, אומרים קינות. פותחים ב״וארץ שפל רומי״ [2], מאריכים בקינות כשלש שעות. אחר־כך מלבישים ספר־תורה שחורים, אימה איומה, פחד ורעדה תוקפים את הקהל בשעה שרואים ס״ת היקר והקדוש מחמד כל עין, עטוף שחורים. הש״ץ זועק בקול־בוכים ובמלוא כוח גרונו: ״קומי וספדי תורה״. כל הקהל נמוג בבכי. קוראים בתורה ומפטירים בנביא בנעימת־אבל המיוחדת ליום־זה. גם ההפטרה ותרגומה נאמרים בנעימת־אבל מיוחדת ליום זה. ושוב קוראים איכה באותו הסדר ובקול־בוכים כמו בלילה הקודם. גמרו מגלת איכה מסיימים בקינת אז בבית שבינו.

אחר־כך עוסקים בקריאת ספר־איוב. כל אחד אומר פסוקו, זה אחר זה בתור, והקהל

1 מקובל שתחלת המנין לשטרות שהיה נהוג עד הזמן האחרון אצל יהודי תימן, היה מאה ועשר שנים לאחר חרבן בית ראשון ושלש מאות ושמונים שנה לפני חרבן בית שני. ולכן בחישובי שנות החרבן מוסיפים ק״י על שנת השטרות (שנת תשי״ט היא שנת בר״ע לשטרות) ומקבלים שנת החרבן הראשון; וכן מחסרים ש״פ מתאריך השטרות ומקבלים שנת חורבן בית שני. ועיין פירוש רבינו חננאל למסכת עבודה זרה ט, א. וראה לקמן עמ׳ 140 בהערה.

2 ליצני הדור אומרים שבארוחת בוקר של תשעה באב אוכלים ״קפוע רומי״ לחם תירס הנקרא בתימן ״רומי״, כלומר שמתחילים ״וארץ שפל רומי״, ובכפור סועדים ״צלוף״ לפי שאומרים בסדר עבודה ״כמצליף״.

חוזרים יחד על כל פסוק. גם לספר איוב שתי מנגינות: האחת מתחלתו ועד סוף הפרק השני ומפסוק ז׳ בפרק מ״ב עד הסוף והיא נעימה הדומה לנעימה הידועה לקריאת מגילת רות, כי לכל אחת מן המגילות יש נעימה מיוחדת כשם שיש נעימה מיוחדת לקריאה בנביאים. ואלו מתחילת הפרק השלישי המתחיל ״אחרי כן פתח איוב את פיהו ויקלל את יומו״ עד סוף הפסוק הששי מפרק מ״ב יש מנגינה מסולסלת ומרגיעה. קריאת איוב נמשכת בדרך כלל עד זמן המנחה. רוב הצבור נשארים בבית הכנסת כל היום, ומקצתם יוצאים, ״מאחרי מחצית איוב״, מי כדי לנוח קימעה ומי כדי לקנות בשר וירקות בשביל סעודת הערב. כשמתמעטים הגדולים בביהכ״נ ניתנת הזדמנות לבני הנעורים להראות בקיאותם במקרא ובטעמיו, בפרט בטעמי איוב ומנגינותיו. היו נוהגים שכל אחד קורא פסוק אחר פסוק עד שייכשל ואפילו בשגיאה קלה שבקלות, כשכל השאר משגיחים עליו בשבעה עינים, ואז עובר התור אל הקורא הבא. בדרך כלל היו הקוראים נכשלים אחרי שמונה או עשרה פסוקים ורק מעטים היו יכולים להמשיך שלשה ארבעה פרקים.

לא היו יהודי־תימן עושים מלאכה ביום ט״ב כלל. גם החנויות סגורות עד חצות היום. אך מאחר חצות התירו לשחוט ולפתוח חנויות הירקות והמכולת. כן התירו לעשן נרגילות או סיגריות רק מאחר חצות.

הנשים והבנות נוהגות מאחר־חצות להתעסק (יִכְסִּרִין קֻוקַע) בפיצוח גרעיני הקרוסטמלין (ברקוק, משמש). פרי־זה מצוי בתימן בשפע, ועונתו נמשכת מניסן עד סוף תמוז. כל משפחה קונה יום יום כמה רוטלים, אוכלים את הפרי ואוספים את הגרעינים. אם השקד שבתוך הגרעין מתוק, נקראים ״קֻוקַע לֻוזִי״. ואם הוא מר — ״קֻוקַע קַבִּי״. הגרעינים שהמשפחה אספה במשך העונה שורים אותם במים בערב ט״ב כדי שיהיו נוחים לפיצוח ויצאו שקדיהם כשהם שלמים. וביום ט״ב אחר הצהרים הנשים מפצחות אותן ובוררות את השקדים מתוך הקליפות, המתוקים לבד והמרים לבד. מכאן ואילך מוציאים בכל ערב שבת כמות קטנה, קולים ומולחים מן המתוקים ומגישים בשבת בתוך הגעלה, ואת המרים עושים ״תַוְהַם״[3].

לפני שקיעת החמה מכינות הנשים את סעודת הערב, אופות ומבשלות וכו׳. אותה שעה מתפללים הגברים תפלת מנחה. הש״ץ קורא את הנחמות בנגינתם המיוחדת, הדומה לנגינת הסליחות של ר״ה וכיפור — וכל הקהל עונה ״לשום לאבילי ציון פאר תחת אפר״. מתפללים מעריב ונפטרים לבתיהם.

נהוג להפסיק את הצום ב״עוקיאן״, שהוא מי משרת־קרוסטמלין (ברקוק, משמש) מיובשים, הנקראים ״קַדִיד״, בתוספת קורטוב סוכר. טעמו החמצמץ והמתוק של המשקה הזה משיב את הנפש ומשקיט הצמאון אחרי הצום. לסעודת הערב רבים היו נוהגים לבשל בשר עוף.

הרבה מן הנשים והמוני העם יוצאים בתשעה באב לבקר הקברים ולבדוק אם איזה קבר צריך תיקון — מתקנים אותו. בדרך כלל מתקנים בעצמם בו במקום. אך אם צריך תיקון יסודי, שולחים אומן למהרת לתקנו ולשפצו.

תשעה באב אצל יהודי־תימן היה נקרא בקיצור ״תשעבב״. וכאשר מישהו רצה לציין כי ביום זה היה במקום פלוני היה אומר ״שְעַבְבְנַא״ במקום פלוני.

3 אופן עשייתן ר׳ במאכלים ומטעמ״ם.

שער שני

חינוך, חיי ציבור וחברה

א. חינוך הילדים ולימוד תורה

עולמם של הילדים אינו עולם בפני עצמו אלא חלק בלתי נפרד של ההווי הכללי. משיתחיל התינוק לשבת, מיסב הוא כבר עם הגדולים על שולחן אחד, הן בזמן אכילה ושתיה והן במסיבות ושמחות. נמצא שמראשית צעדיו קולט הוא מנהגי אנשי הבית, ארחות־חייהם, נימוסי־אכילתם, סדרי־ישיבתם, דרך־הסיבתם ליד השולחן והלכות־משמעת. בכך נעשה חינוכו הרגל. כשהולך האב להתארח לוקח בניו עמו, אחרי שהוא מזהירם בבית ומדריכם כיצד להתנהג בין הבריות. גם תוך ישיבתם בין הבריות לומדים הם נימוסים והתנהגות. ואלו הבת נטפלת לאמה בכל דרכיה וממנה היא לומדת ארחות־חיים. כמעט שאין מחיצות בין הצעירים למבוגרים, ומתוך יראת כבוד לגדולים ולהתנהגותם מקבלים הצעירים על עצמם את הסדרים המנהגים, בלי ערעור. הם משתדלים להידמות לגדולים בכל דבר. ולפי שהמנהגים והסדרים אחידים, ללא ניגודים והבדלים בולטים באורח־החיים, שוררים יחסי־שלום בין הגילים. דבר הלמד מעצמו הוא שגם ה״מארי״, המורה־המלמד, משפיע על חינוכו של הילד; אך אין השפעתו באה אלא להשלים מה שהוחל בבית ועיקר תפקידו הוא ללמד את תלמידו תורה.

בכל עיר וכפר היו מלמדי־תינוקות. מקום־הלימוד לא היה ראוי לשמו. בדרך כלל קבעו מקום לימודם של תשב״ר בחדר פשוט, בקומת הקרקע, שבדרך כלל היא מיועדת למחסנים וכו׳. ריצפתו היתה עשויה ״צְהָר״ — טיח שעושים בחמר בלבד ולא ״טַמס״ — טיח של גבס — כדרך שעושים בחדרי המגורים. על הריצפה לא היו פרושים מצעות של ממש, העשוים מצמר של עזים או של כבשים, כדרך שפורשים בחדרי המגורים, אלא מסתפקים בשיירי מחצלאות. המארי־המלמד משתדל פעם בשנה להשיג, מאת ״נאמן ההקדש״ מחצלאות של קש לצרכי מצע, או שפונה בעצמו אל סוחרים כדי לקבל מהם מחצלות שהורקה מתוכם סחורה, והללו היו נותנים בעין־יפה. נוסף על המחצלות — מעמידים בחדר־הלימוד כמה לבנים או אבנים, שעליהן מניחים הילדים את הספרים בעת הלימוד. בחדרי־לימוד מסודרים יותר היו מעמידים כמה ״מַרַאפֶע״ — ספסלים קטנים מעץ, במקום הלבנים והאבנים. כל תלמיד מביא בכל יום ספריו מביתו ולאחר הלימוד מחזירם עמו. ומכיוון שאין כל אב יכול לספק את הספרים הדרושים — נמצאים בחדרי־הלימוד רק ספרים מעטים. בעל־הספר יושב במרכז, כשספרו פתוח לפניו, ושאר הילדים, שאין להם ספרים, מכתרים את הספר מכל עבריו. כך התרגלו יהודי־תימן לקרוא בספר מכל עבריו.

מלמדי תינוקות ודרכי הלימוד

מקצוע ה"מלמדות" לא זכה להערכה נאותה[1] ואולי משום שלעתים היו המלמדים אנשים פשוטים, שלא הוכשרו במיוחד ולא הוסמכו להוראה. המלמד — משיג לו כאמור חדר פשוט, שאין כל קושי בהשגתו, פושט ידו לאחד הסוחרים לקבל מחצלת למצע, מכין שוט מתאים, או "מְהִ֫יטַה" — זמורה דקה ועדינה — משפיע על איזה קרוב או מכיר שיביא את בנו אצלו כדי ללמדו את ה"ששי" והתרגום כראוי, וכשהילד מצליח לעלות לתורה ולתרגם בבית הכנסת, בלי שגיאות, יוצאים מיד מוניטין למלמדו, כמלמד טוב, ומכאן ואילך מתחילים זורמים אליו תלמידים רבים. ואע"פ שחלק מן המלמדים היו אנשים פשוטים ואפילו עמי־הארץ גמורים, הרי מרביתם היו למדנים וביניהם היו גם תלמידי־חכמים מופלגים כרב שמואל בר שילת בזמן חכמי התלמוד. במיוחד ייזכר לטובה כמהר"ר חיים קרח ז"ל, שהיה גדול בתורה וכל ימיו עסק בלימוד תשב"ר בצנעא בירת־תימן והעמיד תלמידים הרבה.

בתימן גם הרב וגם המלמד־תינוקות נושאים את התואר "מארי", וכשרוצים להבדיל אומרים על המלמד "מָארִי צְיָאֵל" (מארי של ילדים). בכפרים נהגו לקרוא את השוחט והמוהל בכינוי מארי. כן היה שם משותף לבית הכנסת ולחדר־הלימודים; שניהם נקראים "כְּנִיס" אך כשרוצים להבדיל ביניהם קוראים לבית הכנסת "אַלְכְּנִיס" — בית הכנסת סתם, ולבית האולפנא — "אַלְכְּנִיס אַלְזְגִ׳ירֶה" — בית הכנסת הקטן.

התלמיד מוכנס לחדר־הלימודים בגיל שלש שנים וחצי בערך לא לשם לימוד אלא כדי להרגילו לאוירה ולמשמעת של חדר הלימוד.

בהגיע הנער לגיל ארבע, או ארבע וחצי, מתחיל המארי ללמדו סדר האותיות על־פה. כפי שהן כתובות להלן:

אַלִף, בֵּי, גִימֵל, דָל, הֵא, וָו, זַאן, חֵית, טֵית, יוֹד, כַּאף־כְּפוּפָה, כַּאף־פְשׁוּטָה, לַמֶד, מְפְתוּחָה, מְסְתוּמָה, נוּן־כְּפוּפָה, נוּן־פַּשׁוּטָה, סַמֶך, עַאן, פֶּא־כְּפוּפָה, פֶּא־פַּשׁוּטָה, צַאד־כְּפוּפָה, צַאד־פַשׁוּטָה קוֹף, רֵישׁ, שִׁין, תָּו, אַלִף לַמֶד מְעַלַּק פִּי אַ סַקף (אלף למד תלוי בתקרה–כזה: ﭏ).

אח"כ מלמדו צורת האותיות, בצירופים שונים, כדי שתיקלט צורתם בזכרונו; ואלו הם הצירופים הנהוגים שם:

א — כסדרן: אַבְגַּד, הַוְז, חְטִי, כָּך, לַמְם, נְן, סַעְפַף, צַץ, קַרְשְׁת.

ב — אות ראשונה ואות אחרונה: אֶת, בְּשׁ, גְּר, דְק הָץ, וְף, זְע, חָס, טְן, יָם, כַּל.[1*]

ג — אות ראשונה וכל אות שביעית: אַחַס, בְּטַע, גִיף, דְכָץ הַלָק, וּמַר, זַנְשְׁת.

ד — תחלת החצי הראשון ותחלת החצי השני: אַל־בְּם, גַנ־דְס, הַעְ־וְפ, זַס־חָק, טַר־יָשׁ, כָּ־ת.

ה — אחדות, עשיריות ומאות[2]: אַיְק, בְּכַר, גְלַשׁ, דְמַת, הַנְך, נְסַם, וְעַן, סַפַף, טַצְץ.

1 השוה פרקי דרבי (הוצ' שנבלום) דף לז ע"א: "מלמדי תינוקות לבם כמלך ודעתם כתינוקות". וב"חמדת ימים" למהר"ש שבזי ז"ל (פרשת שופטים) על פסוק לא תוכל לתת עליך איש נכרי "דאמרי המלמד תינוקות מוכר דעתו בקב של שטיות שאומר אזור כך, חגור כך, פנה כך".

1* צירופים אלה עתיקים הם בישראל. ראה ירמיה נא א. ורד"ק שם.

2 הכף הסופית מונה 500, מם־סופית — 600, נון־סופית — 700, פא־סופית — 800, צאד־סופית — 900.

ו — חלוקת האותיות למוצאיהן: אֲחַהַע, בּוּמַף, גִּיכַק, דַּטְלְנַת, זַסְשְׁרַץ.

ז — שי״א כסדרן: אַטְבַּח, גַּוְדוּ, יַצְכָּף, לַעְמָס, קַקְרַף, שַׁנְתָּם, הַנְּדָּ[3].

לאחר שהנער קולט ותופש את צורת האותיות בא תור הנקודות, צורתן, תפקידן ושמותן: אָ - קָמֶץ, אַ — פַּתַּח־גָּדוֹל, אוֹ — חוֹלָם, אוּ — שׁוּרֶק, אֻ — שׁוּרֶק־קִבּוּץ, אִ - חִירֶק, אֵ — צֵירֵי, אֶ — פַּתַּח־סֶגוֹל, אְ — שְׁוָא: הברת הקמץ כהברתו במבטא האשכנזי (00); הסגול הברתו כהברת הפתח. החולם הברתו כהברת אות 0 בשפה האונגארית — (אוֹכּוֹר). השוא הברתו לעולם כחטף־פתח, אולם אם אחריו מאותיות א ח ה ע מתבטא כשורק, מורכב עם תנועה שאחריו, כמו ועליו והביא ואם וחזקתי. הנשים אינן מבטאות את החולם כגברים אלא כמו צירי (שלום — שָׁלֵם) ודרך רמז אמר״ו ״ואחיותיהם צרויה (דברי הימים א ב, טז). מכאן שהנשים קוראות בצירי.

מעתה צריך להלעיטם שמות הטעמים, צורתם ותפקידיהם, ואלה הם:

א) שׁוֹפָר הוֹלֵךְ, מַאֲ כָה, מַקַּף, אַזְיֵל, דַּרְגָא, שׁוֹפָר הָפוּךְ, תְּלִשָׁא שְׂמָאל. כל אלה אין שום הבדל ניכר ביניהם, ותפקידם להסמיך את המלה לזו שאחריה, בלי כל הפסק, ובכולן המארי אומר לחניכו — ״יְסִיר״ (הולך); שופר הולך — יסיר, מארכה — דסיר, מקף — יסיר. וכן כולם.

ב) טִפְּחָא (כשאין אחריה אתנחא), פַּשְׁטָא, פְּסִיק, אָתֵי (כשאחריו רביע), תְּרֵין־טַרְסִין (כשאחריהן רביע), תְּרֵין־פַּשְׁטִין, יְתִיב־מֻקְדָּם. כל אלה תפקידן ונעימתן שוה, וכולן מפסיקין בלי כל הבדל, ובכולן המארי אומר לילד — ״יִפְרַק״ (יפסיק); טפחא — דִפְרַק, אתי — יפרק, וכן כולם.

ג) רְבִיעַ, תְּבִיר, זָקֵף־גָּדוֹל, תְּלִשָׁא־יָמִין, סְגוֹלְתָּא, אָתֵי (כשאין אחריו רביע), תְּרֵין־טַרְסִין (כשאין אחריהן רביע), פָּזֵר, קַרְנֵי־פָרָה, כולן מעמידין ולכולן נעימה אחת; בכולן המארי אומר לחניכו — ״יִרְזַם״ (יעמיד); רביע — ירזם, תביר — ירזם, וכן כולם.

ד) טִפְּחָא, כשאחריה אתנחא, יש לה נעימה והפסקה שונה במקצת משאר הטעמים המפסיקים.

ה) אַתְנָחָא, נעימתה מיוחדת נראית כמעט כחולקת את הפסוק.

ו) זַרְקָא, בה מסלסלים בנעימה עריבה.

ז) שַׁלְשֶׁלֶת, נעימתה כזרקא ארוכה אלא שטרומיטי־סלסולה דקין משל הזרקא.

ח) כל טעם מעמיד, הנמצא לפני סוף פסוק — נעימתו שבורה וקורין לו ״כְּסְרֵה״. וכשהמארי מלמד את הנער אומר לו — אִכְסַר.

לאחר שידע הנער את כל האמור, מתחיל המארי ללמדו חיבור האותיות למלים בשיטה המקובלת בידם מדורות־עולם. לימוד זה נקרא הֶגָּא, יְהַגִּיהֶם יְהַגּוּ אַלְצִיאַל. והנני מביא לדוגמא פסוק וידבר ד׳ אל משה לאמר:

וידבר — וָו יוֹד בְּפַתַּח וַי, דָּל בְּפַתַּח דַ וִידַ, בֵּי רֵישׁ בְּצֵירֵי בֵר — וידבר, נִי פתח, נִידַ פַּתַּח, וידבר צירי וידבר, וידבר מארכה דְסִיר.

3 עיין ״מאור האפלה״ סוף פ׳ ניצבים, כשרצה הקב״ה לומר למשה יום מותו, לא אמר לו בפירוש, אלא צ...הו לצ...ף האותיות כדלעיל. וכשהגיע ל״הנך״ אמר לו: ״הנך שוכב״.

ד׳ [4] — השם ברוך הוא וברוך שמו; השם־טפחא דפרק.

אֵל — אלף למד בפתח [5]־אל; אל פתח אל; אל־מקף יסיר.

משה; מפתוחה בחולם—מ; שין הא בפתח—שה, משה; מ—חולם; משה פתח משה; משה — מארכה דסיר.

לאמר; למד אלף בצירי — לא; מפתוחה ריש בחולם — מר, לאמר; לא — צירי; לאמר הולך לאמר; לאמר — סוף פסוק ירזם. לאמר, משה, אל, השם, וידבר. וידבר ה׳ אל משה לאמר. וכך בדרך זו כל פסוק ופסוק.

אל המארי המלמד מובאים ילדים בגילים שונים ובדרגות ידיעה שונות. על־פי רוב מתעסק המארי בראשית השבוע עם הגדולים, בעוד שהקטנים יושבים ושומעים בלבד. ואלו ביום שני, כשהגדולים משננים לימוד שלמדו אתמול, מתפנה המארי לקטנים. אך מיום שלישי ואילך מוסרם קבוצות בידי תלמידיו הגדולים, זה שעה וזה חצי שעה ״יְהַגּוּהָם״.

הנערים יושבים בחדר גושים גושים; כל גיל או דרגה גוש לבדו; התלמידים יושבים על הארץ כשרגליהם מקופלות תחתיהם — ״מדרבְּעִין״ וכשיש צורך להצטופף רבים סביב ספר אחד יושבים ״מְקְוַזְבִין״ — ישיבה כשירך אחת מונחת על הארץ והשניה זקופה, כי בישיבה זו אדם מחזיק מקום קטן.

בחלק מן הזמן יושב המארי על כן גבוה מעט, כשלפניו מונח ״מרפע״, שהוא עשוי במיוחד כעין ארגז־סגור, שבתוכו הוא מניח את השוט — (שלש רצועות של עור ברוחב אצבע כל אחת מושחלות בידית של עץ), ואת השבט — (רצועה אחת של עור ברוחב שתי אצבעות), ואת ה״מְתִּיט״ — (זמורות דקות של עצים באורך 50—40 ס״מ. אחת ״מְרִיטַה״). כלי ה״לימוד״ הללו מחזיקם המלמד בתוך הארגז שלפניו ושומר עליהם שמירה מעולה מפני התלמידים, העלולים להשמידם בכל הזדמנות. ואמנם ברוב שעות הלימוד עומד המארי שט ומסתובב בחדר, כשהשוט מונח על כתיפו וה״מריטה״ בידו וכל תלמיד הנתפס בקלקלתו סופג כראוי לו; כל שיחה קלה שבין תלמיד לחבר, וכן כל המרים עיניו מלהביט בספר, עונשו אינו מוטל בספק. אך התלמידים היו קושרים ביניהם שחלק ילמדו בקול־רם וחלק ישוחהו בנעימת הלימוד, תוך שמביטים בספר ומתנועעים כשאר חבריהם הלומדים. עפ״י רוב אין המארי מרגיש בכך אבל אוי לו למי שנתפס בקלקלתו. כשהמארי יושב על כנו עיניו תרות בכל פינות החדר. ובראותו אחד התלמידים שאינו שם לב כראוי ללימודו, מזמינו לפניו, פוקד עליו לפרוש כפיו לפניו על ה״מרפע״, ואז לוקח המארי את ה״מריטה״ ומצליף על גבי ידו של החוטא. צליפות אלו נקראות ״קַלְפַע״ אחת ״קַפְצַה״, כשהחטא קל ״יִקַלְפְּצָה״ על פס ידו ששם המכות סבילות יותר.

שעות הלימוד נמשכות לפני הצהרים ואחרי הצהרים בהפסקה של שעה עד שעה ומחצה בשביל ללכת לסעוד סעודת צהרים בבית ולחזור. מתחילים כשעה וחצי לאחר זריחת החמה ולומדים עד חצי היום. אחרי סעודת הצהרים חוזרים ולומדים עד שקיעת החמה. הלימודים

4 בעת שמזכירים הילדים את השם מושיטים את ראשי אצבעותיהם ונוגעים בספר במקום כתיבתו ונושקים את ראשי האצבעות.

5 את הסגול קוראים פתח סתם בעת ההגא. כן אינם מזכירים את השוא־נח וכאילו אינו — ואמנם בכתבי־יד העתיקים אינו מופיע כלל.

הם בהמשך אחד בלי שום הפסקה; וכשהילד צריך לנקביו מגביה ידו וקורא מארי מארי מארי, עד שהמלמד פונה אליו; והיה אם הוא צריך להפנות שם שתי אצבעותיו — האצבע והאמה — על לחיו, ואם הוא צריך להשתין שם רק אצבע אחת על לחיו; זהו רמז ידוע ומקובל אצל הכל, אבל חלילה לומר את חפצו בפה ולבטא דבר מגונה; המארי צריך לדעת לאיזה מצרכיו זקוק התלמיד כדי שיוכל לשער זמן שהייתו בחוץ, שמא יתחמק לשחק בעוד חבריו לומדים.

כל אם נותנת לבנה בלכתו אל ה״כניס״ מעט פירות או ממתקים ״שי וְלָא שי״. (כלשהו) ובהיות שאין המארי מרשה לאכול שום דבר בשעת הלימודים, וגם הפסקה אין, לכן מבליעים התלמידים מה שיש בכיסם לתוך פיהם בחשאי, או בשעה שכאילו יוצאים לעשיית צרכים. מארי טוב מעלים עין בראותו תלמיד לועס משהו. אך היו כאלה שהקפידו והענישו בשל כך. היו גם כאלה שערכו חיפוש אצל התלמידים בעת בואם והחרימו כל מה שמצאו בכיסם ורק בשעת יציאתם החזירו להם את ה״מלקוח״.

בהגיע הנער לגיל ארבע המארי מלמדו את ״הששי״. בשביל הילדים הקטנים ביותר היו קבועים ששי של פרשת ״ויחי״, המתחיל ״בנימין זאב יטרף״, וששי של פרשת ״יתרו״, המתחיל ״וירד משה״ וששי של פרשת ״קרח״ המתחיל ״ולבני לוי״. שלש עליות אלה לומדים התינוקות על־פה, כדי להרגילם לקרוא בצבור; אולם כיון שעדיין אינם יודעים לקראם בספר עומד אחד הגדולים וקורא את הששי, והמתרגם מתרגם כרגיל, ורק לאחר מכן עולים כל הילדים הקטנים שבבית הכנסת זה אחר זה, או כולם יחד ומגלגלים את הפסוקים שהושגרו בפיהם. כן מוקדש לילדים הקטנים תרגומן של שתי הפטרות, שאומרים אותו הילדים הקטנים שבבית הכנסת בצוותא־חדא ובקול־רם; אחת של יו״ט שני של פסח המתחילה ״בר־תמני שנין״ והשניה של שמחת תורה המתחילה ״והוה בתר״.

כשהילד גדל במקצת, ולומד לקרוא בספר, המארי מלמדו את הששי היטב וכן תרגום הפרשה וההפטרה, כדי שימלא תורו בבית הכנסת בלי שגיאות; נוהגים לחלק את הששי בין הילדים לפי תור, כל שבת ילד אחד. הילד עולה לתורה, מברך וקורא כאחד הגדולים, והמתרגם מתרגם אחריו כרגיל והוא אחד משבעת הקוראים. כל ילד שתורו לעלות ששי באותה שבת חייב לתרגם גם את ההפטרה. ואלו בשבת הבאה חייב לתרגם את הפרשה. חבריו של הילד מונים את השגיאות ששגה בקריאה או בתרגום ולמחר מספרים למארי. הילד צפוי לעונש מידי המארי לפי שגיאותיו הן עלבון גדול למארי עצמו. הן מוציאות עליו שם רע, שאינו מלמד טוב ועלול הוא לקפח את פרנסתו בשל כך. נהוג שאבי הילד בעל התור קונה לבנו כמות קטנה של ממתקים והלה מחלק לחבריו הנערים בביה הכנסת. הממתקים הללו נקראים ״חַק אַלְשַשי״.

כל השבוע מוקדש ללימודים שונים וביום חמישי בבוקר חוזרים על פרשת השבוע שנים מקרא ושנים תרגום אונקלוס בארמית ורס״ג בערבית; אך אחר הצהרים של יום חמישי מוקדש ללימוד הכתיבה. כל ילד מקבל מהוריו חצי ״בְקְשָה״ (מטבע תימנית זעירה) לוקח ״דַוָה״ (קסת) והולך לשוק כדי לקנות פיסת נייר ומעט דיו, מניח את כולם בתוך ״צַנְדוּק אַלְכִתַבֶה״ — קופסת הכתיבה — העשויה מפח, והולך לבית האולפנא. המארי מלמד לכל אחד ואחד כיצד לאחוז הקולמוס וכיצד לשרטט האותיות, כותב להם דוגמות והם ממלאים

בנסיונות כתיבה את כל פיסת הנייר שבידם. אין מניחים את הדיו נוזל בקסת, שמא יישפך, אלא שׂמים בקסת חתיכת צמר־גפן שייספג בה הדיו ונקראת "זִיֶה"; נערים זריזים היו עושים קסתות ומוכרים לחבריהם. את הקסת עשו מחימר שרוף, והיא כלי אחד שיש בו שני תאי־קיבול קטנים, וכעין קיר־דק חוצה בין שניהם. בקיר יש נקב קטן המעביר מתא לתא; את הנקב סותמים בצמר־גפן; באחד מתאי הקיבול שמים את הדיו עם ה"זיה", ובשני מים, כדי שיסתנן דרך הנקב הסתום בצמר־גפן וילחלח את ה"זיה", שלא תתייבש. טבילת הקולמוס נקראת "מַזגֶה" והטובל — "יִמזִג". למד הנער ראשית כתיבה קונים לו חבילת נייר משובח והריהו מעתיק לעצמו ספר, תחלה הגדה של פסח, אח"כ סידור תפלה, ואח"כ "דיואן" — ספר־שירים, ואח"כ כל ספר שההורים או המארי מיעצים. בדרך זו משיגים שלשה דברים בבת־אחת: הילד לומד לכתוב באופן מסודר; מרויחים ספר; הילד לומד היטב את הספר שהוא כותב, כיון שעם הכתיבה נקלטים הדברים בזכרונו יפה יפה. בדרך זו נכתבו בתימן אלפי ספרים כתבי־יד.

אצל מורים מסודרים היה סדר לימוד קבוע לילדים גדולים בגיל 10—12, לכל יום מימות השבוע; אזכיר לדוגמה סדר הלמודים אצל המורה הנודע ר׳ שלמה מג׳רי זצ"ל או המורה שלי ר׳ יחיה נסים מנצורה הי"ו, שהיו מן המסודרים ביותר בעיר וכמעט כל תלמידיהם היו בגיל אחד:

ביום א׳ בבקר למדנו פרשת השבוע עם תרגום אונקלוס בארמית ורס"ג בערבית, לפי סדר זה: אחד קורא את הפסוק עם טעמיו, בקול־רם, וכולם חוזרים אחריו יחד. אח"כ קורא תרגום אונקלוס וכולם חוזרים אחריו ואח"כ קורא תרגום רס"ג וכולם חוזרים אחריו. סיים הראשון את פסוקו ותרגומיו — ממשיך אחריו זה שיושב על ידו; וכן הלאה, פסוק אחר פסוק, עד שמסיימים פרשת השבוע; וכן ההפטרה, הנלמדת מקרא עם תרגום יב"ע. אחה"צ משננים פרשת השבוע כל אחד לחוד, או כל שניים יחד, עד שיודעים לקרוא אותה בספר־תורה, בטעמיה ובניקודה, בלי כל שגיאה.

ביום ב׳ בבקר למדנו נ"ך כסדרו, באותו אופן שלמדנו פרשת השבוע, כלומר אחד קורא וכולם חוזרים אחריו לפי תור; אחרי כל שלשה או ארבעה פסוקים היה המורה מסביר את המלים ואת הענין שלמדנו. אחה"צ כתבנו כשעתים ובסוף היום למדנו תהלים מפורש. מרבית התלמידים העתיקו בכתב עברי את פירוש המשנה להרמב"ם בלשון הערבית וכן היו שהעתיקו את "מורה הנבוכים", גם הוא בכתב עברי ובלשון ערבית, או "ספר השרשים" לר׳ יונה אבן גנאח, וכיוצא.

ביום ג׳ בבקר כתבנו כשעה, אח"כ למדנו משניות עם פירוש הברטנורא. אחה"צ כתבנו כשעה וחצי ואח"כ למדנו בספר "היד החזקה" לרמב"ם.

ביום ד׳ בבקר "נְסַמַּע", כלומר נבחנים לפני המארי בקריאת פרשת השבוע בספר־תורה, וכל מי ששגה בניקוד או בטעמים היה עליו "לפרוש כפיו" כדי לקבל כמה "קלאפע". מי שסיים בחינתו יושב באחת הפינות וכותב. כל דף שמסיים מעביר לפני המארי לבקורת וזה מעיר את הערותיו. אחה"צ למדנו תלמוד.

יום ה׳ היה מוקדש כולו לכתיבה וללימודי־חול, כלומר חשבון. חרוצים שבינינו למדו קרוא וכתוב ערבית.

ביום ו׳ למדנו רק חצי יום. חלק למדו סוגיה בתלמוד, חלק עסקו בכתיבה, ואותם שנכשלו בבחינות של יום ד׳ חוזרים ומשננים לעצמם את הפרשה. בשעות הערב המאוחרות של ימי החול היו קבוצות שלמדו חשבון תקופות ומזלות (אסטרונומיה). כן היו קבוצות גמרא או רמב״ם בלילות, במשך שתי שעות שלפני עלות השחר.

רבים ממלמדי תשב״ר היו עוסקים בטווית חוטי ציצית או בעשיית ״קציצות״ לתפלין, שעה שהילדים משננים או כותבים, בשל כך היו דברי־קדש נמכרים בזול לפי שעשייתם היא דרך אגב.

המארי־המלמד מקבל שכרו מדי שבוע מהורי הילדים. כסף השכר היה בדרך כלל מועט ביחס לשכרם של פועלים ואומנים. נוסף על כך היו מביאים הילדים בכל יום בצהרים ככר לחם של חטים או שעורים או קטניות, ככר זה הניתן למארי נקרא ״מצוה״ והוא ממה שאוכלת המשפחה. אותם שגרו בקרבת מקום היו שולחים את ״המצוה״ בידי התלמיד מיד עם בואו הביתה לסעודת צהרים, מתוך הנחה שלחם זה מיועד לסעודתו ולסעודת בני ביתו של המארי. אך הילד שגר בריחוק מקום היה מביא עמו את ה״מצוה״ בבואו ללמוד אחר־הצהרים. מלמדים שיש להם תלמידים מרובים. ז״מצוות״ מרובות יותר מכפי הצורך למזון משפחתם, היו מוכרים את עודפי ה״מצוות״ למשפחות עניות.

לפני פורים חייב כל ילד להביא למארי שתי ביצים מבושלות וצבועות כמנהג, (עיין פורים בהערות). גם לפני פסח מביאים למארי ביצה אחת לא מבושלת ולא צבועה.

חייב התלמיד לבוא בכל יום לבית האולפנא כשהוא רחוץ ונקי; בייחוד ביום חמישי אחה״צ היו באים כולם נקיים ומצוחצחים כש״סימניהם״ (הפיאות) מרוחים בשמן ומעוגלים ״מְלוּלְבאת״ כמו קפיץ פלדה. כל תלמיד בא עם טלית גדולה, מצויצת כהלכתה, מקפל הטלית לארבע ומניחה על כתיפו באופן ששיפולי הטלית וציציותיה יהיו מופשלים לאחוריו. וכך מתהוים מלפניו בקיפול הטלית שני תאים, שבאחד מהם מניח את הספר שצריך ללמוד בו. ובשני מניח את ככר ה״מצוה״.

דברי פתיחה והתימה הנאמרים לפני הלימוד ולאחריו

כיון שבלימוד תורה אנו עוסקים אזכיר את ה״פתיחות״ וה״חתימות״ שהיו נהוגות בתימן ושנאמרו בקול, בניגון ובצוותא. לפני לימוד התורה: ״תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב. וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל״. לאחר הלימוד: ״ברוך השם נותן התורה, ברוך ד׳ לעולם אמן ואמן, ימלוך ד׳ לעולם אמן ואמן״.

ילדים בגיל צעיר היו מוסיפים: ״אל לבי פתח, בתורתך ד תחכמני, גדל יה מעלתי למענך, דברי לימודים תלמדני, השיבני אליך ואשובה, ואקראך ותענני, זכה ד נשמתי, חכמה יקרה תחכמני, טוב ״יש״ תנחילני, ישרני ולמדני דתך, כבוש פשעי, לבי מלא דעת, מכל מכשול, נקני והצילני נא, סמוך מפלתי כי, עליך ד נשענתי, פנה אלי, צדיק דרכיך ישרני, קרבני ומעושק פדני, רועה ישראל שמרני, שמור ד נשמתי, תמיד יומם ולילה תצרני ותענני, טוב ד לקויו לנפש תדרשנו, טוב לי תורת פיך מאלפי זהב וכסף, טוב להודות לד ולזמר לשמך

עליון, החייני אלקי הנשמה, וזכני יוצר כל בחכמה, להגות בתורה התמימה, בזכות ישראל הסגולה והשלמה, ולכן, יזכה אלי אבי, לשמוע קולי וניבי, להגות בתורה אשר למדני רבי, ועל זאת, אשבחך, ואפארך, וארוממך, ואענה במענה רך, אללה חק, ומוסי חק, ותוראתה חק, אלעדל ללה ולמוסי' ולתוראתה, תבארך אללה אלמנזל לנא אלתוראת עלי גבל סיני עלי ידי מוסא רסולה [6], ברוך השם נותן התורה" וכו'.

כשחוזרים על פרשת השבוע ביום חמישי של השבוע, שנים מקרא ושנים תרגום, כיון שנוהגים לחזור לא רק על תרגום אונקלוס אלא גם על תרגום רס"ג בערבית, פותחין כך: "בשם ד אל עולם נעשה ונצליח, והאל עלינו ברחמיו ירויח, וכשושן נפריח, וכבושם נריח, ונזכה ונחיה לביאת אדוננו המלך המשיח, יפתח ד לך את אוצרו הטוב את השמים, לתת מטר ארצך בעתו, ולברך את כל מעשה ידיך, והלוית גוים רבים ואתה לא תלוה, הרחמן יפתח לבנו לתלמוד־תורתו, ויתן בלבנו אהבתו ויראתו, לעשות רצונו כרצונו, ולעבדו בלבב שלם ובנפש חפצה, תורה צוה לנו משה, מורשה קהלת יעקב, וזאת התורה אשר שם משה לפני בית ישראל", ומסיימים "ברוך השם" וכו'.

להפטרה ולימוד נביאים פותחים: "ודברתי על הנביאים ואנכי חזון הרבתי, ואקים מבניכם לנביאים, ומבחוריהם לנזירים האף אין זאת בני ישראל נאם ד'". ומסיימים: "גואלינו ד צבאות שמו קדוש ישראל".

לספרי כתובים אין פתיחה מיוחדת, אך לכל ספר יש סיום מיוחד כדלקמן: לדניאל: "אתוהי כמה רברבין, ותמהוהי כמה תקיפין, מלכותיה מלכות עלם ושלטניה עם דר ודר"; לעזרא ונחמיה: "קום כי עליך הדבר, ואנחנו עמך, חזק ועשה"; לדברי הימים: "כה אמר, כורש מלך פרס, כל ממלכות הארץ נתן לי ד אלהי השמים, והוא פקד עלי לבנות לו בית בירושלים אשר ביהודה, מי בכם מכל עמו ד אלוהיו עמו ויעל". למשלי: "מגדל עוז שם ד בו ירוץ צדיק ונשגב". לאיוב: "עושה גדולות עד אין חקר נפלאות עד אין מספר"; לתהלים; "ותשועת צדיקים מד' מעוזם בעת צרה, מי יתן מציון ישועת ישראל, בשוב ד שבות עמו, יגל יעקב ישמח ישראל"; לשיר השירים: "ברח דודי ודמה לך לצבי או לעופר האילים על הרי בשמים"; לקהלת: "סוף דבר הכל נשמע את האלדים ירא ואת מצותיו שמור כי זה כל אדם".

למשנה פותחים: "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא, שנאמר ועמך כולם צדיקים, לעולם יירשו ארץ, נצר מטעי, מעשה ידי להתפאר". ומסיימים: "ר' חנניא בן עקשיה אומר רצה הקב"ה לזכות את ישראל לפיכך הרבה להם תורה ומצוה שנאמר ד חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר".

לגמרא ולהלכות פותחים: "יהי רצון מלפניך ד אלקי ואלקי אבותי שלא אכשל בדבר הלכה וישמחו בי חברי, ואל יכשלו חברי בדבר הלכה ואשמח בהם, שלא אומר על טהור טמא ולא על טמא טהור, לא על אסור מותר ולא על מותר אסור. כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא, שנאמר ועמך כולם צדיקים, לעולם יירשו ארץ, נצר מטעי, מעשה ידי להתפאר". ומסיימים: "עזרי מעם ד עושה שמים וארץ השלך על ד יהבך והוא יכלכלך, שמר תם וראה

6 תרגום: ד' אמת ומשה אמת, ותורתו אמת, הצדק לד' ולמשה ולתורתו, יתברך ד' הנותן לנו את התורה על הר סיני על ידי משה שלוחו.

חינוך הילדים ולימוד תורה

ישר כי אחרית לאיש שלום, בטח בד ועשה טוב, הנה אל ישועתי אבטח ולא אפחד כי עזי וזמרת יה ד ויהי לי לישועה. מודה אני לפניך ד אלקי ואלקי אבותי ששמת חלקי מיושבי בית המדרש ולא שמת חלקי מיושבי קרנות. אני משכים והם משכימים, אני משכים לדברי־תורה והם משכימים לדברים בטלים. אני עמל והם עמלים, אני עמל ומקבל שכר והם עמלים ואינם מקבלים שכר. אני רץ והם רצים, אני רץ לחיי העולם הבא והם רצים לבאר שחת שנאמר אנשי דמים ומרמה לא יחצו ימיהם ואני אבטח בך".

לימוד עבודה ומלאכה

הנער לומד עבודה ומלאכה בגיל צעיר. עוד בהגיעו לשנתו השתים עשרה משתדלים הוריו ללמדו מלאכה שתפרנס אותו בכבוד. בדרך כלל לומד כל נער מלאכת אבותיו. המלאכה הדורשת זמן לימוד ממושך היא הצורפות: "יִשְׁקָא טהור". ואעפ"י כן היו לומדים מלאכה זו אף אם הוריהם לא היו צורפים. הנער עובד אצל האומן שנה אחת כשוליא, שלא על מנת לקבל שכר, ורק מראשית השנה השניה מעניק לו שכר מועט מדי שבוע בשבוע. אולם משהאומן מרגיש, שהשוליא כבר נעשה מומחה והוא מסוגל לעזוב את מלמדו ולהקים לעצמו בית מלאכה משלו — הריהו משתדל לבוא עמו לעמק השוה ונותן לו שכר בגובה דומה למקובל בשוק העבודה. מי שהוריו הועידוהו להיות חנוני — מתחיל לצאת לשוק כל יום ששי אחה"צ, מעמיד לו באיזו פינה ארגז קטן ועליו מציב כמה קופסאות של ממתקים ממינים שונים למכירה. בתחילה משתדלים לקנות ממנו קרוביו וידידי הוריו. משגדל במקצת, ורכש לעצמו נסיון מסחרי, הריהו שוכר לעצמו חנות ונעשה חנוני. לימוד עבודה ומלאכה אינו מנתק את הנערים מלימוד תורה. אלא כל יום בבוקר ובערב מרביתם נשארים בבית הכנסת, יחד עם הגברים הקשישים, כדי ללמוד קצת תורה. ונמצא שהם מתחנכים חינוך טבעי בתוך מסגרת של אוירה חינוכית, שאינה משאירה שום חלל־ריק, לא מבחינה נפשית ולא מבחינת הזמן.

כיון שאין הבת הולכת לבית אולפנא כלל הרי שכל חינוכה מסור בידי אמה. משעה שהיא יכולה לשבת — מושיבין אותה לשולחן בשעת הסעודה וכך היא לומדת מנהגי אכילה וכל הנימוסין המקובלים שם. עם גידולה והתפתחותה לומדת היא דרכי הצניעות, המקובלות לגבי הנשים היהודיות בתימן, שלכאורה הם מופרזים אך לאמיתו של דבר הם מוצדקים בהחלט. בהגיעה לגיל חמש־שש שנים מטילים עליה עבודות־בית קטנות וקלות, מזמינים לה במיוחד מטאטא קטן כדי שתטאטא מקומות קטנים. לאחר זמן מה — שוטפת כלים קלים; גדלה מעט — מרגילים אותה לתפוש חוט ומחט כדי לתפור קרע כלשהו. סמוך לכך לומדת לרקום בגדי ערבים כפריים, שאינם מבחינים בין רקמה נאה ללא נאה, ולדידם כל תפירה בצבע שונה זוהי רקמה בבחינת "כָל אֲעְוַג נְקש" (כל עיקום זהו קישוט)! בינתיים לומדת היא מאמה מליחת הבשר והכשרתו, אופן הלישה, האפיה והבישול, תוך שהיא מצויה לידה יום יום. נמצא שבהגיעה לגיל עשר כבר יש לה ידיעות חשובות בדברים שכל עיקרת־בית צריכה לדעת, לרבות כביסת בגדיה היא וכן עזרה בטחינת החטים והקטניות, כדי שבהגיעה

לגיל שתים עשרה, שהוא גיל הנישואין לבינוניות, תוכל כבר לקיים משק־בית בעצמה, אם יהיה צורך בכך. בדרך כלל זוג צעיר המתחתן אינו גר בבית נפרד לבדו, אלא הכלה מצטרפת לחמותה ולמשפחת בעלה והחמות היא הכל יכולה; בכל אופן גנאי לה לכלה ולמשפחת בית אביה אם תבוא לבית חמיה כשעדיין אינה יודעת לעשות כלום. על כזאת אומרים: "צַכְבָא", כלומר — משותקת.

שירה זמרה וחריזה לומדת הבת מאמה ומהברותיה. אך בעיקר מפי "אַלְמִגַ'נִיאַת" הזמרות המקצועיות, המופיעות בין הנשים בלבד בהזדמנויות של שמחת משפחה כגון בחתונה ובלידה. חרזנות לומדות הבנות גם מפי המקוננות.

"התארחות" הבנות והנשים

הבנות נוהגות "להתארח" זו אצל זו בכל יום אחה"צ בין שהן נשואות ובין שהן רווקות. כל אחת מביאה עמה סלסלה המכילה חוטים ומחטים וכו' ומבלות יחד בשיחה ועבודה. מורגל בפיהן לומר: "חָכָא וּגַ'זַל" (שיחה וטויה). גם נשים מבוגרות נוהגות להתארח, בכל יום אחה"צ זו אצל זו; אם יש ברחוב איזו אשה חשובה — כל נשי השכונה מתוועדות בביתה. בדרך כלל כל אשה לוקחת את בתה עמה למקום שהיא הולכת. הבת שומעת שיחתן של הנשים המבוגרות ומאותן שיחות היא לומדת מה הן המידות ההגונות ומהו דרך־ארץ הרצוי בשביל בנות ישראל הכשרות. וכך מגיעה הנערה לאושרה, אושר החיים השקטים והשלוים, הרוגעים והענוגים.

בית־הספר התורכי בתימן והמנוניו

בסיימי פרק זה אוסיף פרט קטן, אע"פ שאינו שייך במישרין לענין. בשנת תר"ע פתחה הממשלה התורכית בית־ספר בתימן עם תכנית לימודים מגוונת וקבועה מראש. שלושת רבעי הזמן הוקדשו כמובן ללימודי קודש, אך מאחר שנקבעו שעות מרובות ללימודים נמצא שגם המעט שנשאר ללימודי־חול היה הגון למדי [7]. בכלל השיפורים, שהוכנסו שם על ידי מנהליו, שהם אבי ז"ל וסבי ז"ל, הנהיגו שיפתחו התלמידים את לימודיהם בשיר ויסיימו בשיר כדי לעודדם, ולרומם את רוחם, ללימודים, ואלה הם השירים שהונהגו שם:

א. אנחנו יושבי תימן, רע מצבנו ולא אָיכָן, עד שקם דרורנו, מאת רשאד מלכנו, ויפתח בית ספר, ונלמד כל ספר, ונהיה כעופר, ולא כאפר.

בשפת עבר נדבר, גם בתורכית נמלל, אנחנו העברים, תחת רשאד הונים.

ויפתח וכו'. מאת אלהינו נבקש, חסדיו אל ימש, יתן בלב מלכנו, ייטיב לעדתנו. ויפתח וכו'.

7 פרטים אודות ביה"ס ר' מאמרים של אהרן צדוק, ישראל ישעיהו וחיים שרעבי שנתפרסמו בקובץ "שבות תימן", הוצ' "מסדה" ת"א תש"ה.

ב. הוי חבר הוי אח נחמד, אל קולי שים שכל, שמעה דברי תבונה, ואל חכמה שים שכל, עורה גם עורה עמי, בקש דעת ובין, כי כבוד אלהים ומלך, נגלה אליך בין, מי הוא העם אשר, לו נאוה החכמה, העם אשר בחר לו, יה לסגולתו בחכמה, חבקו הכמה בזרועותיכם, לקרוא לה, לאמר אחותי את, אהבה הבו לה.

ג. כל אוהבי החכמה גם אוהבי השפה, העבריה הטובה הלשון הדרוכה, למדוה לבניכם ותיטב אחריתכם, אם תפקחו עיניכם ותבינו בשכלכם, אם תשאבו החכמה ותשאלו על דבר מה, אנחנו בגלות עצורה וארוכה, עזרת האל בקשו אחי, והיטיבו דרכיכם.

ד. דורשי תמיד [8] עד לא אחטא, הן במכתב הן במבטא, שמן ודבש אניקהו, אשביעהו חלב חטה, אשר למד ותורה לו לקנין, ולא למד יסוד דקדוק ולא בן, כמו חורש אשר ינהג שורים, וידו מבלי מלמד ודרבן.

קרב [9] תלמיד כי הנה, לכל תשאל יש מענה, ותהיינה עיני לבך נפקחות, אחוז ארח ועיניך פתוחות, ודע משקל לכל כבד וגם קל, בעת תוכל קרא ספר צחות.

ה. בכל קנינך קנה תבונות, ותלבש נפשך בגדי שמחות, ואל תרבה רכוש רב או סחר כוש, ואל ירבה לבבך רבוי אנחות, נשכח, זכר נא, לאשמיך.

ו. מה לך למלאות את אסמיך, האם לעולם תחשוב לחיות, סכל, וכי אין קץ לימיך, דע כי ימותיך כצל עובר, עוברים ונדים כחלומיך, תרקד כבן אילים, והן רגל מות תרקד בין פעמיך.

ז. בשדה תבונות קצרו הקוצרים חכמה, אשר על כל נדיב ערבה, גם אחריהם לקטו הלוקטים, נפשי אליהם הוברה קרבה. כמה אלומות [10] אלמו מהם אבל, קמה אלומתי וגם נצבה.

ח. זכרו ציון ומגרשיה, אהבו את משכנותיה, כי חרבום לוחציה, מיום עזבה אלוהיה, אתנה לבי לעלות אליה, לשכון בתוך אוהליה. עורו עמי לבנותיה, לשכלל את היכליה, כי עוד תעלו מגדלותיה, לשמור את משמרותיה.

ב. משחקי הילדים

כל המשחקים הם לקטנים בלבד ואין הגדולים משחקים שום משחק. משחקי קוביא או קלפים לא היו ידועים בין היהודים כלל. השמות קוביא וקלפים היו שמות נרדפים לשחיתות, גזל וגנבה.

משחקי הילדים מחולקים לפי תקופות השנה.

8 רד"ק בחתימת חלק א' מהמכלול.
9 ראב"ע במבוא לספר צחות.
10 הרמב"ם בחתימת חיבורו היד החזקה.

"טוב"

לוקחים זמורות של עצי ערבה, באורך עשרה ס"מ ובעובי של אצבע; חוצים כל אחת לשני "חלקים"; מעתה כל "חלק" יש לו שני צדדים: צד החתך שהוא לבן ושטוח; וצד ה"גב", העשוי כחצי עיגול; מקלפים בגב, לכל ארכו, נקודות לבנות זו על יד זו.

המישחק נעשה בארבעה "חלקים" כדלקמן: המשתתפים במישחק יושבים במעגל; אין לשחק בפחות מארבעה משתתפים כדי שיהא שם נשיא, שוטר ושני משתתפים; אם באו לידי הסכם מי יתחיל במישחק — מוטב. אם לאו מגרילים; הזוכה לוקח את ארבעת ה"חלקים" בידו וזורקם לריצפה; אם נחו כולם על הצד הלבן, כך שהקליפה המנוקדת תהיה מלמעלה, הרי זה "שיך אַסוַד" (נשיא שחור) וזכויותיו מוגבלות; אם כולם נחו על הצד המנוקד, כך שהצד הלבן, כלומר מקום חצייתן, מלמעלה, הרי זה "שיך אַביַץ" (נשיא לבן) וזכויותיו רחבות יותר. במקרה שזכה הראשון להיות נשיא, לבן או שחור, עובר המישחק לזה שעל ידו, לפי התור. אם נחו שלושה לבן למעלה ואחד שחור הרי זה "טוב לבן" והוא ממשיך לשחק הלאה, אם נחו לו שלוש פעמים רצופות באותה הצורה הרי זה "שאוש" (שוטר). אם נחו שלושה שחור למעלה ואחד לבן הרי זה "טוב שחור", וגם הוא ממשיך לשחק, ובהצטרף שלוש פעמים רצופות באותה הצורה נעשה "שאוש" (שוטר); כאשר אדם זוכה באחד מאלו עובר המישחק לזה שעל־ידו. אם הונחו שנים לבן ושנים שחור — הפסיד, ועובר המישחק הלאה לפי התור. המפסיד מקבל "עונש" כפי שיגזור עליו הנשיא; ביצוע העונש מסור בידי השוטר;

ואלו הם העונשים:

א. "גְלַאט". — הנשיא מצווה לשוטר "יִגְלְטָה", שיכהו על זרועו, בשתי אצבעותיו או בשלוש או בארבע, פעם אחת או יותר, הכל כפי פקודת הנשיא: חוזק המכות מסור כמובן לשרירות לבו של השוטר; אם ירצה להניח ידו בלבד על זרוע הנענש הרי קיים בכך את הפקודה;

ב. "אִקלַע בְצלִי ואִג'רס ת'ומה". — (עקור בצל ונטע שום) השוטר מושך אזני הנענש אחת למטה ואחת למעלה, במספר שנקבע על ידי הנשיא. הנשיא או השופט "יורדים" כשמשחק אחר זוכה במישרתם. אם התאכזר השוטר לאחד ה"נידונים" יכול הוז לנקום בו לכשיזכה. רשאים המשחקים מלכתחילה להגביל את זכויותיו של הנשיא ושל השוטר וכן להגביל את מידת העונשים. עונת משחק זה — בחג הסוכות וכשבועיים לאחריו, שאז מצויים עצי הערבה בביתו של כל אחד ואחד.

חַלַק ומַכ'אבּז — טבעות ומאפית

בעונת חג הסוכות נוהגים הנערים לעשות מעלי הלולבים כמה מיני צורות של טבעות, כגון "חַלְקָה" "מַכְבַּזָה" "פַאנוּס" "תַורָה".

מַגַאגַאה, ידגַאגַו

משחק זה נעשה בגרעיני הקרוסטמלין (ברקוק, מישמש). המשחק נערך בשניים; כל צד מצטיד בכמות מסויימת של גרעינים. המתחיל מחזיק בידו הקמוצה כמה גרעינים ושואל

את חבריו: "זוג או פרד"; אם מצליח לדעת התשובה הנכונה זוכה בגרעינים שביד חברו; המפסיד ממשיך להוציא מן המלאי שבידו וחוזר ושואל וחברו עונה; משנכשל העונה עובר המשחק לזה שכנגדו, וכן הלאה. היו בין הילדים כמה סימני ניחוש, שעל פיהם מחליט העונה מה לענות, כגון, שקומץ את ידו, מלחלח אחורי אצבעותיו בלשונו, ומעבירה על אחורי היד השניה, וכמספר האצבעות שנתלחלחו ביד השניה עונה אם זוג או פרד. משחק זה נוהג בימות הקיץ, ומתחיל מחג הפסח, שהוא עונת ביכורי הקרוסטמלין.

זְרקאף, יְזַרקפו

וזה מהלך המשחק: מביאים עמם גרעינים, או חלוקי אבנים, ועושים מהם ערימה, המשמשת כעין "קופה"; מגרילים מי יתחיל; המתחיל נוטל עשר יחידות ומפזרם על הקרקע, זורק אחת לאויר, ובעודה באויר אוסף את שבקרקע; תחילה אוסף אחת אחת, אחר כך שתים שתים, אחר כך ארבע ארבע, אחר כך שמונה שמונה, ואחר כך כל העשר כאחת. המסיים את המשחק בהצלחה זוכה באותן היחידות, ששיחק בהן, וממשיך לשחק הלאה ביחידות אחרות, שנוטל מן הקופה; אם נכשל, כגון שנפלה זו שבאויר בטרם אסף את זו שבקרקע, או שלא אסף כל מה שבקרקע — עובר המשחק הלאה, לזה שעל ידו, לפי התור. מעניין, שהזקנים היו מתנגדים למשחק זה, ואומרים שהוא עוון גדול וחטא חמור ושבעטיו הגשמים נעצרים (יִקטַע אַלמַטַר)" ואנחנו לא נדע מדוע גדול עונו של זה מאחר.

נקֶר, יְנקְרו

עושים גומא קטנה בקרקע, וממרחק מוסכם מן הגומא, שמסמנים אותו בגבס, מנתרים באצבע את הגרעינים המונחים שם לתוך הגומא; המצליח זוכה בגרעינים; הניתור צריך להיות באגודל דוקא; בשעת הניתור כופף המשחק את שתי אצבעות שמאלו, האצבע והבוהן, כעין גשר, ומניחן על הארץ, והגרעין המנותר צריך לעבור בדרכו לגומא מתחת לגשר. הנכשל מעביר את המשחק לזה שעל ידו לפי התור.

כְ׳בָא

משחק מחבואים, כפי שהוא ידוע בין הילדים בישראל.

דוּאמֶה

סביבון עגול, שמריצים אותו על־ידי חוט; עונתו בחג החנוכה ובמשך ימי החורף; את גוף הסביבון עושים מקליפת "צְ׳גאגה" והוא מין־אגוז, חום, שיש לו קליפה עגולה, חלקה וקשה; תוכו כעין דבש סמיך וכהה, שנותן גם ריח חזק, גדל על עץ גבוה וקוצני; נוקבים בו נקב ומלקקים את דבשו בעזרת קיסם שטוח, כעין כף זעירה, ונקרא "מִנכַ׳ד" משנתרוקן האגוז, תוהבים ציר בנקב, שדרכו הוציאו את הדבש, מהדקים אותו היטב ומחזקים את הידוקו בשעווה.

כְ׳רִירָה — רעשן

גם היא נעשית מקליפות ה"צְ׳גאג". לוקחים מקל באורך 17 ס"מ ובעובי של עפרון, ישר וחלק, שישמש ציר; תוקעים בראשו קליפה אחת של "צְגאגה — כזו המיועדת ל"דואמה",

ומהדקים אותה מלמעלה בשעווה; בקליפה שניה של צ׳גאגה מרוקנת נוקבים שלושה חורים, שנים מקבילים ואחד מן הצד; החורים המקבילים צריכים להיות רחבים במקצת כדי שהציר יסתובב בהם בחופשיות. קושרים בציר חוט, מכניסים את הקליפה השניה מתחת לראשונה, משחילים את קצה החוט דרך הנקב שמן הצד וקושרים בקצהו קיסם קטן כדי שלא יישמט פנימה בשעת המשחק; מסובבים את הציר כדי שהחוט ייכרך עליו, ואחר־כך מושכים בקצהו, משוך והרפה משוך והרפה, כשהם מחזיקים בקליפה התחתונה. כשמרפים נכרך החוט מאליו סביב הציר, והקליפה העליונה סובבת הלוך וחזור בלי הרף.

חְנִינֶה

חצי אגוז רגיל, שהורק תכנו, מותחים על פניו, בהידוק, עור שלפוחית של פרה, וקושרים היטב מסביב, נוקבים נקב קטן באמצע העור, ומניחים אותו עד שיתייבש; אחר־כך משחילים בנקב חוט, הנתפס מבפנים על ידי קיסם קטן; אוחזים בחוט ומסובבים באויר במהירות, וזה משמיע נהימה־שריקה חזקה למדי. עונת משחק זה — ימי הקיץ.

וִרִירָה

לוקחים קרש דק ופשוט, ברוחב שתי אצבעות ובאורך 20 ס״מ, נוקבים בראשו נקב וקושרים חוט ומסובבים באויר להשמיע רעש.

עְמֵא

מתקבצים כמה משחקים. קושרים עיני אחד מהם במטפחת, ועליו להסתובב ביניהם לתפוס אחד מהם ולהכירו על־ידי מישוש בפניו וידיו בלבד; כשמצליח לזהות אחד מהם עובר המשחק לזה שזוהה ואז קושרים את עיניו, וכן הלאה.

גְמאד

ימי החורף שם קרים מאד ושורר בהם קור עז. הילדים היו ממלאים בערב קערות של מים העשויות בתבניות שונות; מניחים חוט ארוך בתוך המים, ומעלים אותם לגגות כדי שיקפאו; פעמים שהוסיפו למים עלים של ציפורן ופרחי חורף שונים כדי לקשט את המיקפה. למחרת בבוקר מוציאים את המיקפה מן הקערה, מטלטלים אותו בחוט התפוס בו ויוצאים עמו לרחובות; גם בלכתם לבית האולפנא יד אחת מחזקת הספר ויד שניה מטלטלת את ״אַלגְמאד״.

דולַאח

כעין מחול; כמה נערים או נערות מחזיקים זה ביד זה בעיגול, סובבים בצורה שיש בה מעין ריקוד, ושרים: ״דוּלְהָאנִי דוּלְדַח, בְּאב צְנעָא וּאלקְדַה״ (סובבני סוב סוב — בשערי צנעא והכוס[1]. כך מהוללים עד שמתעייפים. אם בא מישהו ורוצה להצטרף לקבוצה — מעמיד את המעגל בתנופת־יד, וקורא בצורת דיבור של בדווי: ״יַא בַאב יא בְוּאַב, אַדכִ׳ל גְמַאלִי וּאַדכִ׳ל ?״ (הוי השער הוי השוער, האכניס גמלים שלי ואיכנס ?). פעמים, שראש

1 צנעא מוקפת חומה ובה שערים רבים; קדח הוא כוס של יין או כלי מדה שמודדים בו תבואה; שניהם עגולים כמו חומת צנעא.

הקבוצה עונה, ופעמים כולם יחד עונים: ״בִּרְךְ גְמַאלַךְ וּ־אַיִשׁ דְדְכְ׳ל״ (הברך גמליך, ומה תכניס), והוא חוזר ועונה: ״אַדְכְ׳ל עַשְׂרֵה אַקְדַאח כְּתַן, וּעַשְׂרֵה אַקְדַאח קַמְל, וּעַשְׂרֵה אַקְדַאח קַמְל״ (אכניס עשרה כורים פשפשים, עשרה כורים כנים, ועשרה כורים פרעושים), כל הקבוצה עונים לו ביחד: ״אַדְכְ׳ל גְמַאלַךְ וּאַדְכְ׳ל״ (הכנס גמליך והיכנס); מיד ניגש, מכה בידיו בין שנים, שהוא רוצה להיכנס ביניהם, כדי להפרידם, מחזיק ביד זה מכאן וביד זה מכאן, ושוב ממשיכים לסוב ולשיר.

קַץ אַלְמַקַץ

ארבעה או חמשה נערים עומדים שחוחים בשורה אחת במרחקים של כמטר וחצי בין כל אחד אחד. שאר המשתתפים במשחק קופצים מעליהם אחד אחרי השני במהירות, כך, הקופץ מניח שתי ידיו על גב השחוח וקופץ מעליו בפשיקת רגלים בלי שיגעו רגלי הקופץ בגוף השחוח אפילו נגיעה קלה, ואם נגע הפסיד ונכנס לשחות במקום זה שהיה שוחה, וזה עובר לקפיצה במקומו, וכן הלאה.

גְמַנֵה צַרְצַר

שנים עומדים זה מול זה ומשלבים את ידיהם כך שיד ימינו של האחד מחזיקה יד ימין השני, ושמאלו את שמאלו, ילד שלישי רוכב באמצע ומשלשל את רגליו בחללים שבין הידים לגופי שניהם, השנים רוקדים, וכולם שרים יחד ״גְמַנֵה צַרְצַר, תְ׳נְתַין בְנַאת עַצְפַר״ וכך מתהלפים כל כמה רגעים.

ג. בנין בית־הכנסת והנהגתו

בית הכנסת אינו נבנה אלא קומה אחת בלבד. גדלו, ארכו ורחבו תלויים בגודל השטח והוצאות הבנייה העומדים לרשות הבונים. גובהו של בית־הכנסת הוא יותר מאשר גובהו של חדר־מגורים רגילי[1] ופעמים מגיע לכדי כפליים. ושני טעמים לדבר: האחד — משום שכתוב: ״לרומם את בית אלדינו״ (עזרא ט׳ 9). והשני — משום שהוא מקום קיבוץ־עם, שדרוש בו אויר־רב.

אך מכיון שהמוסלמים היו מקפידים, שלא יהא בית־כנסת של יהודים גבוה מן המסגד הנמוך ביותר, — הוכרחו לחפור במעבה־האדמה, כדי שיהיה בית־הכנסת גבוה למסתכל מבפנים ונמוך לרואה מבחוץ. כל בתי־הכנסת, בלי יוצא מן הכלל, היו בירידה מן הרחוב, אם מעט ואם הרבה, בין שלש מדרגות לעשר. ומכיון שבית־הכנסת ארוך ורחב, שאין הקורות מגיעות מקיר־אל־קיר, היו בונים באמצעיתו עמודים־של־אבן ומותחים גשרים מהם ולעמודים שבקירות בית־הכנסת, ועל הגשרים משכיבים את הקורות הנושאות את התיקרה.

בקיר הצפוני של בית־הכנסת (כיון שתימן נמצאת בדרומה של ארץ־ישראל) בנו את

1 חדר מגורים רגיל עושים גבהו כסך־הכל של חצי ארכו וחצי רחבו. וראה ב״ב צח ב.

ה״היכל״ (״ארון הקודש״), לכל רוחב הקיר. את ההיכל עשו שתי קומות. קומה התחתונה נמוכה ופתחיה קטנים, רק כדי כניסת אדם, ושם בית־גניזה לספרי־תורה שבלו, ואינם ראוים עוד להיתקן, וכן לשאר כתבי־הקודש שבלו. קומה השניה, שמעל לבית הגניזה — גבוהה יותר, במידה שאפשר להעמיד בה שני ס״ת זה־על־גבי־זה, כשאצטבה מפרידה ביניהם. ספרי־התורה הגדולים מעמידים למטה מן האצטבה והקטנים למעלה הימנה. בכל בית־כנסת היו הרבה ספרי־תורה ופעמים נצטרפו לכמה עשרות.

בשאר כותלי בית־הכנסת בנו ארוני־קיר קטנים, בשביל כתבי־הקודש וכל שאר ספרי הלימוד, של בית־הכנסת ושל מתפלליה. היו בתי־כנסת שהעמידו ארונות לספרים שהם רכוש בית־הכנסת — לחוד וארונות לספרים הפרטיים של המתפללים — לחוד.

ליד בית־הכנסת בנו עזרת־נשים, שקרקעיתה גבוהה יותר משל בית־הכנסת, כדי שהנשים יהיו למעלה (השוה סוכה נא ב). הכניסה לעזרת־הנשים היא דרך החצר. בחלק מבתי־הכנסת היתה הכניסה לעזרת־הנשים דרך הרחוב ולא דרך החצר ויש שהקפידו לעשותה שלא יהא לה שום מגע עם כניסת הגברים. הדברים אמורים במיוחד בבתי הכנסת העתיקים, כגון בית־כנסת ״אלשיך״ ועוד.

לפני בית־הכנסת עושים ״חַגְרֶה״ — חצר־גדולה, לפי אפשרויות השטח העומד לרשותם, ופעמים גם שתי חצרות זו לפנים מזו. שום בית־כנסת אינו פתוח ישר לרחוב כדי שלא יוטרדו המתפללים על־ידי העוברים ושבים. בקצה החצר, המרוחק ביותר מבית הכנסת, בנו בית־כסא קטן. כן היו חופרים באר־מים־חיים בחצר בית־הכנסת כדי לשאוב ממנו מים לרחיצת ידים של המתפללים ולניקוי בית הכנסת.

באחת מפינות החצר, על־פי־רוב סמוך לשער החצר, העמידו קערה, או שוקת קטנה, העשויה מאבן־אחת (חַוְץ׳) ועליה מכסה של אבן, ושם רוחצים ידיהם לפני תפילת המנחה. כן רוחץ ידיו שם מי שיצא לנקביו. השמש משתדל שיהיו שם מים־נקיים תמיד. בצאת הקהל מבית־הכנסת בערב מחזירים עליה את מכסה האבן, ובבוקר חוזרים ומזיזים אותו לצד. יצויין כי לתפילת־שחרית לא נהגו לרחוץ בבית הכנסת, כיון שסומכים על נטילה שנטלו בשחרית בבתיהם [2].

באחד מקירות החצר של בית־הכנסת היו עשרות תאים קטנים, כארבעים על ארבעים ס״מ כל־אחד, שלכל־אחד מהם דלת־קטנה נעולה במנעול. כל אחד מן המתפללים חוכר לעצמו תא אחד מידי הנהלת בית־הכנסת, כדי להחסין שם את נעליו במשך זמן ישיבתו בבית־הכנסת, שכן לא היו נכנסים לבית הכנסת עם נעליהם ברגליהם אלא כל אדם חולץ נעליו בחצר ונכנס. זכות החזקה של תאים אלה עוברת בירושה מאבות לבנים. ואלו האורחים, וכן אנשים שמשום מה אין לה תאים מיוחדים, היו מניחים נעליהם בחצר, לפתח־בית־הכנסת, וסומכים על־כך ש״שארית ישראל לא יעשו עולה״ ולא יגנבו את נעלי המתפללים [3].

כמו בבתים הפרטיים כן גם בביהכנ״ס אין כסאות ואין ספסלים לשבת עליהם אלא יושבים

2 אעפ״י שהרמב״ם סובר, שהתפילה צריכה נטילת ידים בכל תנאיה, כלי וכות נותן וכו׳, הנה לא נהגו בזה כמותו בתימן, אלא היו טובלים ידיהם בתוך שוקת האבן וכדעת הבה״ג.

3 השוה ״ההוא כלבא דהוא אכיל מסאני דרבנן ולא הוו קא ידעי מנו ושמתו ליה״ (מועד קטן, י״ז, ע״א) ובירושלמי בבא בציעא פ״ב הל׳ ח: יהודה ב״ר עאל לכנשתא שבק סנדלוי ואזלין, אמר אלו לא אזלין לכנשתא לא אזלון סנדליי.

לארץ על מצעות כשרגליהם מקופלות תחתיהם כרגיל אצל אנשי המזרח. ריצפת בית הכנסת מכוסה כולה מצעות גדולים מצמר עזים שחור (פַּרַאִיק סוד). את המצעות קונים מקופת בית־הכנסת וכן גם כלי המאור. פרט למצעות ול״תיבה״ המיטלטלת, שמזיזים אותו לאמצע בית הכנסת בעת הוצאת ספר־תורה*, אין שום ריהוט אחר לבית הכנסת. אולם כל אחד מן המתפללים היה מביא מביתו שני רפידים קטנים, האחד ברוחב 50 ס״מ ובאורך 60 ס״מ שתולה אותו, בשתי לולאות אל מסמרים הקבועים בקיר, במקום מושבו, שנקבע לו על ידי הנהלת בית הכנסת, או שנחל אותו מבעלים קודמים. והשני כחמשים על חמשים ס״מ מציעו תחתיו, מעל למצעות בית הכנסת, כדי לרכך מקום מושבו. אין רפידים אלה עשויים מארג אחיד, אלא כל אדם וגוון אריגו הישר בעיניו, ונמצא שמסביב לכתלי בית־הכנסת, בריצפה ובקירות, שלל־צבעים־רקמה. פעמים מביא אדם מביתו עוד כר קטן כדי להסב עליו נוסף על הרפיד שבקיר. כן מביא כל אדם מביתו ״מרפע״, כעין ספסל קטן, העשוי מעץ מהוקצע, שארכו 60 ס״מ, רחבו 30 וגובהו כארבעים ס״מ, מעמידו לפניו ועליו הוא מניח את ספריו בעת התפילה והלימוד, כשבניו יושבים מן העבר השני של ה״מרפע״, וכולם מביטים יחד בספר־אחד, לפי שכולם רגילים לקרוא בספר מכל עבריו.

אין שום שלט נקבע על בית הכנסת המודיע את שמו, וגם אין נותנים שם לביהכנ״ס מלכתחילה; אולם הצבור, כאילו מאליהם, מכנים את ביהכנ״ס, על־שם האדם שהשתדל בבניתו, או על־שם הרב הראשון שכיהן בו אם הוא בעל־שיעור־קומה. ואלה שמות בתי הכנסת העיקריים שהיו בצנעא בתקופה האחרונה: ביכנ״ס מהר״י קאפח. בית־אלשיך. בית־צאלח. בית־אלגרשי. אלערק. בית־אלמסורי. בית־אלגמל. בית־יצחאק. בית־חבארה. בית־עואץ׳. בית־אלבדיחי. בית־אלכחלאני. אלגדיד. בית־אלאסטא. בית־אלכסאר. בית־אלד׳מארי. בית. אלעזירי. בית־אלשרעבי. בית־אלריעני. בית־אלחגאגי. בית־שמעון. בית־פנחס. עמרם. היו עוד כמה מעונות תפלה קטנים ומהם בבתים פרטיים.

הרב, החזן והגבאי

לניהול בית־הכנסת היו מתמנים בדרך־כלל שלשה אנשים: א) הרב, הנקרא ״מָארִי אַלכְּנִיס״, שתפקידו הוא להתחיל ״ואהבת״, ״והוא רחום״, מזמור של יום וכיוצא. הוא קורא את ה״פרק״ (במנורת המאור), מקיים שיעורי תורה בגמרא, רמב״ם, ש״ע או זולתם, מעודד את הצבור להשכים ולהתמיד בלימוד, ושומר על זמני הלימוד ועל סדריו.

ב) החזן, הנקרא ״צַאקֶל״. והוא היורד לפני התיבה במוספי ראש־השנה וכיפור, ומתפלל שחרית של יו״ט־ראשון־של־פסח ושבועות, וכן ביום חיבוט־ערבה (הושענא רבא). הוא מזמין כל אחד מן המתפללים (יְצַאזִם), שיהיה יורד לפני התיבה בתורה, בין בחול בין בשבת. כן מוציא הוא את ספר־התורה בשני וחמישי ובשבתות, אומר ״המהולל״ ו״נשמת״, קובע מי ראוי לירד לפני התיבה לומר את הסליחות (הפיוטים) ביום הכפורים וכיוצא בזה. בדרך כלל בוחרים לתפקיד זה אדם שפרקו נאה, ירא־אלקים־מרבים, בעל קול נעים, רצוי לקונו ומקובל על הצבור. ג) הגבאי, הנקרא ״סַנִידַאר״. גובה את הנדרים והנדבות, דואג לנקיון

* כי תמיד לרבות גם בשעת התפלה עומדת ה״תיבה״ ליד הקיר לפני ה״היכל״.

בית־הכנסת, למצעותיה, נרותיה ומנורותיה, קונה את חומר ההדלקה אם שמן ואם נפט. בכל ערב שבת מקדים לבוא לבית הכנסת כדי לנקות את העששיות[4] למלא אותן נפט ולהעלות הנרות. כן מוטל עליו להגיש הספרים לפני הלומדים, לאספם אחרי הלימוד, ולהחזירם למקומם. גם רכישת ספרים לבית־הכנסת כלולה בתפקידו. את הנדרים הוא גובה בלי לתת שום קבלות אלא רושם בפנקסו, הכנסות והוצאות, "וצדיק באמונתו יחיה". אך במקרה שיש עוררים על נאמנותו מתאספים ראשי הקהל הקבוע בבית הכנסת, בודקים את פנקסיו ומאשרים את נאמנותו או אי־נאמנותו. בדרך כלל גבאי שהצבור מפקפק בנאמנותו, מוסר את הפנקס לראשי הצבור ומתפטר.

הרב, החזן והגבאי, ממלאים תפקידם שלא על מנת לקבל פרס אלא לשם־שמים בלבד. מעולם לא נשמע בתימן שיינתן שכר לרב, לחזן, לשוחט־עופות, או מוהל, או כל ממלא תפקיד דתי אחר, פרט לשוחט "בהמה גסה" שמקבל מעט בשר בשכרו[5].

גם טיאוט בית־הכנסת ונקויו אינו נעשה על מנת לקבל שכר. כל בית־כנסת היה נקויו בגדר חזקה בידי כמה נשים צדקניות, שהן עושות מלאכתן חינם ולעולם לא יוותרו על זכותן זו לזולתן. אפילו כשמסיידים את בית־הכנסת, שאז יש צורך בעבודה ניקוי גדולה, אינם מוציאים על כך הוצאות, שכן בעלות החזקה, יחד עם שכנות בית־הכנסת ונשות המתפללים, כל אחת משתדלת להקדים את חברתה כדי לזכות במצוה.

וכי יהיה ריב בין אנשים על תפקיד ה"עאקל" או ה"סניאדר" — משתדלים ראשי הצבור, שמתפללים בבית־הכנסת, ליישב את הסכסוך בכוחות עצמם. אם לא הצליחו מביאים את הדבר לפני בית־דין וזה פוסק לפי ראות עיניו.

סדרי־תפילה

סדרי התפילה בכל יום. המקדימים באים לביהכנ"ס כשעתיים לפני עלות השחר, לומדים עם הרב גמרא או הלכה. המאחרים באים עם עלות השחר — להתחלת התפילה. אומרים ברכות השחר, מתעטפים בציצית ומניחים תפלין. ה"עאקל" עומד ואומר "המהולל" "וברוך שאמר", כשכל הקהל עומדים על רגליהם. גמר את הברכה עונים אמן ויושבים. את הזמירות אומרים בקול־רם יחד, בהרמוניה, כמקהלה. הגיעו ל"ויברך דוד" משנים מעט את הנעימה, הגיעו לשירת־הים משנים את הנעימה. גמרו, עומד ה"עאקל" ואומר "רפאני" ויש שלא נהגו לאמרה אלא מתחילים ב"ישתבח". בשבתות וחגים אומר "נשמת־כל־חי".

4 עד שנת תרפ"ו—תרפ"ז היו מאירים בתי הכנסת בשני סוגי מנורות: האחד, העתיק ביותר — "קנדיל" (רבים — קנאדיל) והוא כעין קערה של זכוכית המכילה כשני שליש מקיבולה מים ועל המים שמן צף ופתיל של צמר־גפן, שראשו מבצבץ מתוך השמן ודולק זמן ממושך ביותר. השני, מנורת "למפ" — עששית של נפט. אלו ואלו היו תלויים ומשתלשלים מן התקרה. העששיות היו מגדלים ומטיפוסים שונים, לרבות נברשות גדולות, שהובאו מעבר־לים כשי לבתי הכנסת ואי־אפשר היה למצוא דוגמתם בשום בית. אולם מהתקופה הנ"ל ואילך הגיעה לתימן מנורת ה"לוקס". בחלק ניכר מבתי הכנסת היא דחקה את הקנאדיל והלמפ אף שלא ביטלה אותן כליל — ייש"י.

5 ור' להלן בפרק שחיטה ובדיקה ושכר השוחט.

בסיום עונים הקהל אמן, והוא רומז לבעל־התור לעמוד לפרוס־על־שמע ולהתפלל. בעל התור עומד ואומר קדיש ו״ברכו״. אין הקהל עומדים בשעת אמירת ״ברכו״. את ברכות־קריאת־שמע הם אומרים עמו, מלה במלה, בלחש. גמר שתי ברכות הראשונות כל העם מניחים ידיהם על עיניהם [6] ואומרים יחד בקול־רם שמע ישראל וכו׳. השליח־צבור יושב ליד התיבה ואומר עמהם. גמרו פסוק ראשון אומרים בשכמל״ו בלחש, וממתינים קימעה עד שמסיים הרב, שבדרך כלל מאריך יותר מכולם, מתחיל ״ואהבת״ וכולם עונים אחריו ״ואהבת״ וממשיכים יחד בקול־רם, בנעימה מתונה, וכל מלה יוצאת מפי כולם יחד [7]. כשמגיעים לפרשת ציצית נפסקת האחידות, וכל אחד גומר לבדו, לא כל כך בלחש, אחד המקדים ואחד המאחר. (כך נהוג בכל בתי הכנסת, ואיני יודע טעם לכך. אפשר אולי לשער, שנוהג זה בא להבדילה משתי הפרשיות הראשונות, שרק הן בכלל קריאת־שמע מן התורה ואלו פרשת־ציצית אינה אלא משום זכרון יציאת־מצרים בלבד. מכל מקום ראוי להתחקות על שרשי מסורת עתיקה זו). בעת שאומרים ״וקשרתם לאות על ידיך״ ממשמשים בתפלין־של־יד ונושקים ראשי האצבעות שמישמשו בתפלין [*]. ובעת אמירת ״והיו לטוטפות בין עיניך״ ממשמשים בתפלין־של־ראש ושוב נושקים את ראשי האצבעות שמשמשו בו. ואלו בפרשת ציצית נושקים את הציצית שלש פעמים, בעת אמירת ״ועשו להם ציצית״, ״והיה לכם לציצית״, ו״למען תזכרו״. גמרו ק״ש עומד השליח־ציבור ואומר ברכה אחרונה, וכשמגיע ל״ואמונתו קיימת״ נושקים שוב את הציצית ומניחים אותו מידיהם. גמר ברכה אחרונה עומדים כולם ומתפללים. בעת תפילת לחש שורר שקט מוחלט בבית הכנסת, המתפללים אינם מנענעים את גופם לצדדין אלא עומדים בהכנעה וביראה ומסדירים תפילתם. גמרו — נופלים על פניהם וכך היא נפילת־אפים: יושבים על הריצפה, רגל אחת כיושב ורגל אחת כרובץ וכובשים פניהם בקרקע ואומרים בלחש ״לפניך אני כורע ומשתחוה״ וכו׳. כל מי שגמר זוקף ודומם עד שגומר הרב ומתחיל ״אבינו מלכנו״ וכולם אומרים עמו יחד. גמרו — עומד ש״צ ואומר קדיש, ויושב ככל הצבור. הרב מתחיל ״והוא רחום״ וכולם אומרים עמו יחד. שוב עומד ש״צ ואומר קדושת ״ובא לציון״, וכשמסיים יושב ואומר שאר התפלה עם כל הקהל [8]. הגיעו למזמור־של־יום שותקים עד שהרב מתחיל וממשיכים כולם עמו יחד, עד שמסיימים שאר התפלה.

בימים שבהם קוראים בתורה מניחים את ספר־התורה על התיבה בשכיבה ולא בעמידה [9]. ולאחר שפותח את ספר־התורה במקום שבו עומדים לקרוא — מרים רק את היריעה של ספר־תורה (ולא את כל הספר עצמו כנהוג אצל שאר העדות), מגביהה בכל כחו [10] ואומר ״וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל״, והקהל עונים אחריו ״בואו נשתחוה ונכרעה״ וכו׳ ככתוב בסידורים של יהודי־תימן. החזן מזמין (יְצַאִזִם) את בעלי התור בנוסח זה: ״סַיְּדִי (אדוני) יחיא בן שמואל ברך״. הלה עומד ומברך וקורא הוא בעצמו את

6 השוה ברכות יג, ב. וספר האשכול הל׳ ק״ש וברכותיה.
7 השוה מכילתא בשלח פרשה א׳.
* השוה רס״ג בפירושו לאיוב לא כג. ומנהג עתיק מאד הוא זה.
8 שלא כמ״ש הרמב״ם בפ״ט תפלה, הלכה ה׳, ״הוא עומד והם יושבים״.
9 עיין תוספות, מנחות לג, א, ד״ה ״הא״.
10 כדברי הירושלמי סוטה פ״ז, הלכה ד׳.

הפסוקים לפי שכולם בקיאים לקרוא כאשר צוה ד׳ את משה ״שימה בפיהם״. בשבתות ובחגים עומד נער, כבן שש שבע או שמונה שנים, ומתרגם תרגום אונקלוס, אחרי הקורא, פסוק פסוק. תרגום הפרשה וההפטרה עובר בין ילדי המתפללים ללא יוצא מן הכלל. כן נותנים לנערים לפי התור את אחד המברכים, על פי רוב ששי (ויש נוהגים לתת רביעי), כדי להרגילם לקרוא בתורה. נער שעלה השבת לקרוא בתורה הוא מתרגם את ההפטרה ולשבת הבאה מתרגם את פרשת השבוע. המתרגם עומד מימינו של הקורא והחזן לשמאלו [11]. כשגומר המתרגם של ההפטרה את תרגום הפסוק האחרון אומר ״על דא יתברך וישתבח שמיה רבא קדישא, די לעילא חיא וקיימא, מברך הוא לעלם ולעלמי עלמיא״ ורק אחרי זה מברך המפטיר את ברכות ההפטרה.

כאמור מתחלקות כל העליות לתורה בין מתפללי בית־הכנסת לפי התור; ראשון — לכהנים לפי תור; שני — ללויים לפי תור; שלישי, רביעי וששי — לישראלים לפי תור, ואלו חמישי, שביעי והמפטיר — ״נמכרים״ למתנדבים וכל המוסיף בדמים — זוכה לעלות. הדמים הללו — נקראים ״נדרים״ או ״נדבות״ — והם משמשים לכל צרכי בית־הכנסת. לא היו נוהגים לומר ברכה למתנדבים בין גברא לגברא, אלא אחר גמר ההפטרה אומרים ״מי שבירך״ כללי לכל הקהל, ואחריו ״מי שבירך״ לכל המתנדבים יחד.

קבוץ לתחינה

בהיעצר השמים ולא יהיה מטר, דֶבֶר כי יהיה ארבה חסיל כי יהיה, וכל צרות המתרגשות בעולם, מצווים בית דין להכריז ביום ראשון בשבוע או ביום רביעי, שלמחרת כלומר ביום שני או ביום חמישי יתקבצו כל הקהל לתחנה ותפלה במקום פלוני אלמוני. בדרך כלל היו מתקבצים בשני בתי כנסת הגדולים והם „בית אלאסטא״ ו„בית־צאלח״, אמנם היו מקומות שיכילו רבים כגון בית הכנסת „אלגרשי״ עם החצר שלה, אך העדיפו להתקבץ בשני בתי כנסת מפני שהיו שני מטיפים ידועים בעיר, יש שהעדיפו את זה ויש שהעדיפו את השני לפיכך קבעו שני מקומות כדי שכל אחד ילך למקום שלבו חפץ. אם נתפללו כמה פעמים בבתי הכנסת ולא נענו גוזרים תענית ויוצאים לרחבה של עיר מיחוץ לחומה סמוך לבית הקברות (ראה תענית טז א).

וכך הוא הסדר: אחר תפלת שחרית יוצאים מבתי הכנסת שהתפללו בו והולכים למקום הקבוע, ותוך רבע שעה מתאספים כולם, הבאים בראשונה מתחילים מזמורי תהלים בנעימת תחנה והתרפסות. כל הקהל אומר יחד בקול רם ובמיתון רב. אומרים ״שמעה ה׳ צדק״ „לדוד ה׳ אורי וישעי ממי אירא״ „תפלה לעני כי יעטוף״ „שיר המעלות אשא עיני אל ההרים״ ומסיימים במזמור ״יענך ה׳ ביום צרה״, עומד המטיף ואומר לפניהם דברי כבושים כיד ה׳ הטובה עליו וכפי צחות לשונו. מאריך כרבע שעה, ואח״כ אומר ״שבעה כורתי ברית״ והיא תחנה המתחילה ״ה׳ עשה למען שמך״ וכל הקהל עונה בבכי אחרי כל פסקא

11 אין החזן עומד לפני ספר התורה על יד הקורא, אלא לרוחב התיבה מן הצד ומראה לקורא היכן יקרא, כשהוא עומד תמיד מן הצד.

ופסקא „וחוסה על ישראל עמיך". אומר פסוק „ויעבר" וכל הקהל אומרים יחד שלש עשרה מדות של רחמים, בשעת אמירת י"ג מדות עומדים חמשה או ששה תוקעים ביחד ותוקעים תשר"ת, התקיעות עם שאגת צער הקהל ונאקתם מצטרפים לחרדת אלקים, וכבר משעת הכניסה מקצים מקום מיוחד באמצע בית הכנסת לזאטוטים עד גיל עשר שנים, עתה יגיע תורם עומדים ואומרים יחד "יא אללה ארחמנא" (אלהים רחם עלינו) חוזרים על מלים אלו עשרות פעמים בקול בוכים, לב מי לא יקרע בשמעו זאטוטים אלה שופכים דמעתם לפני בוראם! גם התוקעים תוקעים בעת שועת הזאטוטים. אחרי כעשרה רגעים שותקים ויושבים, עתה עומד שליח צבור אחר ואומר תפלת "ענינו אבינו ענינו" וכל הקהל עונים אחרי כל קטע "ענינו". לאחר שמסיים אומרים "אל מלך" וי"ג מדות ושוב תוקעים. עתה עומד שליח צבור שלישי ואומר שתי "מרנות" והם תחנות המתחילות "מרן דבשמיא" נהוג לומר „מתרצה ברחמים" ו„שומר ישראל" (ראה נוסח כל התחנות בסדר הסליחות הנאמרות באלול, סדור שיבת ציון סוף חלק א). אם היו מתפללים על גזירות המלכות מסיימים ב"שירת הים" כשכל דלתות ההיכל פתוחים לרווחה. ואם התפלה על הגשמים מסיימים בפסוק "העניים והאביונים" וכו'. ועוד כמה פסוקים דומים לזה. שוב עומד המטיף ומזהיר אותם על המצוה בפרט מצות שבין אדם לחבירו, במשך כרבע שעה, כך שכל הענין נמשך כשעה ומחצה, אומרים קדיש ונפטרים לבתיהם.

ד. רבנות ושיפוט

היהודים בתימן נזהרו מאד, במשך כל זמן גלותם, שלא להזדקק למשפטי הערכאות של גוים, (פרט ליוצאי־דופן, שפרצו מעט וחזרו ונגדרו), אלא כל ריביהם היו נחתכים על פי חכמיהם ורבניהם. בכל עיר ובכל כפר היה מארי (רב) ועל פיו נחתכים דברי ריבות שבין בני קהלתו. בערים הגדולות היו מעמידים שלושה להיות בית־דין, וכל הדבר הקשה, שאין רב הכפר יכול להכריע בו, מעבירו לבית־דין של העיר הקרובה. בענינים הקשים ביותר או אם בעלי הדין עקשנים, עובר המשפט לבית הדין אשר בצנעא, שהיה ידוע בכל הדורות כבית־דין הגדול של כל ארץ תימן. אע"פ שלא היה לשום בית־דין, מבתי הדין הללו, כח ממשי להוציא לפועל את פסק דינם, כוחם המוסרי היה גדול מאד; לפי שכל הממרה דברי בית־דין נחשב לעבריין וכל אדם הגון המכבד את עצמו צריך להתרחק ממנו. אך אם פסק הדין אינו מוצא חן בעיניו, והוא רואה את עצמו מקופח שלא כדין, רשאי לדרוש שבית־דין יותר גדול יבקר את פסק הדין. כך הגיעו ממרחקים לבית הדין אשר בצנעא. במקרה שגם חכמי צנעא נחלקו או שאיזה עקשן עומד במריו בטענת ידענות[1] היה מגיע הדבר אל חכמי ישראל, במקומות אחרים בעולם, וביחוד אל חכמי ארץ־ישראל.

גם בענינים שיש בהם חילוק, בין דיני ישראל לדיני הגוים, והדבר ידוע לכל, שבדיני ישראל יפסיד ובדיני הגוים ירויח, לא פנה אותו העלול להפסיד אל שופטי הערכאות.

1 עיין לדוגמה מה שנדפס בשו"ת "מעשה איש", אה"ע סי' יא.

הן מתוך שלא יעבור על הצו "אשר תשים לפניהם", לפניהם ולא לפני גוים, והן מתוך חשש הזלזול וההרחקה שינהגו בו בני הקהלה במקרה שיפנה לערכאות. אדם כזה חבריו ומכריו בדלים ומסתייגים ממנו בשופי, כדי שלא יוודע הדבר לגוים וייחשב בעיניהם כזילזול בדתם, לפי שכל הערכאות שלהם הם על־פי דת האיסלאם וחוקיו.

בית־הדין וסדריו

לא היה בית מיוחד למושב בית הדין. כשביתו של אב־בית־הדין מרווח, ואפשר לו להקצות חדר קבוע למושב ביה"ד, הרי מושב ביה"ד נקבע בביתו. במקרה שאין לו האפשרות לכך קובעים מושב ביה"ד באחד מבתי הכנסת, בדרך כלל בבית הכנסת שבו מתפלל אב ביה"ד. על פי רוב היה לו לאב ביה"ד מקום מרווח למדי, לא מפני שהיה אמיד, אלא מפני שכך הם רוב בתי היהודים בעיר צנעא, בני שלושה עד חמשה חדרים גדולים, ולפעמים אף יותר.

לא היה בית־דין קבוע יושב בכל יום. בצנעא בירת תימן, שהיתה העיר הגדולה בתימן, ובה הקהילה היהודית הגדולה ביותר, היה בית־דין קבוע אבל לא היה יושב בכל יום אלא ביום שני וביום חמישי בשבוע. לבד מזה היה יושב אב ביה"ד בביתו יום יום מהבוקר עד הערב וכל מי שיש לו דין בא לפניו.

בכל הערים והכפרים גם המארי וגם חברי ביה"ד עוסקים כל אחד במלאכתו, שממנה פרנסת בני ביתו, בין שהוא צורף, נפח, סנדלר, תפר או חנוני. ובהזדמן דין ודברים לפניו, באים המתדיינים למקום עבודתו והוא מפסיק לשעה קלה ודן ביניהם בלי שום תשלום. במקרה שיש צורך לכתוב שטר או הסכם ביניהם מקבל הדיין "שכר סופרים" קטן בעד הכתיבה בלבד. גם בשביל עריכת הסכמים וכתיבת שטרי התחייבויות והלוואה היו באים לפני המארי ומשלמים לו "שכר סופרים". מאליו מובן שעל המארי מוטלת גם כתיבת הכתובות והגטין. ואעפ"י ששכר טירחה המשתלם בכל אחד מן המקרים אינו אלא סכום פעוט [2] הרי כשמצטרפין יחד זה עם זה ונוסף עליהם מנת הבשר שהרב מקבל מהשחיטה [3], יש בהם די־מחיתו ומחית אנשי ביתו אף כי בצימצום ולא ברווחה.

כל דין שבא לפני המארי דן בו יחיד, לפי שבדרך כלל אינו דן בו דין־תורה אלא מפשר בין הצדדים, פשרה הקרובה לדין. משפטי יום יום רובם ככולם אינם אלא פשרות. במקרה שהצדדים או אחד מהם דורש דוקא דין־תורה, מציע להם המארי להמתין עד יום שני או חמישי הקרוב כדי להביא את הענין למושב בית־דין. אך לפעמים מסכימים שני הצדדים לקבל את דעתו ומבקשים ממנו לדון ביניהם דין־תורה יחיד. אם הצדדים מתפשרים — מקבל המארי משניהם, שוה בשוה, סכום פעוט כשכר בטלה. אם לא התפשרו ונאלץ לפסוק ביניהם דין־תורה, אין המארי מקבל ולא כלום [4]. אלא שאם הצדדים רוצים

2 אעפ"י שבימי התלמוד נהגו לקבל שכר סופרים הגון בעד כתיבת השטר (עיין ב"ב קנ"ה, ב) — הרי לא כך נהגו בתימן.

3 ר' להלן בפרק הרשאה ושחיטה.

4 השוה רמב"ם סנהדרין פכ"ג הל' ה.

לקבל פסק בכתב משלמים לרב דבר מועט, שכר כתיבת הפסק בלבד.

כשיושב אחד לדון אינו מתעטף בטלית גדולה. אבל כשיושבים שלושה לדון יושבים כשהם עטופים בטלית המצוייצת כדין וכהלכה.

כל אדם שיש לו טענה או תביעה על חברו מזמינו בפני שני עדים בנוסח זה "חַצְמַת[5] מארי סלימאן לד'לחִין" (אני מזמינך לפני הרב שלמה לעכשיו). ואם מזמינו למחר, או ליום אחר, אומר למחר או ליום פלוני. ובאותה שעה שקבע לבעל-דינו בא לפני הדיין. אם בא גם הנתבע הרי הדיין שומע דבריהם ואומר את דברו. אם לא בא הנתבע מבקש התובע מן הדיין לכתוב לו הזמנה "יִדִי לְה אְחצ'אר". הדיין כותב את ההזמנה בנוסח זה "יַחצ'ר לְדִינָא פלוני בן פלוני ביום כך וכך למנאצפת ג'רימה פלוני בן פלוני פי מא יִדְעִ'יה עַלֵיה יום כך וכך, וחותם". תרגומו: יבוא לפנינו פלוני בן פלוני ביום כך וכך לדין-צדק עם בעל דינו פלוני בן פלוני, במה שטוען עליו, יום כך וכך, וחותם. ההזמנה נמסרת בידי התובע והוא עצמו ימסרנה לנתבע. אם אחרי הזמנה זו לא בא הנתבע לפני הדיין הרי הוא שולח את השמש לקרוא לנתבע. כשהוא בא אין הדיין שואלו מיד מדוע לא נענה להזמנות הקודמות בעל-פה ובכתב, שמא יאמר לא רציתי לבוא ויהיה לב הדיין עליו ויבוא לידי עיוות-דין; אלא הדיין תולה שמא לא נמסרה לו ההזמנה, או אנוס היה. אך לאחר גמר הדין מברר הדיין עם הנתבע מפני מה לא בא ומטיף לו מוסר כפי יכולתו וכפי השפעתו ולפי האדם הנדון.

בבוא בעלי הדין יושבים שניהם לפני המארי על הארץ. גם הוא יושב על הארץ. התובע משמיע טענותיו והנתבע את מענותיו, והמארי שומע. סיימו — חוזר המארי לפניהם על-פה את תוכן סיכום טענותיהם ומענותיהם. ואם לא הצליח לפשר ביניהם חורץ משפטם מיד. במקרה שיש ענין הטעון עיון ובירור דוחה המארי את פסק הדין למחר. ולא ינוח ולא ישקוט עד אשר יוציא לאור משפטם. הרבנים הדיינים הקפידו על עצמם שלא להשהות מתן פסק-דינם, כדרך שמשהים בערכאות של גויים. וזאת הן כדי שלא יהיה ח"ו עינוי הדין והן כדי לשמור על שלום הצבור ושלותו ע"י חיסול מהיר של כל ריב ומדון.

במקרה שהצדדים דורשים שדבריהם ייכתבו הרי המארי עצמו כותב את הטענות. בבי"ד של שלושה כותב את הטענות והמענות אחד משלושת הרבנים, היותר מהיר בכתיבה, ובגמר הישיבה קורא מה שכתב באזני הצדדים ובאזני חבריו הדיינים, כדי שלא ייחשד בהשמטה וזיוף. אחר כך מוציאים את הצדדים לחוץ, נושאים ונותנים בדבר ופוסקים את הדין. אין בית הדין מקבל טענות בכתב, אלא שומע מפי הצדדים עצמם, כדי להגיע עד כמה שאפשר לבירור האמת, על-ידי הכרת פניהם של בעלי הדין ושל העדים. כי כשאדם כותב דבריו הריהו חוזר עליהם כמה פעמים כדי ליישב סתירותיהם, אבל בעל-פה אם ידבר שקר ומרמה קל יותר לתפשו.

היו שם תמיד מקצת אנשים הידועים כעורכי-דין אך הדיינים לא חיבבו אותם ולא נהגו בהם כבוד. גם בעיני הקהל לא היה מעמדם נכבד, בהתאם למסורת המוסר היהודי

5 "חוצמה" — חצצית, חלוק אבן, והיו נוהגים לומר כך במשמע תהי אבן זו לעדה שהזמנתיך אל מארי להתדיין או אל השופט. והשוה "עארף אלעארף" הוצ' בוסתנאי עמ' 33.

שאינו רואה את מלאכת עורכי הדין בעין יפה[6], כיון שאין עורך הדין מבקש אלא טובת מרשהו, בין שהוא צודק ובין שאינו צודק.

במקרה שאחד הצדדים אינו מרוצה מפסק הדין רשאי הוא לפנות למוסד העליון של כל ערי תימן היא הישיבה, שבמאתים השנים האחרונות, מאחרי גלות "מוזע", היה מקום מושבה בבית הכנסת "בית צאלח". חברי הישיבה הם הפוסקים האחרונים ואין אחריהם כלום. פעמים שחברי הישיבה יצאו בחריפות נגד בית הדין. בכמה דינים יש בתימן מנהגי פסק קבועים, פעמים כדעת יחיד ופעמים נגד כל הפוסקים. גם במקרים שבית־דין מעיד שכך הוא המנהג, הסמכות האחרונה בידי חכמי הישיבה לאשר או להכחיש. בצילומי תעודות, שאני מצרף לפרק זה כנספחות, ימצא המעיין תעודה (ר' נספח מספר 1) שבה יצאו ראשי הישיבה נגד ביה"ד והביאו הוכחות וראיות לדעתם.

היו מקרים שישבו שלשה מחכמי הישיבה בתור בית־דין, בענין מסויים, כמובן אחרי שהצדדים קיבלו אותם עליהם בקנין גמור ושלם כדין, מכיון שאינם בית־דין. אך בית הדין הקבוע לא הביט על כך בעין יפה ופעמים אף הגיב בחריפות. הנני מעתיק בנספחות, לדוגמה, פסק־דין של שלושה מחכמי הישיבה והערת בית־דין הקבוע על כך, ותשובת חכמי הישיבה, ושוב הערת בי"ד. (ר' נספח מס' 2).

אחרי שהדבר הזה חזר ונשנה כמה פעמים, כינסו בית הדין את כל ראשי הקהל והתריעו בפניהם על כך, שאי־אפשר להניח הדבר הפקר, שכל שלשה יעשו עצמם בית־דין, שאם כן אין לדבר סוף. גם איימו בהתפטרות אם לא יושם קץ לתופעה זו, ואחרי ויכוחים ודיונים רבים וממושכים החליטו ראשי הקהל למנוע הישנות מקרים כאלה, וכתבו כעין תקנון[7] בן חמשה עשר סעיפים על כמה ענינים, ובין השאר כתבו בסעיף ד': "אין רשות לבני תורה הנמצאים, שידונו במקום הבית־דין, ולא יחלקו עליהם, מלבד אם טעו בדבר משנה או שדנו בדין שהוא היפך מנהג עירנו[8], שהסכימו עליו בתי־דין הראשונים נע"ג". יוצא איפוא שתפקיד חכמי הישיבה רק לעירעורים, בדברים פשוטים בלבד ולא בדברים התלויים בסברה. בסעיף י"א של אותו תקנון כתבו: "שאם ידון אדם חוץ מאלו השלשה הנקובים בשמות אשר בחרנו אותם, ואפילו היה גדול בתורה... ואפילו בדין של פרוטה, דינו בטל ומימיו מי מערה ואפרו אפר מוקלה[9]. ומוכרחים הב"ד יצ"ו לבטל את מעשיו מכאן ולהבא".

בהתחייב אדם שבועה כך הוא סדר ההשבעה. קובעים יום לכך, על פי רוב ביום שני או ביום חמישי. מזמינים לבית הכנסת עשרה זקנים, מביאים לשם את המיטה שבה נושאים המתים, מעמידים אותה באמצע בית הכנסת ופורשים עליה תכריכים של מת, מביאים מאצל חופר הקברים מעדר ואֵת, "מַפְּרַס ומַקְחַף", שבהם הוא חופר את הקברות, מעמידים גם אותם באמצע בית הכנסת, מביאים גם "כַּבְשַׁה" והוא סל שבו מוציא חופר הקבר את העפר מן הקבר; הגיע המחוייב שבועה בלווית הדיינים, פותחים את ההיכל

6 חז"ל דרשו: ואשר לא טוב עשה בתוך עמיו (יחזקאל י"ח, יח) — זה הבא בהרשאה (שבועות ל"א, א). ועוד הזהירו: אל תעש עצמך כעורכי הדיינים (אבות פ"א, מ"ח). וראה דברים חריפים נגד עורכי הדין בפירוש רס"ג למשלי יט כח.

7 נתפרסם כולו בס' "סערת תימן" לר' עמרם קרח ז"ל ע' ל"ג.

8 עיין נספח מס' 3 להלן.

9 ביטוי חז"ל, ראה בכורות כט.

(ארון הקודש), מזהירים את שני הצדדים בפעם האחרונה לבל יגרמו לנשיאת שם־שמים לשוא, מודיעים להם חומר השבועה ועונשה, משתדלים פעם נוספת לפשר ביניהם, אם עמדו על דעתם, פותחים את ספר התורה המקודש ביותר באותה בית־כנסת, בלי להוציאו ממקומו *. (על פי רוב היו משביעים בבית הכנסת "אלד'מארי" כי היה שם ס"ת קדוש מאד אשר יקראו שמו "אלדהארי") ; פותחים אותו בפסוק "לא תשא את שם אלדיך לשוא כי לא ינקה ד' את אשר ישא את שמו לשוא" ; הנשבע קורא פסוק זה והזקנים העומדים שם אומרים "סורו נא מעל אהלי האנשים הרשעים האלה פן תספו בכל חטאתם". והקהל זזים, קימעא מעל־יד המתדיינים. גדול שבדיינים משביע את המחוייב שבועה בפני ספר התורה, — אם השבועה דרבנן. אך אם היא שבועת התורה או שבועת המשנה מוציאים ספר־תורה מן ההיכל, פותחים אותו כנ"ל, הנשבע קורא את הפסוק הנ"ל, זה שכנגד הנשבע קורא „שיר המעלות אשר עיני אל ההרים מאין יבוא עזרי, עזרי מעם ד' עושה שמים וארץ". גדול שבדיינים משביע את המחוייב שבועה על הרוב בנוסח זה : "תיכשל בחרם על דעתינו ועל דעת המקום ברוך־הוא ועל דעת כל הקהל הקדוש הזה שלא עשית כך וכך" והוא עונה : "אמן". עצם מציאות התכריכים וכל כלי הקבורה שם, והקריאות וכל התכונה מסביב — מעוררים בלבבות רעד וחלחלה מורא ופחד, ולעתים קרובות חוזרים בהם הצדדים ברגע האחרון ומתפשרים.

נוסחי השטרות

נוסחי השטרות היו אחידים במשך כל הדורות, ויש בהם חזרות וכפילויות מרובות. עיקרי המכר או ההסכם חוזרים בשטר שלוש פעמים, בהתחלתו באמצעיתו ובסופו, כדי שאם יתטשטש מקצת השטר, במשך הזמן, יילמד הענין ממה שנשאר בו. לדוגמא הנני מצרף שני שטרות : האחד משנת התמ"ז, כלומר שש שנים בלבד אחרי שובם מגלות מוזע (ר' נספח מספר 3) הדן במכירת שליש באר־מים, והשני משנת התקי"ט (ר' נספח מספר 4) הדן במינוי אפוטרופוס לקטן ומכירת חלקו בבית אביו. סיבה נוספת לאריכות ולכפילות הוא הרצון לכלול את כל הנקודות המשפטיות, הן לפי דיני ישראל והן לפי משפטי הגוים, מחשש ערעור ופנייה לערכאות. השטרות וההסכמים שנעשו לפני חכמי ישראל, וכללו כל דיני השטרות הנהוגים גם בערכאות, נתקיים תוקפם לעולם וגם בתי־משפט של הגויים נהגו על פיהם.

לעתים קרובות אנו מוצאים שנים או שלושה שטרות בפיסת נייר אחת, כגון שטרי בעלות של בית, כשהבעלים מוכרים את רכושם חלקים חלקים, או כשהקונים מוכרים אותו הקנין לאחר, היו כותבים את השטר האחרון מאחורי השטר המקורי וזה מכמה סיבות : א) כדי שלא יצטרכו לפרט שוב כל אותם הפרטים שבשטר עצמו, אלא סומכים על כל מה שפורט בגוף השטר. ב) מחשש שמא יאבדו שטרותיו של זה וימצאם המוכר, או קרובו, ויעלים שטר המכר ויתבע את הרכוש לעצמו על־פי שטר הבעלות המקורי. לכך כותבים מאחוריו כדי לבטל אפשרות זו. פעמים שגם המוכר השני מוכר לאחר ואז כותבים שטר

* השוה תקנת רב פלטוי גאון, תשובות הגאונים, הוצא' יעקב מוסאפיה, ליק תרכ"ד.

שלישי באותו הנייר עצמו, מתחת לשטר השני, כיון שהשני הוא בדרך כלל קטן יותר מאחר שסמכו המנסחים על הפרטים המפורטים בשטר המקורי, ועפי״ר נשאר בו מקום גם לשטר שלישי. ג) כדי שלא יצטרך אדם להחזיק ולשמור עשרות שטרות בזמן שאפשר לצמצמן בפיסת נייר אחת. (לדוגמא ראה נספח מספר 5).

זה כמאה וחמישים שנה, שהחלו בתי הדין לקצר בנוסח השטרות, והנטייה לקיצור גברה בזמננו אנו. (לדוגמא ראה נספח 6).

גם סידורי הגטין הם חלק מתפקידו של אב בית הדין. בצנעא עצמה, והוא הדין בערים הגדולות, הגירושין הם מקרים נדירים ומועטים ביותר, לפי שזוהי פחיתות כבוד לאיש לגרש את אשתו ולאשה להתגרש מבעלה, וגם הצבור אינם מביטים על כך בעין יפה. גם הנישואים עם שתי נשים היו נדירים מאד בצנעא ובערים הגדולות, ורק כששהה הרבה שנים עם אשתו ולא ילדה לו בן נושא הוא אשה שניה. אבל סתם אדם אינו נושא שתי נשים, אעפ״י שלפי הדין מותר לו, לפי שדבר זה גורם לחורבן חיי המשפחה ולא לחנם נקראה אשה שניה בשם ״צרה״ *.

היו רגילים לומר: ״יא זוג אלת׳נתין חקרך [10] באלידין (הוי בעל השתים יבזוך בשתי הידים).

ואעפ״י שהגירושין בצנעא עצמה היו מועטים הרי ב״ד של צנעא היו עסוקים בסידור גטין לעתים קרובות, בשביל זוגות מתגרשים שהיו באים אל ב״ד זה מן הכפרים, שבסביבות צנעא.

סדור הגט נמשך כרבע שעה או פחות, כי אב בית הדין נוהג להכין לו טופסי גטין [11] ומניח חָלק את מקום התורף, שהוא מקום הזמן ושם האיש והאשה והרי את מותרת לכל אדם. (ראה ״טופס הגט״ נספח מספר 7). וכשבאים המתגרשים ממלא רק את התורף בלבד.

כשהזוג בא להתגרש שומע המארי סיבות התביעה לגירושין ומנסה לתווך שלום ביניהם. או שדוחה לזמן אחר, אם נראה לו שיש תועלת בכך. במקרה שאין עוד שום אפשרות לשלום, מזמין אב ביה״ד אחד מחברי ביה״ד, לאחר שמסדיר את כל הענינים הכספיים שבין הזוג, כגון כתובה ותוספת וטיפול בילדים וכו׳. מביאים שני עדים נאמנים להעיד עליהם, לפני הרבנים, שזה הוא פלוני בן פלוני בעלה של האשה הזו, פלונית בת פלוני, כדי למנוע מרמות זיופים וסילופים. אחרי עדות העדים ובירור שמות האיש והאשה מושיט אב ביה״ד את כנף טליתו [12] לבעל ואומר לו ״קנה בכלי הכשר הזה, שאתה מבטל כל מודעי, ומודעי דמודעי, עד סופהון, אם מסרת על הגט, שאתה רוצה לגרש בו את אשתך פלונית בת פלונית, ושאתה רוצה לגרשה ברצונך ומדעתך, בלי שום תנאי ולא אונס כלל״ והמגרש עונה ״אמן״. אח״כ מקנה לו אב ביה״ד את הטופס והדיו והקולמוס במתנה והוא מקבלן ומניחן לפני אב ביה״ד.

* ראה גם בפרק החתונה וחגיגותיה ובהערה שם.

10 אצל היהודים בתימן נקראת אצבע האמה ״מחקר״, שהוראתה זילזול והשפלה, וכשאדם רוצה לבזות את חברו זוקף את ידו כנגדו ומעקם כלפיו אצבעו האמצעית, ״יחקרה״. ואם עושה כן בשתי הידים הרי זה בזיון גדול מאד וזהו „חקרך באלידין״.

11 כפסק הרמב״ם בפ״ג מהלכות גירושין, הלכה ז׳ ועיין ״כסף משנה״ שם.

12 בניגוד לדעת הרמב״ם בפ״ה מהלכות מכירה הל׳ יא—יב, שכתב שאין צורך לקניין בביטול מודעה ואין הקניין מועיל בזה כלום.

הדיין השני מקרא למגרש שיצוה לאב״ד לכתוב את הגט בנוסח זה: ״יַא מָרִי יְחְיַא אֻכְּתֻב הַדַ׳א אלגט (אתה, מרי יחיה, כתוב זה הגט) לשמי פלוני בן פלוני, לשם גירושי אשתי פלונית בת פלוני, ברצוני ומדעתי, בלי שום תנאי ולא אונס כלל״. אב ביה״ד לוקח את הטופס ואומר ״הריני כותב גט זה לשם פלוני בן פלוני, לשם גירושי אשתו פלונית בת פלוני, לשמו ולשמה, לשם גירושין״. וממלא את התורף. כשגומר קוראים שני הרבנים את הגט, כדי להגיהו, שמא יש בו טעות או איזה פסול. שוב מקרא הדיין השני למגרש שיצוה לאב״ד לחתום בגט כעד[13] ״יא מרי יחיא אִכְ׳תִם הַדַ׳א אלגט״ (אתה מרי יחיא תחתום זה הגט) לשמי פלוני בן פלוני, לשם גירושי אשתי פלונית בת פלוני, ברצוני ומדעתי, בלי שום תנאי ולא אונס כלל״. אב ביה״ד לוקח הגט ואומר: ״הריני חותם בגט זה לשם פלוני בן פלוני, לשם גירושי אשתו פלונית בת פלוני, לשמו ולשמה, לשם גירושין״ וחותם. ולפני שחותם מקרא למגרש שיצווה לדיין השני לחתום כנ״ל. הדיין השני לוקח הגט ואומר: ״הריני חותם״ וכו׳, כנ״ל, וחותם. ממתינים עד שיתייבשו החתימות, גוללים הגט כמגילה ומוסרים אותו לבעל. האשה נכנסת ויושבת לפני הרבנים. גם הבעל יושב. האשה מושיטה ידה הימנית והבעל מחזיק את הגט בידו ואומר לה: ״הרי זה גטיך והרי את מגורשת בו ממני מעכשיו ומותרת לכל אדם״ ומוסר הגט בידה. ובכך נגמרו הגירושין. שוב מקבלים הרבנים את הגט מיד האשה קוראים אותו וקורעים אותו שתי וערב[14] דוקא, וכותבין מאחוריו בכתב רש״י (שכ׳ט): ״בגט זה גירש פלוני בן פלוני ממשפחה פלונית את אשתו פלונית בת פלוני ממשפחה פלונית הגרים בכפר פלוני וקיבלה כל סכום כתובתה (או ומחלה כל סכום כתובתה) ולא נשאר להם זה על זה שום טענות ותביעות וקיים, יום כך וכך״. וחותמים שני הרבנים ומוסרים את הגט עצמו לאשה כתעודת גירושין. כי לא נהגו חכמי תימן לגנוז את הגט אצלם.

שאלות ותשובות

על רב העיר גם להשיב על עשרות שאלות הבאות לפניו בכל יום, מכל קצוי המחוז, ואב בית הדין בצנעא היה צריך לענות על שאלות הבאות לפניו מכל קצוי תימן. רוב השאלות הן בדברים פשוטים שבין אדם לחברו ובעיקר בעניני שחיטה וטריפות. כמעט ששים או שבעים אחוז מן השאלות הן בעניני שחיטה וטריפות, שבני הכפרים דשים בהן הרבה מאד. חכמי תימן נהגו לקצר מאד בתשובותיהם, כדרך תשובות הגאונים, שאינם נכנסים בתשובותיהם לפילפול ומקורות הדין והסברה, הן משום שאין השואלים יכולים להבין את התשובה אם תהיה ארוכה ומבוססת, והן משום שאין זו דרך ההוראה אלא דרך הלימוד בבית המדרש. בדרך כלל גם השואלים נהגו לשאול בקצרה, בפיסת נייר קטנה, וגם המשיב מצמצם את תשובתו באותו החלק שנותר בפיסת הנייר של השואל, או מאחורי השאלה

13 בכל תימן נוהגים כדעת הרמב״ם בזה כמ״ש בפ״ט גירושין, הל׳ כו שהסופר חותם בגט כעד, וכך נוהגים לכתחילה, ושלא כדעת התוספות בגטין פח, א, ד״ה ״אמר״.

14 אעפ״י שבתלמוד קרע, זהו סימן לשטר פסול.

עצמה. משום כך על אף אלפי התשובות שהרב משיב לשואליו, לא נשתמרו מהם העתקים וגם המקור הלך לאיבוד, כיון שהשואל, לאחר שקיבל תשובתו, גונזה באיזה מקום והיא נעלמת מאליה.

וזה תרגומן של השאלה והתשובה לעברית.

יורנו הרב המובהק אב ב״ד מ״ו יחיא אלקאפה, מעשה במלמד תינוקות ובא אחד מהתינוקות ושבר רגלו, ובא אבי התינוק ועמד על המלמד לדין, ואמר לו שדוקא ישבע שאינו הוא שפגע בבנו, תורנו הוא מחוייב שבועה או לא ותשובתך מהרה תצמח.

תשובה. טענת האב הואיל ולא היה עומד שם טענת ספק היא ואין משביעין על טענת ספק, סדר ויברך אותם משה, בר״ל[15], הצעיר יחיא בן סלימאן אלקאפה יצ״ו.

חובתו ותפקידו של האב״ד לפנות אל הקהל כפעם בפעם באמצעות איגרת שמקריאים אותה בבית הכנסת אחרי קריאת התורה ביום השבת ואם הדבר דחוף וזה לעתים רחוקות מאד, מקבלים ומקריאים את האיגרת גם ביום חול. באיגרות הללו ממחה ומזהיר האב״ד על פעולות או מעשים שנעשו שלא כהוגן, אפילו שנעשו בהוראה של איזה תלמיד־חכם, והנני מעתיק כאן איגרת אחת לדוגמה:

נוסח האיגרת[16]

הקהל הקדוש הי״ו[17], הוכרחנו לזה לפי שנודע לנו שמקצת התלמידים, שלא שימשו כל צרכם, מגיסים דעתם בהוראה ועל זה אמרו חז״ל כי רבים חללים הפילה[18] זה תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה, ועל פי הוראתו הניחו המיטה ברחוב בחול המועד ועשו הספד כמעשהו בחול, וזה היפך משנה ופוסקים; וכבר ראינו את ראיותיהם והנה עלה כולו קמשונים; ואעפ״י שיש מתירים לומר דרשות, לא לזה נתכוון המתיר, ונוח הוא לחיים וכבוד למתים שלא לעבור על דברי חכמים, שאמרו ״אין מספידין במועד ואין מניחין את המיטה ברחוב במועד״. וכלל אמרו חכמים: כל מקום שיש נידנוד איסור שב אל תעשה עדיף, וכל המחטיא את הרבים חטא הרבים תלוי בו, ושומע לדברי חכמים ישכן בטח ושאנן מפחד רעה אכי״ר. הצעיר סלימאן בן מ״ו יוסף אלקארה יצ״ו ס״ט.

15 התרע״ס לב״ע.

16 אגרת זו כתובה בידי זקיני זלה״ה וחתומה ע׳ האב״ד כמה״ר סלימאן קארה ז״ל.

17 השם ישמרכם ויחייכם.

18 משלי ז, כו.

[illegible]

שטר מינוי אפוטרופוס לקטין. שנת תקי״ט

הסכמה להקמת ועד ממוני העבירות

בשנת התרמ״ו לב״ע היתה שנת מצוקה, מיעוט גשמים, ומכת הארבה גברה וכילתה את המעט הנמצא בשדות, וכראות ראשי הקהל את מצוקת העם נאספו וקבעו ועד ממונים לפקח ולפשפש במעשה כל יחיד ויחיד, להוכיחו אם נמצא בידו דבר שלא כהוגן, כתבו את אשר הסכימו עליו וחתמו בו כל ראשי וחשובי הצבור, (ראה צלום תקנה זו [19] (נספח מפ׳ ז).

ה. תעודות בית־דין

א. חוות־דעתם של חכמי הישיבה על פסק בי״

בהיות כי הוגד לנו מפי הב״ד נ״י (נצרם יה) שהמנהג פה ק״ק [20] צנעא יע״א (יעזרם אל [21]) מימות קדמונים לדון בפותח חלון נגד חלון או חצר של חברו, ורשות הרבים עוברת ביניהם, שאין חברו יכול למחות בו אע״פ שמזיקו בהיזק ראיה. וגם כי עתה נעשה מעשה כי אחד בנה בית חדש ופתח חלונות לרשות הרבים והיו נגד חלונותיו של חברו, גם נגד חצר חברו, ומיחה בו חברו ועמדו לדין, ופסקו בזה הב״ד נ״י שאינו יכול למחות בו מכח המנהג, נגד הדין המפורש בפוסקים, ועיין בחו״מ סי׳ קנד. על כן הוצרכנו, אנו חתומי־מטה, לדרוש ולתור ולחפש באמתחות קצת מבעלי בתים אחר שטרות קדמונים מזמן בתי־דינים הראשונים. ויגענו ומצאנו כי לא כנים הדברים, כי לעת עתה מצאנו ראינו חמש מחאות עם פסק הדין מבתי־דין הראשונים וחתימותיהם כמפורש בדברי מרן הש״ע ושאר פוסקים, ויותר מזה נמצא הדבר מפורש בשו״ת מהרי״ץ [22] ח״ב ס״י קכב, שבא מעשה לפניהם פעמים בפותח חלון לרשות הרבים, נגד חלון חברו או נגד הצרו, ופסקו שחייב לסלק ולמנוע ההזיק, או יסתום חלונותיו, שלא יזיק לחברו בהזיק ראיה. הנה כי כן במחילה מכ״ת לא צדקו כלל במה שמעידים על המנהג בזה. גם מה שמעידים ומכריחים לומר שיכול אדם לעשות ״קמרייאת״ [23] לרשותו של חברו, בעל כרחו, על־ידי שיעשה לו שטר שהן בדרך שאלה, כדי שלא יחזיק עליו, וטוענים שכן המנהג ואומרים שהטעם בזה משום כופין על מידת סדום. גם בזה לא נאמנו ולא צדקו כי יש לחוש שיאבד שטרו ונמצא מפסיד, ולכן אין לסמוך על עדיות אלו, כי הבל המה, כאשר עיני המעיין תחזינה מישרים בהעתקת מקצת שטרי פסקות ומחאות הכתובים בעבר השני, כי כולם מסכימים לפסק הש״ע ושאר פוסקים. וכתבנו זה וחתמנו בו למשמרת לאות לדורות הבאים. יום ד׳ כ״ג תמוז בקצ״ה. הצעיר סאלם בן יהודא חבשוש, ס״ט [24]. סלי׳ סאלם צאלח יצ״ו.

19 מיסמך זה כתוב בידי זקיני הרה״ג יחיה קאפח ז״ל.
20 קהל קדוש.
21 וכאן שמעתי: יהי עוזרם אל, או יכוננה עליון אמן.
22 ר׳ יחיא צאלח בשו״ת ״פעולת צדיק״.
23 ״קמרייאת״ — חלונות סתומים בלוח שיש, בהיר מאד, כעין זכוכית מחוספס ועשוי לאורה בלבד וצריך למחות אע״פ שאין בהם הזק ראיה כדי שלא יתחייב להרחיק אם יצטרך לבנות סמוך להן.
24 ס״ט—ר״ת סיין טין, שהוא תרגום רפש וטיט, בדומה לביטוי אברהם אבינו ואנכי עפר ואפר.

הצעיר יחיא בן סאלם אלבדיחי ס״ט. הצעיר סאלם שמן יצ״ו ס״ט. הצעיר סעיד בן יוסף אלמשרקי ס״ט. הצעיר יחיא בן סלי׳ אלקאפח יצ״ו. הצעיר סעיד בן סלי׳ צאלח יצ״ו.

בית יחיא קהא

מחתה נצ׳רה בת אברהם גמל נגד המושקי[25] שפתחה משפחת סאלם קהא וכן על הקמ־ריאת, ואותה המחאה מיד בשנת בפ״ז (התקל״ו לב״ע) והכל קיים. והחותמים כמהרי״צ. וכה״ר שלמה בן ישועה, וחכאית[26] היא למנעם מכך, וחתומים הנז״ל.

בית יחיא קהא

נפסק הדין שאין רשות ליעקב בן סלימאן שרעבי להשתמש בחלונות והשובאך[27] המחודשות ברוח דרומית אלא אחרי שימנע הזק ראיה שיש מהן אל בית חי[28] יהודא קהא באיזה אופן שיהיה, או שיסתום החלקים שיש מהן הזק, יום ה׳ כח׳ אדר ב׳ בקי״ג[29] והכל קיים. והחתומים כה״ר יחיא צעדי וכה״ר יחיא משרקי[30].

בית מ״ו סאלם מנצורה

מיחה מ״ו סאלם בן יהודא מנצורה נגד החלון שפתח אברהם בן יעקב עמראני כנגד חלון החדר של מ״ו סאלם דנן, ואותה המחאה מיד בשעת הבנייה, ואם יתברר שאותו חלון מחודש אין לו חזקה לעולם כיון שיש ממנו הזק ראיה לתוך החדר של מ״ו סאלם דנן, יום ד׳ כ״ט אב בקנ״ה[31]. והחתומים כה״ר יוסף קארה, וכהרי״צ בן יעקוב.

בית סעיד כהן

מיחה אהרן בן סעיד הכהן נגד החלון שחידש יוסף בן סעיד יצחק אל הרחוב ויש ממנו הזק ראיה לרשות אהרן דנן, ועשינו את זה לראייה ביד אהרן דנן יום א׳ כה׳ ניסן בקס״ח[32] וחותם כה״ר יחיא בן יעקוב צאלח זלה״ה.

אחרי אשר נתברר כי יוסף בן סעיד יצחאק חידש חלון מערבי בביתו וממנו יש הזק ראיה על חלון ביתו של אהרן בן סעיד הכהן, מחויב יוסף דנן למנוע הזק ראיה הבא מחלונו או יסתמנו לחלוטין, וזה בהתאם למה שהעידו העדים סלימאן בן אהרן יצחאק ויוסף בן יוסף ג׳יאת׳ ואהרן בן סאלם יצחאק, ואם לא יקבל עליו את הדין בכך ייעצר[33]

25 ״מושקי״ אשנב בקיר עשוי צר ומאונך שאין הראש יוצא ממנו, ועשוי לאורה.
26 תוספת זו הוסיפו אחר החתימה ושוב חתמו.
27 בליטה שעושין בקיר כלפי חוץ ועושים בו חורים קטנים מכל צדדיו ובאמצעיתו, והוא משמש ארון אויר וגם כדי להציץ דרכו מי בחוץ מבלי להיראות.
28 המנוח.
29 התקס״ו לב״ע.
30 מחבר ספר ״רביד הזהב״.
31 התר״ד לב״ע.
32 התרי״ז לב״ע.
33 רשאי היה בית הדין לכתוב למושל כי פלוני לא קיבל עליו דיני ישראל והמושל עוצרו בבלא עד שיקבל עליו פסק בית הדין.

על ידי המושל, יום ד׳ כח ניסן בקס״ח [34] וחותמים כה״ר יחיא הכהן זלה״ה וכה״ר יוסף מנזלי הי״ו [35].

ב. חכמים מן הישיבה שעשו עצמם בית־דין

פי הד׳א אלתאריך׳ חנקת לולוה בנת... זוגת דאוד בן... בדעואהא אן זוגהא דנן סהפהא ואכרג פיהא כלאם; ואגאב דאוד באנה מאנע להא מן אלכרגה ואלדכלה ומסאירת אלחשודות ולם אמתנעת; פבעד אן נשבעה אן לא הי מסאירה אחד תווגה עלי דאוד דנן אן ירציהא לחתא תרגע; ומחוייב בבית וכלי בית וכסות חול ושבת כאמלאת; וצמין פי סלוכה ואן לא יזיד יהספהא ואנה יכבדה כשאר בני אדם המכבדים את נשותיהם; ואדא עאדת לכרגה ודכלה פי גיר אלאוקאת חק אלנשים בעדים הדין ביניהם; ותווגד אלאן צמין פי סלוכהא; ודלך אלרקם בעד אן קיבלו עליהם אלגהתין אנו חת״מ בק״ש ח״ג מרגח באשהאדה יתברך מא אנפצל בינהם, יום ד׳ ט״ו אלול בקצ״ו הצעיר יחיא צאלח ס״ט, הצעיר סאלם בן יהודא חבשוש ס״ט, הצעיר סאלם בן סאלם שמן יצ״ו.

תרגומו

בתאריך זה עזבה את בית בעלה מתוך רוגז לולוה בת..., אשת דוד בן...., בטענתה שבעלה דנן הכלימה והוציא עליה שם רע; השיב דוד שהוא מנע אותה מלצאת ולבוא ולהתרועע עם החשודות ולא נמנעה; והנה אחר שנשבעה שאינה מתרועעת עם שום אדם הוטל על דוד דנן לפייסה כדי שתחזור; ומחוייב בבית וכלי בית וכסות חול ושבת בשלימות; ויביא ערב על התנהגותו ושלא יוסיף להכלימה ושיכבדנה כשאר בני אדם המכבדים את נשותיהם; ואם תשוב לצאת ולבוא שלא בזמנים הידועים לנשים בעדים הדין ביניהם; ותמציא עתה ערב על התנהגותה; ונעשה אישור זה אחרי אשר קיבלו עליהם שני הצדדים אותנו חתומי־מטה בקנין שלם חמור גמור, מוכרע בעדותו יתברך על כל מה שנפסק ביניהם, יום ד׳ ט״ו אלול בקצ״ו [36].

כשהגיע פסק זה לידי בית הדין הקבוע לא עברו עליו בשתיקה וכתבו מאחוריו וזה לשונם:

תגובת בית הדין הקבוע

עיינו בזו והלשון מבולבל; מאחר שנשבעה — נפטרה בשבועתה אעפ״י שאינה מחוייבת שבועה; אח״כ כתבתם שאם תחזור מכלל שאינו אמת; וכשעמד בדין לפניכם מקודם לא נזכר אלו הטענות וגילה על עצמו שהוא רוצה להוציאה חלק, ולפטור עצמו מהערבות; היה לכם לדון על מה שפסקתם עליו מתחלה ואח״כ תדונו על זה הענין אם יש בדבריו ממש.

34 התרי״ז לב״ע.

35 ברור כי בזמן כתיבת פסק זה של חכמי הישיבה היה עוד כה״ר יוסף מנזלי חי שהרי כותבים עליו הי״ו. והמעניין שהוא בעצמו פוסק כאן שיש למנוע הזק ראיה הבא מחלון הפתוח לרשות הרבים, והוא היה יושב שני בב״ד של כה״ר סלימאן אלקארה אשר נגד אותו בית־דין כל הפסק הזה של חכמי הישיבה.

36 התרל״ט לב״ע.

ושעד"י [37], הצעיר סלימאן בן מ"ו יוסף אלקארה ס"ט, הצעיר יוסף בן דאוד אלמנזלי ס"ט, הצעיר... ס"ט.

תשובת חכמי הישיבה

תיובתא לא חזינא וחלוק יש בין ת"ח לת"ש [38] וכבר אחז"ל בי דינא בתר בי דינא ל"ד [39], ואין לדיין אלא מה שעיניו רואות, ועיין ח"מ סי' פז ס"כ בהגה, וסי' טו ס"ד ושעד"י.

הערה חוזרת של ביה"ד הקבוע

כתיב ולהג הרבה יגיעת בשר ותהי האמת נעדרת, וקד ערפנאכם מן אלאעתראץ ועיינו פי אלהואלה ולא ראי זה כראי זה, ולא דק יפה. ושעד"י.

תרגום ההערה

כתיב ולהג הרבה יגיעת בשר [40] ותהי האמת נעדרת [41], וכבר הודענוכם שלא להתערב (בדברים לא לכם), ועיינו במראה מקום שציינתם ולא ראי זה כראי זה ולא דק יפה, ושעד"י.

ג. שטר מכר של שליש באר מים

קנה סלימאן בן מרי סאלם אלגמל בפנינו, אנו העדים חתומי־מטה, קנין שלם מעכשיו בכל תנאיו המשפטיים, שהוא מודה ומאשר ומקיים מעכשיו, שקיבל ונמסר לו ובא לידו מן דוד בן יוסף אלמשרקי סך ששה עשר "חרף" שפריטת כל "חרף" מהם ארבעים "בקשה" כסף מן המעות היוצאות במדינת צנעא, וכאשר קיבלם ממנו מכר לו בהם כל חלקו, שהוא שהוא השליש, בבאר המשותפת [42] לשלשה בינו ובין דוד דנן ובין יחיא בן מרי יוסף בן סעיד [43] אלקאפח, והיא בין הבתים שיש להם באדמת ה"וקף" [44] אשר ב"קאע ביר אלעזב". מכר זה מעכשיו שריר וקיים חיובי, חוקי, משפטי, מוחלט, כולל כל תנאי הקיום בהחלט גמור, עובר יוצא ומסור לו ולכל באי כחו אחריו עד סוף כל הדורות. שליש אותה הבאר הנז"ל עפרה ואבניה וגדריה ולא הניח לפניו במכר זה כלום, ורשאי דוד דנן בזה

37 ושלום על דייני ישראל.

38 בין תא חזי לתא שמע, והכוונה שהם פסקו לפי ראות עיניהם מתוך שמיעת הטענות והדיונים.

39 לא דייקי.

40 קהלת יב, יב.

41 ישעיה, נט, ט"ו.

42 יש לציין כי באר זו נשארה משותפת בינינו לבין משפחת משרקי עד יום פקד ה' את עמו והשיבם לארצם.

43 אני הדור השלשה עשר ממנו כך: יוסף בן כה"ר דוד בן כהרה"ג יחיא בן סלימאן בן סאלם בן סלימאן בן כה"ר יחיא בן סלימאן בן יחיא בן מ"ו סלימאן בן יחיא בן מ"ו יוסף בן סעיד אלקאפח.

44 כל הרובע היהודי בצנעא היה בנוי על אדמת הוקף המוסלמי, שבמשך כל השנים תבע דמי שכירות מופרזים, אך בזמן האחרון הוציא מלך החסד האמאם יחיא חמיד אלדין התר מיוחד למכור אדמות אלה ליהודים במחירים מוזלים באופן יחסי, ובכך נפטרו היהודים מצרת דמי החכירה. למען האמת אני חוזר ומדגיש, ההצעה למכירת אדמות אלה ליהודים באה מצד המלך עצמו שרצה להציל את היהודים מלחץ פקידי הוקף.

למכור ולמשכן ולתת במתנה ובצדקה ולהשכיר ולהשאיל ולהשתמש ולחלק ולהעביר ולעשות כדרך שעושה בעל הדבר בתוך שלו והמחזיק בחזקתו, כיון שכבר עבר מכר זה מרשות סלימאן דנן ונעשה ברשות דוד דנן בהתאם למכר הקיים החוקי בששה עשר "חרוף" הנז"ל, שכבר קיבלם ממנו בפנינו בשלימות עד סוף פרוטה אחרונה, ולא נשאר לסלימאן דנן באותו המכר כלום, ולא שום טענה בדמיו, לא בדיני ישראל ולא בדיני אומי עלמא. ונתחייב וקיבל אחריות בכל מה שיתבטל לדוד דנן באותו המכר מכל באי עולם, ושיעבד כל נכסיו בכך קרקע ומיטלטלין, מיטלטלין על גב הקרקע, דקנא ודעתיד הוא למקני הוא וכל באי כחו, כל זה ברצונו ומדעתו, בביטול כל מודעי ותנאיי עד סופהון, כתיקון חז"ל. ושטר זה לא כאסמכתא ולא כטופסי דשטרי. ונעשה קנין זה בתרין בשבא דהוא עשרין ושבעה יומין לירח שבט שנת אתתקצ"ח [45] שנין לשטרי, במאתא קאע ביר אלעזב דעל בירין דמיין נבעין דילה מותבה, והודה דאוד אלמשרקי דנן בפנינו שקנין זה הוא לחצאין בינו ובין יחיא בן מרי יוסף אלקאפח, ושמעות הללו שולמו משניהם לחצאין. והכל שריר וקיים, שלמה בן סעדיה אלמנזלי [46] יש"ל [47]. זכריה בן אברהם הלוי [48] יש"ל.

ד. מינוי אפוטרופוס לקטין

בא לפנינו אנו העדים חתומי מטה יחיא בן חי [49] סלימאן אלקאפח, ובקש ממנו לברר את חלקו בבית שהוריש להם חי אביהם, ולברר חלק יוסף אחיו, וגם לברר מה מגיע ליחיא דנן שהוציא בבנין אותו בית, ודרש יחיא דנן את זאת מפני שכבר הבית רעוע, ורוצה שיבורר חלקו באותו הבית כדי שיבנהו נוסף למה שבנה מקודם. וכאשר ביקש את זאת יחיא דנן, במעמד אחיו יוסף, מנינו אפטורפוס [50] ליוסף דנן מסעוד בן חיים אלחמדי יצ"ו [51] ואחר כך באו שמאים בקיאים ושמו את הבית בכללותו עם מה שבנה יחיא דנן, והיה כלל דמיו מאה ושלושים "קרש" כולם "קרוש חגר" [52], ינוכה מזה מה ששייך ליחיא בעד הבנין ששה עשר קרוש, וחצי, ושני קרוש פדיון מנורת המאור שפדאה יחיא דנן [53], וקרש וחצי ששילם לאמו [54] הכל עשרים קרש חגר. והודה יוסף כי אותם העשרים קרש מגיעים לאחיו יחיא כמו שנז"ל, ונשאר מדמי הבית מאה ועשרים קרוש. וראינו אנחנו והאפטרופוס טובת

45 התמ"ז לב"ע.

46 הוא מרי סלימאן אלמנזלי שהיה מגולי מוזע.

47 יחי שמו לעולם.

48 הוא מרי יחיא אללוי אלשיך, מייסד בית הכנסת אלשיך, שהוא בית הכנסת הראשון שנבנה אחרי שובם מגלות מוזע, ואליו העבירו כל רכוש הקהלה שנשאר בידם, ספרי התורה וכתבי יד העתיקים ובכלל כל אשר נותר להם.

49 חי־במשמע: המנוח.

50 כך נוהגים לכתוב מלה זו בתימן ונקראת אַפטורפוס.

51 ישמרהו צורו ויחייהו.

52 שלשה מיני קרוש היו נהוגים שם: א' — קרש חגר, זה ה"מריה טרזה" הידוע, שהוא המטבע הגדול המוכר בתימן. ב' — קרש צאג' וזהו מטבע גדול תורכי. ג' — קרש ביצ'א מטבע תורכי גם הוא, אך קטן.

53 ונשארה בשותפות.

54 כנראה מזונות האלמנה.

היתום יוסף דנן שיימכר הבית כולו ליחיא דנן וייזקף ליוסף אצל אחיו יחיא מעות, לפי שאם נחלק אותו הרי מחמת שהוא כבר רעוע עלול יוסף דנן להפסיד חלקו כיון שהוא רעוע ואין בידו במה לתקנו. ואם ניתן לו חלקו באותו צד שיש בו הבנין של אחיו יחיא הוא צריך עוד הוצאות הרבה ואין בידו וגם לא יישאר לו חלק יפה. ולכן ראינו לתועלת היתום שנמכור חלקו. ומכרנו הבית בכללו אנחנו והאפטורפוס ליחיא דנן במאה ושלשים קרש, נכינו ליחיא דנן עשרים קרש, שמגיע לו בעד הבנין, נשאר מאה קרוש ועשרה קרוש חגר. נכינו עוד ליחיא דנן עוד מזה עשרים קרוש כנגד מדור לאמו באותו הבית[55] ותשתמש בכל מה שתצטרך באותו הבית כל ימי חייה, ואחרי חייה אין ליוסף דנן שום זכות במדור ולא באותם העשרה קרוש. ונשאר מדמי הבית מאה קרוש חגר, חמשים קרוש מזה ליחיא חלקו, וחמשים קרוש חגר חלק יוסף דנן נזקפה אצל יחיא דנן ליוסף אחיו דנן. וקנה יחיא דנן על כך קנין שלם מעכשיו בכל תנאיו המשפטיים. וזמן התשלום הוא בכל עת שידרוש אותם יוסף דנן כדי לקנות לו בית. ואם לא ישלם יחיא דנן ליוסף דנן אותם החמשים קרוש מעות, שמין ליוסף דנן באותם החמשים קרוש באותו הבית במחיר זמנו, ולא ישמיט עליו חוב זה ואפילו בשביעית. ובית זה הוא המשועבד לאמם מאחרי חי אביהם. ונעשה הסכם זה בין יחיא ויוסף אלין, ושיעבדו לאמם אותו הבית וגם הבית שיקנה לו יוסף באותו החמשים קרוש, וגם שיעבדו כל נכסיהם, קרקע ומיטלטלין על גב הקרקע דקנו ודעתידין אינון למקני. ונתאשר ונתקיים אותו הבית ליחיא דנן מארעית תהומא ועד רום רקיעא מכר מעכשיו קיים ושריר חיובי מאושר באורח משפטי מוחלט כולל כל תנאי הקיום צמות ומוחלט גמור ופסוק, ואין בו שום תנאי שמפסידו ולא ברירה שתבטלנו, לא בדרך משכנתא ולא בדרך נדוניא, ולא מתוך לחץ, אלא מכר גמור מסור ליחיא דנן ולכל באי כחו אחריו עד סוף כל הדורות, אותו הבית עפרו ואבניו וקירותיו וטיוחו וצרורותיו[56] ודלתותיו, וחצרו עם אילנותיה, ושביליו וכל תעלות מימיו וכל מה ששיך לו כיון שלא הונח במכר זה כלום. ורשות ליחיא דנן מעכשיו לבנות ולהרוס ולמכור ולמשכן וליתן במתנה ולצדקה ולגור ולהתכלכל ולחלק ולהעביר ולהשתמש באותו המכר כדרך שמשתמש כל בעל רכוש ברכושו והמחזיק בחזקתו, כיון שכבר עבר לרשות יחיא דנן בהתאם לקנין הקיים המשפטי, ולא נשאר ליוסף דנן ולא לאמו באותו הבית חוץ ממה שפורט לעיל. ואפילו שבועה לא נשאר על יחיא דנן ואפילו על ידי גלגול לא בדיני ישראל ולא בדיני אומי עלמא. ולא נשאר ליוסף דנן לערער כשיגדיל, כיון שאנחנו ראינו אנחנו והאפטורפוס שזה טובה לו. וגם יוסף דנן הוא כבר בן דעת יותר וראה כל מה שעשינו וראה שהבית רעוע וראה שאחר ההסכם הנ"ל הרס יחיא אחיו את הבית מפני שהוא רעוע וחזר ובנאו. ועשינו את זה ביד יחיא דנן למהוי בידיה לזכו ולראיה בעלמא. ושטר זה לא כאסמכתא ולא כטופסי דשטרי. ונעשה זה בחד בשבא דהוא שיתת עשר יומין לירח אייר (שנת) ב"ע[57] במאתא קאע ביר אלעזב. ומצרי אותו הבית מן

55 כיון שלפי הדין מדור האלמנה שנפל אין היורשים חייבים לבנותו. לכן נתנו לו ב"ד עשרה קרוש כדי שתדור גם אחר הבנייה, ונתנו גם מחלק היתום כי בכל אופן זכאית היא לגבות כתובתה מן הבית.

56 במקור "ושמד'ה" ואין מלה זו ברורה לי די הצורך, אך נדמה לי שהיו קורין לצרורות שמכניסין בין אבני הבנין כדי לכונן עמידתן "שמד' " לכך תרגמתי וצרורותיו.

57 שנת ב"ע לשטרות היא שנת התקי"ט לב"ע.

המערב קנין בנת אלמשרקי, ומן הדרום בית יחיא בשארי ובנת אלמשרקי, ומן הצפון בית סעיד עזירי והרחוב, ומן המזרח הרחוב ואליו פתח שערו ושביל דרכו, והכל שריר וקיים [58], יחיא בן משה יצ״ו [59], שלום בן יוסף בשארי יצ״ו.

ה. שטרות אחדים הכתובים בדף אחד

בתרין בשבא דהוא תמניא יומין לירח תשרי שנת תרין אלפין ותשע שנין (התנ״ח לב״ע) לשטרי במאתא קאע ביר אלעזב דעל בירין דמיין נבעין דילה מתובה ביומא דנן אתא לקדמנא אנן סהדי דחתימין לתתא סעיד בן אברהם חמדי; ואז ענה ואמר: הוו עלי עדים מעתה, וקנו ממני במלת ״מעכשיו״, ברעות נפשי, כד לא באונס, ולא בטעו, אלא בלבא שלימא ודעתא תריצתא, שאני מאשר ומאמת ומודה מעכשיו, שאני קבלתי, ונמסר לי, ובא לידי, מן מ״ו אהרן בן מ״ו סלימאן הכהן עראקי, סך שלושים קרש כסף טהור, שלימי המשקל והמדה [58]. וכאשר קיבלתים ממנו מכרתי לו בהן כל הקרפף [59] המזרחי, שיש לי באדמת וקף [60], קאע ביר אלעזב. גם התאנה שבו, והשער־המזוזות [61] שבו עם הדלת, והשער האמצעי שבו עם מזוזותיו בלי דלת, והקרפף שעל ידו, והמרתף שעל ידו מקורה אשר כלפי בית אברהם גיאת. וגבולות אלו הקרפפות והמרתף הנזכרים לעיל בכללותן כפי שהן, מרוח מזרח הדרך ולשם פתיחת שעריהן ושביל דרכן, ומן הצפון רשות אברהם בן יוסף גיאת, ומן המערב רשות המוכר, ומן הדרום רשות בני אברהם בן יוסף נקאש, כיון שכבר מכרתי לו אלו הקרפפות והמרתף הנז״ל מארעית תהומא ועד רום רקיעא. כל זה מכר מעכשיו שריר וקיים חיובי אמתי משפטי מוחלט, כולל כל תנאי הקיום, צמות וחלוט עובר לגמרי, ואין בו תנאי שיפסידנו ולא ברירה שתבטלנו, אלא מכר מושלם מסור לו ולכל באי־כחו אחריו עד סוף כל הדורות, בנין אותן הקרפפות והמרתף עפרן ואבניהן וגדרותיהן ושבילי מימיהן ואורותיהן ודרכיהן, כפי הנהוג מקודם, חוץ ממעבר המים אשר אל הענבים שיש לי, אשר הכניסה אליו מן הקרפף המזרחי והוא מקורה [62]. ולא הנחתי לפני במכר זה כלום. ורשות יש לו למכור ולמשכן ולתת במתנה ולצדקה ולבנות ולהרוס ולהשכיר ולהשאיל לחלק ולהעביר ולהשתמש כדרך שמשתמש בעל רכוש ברכושו והמחזיק בחזקתו כיון שכבר יצא אותו המכר מרשותי ונעשה ברשותו בהתאם לקנין הקיים המשפטי במעות הנז״ל. ולא נשאר לי באותו המכר כלום וגם לא טענה על המחיר לא בדיני ישראל ולא

58 במקור הניחו כאן חלק מקום חתימה אחת וכנראה שהיה המקום מיועד לחתימת האב״ד הרב סעדיה בן משה אלקטיעי אלא שמאיזו סיבה לא חתם.

59 הוא מרי יחיא בן מוסי אלקרואני, נלב״ע בתשרי בע״ו לשטרות, התקכ״ה לב״ע.

58 במקור ״ואלעיאר״ והכוונה לתערובת הרכבו, שהוא 85 אחוז כסף והשאר נחושת וזה נקרא כסף טהור.

59 בתימן רגילים להבדיל בין ״תגרה״ ו״תור״, את הראשונה מתרגמים חצר והשניה קרפף ולכן תרגמתי כרגיל שם.

60 הקדש מוסלמי, ור׳ לעיל הערה 44.

61 כלומר שהורכבו בו גם מזוזות של עץ.

62 כלומר מעבר המים מקורה.

בדיני אומי עלמא. ושיעבדתי לו כל נכסי בכך, קרקע ומיטלטלין, מיטלטלין על גב הקרקע. דקניתי ודעתיד אנא למקני ואפילו מגלימא דאכתפאי, אני וכל באי־כחי, לו ולכל באי כחו, מהכא ועד עלמא, בכל מה שנזכר ופורט לעיל. וכל זה אחרי אשר באה לפנינו[63] אנן סהדי דחתמין לתתא פרנגייה[64] בת אברהם בן יוסף נקאש, אשת סעיד דנן, ואז ענתה ואמרה: הוו עלי עדים מעתה וקנו ממני במלת "מעכשיו", ברעות נפשי, כד לא באונס ולא בטעו אלא בלבא שלימא ודעתא תריצתא[65] שאני כבר אישרתי וקיימתי וחיזקתי כל מה שעשה בעלי סעיד דנן במכר זה הנז"ל, ולא נשאר לי בכך לא זכות ולא טענה ולא קנין ולא תביעה ולא שיעבוד כתובה ולא שום זכות שאני זכאית לה באיזה אופן מן האופנים המשפטיים, ואיני יכולה לטעון אחר כך ולומר נחת רוח עשיתי לבעלי סעיד דנן במכר זה, אלא כל זה ברצוני ומדעתי. ובטילו סעיד דנן ואשתו פרנגייה דא משטר זה כל מודעי ותנאיי עד סופהון כתיקון חז"ל. ושטר זה לא כאסמכתא ולא כטופסי דשטרי. כען קנינא אנן סהדי מן פרנגייה אשתו ברישא[66], ומן סעיד דנן בתר כן, למ"ו אהרן דנן על כל מאי דכתיב ומפרש לעיל קנין שלם חמור גמור, מעכשיו, בכלי הכשר לקנות בו, והכל שריר וקיים. שלום בא"מ[67] עמרם הלוי[68] נע"ג[69]. משה בן סעדיה אלקטיעי יש"ל[70].

תרגום צד ב' של השטר

בתרין בשבא, דהוא עשרין ותשעה יומין לירח אב י"ל (ייהפך לברכה), שנת תרין אלפין ועשר שנין[71] לשטארי, במאתא קאע ביר אלעזב, דעל בירין דמיין נבעין, דילה מותבה. ביומא דנן אתא לקדמנא אנן סהדי דחתימין לתתא סעיד בן אברהם אלחמדי, ואז ענה ואמר: הוו עלי עדים מעתה, וקנו ממני בלשון מעכשיו, ברעות נפשי, כד לא באונס, ולא בטעו, אלא בלבא שלימא ודעתא תריצתא, שאני מאשר ומקיים ומודה מעכשיו, שאני קבלתי, ונמסר לי, ובא לידי, מן מ"ו הרון בן מ"ו סלימאן הכהן עראקי סך חמשה עשר קרוש כסף טהור חגאר[72]. וכאשר קיבלתים ממנו מכרתי לו בהם כל הסוכה[73] אשר בדרום הקרפף שלי של הנטיעות, והמרתף אשר תחתיה, והמטבח הצפוני אשר בצפון אותה הקרפף, וגבולותיהן בכללותן. מן המזרח רשות מ"ו אהרן דנן ולשם מעבר דרכן, ומן

63 כנראה שעשו את זאת רק לשופרא דמלתא אע"פ שאין צורך בכך כיון שיש לו עוד קרקע כדי כתובתה. אבל במכר השני כנראה לא רצתה עוד לוותר ולהסכים למכר בעל"ה משום כך כתבו ב"ד בפירוש שאין צורך בהופעתה.

64 שם זה לא היה נהוג עוד בימינו.

65 מיושבת.

66 עיין רמב"ם פי"ז מהלכות אישות, הלכה יא.

67 בן אדוני מורי.

68 הוא הידוע בשם מרי סאלם אלחמדי.

69 נחלו עדן גן, ומוסב על אביו.

70 יחי שמו לעולם.

71 התנ"ט לב"ע.

72 עיין לעיל הערה 52, וכן הערה 58.

73 חדר קטן שאת גגו פותחין בתשרי ועושין בו את הסוכה נקרא "סוכה".

הצפון רשות אברהם בן יוסף ג׳יאת׳, ומן המערב רשותי, ומן הדרום רשות יוסף בן אברהם נקאש, כיון שכבר מכרתי לו מכר זה הנז״ל המבואר ומסוים בין הגבולות הללו מארעית תהומא ועד רום רקיעא, מכר זה מעכשיו שריר וקיים חיובי אמיתי משפטי מוחלט, כולל כל תנאי הקיום, צמות וחלוט, גמור ופסוק, ואין בו תנאי שיפסידנו ולא ברירה שתבטלנו, אלא מכר גמור מסור לו ולכל באי־כחו אחריו עד סוף כל הדורות, כל אותו המכר הנז״ל, אפרו ואבניו וגדריו וקורותיו ועציו וטיוחו וצרורותיו [74], לא הנחתי לפני במכר זה כלום. ורשאי הוא בכך למכר ולמשכן וליתן במתנה ולצדקה ולבנות ולהרוס ולהשכיר ולהשאיל ולחלק ולהעביר ולהשתמש כדרך שמשתמש בעל רכוש ברכושו והמחזיק בחזקתו, כיון שכבר עבר מכר זה מרשותי ונעשה ברשותו בהתאם לקנין הקיים המשפטי במעות הנזכרים לעיל. ולא נשאר לי באותו המכר כלום, וגם לא טענה על מחירו, לא בדיני ישראל ולא בדיני אומי עלמא. ושיעבדתי כל נכסי בכך, קרקע ומיטלטלין, מיטלטלין על גב הקרקע, דקניתי ודעתיד אנא למקני, ואפילו מגלימא דאכתפאי, אני וכל הבא מכחי אחרי, לו ולכל באי כחו אחריו, מהכא ועד עלמא, על כל מה שנזכר ופורט לעיל. ובטילית משטר זה כל מודעי ותנאיי עד סופהון כתיקון חז״ל. ושטר זה לא כאסמכתא ולא כטופסי דשטרי. כען קנינא אנן סהדי מן סעיד דנן למ״ו אהרן דנן, על כל מאי דכתיב ומפרש לעיל, קנין שלם חמור גמור מעכשיו, בכלי הכשר לקנות בו. ולא הוצרכנו [75] לקיום מאשת סעיד דנן כיון שיש לו עוד קרקע ומיטלטלין יותר מכדי כתובתה. וקנין זה הנז״ל הוא באדמת וקף קאע ביר אלעזב, והכל שריר וקיים, שלום בא״מ עמרם הלוי נע״ג, משה בן סעדיה אלקטיעי יש״ל.

בפנינו, אנו העדים חתומי־מטה, כשבא לפנינו מ״ו הרון בן מ״ו סלימאן הכהן עראקי, והודה שכל הקנין הנזכר לעיל והנזכר מאחורי שטר זה, שמכר אותו לאביו, ושכבר קיבל ממנו כל המחיר הנזכר בשטר זה, ולא נשאר לו לא זכות ולא טענה ולא תביעה, לא בדיני ישראל ולא בדיני אומי עלמא, והודאה שזו שרירא וקיימת באורח משפטי, והיתה הודאה זו בחמשא בשבא דהוא חד יומא לירח מרחשון שנת תרין אלפין ותרי עשר [76] שנין לשטארי במאתא קאע ביר אלעזב דעל בירין דמיין נבעין דילה מותבה, והכל שריר וקיים. שלום בא״מ עמרם הלוי נע״ג. משה בן סעדיה אלקטיעי יש״ל.

בפנינו, אנו העדים החתומי־מטה, קנו יוסף וסאלם בני סעיד בן אברהם חמדי, ואמם פרנגייה בת אברהם נקאש, קנין שלם מעכשיו, בכל תנאיו המשפטיים, שהם מודים ומאשרים ומקיימים מעכשיו, שהם קיבלו, ונמסר להם, ובא לידם, מן מ״ו סלימאן בן כמהר״ר יוסף הכהן עראקי סך עשרים חרף מן המעות העוברים במדינת צנעא. וכאשר קיבלום ממנו מכרו לו בהם מעבר מי הגשמים הבא מבית מרי סלימאן דנן לתוך גינתם הנזכרת מעבר לשטר זה. מכר זה מעכשיו שריר וקיים, חיובי אמיתי משפטי מוחלט כולל כל תנאי הקיום, צמות וחלוט, ולא נשאר להם לא זכות ולא טענה בדמיו לא בדיני ישראל ולא

74 עיין לעיל הערה 55.

75 כנראה שסירבה הפעם להסכים למעשה בעלה ור׳ לעיל הערה 63.

76 התס״א לב״ע.

בדיני אומי עלמא. כל זה מרצונם ומדעתם, ואם [77] יעברו על קנין זה הרי הם מחוייבים לממשלה במה שמחוייב כל העובר עליו וגם בתקנה [78]. כל זה ברצונם ומדעתם בביטול כל מודעי ותנאיי עד סופהון כתיקון חז״ל. ושטר זה לא כאסמכתא ולא כטופסי דשטרי. ונעשה קניין זה בחד בשבא דהוא תלתין יומין לירח ניסן, דהוא ר״ח אייר שנת תרין אלפין ותרי ע׳ וד שנין [79] לשטרי במאתא קאע ביר אלעזב והכל שריר וקיים. שלום בא״מ עמרם הלוי נע״ג. משה בן סעדיה אלקטיעי יש״ל.

ו. שטר מקוצר

מכיון שאבד שטר החלוקה שנעשה בין יורשי יחיא בן סלימאן אלקאפח, בבית שירשו מן יחיא דנן, ברחוב בית כנסת [80] מ״ו יחיא הלוי נע״ג, באו לפנינו מוסי׳ בן יחיא דנן, וסאלם בן אחיו סלימאן, וביקשו שנעשה להם תוכן השטר בהערכת חלוקת אותו הבית, מכיון שאנחנו היינו בכך. והנה מה שנתברר לנו, שהחלק הדרומי באותו הבית הוברר לאברהם בן יחיא אלקאפח בתור חלקו בשליש אותו הבית, עולה כותל החלוקה בפרוזדור מן המזרח עד המערב, באופן ישר, לפי העמוד הדרומי אשר מימין השער החיצון. וגם בחצר כך, יעלה הכותל מן המזרח עד המערב מעל הכותל התחתון, והחדר הדרומי ובית הכסא עד התקרה, ומצורף לכך גם המחסן אשר בפרוזדור האמצעי, חוץ מן המחסן שבתוך אותו המחסן אשר סויים בצוואה לבעלי חוב. ומצורף לכך הצד הדרומי בקרפף, לפי ריבוע החדר אשר נתיחד לאברהם דנן, ובתי־כסאות שבקרפף, תחת החדר הנז״ל. כל המדורים האלו הובררו לאברהם דנן. ושאר הבית בכללותו למוסי׳ ולבני אחיו סלימאן. וכיון שמוסי׳ בזבז את חלקו, והרס את החדר העליון, ומכר את העליה שבו, ולא נשאר לו מחלקו אלא זכות המעבר והוא החדר שכלפי הרחוב, אחר כך מחל מוסי׳ דנן לבני אחיו סלימאן כל זכות שנשארה לו באותו הבית, כנגד החובות שטוענים עליו הפחת שפחת להם בגלל ההרס; ולא נשאר למוסי׳ דנן באותו הבית שום זכות ולא שום טענה ולא שום תביעה, וקנה מוסי׳ דנן קש״מ [81] כת״ר [82] ז״ל על כל הנזכר, ועשינו את זה ביד יורשי סלימאן בן יחיא דנן לראייה בעלמא ולזכו, יום ה׳ ר״ח אייר בקל״ב [83] והכל קיים. יוסף [84] בן שלום אלקארה יצ״ו ס״ט [85]. אברהם בן מ״ו אהרן מנזלי יצ״ו ס״ט. יחיא [86] בן שלמה אביץ׳ יצ״ו ס״ט.

77 כנראה שהיתומים העניים האלה הציקו למשפחת עראקי על ידי סתימת מעבר מי הגשמים העוברים מבית כהן לפרדס היתומים וגרמו לשטפונות בביתו, לכך הוצרכו ב״ד לאיים עליהם כי במקרה שיפרו את המכר והקנין ייענשו על פי חוקי הממשלה.
78 כינוי לחרם ונידוי.
79 התס״א לב״ע.
80 כניס בית אלשיךּ׳.
81 קנין שלם מעכשיו.
82 כתיקון רבותינו.
83 התקנ״א לב״ע.
84 מחבר ספר ״זבחי אלקים״ על דיני שחיטה, בנו היה מרי סלימאן אלקארה.
85 ס״ט — ר׳ לעיל הערה 24.
86 דרך אגב: הר״ר שלום בן יהודא מנצורה כתב בגליון שו״ת רדב״ז שהיה לו, ונמצא כעת ברשותי,

בתאריך זה לא נתקיים[87] החוב על היורשים, ששועבד בו המחסן המסויים בשטר החלוקה לעיל, ונישום אותו המחסן לרשות אברהם בארבעה קרוש וחצי צרפתי[88]. יוצא מזה על חלקו של אברהם קרש וחצי חגר, ונתננו ליורשים בשלשה קרוש, המגיעים להם מזה, מחלקו של אברהם, והיא חתיכת הפרוזדור האמצעי שהוברר לאברהם בצד הדרומי; ועשינו זאת לפי שראינו בכך תועלת לנעדר וליורשיו; והיה זה בנוכחות מוסי' בן יחיא אלקאפח ובני אחיו סלימאן; ונשאר קרוש וחצי חלק מוסי' דנן באותו המחסן, אצל בני אחיו סלימאן, בחלקם, חוב מוטל עליהם לכל זמן שיתבענו מוסי' דנן. ועשינו את זה ביניהם בזמנו יום ב' י"ג אלול בקל"ה[89] והכל קיים, הצעיר יוסף בן שלום אלקארה יצ"ו ס"ט. הצעיר יחיא בן שלמה אביץ' יצ"ו ס"ט.

ז. לתקנת הציבור

קול שאון מעיר, כאיש מלחמות יעיר, קול יחולל אילי הארץ, ואנשי הלבבות ישאגו בקול שחץ[90], בפשוע ארץ, ביום היתה לכלה וחרץ, על סגניה ושריה, לבנות גדריה ולגדור פרץ, ועל הרועים לשמור העדרים, ממעונות אריות מהררי נמרים, עליהם לבקש האובדות, ולחזק הנחלות, לקדם ברועים ובמקלות, אף כי שה פזורה, היום דלה ורזה, אשר למבראשונה ברית אלקינו שמרנו, ובאחרונה חטאנו ומרדנו, והכעסנו בכל ענין, ולקינו בלא מנין, ואם נחדל מעושק ידינו, לשמור תורת אלקינו, אין פרץ ואין יוצאת, ואין צווחה ברחובותינו, אכי"ר.

בהיות אשר ראינו ונתון אל לבינו אנו חתומי־מטה, כי בעונותינו הרבים בזמן הזה ירדנו לתחתיות, ודלונו עד מאד, הן מצד יוקר השערים הן מצד מיעוט פרנסתינו, ודבקו צערינו[91], ונפתחה את אמתחותינו, וגם ראה ראינו, הן בעון חוללנו, כי יסודי תורתינו הקדושה יחדיו אומללו, וגדר מצוותיה נהרסו ונפלו, ברבות הפריצים, איש כל הישר בעיניו עושים, מבלי הוכיחו על פניו, ובעבור זה עלה במחשבה לפנינו, לתקן הענין ככל אשר תמצא ידינו, אם מן השמים יסייעונו, ויהי נועם ה' אלקינו עלינו, ועל ידי זה תעלה ארוכה למחלתינו, ורפואה למכתינו, ככל אחינו אנשי גאולתינו, החוסים בצל המלך[92] אדונינו, ירה"ה ותינשא מלכותו אכי"ר, כי כן חלינו פני קצת יחידים מבני עמינו, כל איש

וז"ל: "פעם אחת גירש יהודא כהן את אשתו ברכה בת מ"ו יחיא אביץ' ז"ל וקודם בוא הב"ד הפחידה בעלה באמרו אם לא תמחול ישחטנה בסכין, וכשבאו ב"ד אמר להם הבעל כבר מחלה כתובתה, אמרו לה: מחלת לו, אמרה הין, וכתבו הגט וניתן לה, וכשהגיעה אצל אביה סיפרה לו את המאורע ותרה לו עד מות, וחייו לשאול הגיעו. הלך אצל בני תורה ונתקבצו והעמידו את שניהם לדין, ואמרה אירע כך וכך, וגם הוא אמר לי שהכתובה היא נייר שאין בו ממש, ופסקו שכיון שהטעה אותה וגם הב"ד לא פירש לה סכום הכתובה הויא מחילה בטעות וחייב לשלם". זה לפני כעשרים וחמש שנים.

87 הנושים מחלו ליורשים כל החובות.

88 הוא ה"מריה טרזה" הנקרא "קרש חגר" ור' לעיל הערה 52.

89 תקנ"ד לב"ע.

90 כקול חיית יער, וכן תרגם רס"ג באיוב כ"ח ומ"א, שחץ — אלסבאע.

91 שבאו עליהם צרות בזו אחר זו.

92 הכוונה על הסולטאן התורכי.

משכיל ומבין, יודעי דת ודין, ותהי הפצירה פינו אל מעכ״ת [93] לאמר החלצו מאתכם, לכבוד אלקיכם ואחיכם, לעמוד על המשמר, ולקבע ועד שתי שעות בשבוע, לפקח על כל צרכי עירנו, ולהורות איזה אנשים ונשים, אשר ארחותיהם עקשים, ולתקן כפי כחם וידיעתם כל מעוות, מדרך התורה והדת, ולחזק כל בדק, הנראה בעיניהם אמת וצדק, וכל ענין הנאות להם, גם לנו יאות, ויד הרה״ג אב ב״ד הצדק [94] יש״ל תהיה להם מעיר לעזור, ואם יוצרכו למנות מתחת ידיהם לאיזה צורך ליהודים, להם ניתנה הארש [95], וידם כידינו להרים, וכל המצטרך להם להוציא לצרכי צבור, מהצבור יקחוהו, כאשר עיני שכלם תראה ולא יעברנהו, ואל יהיו מוכשלים ח״ו בשבילנו, בשום נזק להפסד הבא עלינו, וזה חסדם אשר יעשו עמנו, ישלם ה׳ פעלם ויהיו בעוזרינו, ולהיות אמת וצדק באנו על החתום. יום ה׳ לסדר הבו לכם אנשים חכמים ונבונים וידועים וכו׳, שנת בקצ״ז [96]. ואשר ניקבו בשמות אנשי הועד המה יבואו אחרינו על החתום ג״כ יש״ל אמן כת״ר מ״ש [97]. הצעיר סלימאן סאלם צאלח יצ״ו. הצעיר יחיא בן סאלם אלבדיחי יצ״ו ס״ט. הצעיר חיים בן מ״ו יוסף קרח יצ״ו ס״ט. הצעיר סעיד בן יוסף אלמשרקי יצ״ו ס״ט. הצעיר סאלם בן סאלם שמן יצ״ו ס״ט. הצעיר יחיא בן סלימאן אלקאפח יצ״ו. הצעיר יוסף בן סאלם אלבדיחי יצ״ו. הצעיר יוסף בן לא״א אהרן כהן. אני מסכים להקים דגל תורתינו הקדושה על נכון על הנבחרים קל וצעיר חיים בן סאלם נדאף יצ״ו. הצעיר סעיד סלימאן צאלח יצ״ו. הצעיר אברהם בן סאלם שמן יצ״ו. הצעיר פנחס בן יחיא פנחס יצ״ו. הצעיר יוסף בן מ״ו יהודא גזפאן יצ״ו ס״ט. הצעיר מוסי׳ בן יחיא יצחאק. הצעיר סאלם שלמה טירי יצ״ו. הצעיר סלם יוסף הלוי שיך׳ יצ״ו. הצעיר יעיש בן סאלם אלגמל יצ״ו. הצעיר הרון משה יצ״ו. יחיא הרון (חותמת). הצעיר שכר בן דוד דרין יצ״ו. הצעיר דאוד בן סאלם מנזלי יצ״ו. הצעיר יחיא בן מ״ו סאלם כריף יצ״ו. הצעיר יחיא בלא״א אברהם כסאר ס״ט. הצעיר סאלם בן סלימאן ארצבי. הצעיר סלימאן בן יחיא עמר יצ״ו. הצעיר חלקיה בן לא״א מ״ו יחיא אלצארם יצ״ו. הצעיר יוסף בן אברהם תאם יצ״ו. הצעיר חיים.

ו. שחיטה וכשרות

בכפרים, ובערי השדה, ראו בהרשאה לשחיטה כסמיכה לרבנות ונשתדלו מאד ללמוד דיני שחיטה והלכותיה כדי לקבל תואר ״מארי״. אך בעיר צנעא, ובעיירות הגדולות, לא ראו בכך ענין של גדולה, שכן אין השוחט נקרא ״מארי״, ואינו נוחל שום כבוד בשל היותו מורשה לשחוט. הצעירים בעיר צנעא השתדלו ללמוד דיני שחיטה בין שאר לימודיהם, רק כדי שלא יזדקקו לאחרים בעת הצורך *.

93 הכוונה לאב ביה״ד כמהר״ר סלימאן אלקארה.
94 ר׳ ההערה הקודמת.
95 מן ״וארשת שפתיו״, (תהלים כא, ג) שפירושו דיבור והבעה.
96 התרמ״ו לב״ע.
97 כן תהא רעוא מן שמיא.

* היו גם נשים שוחטות גם בכפרים וגם בצנעא הכרנו אשת אחד הלמדנים שהיתה בקיאה ושוחטת. ואינם חוששים למנהג אשכנז הובא בב״י יו״ד סי׳ א. ועיין מהרי״ק. רס״ג כתב שענן ראש הקראים כסל שחיטת הנשים והאריך בדחיית דבריו (פורסם ע״י צוקר ב„סורא" תשיז—תשיח) גם הקראי קרקסאני תמך בשטת ענן.

שכר שחיטה כיצד ומתי. השחיטה אינה בחזקת פרנסה לפי שבדרך כלל היא נעשית חנם אין כסף, ובפרט שחיטת עופות. מעולם לא קיבל שוחט עופות אף פרוטה בשכרו אלא רק "ברוך תהיה" — אם הגבר הביא את העוף, או "לַךְ אַלקוַא"[1] — אם אשה הביאתו. אך אם הובא על־ידי קטנים, גם תודה זו אין השוחט מקבל. ומכיון שהשוחטים מרובים אין זה טורח גדול, על שוחט זה או אחר, לשחוט שנים שלשה עופות ביום אחד, ואין בכך משום הפרעת עבודתו. ואולם השוחט בהמה דקה או גסה מקבל מעט בשר מאותה בהמה. על־פי רוב היו נותנים לשוחט נתח מ"בית השחיטה" הנקרא "בי־ברוך" ועוד כלשהו משאר הלקי הבהמה. יש כפרים שנהגו ליתן לשוחט את הראש. טובי־לב הוסיפו גם נתח בשר טוב *.

לימוד דיני שחיטה לא היה כרוך בשום קשיים, כי בדרך כלל המורים השתדלו ללמד לתלמידיהם הגדולים, בין שאר הלימודים, גם דיני שחיטה. גם כשהמורה אינו שוחט בעצמו לא היה נמנע מללמד לתלמידיו דיני־שחיטה. לימוד דינים אלו נעשה בעיקר בשני ספרים בלבד, ספר "היד החזקה" להרמב"ם וספר "מקור־חיים" למהרי"ץ בן יעקב. הרוצים להתמחות יותר במקצוע זה מעיינים עוד בספר "זבח־תודה" או כל חיבור אחר מחיבורי חכמי־תימן או גם בש"ע יו"ד. כידוע נכתבו בתימן חיבורים רבים בדיני שחיטה כיון שהם צורך חיוני בכל בית ובכל יום. תלמידים המסיימים לימודיהם בדינים אלו אצל מורם פונים לאחד הרבנים הגדולים, נבחנים לפניו אם לעוף בלבד ואם לעוף ולבהמה. הבוחנים היו שואלים ישר לענין, והמשיב משיב כהלכה, ולא בדרך "היכי תמצי" כי אינם מחשיבים התחכמויות סרק כאלה. ונהגו הבוחנים לבדוק תחלה אם יש לתלמיד רגישות טובה בבדיקת הסכין ואם יכול הוא להרגיש בפגימה דקה שבדקה, ורק לאחר מכן ניגשים לבחנו בידיעת ההלכה. אך אם אין רגישותו מניחה את הדעת אין בוחנים אותו בידיעת ההלכות לפי שממילא לא יצלח להיות שוחט. על פי רוב היו התלמידים בוחנים את עצמם בחינה מוקדמת אצל איזה שוחט, ידיד או קרוב, כדי לעמוד על מידת רגישותם בפגימת הסכין ורק אחר כך לומדים. במשך זמן לימודיהם מאמנים את ידיהם, בתפישת העוף ושחיטתו, לפני מורם או לפני אחרים. כאמור אחרי שהבוחן נוכח, שהנבחן מרגיש בפגימה דקה, בוחנו בידיעת הדינים, אם נמצא בקי ויודע הריהו מזמינו להביא עוף ולשוחטו לפניו, וחוזר ושוחט עוד עוף ועוד עוף במשך שלשה ימים שאינם רצופים. אם נמצא בקי ומהיר במלאכה ניתנת לו ה"הרשאה". העוף הראשון שהנבחן שוחט לפני הבוחן מניחו לבוחן דרך הוקרה וכבוד, כי אין הבוחן מקבל שום שכר בעד טרחתו.

הסמיכה, נקראת "הרשאה" (בתקופה שבה נבחן אומרים "בְּירתְשִׁי" "סַאר יִרתְשִׁי") נוסחתה שונה היא במחוזות השונים. בעוד שבצנעא הנוסח הוא קצר ובעברית קלה, הרי בשאר המחוזות העדיפו את הארמית, אם משום שכך נהגו מקדם קדמתה, ואם "בדיל לאחזויי ידענותא דיכלין לאשתעויי בלישנא דרבנן קמאי". אעתיק כאן ארבעה נוסחים, שנים מרבני צנעא, אחד מבית־דין רדאע, ואחד ממחוז שרעב.

1 "לך הכוח" — מעין "חזק ואמץ".

• מנהג עתיק הוא ליתן לשוחט בשר, ראה ביצה מ ע"א „רב חנא בר חנילאי" ורש"י שם ד"ה „תלא" וממה שכתב רש"י „טבחי" משמע שקצבים רבים היו נותנים לו. יאם לא בשכר שחיטה למה נותנים לו.

א. משנת התר"ל לב"ע שניתנה לזקיני ז"ל

בהיות אמת וצדק, שבא לפני התלמיד הבחור והנעים, יחיא בן סלימאן בן סאלם אלקאפח, והסדיר חמשה דברים בטעמיהן וחלוקיהן, וגם סר סכין ובדקה בדיקה יפה והגונה, והרגיש אפילו בפגימה דקה, ושחט בה שחיטה מעולה, באימון היד, וזריזות, בלי התעלפות כלל. וכיוון שראיתי אותו בקי, נתתי לו רשות לשחוט ואין עליו מחאה משום אדם, וחפץ ה' בידו יצלח, ויגדיל תורה ויאדיר. יום ו' סדר ומי יתן כל עם ה' נביאים שנת בקפ"א, הצעיר חיים בן מ"ו יוסף קרח ס"ט.

ב. משנת התרמ"ה בחתימת ביה"ד צנעא

כבר הופיע יחיא משה אלכ'יאט, והסדיר לפני הלכות שחיטה, ושבעים טרפיות בספר הנשר הגדול רבינו הרמב"ם ז"ל. ושאלתי אותו על כל דין ודין והשיב על מותר מותר ועל אסור אסור, וגם סר סכין לפני ובדקה בדיקה יפה והגונה, והרגיש בפגימה כל שהיא, וגם שחט עוף לפני, ונמצא בקי בהלכה ובמלאכה, ונתתי לו רשות לשחוט בהמה חיה ועוף, לו ולאחרים עמו, ואין עליו מחאה משום אדם. והשבעתי אותו שיהיה מחזר על לימודו, וזהיר בבדיקת הסכין, כמו שצוו חז"ל. ואם יזדמן לידו איזה הוראה יצרף עמו הבקיאים, כי היכי דלמטייה שיבא מכשורא, וחפץ ה' בידו יצלח, ואמינא לפועלא טבא אישר חיליה. יום ה' סדר ומשה היה רועה, טבת בקצ"ו, הצעיר סלימאן בן מ"ו יוסף אלקארה ס"ט הצעיר יחיא בן מ"ו סאלם אלכהן ס"ט, הצעיר יוסף בן דאוד אלמנזלי ס"ט.

ג. מבית דין רדאע משנת התר"ץ

בסייעתא דשמיא, ורעותא דאלד'א עלאה, אתא לקדמנא גבר חכים וסוכלתן, צאלח בן סאלם אקצ'ע, וסר סכיניה קמאנא, ואשתכח שפיר, ובקי, ויאי בכל מילי, בדעתא ובחכמתא ובסוכלתנותא והימנותא וענותנותא. וכיון דחזיתי יתיה בזריזותיה, בהלכות שחיטה ובדיקת הסכין ובכל דיני שחיטה, בקושיותיה ובתירוציה, ובכל מליא דפריש. ושאלנא יתיה ואמר על אסור אסור ועל מותר מותר. וארשינא יתיה למיכס עופי ובעירי וחיותא דכיא. ושרינא לכל ישראל למיכל משחיטתיה. ולא אית לבר נש דימחי בידיה, מחמת דאשתכח מהימן הוא ויאות. וחזינא לאסמכותיה ולתקפא בידיה, ומרי שמיא יתקיף בימיניה דדחלי שמיא. וכבר הוא מושבע מהר סיני שיחזור על תלמודיה בכל שבועא וירחא. וכתבנא דנן לחיי ולשלמא ולזכו לראיה. יום א' בשבת א"ך לחודש רחמים, אני לדודי ודודי לי, שנת ויעבר אברם בארץ לשטרי, וקיים. הצב"י מקוה ומיחל לחסדי אהיה, בצלו נחיה, בסדר ושב ה' אלקיך את שבותך וריחמך, עוץ' בן מ"ו מנצור נגאר ס"ט. צאלח בן מ"ו עואץ נגאר.

ד. נוסח שרעב משנת התרצ"ז

ראשית חכמה יראת ה' שכל טוב לכל עושיהם, תהלתו עומדת לעד, סלסליה ותרוממך תכבדך כי תחבקנה; סלסליה ותרוממך ובין נדיבים תושיבך; כי אורך ימים ושנות

חיים ושלום יוסיפו לך; אורך ימים בימינה בשמאלה עושר וכבוד; את מי יורה דעה ואת מי יבין שמועה גמולי מחלב עתיקי משדים. ברשות מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא, ברשות מלאכי מעלה וברשות משה רבינו עליו השלום וברשות בית־דין של מעלה ושל מטה, וברשות חמשה מלאכים ארגמן בא לפני בני התלמיד הטוב חסן יודא יצ"ו, ונתתי לו רשות מאחר שלימדתי אותו דיני שחיטה ודיני טריפות ודיני חילוקים, והרי אני מזהיר אותו שיהא בקי וזריז ומבין ועוסק ויודע בדיני שהייה ושהיותיה, ובדיני דרסה ודרסותיה, ובדיני חלדה וחלדותיה, ובדיני הגרמה והגרמותיה, ובדיני עיקור ועיקוריה, ובדיני טריפות וטריפותיה, ובדיני ספיקות וספיקותיה, ובדיני סכין ובדיקותיה, ובדיני נבלות, ובדיני חסירות ויתירות, ובדיני סיכסוכים, ובדיני איסור והיתר, שיהיה יודע להכשיר ולהטריף ולהאסיר ולנבל, ואתנינא עליה שיהא צריך ללמוד ביום ובלילה בכל דיני כללות ההלכה, ולימוד במקרא ובמשנה ובתלמוד וגמרא וקבלה, ויהיה שואל ומשיב ומקשה ומפרק לשם שמים, וימעט שינתו ושתיית יינו, וימעט מתאותו בכל מאכליו, ובלבד שלא יתגאה על הצבור, ותהיה יראת ה' בלבו, ושלא יעשם עטרה להתגדל בהם ולא קרדום לחפור בהם, אלא יעשה עצמו כאחד מהקטנים. ומאחר שהוא בקי בבדיקת הסכין ובאימון היד ארשינא יתיה למיכס תורין ועופין וענין ובני יונה וחיה, ושיהיה בקי בסוכלתנותא והימנותא וענותנותא. ושרינא לכל בר ישראל למיכל משחיטתיה ולא בר נש די ימחי בידיה מחמת דמהימן הוא, וחזינא מן דינא לאסמכותיה ולאתקופי בידיה ומארי דשמיא יתקיף בימינא עליה דרחצן שמיה, וכתבנא ליה לחיי ולזכו ולשלמא. ובתנאי שיחזור על תלמודו בכל יום ובכל חדש ובכל שבוע עד שנה תמימה, ואחר כך אם נאנס ולא היה לו פנאי בכל חדש ובכל שבוע, ויקיים עליו מקרא שכתוב לא ימושו מפיך ומפי זרעך ומפי זרע זרעך אמר ה' מעתה ועד עולם, יום ב' כח לחודש סיון ברמ"ח לשטרי. ושווו הצעיר יודא חסן. הצעיר שלום בן משומר מזרחי נע"ג שליח ב"ד צנעא בדקתיו בשנת ברנ"ו לשטרות ושלום על ישראל.

אעפ"י ששוחטים רבים היו בעיר, וכל בעל־בית היה רשאי להזמין לביתו כל שוחט שירצה, הרי בדרך כלל היו מכבדים בשחיטה המיועדת לסעודה של מצוה את גדולי הרבנים. דבר זה נחשב לא רק כהוקרה לאותו הרב השוחט אלא גם ככבוד לבעלי המשתה.

ואולם השחיטה בשביל האטליז, שהבשר מיועד למכירה בצבור, היתה מסורה לרב הראשי, שהוא אב בית הדין. כשכר שחיטה היה מקבל על כל ראש בקר כשנים שלשה קילו בשר, מניח לעצמו די צורך משפחתו ומוכר את השאר, לא בשוק, אלא, לכמה אנשים ממוקיריו, שהיו רגילים לבוא ולקנות ממנו את עודף הבשר. בדמי הבשר הנמכר משלים הרב הראשי את כלכלת משפחתו. בשר זה שהשוחט מקבל נקרא בשם "שחיטה". בדור האחרון רבו הסיכסוכים והסיבוכים בקהלת יהודי צנעא והיו שם שלשה שוחטים ששחטו בקביעות בשביל האטליזים. ומכיון שלא היתה הקפדה שרק הם ישחטו — נמצאו קצבים שהזמינו גם שוחטים אחרים מתוך כל מיני חישובים תועלתיים. כמובן שכל השוחטים היו בקיאים ובעלי הרשאה.

בתי מטבחיים קבועים — לא היו שם, אלא כל קצב קונה בהמות לעצמו כרצונו, מביאם

לתוך ביתו ושוחט בחצירו בכל זמן שירצה. בדרך כלל היו הקצבים עוקבים ומתחקים זה אחרי זה, מי ישחט וכמה ישחט, כדי שלא יהא עודף בשר בשוק. חסרון סידורי־קירור גרם, שכל בשר שנשאר למחרת היה נפסד, ואפילו שלא נפסד — כגון בימי קור וכפור — היה נמכר הבשר שלא נשחט ביומו בחצי המחיר. בימי חול, שמכירת הבשר בהם היתה מועטת, היו חלק מן הקצבים משתתפים בנשחט אחד ומחלקים בשרו ביניהם לשלישיב ולרביעים בשביל המכירה באטליזיהם.

את הנשחט היו מלעיטים, בערב שלפני השחיטה, בכמות גדולה של מלח. אומרים שזה מטעים את הבשר. ואינם משקים אותו עד שיצמא מאד, ובחצות משקים אותו מים מרובים כדי שיכבד הבשר לפי דעתם, גם שיהיה העור קל להפשטה [2], וכדי שאם יש איזו סירכה קלה בריאה — תינתק מאליה [3].

כשעה קודם עלות השחר היה שולח הקצב אחד מבניו להזמין את השוחט. השליח נוטל בידו נר של חלב, הולך לבית הכנסת של השוחט, ומזמין אותו משם ויחד הולכים לאור נר זה. הגיע השוחט, עוקדים ומשכיבים את הנשחט במרחק מה מן הגומא, שבה מתקבץ הדם, (לפי שאסור לשחוט לתוך גומא). השחיטה נעשית תמיד בלילה, לאור נרות של חלב, כדי שבשעות הבוקר המוקדמות יוצא הבשר לשוק בעודו טרי. כשהשוחט עובר בלילה מתקהלים סביבו כלבי העיר הגדלים ברחובות [4] ומלווים אותו עד מקום השחיטה כדי ללוק את הדם. תוך כדי כך הם זוקפים ומנדנדים את זנבותיהם כאילו היו מתחנפים אליו ומחבבים אותו.

אין השוחט מושיט ידו לגוף הבהמה סמוך לשחיטתה כדי לבדוק את ריאתה בדיקה פנימית, אלא שוחט והולך לו. הקצבים תולים את הבהמה ברגלה על שלשה כלונסאות הקשורים יחד בראשיהם ונזקפים בצורת משולש ונקרא "סִיבָה", מפשיטים את העור, קורעים את הבטן, מוציאים את איברי המאכל, מעבירים את המיעים בין שתי אצבעות כדי לנקותן (יְמַצְּרוּ) ובינתים הן נבדקות אם אין בהם שום דיבוק וסיבוך. אחר כך קורעים את הטרפש, והיא המחיצה המבדלת בין איברי המאכל ואיברי הנשימה, מוציאים את הריאה בזהירות שמא דבוקה היא לצלעות או לחזה. אם אין שום דיבוק מוציאים אותה ונופחים אותה. אם יש דיבוק — חותכים עמה כל בשר הצלעות, או החזה, מסביב לדיבוק, ומביאים אותה לפני השוחט לביתו לבדיקה, והוא הדין אם מצאו בה אפילו סירכה קלה שבקלות. הבודק, מפרק את הסירכות בסכין חדה וחלקה, שכך נהגו מקדם קדמתה (גם בארצות המערב מפרקים את הסירכות בסכין) שם רוק על מקום הפירוק ונופחים, אם לא ביצבצה הריהי כשרה.

בעניני טריפות לא נהגו לפסוק לחומרה אלא לקולא, ונכון יותר לומר גם לא לקולא אלא כעיקר הדין, וכמבואר בספריהם של חכמי־תימן, מפני שאין הגוים שם אוכלים בשר משחיטת ישראל, ואף לא נוגעים בו כי טמא הוא להם. לפיכך כשהבהמה ניטרפת מצילים ממנה עורה

2 ר׳ פירוש רש״י בסוף מסכת ביצה.
3 ר׳ פירוש הרמב״ם שם.
4 אפילו הקצבים לא היו מגדלים כלבים בבתיהם בהתאם לאיסור שהטילו חז״ל באמרם "ארור המגדל כלבים" — הרמב״ם הלכות נזקי ממון פ״ה, הל׳ ט׳. עפ״י הגמרא ב״ק, פג א׳.

וחלבה בלבד. חלק זעיר מבשר הטריפה היה נמכר בדמים מועטים ביותר לבעלי בתים למאכל לתרנגולים והשאר נזרק לכלבים.

אחרי ההכשרה מוציאים את הבשר לאטליז למכירה, ושם אין מוכרים בשר אדום לבד ובשר רגיל לבד וכו׳, אלא כל הבא לקנות, ואפילו כמות מועטת, מקבל בשר שומן ובשר אדום וחתיכת כבד וכרס ומיעים ועצמות בתערובת יחסית והכל נשקל ביחד ונמכר ביחד. סבורים נעשה יותר טעים ויותר ערב כשהבשר מעורב מחלקי בשר שונים. כשאדם הולך לקנות בשר אומרים ״ישרך״; כמות הבשר שאדם קונה ליומו נקראת ״שְׁרְכָה״, ואולי ענינו השתתפות או נטילת חלק. מושג זה הוא כנראה שריד מדורות קודמים, כשהיו נמנים על הזבח וכל אחד מקבל ממנו חלק מסויים. וכך נוהגים עד היום בכפרים, שנמנים על הזבח וכל אחד מקבל שמינית או חצי רבע שמינית וכיוצא.

בשוק הבשר רבה ההתחרות בין הקצבים, שכל אחד מזדרז להיפטר מסחורתו ויפה שעה אחת קודם. לעתים רחוקות מתקשרים הקצבים ביניהם כדי להעלות את המחיר. אך גם זה נשאר למראית עין בעוד שבסתר היו מוזילים לקונה ובלבד שיקנה. כל אחד ידע שחבירו מוריד את המחיר בסתר, אבל היו משתדלים עד כמה שאפשר להעמיד פנים שהם שומרים על ההסכם. בהגיע שעות הצהרים קשה מאד לעבור לפני האטליזים לפי שהקצבים תופשים ממש כל אדם ומשדלים אותו שיקנה בשר בזיל הזול וגם בהקפה, שכן אם יישאר הבשר למחרת היום יהא נפסד, בייחוד בימי הקיץ החמים.

הקצב עצמו מנקר את הבשר שבאטליזו, מוציא את החלקים האסורים ואת גיד הנשה בשעת המכירה. אם יש לו בנים הריהם יושבים ועוזרים על ידו והוא, האב, בודק אחריהם כל התיכה בשעת המכירה. היו מוציאים כל החוטים והקנוקנות האסורים משום חלב ומחטטים אחריהם. אבל חוטים וקנוקנות האסורים משום דם לא נהגו להסירם כיון שהבהמה מתנתחת לנתחים רבים ומתחתכת לחתיכות קטנות ונמצא שכל הדם שבקנוקנות יוצא בשעת מליחה בהתאם להלכה.

סדר הניקור

וזהו סדר הניקור המקובל בידי יהודי־תימן מקדם קדמתה.

כרס. קולפים את הקרום [1] שעליו מכל הצדדים עם החלב שעל הקרום והוא מחלב הפריסה [2]. החלב שתחת הקרום אין מנקים [3] אותו, אבל מסירים מה שניטל עם הקרום. כן אין פותחים את הכפלים [4] אלא נוהגים התר בחלב שבין הכפלים.

המסוס [5] ובית הכוסות. נוטלים קרום שעליהם, עם החלב שעליו, ומנקים היטב כל החלב

1 יש סוברים שאסור מן התורה ועיין ש״ך סי׳ סד ס״ק יא, ויש סוברים שאסור רק משום חומרא ועיין מרדכי פ׳ אלו טרפות סי׳ תרכ״ג.

2 והוא החלב המכסה את הקרב.

3 כשיטת רבנו יואל הובא במרדכי שם סי׳ תרכג, וגם הרמב״ם לא כתב איסורו.

4 כפלי הכרס, וטעמא דמה שעל אסר הכתוב ולא מה שבתוך, וכן נראה דעת ה״יאיר נתיב״ הובא בכנה״ג סי׳ מ״ח, אות יא, בהגהות הטור, ושם הקשה עליו הכנה״ג, ואין קושיא כבהערה 3 דחד טעמא אית להו.

5 ״אלפחת״ ונקרא ״פרשה״ מפני שהוא עשוי דפים דפים כדפי הספר.

שעליהם תחת הקרום, ואין [6] מנקים את החלב שביניהם במקום חיבורם והוא מותר, ונוטלים הקרום אשר תחת החלב, ואם נמצא חלב תחת הקרום מנקים אותו.

הקיבה. נוטלים ממנה חלב שעל הקשת, עם הקרום שתחתיו, ומנקים אותו היטב, ונוהגים התר [7] בחלב שעל היתר. קולפים את קצה הקיבה הסמוך לראש המיעים. כן מסירים מן היתר את קצהו הדק הדומה לחלב הפריסה לכל אורך היתר, ואוכלים רק את חלב היתר העבה הסמוך לבשר הקיבה.

הדקים. קולפים את המעי [8] הסמוך לקיבה עד אמה [9] ומנקים אותו היטב מכל עבריו, ושאר הדקים אין מנקים מהן שום דבר, גם הדרא דכנתא אין מנקים [10] ממנה שום דבר. כן נוהגים לאכול את הסניא דיבי [11], עם כל השומן שעליו, וגם השומן שבינו לבין הדקים. גם המעי הסמוך לסניא דיבי הכל מותר. גם הבליטה הסמוכה להם מותרת. המעי האחרון הסמוך לפי הטבעת קולפים [12] אותו באורך כאמה, ויש מעטים [13] נוהגים לחטט אחר שומן שתחת הקרום, מסירים מהחלוחלת גיד ארוך, שמונח עליה, באורך אמה עם מעט שומן שאצלו, אך אין מסירים אותם גידים המסובכים כבית עכביש והנמצאים בתוך שומן הכנתא [14].

יותרת הכבד. מנקים כל חלב שעליה מכל הצדדים, כן מנקים מה שעל הכבד במקום חיבורה ליותרת הכבד, אבל חלב שעל כיס המרה במקום חיבורה לכבד — נוהגים בו התר [15], כן אין מסירין גידי הכבד וקנוקנותיה.

הטחול. נוטלים כל קרום שעליו הן שבצד הגס והן שבצד הדק, ומנקים [16] את כל השמנונית שתחת הקרום, מושכים כל הגידים שבתוך הטחול, ואם נפסקו מחטטים אחריהם.

הפנים. החזה, כלומר אובנתא דלבא, קולפים [17] את הקרום שעליו מקום שכיבת חלב הפריסה, והבשר עצמו מותר עם שומן שבו. כן אין חותכים ראשי העצמות הרכים הסמוכים לאובנתא דלבא אלא הכל מותר. הבשר התחתון שבחזה (דֶעק) כולו מותר ואין צריך שום קליפה. מכל הצלעות אין קולפים שום דבר, וכל השמנונית שעל העצמות מותרת. מוציאים את החוטים שבין הצלעות אחת עשרה ושתים עשרה ומחטטים אחריהם, קולפים את הבשר הפנימי מעל סוף צלע שלש עשרה, הסמוך לכליות, שעליו החוט.

הטרפש. קולפים אותו משני הצדדים מצד הכרס ומצד הריאה, והשומן שתחת הקליפה מותר, גם זה שלצד הכרס מותר.

6 והוא כדעת רש"ל שכתב בשם המרדכי בשם ר"י, דשומן הוא ולא חלב וכפשטא דמתניתין דאלו טרפות, ועיין שתילי זיתים סי' סד ס"ק כ, ועיין יש"ש פ' גיד הנשה סי' ז.
7 כמנהג ארץ ישראל, חולין מט, ב, וכ"כ הרמב"ם פ"ז מאכלות אסורות הל' ו.
8 והמעי עצמו מותר.
9 וכדעת הרמב"ם פ"ז מ"א הל' ט.
10 ועיין שו"ת ברכת חיים סי' נד שהב"א ראיות מדברי הרא"ש שאין בה שום איסור.
11 כי אין שום יסוד בדברי הרמב"ם והראשונים לאסרו, והאוסרים אותו חוששים משום ריש מעיא באמתא והם דברים שאין להם טעם ויסוד.
12 לחוש לדברי הגאונים שהזכיר הרמב"ם בפ"ז מ"א הל' ט.
13 כן הנהיג גם מהריב"ש אביץ.
14 מפני שחוששים להם משום דם, ובתימן לא נהגו להסיר את החוטים והקרומות האסורים משום דם מפני שמחתכים את הבהמה לחתיכות קטנות והמלח או אש הצלי שואב הדם.
15 ואין שום יסוד לאיסורו.
16 והרבה נוהגים שלא לנקות שומן שתחת הקרום כי אין יסוד לאיסורו.
17 וכן נהגו גם בארצות אשכנז.

כליות. מוציאים את הכליות מתוך החלב ומשני הקרומים שעליה, מחזיקים אותן מאחוריהן בחוזק כדי שהלבן יבלט הרבה וגוממין את כל החלב הנכנס לתוכן, ואין מחטטים אחריו [18].

מתנים. שתי חתיכות בשר "מְדַמֵאזְקָה" (פליי), הדבוקות על שש צלעות קטנות, משני צדי השדרה, ומכוסות בחלב הכליות, קולפים אותם היטב מצד חלב הכליות ומנקים את החוטים שבצדדיהם הסמוכים לשדרה היטב, ואצל שתי חתיכות אלו יש עוד שתי חתיכות קטנות שמנקים אותן היטב ומותרות [19]. אבל מקום דיבוק שתי החתיכות הגדולות לצלעות אינו צריך קליפה, וכן הצלעות הקטנות מותרות בלי שום קליפה. וראש שתי חתיכות אלו הנז"ל קולפים אותן מכל צדדיהן וחוטטים אחר הגיד הנמצא בראשיהן.

הפתילה. (סינטע), אין מנקים שומן שבינה לבין הצלעות והוא שומן מותר. אבל חלב שעל חוליות השדרה הסמוך לפתילה מחטטים אחריו. חלק זה מצד חוץ, כלומר לצד עור הבהמה, אינו צריך שום ניקור כי אם מבפנים בלבד. מנקים את כל העצמות של חוליות השדרה, הגובלים עם חלב הכליות, מכל רשמי חלב, מושכים מתחת הפתילה סמוך לשדרה חמשה חוטים, שלשה מן הימין ושנים מן השמאל [20] והם חוטי הכסלים, ומחטטים אחריהם. חתיכת בשר כמו אצבע שיש בין הסינטע והפליי מנקים אותה היטב מכל חלב שעליה וכשרה.

בשר הבטן. (פַאלטַה) "צַאפְק". בשר הבטן מחובר משלש שכבות של בשר, קולפין אותו מצד הבטן כל החלק הגובל עם חלב הכליות, ומחטטין מעל השכבה השניה כל השומן שעליה, והשאר מותר. הצלע השלש עשרה מנקים את כולה ואין משליכים ממנה כלום.

היד שבירך, (הכף) "אלביצ'א ואלסודא". קולפים את כל שומן הגיד שבין הבשר החום והלבן היטב, ומנקים סביב הכפל ואין פותחין את הכפל שבשיפולי ה"יד", מפרידים את החתיכות, הדומות ללשון, זו מזו ומנקים אותן היטב, ומנקים את כל הגידים שעליהן, ומשרשים אחר כל הגידים ששם. אין חותכים את גיד הערוה ולא את בשר הערוה הסמוך לו כי הכל מותר.

אם הזכר מסורס פותחים את כיס הביצים ומוציאים רק את הביצה המנותקת, אבל הגיד שהיה מחבר אותה לגוף עם בשר המחובר לה הכל מותר [21]. ואם אינו מסורס — הכל מותר, וחותכים כל ביצה לשנים כדי שיתפתחו מזרקי הדם.

הכחל. מפרידים את הכחל מן השומן הסמוך לה כך שלא ישאר בכחל מהשומן ולא בשומן מהכחל, וחותכים את הכחל שתי וערב וטחים אותו בכותל.

מפרידים מקום חיבור סוף המתנים מתחלת הירך ומנקים כל הבשר ששם [22].

"אַלבִיצַ'א". (צער). קולפים כל שומן הגיד מן הבשר, ומנקים היטב את כל השומן שעל מראה הכסף "אלצדפה" והכסף עצמו מותר [23]. למטה ברוחב בשר זה (הצעך) קולפים ומנקים

18 רמב"ם פ"ז מ"א הל' ז.

19 והמעידים שקבלה בידיהם איש מפי איש עד הלכה למשה מסיני לאסרם, עליהם להביא ראייה, כי לא נזכרה קבלה זו בדברי הראשונים אשר מימיהם אנו שותים ואין שום אדם רשאי לייצר הלכות.

20 ונוהגים לתפור בהם ס"ת כי אינם אסורים מצד עצמם, אלא משום חלב שעליהם, והרי אין החלב עצמו תופר.

21 שכל עצמה של הביצה המנותקת אסורה רק ממנהג, עיין רמב"ם פ"ה מ"א הל' ז.

22 י"ס שאסור משום שומן גיד, וי"ס משום חלב, אף שהוא בתוך, דבהמה בחייה איפרוקי מיפרקא.

23 כי אינו חלב ולא גיד אלא עצב.

את כל השומן. וקולפים את הבשר העגול "אלביצ׳א" משני צדדים, אבל הצד הסמוך לעור — שומן הוא ומותר.

"אַלמַצפּוּחַה" (בשר הסמוך לזנב). קולפים מצד פנים משום חלב הכליות, והחיצון לצד העור מותר. העצם הסמוך לראש הזנב מנקים אותו מבפנים היטב, משום חלב הכליות, פותחים אותו באמצע ומוציאים כל הגידים שבו, השאר מותר לרבות העצם. חותכים את כל הקנוקנות שבשיפולי "אלמצפוחה" (שפיץ הצעך) ואסורים משום חלב, ומחטטים אחריהם ומשרשים בכל החלקים ומוציאים את כל הלבנוניות שיש בהם קרטי דם. ושאר הקנוקנות שאין בהם לבנוניות חלב מותרים.

"אַלכַּסרַה" (שיטל). מנקים מעליהן כל השומן משום שומן הגיד, ומשרשים אחריהם עד שלא יישאר בהן לא מן הגיד ולא משמנו כלום, וכן שתי החתיכות הסמוכות לעצם מנקים אותן היטב, ומחטטים אחר הגיד בעומק הבשר.

"מַכַּ׳ת אַלרגל" (קאטשקע). קולפים את המקום המחובר לבשר עד סמוך לבוקא דאטמא, אבל חלק הסמוך לעור אין קולפים אותו ומותר. ופותחים ממנו כשלישו בערך הסמוך לבוקא דאטמא ומנקים אותו היטב ומחטטים אחר כל החלב והגידים שבו.

"אַלסַקַל" (פּוּלִי) מנקים היטב מעליהם את כל החלב, ואין מוציאים את מראה הכסף, ומחטטים אחר כל הגידים שבהן עד שלא יישאר כלום. ואין שם שום בשר אסור. ומחטטים אחר הגיד עד סוף עצם צומת הגידים שהוא עצם השוק.

העצמות. בוקא דאטמא עם הכף שלו אסורים. עצם הסמוך לזנב (קליבוסתא) קולפים מעליו מבפנים היטב כל חלב שעליו, והעצם מותר.

עצם המתנים. (פתילה). מנקים אותו מבפנים מחלב הכליות והוא עצמו מותר.

חוט השדרה. מותר עם שמנו.

עצם הקולית. מנקים אותו מחלב שעליו והוא עצמו כולו מותר.

עד כאן כתבתי סדר הניקור בתימן לפי מיטב ידיעותי ובהתיעצות עם ידידי מר שכר בן חיים עזירי יצ״ו.

וזה סדר הניקור בלשון ערבי שמצאתי בכתב־יד עתיק לאחד מקדמונינו זצ״ל:

"צפת אלניקור, יבעד ת׳וב אלבטן ויתקצא עלא טרפה אללאצק פי גאנב אלמדוורה אלאכ׳רה אלד׳י תלי אלחלוחלת. וכד׳לך גאנב מנה לאצק אלא סני דיבי יתקצא עליה. ויבעד שחם אלקיבה אללאצק פי כ׳ארגהא ויתקצא עליה. ויבעד אלשחם אלמדוור עלא אלפחת׳ מן פוק חלב המותר שעל היתר. ויקרש אלשומן מן אלבטן אלכ׳ארג מן אלקיבה קדר ד׳ראע. ויקרש אלקרום מן אלטרפש ומטלע אלא ספל אלאפכ׳אד׳ בערץ׳ אלכסלים אלא גאנב אלשדרה מע אלהלב אלד׳י פוקה פי ספל אלאפכ׳אד׳. ויבעד אלחלב אלד׳י עלא אלמתמאזקאת מן כ׳ארגהן גמיע ויתקצא עליה. ויגר אלערוק מן אלכ׳אפקין, ת׳לאת׳ה מן אימן יתפצלין את׳נין את׳נין, ואת׳נין מן איסר יתפצלין ת׳לאת׳ה ת׳לאת׳ה, ואטראפהן מג׳רוס פי אלשדרה. ואן לם יכ׳רגין אלי כמאלהן יחתאג יתחרא עליהן. ויבעד אלפתילות מן גהתי אלשדרה פי אטראף אלכ׳ואפק אלד׳י ילי אלשדרה, ועלאמתהן אד׳י כאן פי צ׳ו אלשמס מן כ׳ארג יבאן מן דאכ׳ל, מן גהת אלשדרה אבי׳ץ׳, פיה קליל צפא, יקרש קרשה רהיפה מן אלגהתין טולהא מן ספל אלפכ׳ד׳ אלא אלצ׳לע, ויבעד אלחלב מן תחת תלך

אלקרשה ואלגלד קדר ערצ׳ה אלא מא יג׳טי עליה בשר וחיניד׳ מותר. ויקרש גמיע אלקרום אלד׳י עלא אלטחול ויגר אלת׳לאת׳ה אלערוק מן וסטה. ואן לם יגתרין אלא כמאלהן יקטע באלסכין ויתקצא לא יבקא שי. ויבעד אלקרום אלד׳י עלא אלכליות ואלחלב אלד׳י עליהן. ויבעד הלב אלכליות וגמיע אלקרום אלד׳י וסט אלפלוך׳ ואלחוטים אלדאכ׳לאת פי את׳קאב אלפלוך׳ אלתי בהן יתם חוט השדרה. ויבעד אלהלב אלד׳י פי ראס אלזנב בבהמה דקה. ואן הו צ׳אן פליקרש אלחלב מן ראס אלאליה אללאצק פי אלפלך׳, ועלאמתה קרום דק פארק בין ד׳אלך אלחלב ובין חלב האליה. ויקרש עצ׳ם אלשדרה אלד׳י חלב הכליות לאצק אליה, או יבעד אלעצ׳ם באצלה. ויפצל אלאפכ׳אד׳ ויפתח כל פכ׳ד׳ מן כ׳ארג אללחם אלד׳י ילי אלגלד ויבעד גיד הנשה ויתקצא עליה ועלא שמנו ועלא אלקנוקנות ושמנן פי גמיע אלכ׳ראקא. ואלקנוקנות אלד׳י פי ראס אלמכ׳ה מן אלגהתין מא ימכן אלתקצא עליהן לאנהן לאבטאת, לד׳אלך יכסרהן וירמיהן. ויבעד אלהלב מן אלמכ׳ה מן דאכ׳ל ומן כ׳ארג. ויבעד ת׳לאת׳ה גידים אלד׳י פי אלסאק, בין אללחם ואלעצ׳ם, וגמיע אלחלב אלד׳י פי אלסקלה ואלחלב אלד׳י פוק אלכרש מן כ׳ארג יבעדה לא יבקא מנה שי. וכד׳לך המסוס ובית הכוסות. וכד׳לך יבעד אלחלב אלד׳י עלא אלמצ׳פע פי ספלה ועלי׳ אלבשר אלד׳י יגתר מעה. ואלחוטין אלד׳י איסורן משום דם לא נהגו להסירם מפני שמחתכים הבהמה לכמה חתיכות. וה׳ יצילנו משגיאות. אכ״יר. זהו המנהג המקובל מימות קדמונים ז״ל.

ז. הודעות לציבור והכרזת אבידה

רצה בית הדין למסור הודעה לציבור, כגון אם רוצים להכריז תענית, או לקרוא לציבור שיתקבצו ברחובה של העיר, או בשני בתי הכנסת הגדולים, כדי להתפלל על הגשם, או נגד איזו גזירה שניגזרה על הצבור וכיוצא, — אם נתקבלה ההחלטה על כך בשני ימים שלפני השבת, כותבים בית־דין ״ורקה״ — הודעה בכתב — ומשגרים אותה בידי שליח. המוליך אותה ביום השבת, בשעת קריאת התורה, מבית־כנסת לבית־כנסת, מוסרה בידי חזן בית הכנסת כדי שיקראנה באזני הצבור, ממתין עד לאחר קריאתה ונוטלה ויוצא לבית כנסת אחר. החזן קורא את האגרת בנעימה מיוחדת, הדומה לנעימה הנהוגה לקריאת פרקי ״מנורת־המאור״.

גם כשמתקבלת פקודה כלשהיא מאת האימאם (ראש השלטון במדינה) ויש צורך להודיע על כך מיד לקהל — הרי בית־דין, או ראשי הקהל, משגרים ביום שבת הודעה לבתי הכנסת הפותחת בזו הלשון: ״הקהל הקדוש השם ישמרכם ויחייכם. לא יכ׳פ א מַן אַסיַאַדִי אַנַּה רַד אמר מִן מוֹלַאנַא אַלאִמַאם ירום הודו (לא ייעלם מרבותי, שנתקבלה פקודה מאדונינו האימאם ירום הודו) וכו׳.

אך אם נתקבלה החלטת בית־דין, שעליה רוצים להודיע לציבור, או אם הגיעה פקודת האימאם, בימי החול הרגילים — מזמינים בית־דין את הכרוז, מנסחים לו נוסח קצר של הכרזה הפותחת בערך בזו הלשון: ״אַלזַמוּ בית־דין יַא אַסיַאדִי״ (ציוו בית־דין הוי רבותי):

ואם המדובר בפקודת האימאם פותחת ההכרזה במלים: "אַמַר מוּלַאנַא אַלאִימַאם" (פקד אדונינו האמאם).

שני שלשה כרוזים היו ידועים בזמנינו והמפורסם שבהם הוא המנוח סאלם אלגובי, איש זקן וסומא, שהיה גם "מְדַאפִּי" — מעורר את הצבור להשכים לתפילה (ר' בפרק "עתים וזמנים").

הכרוז מסתובב ברחובות ובכל פינת רחוב הוא משמיע, בקול־רם ככל האפשר, בנעימה מסולסלת ומנוגנת, את נוסח ההכרזה שהוטל עליו להשמיע.

מי שאבדה לו אבידה הרי הוא מבקש להכריז על כך ברחובות העיר; אבל המוצא אינו מכריז כלל, מחשש עינם הרעה של הגויים, העלולים לטעון שהיא שלהם ויבואו לקחתה בלי סימנים ואין מידם מציל. בעל האבידה פונה אל הכרוז, גומר עמו על השכר, ומשלם לו חצי שכרו מראש; אם נמצאה האבידה משלים לו שכרו, ואם לא נמצאה אינו משלם עוד כלום. הכרוז יוצא ומכריז בנוסח הזה: "יַא לַאקִי כוּפִּיֶה יַא וָלַד אַלחַלַאל" (הוי המוצא כובע הוי הנהנה רק מן ההיתר). אם האבידה יקרת ערך מוסיף הכרוז גם סכום הפרס, שיינתן למוצא בשכרו, וכך הוא מכריז: "יא לאקי קרקוש יא ולד אלחלאל נץ ריאל חלאל" (הוי המוצא קרקוש הוי הנהנה רק מן ההיתר חצי ריאל בהיתר).

כשמוע המוצא הישר את קול הכרוז מודיע לו, שהאבידה נמצאת אצלו. אין הכרוז מודיע לשום אדם את שם בעל האבידה, שמא המוצא הוא קרובו או ידידו של המאבד וילך ויחזירנה לו, בלי שיודיע לכרוז, ונמצא הכרוז מאבד את חצי שכרו הנותר; משנודע לכרוז היכן נמצאת האבידה — הולך וגובה תחילה יתרת שכרו, מן הבעלים, ולאחר מכן מודיע להם היכן היא, והללו באים ונותנים סימנים למוצא האבידה ומקבלים את שלהם.

מי שנתחלפו כליו בבית המשתה (דבר רגיל הוא, שהטליתות מתחלפים, לפי שמניחים אותם באחד התאים שבקיר, וזה על גבי זה, ונוטלים אותם בצאתם, כשהם שתויים ונחפזים. משום כך מי שגבר עליו יינו, או חפזונו, עשוי הוא לטעות בין שלו לשל חברו) או בבית האבל או במרחץ, — כותב "ורקה", הודעה בכתב, בנוסח זה: "הקהל הקדוש השם ישמרכם ויחייכם, אַלשַאכִי עַלַא אללה ברוך הוא וּעַלַא אַסיַאדִי חיים בן ישועה אלדמתי אַנֶּה מַא עָלִם מַן גְ'אנאה באלשַמְלֶה, גִ'ילַת אַלקידוש חַק בית אַלחמאמי; פְאַלדִ'י הִי עַנְדֶה, יִתְפַצַ'ל יִרִדהַא, וּאַן מַא לַם שַא יִהְעַ לֶה הסכמה בכל בתי־כנסיות, ושלום. (תרגומו: הקה"ק השם ישמרכם ויחייכם, המודיע לפני הקדוש ברוך הוא ולפני רבותי חיים בן ישועה אלדמתי, שלא ידע עם מי נתחלפה לו טליתו בליל האירוסין של משפחת אלחמאמי, מי שהיא אצלו יעשה חסד ויחזירנה, ואם לא, יעשו לו "הסכמה" (חרם) בכל בתי כנסיות ושלום.

וכן מי שנגנב ממנו משהו, כותב הודעה באותו הנוסח, אלא שכותב "אַנֶּה מַא עָלִם מַן סַרַק עַלֵיה אַלשַמְלֶה" (שלא ידע מי גנב לו את טליתו); שוכר נער שליח וזה מוליכה בשבת, בשעת קריאת התורה, מבית־כנסת לבית־כנסת, לכל בתי הכנסת שבעיר;

רוב בתי הכנסת היו קוראים הודעות אלו בעת קריאת התורה, בין גברא לגברא; אבל היו בתי־כנסת, שלא היו קוראים את ההודעות אלא לאחר גמר קריאת ההפטרה; והיו שנהגו לקרוא אותן רק אחרי סיום תפילת המוסף; ולפי שבתי הכנסת הללו היו ידועים לנערים השליחים — היו מניחים אותן אחרונות, כדי להיות בטוחים, שהאגרת תוקרא ולא תוזנח

או תישכח. לא היו מעתיקים הודעות כמניין בתי הכנסת, שהיו בסך הכל עשרים ושתים, אלא רק העתק אחד, המובא על ידי שליח, היושב וממתין לשמוע קריאתו ולקבל אותו חזרה.

לאחר הודעה זו ממתין בעל הדבר המוחלף, או הגנוב, שבועיים או שלשה שבועות; אם החזירו לו — מוטב, ואם לאו שולח שוב הודעה לבתי הכנסת, הפעם הודעה של "חרם", וזה נוסחה: "הקהל הקדוש השם ישמרכם ויחייכם, קד סָבַק אִעְלַמְנָאכֻּם יַא אַסְיַאדִי אַן חיים בן ישועה אלדמתי מַא עְלַם מַן סַרַק עַלַיה אַלשמלֶה פִּי בית פְּלַאן, וַאַלַאן אַרַאד יִסְתְעִין בְּה יתברך ובאסיאדי; תנו דעתכם, אַלְדִ׳י סַרַק חַקַּה אלשמלה אַו יַעְלַם וּמַא יַעְלַם (כבר הודענוכם רבותי, שפלוני בן פלוני לא ידע מי גנב לו טליתו מבית פלוני, ועתה רוצה להיעזר בהשם יתברך וברבותי; תנו דעתכם, מי שגנב את טליתו או שהוא יודע ואינו מודיע) יגלו שמים עונו, תיגלה רעתו בקהל, אל יהי לו מושך חסד, ואל יהי חונן ליתומיו, ושאר עם ד׳ בשלום. והקהל עונה אמן אחר כל קללה וקללה.

ראוי לציין כי רק לעתים רחוקות הוזקקו ל"חרם" זה, לפי שבדרך כלל "שארית ישראל לא יעשו עוולה" וכשהם שומעים את ההודעה הראשונה, וביחוד כשהם יודעים שבסופו של דבר עת־דים לשלוח גם "חרם" —"יִפְצְלו לְה חַקָּה" — הריהם מזדרזים להחזיר ויפה שעה אחת קודם.

ח. הלוואה וצדקה

כיצד היו מלווים? יהודי־תימן, הן בעיר צנעא והן בשאר מחוזות לא נהגו לעשות קופות מלוה. ואף־על־פי־כן, לא היה קשה לעני לקבל הלוואה, שהוא זקוק לה, מאחר שכל אדם ראה עצמו חייב במצוות מתן הלוואה לעני.

כשאדם נצרך להלוואה פונה הוא לאחד העשירים, ואם הלוואה קטנה היה פונה לאחד מבעלי בתים הבינוניים, ומובטח לו שלא יחזיר את פניו ריקם אלא נותן לו די מחסורו. ובמקרה שאין באפשרותו להיענות אינו עוזב את המבקש לנפשו אלא מייעצו לאן לפנות וגם ממליץ עליו שם. המלווה כותב שטר על הלווה ומחתים שני עדים וערב. ואם ההלוואה גדולה, ואין הלווה בר־סמכא די הצורך, הרי המלווה מקבל ממנו את שטרות הבית למשכון, ואין במישכון שטרות הבית שום סיכון או חשש, אלא רק בטחון למלווה, שאם ירצה הלווה למכור את הבית לא יוכל לעשות כן, כשאין שטרותיו בידו.

כל ההלוואות שבין אדם לחברו, אפילו היו לזמן ארוך הרי הם בלי רבית בהחלט, לא רבית ברשות התורה ולא רבית האסורה. שום אדם לא היה מעלה על לבו להלוות ברבית, כי נוסף על האיסור החמור של התורה הרי הרבית אסורה גם לפי חוקי המוסלמים שליטי הארץ, ודייני הערכאות היו מפקיעים כל שטר, אם נתגלה שהוא כולל בתוכו רבית בצורה כלשהי.

היו שם כמה אנשים נכבדים, שהתנדבו להשגיח תמיד על כל שדרות הקהל, וכל אשר מטה ידו, או חלה, וכן צעיר הצריך עזרה כדי לשאת אשה, היה פונה אליהם והם פנו אל

הקהל בהצנע, ובמשך שעה קלה השיגו די הצורך, מאחר שהם ידועים בצבור ומקובלים עליו וכל אדם שפנו אליו השתדל למלא את חובתו.

הקופה היחידה הכללית היתה קופת "ההקדש". אבות הישוב לפנים תיקנו, שכל שור או כבש או עז הנשחטים בעיר, ובשרם נמכר לרבים באטליז, הרי חלבם ועורם מופקע לקופת ה"הקדש", בשביל צרכי עניים, ואין לקצב בהן שום חלק וזכות. והוא הדין אם השתתפו כמה בעלי בתים ושחטו שור או כבש או עז כדי לחלק הבשר ביניהם, אם מספר השותפים הוא מארבעה ולמעלה הרי העור והחלבים של ה"הקדש", אבל פחות מארבעה העור והחלבים שלהם.

במקרה שנטרפה הבהמה — העור והחלבים לקצב, ומוסיפים לו על כך תמיכה מועטת מקופת ההקדש. תמיכה זו נקראת "עווץ' ", מעין גמול או פיצוי, על ההפסד שנפל בחלקו של הקצב, מאחר שאין הערבים אוכלים משחיטת היהודים, ולכן כל טריפה היא הפסד נקי של הקצב.

בכל יום ויום, כשעה לפני חצות היום, היה הממונה על ההקדש שולח את אחד הסבלים לאסוף את העורות והחלבים של הבהמות, שנשחטו באותו היום, ומובילם למחסן ההקדש. בכל שבוע, בערב שבת בצהרים, באים כל העבדנים למחסן ההקדש כדי לקנות העורות. כל אחד מציע מחיר וכל המוסיף במחיר הריהו מקבלן ומשלם את דמיהן לממונה על ההקדש. אך החלבים היו נמכרים, אחת לשלשה חדשים או יותר, לעושי הסבון (אַלְמְצַבְּנִין), וכל הסבון המקומי בתימן נעשה מן החלב בלבד. גם הערבים מוכרים את חלביהם לעושי הסבון, וזה מספק בהחלט את כל התצרוכת המקומית, כיון שהמוני הערבים הכפריים אינם צורכים סבון, ואם לפעמים הם מכבסים בגדיהם הריהם עושים זאת במין עפר חריף הנקרא "תְרַאב רוס".

כספים הנכנסים כל שנה, מדמי העורות והחלבים, מצטברים לכמות חשובה, ומשמשים לתמיכה באנשים עניים וביחוד בחולים עניים. כן מוציאים מקופה זו לתכריכין ושאר צרכי קבורה למתים עניים. היו מוציאים מקופה זו תמיכה לפועלי הנקיון (המקמצים, מנקי המחראות) בימות הגשמים, שאינם יכולים להתפרנס ממקצועם. היתרה מתחלקת בפרוס הפסח ובפרוס החג לכל עניי העיר, על ידי ועדה מראשי העיר ונכבדיה, והם היו אחראים שהחלוקה תיעשה בצדק. היו מקרים שעל קופת ההקדש השתלטו עסקנים שלא נהגו ביושר וגרמו לקיפוח עניים מסויימים; כשראו חוגי המקופחים שכך הוא, ערכו מגביות אצל האמידים ובעלי היכולת, שבין חבריהם, ומכספי המגביות הושיטו עזרה לענייהם פי כמה ממה שהיו מקבלים מקופת ההקדש; כתוצאה מכך קינאו גם המקפחים וגם הם ערכו פעם בפעם מגביות ונמצא ש"קנאת מגביות הרבתה צדקה" ומכך הרויחו העניים.

בכל בתי הכנסת היו קופות קטנות על שם רמב"ה ורשב"י והר"ש שבזי. עשירה שבהן היתה קופת רמב"ה. קופות אלו היו מתחלקות בין עניי תלמידי חכמים בתקופות מסוימות [1].

בכל ערב שבת, בשעות שלאחר הצהרים, היו עוברים כמה גבאים מתנדבים ברחובות העיר, דופקים על דלתות בעלי הבתים וקוראים "מצוה". מכל בית היו נענים מיד ומקבלים

1 על פולמוס ומחלוקת שהיתה סביב קופות אלה וקופת רמב"ה בפרט עיין "שלוחים נשכחים לתימן" בספר ירושלם, ירושלם תשט"ו עמ' רצב—ש.

ככר אחד, או שנים, או שלשה, כפי שהוסכם מראש בין בעלי הבית לבין קובעי מגבית זו. "מצוה" * זו מתחלקת תוך כדי גביתה. כשעוברים הגבאים על פתחי העניים שבאותו רחוב, דופקים בדלת, ובמקום לקבל הם נותנים לכל אחד כפי שקבוע לו; ומכיון שהם דופקים בכל דלת יקשה על אדם העובר לתומו להבחין מי נותן ומי מקבל. אעפ"כ היו מהדרים שהשתדלו לתת לעניים מכובדים בחשאי חשאין, בליל שבת אחר חשכה, כדי שלא יורגש כלל שהם מקבלים.

בליל הושענא רבא היו עוברים שנים מחשובי הקהל בכל בתי כנסיות וגובים את ה"פדיון". הקהל נענה לפדיון בעין יפה מאד, והוא נגבה באותו ערב ומתחלק למחרתו בין העניים שבמלמדי התינוקות, שרובם ככולם היו עניים. הופעתם של גובי הפדיון בתוך הקהל, כשהם מושיטים את כנף טליתם וכל אחד משלשל לתוכה ומעלה תרומת פדיונו, היתה עושה רושם גדול, וכאילו באו לסייע לו לאדם לקיים מצוה מעולה שהוא משתוקק לקיימה.

בכל בית היו מפרישים ממנת הלחם היומית אשר אפו לצרכי אוכל של בני המשפחה — כיכר אחד או יותר, כדי לפרוס ממנה לכל עני מן העניים המחזרים על הפתחים, יום יום, בשעות סעודת הצהרים. העני דופק בשער, וכשמקבל תשובת "מאן" — (מי שם), הוא מבקש בערך בנוסח זה: "קֻוָא יַא בֵית ע֗ ׳י לַא שִׁיבָּה לִגַע וְלָא כְּדַ׳יָה חִלְבָּה גַּבַּר קְלוּבְכֻם וסתַר חַאלְכֻם". (בבקשה מכם דודים אם יש פרוסה או מעט חלבה ה׳ יניח לכם ויכלכלכם). אם יש להם — נותנים לו פרוסת לחם או מעט מרק או שניהם כאחד. ואם אין להם עונים בכבוד: "אללה יעטיך" — ה׳ יתן לך. פעמים שהיו עונים: "לֻושִׁי בְּעֵינִי" — אלו יש הייתי נותן בעין טובה. העניים המחזרים על הפתחים אינם תושבי העיר אלא הלכים שבאו ממקומות ומכפרים מרוחקים.

וכשהיו באים שלוחי ארץ ישראל לערוך מגביות בתימן היו נחלצים לעזרתם דוקא עשירי העם. על שלוחי ארץ ישראל לתימן ראה "שלוחי ארץ ישראל", יערי, ירושלם, תשי"א. וראה מאמרי בקובץ ירושלם, ירושלם תשט"ו. והנה מקום אתי להציג כאן עוד שליח מעיה"ק חברון שיצא לתימן בשנת התר"ס. השליח היה הרב יהודה אמזליג, שהגיע לתימן עם אגרת בידו. האגרת נשלחה אל אחד מעשירי ונכבדי הקהל, שהיה רגיל לצאת לעזר הגבאים הבאים מארץ הקודש, ושמעו הלך למרחוק כך, שחכמי ארץ־ישראל הכירו בו כהאיש אשר אליו יש לכתוב ועליו יש לסמוך הלא הוא הרב יוסף בן שלום בדיחי ז"ל.

וזה העתק האגרת

מעיה"ק הברון תוב"ב [1] זכות אבות יגן היום ב׳ לחדש רחמים שנת יהי [2] עליכם סתר"ה [3]

* העירני הגר"ש ליברמן שליט"א שזה מנהג ארץ ישראל, ועיין מ"ש בהערותיו למדרש דברים רבה עמ׳ 36 הע׳ 10. ועיין רש"י שבת קנו א ד"ה צדקן במצות.

1 תבנה ותתכונן במהרה בימינו.

2 דברים לח, לב.

3 התר"ס 1900 לספה"נ.

לפ״ג, ברכה ושלום, מאל עילום [4] לראש מעלת תהלת הוד והדר, בקדש נהדר, הרב הכולל, בישראל להלל, הן גביר כמוהר״ר יוסף [5] שלום [6] בדיחי נר״ו יאיר, אור בהיר, לעד כי״ר.

אדון יקר!

מעכ״ת יודע שזה לנו שלש [7] שנים רבות שלא שלחנו שליח למח״ת [8] כמנהגנו לשלוח לכל תפוצות ישראל, אם שלא להכביד על כבודם, אם מפני סכנת הדרכים. אכן עתה שמזה שלש שנים אשר אפפו עלינו צרות צרורות, והמון תלאות, ועולה על גביהן יוקר השערים, אשר פרץ בארץ, עד אשר דיכאו לעפר נפשות אביוני עמנו האומללים, כאשר גלינו מעט מצרותינו בכתב הכוללת [9], לכן נאלצנו בעצמנו לשלוח שליח נהוג למחנה תהלת, וימן ה׳ לנו ציר אמונים, ברוך מבנים, החכם השלם והכולל, עצום ורב, כמוהר״ר יאודה אמזליג [10] נר״ו, הוא ההולך לפני כבודו, נא אדון רחמן! יקבל את מר שלוחינו זה בסבר פנים יפות, ויעמוד לימינו לקבץ לו נדבה הגונה מאת כל אחינו הי״ו, למאיש ועד אשה למצות לחם לרעבים להחיות בהם נפשות אביוני עמנו אחיכם העטופים ברעב, יעשו נא לכבוד אבותינו הקדושים זיע״א וירחמו עלינו כי באמת בצרה גדולה אנחנו, ובשכר זאת יואל אלוה ואורך ימים ישביעהו, וכצנה רצון יעטרהו, ועושר וכבוד ימלא את ידו, וזכות אבותינו הקדושים אברהם יצחק ויעקב זיע״א יגן בעדו כאות נה״ר [11] וכנא״ה [12] חו״ר [13] ופו״מ [14] עיה״ק חברון תו״ב דשו״ט [15] ומעתירים בעדו עתרת החיים והשלום. הצב״י רחמים יוסף פראנקו [16] ס״ט.

4 עילום — עולם. והשוה דברי הימים ב׳ לג, ז.

5 מחשובי הת״ח היה, ונזכר בשו״ת ״מעשה איש״ אה״ע סי׳ יא, ועיין ירושלם תשט״ו עמ׳ רצ״ה הערה 48.

6 הוא סאלם אלבדיחי הידוע שהיה יועצו הפרטי של המלך אלמהדי, ועליו ועל בנו יוסף זה הטיל אלמהדי לקבור את שליח צפת ר׳ ברוך בן שמואל, שנהרג ביום ח׳ בשבט תקצ״ד. והגה מקום אתי לספר את סבת הריגתו של ר׳ ברוך על ידי אלמהדי כפי ששמעתי מפי נכדו ר׳ מתניא בדיחי ז״ל וגם הראה לי כתב ידו של סבו שהיה עד ראייה בעת רציחתו וקברו במו ידיו. על אף שאלמהדי קירב מאד את היהודים, וכיבד את ידיעותיהם, שמרו יהודי־תימן על מרחק מסויים ממנו ונהגו בו כבוד־מלך, גם בשעה שטייל אתם ונהג עמם בידידות רבה; לא כן ר׳ ברוך שלא הכיר היטב את פראי ערב לרבות מלכיהם, וכשחלה המלך טיפל בו ר׳ ברוך במסירות ובין השאר מנעו מתשמיש המטה; אך המלך לא ידע להיזהר וכשרק החל להחלים שימש מטתו והדבר החלישו מאד; ר׳ ברוך כעס על כך והפליט שהערבים שטופים בזימה ואין בהם תבונה; הדבר חרה למלך מאד ובאותו שבוע בשעת טיול בגן נטל רובה והרגו, אבל ר׳ יעקב ספיר בספרו אבן ספיר כתב שהמלך חשדו בריגול.

7 נראה שתיבת שלש נכתבה בטעות.

8 למתנה תורתם.

9 כנראה ששלחו עוד אגרת מפורסת חוץ מאגרת זו.

10 לא ידוע לי ממקום אחר, וגם א. יערי לא הזכירו בספרו שלוחי ארץ ישראל.

11 נפשו הרמה.

12 וכאות נפש אנשי העיר.

13 חכמי ורבני.

14 ופרנסי ומורי.

15 דורשי שלומו וטובתו.

16 נולד ברודוס בשנת תקצ״ה, עלה לירושלם בשנת תרכ״ח. מונה לרב חברון בשנת תרל״ח, הדפיס בירושלם ספרו שו״ת ״שערי רחמים״ בשנת תרמ״א, ונפטר בכ״ט בחשון תרס״א.

הצעיר מנחם חסון [17] ס"ט. הצעיר יוסף בן חיים שאלתיאל [18]. הצעיר סלימאן מנחם מני [19] הי"ו. הצעיר נסים חיים קארייו [20] ס"ט. הצעיר שמואל קאשטיל [21] ס"ט.

אחרי החתימות באו החותמות דלהלן, הצעיר רחמים יוסף פראנקו ס"ט רב ומר"ץ בעיה"ק חברון תובב"א. סלימאן מנחם מאני בהר"ב הקה"ל כמהר"א מאני זצוק"ל ראש הועד בעה"ק חברון ת"ו. נסים חיים קאריו ס"ט סוכן כוללות עיה"ק חברון ת"ו. יצחק זאבי [22] בע"ק חברון ת"ו. חותם אמת מהועד אשר בעה"ק חברון תובב"א.

17—18 אינם ידועים לי ממקום אחר.
19 כתב פתיחה ל"שיח יצחק" חבורו של אביו ר' אליהו סלימאן מני נדפס בירושלם תרס"ב.
20—21 אינם ידועים לי ממקום אחר.
22 דור רביעי לר' אברהם ישראל זאבי מחבר ספר "אורים גדולים" נדפס באיזמיר תקי"ח.

א. שידוכין ומוהר

בהגיע הנער לפרקו, מתחילים בני הבית לרמז שכבר צריך להשיאו. נאחזים באיזו הזדמנות כדי לפתוח עמו בשיחה על נושא זה וכן מתעניינים איזו נערה אפשר להציע לו. במקרה שאין ההורים מתעניינים בנער יש שהוא מתחיל להראות מורת־רוח כלפי הוריו ובני משפחתו; מה שמבקשים ממנו איננו עושה, ומה שאומרים לו איננו שומע, אלא שאף פעם לא יוציא מפיו את המלים: "אני רוצה לישא אשה". פעמים שהקרובים מעירים להורים על כך שכבר ראוי להשיאו[1].

א. הגיל הממוצע לנישואין

הגיל הממוצע לנישואים לנער הוא בין שש עשרה ותשע עשרה שנה. לפני גיל זה אין מתחתנים אלא במקרים יוצאים מגדר הרגיל, כגון אם האב זקן או חולה וברצונו להשיא את בנו לפני שימות, או במקרה של ילדים שנתיתמו ואין דרך אחרת להצילם, מלקיחה לשמד באונס, אלא על ידי נישואים. כן היו מקרים בודדים מאד שנתאחרו בנישואיהם עד לאחר שנת העשרים.

לגבי הנערה הגיל הממוצע של נישואין הוא בין אחת עשרה לחמש עשרה שנה, ויש מקרים בודדים גם למטה מגיל זה. כל נערה שעברה את גיל השמונה עשרה — סיכוייה להתחתן נעשים קלושים ביותר ואין לה לצפות אלא רק לחתן אלמן או גרוש, או להיות "צרה" למי שאין לה ילדים. בדרך כלל, גם מי שאין לו ילדים מעדיף לישא אלמנה או גרושה, שכבר הולידה, מאשר לישא בחורה שכושרה ללדת אינו בגדר ודאי.

היו מקרים, שב"ד, או הקרובים, משיאים נערים ונערות בגיל צעיר ביותר, ואפילו לפני הגיעם לגיל עשר שנים, כדי להצילם משמד. ידועה היא הגזירה שבתימן, שכל ילד יתום מאביו ואמו חייב להתאסלם, ולוקחים אותו השלטונות בכוח כדי להכניסו תחת כנפי מחמד שהוא "אבי יתומים". גזירה זו חלה על כל נער ונערה כל זמן שלא הגיעו לידי בגרות. כיצד

1 רגילים שם כשרואים בחור ששפתותיו צרובות נגובות ויבשות הנקרא בלשונם "חרג" "מחרגאת משאפרה" אומרים „קדו ישתי חריוה" „הוא כבר רוצה כלה" כי חושבים הם שדבר זה בא בשפתים מצער ודאגה עמוקה.

היו קובעים הערבים את הבגרות: אצל הזכר — "לוֹמֶא יְנְסֶל", כלומר עד שיושוו שני אשכיו ויהיו זה על יד זה כדרך הבוגרים, ולא שיהיה אחד גבוה מחברו כדרך הילדים. לשם כך היו מפשיטים את הנער ובודקים בדיקה מדוקדקת. אצל הנקבה משיבלטו שדיה ויצמח שערה. אבל אם נתחתן הזכר או נישאה הנקבה הריהם נחשבים ממילא כבוגרים, ופטורים מגזירה זו, מבלי להתחשב בגילם ואפילו היו צעירים מאד. לכן היו מנסים הב"ד, או הקרובים להסתיר את היתום מעיני השלטונות, או להבריחו לעיר אחרת, מקום שאינו מוכר. אך אם לא היתה בידם אחת מן האפשרויות הללו היו ממהרים להכניס את היתום או היתומה תחת חופה, עד כמה שאפשר עם בן זוג מתאים מבחינה גילית, ובכך להיפטר מן הגזירה.

כשהתורים באים לידי דעה, שכבר הגיע זמנו של הבן להתחתן, אמו שואלת אותו אם מכיר הוא את מי שהיא, או אם הוא "חושב" על מי שהיא. תפקיד זה מוטל על האם כיון שבדרך כלל הבן מתבייש מאביו יותר מאשר מאמו. פעמים שהבן הוא ביישן מאד ומתחמק מלתת תשובה ברורה אפילו לאמו. במקרה כזה, מבקשים אחד חבריו, בלי שהוא עצמו ירגיש בדבר, שישאל אותו בזהירות אם הוא "חושב" כבר על מי שהיא. לאחר שבדקו רצונו של הבן — פותחים בהתעניינות בנערה ש"חושבים" עליה איך היא ואיך מדותיה ומה טיב משפחתה. אם נראית להם מתאימה — מוטב ואם לאו מסבירים לבן את מגרעותיה כדי שיחליט בעצמו. במקרה שעדיין אינו "חושב" על שום בחורה, או שמחליט לחדול מזו ש"חשב" עליה, הוריו וקרוביו מציעים לו פלונית או פלמונית ועליו ללכת ולהכירן.

אין מכירים לא על־ידי דיבור ולא על־ידי שיחה וודאי שלא על־ידי פגישה וטיולים זה עם זה. לא תהיה כזאת בישראל. אלא כך הוא סדר ההכרה: בערב שבת, בשעות אחר הצהרים המוקדמות, הבנות יוצאות כרגיל לנקות את המזחלות והצינורות של בתיהן. אותה שעה הן יוצאות בבגדי עבודה ובפנים גלויים לגמרי. כרגיל אינן יוצאות מפתח ביתן אלא כשמקצת פניהן לוטים ב"לְחְפֶה" רדיד שעל ראשן. אך בחפזון של העבודה בערב שבת — אינן מקפידות. ודוקא בהזדמנות זו יוצאים הבחורים ומתהלכים ברחובות כדי ש"יִשדִפוּ" — כלומר לחטוף מבט כלשהו, דרך אגב, כעוברי־אורח וכמהלכים לפי תומם. הזדמנות אחרת לראות הבחורה גלויית פנים, ולבושה בגדים פשוטים, היא בעת גביית ה"מצוה" [1], כיון שעל־פי־רוב ניגשת הנערה שבבית עד שער הבית כדי למסור את ה"מצוה" לגובה. כן נתונה הזדמנות לשלוח מבט בנערות בהזדמנות לכתן לשאוב מים מן הבאר של הבוסתאן, הנמצא במרכז של רובע היהודים בצנעא [2]. ראיה זו היא היא ה"היכרות" שבחור עושה עם בחורה. ודוקא משום כך נזהרים שלא "לראות" ו"להכיר" בחורה כשהיא לבושה בבגדי שבת וחג, כיון שהבגדים היפים עשוים להטעות והבחורה תיראה יפה כשאינה באמת יפה. היו רגילים לומר: "לָא יְגְרַנָּךְ בְּנָאת אֲלעִיד וְלָא בְקַר צַלָּאן" (אל יטעוך בנות החג ולא פרות האביב) שכן בימי החג הבנות לובשות בגדים נאים, ונראות יפות מכפי שהנן באמת, והפרות נראים באביב בריאים וטובים מחמת ריבוי המרעה בשדה והאויר הנוח, אף אם אינן טובים באמת.

1 ר' פרק "מתן הלוואות וצדקה".
2 אע"פ שיש באר מים חיים בכל בית היו שכונות שמימיהם מלוחים מעט, והיו שולחים בנותיהם להביא מים מתוקים מבאר הבוסתאן שהיו מתוקים. מים מלוחים נקראים "עַק" מליחות עַקְאקָה".

שידוכין ומוהר

לאחר "הכרה" זו, מחליטים בבית על השידוכין ושומרים את הדבר בסוד גמור, שאם במקרה תסרב משפחת הנערה לשידוך זה ויוודע הדבר לאחרים, יהיה הדבר לא רק לעלבון גדול לבחור אלא גם לתקלה חמורה. כשיפנה למשפחה אחרת עלולים להסתייג ממנו ולומר: "אם טוב הוא מדוע משפחה פלונית דחתה אותו?"

אם ההורים גמרו אומר לשדך בת פלוני לבנם, נוטל האב בידו עשרים "ריאל"[2] ופונה אל איזה מארי, או אדם נכבד אחר, שיש לשער שהוא מקובל על משפחת הנערה ואינם עלולים להשיב פניו ריקם. היו שם אחדים מן המאריין ונכבדי העדה שראו זכות ומצוה לעצמם לסייע לשידוכין. שרות זה עשו שלא על מנת לקבל פרס ורק לשם מצוה בלבד. המשדך לוקח בידו את העשרים ריאל ובא אל בית הכלה. נהוג לשדך במוצאי שבתות וחגים, בייחוד במוצאי־יום־טוב שני של תחלת החג. המשדך רומז לאבי הנערה את מטרת בואו ומיד נשמטות הנשים מן החדר: בייחוד נשמטת מתוך בושה, לאחד החדרים הצדדיים, הנערה שמדובר בה. המשדך אומר כמה דברים בשבחו של הבחור אעפ"י שמשפחת הכלה בדרך כלל מכירים אותו, לפי שכל תושבי העיר הגברים מכירים זה את זה ונפגשים זה עם זה בהזדמנויות שונות. המשדך מפציר באבי הנערה שיקבל את העשרים ריאל, אך האב מסרב לקבלם ומבטיח שיעיין בהצעה גם בלעדי הכסף. סירוב זה בא כדי שלא ייראה שהוא ממהר להיאחז בהצעה ולהיפטר מבתו. לבסוף מסכים הוא להחזיק את הכסף אצלו כפקדון בלבד.

עם צאת המשדך משוחחים ביניהם הורי הנערה על השידוך ולאחר מכן נמלכים גם בדעתם של עוד כמה מן הקרובים. במקרה שמחליטים בשלילה הרי כשיבוא המשדך לקבל את התשובה אומרים לו החלטתם בלי להיועץ בנערה. אך כשמחליטים בחיוב, מטילים על האם להודיע לנערה ולשמוע חוות דעתה. בדרך כלל מתביישת הנערה לומר כן או לא בפה מלא, אלא שמאופן דיבורה ותגובתה מבינים אם היא מסרבת או מסכימה. אם מרגישים שהיא נוטה לשלילה משפיעים עליה מעט אך נזהרים מללחוץ עליה. אם הצליחו מוטב ואם לאו — מקבלים דעתה.

כשמחליטים לענות בחיוב הרי כשבא המשדך מודיעים לו על כך ומתחילים במשא ומתן על גובה סכום המוהר, "אלשרט"[3]. בימינו היה שיעורו המקובל כמאה ריאל, פחות מעט או יותר מעט, הכל לפי מצב המשפחות ולפי רמת מחירי הבגדים בשוק. אין הסכם זה נעשה בכתב כלל, אלא רק בעל פה.

אותו סכום כסף, שמסכימים עליו, אינו נכנס חלילה לכיסו הפרטי של האב, אלא משמש כעין סעד לאב, שצריך לקנות לבתו הלבשה ותכשיטים, כדי שתלך אל בית החתן כשהיא לבושה ומקושטת כראוי. כל סכום שהאב מקבל מן הבחור הוא מוסיף בעצמו עליו יותר מכפליים וקונה בו בגדים ותכשיטים לכלה. למשל אם שילם החתן מאה ריאל, הרי אביה מוסיף על כך עוד כמאתים וחמשים ריאל להלבשת הבת ונמצא שתוך השנתים הקרובות אין הבעל צריך להוציא עליה כלום לצרכי הלבשה וכל שכן תכשיטים.

אחרי שבעת ימי המשתה מביאים שמאי מומחה, שיעריך את הבגדים והתכשיטים, שהכניסה הכלה, וכותבים דמיהם מאחורי שטר הכתובה, בתורת חוב זקוף ומלוה זקופה

2 מטבע "מריה תרזה" הנפוץ בתימן.
3 התרגום המדוייק של המלה "אלשרט" הוא התנאי, ומשום כך נקרא המו"מ בענין זה "תנאים".

על הבעל, ויהיה מוטל עליו לפרוע חוב זה לאשתו במקרה של גירושין, נוסף על סכום הכתובה שהוא אחיד לכולם [4], ואין לאביה בחוב זה שום זכות. כל המיקוח על גובה סכום המוהר נעשה רק בין המשדך ואבי הכלה. אבל משפחת החתן אין זה נאה להם לעמוד על המקח בעצמם.

לאחר שבאו לידי הסכם — קובעים את המועד המשוער לחתונה. ואלו יתרת סכום המוהר אין משלמים מיד אלא כשלשה חדשים לפני החתונה. מכאן ואילך נזהר הנער המיועד מלהיראות בסביבת מגוריה של הארוסה, וכן גם היא, כדי שלא ירננו הבריות אחריהם. וגנאי הוא להם שיראו להוטים זה אחר זו אלא נוהגים בהתאפקות ובביישנות גמורה.

במקרה שמשפחת הכלה חוזרים בהם, שולחים חזרה את העשרים ריאל שבידם אל המשדך ומשתדלים לתת טעם וסיבה לשינוי דעתם. אך אם משפחת החתן חזרו בהם אינם תובעים עוד החזרת העשרים ריאל שהקדימו ודיה למשפחת הכלה בבושה שנגרמה לה ע״י ההסתלקות מן השידוך.

אע״פ שהשידוכים נעשים בדרך שתיארנו לעיל — ובני הזוג נישאים זה לזו מבלי שתהא ביניהם היכרות מלאה מקודם, הרי כמעט כל הנישואים מוצלחים ומצליחים ושלום ושלוה ואהבה וחיבה שוררים בקרב הזוגות המתחתנים. מקרים של גירושים הם מועטים ביותר אעפ״י שנוהגים הקלות בגירושים. אולי הסיבה להצלחת הנישואים וליציבותם נגרמת ע״י כך שאין הנערה באה בחברת גברים זרים שתלטוש עיניה לאחר או אחר ילטוש עין אליה. גם הגבר אינו נמצא בחברת נשים זרות וחמדת אשה זרה לא תבוא אל חיקו להדיח לבו שיבגוד באשת נעוריו, אלא כל אחד שמח בחלקו אשר חלק לו אל ממעל, אם טוב ואם רע, ומסתמא אינם יודעים ואינם מעלים על דעתם שיש יותר טוב מבן הזוג שזכו בו. לעומת זאת היו מרובים מקרי הגירושים בין הכפריים בתימן, ואולי בא הדבר מחמת שהם בדרך כלל עדה קטנה וטבעי הדבר שיהיו מכירים זה את זה ומעורבים זה בזה, ובשל כך מופרעת יציבות חיי המשפחה אצלם.

ב. החתונה וחגיגותיה

ההכנות לקראת ״שבת אַלבַדע״

כחדשיים לפני החתונה קובעים מועד התחלת החתונה. אין קובעים לפי ימי החודש אלא לפי סדר פרשיות השבוע וסימניהן כגון: ״סדר שמות״, ״סדר ויקרא״, או ״שבת נחמו״ וכיוצא. אם הכלה היא נערה שכבר הגיע זמנה ״לראות״ מחשבים את הזמן בקפידה כדי שלא תחול החופה בימי נידתה [1].

4 ר׳ בפרק ״החתונה וחגיגותיה״.

1 חוששים לדעת הרמב״ם, הפוסק שאין חופת נידה עושה נישואין. עיין פ״י אישות הל׳ ב׳.

אחרי קביעת "שבת אלבדע", קובעים מראש באיזה יום בשבוע תתקיים החופה. הברירה היא בין יום ה׳ לבין יום ו׳ בשבוע. על־פי־רוב קובעים ליום החמישי, ורק לעתים רחוקות ביום ששי. אך ארבעת הימים הראשונים של השבוע אין שום אדם קובע בהם חופה כלל.

במשך שני חדשים שלפני החתונה מכינים את כל הצרכים שאי־אפשר להכינם מלפני כן, כגון קניית הפולים והאגוזים, הכנת "ערק", "עסב"[1], מי־ורדים וכיוצא וכן השלמת שאר בגדי החתן והכלה שעדיין לא הספיקו להשלימם. את היין מכינים בעונת הענבים, כיון שלחתונה מתכוננים זמן רב ואינה באה פתאום.

אנשי תימן רגילים לומר: "מַא מְעָא אַלְאַדַמִי אִלָּא עֻרְסָה וְאִלָּא מַוְתָה" (אין לו לאדם אלא [יום] חתונתו או [יום] מיתתו), משום כך היו מתכוננים לקראת החתונה בכובד ראש והתייחסו אל המאורע הזה ברצינות מרובה וכפי שמתייחסים אל דבר שבקדושה. ולא זו בלבד שהשקיעו מאמצים וממון באותן הכנות אלא גם התמסרו והתמכרו להן מבחינה נפשית ורגשית, ועל־ידי כך היתה מתמלאת האוירה רצינות וחגיגיות, מזוגות זו בזו, ומשתלב רגש האחריות והכבוד כלפי הבריות עם יראת ד׳, ואהבת־דודים עם חובת קיום המצוות, עד שקשה להבחין בין קודש לחול, בין קיום טקס דתי לבין חדוה אנושית של בני אדם חוגגים ושמחים.

הדברים הללו, וכל התיאורים והפרטים שיבואו להלן בפרק זה, חלים כמובן רק על נישואים הראשונים של אדם, שבדרך כלל נערכים בגיל צעיר וחופפים עליהם תום־נעורים ותפארת־עלומים.

אך במקרה של נישואים שניים — שלו או שלה — נעשים הדברים בקיצור רב ובצינעה יתירה ואין ביניהם לבין המתואר כאן ולא כלום. אלא שהמקרים של נישואים שניים היו בעיר צנעא בודדים ובלתי רגילים. רובם כתוצאה מהתאלמנותו של אחד מבני הזוג ומיעוטם כתוצאה מגירושין. ורק מיעוט שבמיעוט, כמעט מבוטל, מאותם מקרים, הוא ענין של נישואים עם אשה שניה מחמת שהראשונה עקרה לגמרי או שלא ילדה בנים זכרים[2].

שוכרים מראש (יִסְתַרְכְנוּ), למשך שני השבועות העיקריים של החתונה, בחור חזק ואיתן, שתפקידו לעשות העבודות הקשות שבבית, כגון לשאוב מים מן הבאר[3], לשאול ולהביא מאצל השכנים שולחנות, דודי־בישול, עריבות לרחיצת הבשר ושטיפתו וכן כל שאר העבודות הקשות. אדם זה נקרא משום מה "תארסי" (שומר) אעפ״י שאין תפקידו מוגבל לשמירה בלבד.

ביום החמישי, שלפני שבת ההתחלה, מפסיק החתן לעבוד — אם הוא בעל מלאכה, או סוגר חנותו, אם בעל חנות הוא; מזמין שנים מידידיו הקרובים ביותר והרצויים לו, להיות שושביניו. שנים אלו אינם זזים מעל־ידו במשך כל השבועיים הראשונים של החתונה. ביום

1 "עסב" — מגדנות ור׳ להלן.

2 בכל אופן לא היה איסור ולא מנהג שלא לישא שתי נשים. מענין שהקראים אוסרים נישואי שתי נשים ומפרשים „ואשה אל אחותה לא תקח" שכל אשה יהודיה נקראת אחותה שכל ישראל אחים כדרך שנ׳ ובאחיכם בני ישראל איש באחיו לא תרדה בו בפרך.

3 בכל בית יש באר־מים חיים וכל אחד דולה ושותה מבארו והשוה "שתה מים מבורך ונוזלים מתוך בארך" (משלי ה׳ ט״ו).

רביעי שלפני החופה וכן ביום החופה עצמו — מתוספים עוד כמה שושבינים, לפעמים עד עשרים, הכל לפי האדם ולפי מעמדה ויכלתה של המשפחה.

בבוקרו של אותו יום חמישי, הולך החתן עם שושביניו למרחץ. הוא והם לובשים בגדים חשובים יותר מבגדי יום יום, על פי רוב "מדני"[4], שהוא לבוש ממוצע בין לבוש של חול ללבוש של שבת, ודרך בני־אדם ללבשו ביום ששי אחר־הצהרים או במנחת־שבת. עד שחוזרים מן המרחץ, מכינים להם בבית ארוחת בוקר דשנה לפי טעמם, או "פְּתות" עם בֵּיץ' וסַמן[5], או "צַלוּף וּשְׁוִיָּה דַאפְּיֵה"[6], סועדים לבם, מבלים שעה קלה אחר הארוחה בתיכנון סדר־היום, אגב עישון נרגילה. כחום היום יוצא החתן עם שושביניו להזמין את המאריין (רבנים), וכן את הידידים והקרובים, לבוא אצלו בשבת ההתחלה; בייחוד מפציר הוא במאריין שיהיו נוכחים במוצאי־שבת, שהיא החגיגה הראשונה שבה מלבישים לחתן בגדי חתונה ומכאן ואילך הרי הוא כמלך שהכל חייבים לשרתו ולכבדו.

בדרך כלל המאריין נענים לבקשת החתן ובאים במוצאי־שבת. אך מקצתם היו מקפידים על עצמם לבוא רק כדי להלביש את החתן ולאחר ששוהים שהיה קלה מסתלקים, שחוששים הם מפני קלות ראש כלשהי בנוכחותם. ואמנם אותה מסיבה של מוצ"ש תחילתה בכובד־ראש והמשכה הוא קליל ועליז אך רחוק מלהיות בו קלות ראש אלא שכאמור מקצת מן הרבנים החמירו על עצמם.

פעמים שהחתן משתדל שדוקא ראש הרבנים בכבודו ובעצמו יבוא במוצ"ש של ההתחלה כדי להלבישו בגדי החתונה. וככל שהרב, המלביש את החתן, הוא יותר גדול, כן גדול כבוד החתן בעיני הבריות, שכן שואלים ברחוב: "מַנוּ לַבַּס אַלְחָתָן" (מי הלביש את החתן?).

גמרו החתן ושושביניו להזמין את אלה שדרכם להימצא בבתים — עוברים דרך השוק ומזמינים את הידידים והמכירים הנמצאים בדרכם; משם פונים לשוק "אַלְקַאת"[7], קונים "מַרְבַּט קַאת" (חבילת קאת) לפי טעמם ולפי כספם; הגיע זמן סעודת הצהרים — חוזרים הביתה, אוכלים מעט "געלה" ומעשנים נרגילה. עם אכילת ה"געלה" לוגמים מעט ערק "יִסְמְכִ'ו אַלְדֻּבְיֵה"[8]. אחר כך סועדים, מברכים ברכת המזון ומקנחים סעודתם בספל "קַהְוֵה מְחַוּוגֵה" (קפה בתבלין).

והיו מקפידים לשתות הקפה אחרי ברכת המזון, כדי לברך עליו ברכת "שהכל", ולזכות בעוד ברכה אחת למנין הברכות של אותו יום. לאחר מנוחה קלה, או נמנום כלשהו, נערכים ל"מַדְכֵא" (מסיבה — ישיבה בהסיבה), ממרקים את הנרגילות ומרכיבים אותן, חותים אש

4 אריג עשוי משני צבעים, לבן ושחור בלבד, בצורת משבצות קטנות. אם המשבצות גדולות כלשהו אין האריג ראוי למלבוש ועושים ממנו ציפוי לצד האחורי של כרים וכסתות.

5 את הלחם העשוי עפי"ר מבצק "פטיר" (ללא שמרים), פותתים לפתיתים כשהוא חם ויוצקים עליו חמאה מבושלת ונזילה הנקראת "סמן". כן שופכים עליו כמה ביצים, או דבש, מרתיחים קימעה ואוכלים, והוא נחשב מן המעדנים המשובחים והאהובים. השוה ויקרא ב, ו. בדומה לכך עושים "פתות עם מרק וחלבה" אלא שעם סמן מאכל תאוה לארוחת בוקר, ור' בפרק "מאכלים ומטעמים".

6 לחם וצלי בשר שצולים בשפודים על פי התנור כשהוא עשוי סרטים "שראיח" ארוכים משולשלים לתוך חלל התנור והוא נאכל סמוך לרדייתו מן התנור.

7 "קאת" — הוא שיח שהעלים שלו נלעסים בהנאה ע"י אנשים רבים בתימן, בחבש ובעוד כמה ארצות באפריקה. ור' בפרקו.

8 "יסמכו" — ישענו. "דוביה" — קנקן ריק של דלועים. ועל דרך הליגלוג משוים את ראש האדם השותה יין — לקנקן ריק וקליל שצריך למלאו כדי להשעינו שלא יתנדנד.

על הטבק לאחר שגוּבּל ונערם בתוך ה״בורי״[9] כיאות. פורסים לפניהם חבילות הקאת, מסדרים ישיבתם כשרגליהם מקופלות תחתיהם, ״מדרבעין״, כשלצד כל אחד מהם שני כרים, זה על גבי זה, כדי להסב אליהם. החתן מניח את ה״מרבט״ (חבילת הקאת) שלו לפניו, מחלק ממנו לכל אחד משושביניו כמסת־ידו ומיד מתחילים ללעוס ולעשן נרגילה. מקצתם היו מכסים ברכיהם בשמיכות צמר, ואפילו סוגרים הדלתות והחלונות, כדי שיחם להם ויגדל תענוגם מן הלעיסה והעישון. מכאן ואילך מבלים בשיחה נעימה, מפזמים משירי שבזי או איזה שיר קודש אחר עד המנחה.

הגיע זמן המנחה, מפסיקים, הולכים לבית הכנסת להתפלל מנחה ומעריב ויוצאים לטייל בעיר; בינתיים מזמינים שאר הידידים שלא מצאו אותם בשעות היום, מהמת שהיו טרודים בעסקיהם. חוזרים הביתה לזכור ולהיזכר את מי שכחו ולא הזמינו — ורושמים לפניהם.

גם הנשים החשובות שבמשפחה, כלומר אמו של החתן, דודותיו וכן אחיותיו וקרובותיו, יוצאות אחרי שקיעת החמה ביום חמישי וסובבות על כל בתי הקרובים, השכנים והידידים ומזמינות אותם לחתונה בלשון זו: ״גֻו אֻסכֻתו צֻנדַנָא״ (בואו לשבות אצלינו). כשמסיימות — חוזרות הביתה. אין הזמנה זו מספיקה לחתונה עצמה, זוהי רק הזמנה של כבוד לשבת ההתחלה. גם בני משפחת הכלה יוצאים בערב זה להזמין את אורחיהם.

בערב זה, כלומר אור ליום ששי, מזומנת לחתן ולשושביניו ולכל בני הבית, עבודה גדולה וקשה מאד, והיא ״אַלשַרְעָה״ כלומר קישוט חדר האורחים, דבר שמשפחת הכלה פטורה ממנו, לפי שאין עושים ״שרעה״ בבית הכלה אלא מסתפקים ב״סַמַאדַאר״ בלבד (סמאדאר — ר׳ להלן).

וכך הוא סדר עשיית ה״שרעה״: באמצע קיר החדר הגדול, מול הכניסה, פורשים מפה גדולה, שרחבה כשני מטר וגבהה עד התקרה, צבעה אפור צהבהב כהה, ובה פרחים כהים; אחר כך לוקחים ״נָקָס״ (פרי רוש, שמביאים מן ההרים) משחילים אותם בחוטים ארוכים כמחרוזות ותולים אותם על פני כל המפה בחצאי עיגולים. כן מביאים ״חנצ׳ל״ (פקועות שדה), קושרים אותם שלש שלש ותולים אותן בתוך העיגולים של מחרוזות הרוש; יחד אתן תולים כדורי זכוכית צבעוניים, העשויים כעין ראי ונקראים ״דְנִיָא״. גם אותן קושרים שלש שלש ותולים לסירוגין בתוך עיגולי הרוש, כך שבתוך עיגול אחד פקועות ובתוך האחר כדורי זכוכית. משני צדי המפה מעמידים שתי מראות גדולות, העשויות בתוך מסגרות מוזהבות. עתה הגיע תור התמונות למיניהן. היו תולים משני צדי המפה תמונות גדולות, תמונות נוף ותמונות אישים שונים לרבות תמונות גדולי הרבנים שכבר הלכו לעולמם. בין התמונות היו גם תמונות בצבעי שמן עתיקות, ״מִן הַקְדַאכִ׳ל״, שכנראה הובאו על ידי הטורקים לתימן אך שם לא העריכום כראוי. לאחר שתלו את התמונות מצד זה ומצד זה של המפה, בגדלים שווים ככל האפשר, מוסיפים עוד שתי מראות גדולות בזויות הקיר כדי שיהא מקושט מזוית אל זוית. לבסוף משבצים את מערכת הקישוט שבקיר ב״ביצים״

9 ״בורי״ — כלי חרס שמציבים על ראש הקנה החליל של הנרגילה וממנו מושכים את העשן הנעים, העובר תהליך של זיקוק תחתית הנרג׳ילה הממולאת מים ודרך הצנור הארוך המשוך אל הפה ונקרא ״קצבה״.

העשויות חרסינה ונקראות משום מה "ביצי נעמיות". מאותן ביצים משתלשלות קווצות של חוטי משי, כדי לנאותן, ובכלל כל המרבה בקישוטים הרי זה משובח.

כל מערכת הקישוטים הזאת נקראת "שרעה".

למטה מן ה"שרעה" פורשים על כל קירות החדר מן הקצה אל הקצה, בגובה של מטר וחצי מן הריצפה, בד פרחוני נאה שיש לו מסגרת בצבע אדום וירוק ונקרא "סמאדאר" על מסגרתו העליונה של הסמאדאר תולים מחרוזות של פרי רוש בצורת חצאי עיגול. לאחר מכן פורשים על הריצפה שטיחי צמר ועליהם מזרונים רכים כדי לרכך מקום ישיבתם של המסובים. מסביב לכל הקירות מציבים "וסאיד" — כרים של רפידה, ובין מושב למושב מַדַאכי — כרים של הסיבה. סידורים אלה נגמרים בשעה מאוחרת בלילה, ופעמים באשמורת הבוקר.

גם ביום ששי בבוקר הולכים החתן ושושביניו למרחץ והפעם לאו דוקא לשם נקיון אלא לשם עינוג. כשבאים מן המרחץ סועדים ארוחת בוקר, נחים מעט ויוצאים יחד, החתן ושושביניו, לקנות דברים קטנים שהחתן צריך להם, כגון גרבים, מטפחות, בושם וכו׳. שואלים פמוטים של כסף גדולים ויקרים מאת משפחות שיש להן כאלה; וכשחוזרים מכינים את המנורות לקראת ליל מוצאי שבת, הנקרא "לילת אלבדע" (ליל ההתחלה), וממלאים את הבקבוקים יין לקידוש ולשתיה וגם ערק לכבד בו את האורחים; כן ממלאים את המזלפים (אלמרשאת) מי ורדים, כדי לזלף מהם מדי פעם בפעם על הקרואים ולהפיח ריחות טובים באולמי החתונה.

בליל שבת "אלבדע" באים אורחים, בעיקר קרובי משפחה, מביאים עמם מבתיהם "געלה וּעַשַׁא" — (עשא — סעודת ערבית), אוכלים ושותים, שרים שירי שבת וסועדים כרגיל. חלק מן הקרובים ביותר "יָנֻו יִסְבַתוּ עִנדְהֻם". כלומר באים מערב שבת ונשארים שם כל השבת והולכים לבתיהם רק לישון; זה נחשב לכבוד גדול למשפחת החתן, אבל אין עושים זאת אלא קרובים ביותר וגם הם מביאים עמם מערב שבת געלה ומשקאות ומזון מוכן לכל סְעודות השבת.

בשבת זו עדיין החתן יושב בין בני הבית, וגם הוא משרת את אורחיו ככל בני הבית. אין שום שינוי בנוהג של שבת זו מאשר שבתות רגילות, אלא שבגמר שירי שבת מוסיפים "הללו״ת" מעניין החתונה. (נוסח ה"הללות" — ר׳ להלן).

בשחרית באים מעט אורחים רגילים, כגון שכנים ומכרים, כל אחד מביא עמו געלהוּגַ׳דַא (ג׳דא — סעודת צהרים), אוכלים, שותים וסועדים ונפטרים לבתיהם.

במנחת־שבת אחרי תפלת המנחה, באים אורחים רבים לסעוד סעודה שלישית עם החתן. בסעודה זו שונה המנהג מכל שאר המסיבות, וכך הוא הסדר: כל אחד מביא געלה כדי צרכו וצורך בניו הבאים עמו וכפי מסת־ידו. כן מביא גם לחם ותבשיל, חֶלְבָה וּזְחוּק, כל אדם כפי הרגלו. נהוג להרבות בתבשיל של בשר צלוי, ושל רגל הנקרא "כְּרַעִי". צורר את הכל בתוך "מַצַר" (מטפחת), מכסהו בטליתו והולך לבית החתן; בעל הבית מקדם את פני האורח בברכת: "ברוכים הבאים" והאורח עונה: "ברוכים הנמצאים"; נכנס ויושב באשר ימצא, כיון שהבאים מרובים ולא קל למצוא מקום נוח. מניח את צרורו לפניו ויושב; בניו יושבים לפניו ואוכלים עמו. לפעמים מצטרפים שלשה או ארבעה אורחים, הסמוכים זה לזה, מריקים את כל מאכליהם לתוך "מצר" אחד ואוכלים יחד.

אכילת הגעלה נמשכת עד סמוך לשקיעת החמה אגב שתיית יין, ובינתיים משמיעים המשוררים "נשיד" כגון:

אִם תַּחְפֹּצָה בֶּן אִישׁ לְסוֹדוֹת נִבְחָרוּ, נֹכַח פְּנֵי סִינַי שִׁבְטֵי נִקְהָלוּ,
תִּקְנֶה לְךָ חָבֵר וְרֵעִים יְקָרוּ. גַּם מַלְאֲכֵי מַעְלָה דְּגָלִים עָבְרוּ.
בַּעֲבוּר יְחִי לִבְּךָ וְתִשְׂמַח נַפְשְׁךָ, אֵשׁ יָרְדָה מֵהַשְּׁכִינָה סְחֵרָה,
שֵׂכֶל וְהַנֶּפֶשׁ בְּטוּב יִתְחַבְּרוּ. קוֹלוֹת וּבְרָקִים וְעָנָן נֶחְבְּרוּ.
וּלְבַשׁ עֲנָוָה מִימֵי בַּחֲרוּתְךָ, לוּחוֹת שְׁנַיִם הֵם בְּיֹשֶׁר נִכְתְּבוּ,
וּמְאַס עֲצַת רֵיקִים אֲשֶׁר יִתְיַהֲרוּ. בָּם דִּבְּרוֹת עֶשֶׂר בְּעֵדוּת נֶחְקְרוּ.
שֵׁם טוֹב לְךָ יֵצֵא וְתַשִּׂיג חֶפְצְךָ, שִׁמְעוּ לְאָנֹכִי וְלֹא יִהְיֶה לְךָ,
חַפֵּשׂ בְּמַסֶּכְתּוֹת גְּאוֹנִים חִבְּרוּ. מִפִּי גְבוּרָה הֵם וְתוֹרָה שָׁמְרוּ.
מִשְׁנַת חֲכָמִים מֵאֲבוֹתָם קִבְּלוּ, בָּרוּךְ אֲשֶׁר זָכָה צִדְקָתוֹ לַחֲזוֹת,
יוֹם סָבְבוּ סִינַי בְּשִׂכְלָם נָהֲרוּ. תּוֹרָה תְּמִימָה בָּהּ נְפָשׁוֹת כָּשְׁרוּ
עָלָה אֲבִי כָּל הַנְּבִיאִים עַד מָרוֹם. זָכְרָה אֲדוֹן הַכֹּל לְחֵן תּוֹרָתְךָ,
אֶל הָעֲרָפֶל פְּעָמָיו מִהֲרוּ. קַבֵּץ פְּזוּרֵנוּ אֲשֶׁר נִתְפַּזְּרוּ.
וְגִלְגַּל וְאַדְרִכַל כְּלָוִים לוֹ בְחַן יַשֵּׁר דְּרָכֵינוּ לְמַעַן חַסְדְּךָ,
עָלָה וּפָתַח כָּל שְׁעָרִים נִסְגְּרוּ. כִּי עַל יְרֵאֶיךָ חֲסָדִים גָּבְרוּ.

בגמר ה"נשיד אומרים "אנא" כנהוג, שוהים מעט באכילה ושתיה, ומכל עברים אתה שומע "תזכה להיים טובים" והקהל עונים "תזכה לחיים טובים". שוב אומרים "אנא" ומתחילים לשיר בנעימה נוגה ועגוגה המיוחדת למנחת שבת, נעימה שיש בה משום נעימת חול ושבת כאחד:

שַׁבָּת מְנוּחָה הִיא לִבְנֵי סְגֻלָּה, שִׁמְרוּ לְיוֹם שַׁבָּת כָּל נִקְהָלָה.
מַה טּוֹב וּמַה נָּעִים בּוֹאֵךְ בְּחֶמְלָה. בּוֹ כֻּלְּכֶם תִּהְיוּ יַחַד שְׂמֵחִים.
לִבִּי בְּיוֹם שַׁבָּת יָבִין בְּחִידוֹת, יִהְיֶה שְׂכַרְכֶם רַב לְיֹדְעַ נְכֹחִים.
גַּם מִתְּמוֹל אָכִין שָׁלֹשׁ סְעוּדוֹת. בּוֹ תִדְרְשׁוּ כָּל סוֹד תַּרְבּוּ שְׁבָחִים,
אַזְכִּיר שֶׁבַח לָאֵל אַרְבֶּה לְהוֹדוֹת, תִּזְכּוּ וְתָבוֹאוּ צִיּוֹן בְּצַהֲלָה.
וַאֲזַמְּרָה בְּשֶׁבַח וּדְבַר תְּהִלָּה. נסל אלנבי יעקוב פי אלסבת מערוף,
מִיּוֹם אֲשֶׁר בָּרָא שׁוֹכֵן שְׁחָקִים, פי גומלת אלעאלם משכור ומוצוף,
אֶרֶץ וְשָׁמַיִם כּוֹנֵן וְהֵקִים. קד ד'א דליל ואגב פיה סר מכשוף,
וּבְיוֹם שְׁבִיעִי נָח וְנִיצְּצוּ חֲשׁוּקִים. מן יכ'רקה אוגב חצבן וקתלא.

(תרגומו: זרע הנביא יעקב מוכר ונודע בשבת, בכל העולם מהולל ומשובח. הנה זו [השבת] הוכחה ניצחת ורז גלוי, [לפיכך] כל המחלל חייב סקילה ומיתה).

כאן מפסיקים באמצע השיר, וחוזרים לסדר אכילת געלה ושתיית יין, עד סמוך לשקיעת החמה, שהוא זמנה של סעודה שלישית, ואז נשמטים אחד אחד לחצר כדי ליטול ידיהם וחוזר כל אחד למקומו; פעמים שהשמשים מכניסים כלי נטילה לאולם כדי שלא יצטרכו

כולם לצאת לנטילת־ידיים. מכאן ואילך עוסקים באכילת סעודה שלישית קבוצות קבוצות כפי שישבו קודם לכן. בסעודה זו אוכלים בערבוביה עם הגעלה, זה בוצע לחם וזה פורר רמון; אחד לועס גזר ומשנהו נוגס תפוח זה סופת אבטיח והשלישי לועט חתיכת צלי, מרבים בשתיה, אוכלים מכל הבא ליד ומכבדים זה את זה בכוס או בנתח, כשהאצבעות והכוסות מתדבקים אלו באלו בגלל מרק הרגל הנקרא ״כְּרָעַי״.

וכמו במפתיע פותחים המשוררים פיהם בשיר ״יה ממכון שבתך״ בקול נוגי ובנעימה של השתפכות המיוחדת לשעה זו של בין השמשות, שעה שבין שבת וחול. בחדר המסיבה יורדים דימדומי חשכה עד שאין אדם רואה מה שחברו עושה. אעפ״י כן שורר שקט מתוח שאינו מופרע אלא על־ידי לגימת כוס או לעיסת נתח בשר. קהל המסובים מתעלה ומתרומם עם המשוררים כשהם שרים:

יָהּ מִמְּכוֹן שִׁבְתְּךָ תְּשַׁגֵּ֫ם וְתִרְאֶה, — ואזיל כל המן ג׳מן ומחנא,
עַם דַּל אֲשֶׁר גָּלָה חָלוּשׁ וְנִכְאֶה, — יא מן לנא פי אלטור נורך תגלא.
תַּשְׁמִיד לְאִישׁ שָׂעִיר בָּזוּי וְגֵאֶה, — סובחאן רב אלגוד אלפרד אלאוחד,
תִּזְכֹּר זְכוּת אָבוֹת תִּשְׁמַע תְּפִלָּה. — ד׳י כ׳ץ בני אלאסבאט שרף וזייד,
ועידנא יא רב פי חית׳ כנא, — ואעטא לנא אלתוראת תחכם ותשהד,
ואד׳כר לנא עהדך פי מא ועדנא, — פי דרסהא יערף נהין ופעלא.

(תרגומו: השיבנו ה׳ למקום שהיינו, וזכור לנו בריתך כמו שהובטחנו, והסר ממנו יגון ואנחה ועגמה, אתה הוא אשר בסיני אורך לנו נגלה. ישתבח האל הטוב האחד המיוחד, הבוחר בבני השבטים כיבדם ורוממם, ונתן לנו התורה למשפט ולעדות, בה כלולים לאוין ועשאין).

פִּתְאֹם שְׁלַח יִנּוֹן יִרְצֶה לְצֹאנְךָ, — תִּמְשֹׁךְ לְעַמְּךָ חַסְדְּךָ וְחִנְּךָ,
לִכְלַל עֲדַת קֹדֶשׁ תָּחִישׁ רְצוֹנְךָ, — תִּמְחֶה פְּשָׁעֵינוּ תַּרְבֶּה מְחִילָה.

הכל מפזמים עם המשוררים ומשתפכים בכיסופים ורבים זולגות עיניהם דמעות. בעידן זה כאילו נפתחים כל אוצרות הכמיהה והגעגועים לגאולה שלמה ולישועה קרובה. ואם קודם היה חדר המסיבה מלא גופות של בני אדם חיים השטופים באכילה ובשתייה, הוא הופך עכשיו למדורה אחת, שכל הנשמות מתלכדות בה ומשלהבות אותה עד בלי גבול.

סיימו את השיר, גדול שבצבור שואל אם כבר גמרו לאכול, אומרים ״הלל״ אחר כך אומר הוא ״טעם״ קצר מענין היום ומכריז: ״לַפְלְפוּ״ כלומר לכבד את ה״שולחנות״. מיד מכניסים השמשים לאולם כלים ריקים, אוספים שיירי המאכלים והפירות שנשארו, מכבדים את הבית, מכניסים את ״אלמג׳אסל״ — כלי הרחצה, רוחצים את ידיהם ומברכים ברכת המזון [10].

לאחר מכן מדליקים את הנרות. בערב זה מדליקים את כל כלי האורה שברשותם, עד שכל הבית מתמלא אור. עכשיו באים המאריין הגדולים, שאינם נוהגים לבוא למסיבת סעודה שלישית אלא לעתים רחוקות, נכנסים ויושבים בראש, ומיד מכריז אחד מהם: ״ערבית״, מתחיל ״והוא רחום״ וכל המסובים גומרים עמו את הפסוק. המארי מזמין את החתן לפרוס על שמע ולהתפלל ערבית. ומנהג קבוע הוא, שהחתן פורש על שמע במוצאי

10 בדרך כלל, כל קבוצה מזמנת לעצמה מפני שלא נתחעדי, וגם אינם אוכלים משל בעל הבית אלא כל אחד אוכל משלו ולכן אין אחד מברך לכולם.

שבת זו. גמרו תפלת מעריב מביאים כוס ההבדלה, מוסרים אותו לגדול שבמאריין הנמצאים בין המסובים, מכניסים מחתה מלאה גחלי אש, שעליה נותנים את המוגמר כדי לברך על הבשמים[11]. המארי מבדיל, שותה מן הכוס ומוסרו לזה שעל ידו לשתות. תימרות עתר הקטורת והריחות הנעימים ממלאים את כל החלל ופותחים את שערי השמחה.

מיד אחרי ההבדלה מכריז המארי: "הֲיְיא אַדִּו אַלְלַדְהּ" (הביאו את הבגדים); החתן נכנס, עומד ליד הקיר במרכז האולם — מול פתחו — כדי להיות נראה גם לעיני הקהל שלא השיג מקום ישיבה בתוך האולם. המארי בא ועומד על ידו. אבי החתן מביא את הבגדים, כשהם צרורים במטפחת משי נאה, ומוסרם לידי המארי. צרור הבגדים כולל בתוכו "גַלַּאיְהּ" — מעיל רחב, עשוי מבד הארוג חוטי כסף וזהב ושרווליו רחבים; חלוק ארוך של משי לבן; שתי מטפחות משי פרחוניות נאות; המארי פותח את צרור הבגדים ומוסרו לידי שושבין על מנת שיחזיקו פתוח; נוטל בידו מתוך הצרור את החלוק תחילה וכל הציבור אומרים עמו יחד בקול חוגג: "והללויה קול ששון וקול שמחה, קול חתן וקול כלה, שמחו ידידים ועלזו בחתונה, כי כן ישמיעכם האל חמשה קולות בעלותכם ציונה, וראיתם ושש לבכם ועצמותיכם כדשא תפרחנה, והללויה".

מלבישו את החלוק ואחריו את ה"גלאיה", וכן פורש על ראשו אחת המטפחות. אחד מן השמשים בא ומניח "פַּרְשׁ", והוא מזרון גבוה ומרובע, כאמה על אמה, שמכינים אותו במיוחד בשביל מקום מושבו של החתן כדי שיהיה גבוה במקצת מכל היושבים והמסובים. גם כשהולך החתן אל איזה מקום, אחד הנערים מוביל אחריו את "מזרונו" שאינו יושב אלא עליו והוא עשוי מצמר גפן ומצופה בד פרחוני נאה. החתן יושב והמארי פורש על ברכיו את המטפחת השניה שבצרור וגם הוא יושב.

במשך זמן ההלבשה, הנעשית במיתון, כדי להגדיל ולהאדיר את השמחה, מושכים שנים או שלשה "הללות" כגון:

"וְהַלְלוּיָהּ יִרְבּוּ הַשְּׂשׂוֹנוֹת וְיִרְבּוּ הַשְּׂמָחוֹת וְיִרְבּוּ גִילִים וְרוֹן /
יוֹם תְּבַשֵּׂר שׁוֹשַׁנַּת הָעֲמָקִים חֲבַצֶּלֶת הַשָּׁרוֹן / לֵאמֹר: הִנֵּה
יִשְׁעֵךְ בָּא עָנִי וְרוֹכֵב עַל חֲמוֹר, בַּעַל דֵּעָה וְכִשְׁרוֹן / כַּשֶּׁמֶן
הַטּוֹב יוֹרֵד עַל הַזָּקָן זְקַן אַהֲרֹן, וְהַלְלוּיָהּ".

ועוד:

"וְהַלְלוּיָהּ צַהֲלוּ יְדִידֵי חָתָן, בְּיוֹם חֲתֻנַּת רֵעֲכֶם וְשִׂמְחַת
לִבּוֹ / אִמְרוּ בְלֵב שָׂמֵחַ בִּרְאוֹתְכֶם רֹב נָעֳמוֹ וְטוּבוֹ / זֶה הַיּוֹם
עָשָׂה ד׳ נָגִילָה וְנִשְׂמְחָה בוֹ, וְהַלְלוּיָהּ".

ועוד:

"וְהַלְלוּיָהּ הֶחָתָן הַזֶּה תְּבַשֵּׂר בְּשָׂשׂוֹן וְשִׂמְחָה וְטוֹבָה וּבְרָכָה,
מִכָּל צַד וּמִכָּל פִּנָּה מַעֲרָכָה לִקְרַאת מַעֲרָכָה.

11 סבי ז"ל והרבה מגדולי החכמים היו מברכים על המוגמר של "גאוי" בורא עצי־בשמים לפי שהוא בא משרף של עצים. ויש שהיו מברכים עליו בורא מיני בשמים משום שלדעתם מעורבים בו גם חמרים אחרים שאינם מן העץ.

כְּאָזֵל וְאָתֵי וְסִפְחָא וּמַאֲרָכָה.
יְצַו ה׳ אִתְּךָ אֶת הַבְּרָכָה בַּאֲסָמֶיךָ,
יְבָרֶכְךָ ה׳ וְיִשְׁמְרֶךָ, יָאֵר ה׳ פָּנָיו אֵלֶיךָ וִיחֻנֶּךָּ,
יִשָּׂא ה׳ פָּנָיו אֵלֶיךָ וְיָשֵׂם לְךָ שָׁלוֹם, וְהַלְלוּיָהּ״.

ומוסיפים ״הללות״ כרצונם הלא הם כתובים בספר השירים ליהודי תימן.

יש שהיו נוהגים להביא נוסף לבגדים שפירטנו לעיל גם ״טוק וכ׳ראטה״[12] וגם ענף גדול של פיגם, ״שדַאבָה״, משום סגולה נגד עין הרע ונגד המזיקים. בזמן האחרון נתמעטו או בטלו אמונות אלו. בזמן שהיו קיימות היה הרב מלביש לחתן את ״אלטוק ואלכ׳ראטה״, בעודו עומד, ומוסר בידו ענף הפיגם, שארכו מגיע לשלשת רבעי מטר, והמהדרים חיפשו גדול יותר, שזוהי מצוותו.

נרות

לפני שיובאו ה״לוקסים״ לתימן היו למשפחות רבות פמוטים גדולים של כסף ושל נחושת מרוטה, מיועדים לחתונות, וכל בעלי חתונה שואלים אותם וזוקפים אחד או שנים מהם לפני מקום מושב החתן, באמצע החדר. בתוך הפמוט נועצים נר גדול, שגבהו כשלשת רבעי מטר והיקפו כ־20 ס״מ. סביבו מדליקים עוד כמה נרות קטנים לנוי וליופי. גם לאחר שכבר יצאו ה״לוקסים״ היו רבים שהקפידו להדליק גם את הנרות של שעוה כנ״ל.

החתן יושב ליד הקיר, במרכז החדר מול הדלת, כשהוא מחזיק ענף הפיגם בידו והמארי יושב לימינו. שאר המאריין וחשובי הקהל יושבים משני צדי החתן ושאר הקהל ממלאים את החדר עד אפס מקום. החתן יושב דומם ואינו מוציא הגה מפיו לפי שגנאי הוא לו לשוחח ולפטפט ואפילו להתלחש עם זה היושב על ידו. המשוררים המעולים, שהוזמנו מלכתחילה, פוצחים פיהם בשירה. מתחילים כרגיל ב״נשיד״ ועוברים לשירות המושרות בנעימות עליזות ובקצב מרקיד. פעם בפעם משנים את הנעימה כדי לרענן את הקהל ולשעשעו. הרקדן עומד באמצע החדר ומרקד ולאו כל אדם רוקד, לפי שאין זה כבוד להיות רקדן או רקדנית, אלא להיפך. היו אומרים: ״מַן רַקַץ נְקַץ״ (כל הרוקד מזדלזל)[13].

בזמננו היה יהודי זקן, בדחן ורקדן קל תנועה להפליא, והיה ידוע במומחיותו למצוא במהירות אמרות וביטויים המבדחים את הקהל. מעריציו היו אומרים, שמעולם לא חזר על אמרה או בדיחה פעמיים, אלא תמיד מצא אמרות ובדיחות בהתאם למצב. הוא היה ידוע בשמו: ״שריאן אלרקאץ״. וכשיש בעיר כמה חתונות שואלים הנערים: היכן יהיה ״שריאן״ כיון שבלעדיו אינם באים על סיפוקם. חייו היומיומיים של ״שריאן״ זה היו קשים

12 ״טוק״ — חוט עבה של מתכת, עגול. עושים אותו שני חלקים כדי שיהא נפתח ונסגר, ותולים אותו כענק בצואר, ובו תלויה ״כ׳ראטה״, כמין נרתיק משולש, ממולא במיני סגולות שונות ותופרים בו מבחוץ מטבעות כסף.

13 לא כן היחס אל הריקוד ואל הרוקדים בין יהודי הכפרים. הם חיבבו את הריקוד וכיבדו את הרוקד ולפיכך תמצא ביניהם אנשים בגיל זקנה ושיבה שלא יוותרו על ההזדמנות לעשות סיבוב של ריקוד בשמחת חתנים.

ביותר. כל שמונת שמותיו של עני דבקו בו היטב, שאפילו נעל לרגלו לא היה משיג אלא בקושי. אורג במקצועו היה אך לא ראה ברכה במעשה ידיו. אע״פ כן היה תמיד שמח ובעיקר משמח את זולתו. גם את דיבורו עם הבריות היה מתבל באמרות שנונות שגרמו הנאה ושחוק. על אף עניו ודחקו לא נהנה בשווה פרוטה משום אדם וכשבא לרקוד בחתונות ולשמח את הקהל עשה זאת לשם מצוה בלבד.

הילדים ובני הנוער מתקהלים בקרבת החתן ונהנים מזיוו והדרו, שעה שהמשוררים שרים. והנה שני שירים לדוגמה:

א. אהוב לבי שמח

אֱהוּב לְבִּי שְׂמַח　　שְׂמֹאל מֵבְאִישׁ וָנַח,
בְּמִצְווֹת נִכְתְּבוּ.　　דְּבָרָיו נְכוֹנוּ.
עֲשֵׂה מֵהֶן רְמַ״ח.　　שְׁכִינָה תִּלְבְּשָׁה,
שַׁסַ״ה לֹא יֵיטְבוּ.　　בְּעֵת כִּי תִּדְרְשָׁה,
לְנַפְשְׁךָ זַכָּה,　　וְנַפְשְׁךָ קְדֻשָׁה,
וְיוֹסִיף שִׂכְלְךָ,　　וּמִלָּיו יְרַהֲבוּ.
בְּחַי אַהֲבָתְךָ,

בְּשֵׂר כַּלָּה וְדוֹד,　　וְכֹר בּוֹרְאֲךָ,　　יָשָׁר דַּעַת עֲמֹד,
שָׁבָה מִן הַנְּדוֹד,　　בְּיוֹם בְּחִירוּתְךָ,　　לְעֻמָּתִי צְמֹד,
וְאוֹיְבֶיךָ שֹׁדֵד,　　וְהָרוֹדִים בְּךָ,　　וּבַתּוֹרָה לְמֹד,
וְלֹא יִתְיַצְּבוּ.　　כְּלָל יֶחֱרְבוּ.　　וְחֻקִּים עָרְבוּ.

מראדך פי אלתקא,　　(תרגומו: שים חשקך יראת ה׳
תצאל דאר אלבקא,　　כדי שתזכה לחיי עד,
מחל אלאצדקא,　　מקום הצדיקים,
בעדנאן אוגבו.　　יורשי גן־עדן).
שרד עקלי שרד,　　(תרגומו: נטה שכלי נטה,
מעא זין אלכ׳רד,　　אחרי יפי הממצאים,
וגסמ׳ אנפרד,　　אבל גופי יתפרד,
בלחדה תארבו.　　בקברו לעפר).

תְּשׁוּקָתִי אֲנִי,
אֱלִי צוּר כּוֹנְנִי,
יְחִידָה רַנְּנִי,
וְיָדַי יִכְתְּבוּ.

אנא אלעבד אלצג׳יר, (תרגומו: אני העבד הקטן,
לרבי אלקדיר, לאלקי בעל היכולת,
מכ׳לץ לאלאסיר, מחלץ האסורים,
ומנגי אלהארבו. ומציל הבורחים).

יְחִידָתִי צָלִי,
וְשָׁלוֹם תִּסְגָּלִי,
שְׂרִידֵי מִקְהָלִי,
בְּמִדְרָשׁ יָשְׁבוּ.

תגלא רבנא, (תרגומו: נגלה אלקינו,
בסיני כ׳צנא, בסיני בחר בנו,
ופיצ׳ה נאלנא, ושפעו הגיענו,
ביום אלמנצבו. ביום המעמד).

ב. אם ננעלו דלתי נדיבים

אִם נִנְעֲלוּ דַלְתֵי נְדִיבִים / דַּלְתֵי מָרוֹם לֹא נִנְעָלוּ,
אֵל חַי מְרוֹמָם עַל כְּרוּבִים / כֻּלָּם בְּרוּחוֹ יַעֲלוּ,
כִּי הֵם אֱלֵי כִסְאוֹ קְרוֹבִים / יוֹדוּ שְׁמוֹ וִיהַלְלוּ,
חַיּוֹת שֶׁהֵם רָצוֹא וָשׁוֹבִים / מִיּוֹם בְּרִיאָה נִכְלָלוּ.

גַּלְגַּל וְאוֹפָן רוֹעֲשִׁים,
מוֹדִים שְׁמוֹ וּמְקַדְּשִׁים,
מִזִּיו כְּבוֹדוֹ לוֹבְשִׁים.

וּבְשֵׁשׁ כְּנָפַיִם סְבִיבִים / עָפִים בְּעֵת יִתְגַּלְגָּלוּ,
יַעֲנוּ בְקוֹל שִׁירִים עֲרֵבִים / יַחַד בְּאוֹתוֹת נִדְגָּלוּ.

לאכראמהו אלכל אוגד / סבחאנהו אללה אחד,
רב אלגלאלי אלממגד / אחסאנהו מן ג׳יר חד,
אגסאם וארואחן תסאגד / מן לם יכ׳אפה קד גחד,
ואכ׳תץ מן סבעה אקאלים / אלקדס אלאוסט אפצ׳לו,

סכן בהו אבאינא,
ואעטאה גמיע אסבאטנא,
ואלתוריה אעטא לנא,
ואגב נוחדהו בתעצ׳ים / פצ׳לה עלינא שמאלו,
נאדא אלנבי מוסי בתכלים / קאל כן לקומי מרסלו.

(תרגומו: לכבודו המציא את הכל, ישתבח ה׳ האחד, האל המרומם המהולל, שאין לטובו

קץ ותכלה, הגופות והנפשות יכרעו לפניו, מי שלא ייראהו הרי הוא כופר, בחר מכל חלקי העולם המקדש* האמצעי המשובח, השכין בו את אבותינו, והנחילו לשבטינו, והתורה נתן לנו, חובה עלינו ליחדו ולרוממו, אשר לא עזב חסדו עמנו, קרא למשה בדבור, ואמר לו היה שליח אל עמי).

שִׁמְרִי יְחִידָתִי לְדָתוֹ / וְכִי לְגוּפִי יִשְׂמְחָה,
קִשְׁרִי בְלִבִּי אַהֲבָתוֹ / בִּשְׁמוֹ לְבַדּוֹ יִבְטְחָה,
מֵחֵן גְּבֶרֶת רַצְיָתוֹ / אוֹר לַשְּׂרִידִים יִזְרְחָה.
וִימַלְּאָה בוֹרוֹת נְגוּבִים / גִּשְׁמֵי בְרָכָה יִזְּלוּ.
וִיפַרְנְסָה עָנִי וָרָשׁ,
גּוֹלֶה וְנִרְדָּף נֶחֱלָשׁ,
צוּרִי לְבֶן אִישׁ תָּם דָּרַשׁ,
כִּי סָבְבוּ עָלָיו כְּלָבִים / מִכָּל עֲבָרִים נִקְהֲלוּ.
פֶּרֶא וְאַרְיֵה עִם זְאֵבִים / לִבּוֹ וְנַפְשׁוֹ הִבְהֲלוּ.

בין אלפנון תשתאק נפסי / חית׳ אלעראיס ואלשראב,
ולא ד׳כרתו בית קדסי / ואסואר ציון אלכ׳ראב,
אכסף צ׳יא עקלי וחסי / ואלרוח ילחץ׳ אכתראב ;
קום יא מחב האת אלמשאמים / יחיי לרוח אלג׳אפלו ;
זין אלכנאיס ואלמעאלם / קדסי וסעדי אלמקבלו ;

פאלקצד אעבד כ׳אלקי,
פי קלב מומן עאשקי,
יופי בועדן צאדקי ;

קד כ׳צנא פי עלם ותעלים / לא יבק אלאנסאן גאהלו,
מן נאלהו צ׳יקן ותסקים / גאלס לשכ׳צן כאמלו.

(תרגומו : אל המסבות תשתוקק נפשי, שם החתונות והמשתאות, ובזכרי בית מקדשי, וחומות ציון החרבות, חשך אור שכלי ורעיוני, ורוחי נתקף בדכאון; קום ידידי הגש בשמים, להחיות רוח פתאים; יפי בתי כנסיות ומדרשות, הם בית מקדשי ואשרי המצוי, התכלית אעבוד את בוראי, בלב מאמין וחושק, [והוא] ימלא הבטחתו הנאמנה; הוא בחרנו ונתן לנו מדע ותורה, כדי שלא ישאר האדם סכל; מי שהדביקוהו רעות וצרות, יארח לחברה עם איש חכם).

זֶהוּ מְקוֹם שָׁלוֹם וְשִׂמְחָה / חָתָן וְכַלָּה יִשְׂמְחוּ,
רִנָּה וְקוֹל שָׂשׂוֹן וְחֶדְוָה / לִבְנֵי שְׁבָטִים זָרְחוּ.
בְּבַת יְפֵיפִיָּה וְנָאוָה / לִי כּוֹס יְשׁוּעוֹת שָׁלְחוּ.
וְאֶשְׂמְחָה בֵּין הַמְּסִבִּים / מַה טּוֹב וְנָעִים נִקְהֲלוּ.

• הכוונה על ירושלם ושאר ארץ ישראל.

חיי המשפחה

צִירֵי תְעוּדָה יָשְׁרוּ,
צַל סוֹד וּמִשְׂרָה חָבְרוּ
לָאֵל וְלִי מַה יָקְרוּ.
רֵעִים אֲהוּבִים הֵם וְטוֹבִים / סוֹדוֹת נְכֹחִים מִלְּלוּ.
תּוֹרָה נְבִיאִים עִם כְּתוּבִים / מִזֶּה אֱלֵי זֶה יִשְׁאָלוּ.

יא נפס תובִי פי חיאתי / מן למס זג׳יאת אלגסום,
מן קבל מא יאתי אלממאתי / יהבט כמא ריח אלסמום,
מן קד ג׳לט פי אלסו יאתי / אללה ג׳פארן רחום.
לא בד מא לאלדין תסלים / ענד אלפתא אלפאצ׳לו.

יא מן אלאנפס כ׳לקהו,
מן פיץ׳ גוהר נורהו,
וכלהא פי כפהו,

כל אלוגוד חכם בתחכים / והו לכל שי פאעלו,
סינן אלף ואללאם ואלמים / מן כרם גודך סאלו.

(תרגומו: נפשי שובי בעודי חי, ואל תדבקי בסטיות הגוף, בטרם יבוא המות, ירד כרוח זלעפות. מי שכבר טעה ברע ישוב, כי אלקים סלח ורחום, שודאי לכל חוב יש תשלום בעיני הפקח הישר. מי שהנפשות ברואיו, משפע בהירות אורו, וכולם מסורים בידו; אשר כל המציאות תיכן בחכמה, והוא יוצר הכל, סמך אלף למד ומם [ר״ת סאלם, שמו של המחבר], את נדבות טובך מבקש).

אֲחַתֵּם לְשִׁירִי זֶה בְּהַלֵּל / וּשְׁבָח לְרָם צַל מְהֻלָּל,
הַשֵּׁם בְּפִי אֹמַר לְמַלֵּל / לוֹ כָל יְצוּר מוֹדִים כְּלָל,
נַפְשִׁי צְדִי רִקְמָה וּמִכְלוֹל / גּוּפִי לְנִצְלַךְ שָׁלָל,
בֵּין הַשְּׂרִידִים הַשְּׁלֵמִים / חִזְקִי פְּעָמַי נִצָּלוּ.

בֵּין הַוְּרָדִים נִשְׁכְּנָה,
לִי הַגְּבֶרֶת זִמְּנָה,
טֶרֶף לְבֵיתָהּ נָתְנָה,

פַּתְבַּג וְיַיִן מִדַּם עֲנָבִים / יֵינוֹ מְשֻׁמָּר צִלְלוּ
וּבְנֵי מְסִבָּה הָאֲהוּבִים / חֶלְקָם בְּעֵדֶן יִנְחָלוּ.

ניחר גרונם, של המשוררים, אגלי זעה דולפים מגופם, מפסיקים שירתם ונחים. באולם השלך הס. מיד מכניסים ״פרך׳ קהוה מחווגה וצחן חיאסי״ — קנקן גדול של קהוה ממותקת ומתובלת ומגש מלא ספלים — ומחלקים לכל המסובים. תחילה מגישים להתן ולסמוכים לו, אחריו המשוררים הזקוקים לכך כדי לצחצח גרונם ואחר כך לשאר הקהל.

בערב זה רשות לכל אדם להיכנס, קרואים או בלתי קרואים, לכן באים בני הנוער הבחורים מכל קצוי העיר, נכנסים ויושבים מעט בחדר, שומעים שירה, שותים כוס קהוה והולכים. יש כאלה שרק מציצים והולכים. גם הבחורות באות מכל קצוי העיר כדי לראות את החתן. אין להן רשות להיכנס לפנימו של חדר המסיבה אלא מצטופפות בחצר כנגד הדלת, ורק מניחות שביל צר לצורך הכניסה לחדר והיציאה ממנו. כדי שהגברים הנכנסים והיוצאים לא יתערבו או ידחקו חלילה ביניהן. נראה שכדי שהנשים תוכלנה גם הן ליהנות מן ההסתכלות בחתן — נהגו לקבוע מקומו מול הדלת כפי שהסברנו לעיל.

לאחר ששתו מעט קהוה ושמעו מעט שירה ואמרו הלל או שנים, קמים המאריין ויוצאים. לפני כן מברכים את החתן בנוסח זה: "חתן אלקים יתמיד שמחתך, וימלא כל משאלותיך לטובה" והחתן עונה: "אמן". מחזירים שלום לכל הקהל בנוסח הרגיל: "תלינו בטוב" והקהל עונה: "תקיצו ברחמים" או "תקיץ בישועה ורחמים". וזוהי הברכה והתשובה של בני אדם כשנפטרים איש מרעהו בלילה[14].

אחרי שהרבנים יוצאים נעשית האוירה קלה ועליזה יותר, ותלמידי חכמים צעירונים מתקרבים ויושבים ליד החתן. וכמוהם כן המשוררים הצעירים לוקחים את היוזמה לידם ומראים כוחם ויכלתם בשירה, לבדם או בסיועו של אחד המשוררים המומחים.

לאחר שהאוירה נעשתה קלה יותר מכניסים לחדר כמה נרגילות וכל הרוצה "לקרקר" יבוא ו"יקרקר". לפני החתן מעמידים נרגילה מיוחדת, מושיטים לידו את השפופרת, הוא מוצץ ונושף ממנה כלשהו ואחר כך מוסרה לידי אחד הסמוכים לו וגם הוא מוצץ ונושף כלשהו ומעביר לידי הסמוך לו. בינתיים הולך הקהל ומתמעט. כל מי שרצה ללכת מברך את החתן ונפטר לביתו לשלום. החתן עומד ופושט מלבושיו, ובלבוש יותר פשוט ממשיך עוד לשבת עם ידידיו וחבריו, משוחחים על הערב אם היה יפה או שחסר משהו וכן גם על דא ועל הא.

מערב זה ואילך, במשך כל השבועיים הבאים, הרי החתן כמלך שהכל חייבים בכבודו והכל נשמעים לו. הוא יושב בראש המסובים וכשהוא יוצא מביתו גנאי הוא לו לשאת בידו משהו אלא שושביניו לוקחים בידם כל דבר שצריך לקחת.

שבוע החתונה

החל מיום ראשון נקראים כל ימות השבוע "וַעד אַלְעֻרְס" — שבוע החתונה. לכל יום נועד אירוע מיוחד ופעמים גם שם מיוחד כפי שנבאר להלן, הן בבית החתן והן בבית הכלה, שבשניהם מתנהלות חגיגות באורח מקביל, לפי סדר ולפי צורה קבועים מדורי דורות.

יום ראשון בשבוע

בדרך כלל אינה נערכת שום חגיגה רשמית[15] בבית החתן, לא אצל הגברים ולא אצל הנשים, וכן גם בבית הכלה.

14 בתימן אין אומרים "שלום" בלילה, שמא שד הוא, כפשט דחז"ל מגילה ג' א.

15 "חגיגה רשמית" היא כשיש "קמברה", "ישיבה" שבה אוכלים געלה ושותים יין וסועדים יחד בהשתתפות משוררים מקצועיים ו"מאריין" היושבים בראש המסיבה.

אולם נוהגים להזמין את החתן המתחיל אצל חתן אחר, שהוא כבר בתוך שבעת ימי המשתה, כלומר בשבוע השני של החתונה. הזמנה כזו יכולה להיות גם ביום השני. במקרה שאין באותו שבוע שום חתונה, שהחתן צריך ללכת להתארח בה, הריהו יושב ומיסב בביתו עם שושביניו וידידיו, אוכלים ושותים ונותנים בשיר קולם. אחד השושבינים אומר "טעם" ומברך ברכת המזון.

גם אצל הנשים בבית החתן ובבית הכלה אין שום חגיגה מיוחדת אלא הן עוסקות בהכנות החתונה ובעבודות השוטפות של הבית.

מן היום הזה, ועד לאחר ה"ייחוד" (החופה) ביום החמישי של השבוע, כל אימת שהחתן יוצא עם פמלייתו מפתח ביתו להתארחות כנ"ל, או לאחד הביקורים המוטלים עליו עפ"י מנהגי החתונה, כפי שנפרטם בהמשך הפרק, יוצאת "אַלְמְנַ'נִיֶּיה" — אשה נוגנת — המסתייעת בעוזרת אחת ומתלווית ע"י כמה מן הנשים הקרובות והקרואות, כדי להכות בתוף וצילצל (דָּף וצַחְן) לפני החתן ופמליתו. ניגון זה יש לו קצב מיוחד והוא מיועד לחתונות בלבד.

אם החתן יוצא באחד משלשת הימים הראשונים של השבוע הזה, כדי להתארח אצל חתן אחר — מכים לפניו בתוף וצלצל רק עד מרחק מסויים מפתח ביתו. וכשהוא מגיע אל קירבת בית החתן המארח מכים שוב לפניו בתוף וצלצל.

ליווי זה של אנשים וכלי נגינה הוא הנקרא "זפת אלחתן". אלא שבימים הראשונים זוהי "זפה" צנועה ותכליתה להבליט חשיבות החתן וחגיגיות הליכותיו וסביבתו. ואלו ה"זפאת" העיקריות הן אותן תהלוכות, הנעשות באור ליום רביעי וביום חמישי בבוקר, מבית החתן אל בית הכלה, וחוזר חלילה, כפי שנפרט הדברים במקומם.

ביום ראשון בערב, כלומר אור ליום שני, יושבים כל בני הבית יחד, הן בבית החתן והן בבית הכלה, כדי לערוך את פנקס המוזמנים, כלומר רשימת האורחים שצריכים להזמין; רושמים את שמותם לפי סדר רחובות העיר כדי שלא ישכחו את מי שהוא, מזכירים זה לזה את מי להזמין, מתיעצים אם להזמין את פלוני או את אלמוני. לאחר מכן מזמינים את "אלמדאעי" (המזמין), קוראים יחד עמו את השמות כדי שלא יטעה בין שני יוסף בן שמעון. ושנים שלשה "מדאעיין" היו בעיר, שהיו ידועים כזריזים ומהירים במלאכתם, שאותם שולחים להזמין בשכר, כולם היו ספרים[16] ומלמדי תינוקות לפי מקצועם.

ובשעה שהגברים קוראים עם "אלמדאעי" את רשימת המוזמנים ממין זכר, שולחות הנשים ומזמינות את הנוגנת ועוזרתה, שהיא על הרוב בתה או אחותה, ומשמיעות באזניה על־פה את שמות המוזמנות לפי סדר הרחובות, (כידוע לא היו הנשים בתימן יודעות קרוא וכתוב) על מנת שתלך ותזמין אותן. לא כל הגברים הקרואים משפחותיהם מוזמנות ולא כל הנשים הקרואות בעליהן מוזמנים, אלא הזמנת הגברים נעשית על ידי הגברים, שמזמינים את ידידיהם, והזמנת הנשים נעשית על ידי הנשים, שמזמינות את ידידותיהן, כך שיש גם גברים המוזמנים בלי נשותיהם ויש נשים המוזמנות בלי בעליהן; הבנות הולכות לעולם אחרי האם, והבנים אחרי האב; זה הכלל: במסיבות ואירוחים אין התערבות בין הגברים

16 יתכן שהדבר בא בהשפעת יחס הערבים אל הספר, "אל מזיין", שהוא נחשב אצלם לנקלה ומשרת את הקהל. אעפ"י כן אין אצל היהודים שום יחס של זילזול כלפי בעל מקצוע כלשהו לרבות הספר. כ"ש כשהוא גם מלמד תינוקות שב"ר.

והנשים אלא הללו מסובים לחוד והללו לחוד. משום כך כל מסיבותיהם היו מתנהלות באוירה של שמחה כבושה, מעין "וגילו ברעדה", כנהוג לגבי כל טקס דתי.

המזמין אצל הגברים משכים למחרת בבוקר אל בתי הכנסת, כשכל הגברים נמצאים עדיין שם, ושם הוא מזמין אותם [17]. אם לא הספיק באותו היום לעבור על כל בתי הכנסת — משלים למחרת בבוקר, לפי שכולם, בלי יוצא מן הכלל נמצאים בבתי הכנסת. ההזמנה על־ידי "אלמדאעי" מספיקה רק במקרים שהמוזמנים צריכים לבוא כל אחד עם מאכליו (צְרַס לַפלַפֶּה). אבל אם בעל הבית עושה את הסעודה משלו צריך לשלוח שלוחים נוספים הנקראים "מסתעגליך" (ממריצים) ביום הסעודה, וכל שלא הוזמן שלש פעמים אינו בא. בזמן האחרון נהגו לשלוח הזמנות בכתב, וזה היה פוטר את בעל ההזמנה מלשלות ממריצים; וזה נוסח ההזמנה שבכתב: "ידידנו הנכבד פלוני (השם והמשפחה) ובניו הי"ו נזמין מעלתכם לסעודת מצוות נישואין שתהיה בעז"ה יום ה' שעה... ובמציאותכם ישגה הגיל והשמחה, וזה בקר"ש (במקום קריאת שלוחים) בר"כ (ברוב כבוד) הצעיר פלוני בן פלוני".

גם המזמינה משכימה וסובבת את כל העיר, דופקת בדלת בית המוזמנת שתים שלש דפיקות חזקות וקוראת בקול רם: "קַאלַת נַעְמַה פִיסַע עַנְדְהֻם בְטַחִין" (אמרה נעמה תבואו מהר אצלם עם קמח) [18]. יש מוסיפים: "גוּ ואִדּוּ מְעַאכֻם מְליח אַדֻּנְיַא" (בואו והביאו עמכם מטוב העולם). זהו נוסח ההזמנה לסתם חתונה, כשכל אחד מביא את צרכיו מביתו; אך אם חתונת עשירים היא אין המזמינה אומרת אלא: "קאלת חמאמה פיסע ענדהם", (אמרה חמאמה מהר בואו אליהם). כשיש בעיר שתי חתונות מוסיפה המזמינה את שם המשפחה של בעלי החתונה, ותמיד הזמנת הגברים בשם בעל הבית, והזמנת הנשים בשם בעלת הבית.

ביום ראשון, בשעה מאוחרת של הלילה, מובילות את הכלה שתי נשים, עפ"י רוב דודות, לבית הטבילה, גם אם היא עדיין קטנה, מלמדות אותה הלכות טהרה וטבילה, והוזרות בחשאיות מרובה, כדי להרגילה לצניעות, ככל בנות ישראל הכשרות.

יום שני בשבוע

אצל הגברים, הן בבית החתן והן בבית הכלה, אין שום חגיגות רשמיות ביום השני וכמעשהו בראשון כך מעשהו בשני.

אולם אצל הנשים בבית הכלה יום שני הוא יום גדול ונקרא "יום אלתטרפה" לפי שבו נעשית מלאכת ההתקשטות של הנשים ב"חִנַּא", נקש" ו"תַטְרַפֶה". התקשטות זו נעשית בעיסוק חגיגי גדול ונמשכת גם למחרת היום, כלומר ביום השלישי.

ליום זה מזמינים נשים במספר רב וכן את הנוגנות והרקדניות. החגיגות מתחילות בשעה שלאחר הצהרים, ויש שהיו מזמינים כמה עשרות נשים לארוחת צהרים. אחרי שהנשים מתקבצות — מלבישים את הכלה בגדי פאר; „גלאיה" (תיארנוהו לעיל ב„לילת אלבדע") "שְׁמַיְלַאת" (צמידי כסף), ושאר התכשיטים המסורתיים; הנוגנת מזמרת ומכה בתוף ועוזרתה מכה בצילצל בקצב איטי, בהתאם לשיר; בדרך כלל שרות שירי אהבה, ומעלות

17 אותם מזמינים שהיו גם תלמידי־חכמים, היו נכנסים לבית־הכנסת, לומדים תחלה פסוק או הלכה ואח"כ מזמינים ור' רמב"ם פי"א תפלת הל' ט.

18 המוזמנים בדרך זו מביאים עמם קמח ומלח ועצי הסקה ומעט כסף שמוסרים בכניסה (פרטים ר' להלן) ובית המזמין כאילו מבינים לאורחים ממה שהם הביאו בעצמם.

בתוך שירתן גם את סדרי החיים של האשה הנשואה, זכויותיה וחובותיה, מעלותיה על הפנויה ומגרעותיה, וכן חובותיה כלפי בעלה וילדיה. כל שירי הנשים נאמרים תמיד בעל־פה. הנוגנת, שהיא בעצמה גם חרזנית, מוסיפה תמיד חרוזים חדשים בהתאם למקום ולזמן; אחר כך "יבתרעו בְלחַרִיוַה" — מעמידים רקדניות מומחיות לרקד לפני הכלה. הנוגנות מכות בתוף וצילצל בקצב מהיר, כדי להלהיב את הרקדניות; בשעה זו מנגנות בלי מלים, רק בכלים רלבד.

כל זמן השמחה, מכבדים בעלי השמחה את הנשים בשתיית קהוה. אך כשמגיעה ההתלהבות של הרוקדות והנוגנות לשיאה מכבדים אותן, פעם ופעמים ב"עסב" (מגדנות). ה"עסב" הוא תערובת של 30% עתר דְכְשִי[19], 30% גְלגְלַאן וְתַנְפַאש, 30% צמוקים, 10% סוכריות. עשירים היו ממעטים באחוז הזירעונים ומוסיפים במקומם תמרים ושקדים מקולפים. חופנים לכל אחת מן הנמצאות שם, בין גדולה בין קטנה, מלוא חפנים פעמיים; כל אחת היתה מביאה עמה מביתה מטפחת כדי לקבל לתוכה את מנתה, אוכלת שם מה שאוכלת וצוררת השאר ומביאה לביתה[20];

היה נהוג, שכל אשה הנמצאת עדיין בתוך חודש עד חודש וחצי לנישואיה, כשמזדמנת חתונה אצל קרובים או ידידים הרי היא באה לבית הכלה ביום זה[21] כשהיא לבושה בגדי פאר של החתונה ועדויה כמו הכלה. היא יושבת לצד הכלה ונקראת "שַאכְמַה". לפעמים מזדמנות כמה "שאכְמַאת" במקום אחד. משפחת בית אביה של ה"שאכמה" חייבים להביא אל מקום השמחה "עסב" ולהחלק לכל הנשים והנערות הנמצאות שם מגדולה עד קטנה. גם הנוגנת מוסיפה כמה פזמונים לכבוד ה"שאכמה" או ה"שאכמאת".

כן היה נהוג, שכל אשה הנמצאת עדיין תוך שנה לנישואיה, באה לבית הכלה וגם היא לובשת ככלה, אך בהבדל מן ה"שאכמה" אין קרוביה חייבים להביא "עסב".

בני משפחת הכלה היו משתדלים להזמין ליום זה "שאכמאת" ו"מלבסאת" כדי שתרבה השמחה וירבה ה"עסב".

תוך כל המעשים האלו "יטרפו אלחריוה", כלומר מקשטים הכלה, ובהזדמנות זו מתקשטות כל נשי הבית, נשי הקרובים, השכנים וכן הברותיה של הכלה. להלן נבאר מהותו של הקישוט הזה הכולל שלש פעולות: "חנא", "נקש", ו"תטרפה".

"חנא" הוא הכופר (ראה משנה שביעית פ"ז מ"ז) והוא עשב שציציו וניצניו כעין אשכולית ולו ריח טוב ונעים למדי (ראה "אשכול הכופר דודי לי" שיר השירים א' י"ד). מיבשים את עליו, טוחנים אותם ולשים את הקמח במים. לכלה לשים במי ורדים, עד שיהיה כעיסה עבה, ואז טחות בו הנשים את ידיהן עד אמצע הקנה, ואת רגליהן עד אמצע הקרסול, לופפות ידיהן ורגליהן בלפיפות הנקראות "מְחַאנִי" אחת "מְחַנַאיֵה", כדי שלא יתלכלכו בגדיהן ושלא יתפזר ה"חנא" לכאן ולכאן. שוהות בלפיפתן זו כארבע או חמש שעות ולאחר מכן מסירות את הלפיפות, קולפות את טיח ה"חנא" מעל ידיהן ורגליהן, שוהות שעות אחדות אחר הקילוף ואח"כ רוחצות במים. מעתה נשאר צבע הידים והרגלים צהוב אדמדם ונחשב

19 ר' בפרק "מאכלים ומטעמים" ולעיל בפרק על פורים.
20 מנהג עתיק הוא שהאורחים לוקחים מנות לביתם, ראה ביצה מ, ע"א.
21 גם בחגיגות של יום ד' ויום ה' נהוג שתבואנה "שאכמאת" לשבת לצד הכלה.

לנאה ונחמד, ביחוד אחרי ארבעה חמשה ימים, כשאותו צבע נעשה כהה יותר ונוטה לצד שחור. אז אומרות הנשים: "קֵד גְת גְדַּתָה" (כבר באה סבתא שלו) כלומר: כבר בשל כל צרכו. צבע זה אינו נמחה מן העור במשך כחודש ימים, ומן הצפורניים אינו נמחה כלל אלא עד שתיכלה הציפורן.

אחרי ה"חנא" בא "אלנקש", שהוא הכנה ל"תטרפה", וכך מעשהו: "אלשארעה" — הקשטנית — אשה המומחית במקצוע זה באה עם שתים שלש מעוזרותיה מביאה עמה חומר מיוחד, המורכב מדונג ולבונה ועוד איזה חמרים. מניחה את הכלי, שבו חומר זה, על גבי גחלים עוממות. הנשים באות לפניה אחת אחת, והיא מסמנת נקודות וקוים — לפי סדר מקובל — על גבי אצבעותיהן ועל קני־ידיהן. חומר זה מגן שב"תטרפה" לא יצובעו המקומות הללו. אחר ה"תטרפה" מתקלף חומר זה ומקומות קילופו נשארים צהובים ואדמדמים ומתמזגים יפה בתוך הצבע השחור של ה"תטרפה".

אחרי ה"נקש" באה כאמור ה"תטרפה". מביאות "חֻטמַה, והוא מין חומר כביסה שחור המופק מעצים ידועים. שוחקות אותו היטב, לשות במים ושמן, מורחות את העור ב"שאד׳ר" והוא מין מלח עפוץ מאד, אח"כ טחות מן הטיט של ה"חוטמה" על גבי הידים והרגלים עד התחום שה"שארעה" תיחמה; מחכות שעות אחדות עד שהעור קולט את הצבע השחור, מסירות את הטיחה, מורחות את הידים בשמן, וכעבור שעתים רוחצות במים. צבע הידים נשאר שחור ירקרק כשהוא עשוי נקודות וקוים כפי התווי של ה"שארעה" המומחית.

קישוט זה מקיף את הנערות והנשים מגיל עשר עד גיל ארבעים בערך. נשים למעלה מגיל זה מתקשטות רק ב"חנא", וגנאי הוא להן לעשות לעצמן גם "נקש" ו"תטרפה".

ילדות קטנות אין צובעים ב"חנא" אלא את פסי ידיהן בלבד, אך מוסיפים להן "כ׳טוט", "יכ׳טטוהן", ולא בחתונות בלבד אלא גם בערבי החגים ובחול המועד. כן עושים לכלה "כ׳טוט".

יש חומר מיוחד העשוי מפיח של לבונה, מעורב בחמרים מסויימים, ונקרא "סְכַרְגָה". נותנות ממנו כמות קטנה לתוך קערה שטוחה של חרס, מלחלחות אותו בקורטוב של מים ומשרטטות בו שני קוים, עשויים כעין קליעה, בשני הלחיים, קו מאוזן במצח ועוד שתי נקודות־חן בשני הלחיים, נקודה אחת על גבי השפה העליונה ונקודה שניה תחת השפה התחתונה. לכלה עושים שני פסים רחבים במצח על גבי שתי העינים. צבע זה נשאר שבועות אחדים ואחר כך דוהה ומתקלף.

יום שלישי בשבוע

בבית הכלה מיועד יום זה לגמר מלאכת ההתקשטות של הנשים. הן עוסקות בכך משעות הבוקר עד שעות אחה"צ. אלא שהיום אין באות נשים קרואות להתארח, פרט לקרובות ושכנות. בחלל הבית שורר שקט יחסי ומשום כך היו מכנים את שעות הערב של "יום אלנקש" בבית הכלה בשם "לֵילַת אַלִיַתִימַה" (ליל היתמות).

בבית החתן עושות הנשים ביום זה מה שעשו הנשים אתמול בבית הכלה, מתקשטות ב"חנא", "נקש", ו"תטרפה". אולם בערבו של אותו יום "יחנו אלחתן". כלומר מקשטים ידיו ורגליו של החתן בצבע ה"חנא" *. לערב זה מזמינים אורחים רבים, גברים בלבד. החתן לובש בגדים בינוניים, עונד לצוארו "טוק וכ׳ראטה", מגישים געלה לפני האורחים ומתחילים

* ראה אבן ספיר לר׳ יעקב ספיר פרק לז.

לאכול ולשתות. השמשים לוקחים אבקת ה״חנא״ ולשים אותה כעיסה במי ורדים, ואז פוצחים המשוררים את פיהם בשיר הנודע:

אַתְּ בֵּין עֲצֵי עֵדֶן הֲדַס פּוֹרֵחַ,	לֹא שָׁאֲלָה כְּמוֹךְ צְלוֹת יָרֵחַ.
וּכְכוֹכְבֵי שַׁחַק כְּסִיל זוֹרֵחַ.	יִתֵּן לְךָ הָאֵל מִשְׁאֲלוֹת לִבְּךָ וְגַם,
שָׁלַח לְךָ הָאֵל צְרוֹר מִמָּר־דְּרוֹר,	חַיִּים אֲרוּכִים עַד בְּלִי יָרֵחַ.
מִמַּעֲשָׂיו לֹא מַעֲשֵׂה רוֹקֵחַ.	צוּרִי יְהֵא עֶזְרְךָ וְעֵזֶר אִשְׁתְּךָ,
יוֹנָה אֲשֶׁר יוֹם קִנְּנָה בֵּין הַהֲדַס,	בֵּין הַהֲדַסִּים תַּעֲמֹד שָׂמֵחַ.
גָּנַב הֲדַס רֵיחָהּ וְנָתַן רֵיחַ.	גַּם אִשְׁתְּךָ תִּהְיֶה כְּמוֹ גֶּפֶן,
אַל תִּשְׁאֲלָה מִמָּה צְלוֹת שֶׁמֶשׁ כְּמוֹ,	יַעֲלוּ עֲנָפָיו יִהְיֶה צוֹמֵחַ.

עם סיום השיר מכניסים לאולם את עיסת ה״חנא״ ואומרים בקול המון חוגג: ״והללויה קול ששון״ וכו׳. החתן פושט ידיו ורגליו והמארי ניגש אליו, נוטל בקצה אצבעו מעט מעיסת ה״חנא״ ומתחיל לצבוע את ידו של החתן. אחד הממונים מכריז על מכירה כללית של צביעת החתן והקהל נענה ברצון. הראשון מתנדב למשל שני ריאל*; אין מוסיפים עליו עתה אלא מניחים לו להתקרב אל החתן כדי לצבעו וכשרק מתחיל לנגוע בו בקצה האצבע מפתיע מתנדב שני ומודיע גם הוא על שנים או שלשה ריאל; הראשון מסתלק והשני בא במקומו וכן על דרך זו; כך נמשך הדבר שעות מרובות תוך כדי שירים ותושבחות, וכולם משלמים את אשר הכריזו ויצא מפיהם; בדרך כלל משלמים במזומן ועל־ידי כך מתקבצת תמיכה לחתן בסכומים ניכרים למדי. הדברים אמורים בחתן רגיל, אך חתן עשיר אין עורכים לכבודו התנדבויות אלא מכבדים את חשובי האורחים ונכבדיהם במעשי הצביעה.

סבי, מהר״י קאפח ז״ל, התנגד למנהג זה של צביעת ידיו ורגליו של החתן כיון שלדעתו זהו קישוט של נשים ואסור מן התורה (עיין מעשה רוקח בהקדמתו להרמב״ם). הוא ליגלג בחריפות על מנהג זה עד שבטל, ואותם שרצו לקבל את התמיכה מבלי להצטבע היו מורחים ידיהם ורגליהם בחומר מסויים לפני הצביעה, ואח״כ מצטבעים בלי שייקלט בעור צבע כלשהו.

יום רביעי בשבוע

ביום זה מתנהלות חגיגות השמחה באורח מקביל בבית החתן ובבית הכלה כשעיקר השמחה הוא אמנם בית הכלה. יחד עם זאת יש אירועים משותפים כפי שנבאר להלן:

השחיטה היא המאורע המרכזי של יום זה, הן בבית הכלה והן בבית החתן. אלא שבבית הכלה שוחטים לפני עלות השחר של אותו יום ואלו בבית החתן שוחטים בשעות שלאחרי הצהרים. הקצב שהתקשרו עמו מלפני כן בא ומביא עמו את השור שקנה במיוחד בשביל החתונה. מזמינים שוחט ושוחטים בבית דוקא, שזהו סימן לשמחה חשובה ביותר**.

בשעות הבוקר המוקדמות אצים רצים הממריצים והממריצות מטעם בית הכלה, ״יִסתַעְגְלוּ״, לזרז את הקרואים, שאין לפי כבודם להסתפק בהזמנה היחידה של ״אלמדאעי״ (המזמין הקבוע).

* מטבע ״מאריה תרזה״ הנפוץ בתימן.
** פרטים ראה פרק ״הלידה ותגיגותיה״.

החתונה וחגיגותיה

כשעה וחצי לפני חצות היום, מתחילים המוזמנים להופיע לסעודה. בדרך כלל מעדיפים המוזמנים לבוא ביום זה לסעודה בבית הכלה, שכן למחרת היום ילכו ממילא לבית החתן. סעודה זו היא סעודת סיבלונות האמורה בדברי חז״ל[22] לפי שביום זה שולח החתן לכלה את הסיבלונות הנקראים בלשון יהודי־תימן: ״ג׳לפה״. לפיכך היא נחשבת סעודה חגיגית שבה אוכלים געלה ושרים נשיד ושירה ואומרים ״טעם״ לפני ברכת המזון בגמר הסעודה. אין אמנם שירים מיוחדים ל״מעמד״ זה, אבל יש מנגינות ידועות וקבועות לשירות ששרים ביום זה וכן בשבעת ימי השמחה, שיתקיימו בשבוע הבא. להלן נביא נשיד אחד ושיר אחד מסוג השירים, שרגילים לשיר אותם במסיבות האמורות:

א. נשיד: שדי אמור נא די

שַׁדַּי אֱמָר־נָא דַי לְגָלוּתֵנוּ, תָּאִיר בְּרֹב חַסְדְּךָ אֲפֵלָתֵנוּ.
חוּשָׁה וְקַבֵּץ אֶת פְּלֵטָתֵנוּ. קוּמָה אֲדוֹן עוֹלָם וְאַל יָעֹז אֱנוֹשׁ,
מִי הוּא אֲשֶׁר יִגְאַל וְאֶת מִי נִשְׁאֲלָה, קַבֵּל בְּרָצוֹן אֶת תְּפִלָּתֵנוּ.
וּלְמִי יְהֵא מִשְׁפַּט גְּאֻלָּתֵנוּ. טוֹב יוֹם לְהִסְתּוֹפֵף בְּהֵיכַל קָדְשְׁךָ,
יָהּ כִּי לְךָ נוֹחִיל לְבַד וּלְיִשְׁעֲךָ, לִשְׁפֹּךְ לְפָנֶיךָ זְמִירוֹתֵינוּ.
אַתָּה גְאוֹנֵנוּ וְתִפְאַרְתֵּנוּ. נוֹדֶה לְךָ שִׁירִים עֲלֵי כִנּוֹר וְתֹף,
דּוֹדִי שְׁלַח גּוֹאֵל לְקַבֵּץ עַמְּךָ, וּנְזַמְּרָה לְךָ עַל גְּאֻלָּתֵנוּ.
וּתְקַע בְּשׁוֹפָר רָב לְחֵרוּתֵנוּ, אַתָּה אֲדוֹן עוֹלָם וְאֵין עוֹד בִּלְתְּךָ,
וּבְנֵה בְקָרוֹב קָדְשְׁךָ הֶחָרֵב, אֶשְׁאָלְךָ תִּרְפָּא לְמַכְאוֹבֵינוּ.
חַדֵּשׁ שְׂשׂוֹנֵנוּ וְשִׂמְחָתֵנוּ. נַעֲלֶה לְהַר צִיּוֹן מְקוֹם תִּפְאַרְתְּךָ,
יוֹדוּ לְךָ עַמִּים וְגַם יִשְׁתַּחֲווּ, נִזְבַּח לְפָנֶיךָ זְבִיחוֹתֵינוּ.
וְשֶׁבַח וְרֹב כָּבוֹד לְךָ יִתְּנוּ. יָחִיד הֲשִׁיבֵנוּ וְנָשׁוּבָה לָךְ,
דַּלְתֵי רְצוֹנְךָ תִּפְתְּחָה לָנוּ וְגַם, אַל יֶחֱרֶה אַפְּךָ חֲמֹל עָלֵינוּ.

ב. שירה: אשאל אלהי יגאלה שבוים

אֶשְׁאַל אֱלֹהַי יִגְאֲלָה שְׁבוּיִם / יֶאֱסֹף זְרוּיִים.
בִּזְכוּת מְכֻנֶּה אַב הֲמוֹן לְגוֹיִם / יִזְכּוּ לְחַיִּים.
עֵת יִקְרְאוּ בִשְׁמוֹ יְהוּ עֲנוּיִים / כִּי הֵם רְצוּיִים.
בִּזְכוּת אֲשֶׁר גָּלָה לְנַהֲרַיִם / הוֹלִיד נְקִיִּים.

אַרְבַּע דְּגָלִים, / הָלְכוּ גְאוּלִים / חָנוּ בְאֵלִים.

אַל תִּמְסְרָה אוֹתָם בְּיַד בְּזוּיִי / יִהְיוּ קְנוּיִים.
אַתָּה אֲשֶׁר תַּבִּיט אֱלֵי עֲנִיִּים / שׁוֹמֵר פְּתָאִים.

22 ראה בבא בתרא קמו א.

חיי המשפחה

נַעֲלֶה לְאַרְצֵנוּ בְּשִׁיר וְזִמְרָה / וּבְרוֹן וְהַדְרָה.
בִּזְכוּת אֲשֶׁר נִקְרָא שְׁמָהּ גְּבִירָה / יִסְכָּה וְשָׂרָה.
וּבְנָהּ אֲשֶׁר שָׁמַע בְּקוֹל גְּבוּרָה / נֶעֱקַד כְּפָרָה.
וּכְלַל בְּנֵי יַעֲקֹב שֶׁהֵם דְּווּיִים / כֻּלָּם רְצוּיִים.

נִבְחַר לְעוֹלָה / קָרְבָּן מְעֻלֶּה / נִפְדָּה בְּחֶמְלָה.

נִתְחַלְּקוּ בָנָיו שְׁנֵי חֲצָאִים / גּוֹיִם שְׁנַיִם.
בֵּרַךְ לְנִינוֹ עַל שְׁנֵי גְדָיִים / תַּבְשִׁיל עֲשׂוּיִים.

יוֹם אֶזְכְּרָה מִקְדָּשׁ יְהֵא לְבָבִי / דּוֹאֵג בְּקִרְבִּי.
אֶרְאֶה לְצוּרָתוֹ בְּתוֹךְ כְּתָבִי / אֶבְכֶּה וְאֵין בִּי
כֹּחַ לְהַעֲמִיד שַׂר צָבָא וְתִשְׁבִּי / כֹּהֵן וְנָבִיא.
וּמְשָׁרְתֵי עֶלְיוֹן בְּבַד עֲטוּיִים / וּבְנֵי לְוִיִּים.

הָאֵל יְרַחֵם / עַמּוֹ יְנַחֵם / עַל יַד מְנַחֵם.

נָבוֹא לְאֹהָלִים שֶׁהֵם בְּנוּיִים / וַעֲדֵי עֲדָיִים.
כָּל טַעֲמֵי תוֹרָה יְהוּ גְלוּיִים / כַּצָּהֳרָיִם.

יִתְקַבְּצוּ כָל יוֹשְׁבֵי מְדִינוֹת / וּבְנֵי שְׁכוּנוֹת.
נַעֲלֶה לְאַרְצֵנוּ בְּקוֹל רְנָנוֹת / שִׁיר עַל נְגִינוֹת.
נִתְעַדְּנָה שָׁמָּה בְּמַעֲדַנּוֹת / טוֹבוֹת צְפוּנוֹת.
נִהְיֶה בְּאֶרֶץ הַצְּבִי שְׁרוּיִים / עַל כָּל שְׁפָיִים.

נִשְׂמַח וְנָגֵל / קָטָן וְגָדוֹל / נַעֲלֶה בְּהַלֵּל.
נִרְאֶה בְּנֵי צִיּוֹן שֶׁהֵם קְרוּיִים / עִם בָּבְלִיִּים,
יַבְנֶה וְצִפּוֹרִי וְשַׁעֲרַיִם / וִירוּשַׁלְמִיִּים.

וּבְנֵי טְבֶרְיָה / יַעֲלוּ תְחִלָּה / כִּי הֵם סְגֻלָּה.
הַיּוֹדְעִים דִּין סַנְהֶדְרֵי גְדוֹלָה / גֹּרֶן עֲגוּלָה.
יוֹרוּ עֲנִיָּה סוֹעֲרָה וְגוֹלָה / וּבְנֵי שְׁכוּלָה.
בָּאוּ בְנִסָּיוֹן בָּאֵשׁ וּמַיִם / יָצְאוּ רְוּיִים.

בִּזְכוּת אֲבוֹתָם / הָשֵׁב שְׁבוּתָם / וּבְנֵה לְבֵיתָם.

וּזְכוּת אֲשֶׁר הוֹרִיד לְעַם מְרוּיִים / לוּחוֹת שְׁנַיִם.
וּזְכוּת אֲשֶׁר גָּלָה לְמַחֲנַיִם / עִם בַּרְזִלַּיִם.

החתונה וחגיגותיה

סֻכַּת יָלוּד דָּוִד שְׁמוֹ אֲבִיעַד / תִּבָּנֶה עֲדֵי עַד.
עֵת יִשְׁמְעוּ גוֹיִים יְהוּ בְּרַעַד, עַל הַרְרֵי עַד.
תִּהְיֶה לְבָנֶיךָ לְעוֹלְמֵי עַד / סוֹמֵךְ וּמִסְעָד.
תַּשְׁמִיד לְעַמּוֹנִים וּמוֹאֲבִיִּים, תַּרְשִׁישׁ וְאִיִּים.

וּבְנֵי קְטוּרָה / יִכְלוּ מְהֵרָה / תִּהְיֶה עֲקָרָה.

תִּהְיֶה לְחֶרְפָּה בֵּין כְּנַעֲנִיִּים / וַאֲכְסַנְדְּרִיִּים.
בָּרוּךְ אֲשֶׁר רָפָא לְכָל חֳלָיִים / זֶה פַּעֲמַיִם.

פָּנִים בְּפָנִים נֶחֱזֶה גְבוּרָה / גִּבּוֹר וְנוֹרָא.
נִרְאֶה שְׁכִינָתוֹ בְּתוֹךְ עֲזָרָה / בֵּית הַבְּחִירָה.
נֵדַע סְגֻלַּת מַעֲשֵׂה מְנוֹרָה / כְּשֶׁהִיא סְדוּרָה.
נָבִיא לְמַתָּנוֹת לְבֵית חֲשָׁיִים / לְשֶׁהֵם רְאוּיִים.

אֶחְתֹּם לְשִׁירִי / אֶשְׁאַל לְצוּרִי / יִהְיֶה בְּעֶזְרִי.

עֵת יִפְגְּשׁוּ שְׂעִיר אֱדוֹם וְצִיִּים / כַּמְּלַקְּשִׁים.
תִּרְבֶּה עֲלֵיהֶם תְּהֵא כְּמִסְפָּרַיִם / בְּשַׁעַר טְלָאִים.

שעה שיושבים ואוכלים געלה ושרים חל הזמן של הובלת ה„ג׳לפה״ סיבלונות. ומשם כך נקרא יום זה "יום אלג׳לפה", הן בבית הכלה והן בבית החתן. כמותם ואיכותם של סיבלונות אלו קבועה וידועה לכל ולאו כל אדם עושה כפי רצונו, בין להוסיף ובין לגרוע. ואלו הם הסיבלונות:

א) "כַּבִּיר" — בתי רגלים לנשים הנתפרים אל המכנסיים ומשתלשלים מאמצע השוק עד העקבים. רקומים בחוטי כסף וזהב ונחשבים כלבוש תפארת. הכלה לובשת ה"כביר" ביום חתונתה ומכאן ואילך רק בהזדמנויות חגיגיות ביותר כגון אם היא "שאכמה" (ר׳ לעיל) או בליל־פסח בשעת הסדר וכיוצא. מחירו עולה לכמה עשרות ריאל, כשכר פועל לשני חדשים בערך.

ב) כמה מטפחות נאות;

ג) שתי "לְחַף". והם רדידים, שהנשים עוטות על הראש ועל מקצת מן הפנים בצאתן לרחוב, אחת מהן בשביל הכלה והשניה בשביל אמה.

ד) "גלאיה" (ר׳ לעיל ב"לילת־אלבדע"). צוררים את הכל במטפחת משי גדולה ונאה. מוסרים הצרור בידי האשה הכי נכבדה שבבית החתן אבל לא אמו. במטפחת אחרת צוררים זוג נעלים חדשות, ומעט "חנא" טחון וחתיכת סבון. צרור זה נמסר בידי אשה אחרת. שני הצרורות האלה נקראים בשם כולל: "ג׳לפה".

בשעה שהגברים נמצאים באמצע אכילת הגעלה, בבית הכלה, מתקבצות בבית החתן עשרות נשים לבושות פאר, כדי ללוות את ה"ג׳לפה". לשעה זו מוציאות מבית גנזיהן את

כל מחמדי לבושיהן, עודות עדיי זהב וכסף. הן מתעתדות ומתכוננות באחד החדרים ובחצר, עד לאחר שהכל מוכן ומזומן, ואז ניתן האות ל"צעדה" על ידי הנוגנת, הדופקת בתוף דפיקת "בום" חזקה, ופותחת בתיפוף כשעוזרתה מכה לפניה בצילצל. תהלוכת ה"ג'לפה" נעה לעבר המדרגות. ברחוב הולכות הלוך ותופף. ילדות לעשרות, כשהן לבושות בגדי־חמד ועדויות עדיי כסף וזהב, נושאות בידיהן נרות־של־שעוה דולקים, באמצע היום, לתפארת חגיגה. הן מקיפות מכל עבר את נושאות ה"ג'לפה". הצועדות בכל הדרך מבית החתן עד בית הכלה — במרכז התהלוכה. הגיעו לבית הכלה, נשי משפחת הכלה מקבלות את הבאות בברכת "אַרחבַּין" (מעין: ברוכות הבאות) וב"מְחַגְּרֶה" (בתרועת ל.ל.ל.ל.ל.ל.). הנוגנות ממשיכות במלאכתן עוד שעה קלה, עד שמוסרות נושאות ה"ג'לפה" את מטענן לידיהן של אם הכלה ושל דודתה. רגעים אלה הם שיא התרוממות החגיגיות והגיל בבית הכלה. ה"שאכמאת" יושבות על יד הקיר מול שער האולם, וה"מלבסאת" יושבות בפינת החדר. עתה מלבישים לכלה את כל הבגדים, שנשלחו מבית החתן, לקול צלילי התוף והצילצל ותרועות ל.ל.ל.ל. ממושכות.

עם קבלת ה"ג'לפה" והלבשת הכלה, בבגדים ששלח החתן, מגיעה עת ה"תְחדִ'פֶה" של הכלה, "יחד'פו אלחריוה", כלומר מגלחים את השערות הקיצוניות הקטנות, שעל פדחתה, כדי שמעתה, כשהיא מתעתדת כבר להיות אשת איש, לא ייראו השערות הללו מתחת לשולי ה"קרקוש". נוסף לכך מורחים את פני הכלה בלובן ביצה, כדי שיהיו חלקים ונאים. מניחים על המריחה חתיכת צמר גפן ומחממים אותה בנר של שעוה מרחוק, בצורת הרקדה, כלומר מרקידים את השעוה כנגד פניה, כדי שהצמר־גפן יתחמם ויחמם את לובן הביצה. פעמים שנדבקת נימה אחת או שתים מן הצמר־גפן בפני הכלה, ואז אומרים שזהו סימן שהכלה חצופה, והליצניות מוסיפות: "הָיְיא, דַי בְשַמְק נְכ'דִיהָא" (אנא, הביאו נעל לרדות את הצמר גפן) כל הפעולה הזו נעשית בליווי זמירות ותיפופים של הנוגנת ועוזרותיה. גמרו את כל הפעולות האלה, חוזרות הנשים שהביאו והובילו את ה"ג'לפה" שוב אל בית החתן. הגברים בבית הכלה גומרים סעודתם כשעה אחר חצות היום, ונפטרים לבתיהם. הנשים בבית החתן ובבית הכלה שהיו עסוקות בהובלת הסיבלונות, בקבלתם ובטקסים הכרוכים בהם, נערכות עתה לסעודתן, כשעתיים והצי אחר חצות היום.

לאחר שגומרים הגברים סעודתם בבית הכלה חוזר החתן עם מלויו לביתו. גם הרבנים נלוים עמו. גם בבית החתן כבר גמרו סעודתם ועתה נועד להם טקס מיוחד של גילוח החתן, "יחְלְקו ללהתן". מיד לאחר ברכת המזון מכניסים לאולם האורחים "פרד' קהוה", קנקן גדול של חרס מלא קהוה, ממותקת ומתובלת, מוזגים לכל הקהל. עד שהללו שותים שולחים בינתים להביא את הספר. מעדיפים את הספר המומחה ביותר. בא הספר קושר מעפורת של משי בצואר החתן וזה שינוי גדול מן הרגיל, לפי שבתימן אין קושרים סביב הצואר מעפורת כשמסתפרים אלא לחתן בלבד. שניים היושבים על־יד החתן מימינו ומשמאלו מחזיקים בשני קצות המעפורת. אחד השושבינים בא ומזלף על ראש החתן מי ורדים, הספר משפשף את ראשו, "יִבְ'ל לָה". כדי לרכך את השערות שיהיו נוחות לתספורת. עם התחלת הזילוף פוצחים המשוררים את פיהם בשיר "יפה נוף" לר' יהודה הלוי, שנעימתו מיוחדת לשעה זו, ומכוונים לסיימו עם סיום השיפשוף, "אלבלול", וזהו השיר:

יְפֵה נוֹף מְשׂוֹשׂ תֵּבֵל קִרְיָה לְמֶלֶךְ רָב,
לָךְ נִכְסְפָה נַפְשִׁי מִיַּרְכְּתֵי מַעֲרָב.
הֲמוֹן רַחֲמַי נִכְמַר כִּי אֶזְכְּרָה קֶדֶם.
כְּבוֹדֵךְ אֲשֶׁר גָּלָה וְנָוֵךְ אֲשֶׁר חָרָב.
וּמִי יִתְּנֵנִי עַל כַּנְפֵי נְשָׁרִים עַד,
אֲרַוֶּה בְדִמְעָתִי עֲפָרֵךְ וְיִתְעָרָב.
דְּרַשְׁתִּיךְ וְאִם מַלְכֵּךְ אֵין בָּךְ, וְאִם בִּמְקוֹם,
צֳרִי גִלְעָדֵךְ נָחָשׁ שָׂרָף וְגַם עַקְרָב.
הֲלֹא אֶת אֲבָנַיִךְ אֲחוֹנֵן וְאֶשָּׁקֵם,
וְטַעַם רְגָבַיִךְ לְפִי מִדְּבַשׁ יֶעֱרָב.

כשהנוגנת, העומדת ומתכוננת בחצר, שומעת את נעימת סיום השיר מפי המשוררים, דופקת היא בתוף דפיקת "בום" חזקה וממשיכה בתוף וצילצל. בינתיים אומרים המשוררים "אנא", כרגיל, ופותחים בשיר השני, שעה שהספר עוסק בגילוח החתן, והשמש סובב על כל המסובים ומזלף עליהם מי־ורדים. אחד השירים הרגילים לשעה זו הוא:

לְפֶלַח הָרִמּוֹן / אֲדֻמָּה רַקָּתֵךְ,
כְּגֹבַהּ הָאַרְמוֹן / גְּבוֹהָה קוֹמָתֵךְ,
וּמוֹר עִם קִנָּמוֹן / יְפִיחוּן מִבֵּיתֵךְ.
צְבִיָּה עֵינֶיהָ / לְלִבִּי אָסָרוּ.

לְעֵינֵי הַיּוֹנִים / אֲדֻמָּה עֵינֶיהָ.
כְּמוֹ חוּט הַשָּׁנִים / דְּמוּת שִׂפְתוֹתֶיהָ.
לְיָפְיָהּ עִם עוֹנִים / יְבָרֵךְ צוּרָהּ.
לְבָבִי וּלְבָבָהּ / בְּאַהֲבָה נִקְשָׁרוּ.

דִּבְרָהּ שָׁמַעְתִּי / וְקוֹלָהּ הֶעָרֵב.
עֲדֵי עָפָר שַׁחֹתִי / וּבַלֵּב אֵשׁ צוֹרֵב.
וּכְמֵת נִרְדַּמְתִּי / וְהִנֵּה קוֹל עָרֵב.
יְדִידִי הִתְאַפֵּק / וְרַחֲמַי נִכְמָרוּ.

לְבָנָה כַּסַּהַר / מְאִירָה כַּסֵּפָה.
מְדַלֶּגֶת מַהֵר / אֱלֵי גִבְעָה רָמָה.
אֲנִי אַרְבֶּה מֹהַר / תְּנוּ לִי הָעַלְמָה.
לְבָבִי עִם רוּחִי / בְּיָדָהּ נֶחְבָּרוּ.

חֲבַצֶּלֶת שָׁרוֹן / וְשׁוֹשַׁנַּת עֵמֶק.
נְטוּיַת הַגָּרוֹן / וְעָלַי תִּתְחַמֵּק.
וְתָבִיא הֶחָרוֹן / לְלִבִּי הַנָּמֵק.
רְסִיסִיהָ הֵבִיאוּ / לְמַכָּתִי זוֹרוּ.

המשוררים מתכוונים לסיים את השיר הזה עם סיום התגלחת. ברגע הסיום מפסיקה הנוגנת את נגינתה בדפיקה חזקה על התוף: "בום", ושאון השיר, התוף והצילצל נידמים ברגע אחד.

אחרי סיום גילוח החתן, כל מי מקרובי החתן ושכניו, שיש לו בן כבן שלש שנים, מכניסו לאולם, מושיבים אותו באמצע האולם על גבי שנים או שלשה כרים להיות לו גרם מעלות, סביביו מתאספים כל הנערים הנמצאים שם, הספר ניגש אליו ומגלחו בפעם הראשונה בחייו, מניח לו את הפאות ומסלסלן, לקיים מצות "לא תקיפו פאת ראשכם". מעתה הולך הילד עם "סימנים" מסולסלים ככל יהודי. עד עתה לבש "קרקוש" העוטף ומכסה את כל שערו, ומעתה ילבש כובע־כיפה, ככל הנערים. בעת גילוח הילד מנגנת ה"מג'ניה" שוב, והמשוררים שרים שיר זה:

אהוב יברך הילד הזה לברכה, ברוך יברך הילד הזה לברכה, גבור יברך הילד הזה לברכה, יהיה כמשה שזכה ושעלה למלוכה*. דגול וכו', הדר וכו', ועד וכו', יהיה וכו', זכאי וכו', חנון וכו', טהור וכ', יהיה וכו', יחיד וכו', כביר וכו', לומד וכו', יהיה וכו', מלך וכו', נותן

* שמשה נקרא מלך דבר זה נלמד מן הכתוב ויהי בישורון מלך וכו' ועיין ראב"ע בפרשת ואלה המלכים.

וכו׳, סומך וכו׳, יהיה וכו׳, עוזר וכו׳, פודה וכו׳, יהיה וכו׳, קדוש וכו׳, רחום וכו׳, שדי וכו׳, יהיה וכו׳, תמים וכו׳, תומך וכו׳, תקיף וכו׳, יהיה כמשה שזכה ושעלה למלוכה.

אחרי השיר אומרים הלל. בעת התגלחת והשיר מכניסים הורי הילד לאולם ״תְוּרָה״ (כלי גדול, קלוע מגומא ונצרים) מלא צמוקים וסוכריות ומחלקים לכל אחד ואחד מן הילדים הנמצאים שם מלא חפנים. גם הגדולים לוקחים מעט למתק את הפה (בּרְחַת פֻּם). השמחה הולכת וגדלה בבית החתן, ביחוד כשיש כמה ילדים המתגלחים בפעם הראשונה, שהרבה בתי אבות מביאים מיני מתיקה ופרפראות. לבסוף נשמטים המסובים שהיו באולם אחד אחד, בעוד שבני המשפחה ועחוריהם שוקדים על ההכנות לחגיגות של הערב ושל מחרתו. באותן שעות מרובה במיוחד העיסוק בשחיטה ובהכנת הבשר.

סריקת שער הכלה

בבית הכלה, בשעות המאוחרות שלאחר הצהרים, כשכל הנשים סיימו לאכול, מוציאים את הכלה אל החצר הפנימית של הבית, ״אַלְחַגְרַה״. עשרות נשים סובבות אותה מִעברים, עתה מגלות ראשה וסותרות שערה, מכסות את פניה בשערה, וסורקות אותו בפני כל הנשים, כשה״מג׳ניה״ מנגנת ושרה בקצב מהיר להלהיב את הרקדניות ״יבתרעו באלחריוה״. בשעה זו בל ייראה בחצר שום אדם ממין זכר, גדול או קטן, כדי שלא ייכשל בחטא הסתכלות בשערותיה של אשה. גמרו — מכניסים את הכלה לאולם, כשהיא לבושה עדיים מיוחדים, וממשיכות בזמרה ובשירים עד הערב.

״לילת אלקידוש״ (ליל האירוסין)

הגיע הערב, כלומר אור ליום החמישי, והוא נקרא ״לילת אלקידוש״ (ליל האירוסין). משפחת הכלה שולחים שלוחים רבים להזמין דרך כבוד את החתן ואת המאריך. נוהגים לשלוח את המזמינים שניים שניים. אחרי שקיעת החמה בא לבית החתן הרב שהוזמן לכך מתחילה. מגישים לפניו בגדי החתן, הוא פותח ב־״והללויה קול ששון״ וכל הקהל אומרים עמו יחד. מלביש לחתן את הבגדים הכוללים „גלאיה״ או „קופטאן״ (מעיל) העשוי ממשי זהוב, פורס על ראשו מטפחת משי נאה, מעטפו בטלית לבן, בצורה מיוחדת לשעה זו, כך שמקיפו עליו כעין רדיד המכסה את רוב גופו ״יִשְקָקָה״. קצה מטפחת המשי יוצא מעט מתחת הטלית. מטפחת משי שניה הוא שם על ידו. כל הדברים האלה נעשים תוך אמירת ״הללות״, כדרך שעשו במוצ״ש ההתחלה.

עתה יוצא החתן המארי וכמה עשרות אנשים אל בית הכלה, בעוד שמרבית האורחים של בית החתן יושבים ומסובים, אוכלים געלה, שותים יין ושרים שירים, בהעדר החתן ושושביניו. שעה שהחתן והמלווים שלו הולכים — ה״מג׳ניה״ עם קבוצת נשים קטנה צועדות לפניהם, במרחק כלשהו, כשהן מנגנות בתוף וצלצל, בלי מלים. כמה ילדים הולכים לפני החתן, כשהם נושאים בידיהם נרות שעוה דולקים, עד שמגיעים לבית הכלה. החתן ומלוויו משתהים בהילוכם כדי שיגיעו לאחר שבית הכלה נתמלא אורחים. עם שמגיע החתן

ומלוויו אל פתח בית הכלה מקדמים בעלי הבית את פניהם בברכת "ברוכים הבאים" בקולי קולות. כל המלווים של החתן, פרט לדודו ולמארי, נפרדים מעליו וחוזרים לבית החתן. הגיע החתן לפתח האולם בבית הכלה, כל הקהל הנמצאים שם עומדים מפניו ואומרים יחד "והללויה קול ששון" וכו'. גמרו את ההלל — יושבים. החתן יושב מול פתח האולם והרבנים מיסבים על ידו מכאן ומכאן. מיד מכניסים את הגעלה ומניחים אותה בתפזורת לפני המסובים. געלה של ערב זה מורכבת משני דברים בלבד: "עתר" (ספיר) קלוי ואגוזים שרויים מעט במים. נותנים לפני כל אחד ואחד מלא חפנים "עתר" וכעשרה אגוזים. לאחר מכן מכניסים את ה"ערק" והמוזגים עוברים על פני כל המסובים ומוזגים לכל אחד כוסית קטנה. כשהמוזגים עוברים שלש פעמים על כל האולם "לְוֹמַא יִסלַע אַלשלִישִי" — כדי שיעלה ה"שלישי" * פותחים המשוררים בשיר בנעימה ונגינה מיוחדים לערב זה וכל הקהל יושבים בשקט מוחלט, בשמעם תהילה ושבח לבורא עולם, וכיסופי עם ישראל לגאולה ולימות המשיח. בהפסקה שבאמצע השיר הראשון מכניסים השמשים לאולם כמה "מַקַאלִי חַנַ'ד" עריבות־של־שיש, מלאות בשר צלי־אש, ומחלקים מתוכן נתחים לכל אחד מן המסובים. במסיבה זו אומרים רק נשיד ושירה בלבד.

להלן נשיד ושירה מן הרגילים ביותר:

נשיד: אל המרומם

אֵל הַמְּרוֹמָם עַל תְּהִלָּה יַעֲנֶה,
אִישׁ דַּל אֲשֶׁר בָּעַר בְּלִבּוֹ אֵשׁ סְנֶה.
לִקְרַאת גְּבֶרֶת תַּעֲלֶה נַפְשִׁי בְּלֵיל,
עֵת יִרְדְּמָה גוּפִי בְּשִׁירָה יֶהְגֶּה.
שֵׁם הַמְּפֹרָשׁ בִּצְלוֹתָהּ תִּלְבְּשָׁה.
בֵּין הַקְּדוֹשִׁים תִּקְבְּעָה לָהּ מַחֲנֶה.

בין אכנף אלאמלאך תעלו בשוקהא,	(לבין מחנות המלאכים תעלה בהשקה,
תוצל אלא אלכרסי ותכתב פעלנא.	תגיע עד הכסא ותכתוב מעשינו.
זין אגנחה סתה להא רוחאניה,	ולה תואר שש כנפים רוחניים,
פי חכמת אלבארי תכ'תץ בעלמנא.	בהתאם לחכמת הבורא המיוחדת לתורתנו).

יֹשֶׁר פְּעָלֵנוּ בְּיָמִין תִּכְתְּבָה.
פי ד'אלך אלדיואן אד'י כ'ץ רבנא.
(באותו הספר אשר הועיד אלקינו).

מעאצי כ'טא אלאנסאן תכתב פי אלשמאל,	(זדונות חטאי האדם תכתוב בשמאל,
ותעוד צבאחן תניר אגסאמנא.	ותשוב בשחר להאיר גויותינו).
שׁוּבִי יְחִידָה זַכְּכִי נַפְשִׁי בְּחֵן,	תִּרְאִי הֲדַר מֶלֶךְ בְּצִלּוֹ תַּחֲנִי,
אָז תַּעֲלִי תַּמָּה לְתוֹךְ הַמַּחֲנֶה.	נִרְאֶה לְטוֹב צָפוּן וְשִׁירָה נַעֲנֶה.

* סוברים שהמלה "שלישי" אינה מכוונת לכוס השלישי אלא ליין עצמו הנקרא "שלישי" לפי שהוא שלישי בפסוק ארץ חטה ושעורה וגפן וכו'.

אלחמד ללה אלמהימל עז וגל.
ד׳י, אנזל אלתוראת וכ׳ץ אסבאטנא.
שרף נפוס אלמומנין ואנארהא.
באלעלם ואלתעלים בסיני כ׳צנא.

(תודה לאל המשפיע יתעלה וישתבח.
אשר נתן התורה ובחר שבטנו.
רומם נפשות המאמינים והאירן,
בתורה ובמדע יחדנו בסיני).

צַהֲלִי וְרֹנִּי כָּל קְהִלַּת יַעֲקֹב.
באלקרב רב אלגוד יגמע שמלנא.
(בקרוב יקבץ האל הטוב את נדחינו).

שירה: אזכיר שבח

אַזְכִּיר שְׁבָח צוּרִי וְלוֹ אֲפָאֵר / לִשְׁמוֹ אֲזַמֵּר.
עוֹנֶה וּמַצִּיל יוֹשְׁבִים כְּמָצוֹר / הַמָּה בְּתוֹךְ בּוֹר.
יַעֲלוּ לִקְּצֵרֵיהֶם שְׂנִיר וְתָבוֹר / יִבְנוּ לְבֵית תּוֹר.
תִּשְׁלַח לְנִין יִשַׁי אֲרִי וְנָמֵר / יוֹעֵץ וְגִבּוֹר.

רוֹכֵב וְעָנִי. / עַל בֶּן אֲתוֹנִי / אוֹ עִם עֲנָנִי.

נַעֲלֶה לְמִקְדַּשׁ אֵל וּבוֹ נְשׁוֹרֵר / שִׁירָה וּמִזְמוֹר.
עַל קוֹל חָלִיל מוּכֶּה וְתֹף וְכִנּוֹר / צִלְצַל וְעָשׂוֹר.

בְּשֶׁבַח אֱלֹהַי אֶפְתְּחָה בְמִלּוּל / אָשִׁיר בְּהִלּוּל.
יִזְכֹּר בְּרִית אֶזְרָח וְתָם וּמָהוּל / יוֹצִיא לְכָבוּל.
אֶעֱלֶה לְאַרְצִי אֶעֱשֶׂה בְהִלּוּל / מִנְחָה וּבָלוּל.
נַקְרִיב זְבָחֵינוּ וְנַעֲשֶׂה שׁוֹר / יוֹנָה וּבֶן תּוֹר.

שׁוּבִי עֲנִיָּה. / גָּלוּת שְׁנִיָּה / עִם בֶּן יְכָנְיָה.

כִּי זֶה מְשִׁיחָךְ מֵאֱדוֹם מְמַהֵר / זוֹרֵחַ כְּמוֹ אוֹר.
יַצִּיל שְׁבוּיָה נִמְלְטָה כְּצִפּוֹר / מִפַּח וּמִבּוֹר.

רוֹכֵב עֲלֵי שִׁבְעָה דְּרֹשׁ לְטוֹבָה / עַמְּךָ בְּחִבָּה.
הוֹגִים בְּתוֹרָתְךָ שֶׁהִיא עֲרֵבָה / נַפְשָׁם מְשִׁיבָה.
קַבֵּץ נְפוּצֵיהֶם בְּרוֹן וְאַהֲבָה / זָקֵן וְשֵׂיבָה.
גַּם אֶל תְּפִלָּתָם עֲנֵה וְהָסֵר / חֳלִי וּמָזוֹר.

שׁוֹכֵן מְעוֹנִים. / רַחֵם לְבָנִים / בִּזְכוּת יְשֵׁנִים.

חוּסָה עֲלֵיהֶם אֵל וְאַל תְּאַחֵר / וּשְׁלַח מְבַשֵּׂר.
תִּשְׁבִּי וְגִלְעָדִי שֶׁהוּא מְהַדֵּר / לָאֵל בְּכָל דּוֹר.

הָאֵל שֶׁהוּא מַחְסִי וְהוּא מְנוּסִי / מַלְכִּי וְעוֹשִׂי.

החתונה וחגיגותיה

צוּרִי וּמִשְׂגַּבִּי שְׁמוֹ וּמַחְסִי / חֶלְקִי וְכוֹסִי.
יַשְׁמִיד אֱמוֹרִי עִם בְּנֵי יְבוּסִי / גַּם אִישׁ חַמְסִי.
קוּמָה אֱלֹהַי עוֹרְרָה וְשַׁבֵּר / אֶת כָּל בְּנֵי צוֹר.

נַעֲלֶה בְשִׂמְחָה. / אֶל הַמְּנוּחָה / בְּקַו מְשׁוּחָה.

אַקְרִיב זְבָחַי לְךָ וְלֹא לְאַחֵר / עוֹנֶה וְעוֹזֵר.
עַל כָּל חֲטָאַי לַמִּדָּה סְנִיגוֹר / וּסְלַח וְכַפֵּר.

מוֹשֵׁל בְּעוֹלָמוֹ שֶׁהוּא מְקַנֵּא / לִשְׁמוֹ וְלִבְנוֹ.
שָׁלֵם זְמַן אֶבְלוֹ וְתַם עֲוֹנוֹ / הַשְׁפֵּל זְדוֹנוֹ.
עֵינָיו תְּלוּיוֹת אֶל שְׁמֵי מְעוֹנוֹ / עַד שֶׁיְּחָנְנוֹ.
יָשִׁיב שְׁבוּתוֹ מֵאֱדוֹם וּמִצּוֹר / אֶשְׂמַח בְּחָצוֹר.

גַּם אַהֲרוֹנִי. / אֶרְאֶה בְעֵינַי / כִּי הוּא אֲדוֹנִי.

לוֹבֵשׁ כְּתֹנֶת עִם מְעִיל וְחוֹגֵר רוֹחֵץ בְּכִיּוֹר.
מַשְׁלִים עֲבוֹדָתוֹ וּמַעֲלֶה נֵר / כָּתִית לְמָאוֹר.

אנעם עלינא יא ד׳וי אלאנעאם, / אשפק וארחם.
שעבך בקא פי אלצ׳יק ואלתשתאם, / באכי ומג׳תם.
קצדה אלא ארצ׳ה יציר מהתם, / יבלג׳ אלא ת׳ם.
ידכ׳ל ירושלם סאגדן ושאכר, / ואלרב קאדר.

עאלם באלאסראר. / מנשי לאלאנואר. / ואפלאך דואר.

יבעת׳ מסיחה האכמן וקאדר, / לאלחק יצ׳הר.
מן נסל דאוד ליס לה מנאכר, / לאלשמס קאהר.
(תרגום הטיבה לנו האל הטוב, / חון ורחם.
עמך נמצא בצרה וחרפה, / בוכה ואונן.
חפצו לשוב לארצו במהרה, / יגיע עד שם.
יבוא לירושלם משתחוה ומודה / והאל יכול.
היודע נסתרות, / יוצר המאורות / בגלגל המקיף.
ישלח משיחו חכם ויכול, / ויגלה האמת.
מזרע דוד שאין לו מכחיש, / מכהה גלגל חמה).

״ישיבת״ הגעלה נמשכת כשעה וחצי ולאחר מכן מסלקים את השיירים, נוטלים ידים ועורכים את השולחנות לסעודה. החתן עומד [23] ואומר: ״ברכו יסיאדי״ (רבותי ברכו). הקהל עונה: ״ברך״. הוא מברך ״המוציא״, וכל הקהל עונה: ״אמן״ בקול רם. גמרו לאכול הרב

23 מנהג זה שהחתן מברך עתיק הוא ועיין ברכות מ״ז, א׳. ורש״י שם ד״ה קדים.

אומר "טעם" קצר, מכניסים את ה"מג'סל" (קיתון ועריבה לנטילה) ונוטלים נטילה אחרונה. בעל הבית מביא כוס של ברכה ומוסרו לידי אחד המאריך שיברך ברכת המזון. כאמור גם בבית החתן, על אף העדרו של החתן, אוכלים הקרואים געלה וסועדים כאותו סדר שבבית הכלה.

בגמר הסעודה חוזר החתן לביתו, אלא שהפעם הולכים מימינו ומשמאלו כל המאריך וחשובי הקהל, ואחריהם המון רב של קהל מקרואי בית הכלה, ולפניהם ולאחריהם עשרות נרות ומנורות מינים ממינים שונים. ה"מג'ניה" מכה לפניהם בתוף וצילצל, בלי מלים, כשהיא הולכת במרחק כלשהו מן הפמליה.

הגיע החתן ומלוויו עד פתח ביתו מקבלים פניהם בברכת "ברוכים הבאים" חמה וקולנית. בהגיעם לפתח האולם, ששם מסובים אורחי משפחת החתן, כל האורחים מקדמים את פניהם בקימה, ופותחים ב"והללויה קול ששון". גומרים את ההלל ויושבים בצפיפות גדולה, שהרי אורחי שני הבתים נמצאים שם. בעלי השמחה מכבדים את המסובים בקהוה מתובלת וממותקת. לאחר ש"לחלחו גרונם" פותחים המשוררים בשירה כשכל הקהל יושבים. בהפסקה שבאמצע השירה עומד החתן ופושט את בגדי הזהב ויושב בחלוק לבן כשמטפחת משי על ראשו ומטפחת משי שניה על ברכיו. החתן יושב והמשוררים חוזרים וממשיכים בשירה. אחד השירים הרגילים במעמד זה הוא:

שיר: אב שמעון

אב שמעון קאל קלבי / ינשרח פי ד'כר רבי, / מלכהו שרקי וג'רבי / ליס ענהו סר יג'בי
(**אבי שמעון אמר לבי** / יתרונן בזכרון אלקי, / המושל במזרח ומערב / ואין סוד נעלם ממנו)
לוֹ יְהוֹדוּן כָּל מְלָכִים / רוֹזְנִים וּכְלָל נְסִיכִים, / וַעֲדַת־קֹדֶשׁ בְּרוּכִים / עוֹבְדִים שַׁחְרִי וְ רְבִּי.
שאנה אלאעלא אלאעצ'ם / כל מוגוד שא ונצ'ם, / ואלבחארה ד'י תכצ'ם / מוגהא יצ'הר ויג'בי.
(שבחו יתעלה ויתרומם / כל נמצא רצה ושכלל, / ומי הימים צמצם / גליהם נראים ונעלמים).
בַּתְּהוֹמוֹת שָׂם גְּבוּלוֹ / יִסְבְּלָה הַיָּם וְחֵילוֹ, / יַעֲנֶה שִׁיר מַהֲלָלוֹ / שָׁם דְּרָכִים בּוֹ בְּשׁוּבִי.
זגרתן מרה זגר פיה / ואיבס אמואגה ואטפיה, / גמד אמואהו ואכ'פיה / ואלנבי מוסא בקרבי.
(גער בים פעם אחת / יבש גליו והשקיטם, / הגליד מימיו והעלימם / ומשה הנביא שם).
יִכְּשׁוּ לַעֲבֹר גְּאוּלִים / הַשְּׁבָטִים הָאֲצוּלִים, / צָלְלוּ אוֹיְבֵי בְּהוּלִים / וְעָנָן הוֹדוֹ סְבִיבִי.
מד מוסי פי עצאהו / ת'ם נאדא קאל יא הו, ואלמוג אנצב למאהו / חין מצ'א באלקום חרבי.
(נטה משה את מטהו / קרא ואמר הוי ה' / ומי הגלים נצבו / בהצעידו את העם למלחמה).
שִׂגֵּשׁ*) אוֹיְבֵינוּ בְּקוֹלוֹ / טָבְעוּ פַּרְעֹה וְחֵילוֹ, / בַּתְּהוֹם הוּשָׂם גְּבוּלוֹ / מִפְּנֵי צוּרִי וְאָבִי
תוהת פיה אלמראכב / ואלעדו כאן פיה ראכב, / אנהמט פי אלג'ב חאכב / מא וקע לה קט הרבי.
(נבהלו בו המרכבות / והאויב היה שם ברכבו, / נלכד בפח ונוקש /לא נותרה לו דרך מנוסה).
אִישׁ אֱמוּנוֹת נָם בְּשִׁירָה / וַעֲדָתִי הַטְּהוֹרָה, / הֵם וּמִרְיָם הַגְּבִירָה / שִׂמְחוּנִי מִכְּאֵבִי.
היאת אלאסבאט סארו / פי עמוד נאר אסתנארו, / ואלג'מאים אסתדארו / ואכתפו עישן ושרבי.
(על דגליהם השבטים נסעו / בעמוד אש הוארו, / והעננים סביבם / וסופק להם מזון ומשתה).

* התעה ובלבל. "שיגש אותם בדברים", ילקוט שמעוני בראשית, ק"נ.

קָרְבוּ שִׁבְטֵי הֲמוֹנִים / סָבְבוּ סִינַי בְּאוֹנִים, / קִבְּלוּ לוּחוֹת אֲבָנִים / בָּם רְשָׁם תּוֹרַת כְּתָבִי.
טאבת אלאסבאט גמעה/וחדו ללה בכ׳צ׳עה, / ואלג׳מאם ואצואת סבעה / כאן פי אלמוקף בנצבי.
(נתענגו השבטים יחד / יחדו לאל בהכנעה, / ועננים ושבעה קולות / היו במעמד בו נבחרתי).
נָחֲלוּ תוֹרָה תְמִימָה / לָבְשׁוּ פַּחַד וְאֵימָה, / הָיְתָה דַּעְתָּם שְׁלֵמָה / יוֹם צְלוֹת מֹשֶׁה אֲהוּבִי.
היאת אלמקדס ואלאימאן / כאן פי דולת סלימאן, / כ׳צה אללה רב רחמאן / מא עליהו עלם יג׳בי
(פאר המקדש והאמונה / היה בזמן מלכות שלמה, / שבחרו האל הרחום / כל רז ממנו לא נעלם).
קָרְבְּנוֹת תָּמִיד וּמוּסָף / שִׁיר בְּנֵי מַחְלִי וְאָסָף, / שׁוֹמְעוּ מְאַזִין וְנִכְסָף / תֶּהֱמֶה רוּחִי בְקִרְבִּי
לאלודוד אדעו יעידנא / בית קדסה חית׳ כנא, / ויתמם מא ועדנא / ישלחה ינון ותשבי.
(לדודי אקרא ישיבנו / לבית קדשו מקום שהיינו, / וימלא מה שהבטיחנו / ישלחה ינון ותשבי).

גמרו את השיר מביאים בגדים אחרים, בגדי לבן, מוסרים אותם למארי והוא מלביש לחתן. כשגומר להלבישו את ה״קופטאן״ הלבן, ניגש אבי החתן ובידו כובע חדש; מוריד את הכובע שעל ראש החתן, שגם הוא חדש, וחובש לו את החדש ממש. ברגע זה פותח אבי החתן בהתרגשות וכל הקהל אומרים עמו יחד ״והללויה עטרך בחתונה, כן יעטרך האל בשמחה רבה, מים רבים לא יוכלו לכבות את האהבה, והללויה״. אומרים עוד כמה הללות עד שהמארי מסיים לעטף את החתן בטלית ואז מביא אחד השושבינים מעט אפר מוקלה, בצלחת קטנה ועומד עם זה לפני החתן. המארי לוקח מעט באצבעו, נותן בראשו של החתן במקום הנחת תפלין ואומר: ״אם אשכחך ירושלם תשכח ימיני תדבק לשוני לחכי אם לא אזכרכי אם לא אעלה את ירושלם על ראש שמחתי״. הקהל מתרגש ומעיני רבים זולגות דמעות. מיד פוצחים המשוררים את פיהם בשירי הודאה ושבח להקב״ה, ומגבירים את גלי ההתרגשות בקהל החוגגים. המשוררים שרים, ורבים מן הקהל מפזמים עמהם בשירה, כשכולם עומדים על רגליהם. אותה שעה מתקרבת אֵם החתן אל פתח האולם, תוך שמפלסים לה דרך בין המון הנשים המצטופפות בפתח האולם. אחד השושבינים מודיע לחתן שאמו קרבה. החתן צועד לקראתה אל פתח האולם כשהוא מלובש ומעוטף בטליתו עטיפה מיוחדת, מבקש מאמו מחילה וסליחה על כל מה שעשה או אמר כנגדה בזמן מן הזמנים דבר שלא כהוגן. הוא מתכופף ונושק ברכיה. האם סולחת לבנה ומברכתו, ומוסרת לו מטבע שבו הוא מקדש את האשה. בתימן לא היו מקדשים את האשה בטבעת אלא במטבע של כסף.* במעמד זה מגיעים ההתרגשות והגיל לשיאם. דמעות גיל זולגות מעיני החתן, הוריו וקרוביו, וכן גם רבים מן הקהל העומדים שם מתרגשים. החתן חוזר למקומו, עומד על עמדו וכל העם עומדים סביבו שרים ורוקדים ותוך כדי כך מתחילים לצעוד, כשהם ממשיכים לשיר ולרקד, בחצר ובמדרגות.

עתה הולך החתן ופמלייתו עם המאריין וכל הקהל עמהם יחד חוזרה אל בית הכלה. ה״מג׳ניה״ מנגנת לפניהם בתוף וצילצל בלי מלים, כשקבוצת נשים גדולה עוברת עמה לפני האנשים, בריווח מסויים, כדי להבדיל בין הגברים לנשים. הפעם משתתפים ב״זפה״ אנשים מרובים, שכן מצטרפים אליה קרואי משפחת החתן וקרואי משפחת הכלה. כלי אורה ונרות רבים מאירים לפניהם את הדרך ורקדנים מרקדים לפני החתן ופמלייתו ומגבירים את החגיגיות.

* הקידושין בטבעת אין להן שורש בתלמוד, ואין כאן המקום להסביר ראשיתן.

בעוד החתן נמצא בביתו ואולם האורחים בבית הכלה כמעט ריק, כיון שהאורחים הלכו עם החתן לביתו, מכניסים את הכלה לתוך חדר קטן ״אַלְכָּמֶה״ שבתוך האולם כשהיא ״מְשַׁבְּכָה״, מלובשת ועמוסה מכלול של תכשיטי כסף וזהב, פנינים ואבני חן יקרות, שושנים ופרחים בצבעים שונים, העשוים בסדר ובנוסח מסורתי מיוחד הנקרא ״תְשבוּך״. עמה יחד מצטרפות ״אלשארְצָה״, (המומחית להלבשת הכלה), ועוד שלש או ארבע נשים. מדליקים אצלן נר קטן, סוגרים ונועלים את החדר ומוסרים את המפתח לידי אבי הכלה והוא מצניעו בכיסו.

כשמגיע החתן אל קירבת בית הכלה הנערים מקדימין אותו כדי לתפוס מקום לפני פתח ה״כָּמֶה״. כדי שיראו טקס מסירת הקידושין לידי הכלה. משבא החתן, מקדמים את פניו ופני כל הבאים עמו בברכת ״ברוכים הבאים״, החוזרת ונשנית עשרות פעמים בקול־רם. הנשים מקדמות את פני החתן ומלוויו ב״מחגרה״ (בתרועת ל.ל.ל.ל.). החתן נכנס ויושב על יד פתח ה׳ ״כָמה״ המאריין יושבים מימינו ומשמאלו. האולם בשעה זו מתמלא אורחים על כל גדותיו. ממתינים קימעה עד שיכנסו וישבו כל האורחים וישקוט הרעש ואז מופיעים אבי החתן ואבי הכלה, כשכל אחד מהם לבוש טלית גדול עתיק, שהיו הקדמונים נוהגים ללבשו, ונקרא משום מה ״כיס״. אבי החתן מוציא מכיס בגדו את הכתובה, שהיא בדרך כלל מעשה־ידי אמן, מצויירת ומקושטת, כתובה בכתב־יד נאה ומהודר. היו נוהגים לכתוב את הפתיחה באותיות מרובעות, בצורת שירה: אריח על גבי לבינה ולבינה על גבי אריח. אך את הכתובה נהגו לכתוב בכתב ״שכ׳ט״ (רש״י). האב מוסר הכתובה לידי מארי כששניהם עומדים. המארי פותח אותה וקורא מעומד כשכל הקהל יושבים. גם החתן יושב.

המארי קורא את הכתובה במיתון ובקול רם בנעימה מיוחדת לכך וזהו נוסח הכתובה:
בשם רחמן, בשם אשר לו הגדולה, ומרומם על כל ברכה ותהלה, בשעה מעולה, ועונה מהוללה, ויד ושם ותהלה, ודיצה וצהלה, וחן וחסד וחמלה, ומילוי כל שאלה, לחתן ולכלה ולכל הקהלה הנקהלה, זרע ישראל הסגולה, ישישו וישמחו, וכשושן יפריחו, וכבושם יפיחו, ויבנו ויצליחו, כויבנו ויצליחו, מצא אשה מצא טוב ויפק רצון מה׳, בית והון נחלת אבות ומה׳ אשה משכלת.

בחמשא [1] בשבא, דהוא חמשת עשר יומין לחדש כסליו, שנת תרין אלפין ומאתן ועשרין שנין לשטרי [2], במתא קאע ביר אלעזב [3], דעל בירין דמין נבעין, דילה מותבה, ביומא דנן, בזכות אברהם אבונא, איך חיים בן סעיד בן סלימאן אללוי חתנא, אמר לה לסעדה בת שמואל בן ישועה אלכהן, כלתא בתולתא, הוי לי לאנתו כדת משה וישראל, ואנא במימרא דשמיא,

1 עצם נוסח הכתובה הוא אחיד לכולם גם הנדוניא והתוספתא, ואין שום כתובה מרובה מחברתה, ואחרי החתונה מעריכים כל בגדי הכלה ותכשיטיה חדשים עם ישנים על ידי שמאי, ומנכים מן הסכום חצי הנדוניא דהנעילת ליה ככתוב בכתובה, והחצי השני מוחל לה הבעל, וסכום הנכיון קבוע מראש ריאל יחצי בלבד. שאר סכום שומת בגדיה כותבים עליו שטר מאחורי הכתובה, סך כך וכך בלי תוספת בלי גרעון, חוב זקיף ומלוה זקופה ולא ישמיט חוב זה ואפילו בשביעית, וזמן התשלום ״לאלוקת אלמעמול עליה״ (לזמן הידוע) והכוונה גירושין או מיתה.

2 בתימן כותבים תאריך זה לשנה שבה עלה אלכסנדר מוקדון על ישראל ובהפגשו עם הכהן הגדול היטיב לאנשי הארץ ואז התקינו למנות בשטרות לתאריך מאורע זה (ראה יומא סט) והיה זה שנת ק״י לחרבן בית ראשון, וש״פ לפני חרבן בית שני, ור׳ ההערה בפרק ט׳ באב.

3 כך נקרא הרובע היהודי בצנעא.

אפלח ואייקר ואסובר ואזון ואפרנס ואכסי יתיכי, כהלכת גוברין יהודאין דפלחין ומיקרין ומסוברין וזנין ומפרנסין ומכסין ית נשיהון בקשוט, ויהבנא ליכי מוהרי בתוליכי כסף זוזי מאתן, דאנון [4] מזוזי כספא דכיא עסרין וחין וחמשא זוזי, דחאזו ליכי, ומזוניכי וכסותיכי וסופקיכי ומיעל לותיכי כאורח כל ארעא, וצביאת כלתא דא והות ליה לאנתו, ודא [5] נדוניא דהנעילת ליה מאית קפלה פצה [6], הכל נתקבל חתן זה ובא לידו ונעשה ברשותו וזקף הכל על עצמו במלוה ורשו, ודי יהב לה בעלה חתנא דנן במתנתא קמיתא מאית קפלה פצה [7], ודרתא [8] במדור יהודאי, במפקנה ומעלנה, וכל צורכה דחאזו לה מארעית תהומא ועד רום רקיעה, ורצה והוסיף לה תוספת בסוף מוהרה מאית [9] קפלה פצה, אלכל מן הדה אלקפאל אלפצה אלמדכורה, פוק אלדי יצח פי כל מאית קפלה מנהא אתנין ועשרין קפלה פצה טייבה כאלצה בוזן אלצאגה אלצנעאני, אלמערוף לאלפצה פי מדינת צנעא, פי סוק אלצווג. וכך אמר לנא חתנא דנן, אחריות כתובה דא כולה עיקר ונדוניא ומתנתא קמיתא ודרתא ותוספתא, עם כל שאר תנאיי כתובה, קבילית עלאי ועל ירתאי בתרי ועל שפר ארג נכסין וקנינין דאית לי תחות כל שמיא, דקניתי ודעתיד אנא למקני, מקרקעי ומטלטלי, מטלטלי אגב מקרקעי, כולהון יהון אחראין וערבאין לכתובה דא כולה, עיקר ונדוניא ומתנתא קמיתא ודרתא ותוספתא, לאתפרעא מנהון בחיי ובתר חיי, ואפילו מגלימא דאכתפאי, וקנינו מן חיים חתנא דנן לכלתא סעדה דא על כל מאי דכתיב ומפרש לעיל, ק״ש חג״מ [10] בכלי הכשר לקנות בו בביטול כל מודעי ותנאי עד סופהון. ושטר כתובה דא לא כאסמכתא ולא כטופסי דשטרי אלא כחומר חוזק כל שטרי כתובות הנוהגות בישראל וכהוגן וכתקון רבותינו ז״ל [11] והכל שריר וקיים. וחותמים שני עדים שהם בדרך כלל שני מאריין מחשובי הרבנים הנמצאים במקום.

כשגומר הרב לקרוא את הכתובה מקפלה ומוסרה לידי החתן. מיד עומד החתן כשהוא מחזיק הכתובה בידו. אבי החתן מביא בקבוק יין ומוציא מכיס בגדו כוס, מוזג את הכוס ומוסרו לידי המארי, שמקבלו ומוסרו לידי החתן. לאחר שהכוס כבר בידי החתן מכריז הרב: ״סברי מרנן״ וכל הקהל עונים: ״לחיי״. עתה מקרא הרב לחתן את הברכות פיסקות פיסקות, והחתן חוזר אחריו על כל פיסקה ופיסקה בנעימה מסורתית המיוחדת רק לברכות אלו. וכך הן הפיסקות: ברוך אתה — ה׳ אלקינו — מלך העולם — בורא פרי הגפן — הקהל עונים אמן. ושוב מקרהו: ברוך אתה — ה׳ אלקינו — מלך העולם — אשר קידשנו במצותיו — והבדילנו מן העריות — ואסר לנו את הארוסות — והתיר לנו את הנשואות — על ידי

4 כותבים בפירוש שכסף הכתובה שמינית וכן שיטת הרמב״ם, ולא כר״ת שפוסק כתובה לאוריתא וכספה צורי.
5 עיין הערה 1.
6 מאה ״קפלה״ כסף. הקפלה היא משקולת קטנה ידועה בתימן, והיא שלשה גרם וחומש בנ.־ך.
7 עיין הערה 6.
8 שחייב ליתן לה דירה בשכונה יהודית, ושדרך הכניסה והיציאה אליה מהשכונה היהודית.
9 תרגומו: מאה קפלה כסף, כל אלו הקפאל הכסף האמורים לעיל הם מן הכסף שיש בכל מאה קפלה מהם רק עשרים ושתים קפלה כסף טהור צרוף, לפי משקל הצורפים בצנעא, וכידוע לכסף במדינת צנעא בשוק הצורפים.
10 קנין שלם חמור גמור מעכשיו.
11 יש מעטים שנוהגים להוסיף כאן ״וכבר נכלל בכתובה זו כל עניני מזונות וכסות שבדיני אומות העולם לעת הצורך ח״ו שעל דעת כן כתב לה מתנתא ותוספתא ומחילת חצי הנדוניא״.

חופה וקידושין — ברוך אתה ה׳ — מקדש ישראל —. הקהל עונה אמן. גומע החתן מן הכוס מעט ומוסרו לידי המארי. המארי גומע ממנו מעט ומחזירו לאבי החתן. אבי החתן ממלאו ומחזירו לידי המארי והמארי מוסרו לחתן. המארי שואל את החתן אם יש לו כסף הקידושין וזה מוציא מכיסו מטבע כסף (משתדלים שיהיה חדש רבע ריאל שמשקלו כשבעה גרם כסף) מראה אותו לרב ולעד השני כדי שיהו בטוחים שאינו מזוייף, מחזירים אותו לחתן והוא מחזיקו בידו, ושוב מקרא המארי לחתן: ״קֻל״ (אמור) מקודשת לי — ומאורסת לי — אנא התנא — חיים בן סעיד — ואנתי כלתא בתולתא — סעדה בנת שמואל — בחמרא דבכסא הדין — ובכספא הדין — דבהון תיעלין — לרשותי לדידי — כדת משה וישראל —. ואז עומד אבי הכלה ושולף את המפתח ופותח את דלת ה״כְּמה״*. החתן מוסר את הכוס לכלה בפני שני העדים, הכלה שותה ממנו מעט ומחזירתו לו. אחר כך לוקח את הכסף בידו ואומר לה: ״הרי את מקודשת לי בזה הכסף כדת משה וישראל״ ומוסר לידה את המטבע. אחר כך מוסר לה את הכתובה ואומר לה: ״סבי שטר כתובתיכי וכל מאי דחאזי ליכי כתיב בגווה כדת משה וישראל״. ה״שארעה״ מסבירה לכלה פשר הדברים ומיד סוגרים את דלת ה״כְּמה״. עכשיו פותח המארי בשיר וכל הקהל ממשיכים עמו יחד:

״אהוב מהר המור נתן לי מורשה; ברוך מהר המור נתן לי מורשה; ועל דרך זו מסיימים כל האלף בית: גבור, דגול, הדור, ועד, זכאי, חנון, טהור, יחיד, כביר, לומד, מלך, נותן, סומך, עוזר, פודה, צדיק, קדוש, רחום, שדי; תומך מהר המור נתן לי מורשה, מורשה נחלתי וקבלתי בקדושה, בקדושה שמעתי כי יקח איש אשה, אשה טובת מראה מאורסה מקודשה, הללויה כי טוב כי לעולם חסדו;

והללויה זמרי למלכך בת ציון הנותן עליך בסיני הודו, סגלך ובחרך להיותך מעם יודעי סודו, זרע אברהם ידידו, הודו לה׳ כי טוב כי לעולם חסדו, והללויה״.

״והללויה קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה קראו ידידים ועלזו בחתונה, כי כן ישמיעכם האל חמשה קולות בעלותכם ציונה, וראיתם ושש לבכם ועצמותיכם כדשא תפרחנה, והללויה״.

בגמר ה״הללות״ הנז״ל, נפטרים כל קהל הקרואים לבתיהם, כשבעלי השמחה מלוים אותם בקריאות חמימות: ״ברוכים תהיו״ ״בחין אלצלאה״ (התפלה בהשכמה). החתן יוצא עם המאריך מימינו ומשמאלו, שמלווים אותו ביחד עם כל הקהל עד ביתו. הגיע עד פתח ביתו מברכים את החתן, וכן זה את זה, בברכת: ״תלינו בטוב״ ועונים: ״תקיצו ברחמים״. בזה נסתיימו טקס האירוסין וסעודת האירוסין ואתם נסתיים חלקה של משפחת הכלה בענין, ומרכז החתונה עובר אל בית החתן.

יום אַלצַבַּח

אותה שעה מתכוננים בני משפחת החתן ליום הבא, שהוא יום החופה ונקרא ״יום אלצבח״. השושבינים וכל בני הבית כמעט שאינם ישנים כלל כל הלילה, כיון שהם טרודים בהכנות: שוחטים, מחתכים, צולים מבשלים ואופים. ״אלכַּבַּאזֶה״ — (האשה המומחית לאפיה), עומדת ליד התנור כל הלילה ואופה פיתות דקות ורכות מקמח לבן ומשובח. כל השכנות והקרובות

* נוהגים כן מפני שעל הרוב הכלה קטנה ולפי הדין אביה מקבל קידושיה או שיאמר לה „צאי וקבלי קידושיך״, לכן פתיחת שער ה„כמה״ כאומר „קבלי קידושיך״.

המבוגרות מתנדבות ובאות לעזרה. הללו לשות והללו עורכות. הללו קולות והללו טורפות חלבה. הללו שוחקת זחוק והללו דכות "חואיג'". הללו צולות והללו מטגנות. רעש, רגש, שאון ותנועה במשך כל הלילה, זה נכנס וזה יוצא, זה צועק וזה קורא.

החתן הולך לחפש לו מחסה ומקלט באיזו פינה שקטה פחות או יותר כדי לישן שם.

יום חמישי

לפני עלות השחר מכינים השושבינים את חדר החתן שהקצו לו הוריו. מציעים בו שטיחים חדשים, כרים וכסתות חדשים, פורסים "סמאדאר" נאה על כל קירותיו, עורכים לפני מושב החתן והכלה "מַעְשָׂרֶה", והוא שולחן בעל שלש רגלים עשוי נחושת ומפותחים בו ציורים שונים ויש לו לזבז מסביב. גודשים אותו "עסב", מניחים עליו לפני החתן "מַקְלָא" (קערה גדולה) מלאה בשר צלי ברוטב (שויה ממרקה) ושני כיכרות לחם. באמצע החדר מעמידים את הנרגִילה הנאה של החתן ולצדה "מַלַת" (כלי־עץ חקוק שבו לותתים את הטבק כתבנית סירה ויש לו מכסה מחובר אליו בצירי נחושת. רבים משבצים אותו בצדפים ואבני חן) מלא טבק, בלול במי ורדים, ומוסיפים לו מעט "עוּדֶה" (קני בושם ריחני). בירכתי החדר מעמידים מחתה של נחושת, מלאה גחלי אש, שממנה לוקטים אש על הנרגילה. מגישים על השולחן בקבוק יין ובקבוק ערק וכמה כוסות וכוסיות. כן מכינים בקצה השולחן בצד שהחתן עתיד לשבת, את המתנה שהוא צריך ליתן לכלה בשעת היחוד. המתנה היא קופסה של כסף המכילה שתים עשרה טבעות כסף בלתי משובצות באבנים (מַדָאור) וארבע טבעות כסף משובצות באבני חן ופנינים. על יד קופסה זו עוד קופסה קטנה של עץ מלאה "זַבַאד" (בושם המופק מזיעת חיה ידועה הנקראת בלשון חז"ל "מושק" (עיין גמרא ברכות מ"ג, ע"א). אחרי שהכל מוכן — מגמרין את החדר ב"עודה", יוצאים וסוגרים אותו כדי שיישמר ריחו בתוכו.

מיד עם עלות השחר מעירים את החתן ואת כל הישנים אם יש כאלה. החתן לובש בגדי־לבן, מתעטף בציצית ומניח תפילין ומתכונן לתפלה. ראשונים באים השכנים וסמוך לכך באים המאריין ואחריהם קרובים וקרואים. מדליקים כמה כלי־אורה ויוצאים יחד עם החתן להתפלל בבית הכלה. ה"מג'ניה" מנגנת לפניהם עד הגיעם לשם. גם השכנים של משפחת הכלה וקרוביהם באים להתפלל אצלם. יש נוהגים להביא לשם ספר־תורה ומזמינים את החתן לקרוא בתורה. אך היו כאלה שהקפידו שלא להביא ס"ת, מטעם שאין מַגלין ס"ת ממקומו.

עד שהגברים מתפללים, באה ה"שארעה", מלבישה את הכלה ו"דשבכהא" כלומר מקשטת אותה במכלול התכשיטים והעדיים כפי שהסברנו לעיל. גם המג'ניה כבר מוכנה ואתה עשרות נשים לבושות בגדי תפארתן. כשהגברים גומרים את התפלה ממתינים שעה קלה עד שהנשים גומרות להתלבש ולהתכונן. בינתים חולצים את תפליניהם ומקפלים אותם, פרט לחתן שאינו חולץ את תפליו. משנסתיימו ההכנות אצל הנשים משמיעה ה"מג'ניה" את ה"בום" החזק של התוף ומיד מתלווה אליו הצילצל. הכלה יוצאת כשהיא מלווה ומובלת על ידי ה"שארעה". אמה ובני ביתה וכל עשרות הנשים מלוות אותה, כשהתוף והצילצל מכים לפניה. ברחוב מובלת הכלה לאט לאט, עקב בצד אגודל. עשרות ילדות נושאות בידיהן נרות שעוה דולקים, לפני הכלה. אחריה, בריחוק כחמשה עשר מטר, מהלך החתן וכן מלוויו.

גם לפניהם נושאים הילדים נרות דולקים. לפנים היה אבי הכלה צועד בתוך, בין פמליית הכלה לבין פמליית החתן, כשהוא נושא בידו נר של שעוה; בזמן אחרון בטל מנהג זה.

הגיעה הכלה לפתח בית החתן, יורדת אם החתן, או חשובה שבקרובותיו במקרה שאין אמו בחיים, יוצקת מים על מפתן הבית ורק אחר כן דורכת הכלה על המפתן (סבי התנגד למנהג זה משום דרכי האמורי*). כשהכלה עולה במדרגות שוב מקבלת אותה עקרת הבית בברכת "ארחבי". מעתירה לה נשיקה אמהית ומברכתה בברכת "געלתי מרת אבני לטול אלזמאן" (יהי רצון שתהיי אשת בני לכל החיים). מכניסים את הכלה וכל מלוותיה לאולם הגדול שבבית. הנשים ממשיכות שם בשירות וזמירות לפי הענין כשהן מלוות בתוף וצילצל.

מגיעים החתן ובני לוויתו לפתח ביתו, נכנס ועומד במבוא הפנימי התחתון של הבית, (אלסקיף), על יד הקיר. המאריך עומדים מימינו ומשמאלו. נושאי הנרות עומדים לפניו, וכל הקהל מצטופף בפרוזדור ובמדרגות המובילות לקומה השניה. ומיד פותחים המשוררים בשיר הקבוע לשעה זו והרקדנים מרקדים לפני החתן לפי קצב נעימתו העליזה של השיר:

בוא לשלום חתן / ושמחה במתן.	אז תהא כשלמה / או כאחיו נתן.
בוא בשעת צדק / איש מסוק בדק.	גם ותראה ק'מה / למנורה דומה.
הוד לכוכב שחק / נין מקנה איתן.	או כאור ד מה / אש סביב מחנותן.
לך בשיר ותהלה / קום קדם במגלה.	ושמחה בן יוסף / הוא ראותך כוסף /
גם שמח בכלה / בוא לגן הביתן.	אוהבך ראש נסוף.
ייטבה לבך / בין בני עמך.	כל סנפיו עונים / אומרים שירתן.
יענו אשריך / שומרי משמרתן.	זה דברי נאני / בן יהוסף דוד.
ביתך יבנה / תשאלה תענה.	המסבה ישנך / אל בכל יום תמיד.
קנמון עם קנה / מר־דרור מקטרתן.	תשלסח את ינון / תמשסה בן דוד.
צור תהלל לשמו / ירפך את נפשו.	

לנרא פי עצרה, מעגזאת ואעגובאת.	(שנראה בימיו נסים ונפלאות.
יא אלאה אלעאלם, יא אחב אלאחבאב,	אלוקי העולם, האהוב מכל האהובים,
אהדנא ואענא, אנת רב אלארבאב.	חננו ועזרנו, אתה אלקי האלקים.
ואורנא יומן פיה, אנפתאח אלאבואב,	והראנו יום פתיחת השערים,
לאלדעא אן יקבל, פי קצץ מכתובאת.	לקבלת התפלות אשר בספרים כתובות).

יא כ'ליל אלמחצ'ר, האת כאס אלגוהר, קצדנא שא נסכר, פי מקאם אלחתן.
(אדוני נגיד המסבה, תנה כוס הבדולח, כי ברצוננו לשתות, במעמד החתן).
שרב צאפי סלסל, כ'יר מן כסב אלמאל, ואלבהא ואלאקבאל, פי חצ'ור אלחתן.
(משקה זך ומזוקק, טוב מרכישת ממון, והזוהר והאושר, בנוכחות החתן).
האת זהר אלנופר, ואלד'כא ואלענבר, ואלמחאצ'ר תנשר, ואלחריר ואלכתאן.
(תנה פרחי הריח, והבושם וה„ענבר" וצרורות הבגדים יפתחו, והמשי והפשתן).
תמת אלאקואלא, ענד הוד'א אלמולא, ד'י כמל באלעקלא, אלמסמא חתן.
(תמו דברי השיר, לכבוד האדון הזה, המושלם בדעותיו, הנקרא חתן).

גמרו את השיר, מזלפים השמשים על האורחים מי־ורדים. באותן שעות הבוקר המוקדמות

* כי גם הגוים נוהגים כך ותוקה היא אצלם.

והצוננות, משלימים מי הבושם הצחנים את השירה הנעימה והריקוד הענוג ותרות השעה הדולקים; מעגל ההשראה והתעלות הנפש נשלם בשלימות שאין למעלה הימנה. ומשהתחיל החתן לעלות לאט לאט, עם כל הפמליה המלווה אותו, פותחים המשוררים בשיר הבא, שנעימתו דומה לזו של שיר־לכת:

יְדִידִים נֶחְמָדִים / רְאִיתִים נִצְמָדִים, לְבוּשׁ בִּגְדֵי שָׂשׂוֹן / וְסוּת נִגּוּן הוֹרֵד.
וְלִשְׁתּוֹת נוֹעָדִים / וְאֵין מֵהֶם פּוֹרֵד. עֲנִיתִים הֵם נִדְמוּ / עֲצֵי גַן אֱלֹקִים,
שְׁאָלוּנִי הַמָּשָׁל / וְדַמֵּה נָא חֲבֶרֶת, וּבַת גֶּפֶן תּוֹכָם / כְּמוֹ נָהָר יוֹרֵד.
אֲהוּבַי אִם לְבָּךְ / בְּאַהֲבָתָם חָרֵד. וְנָהָר מֵעֵדֶן / אֲשֶׁר יֵצֵא תָּמִיד,
וְהַכּוֹס עֵת יַעַל / בְּיַד אִישׁ יֹאמַר לוֹ, לְהַשְׁקוֹת אֶת הַגָּן / וּמִשָּׁם יִפָּרֵד.

שיר זה מסתיים בכניסת כל הפמליה לאולם, שבו יאמרו שבע ברכות (ידו אלשבע); החתן וכל אנשיו יושבים. במידה שיש מקומות — גם הקהל יושב. מיד מוזגים את הכוס ומוסרים לגדול שבמאריין הנמצאים באותו מעמד. הלה מקבל את הכוס ואומר עליו כל הדברים הללו מיושב. גם החתן והקהל יושבים.

סברי רבותי, ועונים לחיי.

בא״י אמ״ה בורא פרי הגפן. אמן.

בא״י אמ״ה בורא עצי בשמים. אמן.

בא״י אמ״ה שהכל ברא לכבודו. אמן.

בא״י אמ״ה יוצר האדם. אמן.

בא״י אמ״ה אשר יצר את האדם בצלמו בצלם דמות תבניתו והתקין לו ממנו בנין עדי עד ברוך אתה ה׳ יוצר האדם. אמן.

שוש תשיש ותגל עקרה בקבוץ בניה לתוכה בשמחה בא״י משמח ציון בבניה. אמן. שמח תשמח רעים האהובים כשמחך יצירך מקדם בגן עדן, בא״י משמח חתן וכלה. אמן. בא״י אמ״ה אשר ברא ששון ושמחה, חתן וכלה, גילה ורנה, אהבה ואחוה, שלום ורעות; מהרה ה׳ אלקינו יישמע מערי יהודה ומחוצות ירושלם קול ששון וקול שמחה, קול חתן וקול כלה, קול מצהלות חתנים מחופתם ונערים ממשתה נגינתם, בא״י משמח חתן עם הכלה. אמן. וממשיך:

הא מכשטא, הא מצלחא, מימרא דשמיא ישוי תקנתא באורחא הדא, הצלחה וסימנא מעליא יהי׳ באורחא הדא, ירבו שמחות בישראל כיום הזה, אליהו הנביא ומשיח בן דוד במהרה יבואו אלינו וישמחונו, ישמח חתן בכלה וכלה תשמח בחתן, יפרו וירבו בבנים שניהם, אב הרחמן יצליח להתן הזה ולכלתו ויטע שלום ביניהם, וכן יהי רצון ואמרו אמן. הקהל עונה אמן. שוב מתחיל המארי וכל הקהל עונה לו פסקה פסקה.

הללויה והללויה, הללויה והללויה.
אודה ה׳ בכל לבב בסוד ישרים ועדה, הללויה והללויה.
גדולים מעשה ה׳ דרושים לכל חפציהם, הללויה והללויה.
הוד והדר פעלו וצדקתו עומדת לעד, הללויה והללויה.
זכר עשה לנפלאותיו חנון ורחום ה׳, הללויה והללויה.

טרף נתן ליראיו יזכור לעולם בריתו, הללויה והללויה.
כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים, הללויה והללויה.
מעשה ידיו אמת ומשפט נאמנים כל פקודיו, הללויה והללויה.
סמוכים לעד לעולם עשוים באמת וישר, הללויה והללויה.
פדות שלח לעמו צוה לעולם בריתו קדוש ונורא שמו, הללויה והללויה.
ראשית חכמה יראת ה׳ שכל טוב לכל עושיהם תהלתו עומדת לעד, הללויה והללויה.
וממשיך לבדו:

ויאמרו כל העם אשר בשער והזקנים עדים: יתן ה׳ את האשה הבאה אל ביתך כרחל וכלאה, אשר בנו שתיהן את בית ישראל, ועשה חיל באפרתה וקרא שם בבית לחם; ויהי ביתך כבית פרץ, אשר ילדה תמר ליהודה, מן הזרע אשר יתן ה׳ לך מן הנערה הזאת: ויקח בעז את רות ותהי לו לאשה ויבא אליה ויתן ה׳ לה הריון ותלד בן, ותקראנה לו השכנות שם לאמר יולד בן לנעמי ותקראנה שמו עובד הוא אבי ישי אבי דוד; קחו נשים והולידו בנים ובנות וקחו לבניכם נשים ואת בנותיכם תנו לאנשים ותלדנה בנים ובנות ורבו שם ואל תמעטו; וברך עלי את אלקנה ואת אשתו ואמר ישם ה׳ לך זרע מן האשה הזאת תחת השאלה אשר שאל לה׳ והלכו למקומו (שמואל א׳ ב׳ כ׳);

ועל נשי ביתך ר׳ החתן הזה יתקיים מקרא שכתוב: אשת חיל מי ימצא ורחוק מפנינים מכרה, בטח בה לב בעלה ושלל לא יחסר, גמלתהו טוב ולא רע כל ימי חייה, דרשה צמר ופשתים ותעש בחפץ כפיה, היתה כאניות סוחר ממרחק תביא לחמה, ותקם בעוד לילה ותתן טרף לביתה וחוק לנעורותיה, זממה שדה ותקחהו מפרי כפיה נטעה כרם, חגרה בעוז מתניה ותאמץ זרועותיה, טעמה כי טוב סחרה לא יכבה בלילה נרה, ידיה שלחה בכישור וכפיה תמכו פלך, כפה פרשה לעני וידיה שלחה לאביון, לא תירא לביתה משלג כי כל ביתה לבוש שנים, מרבדים עשתה לה שש וארגמן לבושה, נודע בשערים בעלה בשבתו עם זקני ארץ, סדין עשתה ותמכור וחגור נתנה לכנעני, עוז והדר לבושה ותשחק ליום אחרון, פיה פתחה בחכמה ותורת חסד על לשונה, צופיה הליכות ביתה ולחם עצלות לא תאכל, קמו בניה ויאשרוה בעלה ויהללה, רבות בנות עשו חיל ואת עלית על כולנה, שקר החן והבל היופי אשה יראת ה׳ היא תתהלל, תנו לה מפרי ידיה ויהללוה בשערים מעשיה; שתה מים מבוריך ונוזלים מתוך באריך, יפוצו מעינותיך חוצה ברחובות פלגי מים, יהיו לך לבדך ואין לזרים אתך, יהי מקורך ברוך ושמח מאשת נעוריך, אילת אהבים ויעלת חן דדיה ירווך בכל עת באהבתה תשגה תמיד; אשתך כגפן פוריה בירכתי ביתך בניך כשתילי זיתים סביב לשולחניך; ואמרתם כה לחי ואתה שלום וביתך שלום וכל אשר לך שלום; ברכות תירש לא תכלם ולא תבוש והלל לה׳.

טועם מארי מן הכוס מעט, ומוסרו לחתן לשתות ממנו מעט, שותה ומחזירו לידי הרב וזה מוזג ממנו לתוך כוסית קטנה ומוסר את השאר לאלה שעל ידו לטעום ממנו מעט מעט. את הכוסית מוסר מארי לחתן. כוסית זו נקראת: "שבע". מיד מכריזים השמשים בקרבת אולם הנשים: "שבע" "שבע"!. ההכרזה נשמעת בין הנשים העוסקות ועסוקות בשירה זמרה ונגן[24], ומיד מדדה ה"שארעה" את הכלה עד פתח אולם הנשים. החתן עם מארי

24 כל הנשים ההרות או המניקות ילדים קטנים עד גיל שלשה חדשים כששומעות את ההכרזה "שבע"

יוצאים מאולם הגברים וניגשים עד פתח אולם הנשים. החתן מוסר כוסית היין לכלה והיא שותה ומחזירה לו את הריקן. הכלה חוזרת למקומה והנשים ממשיכות בשירתן וזמרתן. החתן חוזר בלוית מארי לאולם הגברים. כשהם נכנסים — כל הגברים עומדים מפניהם ואומרים ביחד: "והללויה מאד מאד יתברכו ילדי טהרה, נביאים וחסידים יצאו מזאת הנערה, כמרדכי ואסתר בשושן הבירה, והללויה". יושבים כולם, מוזגים כוס שני ומוסרים למארי וזה מקבלו ואומר עליו:

ועליך ר' החתן הזה יתקים מקרא שכתוב, ה' בעזך ישמח מלך ובישועתך מה יגל מאד, תאות לבו נתת לו וארשת שפתיו בל מנעת סלה, כי תקדמנו ברכות טוב תשית לראשו עטרת פז, חיים שאל ממך נתת לו אורך ימים עולם ועד, גדול כבודו בישועתיך הוד והדר תשוה עליו, כי תשיתהו ברכות לעד תחדהו בשמחה את פניך, כי המלך בוטח בה' ובחסד עליון בל ימוט, תמצא ידך לכל אויביך ימינך תמצא שונאיך, יפיפית מבני אדם הוצק חן בשפותיך על כן ברכך אלקים לעולם, חגור חרבך על ירך גבור הודך והדרך, והדרך צלח רכב על דבר אמת וענוה צדק ותורך נוראות ימינך, חציך שנונים עמים תחתיך יפלו בלב אויבי המלך, כסאך אלקים עולם ועד שבט מישור שבט מלכותיך, אהבת צדק ותשנא רשע על כן משחך אלקים אלקיך שמן ששון מחביריך, מור ואהלות קציעות כל בגדותיך מן היכלי שן מני שמחוך, בנות מלכים ביקרותיך נצבה שגל לימינך בכתם אופיר, שמעי בת וראי והטי אזנך ושכחי עמך ובית אביך, ויתאו המלך יפיך כי הוא אדוניך והשתחוי לו, ובת צור במנחה פניך יחלו עשירי עם, כל כבודה בת מלך פנימה ממשבצות זהב לבושה, לרקמות תובל למלך בתולות אחריה רעותיה מובאות לך, תובלנה בשמחות וגיל תבואנה בהיכל מלך, תחת אבותיך יהיו בניך תשיתמו לשרים בכל הארץ; מצא אשה מצא טוב ויפק רצון מה'; בית והון נחלת אבות ומה' אשה משכלת; תפארת בחורים כחם והדר זקנים שיבה; כי בי ירבו ימיך ויוסיפו לך שנות חיים; כי אורך ימים ושנות חיים ושלום יוסיפו לך; אל יתן למוט רגליך אל ינום שומריך, הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל, ה' שומריך ה' צלך על יד ימינך, יומם השמש לא יככה וירח בלילה, ה' ישמרך מכל רע ישמור את נפשך, ה' ישמר צאתך ובואך מעתה ועד עולם; יברכך ה' וישמרך, יאר ה' פניו אליך ויחונך, ישא ה' פניו אליך וישם לך שלום; יברכך ה' מציון עושה שמים וארץ; יברכך ה' מציון וראה בטוב ירושלם כל ימי חייך, וראה בנים לבניך שלום על ישראל.

כלל הברכות האמורות בתורה ובמקרא ובמשנה ובתלמוד ובהלכות ובהגדות ובפי כל זקני חבורה יתקיימון בך ובזרעך ובזרע זרעך עד סוף כל הדורות, וכל ישראל וכל רבותי המסובים כאן יהיו בכלל ברכות אלו, כן תהי רעוא מן שמיא ואמרו אמן.

כל הקהל עונים: אמן.

החתן עומד ואומר לקהל: "ברכתם אותי אלקים יברך אתכם, שמחתם אותי אלקים ישמח אתכם". והקהל עונים לו: "ברוך תהיה".

יושב החתן ושותה מעט מן הכוס, אחר ששתה מארי ממנו מעט, מוזגים ממנו מעט

"שבע" הופכות את פניהן כלפי הקיר כדי שלא תראינה במסור החתן לכלה את ה"שבע" כי הרוח השורה על ה"שבע" עלולה להזיקן. (סבי ז"ל נלחם באמונות אלה בחריפות עד שבטלו).

לכוסית קטנה ומשגרין אותה לסבתה שבבית, ושאריתו מוסרים לאלה היושבים סמוך לחתן לשתות ממנו מעט מעט.

מיד מכריזים „ייחוד" „ייחוד"! כשמוע הנשים את ההכרזה, מובילה ה„שארעה" את הכלה לחופה, כלומר לחדר החתן, המקושט וערוך כפי שתיארנו לעיל, מושיבה אותה בפינת החדר ויוצאת. אחד השמשים מכניס את הכר של החתן ומניחו לידה מצד שמאל כדי שתהא היא לימינו. מיד חולץ החתן תפיליו ומוסרן למי שמקפלן, והולך בלווית המארי לחדר הייחוד. אחד השמשים נוטל את הטלית מעל החתן מקפלו ומניחו שם. החתן נכנס ויושב ליד הכלה. מארי מברכם, את שניהם יחד, כיד ה' הטובה עליו. מביאים מים לנטילת ידים של החתן. המארי והשמש יוצאים ונועלים את דלת החדר, והן הן עדי ייחוד.

החתן והכלה יושבים כל אחד במקומו. שניהם יושבים כשרגליהם מקופלות תחתיהם, "מדרבעין", שזהו דרך ישיבתם של אנשי תימן, אלא שהחתן נדחק מעט לצד הכלה, מברך המוציא ובוצע, מפציר בה מעט לאכול, והיא ממאנת מאחר שבבית הוריה לימדו אותה שלא יפה להראות זוללות בעיני החתן; מנסה לשוחח עמה מלים ספורות ביישניות וגמגמניות, והיא בקושי מוציאה מפיה דיבור כלשהו. מוסר לה את מתנתו, "אַלחְלַק ואַלמְדַאור" וחפיסת ה"זַבאד". היא מקבלתן ומניחתן לפניה, שלא תיראה כלהוטה אחריהן. הוא מוזג ומושיט לה כוסית יין קטנה אך גם אותה היא מסרבת לקבל. שניהם נרגשים ורוטטים ומבטיהם החטופים והביישניים מביעים את מה שרוחש ורוגש בלבבות. זה לו הפעם הראשונה שהוא יושב על יד בחורה ומשוחח עמה וזו לה הפעם הראשונה בחייה שבחור יושב על ידה ומשוחח עמה.

כעבור מחצית השעה באים הורי החתן ופותחים את הדלת. כל הנמצאים בבית באים ומבקרים את הזוג, קבוצות קבוצות, והחתן מוזג לכל אחד כוסית יין או ערק ומושיט לו נתח בשר־צלי לקינוח. לקטנים הוא מחלק לכל אחד מלוא חפניים "עסב" מזה שמונח לפניו. אם נגמר — מביאים שוב, וכן מביאים עוד בשר־צלי ועוד ייננות עד שמספקים לכולם.

במשך כל אותו הזמן עוסקים בני הבית והשמשים בהכנות אחרונות לסעודת מצוה, כלומר סעודת הצהרים שהיא סעודת נישואין. היו רבים שנהגו לשלוח לבתי הקרובים והידידים ביותר, שאינם נמצאים אותה שעה בבית השמחה, וגם לבתי המאריין: "צבוח", ארוחת בוקר, שכללה כמה כיכרות לחם־חם וכמה נתחי בשר־צלי, וגם מעט "עסב".

אחרי ארוחת הבוקר שולחים שוב שליחים רבים, בזוגות, שניים שניים, כדי להזמין את המאריין ובייחוד את אבי הכלה וקרוביו. בני משפחת הכלה נוהגים סילסול בעצמם ואינם באים כולם, אף־על־פי שהזמינו את כולם והפצירו בהם, אלא רק אבי הכלה עם אחד או שניים בלבד מקרוביו. אבל שאר משפחת הכלה יושבים בביתם, וחוגגים בחוג משפחתם, לפי שלדעתם אין זה נאה ומכובד שילכו כולם לסעוד בבית החתן. מכאן ואילך נסתיימו החגיגות בבית הכלה, ואין אורחים באים לביתם אלא בשבתות עד מלאות שלשים יום מאחרי שבת "אלבדע" (שבת ההתחלה).

אחרי שפותחים את חדר הייחוד, נשארת הכלה ליד החתן כשעה. ה"שארעה" חולצת ממנה את מטען התכשיטים הכבד והמכביד, ומניחתה עם בגדים רגילים. לאחר מכן עוזבת את החדר והולכת לחדר הנשים. החתן ממשיך לבלות עם שושביניו וידידיו בעישון נרגילה ובשיחה על דא ועל הא והכלה מבלה עם ידידותיה וחברותיה בחדר הנשים.

בשעות המוקדמות שלפני הצהריים מופיעות נשיהן של משפחות הקרואים לסעודת הנישואין שהיא סעודת־מצוה וכל אחת מהן מביאה בידיה עריבה מלאה קמח ושתי קערות קטנות מונחות עליה, אחת של מלח ואחת של "חילבה", תלתן טחון, הכל ביחד מכוסה במטפחת. בתה, או מישהי מנשי ביתה, מתלווה אליה כשהיא נושאת בידה "ג'טא", צלחת גדולה עשויה מנצרים קלועים, ובה עצים להסקה. נוהגות להרבות בקמח ובעצים לפי רוב בני הבית שיבואו לחתונה, ועל פי רוב במידה כפולה מכדי הצורך. בבית השמחה עומדת אשה הממונה על כך ומקבלת מידי הנשים הבאות את מטענן, מרוקנת את כליהן ומחזירתם להן, והן נוטלות אותם וחוזרות לביתן. כאמור לעיל חל נוהג זה בחתונה רגילה (לפלפה) אבל אצל משפחות אמידים, העושים את הכל משלהם, אין מביאים שום דבר.

כחצי שעה לפני חצות היום מופיעים ראשוני האורחים הגברים, (הנשים אינן באות לסעודה המיוחדת שלהן אלא כשעתים לאחר חצות היום). בעלי השמחה מושיבים בחדר המדרגות אדם מהימן וכל אורח הנכנס תוחב לידו סכום של כסף לעזרת המשפחה. כל אחד נותן כמובן כפי מסת ידו. כך עשו אתמול גם בבית הכלה. המקבל אינו מונה את הכסף, אלא תוחבו לכיס שבידו כמו בעיניים עצומות. היו ממונים שהעדימו למנות את הכסף שבכיס וכשבא אורח החשוד כקמצן משלשלים בנוכחותו את הכסף לכיס אך לאחר שהולך חוזרים ומונים כדי לדעת כמה נתן.

בשעת הצהרים, מתמלא אולם האורחים ואז נכנס החתן ויושב במקומו המיועד לו מול הדלת. בכניסתו עומדים כל הקהל מפניו ואומרים "והללויה קול ששון" וכו'. אחד השמשים מביא ומוסר למארי את הבגדים בצרור כמו של "לילת אלבדע" אלא שהפעם נוסף להם טלית גדול. המארי עומד ומלביש לחתן וכן מעטפו בטלית תוך שהקהל אומר "הללות" בזה אחר זה. החתן מברך להתעטף בציצית ויושב בטליתו, כשמטפחת משי פרושה על ברכיו.

מיד מכניסים השמשים את הגעלה ומחלקים לכל הקהל, מגדול ועד קטן. הרכב הגעלה הפעם כהרכב של "לילת אלקידוש" (ליל האירוסין). החתן מברך ראשון בורא פרי העץ, בורא פרי האדמה ואחריו מברכים המאריין ואחריהם כל המסובים בערבוביה.

במסיבת סעודת־מצוה אסור להכניס לאולם נרגילות, קל וחומר שאסור לעשן סיגריות. גם בשאר מסיבות, שהנרגילה מותרת בהם, אסורה הסיגרה לפי שהיא נחשבת לדבר של קלות ראש. אחד השמשים מכניס "כוז" (כד של חרס) מלא ערק, מכוסה במטפחת נאה, ומניחו באמצע האולם. כשהוא נכנס אומר וכל הקהל יחד עמו: "והללויה קול ששון וקול שמחה" וכו'. אחריו נכנסים שנים או שלשה שמשים, הכל לפי גודל האולם, כשבידיהם כדים קטנים של כסף או של זכוכית, שכל אחד מחזיק כשני ליטר, ממלאים אותם ערק מן ה"כוז" שבאמצע האולם. כל אחד מן השמשים מחזיק בידו שתי כוסיות קטנות ומחלקים ביניהם את האולם כך שכל אחד ממונה על אגף אחד בו. תחילה מוזגים לחתן, הוא מברך ראשון ושותה כוסו. לאחר מכן פונים המוזגים כל אחד לאגף שהוא ממונה עליו, מוזגים באותם שני הכוסות שבידם לכל אחד ואחד מן המסובים, בזה אחר זה, וכל מי שמקבל מברך על הכוס והופכו אל פיו. גמרו את התור שונים ומשלשים ופעמים מגיעים עד חמשה סיבובים ואף יותר מזה.

כשמשלימים למזוג את התור הראשון — פותח הגדול שבמאריין בשיר ומזמין (יְצַאזִם)

את אחד המאריין הסמוכים אליו לשיר עמו. שירי יום זה אינם מסורים למשוררים מקצועיים, אלא רק למאריין, לפי שמסיבה זו היא של סעודת מצוה ונוהגים בה רצינות מרובה וכובד ראש. אומרים רק נשיד ושירה, ועוד נשיד ושירה קבועים ומסויימים ובזה מסיימים. גם נעימת שירי יום זה רצינית וקבועה. ואלו הן הנשוד והשירים:

א. ידעתני בטרם תצרני

יְדַעְתַּנִי בְּטֶרֶם תִּצְּרֵנִי / וְכָל עוֹד רוּחֲךָ בִּי תִּנְצְּרֵנִי.
הֲיֵשׁ לִי מַעֲמָד אִם תֶּהְדְּפֵנִי / וְאֵין לִי מַהֲלָךְ אִם תַּעְצְרֵנִי.
וּמָה אֹמַר וּמַחְשָׁבִי בְּיָדְךָ / וּמָה אוּכַל עֲשׂוֹ עַד תַּעְזְרֵנִי.
דְּרַשְׁתִּיךָ בְּעֵת רָצוֹן עֲנֵנִי / וְכַצִּנָּה רְצוֹנְךָ תַּעְטְרֵנִי.
הֲקִימֵנִי לְשַׁחֵר אֶת דְּבִירָךְ / וְאֶת שִׁמְךָ לְבָרֵךְ עוֹרְרֵנִי.

אומרים "אנא" כנהוג. המארי קורא לאחד השמשים להביא "גַּעְלַת אַלְסַרִיָּה". השמש יוצא ומביא "מַצַּר". מטפחת גדולה ונאה, מלאה געלה שכולה רק עתר ואגוזים. מניחה לפני החתן. החתן נוטלה בידו ומשגרה לכלה בידי אחד הזאטוטים הנמצאים לפניו, שיובילנה לחדר הנשים כדי למסרה לכלה, כבוד גדול הוא לנער, שהחתן בוחר בו לשליחות זו, וכל חבריו מקנאים בו. אחרי שהנער מוסר את המשלוח לכלה וחוזר, מתחיל הרב לשיר וכל הקהל שר עמו יחד, בנעימה שקטה ורצינית המיוחדת לשיר הזה, שהוא השני במספר השירים, וכן לשיר הרביעי.

חֲתָנִי מַה מְּאֹד יָקְרָה מְנָתוֹ / בְּיַעֲלַת חֵן וְשַׁפְרָה נַחֲלָתוֹ.
בְּנוֹת עַמִּי צְנֶינָה שִׁיר לְאֵל חַי / בְּחֻתֻּנָּתוֹ וְצֶאנָה לַחֲזוֹתוֹ.
וּמַה דּוֹדֵךְ יְפֵה תֹּאַר אֲשֶׁר תָּר / בְּכָל לֵבָב מְנוּחָה לַחֲנוֹתוֹ.
חֲתָנִי צַח וְטוֹב תֹּאַר כְּסַהַר / בְּלֵיל תֻּמּוֹ וְכַשֶּׁמֶשׁ בְּצֵאתוֹ.
בְּרִית עוֹלָם יְצַוֶּה לוֹ לְעֵילוֹם* / אֲשֶׁר כָּרַת לְאַבְרָהָם בְּרִיתוֹ.
וְעָלָיו יִהְיֶה חוֹפֵף, וּמְצוּק. / וּמְנִים יִהְיֶה נָקִי לְבֵיתוֹ.

גמרו כל הקהל יחד לשיר שיר זה, אומר המארי: "וכולכם ברוכים" והקהל עונים: "ברוך שמע קולך". ואז אומר המארי וכל הקהל עמו: "והללויה** חתן זה פרה ורבה, ותן על מתת צורך רנה ותודה, ביתך ייבנה בבנים מקיימי מצוות ולומדי תעודה, ויהי ביתך כבית־פרץ אשר ילדה תמר ליהודה, והללויה". ממשיכים קימעה באכילה ושתיה ושוב מתחילים שיר, שאומרים אותו שני המאריין או שניים אחרים באותה נעימה של השיר הראשון, וזהו:

שְׁמַע הָאֵל עֲנֵנִי בִתְפִלָּה / בְּעֵת אֶקְרָא בְשִׁיר דָּוִד תְּהִלָּה.
לְפָנֶיךָ אֲנִי נֶחְשָׁב כְּאַיִן / יְתוּשׁ קָטָן קְדָמַנִי תְּחִלָּה.
מְאֹד חָרֵד לְבָבִי גַם וְחָלָה / בְּגָלוּתִי אֲנִי אֻמָּה שְׁפָלָה.
הֲלֹא בְכַיַּ״ץ[25] אֲשֶׁר שִׁירוֹ מְשָׁלִים / יְלוּד חַזְמַ״ק[25] אֲנִי קַל מִנְּמָלָה.

* עילום — עולם והשוה דב״ה ב׳ ל״ג ז׳.

** אך רבים אומרים "והללויה משחם שמן ששון, והוד והדר נתן עליהם, כן יכונו יחדיו, יפרו וירבו בב.ים שניהם, אב הרחמן יצליח לחתן הזה ולכלתו ייטע שלום ביניהם, והללויה".

25 בכי״ץ — בחילוף אותיות א״ת ב״ש הוא שלום. חזמ״ק — סעיד.

עכשיו עומד החתן בכבודו ובעצמו, לוקח בידו כד של כסף נאה, מלא ערק, ושתי כוסיות קטנות, שמוזג בהן לכל אחד ואחד מן המסובים פעם אחת. כל מי שהחתן מגיע אליו עומד מפניו מעט, דרך כבוד והידור, ומקבל מידו הכוסית. כך סובב החתן עד שגומר למזוג לכל המסובים וחוזר ויושב במקומו. היו שנהגו שאין החתן עומד בעצמו ומוזג, אלא יושב במקומו ומוזג ומשגר לכל אחד ואחד מן המסובים את כוסו על ידי שליח אישי. אבל כשהחתן מוזג וסובב בחדר נחשב הדבר לנאה ומכובד יותר *. עם שעומד החתן למזוג מתחיל המארי שיר זה, שהוא האחרון בשירים המיועדים למעמד זה, וכל הקהל שרים יחד עמו כדרך ששרו את השיר השני ("התני מה יקרה"):

חָתָן תְּנָה הוֹדְךָ צְלִי כַלָּה / כָּלוּ לְךָ לִבָּהּ וְעֵינֶיהָ.
וּרְאֵה צֲתֶרֶת תִּמְרוֹתֶיהָ / הַנּוֹשְׂאוֹת רֵיחַ שְׁמָנֶיהָ.
מָלְאוּ רְחוֹבוֹת בַּאֲבַק רוֹכֵל / וַיִּקְרְאוּ אַבְרֵךְ לְפָנֶיהָ.
רַעְיַת הֲדַסָּה דָּמְתָה סַהַר / נִפְלֵי הֲדַס נָתְנָה צֲנָנֶיהָ.

שוב אומר הרב: "וכולכם ברוכים" והקהל עונים: "ברוך שמע קולך". ואחרי זה פותח ב"הלל" הבא וכולם אומרים יחד עמו:

"והללויה חתן זה יהי מקורך ברוך, מטה מוצעת ושולחן ערוך, אורריך ארור ומברכך ברוך, והללויה".

שוב אומרים הלל כנגד בעל הבית:

"והללויה בעל הבית הזה יברכהו אל רם, ויתברך כברכת משה בן־עמרם, וכברכת מי שנגלה עליו בפדן ארם, והללויה". אותה שעה נכנס בעל הבית ויושב בפתח האולם ואומר הלל כנגד האורחים:

"והללויה מורי ורבותי וכל המסובים האלו תתברכו ברכה צפונה, ותגדל מעלתכם כמעלת חנה ואלקנה, וכמעלת רועים שבעה ונסיכים שמונה, והללויה". עכשיו אומר הוא וכל האורחים יחד עמו:

"הנה מה טוב ומה נעים, שבת אחים ורעים, נושאים ונותנים בשבח אלקים ותורה משמיעים, חן וכבוד ינחילנו אלקים ונהיה חכמים, נבונים וידועים, הבן יקיר לי אפרים אם ילד שעשועים, והללויה".

מארי מצווה: "לפלפו" ואז מוציאים שאריות הגעלה, מכבדים את האולם מן הקליפין שנשתיירו. השמשים מביאים כד של מים וקערה לנטילת ידים: החתן נוטל תחלה ואחריו המאריין ואחריהם כל שאר המסובים. החתן עומד ומברך המוציא, ולאחר שבירך יושב ופורס את כל הככר שבידו לפרוסות קטנות ונותן אחת אחת לפני אלה שמסובין אל השולחן שלפניו. בשאר השולחנות כל אחד מושך מן המונח לפניו ואוכל. בסעודה זו נוהגים להגיש הרבה בשר וכשגומרים לאכול ומסלקים ידיהם מן השולחן כשעדיין הקערות מלאות. גם הצבור אינם זוללים יותר מדי, אלא נוהגים בכבוד ובדרך־ארץ מרובה. אפילו הילדים אינם זוללים, וכדי להבטיח התנהגות זו היו מאכילים אותם בבית לפני שבאים לחתונה. גמרו לאכול, אחד המאריין אומר "טעם" מעניין היום, מסיים הטעם במלים: "המקום יסייענו על מעשה רצוננו". ויש שהיו מוסיפים "ויטע שלום בינינו". "מזמור לדוד ה׳ רועי לא אחסר" וכו׳.

* והטעם שהחתן מוזג סמוך לסיום המסבה מפני שראו בכוסית של חתן כוס של מצוה, ומצוה נאכלת על השבע (ראה גמרא פסחים דף ע, א).

כל הקהל אומרים המזמור הזה עמו. עכשיו הגיעה שעתם של המסלסלים בקולותיהם. הללו נחלקים לכעין שתי כתות, כדי לומר את המזמור ״למנצח על שושנים״. כל כת אומרת פיסקה, והשניה קטע הסמוך לו כסדר הזה, בנעימה עריבה המיוחדת למזמור זה בבית החתן, וכך מחלקים הפיסקות:

למנצח על שושנים לבני קרח משכיל שיר ידידות — רחש לבי דבר טוב — אומר אני מעשי למלך לשוני עט סופר מהיר — יפיפית מבני אדם — הוצק חן בשפתותיך על כן ברכך אלקים לעולם — חגור חרבך על ירך גבור הודך והדרך — והדרך צלח רכב על דבר אמת וענוה צדק — ותורך נוראות ימינך — חציך שנונים עמים תחתיך יפלו בלב אויבי המלך — כסאך אלקים עולם ועד — שבט מישור שבט מלכותיך — אהבת צדק ותשנא רשע — על כן משחך אלקים אלקיך שמן ששון מחבריך — מור ואהלות קציעות כל בגדותיך — מן היכלי שן מני שמחוך — בנות מלכים ביקרותיך — נצבה שגל לימינך בכתם אופיר — שמעי בת וראי והטי אזנך ושכחי עמך ובית אביך — ויתאו המלך יפיך כי הוא אדוניך והשתחוי לו — ובת צור במנחה פניך יחלו עשירי עם — כל כבודה בת מלך פנימה ממשבצות זהב לבושה — לרקמות תובל למלך — בתולות אחריה רעותיה מובאות לך — תובלנה בשמחות וגיל — תבואנה בהיכל מלך — תחת אבותיך יהיו בניך — תשיתמו לשרים בכל הארץ — אזכירה שמך בכל דור ודור — על כן עמים יהודוך לעולם ועד.

ומסיימים כל הקהל יחד כרגיל ב״למנצח בנגינות״ וכו׳ (תהלים סז). נוטלים נטילה אחרונה ומארי מברך ברכת המזון, ומסיים באמירת ״שבע ברכות״ [26].

״אלקים יבנה ביתך״

בסיום הסעודה נפטרים המסובים לבתיהם ובשעת צאתם ניגש כל אחד מהם אל החתן ומברכו בנוסח זה: ״חתן אלקים יבנה ביתך״ והוא עונה לנשוי: ״ביתך אל יחסר״, ולרווק: ״ביתך ייבנה״. יש המוסיפים עוד: ״המקום ברוך הוא יתמיד שמחתך״. אבי המשפחה עומד בפתח האולם ומזלף מי־ורדים על כל היוצאים ואומר להם: ״ברוכים תהיו״ והם עונים: ״אתה ברוך״.

בשעה שהגברים יוצאים — מתחילות הנשים את מסיבתן וסעודתן, בליווי תוף וצילצל ושירי נשים. ובעוד שאצל הגברים אין תוף וצילצל בשעת החגיגה, הרי אצל הנשים אין מגישים משקאות חריפים כלל. אולם אותם מאכלים שמגישים לגברים מגישים גם לנשים, אלא שהנשים מאריכות במסיבתן עד חשיכה ועד בכלל.

עם צאת הגברים הולך החתן להדרו עם חמיו וקרוביו וכמה שושבינים, ומבלים שם עד שעת מנחה, בעישון נרגילות ובלעיסת עלי ״קאת״. הגיע זמן המנחה פולטים את ה״קאת״. שוטפים פיהם ומתפללים מנחה. אחרי התפילה חוזר חמיו של החתן לביתו. החתן ושושביניו מתמהמהים שעה קלה ואחר כך לובש בגדים נאים, אך לא בגדי חתונה, מתעטף ב״שַׁמְלַה

26 אומרים שבע ברכות על אותו כוס, שעליו אמרו ברכת המזון, ואין חוששים ל״אין עושין מצוות חבילות חבילות״ לפי שסוברים כדעת הרמב״ם שאין זה אלא בשתי מצוות דאוריתא, וכיון ששבע ברכות דרבנן רשאים לאמרם על כוס אחד עם ברכת המזון.

בַּלְדִי״ והולך עם שלשה או ארבעה משושביניו אל בית משפחת הכלה כדי להזמין את חמיו וחמותו וגיסיו, אם ישנם כאלה, וכן אבי חמותו ואמה וכיוצא, שיבואו להתארח אצלם באותו ערב. יושב בבית חמיו כחצי שעה, ובהזדמנות זו מתחיל הוא לקרוא את חמיו בשם ״צַמִּי״ (דודי) ואת חמותו בשם ״צַמַּתִי״ (דודתי). הנאה מיוחדת לאם הכלה כשהחתן קורא לה בפעם הראשונה ״צַמֶּה״. בפרט חתנה הראשון. בבית משפחת הכלה מגישים לחתן ולשושביניו ״כְּבַאנֶה״ המבושלת עם ״וַדַּך״ (שומן בשר) והם אוכלים כלשהו וחוזרים לבית החתן.

אחרי שהחתן יוצא בדרך לביתו קמים בני משפחת הכלה, אביה וקרוביה, לוקחים בידם גֻעלה ומשקאות והולכים לבית החתן. הנשים באות אחריהם ומביאות עמן הסעודה. גם אורחים אחרים באים ומצטרפים. אוכלים געלה שרים וסועדים ונפטרים לבתיהם.

מערב זה והלאה כל הרוצה, מביא געלה וסעודה ובא להתארח אצל החתן.

מיום ששי ואילך, עד יום החמישי של השבוע הבא נקראים הימים ״סַבע״ כלומר שבעת ימי המשתה[27].

שבעת ימי המשתה ושבתות החתונה

יום יום, אחרי עלות השחר, באים ידידיו ושכניו של החתן לאולם האורחים ומתפללים אתו שחרית. בדרך כלל החתן הוא ״שיורד לפני התיבה״. יש שהיו מביאים לבית החתן ס״ת בשביל שני וחמישי, ויש שנימנעו מלהביא. גומרים התפלה ונפטרים. החתן סועד ארוחת בוקר עם הכלה לבדם ״פתות צַלַא סַמַן״ או לחם חם עם בשר צלי אש. לאחר שעה קלה הולך החתן עם שושביניו למרחץ, בעוד שהכלה מבלה בבית עם חברותיה. בשוב החתן מן המרחץ יוצאים השושבינים להזמין את המאריין והמשוררים וחוזרים לסייע בהכנת צרכי הסעודה. מישהו מבני משפחת החתן יוצא לשוק וקונה מפירות העונה. קרוב לחצות היום מופיעים האורחים, בעיקר משפחת הכלה וקרוביהם אך גם סתם מכרים וידידים. כל אחד מהם מביא עמו געלה וסעודה מוכנה ובא. משנתמלא האולם אורחים נכנס החתן ויושב במרכזו ליד המארי, כשהוא לבוש מעיל שחור ונאה, מטפחת משי על ראשו ועוד מטפחת שניה על ברכיו. האורחים בבואם מוסרים את הגעלה בחדר המדרגות לידי השמשים והללו מכניסים את הגעלה ושוטחים אותה בתפזורת לפני כל המסובים. כל אחד מניח בקבוקו לפניו. המשוררים שרים בנעימות עליזות כנהוג, ללא שום ריקוד. אין שירים קבועים אלא כל משורר בוחר לעצמו מתוך מאות רבות של שירים שבספרי שירי תימן. נוהגים להאריך בימים אלו בשירים ובישיבה ולאחר שסועדים נפטרים לבתיהם. גם אצל הנשים אותו סדר אלא שאין מגישים לפניהן משקאות חריפים.

לאחר שיוצאים האורחים, נכנס החתן לחדרו, חדר החופה, יושב קצת עם הכלה והוריה וקרוביה, מבלים שעה קלה על ספל קהוה ומיני מתיקה ולאחר מכן יוצאת הכלה ואמה וכל

27 אלא שביום החמישי אין אומרים עוד שבע ברכות כיון שלמעשה כבר כלו שבעת ימי המשתה, ויום זה הוא כבר שמיני במנין הימים. מיום הכניסה להופה.

הנשים והולכות לחדר הנשים. החתן נשאר עם הגברים בלבד, ואז מגישים השמשים חבילות ״קאת״ וכמה נרגילות ומבלים בלעיסת קאת ובעישון עד זמן המנחה ואז מתפללים מנחה וערבית. בתחילת הערב באים שוב אורחים כמו בצהרים. גם המשוררים אינם נעדרים, אוכלים ושותים שרים ושמחים, הגברים לחוד והנשים לחוד, עד שעה מאוחרת, ונפטרים לבתיהם.

כך הוא המנהג וכך הוא הסדר יום יום.

בדרך כלל משתדל אבי הכלה להביא עמו כל פעם קרובים אחרים משלו כדי להראות כמה גדולה וענפה היא משפחתו, שהחתן בחר להידבק בה, הגם שאינו יכול להביאם כולם בבת־אחת לפי שהם מרובים.

אשריהם ישראל שאוהבים לשמוח ולהתענג לכבוד המצוה, לאכול ולשתות לשם שמים.

יום חמישי האחרון בשבוע של שבעת ימי המשתה נקרא ״יום אַלְזִיאַרֶה״ (יום הביקור). באותו יום בצהרים מרבים במשתה וסעודה בתוספת משל בית החתן. כן ״יְחַלְּקוּ ללחתן״ בפעם השניה מאז התחלת החתונה. יום חמישי זה נקרא גם „יום אלולימה״ תרגומו יום הסעודה, כי לשעבר לא היו נוהגים לערוך אצל החתן סעודות גדולות יום יום כי אם ביום האחרון ולכך נקרא ״יום הסעודה״. בערבו של אותו יום מסתיימות המסיבות והאורחים חדלים לבוא, רק השושבינים מיסבים עוד אותו ערב עם החתן, ולאחר מכן חוזרים לבתיהם כשהם עייפים ויגעים ושבעי רצון ושמחה מן החגיגות והמסיבות והסעודות במשך עשרת הימים שעברו עליהם.

למחרת, כלומר ביום הששי, מזמינה משפחת הכלה את החתן לסעודה בביתם. יושבים לבדם החתן וחמיו וגיסיו, אם ישנם, גברים בלבד ובלי שום אורחים מחוץ למשפחה. גם הכלה אינה הולכת לבית אביה עם החתן. מנהג נהוג הוא מימי קדם שאין הכלה יוצאת מפתח בית בעלה עד תום שני חדשים. רק אם היא מבוגרת מאד מקילים עליה ומרשים לה לבקר באחד הערבים בבית הוריה, פעם אחת בלבד במשך השבוע, וגם זה רק מאחר שלשים יום, אבל תוך שלשים יום אסורה בהחלט לצאת מפתח הבית, מחשש שהמזיקים יפגעו בה ויזיקוה נזקים רציניים ר״ל. סבי ז״ל ״הסביר״ מנהג זה, שכיון שנוהגים לישא נערות בגיל צעיר ביותר המציאו חששות מפני המזיקים כדי שתשב הכלה בבית בעלה ותתרגל אליו ואל משפחתו ואל המצב החדש ותשכח את בית אביה ואמה, לפי שאם יורשה לה לצאת עלולה היא אולי לסרב לחזור אל בעלה.

מכאן ואילך תמו החגיגות בימות החול, והחל מיום ראשון הקרוב משכים החתן לעבודתו ולחייו היום יומיים כדי להשיג טרף לביתו זו אשתו. אעפ״י כן עוד נועד תפקיד חגיגי לחמש השבתות שלאחר החתונה, וכל אחת מהן יש לה שם־תואר מיוחד משלה. וזהו סדר שבתות החתונה ושמותיהן:

שבת ראשון ״שבת אלבדע״ (שבת ההתחלה). את תפקידיה פירטנו בראשית הפרק הזה.

שבת שניה — ״שבת אלערס״ (שבת החתונה). בליל שבת זו באים להתפלל אצל החתן באולם האורחים אך אחרי התפילה נפטרים לבתיהם; בשחרית משכימים שוב המתפללים לבית החתן, אומרים זמירות ומתפללים שחרית כנהוג. בגמר השחרית משגרים נער להודיע באותו בית־כנסת, שהחתן רגיל בו, שהנה החתן עומד לבוא. החתן לובש בגדיו היפים,

מתעטף בטליתו ויוצא מביתו כשקהל רב מלווים אותו ברחוב בתהלוכה שקטה. בהגיעו לבית הכנסת, מכניס אחד הנערים את הכר של החתן ומניחו במרכז בית הכנסת ליד מושבו של המארי. החתן נכנס ויושב שם. הקהל נכנסים אחריו ותופשים איש מקומו, מי על יד הכותל ומי באמצע, כיון שבית הכנסת מתמלא אורחים ביום זה, הבאים לכבוד החתן משאר בתי הכנסיות. מוציאים ספר התורה ומזמינים את כל העולים לתורה ביום זה רק מבין האורחים. כל עולה לתורה קורא שלשה פסוקים, כדי שיוזמנו לעלות לתורה אורחים רבים ככל האפשר. תחילה מזמינים מבין חשובי האורחים כהן לוי וישראל ואחר כך מזמינים בלי סדר בין כהן בין לוי בין ישראל. ויש בתי־כנסיות שמהדרין להזמין כל״י ועוד כל״י ועוד כל״י * עד כמה שאפשר. נהוג שהחתן קורא בשבת זו את המפטיר וההפטרה. לפני כן מרעים החזן ומנעים בקולו את השיר:

(חזן) חתן נעים עלה בתוך עם אמוני, לקרוא בספר תורת ה׳.

(קהל) לקרוא בספר תורת ה׳.

(חזן) יברכך האל משמי עליה, בממון ובשם בפריה ורביה, אשתך תהיה כגפן פוריה, כן יבורך גבר ירא ה׳.

(קהל) כן יבורך גבר ירא ה׳.

(חזן) ישמח חתני בקהל ה׳ ישא ברכה מאת ה׳.

(קהל) ישא ברכה מאת ה׳.

(חזן) שדי מלא תאות לבו, מגן וצנה יהיה סביבו, ויאר אותו ויישיר נתיבו, לשמור ולגמור דרכי ה׳.

(קהל) לשמור ולגמור דרכי ה׳.

(חזן) לראשו יצוה ברכות עצומות, ויטע בכל עת כנהר שלומות, יזכה ויראה ישועת ה׳.

(קהל) יזכה ויראה ישועת ה׳.

(חזן) קום חתן לקרוא בתורה, קום במהרה, קום חתן אשכול הכופר לעבוד את האל נורא, ברוך אתה בבואך וברוך אתה בצאתך.

החתן עומד, הקהל הצפופים באמצע בית הכנסת מפנים לו דרך להגיע עד ספר התורה. לאחר שגומר את ההפטרה עומדים השמשים ומזלפים על הצבור מי־ורדים. אחרי התפילה כל הקהל מלווים את החתן עד ביתו בשקט ונפטרים לבתיהם. בשבת זו באים לבית החתן להתארח באותו נוסח של אכילת געלה שירים וסעודה. גם הנשים באות כרגיל. אלא שבשעות שלאחר הצהרים הן מלבישות את הכלה בבגדי פאר ששוכרים אותם מאנשים העושים אותם במיוחד לשם השכרה. בשבת זו מוטל על משפחת הכלה להביא את הבגדים בעוד שמשפחת החתן מספקת קהוה לכל האורחות.

שבת שלישית — ״שבת אַלְגְ׳לְיֵה״ נוהגים בה כבכל שבת, אלא שלאחר הצהרים מלבישים את הכלה בבגדי פאר שמוטל על משפחת החתן להביאם. ביום זה באות לביקור אצל הכלה קרובותיה, חברותיה ומכרותיה.

שבת רביעית — ״שבת אלזיארה״ (שבת הביקור). כל בני משפחת הכלה מבקרים אצלה והשאר, כמו בשבתות הקודמות.

* השוה ספר האשכול בהלכות קריאת התורה.

שבת חמישית — "שבת אלתטרפה"; והיא נקראת כך כיון שביום חמישי או ששי שלפני שבת זו "יטרפו" את הכלה מחדש, כלומר מחדשים את כל צבעי ידיה ורגליה שכבר דהו. אורחים באים כרגיל ואחה"צ מלבישות הנשים את הכלה כבשבתות הקודמות.

שבת ששית — "אלשבת אלאכ'רה" (השבת האחרונה). בשבת זו באים רק אורחים מעטים וכן גם נשים מעטות בלבד מבקרות אצל הכלה. בשבת זו בא לקיצו סדר החתונה. למחרת סוגרים דלתות ביתם, עד אשר יפתחום בעז"ה בשנה הבאה כשייפקדו בבן זכר...

ג. הלידה וחגיגותיה

הטיפול ביולדת ובפרי בטנה

בהגיע זמן הלידה, כשהאשה מרגישה שהדביקוה חבלים ואחזוה צירים, היא נשמטת בהסתר לאחד מחדרי הבית ומתפתלת שם בשקט, עד שהענין מתחיל להתקדם ואז קוראים לזקנה או לחשובה שבבית, שתיכנס אצלה לעזור לה. במקרה שאין בבית אשה המוכשרת לשמש כמיילדת — קוראים לאחת הנשים המנוסות שבאותו רחוב מגורים, שתשמש כמיילדת המיילדת נכנסת ומתעסקת עמה כלשהו ופעם בפעם היא יוצאת למסור על המצב לבני המשפחה, המחזיקים את הדבר בסוד ונזהרים מאד ששום אדם לא ידע שהאשה ההיא במצב של לידה[1].

מנהגי ניחת האשה בעת הלידה אינה אחידה בכל העולם[2]; נשים מרובות בעולם נשארות במצב של שכיבה בשעת הלידה; ואילו בתימן האשה יולדת בישיבה למחצה, ואם עיפה — עורמים לה כרים אחורי גבה, כדי שתוכל להיות זקופה במקצת. כן היה נהוג שאם לא יצאה השיליה, מיד לאחר הלידה, מושיבים את היולדת על סיר ונותנים בידה בקבוק, או כל דבר חלול, שתנפח אותו — כדי לאמץ שארית כחותיה ולדחוף את השיליה החוצה. פעמים שישבה כך זמן ממושך למדי.

אם הקשתה האשה בלידתה, הרי מלבד מה שנודרים ומתנדבים לצדקה ולבית־הכנסת, ופונים לצדיק שבעיר שיתפלל על היולדת, היו נוהגים להביא מטפחת של ספר־תורה ומניחים אותה למראשותי היולדת כסגולה להקל על לידתה; כן היו מיילדות שהיו ידועים להן כל מיני עשבים וצמחים, שמאכילים מהן את המקשה ללדת, כדי להקל סבלה. וזכור לברכה כמה"ר יחיא אביץ' ז"ל, מגדולי הרבנים האחרונים של תימן, שהיה בקי ברפואות טבעיות, ובמקרה שאשה הקשתה בלידתה היו פונים אליו ומקבלים ממנו שיקוי מיוחד, שמשקין ממנו לאשה המקשה, ומיד היא נפקדת.

אם חלילה מתה היולדת בהקשותה, ועדיין חי הולד במיעיה, היו מביאים בצל ירוק עם עליו, מחזיקים בשורשו וחובטים באותם עלים בחזקה על בטן האם, כמה פעמים, כדי שימות

1 "כי היכי דלא ליתרע מזלה", עיין ברכות נ"ה ב', נדרים מ"א.
2 ראה יבמות קג א.

הולד; זקני ז"ל התריע על כך והזהיר שזה רצח גמור ושחובה להוציא את הולד ואפילו לחיי שעה[2].

אחרי הלידה ויציאת השיליה — מלפפים את היולדת וחוגרים אותה באבנט; ומחשש שהיולדת תצטנן — היו מקפידים לסגור דלתות חדרה וחלונותיו. כן מכסים אותה ואת פרי בטנה, המושכב תמיד על־ידה, ב"אַלגַרם" והוא שמיכה חמה וגדולה, העשויה משלחי־עורות של אילים גדולים, ודרכם להתכסות בה כשהצמר לצד פנים. וכשהיא מתחילה להתהלך, אפילו בתוך החדר, מלבישים לה בגדים חמים ומעליהם "קַצִירָה" — מעיל עשוי משלחי־עורות של כבשים שצמרם מופנה כלפי הגוף. מכאן ואילך כל ערב, לפני השינה, באה אמה של היולדת, או אשה אחרת מקרובות משפחת בית אביה, מורחת גוף היולדת ב"סַמנֶה"[3] ועושה לה עיסוי ("דַמסַד לְהָא). מלפפת את בטנה כמקובל וחוגרת אותה באבנט

סמוך לגמר הלידה מכניסים לחדר היולדת "מוקד" — כירה של חרס או של נחושת, מלאה גחלי אש לוחשות; נותנים על האש כמה קמיצות "מור" ולפעמים מוסיפים גם "גאוי"[4]; אדם העובר ברחוב ומריח ריח המור יודע שבאותו הבית נולד תינוק. ביחוד הכרחי המור בבית היולדת, לפי שנוסף על ריחו הטוב יש בו סגולה להבריח את השדים והמזיקים, המבקשים לחדור לבית ולהזיק ליולדת או לפרי־בטנה; לכך מקטירים ממנו כל יום וכל שעה; כן מגמרים בגדי היולדת והילוד בעתר המור מדי יום ביומו עד "יום אַלוּפָא". הוא יום הסיום, שאז מסתלקים כל השדים והרוחות.

שבועות אחדים לפני הלידה, מקדימים להכין מקצת צרכי הלידה, קונים חטים, גורסים אותם "גְשוּש" — גריסים עבים — כדי לעשות מהם "הַרִיש"[5], קונים כמה רוטלים דבש דבורים נקי, כמה "כְּבַד סַמְן" — כדים של חמאה —, מספר אפרוחים בני חודשים לערך וצרור של מור כדי להקטיר ממנו בחדר היולדת.

ארוחת בוקר מאכילים את היולדת "הריש", מבושלת עם הרבה חמאה ודבש; ומשקים אותה "קהוה" מתובלת בתבלים חריפים, קרפה וזנגביל — סגולה לחימום.

לארוחת צהרים — "צלופה", רקיק לחם, מרק ובשר של אפרוח ומעט "חילבה" טרייה. גם את המרק מתבלים בתבלינים חריפים; מגישים לפניה את סיר הבשר על גבי כירה, מלאה גחלים לוחשות, כדי שהבל המרק והתבלינים יתאבך בחלל ויעורר תאבונה. היו שנהגו להגיש ליולדת בארוחת צהרים מעט יין ישן כדי שימלא את מקום הדם שאיבדה בלדתה.

לארוחת ערב עושים לה "כְּבָאנֶה"[6] אפויה בסמנה. פעמים שאמה של היולדת מביאה מביתה ארוחת ערב זו בשביל בתה היולדת, ביחוד כשהיא עדיין צעירה, וזה נחשב לכבוד לבית האב; גם בימים רגילים היו נוהגות הנשים הצעירות ללכת בשעות בין הערביים לביקור אל בית האב, או אל בית האח הגדול במקרה שאין אב, ואגב הביקור אוכלות שם ארוחת ערב; אשה שיש לה כבר בנות נשואות הבאות אצלה הולכת היא לביקור בבית

2 עיין ש"ע אורח חיים סי' ש"ל סעיף ה'.
3 חמאה מבושלת ור' בפרק מאכלים ומטעמים.
4 "גאוי" — הוא תערובת של מיני שרפי אילנות ריחניים, ונמכר גב"שים אפורים לבנבנים.
5 "הריש" — דייסה של גריסים על אופן עשייתה ר' בפרק מטעמים ומאכלים.
6 "כבאנה" — מאפה קדרה, ור' בפרק מאכלים ומטעמים.

אביה בשבת לפנות ערב ולשם באות גם בנותיה הנשואות, הן ובניהן, ושם סועדים כולם בבית הסבא.

מיד לאחר הלידה קושרים הטבור של הרך הנולד סמוך לבטן וגוזרים אותו במספריים (יִסְרִיוּ) במרחק כשלש אצבעות מהגוף, לאחר שקשרוהו גם מצד השיליה, כדי למנוע דימום. בעת כריתת הטבור מריעות הנשים (יִחַגְרִין). מחתלים אותו בחתיכת בד מרובעת ותחת ירכותיו שמים חתיכת בד מקופלת, כדי לקבל לכלוכו; חיתולים אלה נקראים ״מְקְאַמְט״, יחיד ״מְקְמַט״. החתיכה שנותנים תחת ירכותיו נקרא ״מְוזַרֶה״, רבים מְוָאזְר. בכל יום מחתלין את הולד בבוקר, בצהרים ובערב; לפני כל חיתול מיישרים ידיו ורגליו, ומעמלים אותן על־ידי כפיפה ופשיטה ומתיחה למעלה ולמטה, לפי סדר ידוע, מסור ומקובל אצל האמהות מדורות קדמונים. סכים אותו בשמן או בסמנה ואחר־כך לופפין אותו בחיתול וקושרים היטב כשהוא ישר וידיו פשוטות על שני צדיו; חוט שקושרין בו את התינוק נקרא ״קְמָאם״ והוא עשוי מסרט בד רחב כפול לשנים ותפור; אין קושרין בחוט מפני שהחוט עלול להתהדק באחד המקומות ולגרום לעצירת מחזור הדם באחד האיברים. כשגדל הולד מעט — מחתלים רק את חציו ומשחררים את ידיו. לאחר כשלשה או ארבעה חדשים מפסיקים לחתלו.

ביום השביעי או השמיני, כשמתיבש הטבור ונובל, זורקים אותו למעיין־מים, (יִג׳יִילוּה), סגולה שיהיה הנער שמח וטוב לב, ואם קוברים אותו נעשה הילד עצבני; אך אם במקרה אובד הטבור ונעלם גורם הדבר לילד להיות צוחק צחוק מטופש, וכשרואים אדם כזה אומרים עליו: כנראה ״צ׳אע סְרַארָה״, — אבד טבורו.

שלשה או ארבעה שלחי־עור של אליות כבשים, שתופרין אותם יחד, משמשים מצע רך וחם לתינוק לפי שצמרם מגודל, עבות ורך. גדל מעט — מציעים תחתיו שלחי־עור כבשים; לילדים הגדולים מציעים שלחי־עור של אלים.

אם התינוק מרבה לבכות, מאיזו מחלה או מחוסר חלב, או שאינו יכול למוץ חלב אמו, לא נהגו לתת לו חלב בהמה אלא משקים אותו מעט סמנה חמה ואפילו ביום שנולד; את הסמנה משקים לו ב״אַלְמַנְשַׂק״ והוא כלי נחושת עשוי בצורת צלחת קטנה עמוקה בעלת זוית ארוכה ומחודדת.

כמה שבועות לאחר הולדתו מתחילים להאכיל אותו ״שְׁבִיסָה״ [7]; את השביסה מלעיטתו האם באצבעה; זהו מאכלו בוקר צהרים וערב, ואלו חלב אמו שהוא יונק בא במקום שתיה. במקרה שזה מועט משקים אותו מעט ״קהוה״; שום רסק אינו בא אל פיו. כל פעם שמאכילים אותו מורחים לאחר מכן את כל גופו בסמנה פושרת ומחתלים אותו; אחר החיתול ״יִטַנְקְעוּ לְה״, — האם מכניסה את האגודל של יד ימינה לתוך פיו עד עומק מסויים, וביד שמאלה תופסת בערפו, מרימה אותו ומנענעת אותו קימעא; כך חוזרת שלש או ארבע פעמים; אומרים שזה מפתח את הגרון, שלא יחנק אם יבלע משהו, ועוד שבכך כאילו ממסמסים את השקדים ומצמקים אותם כדי למנוע גידולן והתמגלותן בעתיד. כך נוהגים יום יום, במשך כארבעה חדשים, ואז מפסיקים פעולה זו; את מנת ה״שביסה״ מגדילים מיום ליום עד שמתחיל לכרסם פת על שולחן הוריו ואז מפסיקים לו ה״שביסה״ והוא אוכל

7 דייסה דלילה. על אופן עשייתה ר׳ בפרק מאכלים ומטעמים.

עם כל בני המשפחה מן המוגש לשולחנם. אולם מקפידים ביותר שלא לתת לילד בשר, בכל צורה שהיא, מפני שגורם לו "יִלְהַם" כלומר שכריסו צבה ובטנו מתנפח וגדל.

במקרה שהתינוק מרבה לדרוש אוכל ומשקה, יותר על המידה הראויה לו, אומרים שיש לו "שַׁאוּצִי" בבטנו; פירוש מלה זו הוא אולי בולמוס (עיין בערוך ערך „בולמוס") אך הם כנראה מדמים שיש איזה שד, שדרכו לרבוץ ולארוב בבטן לכל מאכל ומשקה, כדי לבלעו, ו"לא נודע כי בא אל קרבו", ובגלל כך אין התינוק שבע. התרופה לכך היא, שמאכילים את הילד "לִיפַּת גַּמַנֵה" — סיבין שדרכם לשמש כעין מגופה לקנקני החרס שבהם מבשלים קהוה והם משמשים גם כעין מסננת לקהוה בעת שמוזגים מן הקנקן אל הספל. מן הסיבים הללו כורכים לילד בתוך פרוסת לחם תפל ומאכילים אותו ועל־ידי כך קהה נפשו של ה"שאועי" והוא מסתלק.

את התינוק מניקה האם, בדרך כלל, עשרים וארבעה חדשים; וכשבאים לגמלו נתקלים בסירובו לפרוש; ולפיכך נאלצים להשתמש בכל מיני תחבולות כדי שיפרוש, כגון שמורחים פיטמת השדים בדברים מרים, כגון "צַבְר"[8] וכיוצא בכך; כן אומרים לתינוק ש"הגוי" בא ולקח את השד וכיוצא בדברים כאלה. עפ"ר היו בוחרים לגמול את היונק בעונת הפירות, ביחוד בעונת הענבים, כדי שהפירות ישמשו לו תחליף לחלב אמו; אך חלב בהמה לא ישקו אותו ובכלל אין הבריאים שותים חלב והוא מיועד רק לחולים; כשרואים אדם קונה חלב מבינים שודאי יש לו חולה בתוך ביתו. בין הדברים האסורים לתינוק, וגם לגדולים אינם טובים, נמנו הבננות, "מוז"; אומרים שזה "צפרוי" "מגביר את המרה הירוקה" וגורם לסחרחורת, ל"חַאזִזי" — צרבת — ולהקאה. ואלו הסוכר גורם לתולעים במיעים, ולפיכך לא יימנה בין מזונות התינוקות כל שכן שאין המבוגרים מתמידים בו והוא להם בגדר מותרות.

שמחת הלידה

עם שיוצא הולד לאויר העולם מוסרים בני הבית את הבשורה זה לזה בלשון זו: פַּך אללה" (הושיע ד'); מיד לאחר מכן מגייסים את כל בני הבית, גדולים וקטנים, ושולחיב אותם אל השכנים, הקרובים והמכרים, כדי לבשר על המאורע; וכך מבשרים: המבשר מקיש על הדלת, ואחר שעונים "מַאן" (מי שם) קורא המבשר, אם היה בנה של היולדת, "קַד וַלְדַת אַמִּי" (כבר ילדה אמי); ואם היה אחר, אומר: "קַד וַלְדַת פְּלַאנֵה" (כבר ילדה פלונית); האשה שקיבלה את הבשורה שואלת: "מַא וַלְדַת" (מה ילדה) ועל זה באה התשובה: "וַלַד" אם זכר, או "בְנת" אם נקבה; מקבלת הבשורה מחזירה ברכה; "נַגְּה בְצַאפְיַתַּא" (שמחה לבריאותה).

כשיוצא הקול בעיר, שפלונית ילדה, נוהרות הנשים הקרובות השכנות והמכרות לבית היולדת; כל מי שקרובה יותר משתדלת להקדים בואה, עם הגיע הבשורה אליה, שאם תתמהמה יתפרש הדבר כזילזול ועלבון ליולדת. ביקור זה נקרא "פַּרַח" (שמחה); וכשפוגשות

8 גוזל שחור שמופק מעץ ידוע וריחו חזק ורע כריח העטרן.

אשה את רעותה ושואלות לאן פניה מועדות עונה: "שַׁאסִיר אַפְּרַח לִפְלָאנֶה" (הולכת אני לשמוח לפלונית); הבאות נכנסות כיתות כיתות לחדר היולדת, קבוצה נכנסת וקבוצה יוצאת, כל אחת מקדמת את היולדת בברכת "גְּנֶה בְּצַאפְּיַתְגשׁ" או" גְּנֶה בְּאֶלְצַאפְּיֶה"; היולדת עונה: "אללה יְסַלְּמגשׁ" (ד' ישמרך).

כל קבוצת נשים שמזדמנות בחדר היולדת, שתים מן הנוכחות "יְשַׁלְּין מְחַגְרֶה" — נושאות קול תרועה — (שמות יד לפה ופורצות בתרועות) שלש פעמים, מברכות את היולדת בנוסח זה "הַיָּא אללה יְדִּי לְגשׁ אַלְצַאפְּיֶה וִיְגַבְּרגשׁ" (ד' יתן לך בריאות וירפאך) ונפטרות; מנהג זה נוהגות הנשים במשך כל אותו היום, יום הלידה. הביקורים הללו נעשים כשהיולדת שוכבת, וגם ולדה מושכב על ידה, ושניהם מכוסים ב"אלגרם".

מי שפוגש את אבי הנולד, בין שהנולד זכר ובין שהוא נקבה, מברכו בברכת "סימן טוב", אלא שאם הנולד זכר מוסיפים: "תזכה לראות בתורתו וחופתו ומעשיו הטובים".

אין בבית הכנסת שום כיבוד מיוחד לאבי הנולד.

היום שלמחרת יום הלידה נקרא "יום אלהריש". וכך הוא המנהג: שואלים מן השכנים סיר גדול של נחשת, אם אין להם בבית; בדרך כלל בכל בית יש סיר או סירים כאלה שהצורך בהם אינו נדיר כלל; מסיקים את התנור, שופתים את הסיר ועושים "הריש"; וכיון שהכמות היא גדולה כשנים שלשה פחים, ואין בכוח הנשים להגיס בסיר, מזמינים אחד הבחורים הגברתנים שבשכונה, אם אין כזה בבית, וזה עולה "פוק אַלְצַפְדָּה" — המחיצה שסביב התנור — ומגיס בסיר עד שה"הריש" מתבשלת יפה; משנתבשלה כל צרכה גורפים ממנה לתוך "מְקַאלִי סְרָץ'", קערות של שיש, גדולות ושטוחות. קודם לכן כבר הזמינו את ילדי השכנים, הקרובים והמכרים, לבוא ולאכול ארוחת בוקר בבית היולדת; ממלאים את הקערה "הריש", עושים באמצעיתה גומה הנקראת "פַגֶּוה" ומגישים לפני הילדים; כשמונה או עשרה ילדים מצטופפים סביב כל קערה ואז נכנסת האשה האחראית על הבית כשבידה "כְעְדֶה־סַמְן" כד של חרס, מלא חמאה מבושלת ונזילה, ויוצקת מן הכד לתוך הגומה שבאמצע, לעיני כולם[9]; אחריה נכנסת עוד אשה ובידה "בְרְמָה עַסַל" — קדרה מלאה דבש — ויוצקת ממנה לתוך אותה גומה, עד שהיא מתמלאת ומשתפכת על גדותיה; גדול שבילדים מברך בקול רם: "בורא מיני מזונות" וכל שאר הילדים עונים אחריו "אמן" בקול רם "לוֹמָא יְכ'זְקוּ אַלסקף"[10] ועטים על ה"הריש"; כל אחד סופת[11] בשתי אצבעותיו ומטבל בחמאה ובדבש שבגומה ואוכל. בעלת הבית מופיעה פעם בפעם ורואה שאם נתמעט הטיבול שבגומה הריהי מוסיפה; וכן אם נתמעטה ה"הריש" מוסיפה עד שישבעו הילדים. משׂבעו — גדול שבהם מברך "על המחיה" ונפטרים לבתיהם; ילדים קטנים שטרם למדו להתנהג בדרך־ארץ, כלומר לספות רק בשתי אצבעות, סופתים בארבע

9 אין מערבבים הכל בתוך ה"הריש", כדי להכיר נדיבות לבו של בעל הבית כשיראו כמה הגיש לפני אורחיו; שאם יהא הכל מעורב לא תיראה הכמות הגדולה שהשפיע.

10 ביטוי רגיל אצל היהודים ותרגומו "עד שנוקבים את התיקרה"; רגילים לומר למי שצועק בקול רם: "אדכ'זק אלסקף", והשוה פסחים פ"ה ב' "כזיתא פסחא והלילא פקע איגרא", ופרש"י שם "לקול המולת ההמון מהלל דומין כאלו הגגין מתבקעין".

11 סופת — נוטל באצבעותיו מן התבשיל ונותן על פיו. והשוה נדרים מ"ט ב' "הכי אמר רב: דיסא באצבעתא בסים וכל דכן בתרתין".

או בחמש אצבעותיהם [12] לכן מגישים להם לבדם. לפעמים אפשר לראות גם גדולים, שסופתים ביותר משתי אצבעות, ודבר זה נחשב כרעבתנות וחוסר נימוס.

לאחר מכן מגייסים את כל הצעירות שבבית וכן בנות השכנים, ושולחים בידיהן קדרות קטנות, שיש בהן כדי שתים שלש מנות "הריש" חם אל בתי הקרובים, השכנים והרבנים; יוצקים חמאה ודבש לתוך "פגוה" כנ"ל ומרבים בכמות זו לפי כבוד המשפחה המקבלת ולפי יכולת המשפחה הנותנת.

מכאן ואילך כל יום, בשעות שלאחר הצהרים, באות נשים לבקר ביקור של בידור אצל היולדת; ביקור זה נקרא "תּוּדְרָה". "יִגְיִן יְדוּדְּרִין"; כל אשה הרוצה לבוא, וביחוד קרובות, שכנות ומכרות, לובשת בגדים בינוניים ולוקחת בידה "תוֹרַת אַלְכְּ'יאַס". והוא כלי עשוי כעין סלסלה קטנה המחזיקה כשני לוגין, קלועה מעצי גומא ושיחי שעם, מקושטת יפה בצבעים שונים מעשה-ידי-אומן, שבתוכה מניחה האשה את מכשירי התפירה כגון חוטים, מספריים, אצבעון, מחטים וסיכות; הזקנות מוסיפות להניח באותה סלסלה גם את משקפיהן; כן נוטלת עמה, מקופל, את הבד שהיא רוקמת או תופרת; נכנסות ויושבות בזו אחר זו בחדר היולדת; כל אחת מוציאה כלי עבודתה ועובדת ובינתיים מתקשרת ביניהן שיחה והן מפליגות בה ועוברות מנושא לנושא כיד הדיבור הטובה עליהן. לפעמים מתקבצות שם כעשרים או שלשים נשים, הכל לפי המשפחה;

היה נהוג שכל אשה מביאה עמה מביתה "נָמָנָה קהוה" [13] ויש שמוסיפות בה גם מעט סוכר; המהדרות מוסיפות גם תבלין (קרפה וזנגביל); ואלו בעלי הבית מגישים לפני כל אחת מן האורחות ספל של חרס (חִיסִי) כדי שתמזוג לתוכו מקנקנה ותשתה. בעלי-בית מסודרים מגישים לכל אחת גם "חוּפֶּה" והוא בסיס או כן להניח עליו קנקן הקהוה לפי שבסיסו כדורי ואינו נוח לעמוד על הקרקע עד שסומכים אותו. כל אחת מוזגת לעצמה ושותה וכן היו מכבדות זו את זו.

בזמן האחרון הונהג שאין הנשים מביאות עמהן מביתן קהוה אלא בעלי הבית מגישים לאורחות פָּרַך' קהוה [14] מתובלת וממותקת, ומעמידים אותו באמצע החדר על גבי כירה (מוֹקֶד של נחושת מלאה גחלי-אש לוחשות, כדי שלא יתקרר; במשך כל הישיבה עולים ריחות ניחוח שונים בחלל האולם; מצד אחד מהביל קנקן הקהוה וריחו מתאבך בחלל האולם, כשהוא מהול בריחות נעימים של תבליני הקהוה; מצד שני עומדת האשה האחראית על הבית ונותנת קמיצה של מור וגאוי על גחלי האש כדי להנעים לאורחות את ישיבתן; עם כד הקהוה מכניסים טס של נחושת ובו כשלשים ספלי-חרס (חיאסי) מצופים מבפנים ומבחוץ במין גלאזורה צהבהבה [15] ואחת מבנות הבית מוזגת ומגישה לכולן. ליד הכירה

12 בהזדמנות זו נזכיר פזמון שדרך האם לשיר לבנה כשהוא בוכה בכי של התפנקות: "יאג'נגה, לו גית מן אמס כאן שמדכך באלכמס" תרגומו: איזו התפנקות, אלו באת אמש הייתי מלקקת אותך בחמש [אצבעותי]. בזה מלגלגת האם על התפנקות בנה ואומרת לו שכבר מאוחר בשבילו להתפנק דבר שאולי היה יפה לו כשהיה יותר צעיר ביום אחד.

13 קנקן של קהוה, עשוי מחרס, בו מרתיחים מים עם קליפות קפה הנקראות "קשר"; בתימן ממעטים לצרכי שתיה בקפה עצמו ומרבים להשתמש בקליפתו, שריחה נעים והיא מתוקה כלשהו.

14 קנקן גדול של חרס, גדול פי שלשה או ארבעה מן ה"גמ.ה" הרגילה.

15 ספלים מצופים אין עושים במרכז תימן, אלא רק בצפונה, בסביבות עיר תעז, מקום מנוחת כבוד

מונח "פַלת"[16] מלא טבק לתות; עשירים לותתים הטבק במי־ורדים המהדרים מערבים בו מעט "עוּדֶה" [17] מציבים שתים שלש נרגילות או יותר הכל לפי גודל החדר ולפי האורחות. את הנרגילות מעמידים באמצע החדר, ואחת מנשי הבית נותנת פעם בפעם טבק לתוך ה"בורי" — כלי חרס, שבראש קנה הנרגילה (דְרַכָּב) ולוקטת עליו אש מן הגחלים אשר בכירה. שפופרת העישון נמסרת לאחת האורחות, השואפת דרכה כמה רגעים, ואחר־כך מוסרת לזו שעל ידה, אם רגילה היא בכך, וכך עוברת ונמסרת השפופרת מיד ליד, לאותן שרגילות לעשן, ובדרך כלל מרבית נשי תימן היו מעשנות נרגילה. עם חשכה מברכות את היולדת בברכת "גִּעְלַתִי בְכַ"יר" (תהיי בריאה) ונפטרות לבתיהן; כך נוהגות יום יום כל החודש, ליולדת רגילה, וששה שבועות למבכירה־צעירה. רק ביום ששי אין הנשים מבקרות אצל היולדת לפי שהן עסוקות בהכנת צרכי־שבת.

ביקורי שבת. בשבת ראשונה שאחרי הלידה עדיין אין שום חגיגות מיוחדות; אלא שבאותו יום אחרי הצהרים באות לבקר אצל היולדת נשים שלא הספיקו לבקר במשך השבוע, מחמת ריחוק מקום מגוריהן או טרדתן; ביקור זה עדיין נקרא "פרח".

החגיגות מתחילות לנקבה מן השבת השניה שאחרי הלידה, ולזכר מיום המילה; אם נדחתה המילה מחמת חולשתו או מחלתו של הילד מתחילות החגיגות גם כן מן השבת השניה, אעפ"י שעדיין לא נימול.

הזמנת המוהל. ביום שלפני הברית האב מזמין את המוהל הרצוי לו, שיבוא ויבדוק את הילד, אם ראוי הוא לימול או לא; כבוד גדול נחשב לו לאדם כשמזמינים אותו לבוא ולימול ילד; המוהל הוא עפ"י רוב גם מארי (רב) נכבד בעדתו; ולא סתם בעל מקצוע הוא המוהל אלא שליחא דרחמנא הוא, ואינו מקבל שום שכר מאבי הנימול בעד טרחתו, אלא עושה המצוה לשמה.

שעה שהמוהל בא לבדוק, אם הילד ראוי למילה או לאו, הוא בודקו שבע בדיקות שהיו רגילות אצל המוהלים שם: א) אם אינו חוור וצהבהב יותר מן הרגיל; ב) אם אינו אדום יותר מכרגיל, אם המוהל רואה שהילד נוטה לאדמימות מעביר אצבעו על ירכות הילד, בלחיצה קלה, ורואה אם אין הדם, שנתרחק מלחץ אצבעו, חוזר במהירות, הרי הוא ראוי למילה והאדמומית היא רק צבע גוף הילד; אך אם הדם חוזר במהירות גדולה סימן שעדיין לא נבלע בו דמו[18]. ג) אם נפל הטבור. ד) אם הגליד הטבור לגמרי שאם לא כן דוחים את המילה. ה) המוהל נותן אצבעו ביד התינוק ובודק על ידי כך את חוזק תפישתו של הילד. ו) אם אין שום פצעים בילד. ז) אם עיני הילד בריאות. במקרה שהמוהל מסופק באחד הדברים האלה מזמין עוד מוהל לעצה ושניהם יחד מחליטים בדבר, אך תמיד תופשים את הכלל "ספק נפשות להחמיר".

מהר"ש שבזי ז"ל, ומשם מובאים ע"י זוהרים למכירה בעי"ר צנעא. וכל ההולכים להשתטח על קבר הצדיק היו מביאים עמהם ספלים ומחלקים אותם כמתנות־של־מזכרת לקרובים ולידידים.

16 כלי־עץ, חקוק, שבו לותתין את הטבק, עשוי כתבנית סירה שטוחה ויש לו מכסה מחובר אליו בצירי נחושת; רבים משבצים אותו בצדפים מבריקים בתבניות שונות כגון משולשים ומרובעים ושאר מיני צורות.

17 מין עץ־בושם שמקטרים אותו וריחו נעים מאד. והוא הקנמון האמור בתורה. וכך תרגמו רב סעדיה גאון, ולא כיש טועים הקוראים ל"קרפה" קנמון, כי הקרפה אינה ראויה לקטורת אלא לתבלינים.

18 עיין שבת קל"ד, א'.

לאחר החלטתו החיובית של המוהל ניגשים בני הבית להכנת צרכי הסעודה ביום המילה. אם בעל הבית עשיר, או אמיד, הוא עושה כל הסעודה משלו ומזמין קרואים כחפצו. אך מרבית בני־אדם היו נוהגים שכל אורח מביא עמו מביתו געלה ויין וסעודה מוכנה ולכן אין צורך להם בהזמנה אלא באים מעצמם להשתתף בשמחת המצוה. רק את הרבנים צריך אבי הבן להזמין בעצמו ולא על־ידי שליח.

אע״פ שכל האורחים מביאים צרכיהם עמם, מוסיף בעל הבית משלו הרבה געלה[19], בשר ולחם חם. עוד באותו היום, כלומר יום לפני המילה, מתקשר בעל הבית עם קצב הרגיל אצלו, מזמין עגל, פרה או שור, כולו או מרביתו, הכל לפי המספר המשוער של אורחים; אמנם אין מזמינים אורחים, וכל אורח המרגיש שמחובתו לבוא בא בעצמו, ולכאורה קשה לאמוד מספר הבאים, אעפ״י כן כל בעל־בית אומד מספר האורחים שיבואו אצלו עפ״י מספר האנשים שהוא רגיל לבוא אצלם, ומן הסתם יראו עצמם חייבים לגמול לו ולבוא אצלו. דבר שאינו מצוי שיבוא אורח בלתי רצוי.

ערב שלפני יום המילה נקרא ״לֵילַת אַלזְבַא״ והוא ״ליל שימורים״, שמשמרים את היולדת כל הלילה ומקפידים שיהא אצלה אדם עד הבוקר. זקנות שבבית מתחלפות משמרות משמרות, אצל היולדת, מפחד השדים העלולים לשרות עמה ולהזיקה; הם עלולים לייבש את החלב מדדיה על־ידי שמביאים את ילדיהם לינוק ממנה; או שמזיקים לולד, או שמחליפים אותו, כלומר שלוקחים לעצמם את הילד ומשאירים במקומו ילד דומה משלהם, ואז אין ילד זה מתפתח יפה, ואינו גדל בסדר, ונראות בכל גופו שערות צהובות; ילד שנראו בו סימנים אלו נקרא ״מְבַדַּל״ (מוחלף)[20].

בעיר צנעא לא נהגו לקבוע ערב לימוד בליל־זה, כדרך שנוהגים בערי שרעב ובעדאן המקיימים לימוד בזוהר ובאדרא במשך שעות רבות, ועל־שם הלימוד הזה נקרא ערב זה ״לֵילַת אַלזוהַר״. כשעתים אחר חצות הלילה ניעורים כל בני הבית משנתם, לרבות הנערים והנערות; רחש ורגש ממלאים את חלל הבית בשעה זו. הקצב בא עם שורו ובמבוא הבית נשמעת שעטת פרסות השור על אבני הריצפה. הילדים אצים רצים לראות מי בא ומה בא; מקיפים את הנשחט, בוחנים בודקים אם זכר הוא ואם נקבה היא. ואם תשאל מה עסקם של נערים הללו בזכרותו ונקבותו של הנשחט — דע לך כי עסקם ועסקם הוא, לפי שנהוג לתת להם בשביל משחקיהם את דדי הבהמה אחר ההפשטה, והללו ממלאין אותם מים ומתיזים על עוברים ושבים, או שממלאים אותם רוח וטופחים אותם בכף היד עד שמשמיעים קול; כל הקרוב יותר לבעל הבית זכאי לקבל דד; ואלו אחי הנמול, או אחי החתן — במקרה

19 ״געלה״ תרגומו מגדנות, והוא שם כולל לכל מיני פירות או זרעונים שלוקת עמו ההולך להתארח בבית החתן או בברית־מילה וכיוצא; הרכבה משתנה כפי העונות והנסיבות. ״געלה״ של שבת ומילה ושבעת ימי המשתה שונה היא מזו של סעודת־נישואין, גם מיני מתיקה ופירות שהאם נותנת לבנה בלכתו יום יום לב״ת האולפנא נקראת געלה.

20 וזו רפואתו: מעבירים אותו מתחת גלגל של באר מים חיים (עגלת אלביר), שכן דרך השדים לשכון על הבארות; אחד מוסרו ואחד מקבלו ואומרים זה לזה בעת המסירה ״שלו חקכם ודו חקנא״ (קחו את שלכם ותנו את שלנו) אם זה לא הועיל — הולכים למקום המיוחד למשכן השדים, ״אלמכ׳לצה״, והיא ניקרה טבעית בתוך שן־סלע תלול וצר, רחוק מעיר צנעא מהלך כשעה אחת, עומדים שניים משני צדי הסלע ומוסרים את החולה זה לזה דרך הניקרה שבע פעמים, ואומרים ״שלו חקכם ודו חקנא״. בהשפעת ליגלוגו של זקני ז״ל על אמונות הבל אלו — נתמעטו השוגים בהן.

שהשחיטה היא לכבוד חתונה — מקבל בשביל משחקו דבר יותר חשוב ״אַלְנְפָּאכֶּ׳ה״ (שלפוחית השתן), ששוטפים אותה, מנפחים וחובטים אותה ברצפה פעמים רבות עד שמתנפחת כמו בלון גדול ואז משחקים בה.

אחד מעוזרי הקצב, שהוא על פי רוב בנו או אחיו, הולך להזמין את המארי הרצוי לבעל־הבית שיבוא וישחט. גם הזמנה זו נחשבת ככבוד גדול לאותו מארי. הוא בא, שוחט והולך; כמוך לשחיטה מעירות הנשים את פעוטיהן הקטנים, שטרם נתעוררו, וצובאות עמהם על החלונות הפונים לעבר ״אלחוי״ החצר, שבה שוחטין, כדי לראות ולהראות לפעוטיהן, את השחיטה וההפשטה, אף שאין השחיטה בבתים מחזה נדיר כל עיקר. וזאת עשו מתוך שמחה, וכדי להרבות בשמחה, כאלו לא ראו דבר זה מעולם. אחר שמפשיטים — מוציאים את הריאה, נופחים אותה ומכריזים ״כשר״; הנשים פורצות ב״מְחגְרָה״ — תרועת ל ל ל ל ל — שלש פעמים, לאות שמחה; שכן אם חלילה תוטרף הבהמה נגרם לבעל הבית הפסד גדול עם שנזרק הבשר לכלבים, מאין קונה לבשר טריפה, לפי שאין הערבים שם אוכלים משחיטת היהודים [21] ואף נזהרים מלנגוע בבשר שנשחט על־ידי יהודי כי ״טמא הוא״. משום כך גדולה השמחה כשעוברת הבדיקה בשלום; אחרי ניתוח הבהמה מכניסים את הנתחים לאחד מחדרי הקומה התחתונה של הבית (אלסקיף אלאוסט) ושם מעמידים לקצב גזע עץ מאלה שבקרפף הבית, היעודים להסקה, ועליו הוא מנתח, מנקר, מגרם את העצמות ושוברם. כמה בחורים יושבים לפני הקצב ומה שהוא מנקה, מנקר ומשבר, מקבלים מידו ומחתכים לחתיכות קטנות, הראויות להתכבד בהן לפני האורחים, כל חתיכה בערך כשבעים גרם; מוציאים כמה רוטלים ״הַכְרֵה״ (בשר אדום) וכן הכבד, הטחול והכליות, וחותכים אותם כמו סרטים ארוכים כדי לצלותם. מעמידים על התנור, המלא גחלי אש, שלשה או ארבעה שפודים של ברזל, ומשלשלים עליהם את סרטי הבשר; לא נהגו בתימן לשטוף את הבשר במים לפני הצליה אלא מולחים אותו במלח לא־גס וצולין אותו מיד; מקצת צלי זה אוכלים בארוחת בוקר, וחלק מבשלים אותו אחר הצליה, עם תבלינים רבים, ומן המרק שלו, הנקרא ״מרק שויה״, נותנים מעט בכל קערה של ״חילבה״ כדי שתהא טעימה יותר. ואלו הבשר עצמו מגישים אותו לפני האורחים בעת אכילת הג׳עלה, לשם ״מַזֶּה״, שאוכלים ממנה, אחרי כל לגימת יין או ערק, נתח קטן של בשר לשם קינוח הפה. הבשר שניתחו לנתחים, לצורך הבישול, שורים, שוטפים ומולחים אותו [22]; משהים ושוטפים כהלכה ואח״כ מבשלים אותו בסירי נחושת גדולים (דסות יחיד — דַסְת) עם בצל, שום ותבלין. כשעתיים לפני חצות היום יוצאים השלוחים לזרז (״יסתעגלר״) את הרבנים ונכבדי הקרובים, אחרי שכבר הזמינם בעל הבית מאתמול, כיון שהרבנים נוהגים סילסול בעצמם ואינם באים אלא אם הוזמנו שלש פעמים; גם כשבעל הבית עשיר, ועושה את כל הסעודה משלו, מזמינים את כל האורחים שלש פעמים; בזמן האחרון הנהיגו להזמין את הקהל בכתב, פעם אחת, במקום כל השלוחים

21 לפי דתם בשר שנשחט על ידי יהודי אינו אסור. אבל גזרו חכמיהם שכיון שאין היהודים אוכלים משחיטתם כך גם הם לא יאכלו משחיטת יהודים.

22 לפנים בתימן הי׳ נוהגים למלוח הבשר כל חתיכה לבדה, כהוראת רס״ג, אך לפני כשמונה מאות שנה נתעוררה שם מחלוקת גדולה בענין זה ולבסוף הוכרע הדבר שמותר למלוח כמה חתיכות ביחד. וכולם חזרו להתיר.

והמוזרזים; נוסח ההזמנה היה אחיד לכולם ולכל מאורע, והיא נכתבה בכתב־יד, על גבי פסת נייר קטנה כ־7 ס״מ על 5;

וזה נוסחה לברית־מילה:

״ידידנו הנכבד פלוני בן פלוני יצ״ו, נזמין מעלתך לסעודת־מילה שתהיה בעז״ה ביום ד׳ שעה ו׳ (12) וזה בקר״ש (במקום קריאת שלוחים) ואת מכבדנו נכבד, בר״ך (ברוב כבוד) הצעיר פלוני בן פלוני יצ״ו״. אין כותבים באיזה יום לחודש לפי שכל העיר יודעת באיזה שבוע מתקיימת המילה או החתונה.

כשעה לפני חצות היום מוציאים את היולדת מחדרה לחצר הבית, שבקומה השניה, ורוחצים אותה תחת כיפת השמים; טעמי רחיצה זו [23] תולים באמונות שוא ושדים; פעמים רבות מסתכנת היולדת בהצטננות מחמת משב רוח קרה; בשעה ששופכות עליה מים מריעות ל ל ל ל ל שלש פעמים (יחגרין).

זמן המילה נקבע בדרך כלל לחצות היום [24]; מעמידים כסא אליהו במקום גבוה, על גבי אצטבה זיז או חלון; האורחים מתחילים לבוא, כל אחד מביא בידו מצר [25] מלא געלה [26]; בדרך מן הבית עד בית המשתה מחזיק אדם את ה״מצר״ בידו, ומכסהו בטליתו, שכולם הולכים ברחוב כשטלית גדול מונח על כתפיהם; את כמות הגעלה קובעים לפי מספר המתארחים; אם המתארח הוא יחיד מביא בערך כשני קילו. שנים — מביאים כשלשה קילו. חמשה — כדי קילו לכל אחד מהם. נוסף על הגעלה מביא כל אחד בכיסו בקבוק יין, או ערק, הכל לפי הרגלו של אדם, לא בקבוק קטן מדי ולא גדול מדי; מי שמביא בקבוק קטן מאד מלגלגים עליו ואומרים ש״בא עם קסת הסופר״ (גָא בְּדַוָה); פרחי המסובים פונים אליו בהיתול: (דִי נְמִזַג) ״תן לטבול את הקולמוס״; אפילו מי שאינו רוצה לשתות שום משקה חריף — דרך־ארץ הוא שיביא עמו בקבוק משקה; היו מביאים עמהם מביתם גם כוסית ללגום בה מן המשקה ולפעמים גם צלחת קטנה של בשר־צלי או סלט ירקות כדי לקנח בהם אחרי כל לגימת יין.

בשעת כניסתם מוסרים את צרור הגעלה לאדם העומד בחדר המדרגות (טַבַּקַת אַלדַרַאג) ומקבל פני האורחים בברכת ״ברוכים הבאים״; האורח מוסר לידו את מטענו והלה מריק את הצרור לתוך ״תָורָה״ [27] גדולה; לצד המקבל בחדר המדרגות יושבים שנים או שלשה שמשים וממיינים את הגעלה כל פרי ופרי למינהו, מפלחים את הרמונים, כל אחת לארבע; את הלימון המתוק, כל אחת לארבעה; את האתרוגים, לפלחים שכל פלח בעובי אצבע;

23 שמעתי מזקני ז״ל רחיצה זו היא שריד של מנהג עתיק יומין מזמן שהיתה יולדת זכר טובלת בשב״עי היו עדיין בועלים על דם־טוהר כדין־תורה; ואעפ״י שכבר בטל הדבר נשתיירו עקבות המנהג העתיק.

24 דורשים את הפסוק בעצם היום הזה נימול אברהם, בעיצומו של יום, כלומר בזמן שהשמש בכל כוחה וזוהמה, שהוא חצי היום.

25 צרור והוא חתיכת בד צבעוני מרובע, כשבעים על שבעים ס״מ.

26 געלה של סעודת מילה מורכבת מן הדברים דלהלן: קלא או עתר, ואחד משני אלו הכרחי לעולם בכל מסיבה; בכל תקופה ותקופה מוסיפים מפירות העונה; ואלו הן הפירות שנוהגים להגיש מהן בעונתן: תפוחי־עץ, לימון־מתוק, ענברוד (אגסים קטנים), אגוזים, שקדים ירוקים בלתי קלופים, רימונים, גזר, מלפפונים, קרוסטמלין (משמש, ברקוק) אתרוגים. ויש פירות שאין דרך להגישן בכלל הגעלה בבתי־משתאות, אבל עולים על שולחן הגעלה כשאדם מיסב הוא ומשפחתו בביתו. ואלו הם: ענבים, תאנים, תותים, תמרים, שזיפים, מוז (בננות) ועוד.

27 ״תורה״; רבים ״תויר״, והיא כעין גגית גדולה קלועה מנצרים וגומא ומקושטת בצבעים נאים.

המקבל מחזיר מיד לאורח את ה"מצר" לאחר שהורק. ואלו הערק וה"מזה" אין האורח מוסר אלא לוקחם עמו בכיסו ועולה להצר שבקומה שניה, חולץ נעליו [28] בפתח אולם האורחים (אַלסַכַאן אַלכַּבִיר) נכנס ופושט את טליתו ומניחו בחלון הסמוך למקום ישיבתו ויושב. כל אחד מן המסובים מכיר את מקומו הראוי לו; חוץ מן המוהל, שאינו יושב עדיין במקומו הראוי לו, אלא יושב ליד פתח האולם, משתי סיבות: האחת כי שם האור רב ויוכל לעשות מלאכתו לאור השמש הבהירה, והשניה כדי שגם השמשים והנשים וכל הנמצאים בחצר יוכלו לשמוע את ברכות המילה ולזכות לענות אמן. יושבים זה ליד זה על־יד הקירות, סביב לחדר. באמצע החדר שוטחים "נַטַע" והיא יריעה גדולה של עור, מחוברת משלושה או ארבעה שלחי־עור של שוורים; כל בעל־בית יש לו "נטע" לפי גודל חדרו; פורשים את ה"נטע" על־גבי מרבדי הצמר, המוצעים על כל ריצפת החדר, כדי שלא יתלכלכו בקליפי הפירות וגרעיניהם; כל אחד מהאורחים מושיב את בנו או בניו או אחיו הצעירים לפניו; וכיון שבאמצע החדר פרוש "נטע", שאי־אפשר לשבת עליו מחמת נוקשתו, מביאים לכל אחד מיושבי אמצע החדר "סַפְרָה" והיא שלח־עור של אילים, כבשים או עזים, כמצע לשבת עליו; בכל בית יש הרבה כאלה, ועניים שואלים מן השכנים; וכולם יושבים על המצעות כשרגליהם מקופלות תחתיהם, "מְדַרְבָּצִין".

האולם מתמלא אורחים תוך חצי שעה, ואם סבורים שכבר באו כל האורחים — לובש אבי הבן את בגדיו החמודות ומתעטף בטליתו, נכנס לאולם האורחים, מרים את כסא אליהו מן האיצטבה, שהוא מונח עליה, ואומר בקול־רם: "זה הכסא לאליהו"; הקהל עונה: "זה הכסא של אליהו זכור לטוב". מניח הכסא באמצע האולם [29] והולך ועומד בפתח חדר הנשים שם נמצאת היולדת כדי להביא משם את התינוק הנימול. אותה שעה מכניסים השמשים צלחת מלאה "כְרַצַ'ה" והוא עפר חום [30] שלתוכו נותנים את הערלה (כדאיתא בפרקי ר' אליעזר פכ"ט); מעל לעפר — צלחת קטנה ובה "נַשַׁאִיש" — אספלניות — והן חתיכות צמר־גפן טבולות בשמן־חרדל ("צַלִיט תרתר").

כן מביאים אגרטל (מַשְׁנַב) ובו כמה ענפי "חַרְמַל" והוא עשב הגדל במדבריות תימן ואין לו ריח נעים אך מנהג קדמונים הוא להגישו באגרטל ביום המילה; ושמעתי מזקנים כי לפני שנים רבות, רבות מאד, שאין ידוע להם באיזו תקופה היה הדבר, גזרו השלטונות על היהודים שלא ימולו בניהם *, והיו מלים בחשאי, ותולים ענפי "חרמל" בחורי הבית, מבחוץ, כדי לרמוז לעוברים ושבים כי "חור מַל"; כלומר, בראותך עשב זה בחורים דע שיש כאן מילה והנך מתבקש להיכנס ולהשתתף במצוה.

אחת הנשים מלבישה לילד את בגדיו, מקשטת אותו לפי כללי המסורת לרבות סגולות לשמירה מעין הרע ומן המזיקין; ואלו הן הסגולות: שמים על ראשו כמה ענפי פיגם —

28 בפתח אולם האורחים נערמת ערימה גדולה של עשרות נעליים ועיין "קובץ־על־יד" "מקיצי נרדמים", תשי"א, "כתב הגנה מתימן" עמ' נ.

29 יש שהיו מביאים בקבוק מים פתוח ומניחים אותו תחת "כסא אליהו", עד גמר הברכות שלאחר המילה ואז מוציאים אותו ונותנים ממנו לנשים עקרות לשתייה כסגולה להריון.

30 כשחל יום מילה בשבת יש שהיו מקפידים להביא דוקא חול גס, במקום "כרצ'ה", משום חשש גיבול בשבת, והרוב לא הקפידו לפי שנתינת מים על עפר אינה עדיין גיבולו ועיין שבת יח, א.

• יתכן בזמן שלטון החמירים עובדי האלילים, אבל לא יתכן בזמן שלטון המוסלמים כי המילה מצוה חשובה מאד וקדושה גם אצלם.

הלידה וחגיגותיה

(שדאב) קטנים; "וַדע" ו"דַמְע דַאוּד" [31] מתורים על פניו כמה קוי "צָבָר"; מלבישים לו על צוארו "כְ'רַאסָה" והוא כעין כרית משולשת קטנה, שממלאים אותה בשבעת גרגרי כמון, גרגר מלח זכר [32], צנצנת קטנה כספית, שבעה עלי "ריחאן" [33], שבעה עלי פיגם, שבעה גרגרי זרע חרמל, שבעה גרגרי קצח ושבעה גרגרי כסבר; לאחר שהלבישוהו, כוחלים בפוך שתי עיניו, נותנים ארבע כריות קטנות בתוך ג'מַא והוא מגש רחב קלוע מן הגומא והנצרים (כנראה זכר לתיבת גומא של משה) ומצוייר בכל מיני ציורים אמנותיים; את הכרים שמים לארבע רוחות המגש ועליהם מניחים את הילד ומכסים אותו במטפחת משי נאה;

המלבישה מוסרת את הילד לסבתו, ואֵם האב קודמת לאֵם האם; אם אין סבתא — מוסרתו לזקנה שבבית; בשעת מסירה לוחשת לה: "גִצַל מִן קִסמַכֻם לַא מִן קִסֶם אַלבַלַא" (תרגומו: יהי רצון שיהא זה חלקכם ולא חלק מן הכליון): הסבתא מוליכתו עד פתח חדר הנשים, מוסרתו לאביו העומד בפתח ולוחשת לו את ברכתה בנוסח הנ"ל; אבי הבן מקבל את הילד, פורש עליו כנף טליתו וצועד לאטו; בהגיעו לחדר האורחים עומדים כל המסובים על רגליהם ופוצחים ברנה:

"והללויה ברוך אשר כבודו מלא עולם, מכל עין נעלם, ברא מלאך וגלגל ואופן ובאדם השלם, ויברכם לאמר פרו ורבו ורדו בעולם, יודוך עמים אלקים יודוך עמים כולם, והללויה";

האב מוסר את הילד למוהל, היושב על הארץ כשרגליו מקופלות תחתיו, בעוד שהסנדק [34] יושב לפני המוהל על גבי כר־עבה; המוהל מרים את הילד בידו, מסדר את הכרים זה־על־יד־זה לאורך, מניח עליהם את הילד בתוך המגש; את המגש עצמו הוא מניח על ברכי הסנדק כשראשו של הילד כלפי חזה הסנדק ורגליו כלפי המוהל; מלמדו כיצד להחזיק את רגלי הילד פסוקות; הסנדק מחזיק רגלי הילד, כשקרסוליו כפופים וצמודים על ירכותיו, כדי שיהא נוח למוהל לעשות את מלאכתו. מכבדים אחד מן הרבנים הנמצאים במקום שישב על־יד המוהל כדי להחזיק הצלחת שבה ה"נשאיש" ו"הכרצ'ה" ותפקיד זה נחשב לכבוד גדול.

המילה וברכותיה

אחרי שהכל מסודר מחזיק המוהל את הערלה בשמאלו והסכין בימינו ואומר בקול־רם: "בָּרְכוּ יַא אַסיַאדִי" (רבותי ברכו); הקהל עונה: "ברך" והוא מברך וחותך: נותן את הערלה לתוך העפר, פורע ומוצץ בפה; כל פעם שהוא מוצץ לוגם בפיו ערק [35] נקי ומוצץ ופולט לתוך החול, שבו הונחה הערלה, ושוב לוגם ומוצץ ופולט שלש פעמים; מפזר על המילה אבקה [36] ונותן עליה "נשישה", לפי שאין חובשין את המילה בתימן. כשהמוהל מתחיל

31 שני שמות אלו הם גרתיקים של מיני חלזונות אלא ש"דמע דאוד" מאורכים ודקים יותר.

32 בין המלח ההררי נמצאים לעתים גרגרים מוצקים לבנים מאד וחלקים ונקראים משום מה "מלח ד'כר" מלח זכר.

33 קדמוני חכמי תימן פירשו כי ה"ריחאן" הוא "חמס" הנזכר במשנה מסכת עוקצין פ"ג, ה.

34 אין המוהל ולא הסנדק מתעטפים בטלית, ומתעטף רק אבי הבן.

35 שמעתי מסבי שנהגו ללגום ערק ולמצוץ כשהפה מלא ערק כדי שאם יש למוהל איזו מחלה דלקתית בפיו העלולה לפגוע בתינוק הרי הערק החריף משתק את פעילותה.

36 כל מוהל מכין לעצמו כפי שקיבל מרבו המוהל; וקבלת המומחים לקחת שלש חמישיות רקב־עץ (רצוי של מישמש) חמישית כתול וחמישית "דמכ'ויך" והוא מין עשב שסגולתו לעצור דם ולשחוק היטב את הכל יחד.

בפריעה מברך אבי הבן: "בא"י אמ"ה אשר קב"ו להבניסו בבריתו של אברהם אבינו" (כרמב"ם פ"ג מילה, וכר"ת, ועיין כ"מ שם); הקהל עונה: "אמן, כשם שהכנסתו לברית כך תכניסהו לתורה ולמצוות ולחופה ולמעשים טובים". אבי הבן קורא שם לילד ואומר: "בוא בברית פלוני", הקהל חוזר אחריו: "בוא בברית פלוני". וממשיכים כל הקהל יחד "שיר למעלות אשא עיני אל ההרים מאין יבא עזרי" וכו' עד סוף המזמור (תהלים קכא); שוב מכסים את הילד באותה מטפחת משי נאה, הסנדק מרים את התינוק ומוסרו לידי אביו, ואז מתחיל וכל הקהל ממשיכים עמו יחד:

"והללויה הילד הנימול הזה יברכהו אל רם, ויתברך כברכת משה בן עמרם, וכברכת מי שנגלה עליו בפדן־ארם, והללויה".

האב פורש שוב כנפי טליתו על הנימול ומוציאו לחדר הנשים, ושם מיטפלות בו הנשים הבקיאות להחליף את ה"נשאיש" מדי פעם בפעם. מוציאים את הצלחת, שבה הערלה והדם, ושולחים אותם בידי שליח לקברם. אחר שהוציאו את הנימול יושבים כל הקהל איש על מקומו; אחד השמשים מביא "מג'סל" [37] כדי שהמוהל ירחץ ידיו ופיו אחר המילה והמציצה; אך יציקת המים על ידיו של המוהל היא זכותו הבלעדית של הסנדק, שלא יוותר עליה בשום אופן; בעל הבית מביא כוס של יין ומוסרו לידי המוהל, כן מביאים "מַרַשׁ אַלְמַאוַרְד [38] מזלף — ובו מי ורדים, שממנו מזלפים על קהל האורחים; המוהל פותח: "בְּרְכוּ יַא אַסְיַאדִי"; הקהל עונה "ברך". המוהל מברך בנעימה מיוחדת ליום הברית: "בורא פרי הגפן" ופושט ידו לקבל מעט מי ורדים; זה שבידו "אַלְרַשׁ" מזלף מעט על ידיו ועל פניו והוא מברך "בורא עצי בשמים"; המזלף ממשיך לזלף על כל הצבור בזה אחר זה, ואם האולם גדול והאורחים מרובים — מביאים שנים או שלשה מזלפים כדי לזלף על כל הקהל. המוהל ממשיך:

בא"י אמ"ה, אשר קידש ידיד מבטן וחוק בשארו שם, וצאצאיו חתם באות ברית קודש על כן בשכר זאת אל חי, חלקנו, צורנו, צַוֵּה בצוואת קדושים להציל ידידות שארנו משחת [39], בא"י כורת הברית". הקהל עונה: "אמן".

שוב ממשיך המוהל לברך את הילד והיולדת בנוסח זה:

"תשתלח אסותא, דחיי ודרחמי, מן קדם מימרא דשמיא, למפרק, לשיזבא ולאסאה ולאחאה לינוקא הדין, דאמהיל לקבלן, דאתקרי שמיה בישראל פלוני, ולאמיה דהיא צריכה אסו יסי יתהון מארי שמיא, ויתסון כמא דאתסיאו מי־מרה על ידי משה וכמיא דיריחו על ידי אלישע; ותהי קצא לעקתהון, ותקרב ותיתי אסותהון, אסו שלמא, קריבא, בעגלא ובזמן קריב ואימרו אמן". אמן.

ועוד מוסיף המוהל:

37 "מגסל" — כלי לרחיצת ידיים והוא בן שני חלקים: א) "אבריק" והוא קיתון עשוי מנחושת צהובה, מבריקה, או נחושת אדומה ומלובנת בבדיל, שממנו רוחצים, ב) "טאסה" — עריכה ממין הקיתון שלתוכה רוחצים.

38 כלי של כסף או נחושת, חרוט בכל מיני ציורים, צווארו ארוך ופיו צר מאד; ממלאים אותו מי ורדים ומזלפין ממנו על הקהל; דרך מילויו היא שמוצצים מתוכו את כל האויר ומשחררים אותו לתוך כוס מי ורדים וזה נשאב לתוכו בלחץ האויר.

39 העתקתי כל הברכה בגלל השינוי שבה, שאין אומרים לפני החתימה "למען בריתו אשר שם בבשרינו" ולא חיישי לנהרדעי דבעו סמוך לחתימה מעין החתימה והרבה ברכות ישנן כך.

אלד׳ינו ואלד׳י אבותינו קיים את הילד הזה לאביו ולאמו ויקרא שמו בישראל פלוני בן פלוני; ישמח האיש ביוצאי חלציו ותגל האשה בפרי בטנה, כאמור ישמח אביך ואמך ותגל יולדתך; ונאמר ואעבור עליך ואראך מתבוססת בדמיך ואומר לך בדמיך חיי ואומר לך בדמיך חיי; ונאמר זכר לעולם בריתו דבר צוה לאלף דור, אשר כרת את אברהם ושבועתו ליצחק ויעמידה ליעקב לחוק לישראל ברית עולם, הודו לה׳ כי טוב לעולם חסדו; פלוני הקטן אלקים יגדלהו״;

הקהל עונה: פלוני הקטן אלקים יגדלהו.

המוהל ממשיך: ״כשם שנכנס לברית כך ייכנס לתורה ולמצוות ולחופה ולמעשים טובים וכן יהי רצון ואימרו אמן״.

הקהל עונה אמן.

המוהל יוצק מעט יין מן הכוס לתוך כוסית ומשגרה ליולדת ביד אחד הילדים הקטנים; מן השאר הוא שותה כלשהו ומוסרו לזה שעל ידו שישתה ממנו מעט וימסרנו לסמוך לו עד שייגמר. כשיש סבתות בבית, אמו של אבי הבן או אמה של היולדת, או שתיהן נהגו בזמן האחרון לשגר לכל אחת כוסית מן הכוס של ברכה.

לסיום אומרים ״ר׳ חנניה בן עקשיה אומר רצה הקב״ה לזכות את ישראל לפיכך הרבה להם תורה ומצוות שנאמר ה׳ חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר״. וקדיש דעתיד. עכשיו יושב גם המוהל במקומו המיועד לו לשבת בו.

תוך כדי סיום הברכות הללו מביאים השמשים במגשים גדולים (״אַפּתַאר״ יחיד ״פְּתַר״) את הגעלה ממה שהביאו האורחים וממה שהוסיף בעל הבית משלו, כשהיא ממויינת כל מין ומין לבדו כנז״ל; כל שנים או שלשה אורחים הסמוכים זה לזה פורשים ״מצר״ של אחד מהם לפניהם ולפני ילדיהם היושבים באמצע למולם; אחד השמשים הבקי בחילוק הגעלה, נותן לפני המסובים כלשהו מכל דבר, הכל לפי מספר הסובבים את המצר ולפי רוב הגעלה, העומדת לרשותו לחלוקה, בממוצע מקבל כל אחד מלוא חפניים ״קלא״, או ״עתר״, חמש אגוזים, ארבעת רבעי רמון, שלשה גזר בגודל בינוני, ארבעה תפוחי־עץ, שמונה קרוצטמלים (מישמש), שלשה ענברוד (אגסים), שני פלחי אתרוג [40], שני לימון מתוק, וכו׳ וכו׳. כל פרי בתקופתו ועונתו. ראש המסיבה מברך בקול־רם ״בורא פרי העץ״ וכולם עונים אחריו ״אמן״ בקול־רם; מכאן ואילך כל אחד ואחד מן המסובים נוטל ממה שיש לפניו ומברך לעצמו בקול־רם וכולם עונים אחריו אמן בקול־רם, הכל בערבוביה, זה מברך ״עץ״ וזה ״אדמה״ זה ״שהכל״ וזה ״בורא פרי הגפן״ וכל מי ששמע אחת מן הברכות עונה אמן. היו מקפידים לברך ״עץ״ תחלה ואחריו ״אדמה״ ורק אחר כך ״שהכל״, כידוע בדברי הפוסקים; ואין אחד מברך לכולם, בניגוד לדעת הרמב״ם, שסובר בכגון זה אחד מברך וכולם שומעים ועונים אמן, ויוצאים ידי חובתם; אעפ״י שבדרך כלל נהגו יהודי תימן כהרמב״ם, נשארו קצת מנהגים מוחזקים בידיהם מימי קדם שלא שינו אותם [41]. אוכלים

40 בסעודות מצוה הנערכות בימות החול אין מגישים אתרוג והוא מוגש רק בשבתות.

41 עיין רמב״ם פ״א ברכות הל׳ י״ב וראב״ד, וראה מאמרי ב״סיני״ כרך מ״ג עמ׳ רנה—רס״ב. ובמבואי לרי״ם חולין (ירושלם תש״כ).

בשקט מוחלט. בדרך כלל נהגו יהודי־תימן את מסיבותיהם בנימוס רב ובדרך־ארץ. היה תענוג ממש להימצא במסיבות נכבדות כאלה;

כל אחד בקבוקו וכוסיתו לפניו ולפעמים גם צלחת של צלי או סלט. מכבדים זה את זה בכוס־יין או בכוסית ערק ונתח בשר; בחורף היו רגילים לשתות יין, שאחרי עונת הענבים עדיין מרובה היין בחביותיהם. אבל בקיץ כשהיין מתמעט מן החביות משתמשים בערק, שעושים מן הצימוקים, המצויים שם בשפע רב ובזול; רוב בני אדם עושים לעצמם בביתם את היין ואת הערק; כשהמשתה הוא בעונת היין נשמעות באולם ברכות "הטוב והמיטיב", כיון שכל אחד מכבד את חברו בכוס יין משלו, וזה מחזיר לו מיינו, ונמצא שכל אחד ואחד מברך חמש שש פעמים הטוב והמיטיב.

על כל לגימת יין או ערק, כשאדם לוגם, אומר בקול־רם: "תזכו לחיים טובים" או "השם יחיה אתכם לחיים טובים"; והקהל עונה: "תזכה לחיים טובים"; וזהי מידת כל אדם, אך הרבנים מוסיפים עוד ברכה קצרה, כל אחד מהם לפי טעמו, כגון: המב"ה יפתח לכם שערי פרנסה וכלכלה"; או "המב"ה יגאל שכינת עוזנו"; זקני ז"ל היה נוהג לומר: "המב"ה יאיר עיניכם במאור תורתו" והקהל עונה "אמן". השותה בליל שבת אומר: "שבת שלום" ועונים אחריו: "עליך ועל כל ישראל": בשחרית ומנחת שבת אומר השותה: "שבת טוב ומבורך" ועונים: "עליך ועל כל ישראל".

כעבור זמן מה של ברכות ושל אכילה ושתיה בשקט, מושלך הס באולם. מפסיקים האכילה והשתיה והמארי (הרב)[42] נוטל את ה"דיואן" (ספר השירים) ופותח בשיר, בנעימה מיוחדת ליום המילה. להלן ה„נשיד" שרגילים לאמרו ביום המילה:

יוֹשֵׁב בְּכִסֵּא הוֹד בְּרוּם מֶמְשֶׁלֶת / בָּאתִי לְפָנֶיךָ כְּדַל עַל דֶּלֶת.
שִׁמְעָה תְּפִלָּתִי וְשַׁוְעִי הַאֲזֵן / שַׁעַר עֲתִירָה אַל תְּהִי נִנְעֶלֶת.
רַחֵם יְחִידָתִי אֲשֶׁר הִיא נֶגְדְּךָ / יוֹם יוֹם בְּשִׁיר הוֹגָה וּמִתְפַּלֶּלֶת.
אֶל הוֹד דְּבִירְךָ נִכְסְפָה גַּם כָּלְתָה / נַפְשִׁי לְךָ תַּעֲרֹג כְּמוֹ אַיֶּלֶת.
בָּאתִי לְקַדֶּמְךָ בְּבֵית מִקְדָּשׁ מְעַט / לְשַׁפֵּךְ תְּחִנָּה לְךָ בְּשִׁיר נִכְלֶלֶת.
רִיבָה יְרִיבַי גַּם לְחַם אֶת לוֹחֲמַי / שָׂמוּ צְבִי חִשְׁקִי לְצִיץ נוֹבֶלֶת.
מַהֵר מְצוֹא חֹפֶשׁ לְצִדָּה סוֹעֲרָה / רַגְלָהּ בְּכַבְלֵי הַשְּׁבִי נִכְבָּלֶת.
שׁוּבָה פְּקֹד גֶּפֶן אֲשֶׁר נָטְעָה יְמִין / עֲזֹךְ אֲשֶׁר הִיא מִזְּמַן נִגְעֶלֶת.
הוֹאֵל וְשִׁבְרָהּ תַּחֲבֹשׁ הָאֵל אֲשֶׁר / יוֹשֵׁב בְּכִסֵּא הוֹד בְּרוּם מֶמְשֶׁלֶת.

כאמור פותח הרב. אך לאחר מכן מזמין את אחד הרבנים, או אחד מנכבדי הקהל, לענות לו בשירה, הללו אומרים עד מחצית הפזמון[43] והללו ממשיכים את המחצית השניה. באמצע

42 משוררי מסיבות אלה הם רבנים גם כשאין להם קול ערב, לפי שהנעימות של שירי־שבת וכן של סעודת נישואין ומילה, נעימות רציניות הן ואינן צריכות מומחיות יתירה. אבל בסעודת אירוסים ובשבעת ימי המשתה, שנעימות שיריהן עליזות, ומרובים בהן הסילסולים והאתנחתות, נושאים קולם בשיר המשוררים המומחים. יש להעיר, שבתימן נקרא הזמר משורר, ואלו מחבר השירים פייטן וגם משורר.

43 כך היה סדר השירה העתיקה, ועיין מכילתא "בשלח", כיצד אמרו ישראל שירת הים, וכו בהלל: זה אומר "ברוך הבא" וזה עונה "בשם ה'", זה אומר "אודך" וזה עונה "אודך"; עיין שם.

השיר מפסיקים קימעה והרב מרים כוסו לשתות ואומר: "תזכו לחיים טובים"; בזה ניתנה רשות לקהל לחזור לאכילה ושתיה; ממשיכים בכך כמה רגעים ושוב מפסיקים; הרב מוסר את רשות השירה לשניים אחרים והללו גומרים את השיר ומשיירים בו פזמון אחד, כדי שיגמרו אותו אלה שהחלו; בגמר השיר אומר הרב "אנא ה׳ הושיעה נא" והקהל עונה ביחד: "אנא ה׳ הצליחה נא". שוב מרים הרב כוסו ומברך לקהל ושותה וכל הקהל חוזרים לאכילה ושתיה. ושוב כעבור זמן מועט פותח הרב "אנא ה׳ הצליחה נא" ומתחיל "שירה".

להלן השירה שהיו אומרים בבית המילה (ויש עוד פיוט דומה לזה):

שָׁמַעְתִּי מִפַּאֲתֵי תֵּימָן / קוֹל יָדִיד, קַיֵּם בְּרִית נֶאֱמָן.
לִשְׁכֵנָיו שִׂמַּח בְּרֹב גִּילָה / הִזְמִינָם לִרְאוֹת בְּרִית מִילָה,
רְפָא צוּרִי בֵּן זֶה וְהַצִּילָה / אַתָּה אֵל מֶלֶךְ וְגַם רַחְמָן.
מִילָתוֹ רֵאשִׁית לְכָל מִצְוָה / יִתְרַפָּא יִזְכֶּה לְרֹב שַׁלְוָה,
בְּסוֹד הֶגְיוֹן תּוֹרָה וְגַם חֶדְוָה / וּמְזוֹנוֹ יָפֶה וְגַם מִשְׁמָן.
שָׁלוֹם לְךָ נִמּוֹל כְּמוֹ נָהָר / וְאָבִיךָ יִזְכֶּה אֲשֶׁר נִזְהָר,
בַּמִּילָה מִיּוֹם צָלוֹת בָּהָר / יוֹם קִבֵּל מִצְווֹת וְקִיּוּמָן.
בְּרִית מִילָה תַּחֲלִישׁ לְיֵצֶר רָע / וּקְלִפָּה שֵׁנִית אֲשֶׁר יִפְרָע,
הִיא זֻהֲמַת נָחָשׁ אֲשֶׁר נִגְרָע / וְהַמִּילָה לַדָּת תְּהֵא סִימָן.
זְכוּת מִילָה תָּגֵן צְלֵי יָדִיד / מִשָּׂטָן רָשָׁע שֶׁהוּא מַמְרִיד,
וְהוּא נִרְגָּן אַלּוּף וְדוֹד מַפְרִיד / הַמַּסְעָה גוּפוֹת וּמַזְהִימָן.
יוֹם הִסְעָה חַוָּה בְּעֵץ דַּעַת / אֲשֶׁר יַיִן הִשְׁקָה לְקֻבַּעַת,
גָּרַם לָהּ מִיתָה בְּיוֹם סַעַת / וְגַם אָדָם נִכְלָם וְשָׁם נִטְמָן.
מִיּוֹם בָּא אֵיתָן בְּהָאֱמָנָה / נִצְטַוָּה לָמוֹל לִשְׁמוֹנָה,
וְכֵן נָהֲגוּ זֶרַע מִי מָנָה / סוֹד מִילָה נִתְקַיְּמָה בְּשָׁמָן.
שֶׁפַע טוֹב יוֹסִיף לָזֶה שָׁמַל / וּבְחַיִּים טוֹבִים יְהֵא נִגְמָל,
נִתָּן לוֹ מִיּוֹצְרוֹ מַחְמָל / וּבְחָרוֹ מִיּוֹם אֲשֶׁר זֻמָּן.
תִּוָּדַבֵּק נַפְשׁוֹ וְגַם שִׂכְלוֹ / וְאֵלִיָּה יָבוֹא וְיָעִיד לוֹ,
בְּגַן עֵדֶן חֶלְקוֹ וְגַם חֶבְלוֹ / וּמְהוּלִים הַחֵן יַקְדִּימָן.
אַהֲבַת יִשְׂרָאֵל מְאֹד רָמָה / בַּמִּצְווֹת תִּזְרַח בְּהַקְדָּמָה,
לָהֶם דָּת נִגְלָה וְנֶעְלָמָה / זְכוּת אָבוֹת תּוֹסִיף לְהַצְּמִיחָן.

וכדרך שנוהגים להפסיק באמצע ה"נשיד" כך מפסיקים גם בשירה. גמרו את השירה אומר הרב: "וכולכם ברוכים"; הקהל עונה: "ברוך שמע קולך", ופותח ב"הלל" ראשון כנגד הילד [44] וכל הקהל ממשיכים יחד עמו בקול־רם:

44 עיין כתובות ח׳ ב׳ שנהגו לומר כנגד וכנגד, ומנהג עתיק הוא. ויש נוהגים לפתוח ב"הלל" כנגד הקב"ה "והללויה נהלל ליחיד המיוחד, שהוא אחד ושמו אחד ומצילנו מכל מפחד, שמע ישראל ה׳ אלקינו ה׳ אחד והללויה".

״והללויה הילד הנימול הזה יברכהו אל עונה, ויתברך כברכת כלב בן יפונה, וכברכת מי שנגלה עליו בסנה, והללויה״;

אחר־כך פותח ב״הלל״ שני כנגד בעל הבית:

״והללויה בעל־הבית הזה יברכהו אל, ויתברך כברכת משה ושמואל, וכברכת מי שנגלה עליו בבית אל, והללויה״.

ועוד הלל שלישי כנגד כל ישראל:

והללויה וישרוק להושיענו מלך עליון, וישובב לעירו עם עני ואביון, ובאו ורננו במרום ציון, והללויה״.

עתה מגיע תורו של בעל הבית לברך את אורחיו, נכנס ויושב בפתח האולם ואומר לבדו בניגון:

״והללויה רבותי המסובים האלו תתברכו ברכה צפונה, ותגדל מעלתכם כמעלת חנה ואלקנה, וכמעלת רועים שבעה ונסיכים שמונה, והללויה״.

לאחר מכן פותח הוא, או אחד מן המסובים, וכל הקהל אומרים יחד עמו:

הנה מה טוב ומה נעים, שבת אחים ורעים, נושאים ונותנים בשבח אלד׳ים ותורה משמיעים, חן וכבוד ינחילנו אלד׳ים ונהיה חכמים נבונים וידועים, הבן יקיר לי אפרים אם ילד שעשועים והללויה״.

עד שהגברים מסיימים מסיבת הגעלה — הנשים נוהרות לבית המשתה ומביאות מביתן את הסעודה שהכינו. סעודה זו שהאשה מביאה כוללת: קדירה מלאה מרק ובשר (יחד) ומעליה קערית קטנה ״חילבה״; מעל לקדירה ולקערית — מניחה ״ג׳טא״ — מגש — נאה ובו כמה ככרות לחם לבן ״בְּאלמַכ׳בֻּזֶה״[45], מכסה את הכל במטפחת נאה ומוליכה לבית המשתה. בימי חול מריקים את כל המרק והבשר, שהביאו האורחים, לתוך כלי גדול, ומן התערובת מגישים לאורחים; כך נוהגים גם ב״חלבה״.

כשמסיימים את הגעלה, השירים וה״הללות״, שואל הרב: ״קַד גַ֫ין אַלַאג׳דְיֶה?״ (כבר הגיעו הסעודות?) אם כן הריהו מבקש: ״כַבֵּדו״: מיד נכנסים השמשים, כשבידיהם כלים ריקים, מנערים שאריות הגעלה, שנותרו במטפחות הפרושות לפני כל אחד ואחד, אל תוך הכלים הריקים שהביאו בידם ומוסרים את המטפחת — ״מצר״ — לבעליה לשם שימורה. מקצת מילדי האורחים היו מתנדבים לסייע לשמשים בליקוט הקליפין והגרעינים וכן באיסוף הפירות שנפלו, בין שכבר נמאסו ובין שעדיין[46] לא נמאסו. עורמים את הכל, שתים או שלש ערימות באמצע האולם, הכל לפי גודלו, מביאים כלים ריקים ואוספים לתוכם את כל ״אַלכִיבּוּד״ ומוציאים החוצה. אותם שיירים מובאים לחדר המדרגות ושם מחלקים מהם לעניים המחזרים על הפתחים ולפעמים גם שולחים לעניים צנועים;

בינתיים קופצים שלשה ארבעה נערים לחצר ״ילקפו אַלמַגַ׳אסַל״[47] מעל יד המזחילה, מקום שעומדים כמה ״מגאסל״ (יחיד ״מַג׳סַל״); ור׳ לעיל הערה 34.

45 ר׳ הפרק ״מאכלים ומטעמים״.

46 גם בשבת אוספין את הפסולת כמעשהו בחול וסומכים על פירות המעורבים בהם שעדיין ראויים הם לאכילה, ומטלטלים אלה אגב אלה.

47 כל ילד משתדל להקדים לתפוס ״מג׳סל״, כדי שיזכה בברכותיהם של הרבנים והקהל, בשעה שהוא יוצק להם מים לנטילת ידיים, כפי שיפורט להלן והשוה פשט ״אשר יצק מים על־יד אליהו״ (מלכים ב׳, ג׳, 11).

כל אחד מהם נכנס כשבידו האחת קיתון המים ובשניה העריבה וכל הזריז הרי זה משובח; שכן מי מהם שהצליח להיכנס ראשון זוכה "ליצוק מים" על ידי הרב ומקבל ברכותיו; פעמים רצים ומגיעים ביחד שניים או שלשה אל הרב ואז צריך הרב לפשר ביניהם, כדי שלא ייפגע המפסיד. בדרך כלל מעדיף הרב לקבל מים מידי מי שצעיר יותר ולבסוף מברך אותו ואת חבריו יחד. שאר נושאי "אלמג'אסל" מחלקים ביניהם את האולם, זה מתחיל מכאן וזה מתחיל מכאן, וכולם פונים והולכים דרך ימין[48]; אחרי שהרב נוטל ידיו ראשון[49] עוברים להרחיץ ידי כל הקהל, בזה אחר זה, וכל הגומר לנטול מברך את הנער בברכת: "יעבדוך עמים"; הנער עונה: "וישתחוו לך לאומים"; או שהנוטל אומר: "תרום ידך על צריך"; והנער עונה: "וכל אויביך יכרתו"; הרבנים היו מוסיפים ברכות בהזדמנות זו, כל אחד לפי טעמו; זקני ז"ל היה רגיל לומר: "המב"ה יחנך דעת, ויפתח לבך לתלמוד תורתו, ויגדלך לעבודתו וליראתו".

בעוד הנערים מרחיצים לקהל עומדים השמשים בחצר ועורכים השולחנות (יְמַוְּדוּ) רוב בעלי־בתים יש להם שולחנות גדולים המיוחדים ומיועדים לזמן שמחות ומשאילים אותם למי שנצרך להם ואין לו. השולחנות עשויים קרשים פשוטים ורגליהם נמוכות בגובה ארבעים עד ארבעים וחמשה ס"מ; עושים אותם עגולים; קוטר שולחן בינוני כ־140 ס"מ בערך; שולחנות גדולים יותר משיעור זה היו עושים אותם מתקפלים לשניים;

את ככרות הלחם, עורכים השמשים זה על זה כעין מקלעת־טבעות (יְצַפְּרוּ)[50] כלומר כל ככר מכסה שני שלישים של הראשון, וכן הלאה, סביב כל השולחן; נותנים בשלשה או ארבעה מקומות קימצי מלח טחון, הכל לפי גודל השולחן; פורסים מפה גדולה, רקומה ונאה (כְּרקַת אַלְקְמַה) על השולחן הראשון, מכניסים אותו לאולם ומעמידים אותו בראש האולם מקום שיושבים הרב והנכבדים; המסובים שבאותה פינה קרבים אל השולחן במעגל, השמשים נוטלים המפה מעל השולחן ויוצאים לפרוס אותה על השולחן השני ולהכניס אותו, וכן הלאה, עד שמספקים את כל המסובים שבאולם; האורחים יושבים סביב השולחנות וממתינים בשקט מוחלט; השמשים באים ומגיחים, על כל שולחן, חמש או שש קעריות של חרס (זֻבָארי) מלאות "חילבה";

עכשיו נכנס בעל הבית ו"נותן רשות" לאחד הרבנים או הזקנים לברך ברכת "המוציא" במקומו, כיון שעל־פי ההלכה "בעל הבית בוצע"; המורשה נוטל ככר מן הערוכים לפניו, מגביהו, מחזיקו בשתי ידיו ואומר: "ברכו יא אסיאדי"; הקהל עונה: "ברך"; מברך ברכת המוציא לכולם והקהל עונה "אמן"; בוצע כזית וטובלה במלח[51] ואוכלה; לאחר מכן פורס פרוסות קטנות מן הככר שבידו ומפזרן סביב השולחן לפני כל אחד ואחד מן המסובים

48 ידועה היא המחלוקת בענין "דרך־ימין" ובאה באריכות בחוברת "ימין ה' ". בתימן אומרים שדרך־ימין היא כדרך שמסבבים הריחים ולפיכך אם הנער טועה ועובר דרך־שמאל אומרים לו: "אטחן" או "כיף יטחנו".

49 רבים נוהגים לברך "על נטילת ידים" אחר הנטילה וקודם הניגוב, כדעת התוספות. ויש נוהגים לברך אחר נטילה וניגוב, כשטת המאירי בפסחים והרס"ג ועוד. ויש נוהגים לברך קודם הנטילה כהרמב"ם; ושינויי מנהגים אלו גרמו לא מעט ריב ודברים חריפים בין אדם לחברו, עד שנהפך הדבר לריב כיתות.

50 ר' בבא בתרא פ"ז, ב' "שולחן תלמידי חכמים שליש גדיל".

51 ואין מטבלים בליפתן, והוא כדעת התוספות פסחים קטו א' ד"ה "אתי", והשתא פרוסת הברכה מצוה וליפתן לאו מצוה ומבטל לה למצוה, ואין כן דעת המאירי שם סד"ה ולענין.

לאותו שולחן; הללו מתחילים לאכול מאותן הפרוסות ("לגע אַלבַּרָכָּה") שנתן המברך לפניהם, וממשיכים סעודתם משאר הלחם המונח לפניהם. שאר שולחנות שבאולם, לאחר ששומעים את הברכה מפי המברך ועונים אמן — כל אחד מושך מן המונח לפניו ואוכל[52].

מיד לאחר ברכה ראשונה מביאים השמשים ומניחים באמצע כל שולחן, קערה אחת גדולה מלאה מרק ובשר משל בעל הבית[53] אח"כ מביאים ומניחים סביב לה כַּמה קערות של מרק ובשר משל המסובים;

בעת האכילה פורס כל אחד פרוסה קטנה של לחם, שכשתתקפל בערך כזית, וגנאי הדבר לקחת פרוסה גדולה; את הלחם פורס ביד אחת, היא יד ימין, ואינו מסתייע בשמאל בשעת האכילה; וכיון שהלחם הוא בדרך כלל דק ורקיק צריך אדם לקפל פרוסה שפרס, וגם זאת הוא עושה בידו הימנית בלבד, בין שלש אצבעותיו; כן מחזיק בשלש אצבעותיו את קצה הפרוסה וטובלה במרק (יִסכַּע) בקערה הקרובה אליו ביותר, לפי שאין מייחדים לכל אחד קערה בפני עצמו. אין זה נאה שאדם יושיט ידו אל קערה המרוחקת ממנו, אך רשאי הוא לטבל בקערה הגדולה, שבאמצע, אפילו שהיא מרוחקת ממנו. אחר שמטבל פרוסה שבידו במרק, חוזר וטובל מקצתה ב"חילבה" ומוליכה אל פיו כשהיא זקופה כלפי מעלה שלא תטפטף על השולחן או על לבושו. כשמטבל במרק או ב"חילבה" מחזיק בקצה הפרוסה כדי שלא יגעו אצבעותיו במרק או ב"חילבה", שגם אחרים מטבלים בהם, שמא ילקק אצבעותיו ויחזור ויגע בהם באוכל שבקערה[54]. כל אדם מחזיק ביד שמאלו, או מניח על ברכיו, מגבת כדי שאם במקרה נגעו קצות אצבעותיו במרק ממהר לנגבן. מגונה הדבר מאד, ולרעבתן ייחשב, אדם המושיט ידו לקערה כדי לקחת מתוכה בשר, או שאר דברים, לפני שהגיעה הסעודה לקצה; במשך כל זמן הסעודה נכנס בעל הבית פעם בפעם לבקר את השולחנות ואם רואה שחסר באחד מהם, לחם או מרק או "חילבה", הריהו ממהר להשלים את החסר; נוסף לכך מכניסים, בלאו הכי, באמצע הסעודה לחם חם, שזה עתה נרדה מן התנור, גם כשהשולחן מלא ברכת ד' ולא חסר כלום; דבר זה נקרא "גְ'זַּאר" "יגַ'זְרוּ". כשהסעודה מתקרבת לסיומה מגיע תור אכילת הבשר ואז היושב בראש השולחן מושיט ידו ראשון לקערה ונוטל מתוכה נתח בשר ומניחו לפניו; בכך הותרה הרצועה וכל אחד מושיט ידו ונוטל לעצמו מן הקערה כל נתח הרצוי לו ובכמות הרצויה לו; אך מגונה הדבר שאדם יטול לעצמו יותר משניים־שלשה נתחי בשר; ובכלל היו נוהגים דרך־ארץ באכילתם: אין אוכלים מהר אלא לאט;

אין אדם מושיט ידו לפרוס פרוסה שניה אלא לאחר שגמר ללעוס ולבלוע את הראשונה שאם לא, נחשב גרגרן ורעבתן, שפוער פיו וגרגרתו ומרדיף פרוסה לפרוסה;

אין אוכלים בבתי־משתאות יותר מדי, מטעמי נימוס ודרך־ארץ, ואם חש אדם את עצמו

52 מחלוקת שהיתה בתימן, אם אחד מברך לכל השולחנות שבחדר או שכל שולחן מברך לעצמו, נדפסה בנספח לספר "רביד הזהב" (תל־אביב תשט"ו).

53 בשבת אין בעל הבית מביא משלו כלום, אלא מניחים את המרק וה"חילבה" של כל אחד ואחד לפניו, וכל אדם רשאי לטבל ולאכול מאיזה שירצה.

54 השוה גמרא נדרים מ"ט ב': "ר' יוסי ור' יהודה חד אכיל דיסא באצבעתיה וחד אכיל בהוצא, אמר ליה דאכיל בהוצא לדאכיל באצבעתיה עד מתי אתה מאכילתני צואתך, אמר ליה דאכיל באצבעתיה לדאכיל בהוצא עד מתי אתה מאכילני רוקך".

רעב הריהו אוכל משהו בביתו לפני שילך לבית המשתה; כן נהגו להאכיל את הילדים בבית כדי שלא ייראו כזוללים בעיני בני אדם (לָא יְדַעְנְרוּש — שלא יתבזו).

כשרואה אדם שפירשו רוב המסובים מעל השולחן פורש גם הוא, אע״פ שעדיין הוא תאב.

אסור בהחלט לנשוך לחם בשיניו מפרוסה גדולה, או לחתוך לחם בסכין, אלא פורס בידו; כל שכן שאסור לנשוך ולנגוס מנתח הבשר; אם הנתח הוא גדול חותכו בסכין; אם רואים אדם נושך בשר בפיו אומרים לו: ״אַרבְּץ״, או ״אַדסַע״ כלומר רבוץ ככלב ודרוס ברגלך ונשוך.

אין שותים מים מעומד אלא לעולם ישב אדם ואחר ישתה; וכשם שאין שותין מעומד כך אין משתינים מעומד[55]; אומרים ״מַא יְשֶׁךְ׳ פַּסַּבְּב אֶלָּא אַלְחְמַאר״ (אין משתין מעומד אלא חמור).

כל מי שגמר סעודתו זז מעל־יד השולחן וחוזר למקומו שליד הקיר ״יִרְתַּזַח״ — להישען. משזזו כולם, מבקשים המאריין זה את זה (יִדְצַאזְמוּ) לומר דברי ״טעם״ ל״קישור״. לבסוף אחד מהם נענה ואומר משהו מעניין פרשת השבוע ומשלב בו עניין השמחה, במילה מעניין המילה ובשמחות אחרות מענינן. ה״טעם״, או ה״קישור״, נמשך כרבע שעה; לפעמים משלב בעל הטעם גם דברי זירוז על הזהירות בקיום המצות, וחותם: ״המב״ה יסייעינו על מעשה רצונו״, (זקני ז״ל היה מוסיף ״ויאיר עיניכם במאור תורתו״). ועד שהקהל עונה ״אמן״, הוא מסמיך ומתחיל — כשכל הקהל מדביק אותו וממשיך עמו: ״מזמור לדוד ה׳ רועי לא אחסר״ וכו׳ (תהלים כ״ג), ״למנצח בנגינות מזמור שיר״ וכו׳ (תהלים ס״ז) ומסיימים בפסוק ״גברו חסדיו עלינו ולא כלו רחמיו ממנו״; ויש מוסיפים לומר ״וידבר אלי זה השולחן אשר לפני ד׳ (יחזקאל מ״א, כ״ב); תוך כדי אמירת המזמורים נכנסים השמשים ומוציאים את הקערות מעל השולחנות בזריזות. אותה מפה שכיסו בה שולחן אחרי שולחן, בשעה שהכניסו השולחנות, חוזרים ומכסים בה שולחן אחרי שולחן בשעה שמוציאים אותם. וזה כשלש מאות שנה נהגו להניח שולחן אחד לפני המברך, שמזיזין אותו ממקומו מעט ומכסין אותו במפה, עד לאחר הברכה, ואחר־כך מוציאים גם אותו.

לאחר הוצאת השולחנות וסיום המזמורים מביאים הנערים שנית את ״אלמג׳אסל״ ומרחיצים ידי כל המסובים, שהיו מקפידים ביותר על נטילה אחרונה, ואין שום אדם מברך בטרם יטול ידיו באחרונה (שלא כהתוס׳ ברכות נג ב ד״ה ״והייתם״; וחולין ק״ה, ד״ה ״מים״).

בעל הבית, או שלוחו, בא מיד עם גמר נטילה אחרונה ומביא בידו כוס של ברכה[56], מלא יין אך לא על כל גדותיו אלא חסר מעט; עם כניסתו בפתח האולם אומר הוא בקול רם: ״ברכו יא אסיאדי״ והקהל עונה: ״ברך״; מוסר הכוס לידי אחד הרבנים שהוא רוצה ביקרו, או שלא זכה לכיבוד כלשהו באותה מסיבה, כגון לפתוח בשיר או לומר ״טעם״ וכיוצא. המברך מקבל בשתי ידיו ומחזיקו על כף יד ימינו כשאגודלו משעינה אותו. ושוב מכריז: ״ברכו יא אסיאדי״ והם עונים שוב ״ברך״; פותח בזימון וממשיך בברכת המזון, בקול־רם ובנעימה חגיגית המיוחדת לברכת המזון, כשהקהל עונים אחריו אמן בקול חוגג. מביאים כוס קטנה מלאה מים ומוסרים אותה בידי האיש היושב בסמוך למברך, וכשהמברך מגיע

55 השוה גמרא ברכות מ, א. ״אין מי־רגליים כלים אלא בישיבה״.

56 מנהגינו להביא כוס יין לברכת המזון כשהמסובים מעשרה ולמעלה.

לברכת הארץ יוצק הלה את כוס המים שבידו לתוך הכוס של ברכה עד שמתמלאת. בגמר הברכה יוצק המברך מעט מעט יין לתוך הכוס, שהיו בה המים, ומשגרו ביד אחד הילדים אל חדר הנשים בשביל אֵם התינוק; לאחר מכן שותה [57] מן הכוס ומוסרה לזה שעל ידו כדי לטעום מכוס של ברכה וכך עוברת הכוס מיד ליד עד שמתרוקנת.

עתה עומדים המסובים ללכת; כל אחד נוטל טליתו ממקום שהניחו ונותנה על שכמו; נוטל כוסו ובקבוקו וצלחת ה״מזה״ ונותנן בתוך ה״מצר״ ויוצא. בעל הבית ניצב בפתח האולם ובידו ״מרש אלמאורד״ וכל הקרב לצאת, קטן או גדול, בעל הבית מזלף עליו (:מַרוֹדָה ועל בגדיו מעט מי ורדים ואומר לו: ״ברוכים תהיו״ האורח עונה: ״אתה ברוך ד׳״ [58]; ומוסיף: ״המב״ה יזכך לראות בתורתו וחופתו ומעשיו הטובים״; הרבנים היו מוסיפים ברכות כל אחד לפי טעמו.

בצאתם מבית המשתה כל הקהל מלוה את המארי עד ביתו (אם היה שם אחד מגדולי המאריין); בדרך מגלגל המארי בדברי־תורה עם שניים־שלשה מחשובי הקהל הנלוים אליו וכשמגיעים לפתח ביתו עומד ומברכם והם עונים אמן אחר כל ברכה וברכה; הוא נכנס לביתו והם מתפזרים כל אחד אל עבר ביתו; דיירי כל שכונה מתלווים עם גדול שבאותה שכונה, ובדרך נושאים ונותנים בדברים ששמעו זה עתה מפי המארי בין בהלכה ובין במדרש ואגדה. תהלוכה זו של ליווי המארי, תוך הקשבה לאמרי־פיו, משאירה רושם עז בלב הנוער והצעירים.

סדר אכילת הגעלה והסעודה הנהוג אצל הגברים חוזר ונשנה בצורה דומה אצל הנשים, אלא שאין הנשים שותות משקאות משכרים ואינן שרות אלא מגלגלות בשיחה שקטה ונעימה. לִפנות ערב נפטרות גם הנשים לבתיהן.

בערב באים הגברים הקרובים והידידים ביותר, אוכלים געלה, שותים כלשהו ושרים משהו ונפטרים לבתיהם; בעל הבית עולה על משכבו כשהוא עייף ויגע, שמח ושבע רצון, חסר אונים ורפה כח מן ההתרוצצות במשך כל היום וכל הלילה הקודם.

פדיון הבן

היו מקפידים לקיים מצוות פדיון־הבן בליל שלושים ואחד, כשעה לאחר שקיעת החמה [1]. חל יום זה בשבת, מקיימים את הפדיון במוצאי־שבת אחרי ההבדלה. כמה ימים קודם לכן מזמין בעל השמחה את אורחיו למסיבה זו. מכין ״געלה״, שהרכבה בדרך כלל כשל סעודת־נשואין, כלומר, אגוזים וספיר (עתר) בלבד. יש נוהגים להוסיף מפירות העונה. במסיבה זו אין האורחים מביאים עמם ולא־כלום, אלא הכל משל בעל הבית.

כשעה לאחר תפילת מעריב מתחילים האורחים לבוא; כל אחד נכנס ויושב במקום הראוי

57 יש נוהגים לשתות מכוס של ברכה קודם שימזוג ממנו ליולדת כדי ש־טעם מכוס מלאה.
58 פעמים שהאורח מקדים ואומר לבעל הבית ״ברוכים תהיו״ ואז בעה״ב עונה: ״אתה ברוך ד׳״.

1 אין חוששים לדעת הסוברים, שאין פודין בלילה. כן אין חוששים לדעת הסוברים, שאפילו בליל שלושים ואחד צריך שיעברו עליו כ״ט י״ב תשצ״ג. וראה שד״ח כללים אות פ כלל טל.

לו. הנשים מתאספות לחדר לחוד, שבו נמצאת היולדת. משרואה בעל־הבית, שכל אורחיו או מרביתם ונכבדיהם כבר נמצאים באולם, הריהו רומז לעוזריו להגיש את ה״געלה״ לפני האורחים. הללו מברכים ״בורא פרי העץ״ ו״בורא פרי האדמה״ וכעבור כעשרה רגעים נכנסים המוזגים לאולם, כשקנקני ערק ביד שמאלם וכוסיות קטנות בימינם, ומוזגים לכל המסובים בזה אחר זה, לפי תור, אלא שמתחילים מהמארי הכי־נכבד שבין המסובים. כל אחד מברך ״שהכל נהיה בדברו״ ומחזיר את הכוס לידי המוזג, וכך חוזרים חלילה שלוש פעמים. בגמר הסיבוב השלישי פותחים המשוררים בשיר ״נשיד״ ומסיימים ב״אנא״, כנהוג.

עתה הגיעה שעת הפדיון. אבי הבן ניגש לפתח חדר הנשים, ואמו או אם היולדת מוסרת לידו את התינוק, לאחר שהלבישוהו בגדים נאים, ותוך כדי כך ממלמלת דברי ברכה כפי צהות לשונה. הכוהן, שהוזמן במיוחד לקיום הפדיון, מושיבים אותו במקום מכובד, ליד המארי. על־פי רוב מזמין אבי הבן כוהן קרוב או ידיד, להיות מקבל הפדיון, שהוא כבוד גדול. בדרך כלל פודים במטבעות של כסף. שיש בהן יותר מכדי שלושים ואחד וחצי דרהם [2] כסף טהור, אך היו שנתנו לכוהן בפדיון הבן תכשיטי כסף כגון ״מענקה״ או ״שמילאת״ או ״קרקוש מרצף״ [3].

האב מכין את הפדיון בידו, מקבל את הבן מידי הסבתא ונכנס לאולם הגברים. עם כניסתו פותח המארי וכל הקהל ממשיך עמו יחד:

״והללויה הילד הזה יברכהו אל, ויתברך כברכת משה ושמואל, וכברכת מי שנגלה עליו בבית־אל, והללויה״.

תוך אמירת ההלל, הולך האב, כשהתינוק בידו בצעדים אטיים ובכובד־ראש, עד שמגיע אל מול פני הכוהן. האב עומד והכוהן יושב. האב מוסר את הבן לידי הכוהן והלה מקבלו ומניחו בחיקו [4]. אבי הבן אומר בקול רם: ״מודה אני לפניך ה׳ אלהי, שזכיתי וניתן לי בן־בכור, ונתחייבתי לפדותו, והרי הבן משלך והפדיון משלך, כי ממך הכל ומידך נתנו לך״. לאחר־מכן מברך ״בא״י אמ״ה אקב״ו לפדות את הבן״, והקהל עונים ״אמן״. שוב מברך ״בא״י אמ״ה שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה״, והקהל עונה ״אמן״. עכשיו הוא מוסר את כסף הפדיון לידי הכוהן לעיני כל קהל האורחים. הכוהן מחזיק את הכסף בידו, כשהבן בחיקו, ואומר:

״כשם שזכית ופדית אותו, כך תזכה לתורתו ולחופתו ולמעשיו הטובים, והיה כאשר יקרה נפשו בעיניך, כן תיקר נפשו בעיני ה׳ ויצילו מכל צרה, ויקיים עליו מקרא שכתוב ״מאשר יקרת בעיני נכבדת ואני אהבתיך, ואתן אדם תחתיך ולאומים תחת נפשך, נתתי

2 סך הכל כמאה ושני גרם כסף טהור. אע״פ שחמישה סלעים הם רק שלושים דרהם בלבד, מדקדקים לפדות בלא־פחות משלושים ואחד וחצי, שכך כתוב בכל ספרי תימן העתיקים, בסדר פדיון הבן.

3 על מהות פריטים אלו ראה ב״תכשיטים ומלבושים״.

4 אין שום שיח ושיג מתנהל בין הכוהן לבין אבי הבן, ולא כ״ש עם היולדת חלילה. אין נוהגים כקהילות אחדות כאן, ההופכות מצוה זו למעין משחק; שהכוהן לוקח הבן ומתחיל לצאת ומנהלים משא־ומתן להחזירו, בדרך שחוק וקלות־ראש, וכל הקהל, נשים וגברים בערבוביה, שוחקים להנאתם, בפרט כשהכוהן שואל את היולדת אם לא הפילה לפני כן. לא כאלה חלק יעקב, אלא מקיימים את המצוה ברצינות ובכובד ראש כראוי.

כפרך מצרים כוש וסבא תחתיך", ועוד יקיים עליו מקרא שכתוב "פדה בשלום נפשי מקרב לי כי ברבים היו עמדי, פודה ה' נפש עבדיו ולא יאשמו כל החוסים בו".

לאחר שמסיים, מוסר את הבן לאביו. יש כוהנים שנהגו להוסיף לברך את הבן בשלושת פסוקי ברכת־כוהנים. האב מקבלו ופונה להוציאו מאולם הגברים ואז פותח המארי וכל הקהל ממשיך עמו:

"והללויה הילד הפדוי הזה יברכהו אל עונה, ויתברך כברכת כלב בן יפונה, וכברכת מי שנגלה עליו בסנה, והללויה".

תוך אמירת ההלל מגיע האב עד פתח חדר הנשים והללו מקבלות אותו בתרועות ללללללל. מיד מגישים "געלה" גם לנשים, לפי שדרכן לבוא יותר מאוחר עד שמשכיבות את פעוטיהן. באולם הגברים פותחים המשוררים בשירה ומפסיקים באמצעיתה או בשלישה הראשון, כדי לאפשר למוזגים למזוג למסובים בזה אחר זה וכן כדי שהקהל יוכל לאכול ולשתות, לפי שאין אוכלים ושותים בשעת שירה. בעלי־בתים עשירים היו מגישים בשעה זו קערה גדולה מלאה בשר־צלי, מתובל בתבלים חריפים, שריחו הנעים נודף למרחוק, ומניחים לפני כל אחד מנה ראויה. המשוררים ממשיכים בשיר עד שמסיימים אותו. לאחר הפסקה קצרה לשם אכילה ושתיה פותח הרב וכל הקהל עמו הלל כנגד הקב"ה, שוב הלל כנגד הבן הפדוי ושוב הלל כנגד בעל הבית — כמפורט בסעודת ברית־מילה. בעל הבית עונה הלל כנגד האורחים ושוב כל האורחים אומרים הלל כללי ועומדים ללכת לבתיהם. כשנפרדים, מברכים את בעל הבית והוא עונה להם ברכה, כמפורט בסעודת ברית־מילה. (הנשים מאריכות כחצי שעה אחרי הגברים).

ברור, שבשעת הפדיון אבי הבן נותן נתינה גמורה ומוחלטת. הכוהן לוקח את הפדיון והולך לביתו. אך היו הכוהנים נוהגים סילסול בעצמם, שאינם נהנים מכסף הפדיון אלא מחזירים אותו במתנה לאבי הבן לאחר כמה ימים; אם זה תכשיט משתדלים להחזירו במתנה בהקדם, ואם זה כסף משהים אותו. במקרים שאבי הבן עני, ויד הכוהן משגת, הרי הכוהן נותן את הפדיון בתוספת מתת צנועה כפי מסת ידו. ואם להיפך, שהכוהן עני ואבי הבן עשיר, הרי לאחר שהכוהן נותן את הפדיון, שולח לו אבי הבן מתנה הגונה. אם שניהם שוים, נותנים את הפדיון בלבד.

חודש היולדת

מיום הברית ואילך, עד סוף החודש, או ששה שבועות לאחר הלידה, באות הנשים יום יום אחר הצהרים להתארח (ידודריך) אצל היולדת כמ"ש למעלה בסדר "אלתודרה". בכל יום ששי בבוקר משכים בעל הבית לשוק, לפני שיקדמנו אחר, קונה כמויות הגונות של ענפי פיגם "שד'אב" [59] גדולים ויפים, טריים ורעננים, תמירים וארוכים, אשר ארכם נע בין ששים לשמונים ס"מ, מביאם הביתה; הנשים מקנבות ומפרכסות אותם ושולחות לשאול מן השכנים אגרטלי נחושת (מַשְׁאֲגַב) עשויים נחושת צהובה וממורקה, או נחושת אדומה ומלובנת בבדיל, כדי לסדר בתוכם את ענפי הפיגם; כן שואלים כמה עשרות בקבוקים ריקים, בני גודל

59 הוא הפיגם הנזכר במשנה בכמה מקומות ובספרדית הוא נקרא "רודא".

אחד וצורה אחת, עושים איצטבאות — "צְפּוּף" יחיד "צַפִּיף" — לכל היקף האולם, בגובה של שני מטר וברוחב של עשרים ס"מ; על האיצטבה הזו פורשים בד נאה, ומשלשלים ממנו לצד שלמטה כעשרים וחמשה ס"מ. על גבי איצטבאות אלה מציבים את האגרטלים ואת הבקבוקים בסדר כזה: אגרטל באמצע ובקבוקים משני צדדיו. קישוט זה משווה לאולם מראה ירקרק ונחמד; גם ריח הפיגם ממלא את כל החלל, ולפעמים מקטרים באולם מעט "גַאוּי", "עוּדֶה" ו"מוֹר" וסוגרים אותו לשעה קלה עד שעתר הקטורת וריחו נספגים בקירות האולם ובמצעותיו; על כל קירות האולם מסביב "יסמדרו" — תולים בד פרחוני נאה (סְפַּאדַאר) — מתחת לאצטבאות; את רצפת החדר מכסים במרבדים של צמר ומסביב לחדר סמוך לכתלים מניחים מזרונים, ועליהם, סביב הכתלים עצמם, עורכים כרים גדולים, שעליהם משעינים האורחים את גבם: כרים נוספים, עגולים ודחוסים יותר מניחים אותם שניים שניים, זה על גבי זה, להבדיל בין מקום ישיבה למשנהו ועליהם מיסבים האורחים.

בכל ליל־שבת באים להתארח בני המשפחה, הקרובים ביותר, והם מביאים עמהם את ארוחתם; אוכלים געלה, שותים ושרים שירי־ליל־שבת, סועדים ונפטרים לבתיהם; וכך גם בבוקר ובמנחה, אלא שאז באים להתארח גם מכרים וקרובים רחוקים. בבוקר שרים שירי שחרית ובמנחה שירי מנחת שבת.

בבוקר יום השבת, בעוד הגברים נמצאים בבית הכנסת ועוסקים בתפלה ובקריאת התורה, הולכות הנשים לבקר אצל היולדת (בתימן רק הנשים המבוגרות נהגו ללכת ל"עזרת־הנשים" שעל־יד בית הכנסת) כשהן לבושות בגדי שבת, עדויות עדיי זהב וכסף ובידיהן אגדים של שיחי בושם רעננים: ריחאן [60], שד'אב [61], כאד'י [62], ורד [63], ענבר [64]; הצעירות היו מכינות להן מיום ששי אגד קלוע של פרחים — "מְרַתָּק" [65];

כל אשה המגיעה לבית היולדת, מקבלת אותה חמות היולדת או אמה בברכת "אַרְחִבִּין", הנכנסת עונה: „אללה יסלמכש". יושבות בחדר היולדת כשעה, תוך בילוי בשיחה שקטה על דא ועל הא, ובצאתן ניגשות ליולדת מברכות אותה ואת פרי בטנה וחוזרות הביתה; כשיש שתים שלש יולדות בעיר מקצרות הנשים את זמן שהותן אצל היולדת ועוברות מיולדת ליולדת לביקור של שעה קלה וחוזרות לביתן, כשהאגדים של שיחי הבושם בידיהן; כשהן מגיעות לביתן מגיעים גם בעליהן ובניהן שיצאו מבית־הכנסת, אוכלים יחד ארוחת בוקר קלה ומכינים את עצמם "לְלְכַ'רְגָה" (לצאת להתארח).

גם בשעות שלאחר הצהרים חוזרות הנשים ומבקרות אצל היולדת, באותו אופן ובאותה צורה של ביקורן בבוקר. ביקור זה של הבוקר ושל אחרי הצהרים אינו נאה לנשים רווקות להשתתף בו ואינן משתתפות בו: רק לעתים רחוקות נראית שם איזו אשה שעדיין לא נישאה ועפי"ר זוהי אשה שעבר זמנה להינשא.

60 ר' הערה 30 לעיל.
61 ר' הערה 56 לעיל.
62 צמח לבן ריתני מאד, מצוי הרבה בתימן, עליו עבים גדולים ורחבים ובין כל עלה ועלה גבעול נצנים וזרעים.
63 שושני ורדים ריתניים.
64 פרח ריתני בצבע סגול או לבן, שיהודי תימן הביאוהו עמם לארץ.
65 לוקחים ענף גדול של שד'אב או ריחאן וקובעים בו מסביב, ע"י סיכות קטנות, שושנים ריתניים בצבעים שונים, באופן שירק השד'אב או הריתאן וצבעי השושנים משתלבים יחד ליופי ולריח.

השבת הראשונה שאחר הלידה נקראת "שבת אַלוְלַאד" (שבת הלידה) ובה עדיין אין היולדת מתקשטת בתכשיטיה;

השבת השניה, לזכר, נקראת "שבת אַלכְ׳תַאן" (שבת המילה), ולנקבה אין לה שם, אבל יש שקוראים אותה "שבת אַלעַצִיד"[66]; בשבת זו, כשעתים אחר הצהרים, לובשת היולדת בגדי־פאר ועודה עדיה וחלייתה; עוטה "רַנְג׳"[67], ועליו לובשת "לוּלְוִי"[68]; לראשה — "קרקוש מזהר" קרקוש "מוזהב"[69], באצבעותיה "חַלַק" ו"מדאור" (טבעות), ועל פרק הזרוע של ידה "שומילאת" (צמידים), ועל ראשה פורשים רדיד גדול רקום בחוטי כסף ונקרא "מַקְרַמֶה". היולדת יושבת בפינה שבראש האולם; לפניה מניחים ארגז קרשים גדול, עשוי בצורת חצי מרובע אלכסוני ונקרא "זָוְיֶה" (פינה); עליו פורשים בד משי פרחוני נאה; גובה ה"זווה" עד כנגד חזה היולדת, ורק לאחר שהוכן מקום מושב היולדת והולבשה וקושטה כנ"ל, נכנסות המבקרות קבוצה אחרי קבוצה; במשך כל זמן הביקור מוצגת היולדת בצורה זו והיא מעמידה פנים של רצינות וחשיבות, מחזיקה בידה ענף של פיגם או ורד, שמדי פעם בפעם מגישתו אל אפה כדי להריח. באותו זמן התינוק נשאר בחדר אחר, בהשגחת אומנת; במקרה שהוצרך לינוק — מביאים אותו אל אמו והיא מניקתו ומניחתו תחת ה"זווה".

השבת השלישית נקראת "שבת אַלפְתְשַׁה" (שבת ההתגלות); בשבת זו אחר הצהרים לובשת היולדת כבשבת הקודמת, אלא שהפעם היא לובשת מעל "אלרנג" "גלאיה"[70] ולא "לולוי"; את קצוות אל"גלאיה" היא מפשילה על גבי "אלזווה" לשם תפארת; בשבת זו מרבים באגרטלי ענפי הפיגם יותר משבתות הקודמות.

באמצע השבוע, שלאחר השבת השלישית, עושים "יום אַלנְקש"[71]; היולדת מתקשטת יום לפני כן ב"חנא" ו"נקש" ו"כ׳טוט"[72]; ביום "אלנקש" אחר הצהרים באות נשים, שהוזמנו לפני כן על ידי "אלמג׳ניה"[73]; כשהן מתאספות פותחת ה"מג׳ניה" בשירים מעין המאורע בליווי תוף וצלצל; בשעות אלה לובשת היולדת עדיה וחלייתה, כמו בשבת הקודמת, ויושבת בראש המוזמנות־המסובות; מגישים קהוה ממותקת ומתובלת. סמוך לשקיעת החמה מחלקים למוזמנות לכל אחת מלוא חופניים "עסב"[74]; לאחר כן מסתיימת החגיגה והנשים מתפזרות לבתיהן.

השבת הרביעית נקראת "שבת אַלנְקש; בשבת זו מתלבשת היולדת כבשבת החולפת, אלא שמהדרין להשיג לשבת זו "גְלַאיֶה" חדשה או לפחות כמעט חדשה; כן פורשים על קיר החדר (מעל ל"סְמַאדַאר"), סביב היולדת, בד מוזהב (מְזַהַּר); בשבת זו באות לבקר את היולדת הנשים הצעירות, בעיקר אותן שעדיין הן בתוך שנה ראשונה לנישואיהן. הן לובשות

66 "עציד" — "חליטה" שעושים לסעודת בני הבית לא ביום השבת אלא ביום השמיני ללידת הנקבה, לשם שמחה, מעין "זבד הבת".

67 בגד רחב עשוי מאריג משי בפסים אדומים חומים.

68 בגד רחב, בעל שרוולים רחבים, עשוי מבד משי כחול כהה וסביב בית החזה רקום בחוטי זהב רקמה אמנותית יפה.

69 קרקוש — כובע של נשים ור׳ פרטים בפרק „מלבושים".

70 מעיל רחב עשוי מבד הארוג חוטי כסף וזהב ושרווליו רחבים.

71 יום ההתקשטות ור׳ בפרק "החתונה וחגיגותיה".

72 ביאור הקישוטים הללו ר׳ בפרק "החתונה וחגיגותיה".

73 הנוגנת, או המזמרת, אשה שמלאכתה בכך.

74 הרכב המגדנות ששמן הכולל "עסב" ר׳ בפרק "החתונה ותגיגותיה".

מלבושי־כלה ויושבות על־יד היולדת מכאן ומכאן, אלא שהיולדת בולטת ביניהן על־ידי ישיבתה בתוך ״אַלוֻּזָה״; צעירות אלה נקראות ״מְלַבְּסַאת״; ככל שרבות ה״מלובשות״ כן רבים הפאר והשמחה;

השבת האחרונה נקראת ״שבת אלופא״ (שבת הסיום) לפי שבשבוע שאחריה עורכים את טקס הסיום; אבל שבת זו עצמה — חגיגותיה כקודמותיה.

בדרך כלל נקבע יום החמישי בשבוע כיום הסיום. יום לפני־כן, כלומר ביום הרביעי, מגישים לפני היולדת מחתה מלאה גחלי אש לוחשות, זורקים על האש כמה גרגרי מור והסבתא שבבית מכריזה: ״גְ׳דוֻה קַד אְחנַא בֵית נְפַא״ (מחר אנחנו כבר מסיימים); הכרזה זו מכוונת כנראה כנגד אֵם השדים, הממונה על היולדת ומתלווה אליה, מיום שנולד עד יום הסיום, והיא עלולה להזיק לאם או לפרי־בטנה אם יחטאו לה; בכך נזהרים במשך כל הזמן, מאחרי הלידה עד הסיום, ואין מפסיקים מחדר היולדת ענפי הפיגם וקיטור המור; כן נזהרין שלא להניח את היולדת או את פרי־בטנה לבדם בחדר; שֵׁדָה זו נקראת ״זַנִיחְיַה״ [75]. ביום שנקבע לסיום מבשלים כמות הגונה של דורה צהובה [76] ותבשיל זה נקרא ״לַסִיס ד׳רַה״; העשירים עושים ״לַסִיס כובַּה״ והוא כרמל של דורה; ויש שעושים ״לסיס״ מתערובת חטים ועדשים, שמבשלים אותם ביחד.

בשעות אחרי הצהרים שולחים כמויות הגונות מתבשיל זה לבתי האולפנא שבעיר, בעיקר לאותם בתי־אולפנא, שתלמידיהם בני גיל רך; את ה״לסיס״ מובילים בעריבות גדולות, ומביאים עמם ״זבאדי״ (קערות חרס קטנות) כדי לחלק בהן לכל הילדים; כל ילד מקבל קערה ובה קצת ״לסיס״. המלמד מברך בקול רם: ״בורא פרי האדמה״ וכולם עונים אמן ואוכלים; כשגומרים מברך המלמד ״בורא נפשות רבות״ ואומר ״מי שבירך״ לבעל הבית, ותפלה לשלום היולדת ופרי־בטנה, וכל הילדים עונים אחריו ״אמן״, בקול־רם, על כל ברכה וברכה. כל זה במעמד נציגו של בעל הבית, העומד וממתין לקבל את הכלים הריקים; ואילו בבית היולדת מרובה התכונה; שם ממתינים עד שעת דימדומי־חמה, הנקרא ״מְגַ׳אַרְב״, ואז מגבירים את השמירה על היולדת ופרי־בטנה; מלבישים אותה בגדים ומעליהם ״לולוי״; המהדרים נוקדים במצחה נקודה אחת של ״צַבְר״ [77] ביחוד אם היא עדיין צעירה; תוחבים בצדעה השמאלי אגד של שלשה בדי פיגם, ״מְשַׁאקְר״, ונותנים שלשה בדים אחרים בידה; נותנים את הילד בזרועותיה, (המהדרים נותנים בידו תפלין־לזכר, אצבעון לנקבה); היולדת יוצאת מפתח ביתה בצעדים אטיים, כשחבורה גדולה של נשים וילדות סובבות אותה; רובן מחזיקות בידיהן אגרטלי פיגם (משאגב); אחת מהן נושאת מחתה גדולה של נחושת, מלאה גחלי־אש, ומתוכה עולה ומיתמרת קטורת־של־מור; הילדות שופכות על סף הבית מן המים שבאגרטלים לפני שהיולדת יוצאת מן הפתח. לאחר שהולכת כמה אמות ברחוב — הופכת פניה כלפי הבית ומשליכה לאחור כמה ענפי פיגם ואינה מסתכלת אחורנית. וכשנכנסת הביתה, פוצחות הנשים בתרועת ל ל ל ל ל שלש פעמים, ובזה מסתיים סדר לויית ה״זניחיה״.

75 הוראת שם זה איני יודע מהו אבל כנראה שכך קראתה אמה ביום שנולדה.
76 לדורה שלשה צבעים ור׳ בפרק ״כלים ומטעמים״.
77 ר׳ הערה 18 לעיל, והוא ״סגולה״ להגן מפני השדים.

עוברים ושבים היו נזהרים, שלא לנגוע בפיגם, שנזרק שם, לפי שהנוגע בו עלול להינזק מכוח השדים השורים עליו. (זקני ז"ל התנגד בחריפות למנהגים אלה, שלדעתו אסורים הם); מאותה שעה ואילך מותר ליולדת להישאר לבדה וכן מותר לה לעזוב את ולדה לבדו; הנשים מפסיקות לבקר אצלה בימות החול וגם ההתארחות בשבתות באה לסיומה. והחיים בבית חוזרים להיות כסדרם, עד שיבוא הולד השני בעז"ה בשנה הבאה.

בר מצוה חגיגת בר מצוה לא היתה נהוגה בתימן כלל, וגיל י"ג שנה לא היה מצויין במאומה פרט לכך שבבית הכנסת שבו מתפלל הנער עם אביו מתחילים לצרפו למנין. אבל הנחת תפלין מתחיל הנער להניח תפלין מגיל תשע שנים או עשר (ראה סוכה מב א, ורמב"ם הלכות תפלין פ"ד הל' יג).

ד. מעמד האשה, תפקידה וסדר־יומה

אעפ"י שאין לנשים היהודיות בתימן השפעה ישירה על מהלך החיים הציבוריים בקהילה, הרי השפעתן העקיפה היתה מורגשת באמצעות בעליהן [1].

היחס אל האשה הוא יחס של כבוד, כאם וכעיקרת־בית. גם האשה מתיחסת אל אישה יחס של כבוד כאבי המשפחה ומפרנסה. המושג נישואין בתימן הנו מושג של בנין בית, משפחה, על יסוד של קדושה וטהרה ועל יסוד של שותפות בחיים; אין הבעל רודן ומפקד בבית, גם לא שפל המחכה לליטופה ולחנינתה של אשתו; שני בני הזוג מרגישים את עצמם כשותפים, שעל כל אחד מהם מוטלת חובה למלא את חלקו הטבעי בשותפות. מעולם לא נשמע שהגבר ירים יד על אשתו; שכן "לחיים ניתנה ולא לצער" כלשון רבותינו; ואם קרה אי־פעם מקרה כזה — הרי החברה רואה בדבר חרפה; האשה נחשבת למחוסרת מגן, בעלה הוא "מגנה וצלה", ואם הופך להיות לה לאויב זהו שיא השיפלות והגוון. בבחינת "דַעַית אַלגְ׳רָארֶה דוָאנְסנִי, אֶקתַלַבַּת פַּגַעְתְנִי" [2].

תפקידה של האשה הוא להיות עיקרת־בית מסורה, להעמיד ולדות ולטפל בילדיה היא ולנהל את משק ביתה. כל דאגת הפרנסה, וכן עריכת הקניות והבאת המיצרכים לבית, מוטלים על הגבר בלבד, כמובן לפי הנחיותיה של עיקרת הבית הכבודה. האשה היא בבחינת "כל כבודה בת מלך פנימה", ואין לה לצאת לשוק להתווכח ולהתמקח עם החנונים, או לסחוב סלים כאחת השפחות. משל עממי אומר: "אַלעַזַב קַנדִיל, ואַלמזַוג זִנבִיל, ואַלמַעְוִל הַנפִּיל". תרגומו: "הבחור דומה לנר (זקוף וגאה), והנשוי דומה לסל (שעליו להוביל תמיד מיצרכים הביתה), ואב לילדים מזולזל", כלומר מי שהוא כבר אב לילדים אין לו להתהדר במלבושו ובחיצוניותו, אלא עליו להתמסר בכל כוחותיו להשיג טרף לביתו ולחם לפי הטף. מעולם לא שלח אדם את בתו, וכל שכן אשתו, לעבוד או לעזור בבית־זר, תהיה מידת עניותו גדולה כפי שתהיה; "אשת החיל" עוזרת לביתה על־ידי שרוקמת בגדי נשים, יהודיות וערביות, בתוך ביתה; כל ההזמנות והמסחר, במעשי ריקמה אלה, מתנהל על ידי הנשים, ביניהן לבין עצמן; מעולם לא היתה אשה חנונית או זבנית בשוק; וכשהיינו

1 השוה סנהדרין כ"א שהיה דוד יוצא ונכנס מבין האנשים לבין הנשים ומבין הנשים לבין האנשים.

2 תרגומו "הזמנתי את השק [המלא] להיות לי לצוות והנה התהפך והפחידני". משל לדבר שאדם מקוה להשיג ממנו תועלת מסויימת והשיג את ההיפך.

שומעים, שבמקומות אחרים מושיבים נערות להיות זבניות, לשם משיכת קונים, היה הדבר בעינינו לפלא, שזה מעין "יעל זנתה בקולה". כפלי כפלים היה גדל תמהונינו כששמענו, שגם יהודים חרדים אל דבר ה׳, אינם נרתעים מלעשות את זאת.

הנשים בתימן אינן יודעות קרוא וכתוב ולא "למדו" במובן המקובל; אעפ"י כן, יש להן תרבות אישית נשיית טבעית גבוהה למדי. גם דביקותן הדתית היתה עמוקה מאד. בזכות אותה דביקות באמונה הדתית, ובזכות מסגרת החיים, שהיתה מלאה ושלמה — זכו למוסריות גבוהה ביותר.

וכך הוא סדר יומה של האשה. כשעה לפני עלות השחר, כשהגבר משכים קום כדי ללכת לבית הכנסת, קמה גם האשה משנתה. שניהם נשמטים חרש מחדר השינה, כדי שלא יפריעו מנוחת ילדיהם הקטנים; לאחר שרוחצים רחיצת בוקר, נוטל האיש את קנקן הקהוה בידו והולך לו לבית הכנסת ללמוד ולהתפלל. האשה שותה ספל קהוה, לובשת בגדים בלויים ויורדת לחדר הריחים (רחים־של־יד), כדי לטחון קמח בכמות הדרושה לצרכי הבית וכפי כוחה. כדי לעורר את עצמה בשעת הטחינה היא שרה, או מקוננת, הכל לפי מצב־רוחה ולפי הרגל לשונה. והנה אחד מחרוזי הטחינה הידועים:

"יַא מֻטסַנִי יַא רְחַא / סִירִי בְּסִיבְגַש סַוַא / לַא דוּגְפִי גִמבְיַא / גִמבִי צַלַא אְמִי שִׁרַא / בַּאלקְרִש וַאלפַדַא / אַלטָחן הו לִא נִסַא / מַא הו לִסוּד אַלְלְחַא".

(תרגומו: הוי טחנתי הוי ריחים, סובי במסלולך הנכון, לבל תכאיבי כתפי, כתפי עלו לאמי ביוקר, במטבע רב. הטחינה היא לנשים, ואינה לשחורי הזקן.)

אחר עלות השחר, עולה היא לקומת המגורים, מעירה ילדיה, רוחצתם ושולחתם לבית הכנסת; שוב יורדת לחדר הריחים, להשלים מלאכתה, אך הפעם אינה שרה או מקוננת אלא מתפללת כפי צחות לשונה; אמנם גם הנשים חייבות בתפלה, אבל אינן מתפללות בנוסח מסויים, לפי שהניחון כעיקר הדין, שכל אדם חייב להתפלל כפי צחות לשונו; בדרך כלל מתחילות בנוסח זה: "יַא אַללה צַבַּאחַך יַא אַללה רְצַ׳אך, עִינַנַא וצַאוְנַא" (יה אלד׳ים בוקרך הטוב), יה אלד׳ים רצונך, עזרנו וסעדנו). ממשיכה בשבחי ה׳ ותהלותיו, ושואלת צרכיה וצרכי אנשי ביתה, בחרוז ופיוט, כפי יכולת לשונה. הגיעה השעה, שהבעל והבנים חוזרים מבית הכנסת, הריהי מפסיקה, מחליפה בגדי הטחינה בבגדי הבית, ועולה להכין ארוחת בוקר לבעלה ולילדיה, מסיקה את התנור הקטן, "אַלְצֻפְטַה". עושה קהוה ומעט אוכל חם, לפי שהיו מחבבים מאד אוכל חם;

גם הנערות ושאר בני הבית ניעורים בשעה זו; ואלו הבעל בצאתו מבית־הכנסת, ולפני שהוא חוזר לביתו, — פונה תחילה לשוק, קונה בשר, ירקות ופירות ושאר צרכי הבית, צורר הכל בשולי "שַמלַתַה" — טליתו — וחוזר לביתו. חזרו הבעל והילדים — סועדים פת־שחרית ומתכוננים לפנות כל אחד לפעלו. בדרך כלל נוהגים ארעיות בארוחת בוקר; היינו שכל אחד אוכל לבדו, מי במהירות ומי באיטיות, לפי הזמן העומד לרשותו; הבעל הולך למקום עבודתו, שעפי"ר הוא סמוך לביתו, והנערים לבית האולפנא. ואלו האם ובנותיה נשארות בבית. האם מחלקת את העבודה בין הבנות כל אחת לפי יכלתה, סידור החדרים וטיאוטן, טיאוט "אַלחַגרַה", (החצר הפנימית של הבית) ומבוא הבית — "אַלסַקִיף" — רחיצת הכלים ושאר עבודות הבית; האם מפקחת על כל העבודות, שתהיינה לפי כל כללי

הנקיון המקובלים, עוזרת להן פה ושם ועושה כל הדבר הקשה. כעבור שעה או שעה וחצי הכל מסודר ונקי; עכשיו לשה את הבצק, שהיא צריכה לאפות לסעודת הצהרים, כדי שיספיק להחמיץ עד זמן האפיה. מחתכת את הבשר ומכשירתו, מכינה צרכי המרק ומזמנתם; הבנות הגדולות "יְנַזְּעִין", שואבות מים מן הבאר שבבית, לכל צרכי אותו היום; לפעמים גם הבנים הגדולים עוזרים בשאיבת המים, "אלנזיע", לפני לכתם לבית האולפנא. ובהעדר בנים גדולים, או בנות גדולות, עוזר הבעל בשאיבת המים מיד בשובו מבית הכנסת, שכן שאיבת המים נחשבת מלאכה קשה. כשעתיים לאחר זריחת החמה מסתיימות כל עבודות הבית הבוקריות; האם ובנותיה הגדולות נכנסות ויושבות ב"חדר הישיבה" — "מַכַאן אַלְקַמַבַּרֶה" — ועוסקות בתיקון בגדי המשפחה, מטליאות קרעים ותופרות כפתורים, וכן בוררות ומנקות את התבואה, שעתידים לטחון ביום המחרת. כשהאם ובנותיה יושבות בצוותא, האם מדריכתן ומלמדתן עבודות הבית, לרבות ריקמה גזירה ותפירה, שכן בכל בית תופרים את בגדי עצמם, ורק אשה בטלנית "סַנתְלֶה" מוסרת בגדי משפחתה לאחרים לתפירה. הבנות הקטנות משחקות לבדן, או עם בנות השכנים בבית אחד השכנים, אבל לא ברחוב חלילה.

כשעה לפני חצות היום חוזרת שוב לחדר האפיה והבישול — "אֲלדַימַה" — שופתת הקדרות וממלאה את כדי הקהוה מים — "דְצַעְוַט" — מביאה עצים מן המחסן ועורכתם בתנור — "דְשַקְדַף" — מבשלת ואופה.

בחצות היום בא הבעל מעבודתו לארוחת צהרים, הילדים יוצאים מבית הספר וכל המשפחה יושבת ליד השולחן, כדי לסעוד סעודת הצהריים יחד, גדולים וקטנים. אחרי הסעודה חוזר הבעל לעבודתו והילדים שוב לבית הספר; האשה והבנות שוטפות את הכלים ומנקות את חדר הבישול. משסיימו לובשת עיקרת הבית בגדים נאים, בינוניים, ויושבת לרקום לאטה או יוצאת להתארח, "דְדוַדַּר", אצל כלה או יולדת, או שמזדמנות כמה שכנות אצל אחת מהן; את כל שעות אחרי הצהרים הן מבלות בריקמה, בעישון נרגילה ובשיחה על דא ועל הא. הבנות הגדולות גם הן מתוועדות, אצל בנות אחד השכנים, ומבלות כגדולות בריקמה, בשירה ובשיחה עליזה. גם הבנות הקטנות משחקות עם בנות השכנים.

לפנות ערב חוזרת האם לביתה, מאכילה ילדיה הקטנים ומשכיבה אותם לישון; אך שאר בני המשפחה מחכים לבוא האב והבנים הגדולים, מבית הכנסת, לאחר תפלת מנחה ומעריב ולימוד של שעה, כדי לסעוד יחד, ההורים, הבנים והבנות, את ארוחת הערב; אחרי הארוחה יושבים מעט בצוותא, משוחחים על דא ועל הא, והולכים לישון, כל אחד במקומו הקבוע לו.

אם האשה חולה או יולדת, ואין לה בנות גדולות, באה אמה או אחותה לעזור לה בעשיית כל צרכי הבית, שלא על מנת לקבל פרס. במקרה שאין כאלה, היו שם אלמנות עניות, שמזמינים אותן לעשות כל עבודות הבית, תמורת שכר, הניתן בדרך נדיבות ונחשב הענקה יותר מאשר שכר.

ביום הרביעי בבוקר עוסקות עיקרות הבית לרוב בניקוי הבית; מוציאות את כל המצעות מן החדרים — "יכַרגוּ אַלפְרַאש", — מנערים אותם, ומנקים את כל החדרים ניקוי יסודי, ושוב מסדרים הכל בחזרה. ואלו ביום החמישי מכבסים ומתרחצים, ומחליפים בגדים, בהתאם לתקנת עזרא, "שיהו מכבסות בחמישי מפני כבוד השבת" (ב"ק פב א). כידוע היתה

תקנת עזרא למי שאין לו בגדים להחליף בעוד הללו יש להם בגדים מיוחדים לשבת, וגם היו להם חליפות רבות, לחול ולשבת, אעפ״י כן התקנה לא זזה ממקומה.

חמרי הכביסה הם: סבון־יבוא, הנקרא ״צאבון תורכי״, ומשתמשים בו בעיקר לרחיצה, כיון שהוא יקר; סבון־מקומי, העשוי מן החֵלב, ונקרא ״צאבון ערבי״, שהוא זול בהרבה מסבון־יבוא; המומחים לתעשית הסבון בצנעא הם רק יהודים; עוד חומר חשוב לכביסה הנקרא ״דִקְדָקָה״ והוא מין מלח חריף, הבא מ״אַלְגַוף״ שבמזרח תימן; ושני מינים היה: מין אחד לבן והוא חריף ומשובח, ומין שני שחור והוא מין גרוע. פעולתו דומה לפעולת ה״סודה״. בגדים צבעוניים מכבסים ב״חוטמַה״ והוא מין חומר כביסה שחור המופק מעץ מסויים הגדל בתימן, וכך סדר הפקתו: עושים כבשנים גדולים וממלאים אותם מעצים אלו, כשהם לחים ורטובים; בקרקעית הכבשן עושים חריץ, כעין תעלה קטנה, ומיחוץ לכבשן עושים בור קטן עגול; מסיקים את הכבשן ומבעירים את העצים הללו; הנוזל שבהם ניגר למטה ויוצא דרך התעלה לבור; מניחים אותו עד שייקרש ויקפא ויתקשה כאבן ואז מוציאים המיקפה ומשברִים אותו לגבישים והוא נמכר בחנויות במשקל. אצל הערביים־הכפריים משמש ״תראב אלרוס״ כחומר כביסה, והוא מין עפר לבנה, המצויה בתימן, בהרבה מקומות, ומחירה זול מאד; הצורפים והנפחים מנקים בה ידיהם מהפיח והשומן לאחר העבודה ואחריה רוחצים בסבון;

כך הוא סדר יומה של האשה התימנית, לרבות יום ששי; כמובן שביום ששי, שהוא ערב שבת, העבודה מרובה, שכן צריכים להכין בעבור יומיים, יום השישי ויום השבת; אלא שביום שישי אחר הצהרים אין עיקרת הבית הולכת להתארח, ובשעות הללו מגמרת את הבגדים, מגמרת את הבית ומסדירה את השולחן: הטבת הנרות והמנורות והכנת נרות השבת — מוטלים על הגבר, ואילו הדלקת הנרות מוטלת על האשה; לעולם אין האשה מוותרת על הברכה וההדלקה של נרות שבת. את הנרות היא מדליקה לאחר שסיימה עבודתה ואז מתלבשת, מכינה את הגעלה, עורכת את השולחן ויושבת ממתינה לשוב בעלה ובניה מבית הכנסת.

ה. מלבושים ותכשיטים

בעוד שבכמה ארצות קשה להכיר את היהודי מן הגוי, בגלל הדמיון בתספורתם, בשפתם, בניב ביטויים, בהתנהגותם וביחוד במלבושיהם, שהיהודי והגוי שניהם לובשים אותם בגדים, הרי היהודי בתימן היה מצויין ונבדל מעמי הארץ באופן בולט על־ידי כמה דברים. א) ליהודי יש פיאות ולגוי אין, ב) דיבורו של היהודי מתובל ומעורבב במלים עבריות וארמיות. וגם כשהוא מדבר בלשון הערבית ביטויו וניבו שונה במידה ניכרת מן הביטוי והניב הערבי המדובר. נוסף לכך דרך דיבורו של היהודי בשופי ובחמקנות כלשהי מה שאין כן הגוי. יהודי שמדבר בשחצנות אומרים עליו: ״הַדַארָה סַאע אַלְקַבִילִי״ (דיבורו כמו הגוי). אך ביחוד שונה הוא מאד במלבושיו ממלבושי הגויים הן במיני האריג והן בגזירת הבגדים וצורתם.

מלבושי הגברים

בגדי החול והשבת שווים בגיזרתם (אופן גזירתם ושמות חלקיהם ראה בתרשים המצורף) ואינם שונים זה מזה אלא בציבעם. בימות החול, היו לובשים בגדים מאריג שחור שיש בו פסים לבנים דקים; בשבת, בד לבן שיש בו פסים שחורים דקים, בבחינת "שחורה אני כל ימות השבוע ונאוה אני בשבת" (שה"ש רבה א לה). לחגים וליום הכיפורים, היו מוציאים מגנזיהם בגדי־משי לבנים, המבהיקים בלובנם. בשביל בגדים אלו העדיפו אריג של משי־לבן, שיש בו פסים דקים מאד, בצבע כחול או שחור. ביום ששי אחר הצהרים, וכן במנחת־שבת, לובשים בגד מאריג הנקרא "מַדָנִי" והוא עשוי משבצות לבן ושחור. אריג זה מיוחד רק ליהודים ורק לגברים, ואין שום גוי או אשה לובשים בגד מאריג זה.

ואלה הבגדים אשר יעשו:

כופִּיָה — כובע לבדים רך, המכסה את רובו של הראש. של חול — מצבע שחור ושל שבת מצבע חום. לפנים היו תופרים כובע זה בצורה אמנותית, מאריג פשוט, לבן לשבת ושחור לחול.
מַצַר — מטפחת, והיא חתיכת בד מרובעת כ־80 על 80 ס"מ, של משי או צמר־גפן, ארוגה מרובעים שחורים, שפסים לבנים עוברים בהם לאורך ולרוחב. את ה"מצר" לופפים על מקצת הפדחת ומקצת הכובע בעיקום מסויים כשהוא כפול באלכסון ונקראת "שוּשָה". הלופף — "יִדשַׁוּש". הוראת מלה זו בערבית היא שיבוש, בילבול ועירבוב. אבותינו סיפרו שבימי קדם היו היהודים חובשים לראשם "צַמַאמֶה", מצנפת, כמצנפתו של כהן גדול בזמנו ("כמי שלופף על השבר" — ראה רמב"ם פ"ח כלי המקדש הל' א) וכדרך שצונפים חשובי המוסלמים בימינו. אך מתוך רצונם הרע של המוסלמים להשפיל היהודים ולהעליבם, גזרו עליהם שלא לחבוש מצנפות בצורה המסורתית אלא בצורה מעורבבת ומבלבלת ושתהיה דוקא קטנה ולא גדולה. מכאן בא שמה: "שושה". המשורר הדגול מהר"ש שבזי מתאונן בשירו המתחיל: "איומה בהר המור עלי לך ובשרי" ואומר: "מהתל עלי דתי, ובוזה לתורתי, והסיר עטרתי". בדרך כלל מתחיל האדם לחבוש „שושה" משישא אשה [1].

זַנֶּה — כתונת. על גופם היו לובשים "זנה" והיא כתונת קצרה עד הירכיים ושרוולים לה ארוכים. בזמן האחרון היו לובשים במקומה גופיה רגילה בעלת שרוולים ארוכים.

תִחתַאנִי — בגד תחתון. מעל הגופיה לבשו בגד כעין שמלה רחבה במקצת ונקרא "תחתאני", כלומר בגד תחתון. בבגד זה יושב אדם בביתו או בעבודתו.

עַנתַרִי — כשאדם יוצא מביתו לובש מעל התחתאני, או שפושטו ולובש במקומו, "ענתרי" והוא בגד אחר הדומה לתחתאני בכל, אלא שהוא תמיד חדש ממנו או טוב ממנו. ארכו של ה"ענתרי" הוא עד חצי הקרסולים, ויש לו בחזה, מן הצואר עד הטבור "פִקרֶה". פתח הנרכס בכפתור ולולאה סמוך לצואר, והשאר משמש פתח להכנסת היד אל הכיס, התפור כעין בטנה לשמאלו של הפתח. רצועת אריג שתופרים באחד מצדי הפתח לארכו, כדי לסתום חללו, נקראת "מַקְלַב" (מהפך). סביב הפתח אורגים־קולעים גדיל־דק מחוטי צמר גפן או חוטים מוזהבים ונקרא:

קִיטַאן — לקיטאן יש שתי צורות: לבגדים חשובים צורה הנקראת "קֶפל וזהֶרֶה"; לבגדים פשוטים "זהרה" בלבד. נוסף על ה"קיטאן" תופרים סביב ה"מקלב" עיגולים בחוטי

1 מנהג עתיק הוא זה, ראה קדושין כט ב.

זהב, הנקראים "ג׳נְאן". "קיטאן" של הגבר אינו מקיף את כל פיתחת החזה כשל האשה אלא מקיף את כל הצואר ונמשך מצד ימין עד החצי ואח"כ נפסק כשתי אצבעות ושוב מתחיל ומקיף את תחתית הפתחה עד כנגד ההפסק כך שהוא מלמטה כעין V ושל האשה מקיף לגמרי בלי שום הפסק.

סִרוָאל — מכנסיים בערך באותה הצורה ובאותו גודל של מכנסיים קצרים הנהוגים פה בארץ, אלא שגיזורתם שונה במקצת ורגילים לעשותם מאריג "מדני", או לבן או חאקי.

שְׁרַאבַאת — גרביים. רק בימות החורף והכפור הקשים היו מעטים שלבשו גרבי־צמר, שנסרגו ביד, וביחוד זקנים או חולים. בזמן האחרון היו הצעירים לובשים בשבתות גרבי־משי צבעוניים מתוצרת־חוץ.

קְחוּף ובַשְמַק — שני סוגי נעליים, נעלי־חול ונעלי־שבת. של החול הם כעין סנדלים פתוחים ונקראים "קְחוּף", רבים "קְחַאוּף", והאומן "מְקַחוּף" (ראה תמונה). הללו חזקים מאד ומיוחדים רק לגברים. של שבת סגורים במידה שחופפים את מרבית הרגל אלא שאין מסגרתם סובבת את העקב ונקראים "בַשְמַק", רבים "בַשַאמְק", והאומן העושה אותם: "מְבַשְמְק". מאריין ואנשים חשובים היו נועלים נעליים אלה גם בחול. יש הנועלים בימות הגשמים דוקא סנדלים של עץ הנקרא "קבקאב" ובוחרים עץ ערבה "סיאל" מפני שאינו מתבקע כשהוא נרטב ומתיבש חליפות. וחוששים ללבוש סנדלי עור או נעלים מפני שמתקלקלים מעט במים. אין ה"קבקאב" מגן על הרגל ממים ורטיבות אלא מגן על פס הרגל מקוצים וברקנים ושברי זכוכית כיון שהאדמה בצוצה ואי אפשר לראות מה אדם דורך.

שַמְלֶה — טלית. אין שום אדם יוצא בלי טלית מצוייצת, מקופלת ומונחת לו על כתפו. הטלית נקראת "שמלה", רבים — "שַמַיל". של חול עשויה מצמר־כבשים סרוק וטווי ביד. כשכולה שחורה היא נקראת "שמלה" סתם. כשהיא עשויה פסי לבן וחום לסירוגין היא נקראת "שַמְלֶה מְכַשְרַה". אותם פסים נעשים לאורך הטלית וזו נעשית לרוב מצמר גמלים, ומעדיפים ללבשה בימות הגשמים כי אין צמר הגמלים מתכווץ במים. של שבת נקראת "שמלֶה בַלַדִי", ועשויה מצמר כבשים שחור ונקי ביותר עד שלא תיראה בה שערה אחת לבנה. חוט שלה דק מאד, ואריג שלה עדין מאד ונמכרת ביוקר. מחירה הממוצע עשרים ריאל, העולים כשכר פועל פשוט במשך שני חודשים. כאמור הכל הולכים בטלית מקופלת על הגב וציציותיה משולשלות. אך יש המשלשלים הציצית לאחור, בעיקר הילדים ורוב העם. ויש המשלשלים הציציות לפנים, ואלו הם התלמידי־חכמים או מי שמרגיש את עצמו אדם חשוב. הטלית בדרך כלל ארוכה וכשאדם מתעטף בה, ראשו וצווארו, מגיעים שני קצותיה עד למטה מן הברכיים. רחבה כמטר ורבע. וכשיוצא אדם לקנות פירות או תבואה ואין בידו סל, פורס את כנף טליתו וצורר לתוכו כל מה שקנה ואת שאר הטלית משלשל לאחוריו. ילדי בית הספר צוררים בה את ספריהם בלכתם ובשובם ללימודיהם.

קַצִירַה — מעיל עור עשוי משלחי־עור של כבשים, כשהצמר כלפי פנים, בלי שרוולים, אך יש לו כעין שתי אזניות משתלשלות על הכתפים. כשהוא חדש לובשים אותו בלי שום ציפוי וחיפוי, אך כשמתישן והעור שהיה לבן מתחיל להיות כהה — מצפים אותו מבחוץ באריג שחור רגיל, ועשירים היו מצפים אותו בבד צמר יקר.

מלבושי הנשים

כְּרְקַה — מטפחת. את שער ראשן היו קולעות שתי צמות. מקפלות את הצמות בערפן כעין כדור, לופפות את כל השיער במטפחת לבנה הנקראת "כ׳רקה" וקושרות אותה בעורף על

"כדור הצמות" כדי שיגדל מעט ויזקיף את הכובע שהן לובשות עליו. פעמים שמישהי שערה דל וגם ה"כ'רקה" קטנה ואז מוסיפה לתחוב שם מאחורי ראשה חתיכת אריג קטנה מקופלת ככדור ונקראת "כְּעִדְדָה".

קַרקוּש — מין כובע[1]. על המטפחת הנ"ל לובשות כובע המכסה את כל הראש, האזניים והצואר, מכסה את העורף ומשתלשל על הכתפיים, ונרכס על־ידי כפתור ולולאה מתחת לסנטר. כובע זה נקרא "קרקוש", ותופרים בו על המצח גדילי כסף וזהב, ולמעלה מהם תכשיטי כסף מרובים, הכל לפי חשיבות הכובע, אם הוא של בית, או שיוצאות בו לרחוב, או של שבת וחג וכיוצא. בכובע זה לבושה האשה תמיד, גם בתוך ביתה, ולעולם לא תיראה בלי קרקוש אפילו לפני בעלה, בין גדולה בין קטנה, כל שכן ששער ראשה לא ייראה לעולם. גם האריגים שמהם עושים את ה"קרקוש" אחידים הם לכל הנשים. ושלשה סוגי אריגים היו: אריג שחור פשוט בשביל "קרקוש" של חול, בד קטיפה שחור בשביל "קרקוש" של שבת וחג, ואריג מוזהב (מְזַהַר) בשביל "קרקוש" מפואר, המיועד לכלות ולהזדמנויות חגיגיות ביותר.

מְצוּן — צניף, לפיפת ראש. הזקנות אינן לובשות עוד "קרקוש" אלא מעמידות על המטפחת באמצע הראש כובע־בד עבה ועליו לובשות במקום "קרקוש" את ה"צונה" או "מְצוּן". והוא אריג שחור שלופפות אותו על ראשן ועל לחייהן, מקיף גם את סנטרן ונשאר ממנו חתיכה גדולה משולשלת לאחוריהן כעין שובל (ראה בתמונה). כובע שמניחות מלמטה משמש לזקיפת ה"צונה" וכינונה.

לְחפָּה — רדיד. בצאת אשה לרחוב עוטה היא על ה"קרקוש" או על ה"צונה" רדיד קטן, כ־80 ס"מ מרובעים, היורד על כתפיה ושמו "לחפה". באותה "לחפה" היא גם לטה מקצת פניה "דִּרְנ'לְמֵש" (ראה תמונה).

תַּחתַאני — בגד תחתון. על בשרה היא לובשת שמלה ארוכה, העשויה מאריג דק פרחוני, שריקעו שחור ופרחיו לבנים, קטנים ועדינים "נְמֵס" (יתושים), (או מאותו האריג שלובשים הגברים בימות החול). גיזרתה של שימלה זו כגיזרת בגדי הגברים בשינוי קטן בלבד: רצועת האריג שתופרים בפתח החזה בבגדו של הגבר, הנקראת "מְקַלֵּב" נעשית ממין האריג עצמו; אבל של הנשים עושים מאריג אחר, שיש בו פסים חומים, ונקרא "גִילַאנִי". ל"תחתאני" חשוב של האשה עושים את ה"מקלב" מאריג מוזהר, "מְזַהַר". גם אצל האשה נקרא בגד זה "תחתאני" כלומר בגד תחתון, ואינה יוצאת בו לרחוב.

עַנתַרִי — בגד עליון. כשהאשה יוצאת לרחוב היא לובשת מעל ה"תחתאני" — "ענתרי" והיא שמלה שחורה, שגיזרתה בדיוק כגיזרת ה"תחתאני", אלא שהיא רחבה קצת יותר, אין בה שום פסים או פרחים, ונוסף לכך תכשיטי כסף רבים סדורים בה מסביב לפתח שבחזה, העולים בדמים יקרים ופעמים אף יקרים ביותר. האריג שממנו עושים את ה"ענתרי" נקרא בפי הנשים "דִּבַת" ובפי הסוחרים "דְבִית", וגם הוא אחיד לכל נשות העיר. גם ה"לחפה"

1 קרקוש — כיסוי לראש תפור משתי חתיכות אריג כעין דלת ויש לו בטנה. יש להניח שהמלה "קרקוש" מקורה אינו ערבי אלא ארמי ומשמעותה קישקוש, לפי שהקרקוש עמוס גדילים, תורים ותכשיטים שונים המקשקשים בו. והשוה "קירקושי זוזי" ערכין, כ"ס, א. וכן "דלא מיקרקש" ו"דילמא מיקרקש" — ע"ז ס, א'. — ייש"י.

הרדיד העליון. שווה הוא לכל; ובכלל בגדי הנשים שונים זו מזו רק בכמותם ובאיכותם של תכשיטי הכסף, הנתפרים במצח ה„קרקוש„ ובחזה ה״ענתרי״. אך מבנה הלבוש ועקרונותיו שווים לכל.

מכנסים. המכנסיים של הנשים מחוברים משלשה חלקים. החלק התחתון, שעל הקרסול, בגובה 25 ס״מ, רקום בחוטי כסף ונקרא ״בְּסְטָה״; אך כשהוא רקום חוטי משי אדום ושחור נקרא ״מְחַבַּר״. של הכלות, שגם הוא רקום בחוטי כסף, אבל בסגנון אמנותי, נקרא ״כְּבִיר״ ובשנוי ברקמה נקרא ״מְכוֹכַב״. של יולדות עשוי בצורה שונה במקצת ונקרא״מְכַ׳וּתַם״. למעלה מזה עושים בד שחור בגובה 25 ס״מ מאריג ״דבית״ או ״קטיפה״ וזה נקרא משום מה ״בטאנה״. ולמעלה מזה עצם המכנסים והוא כמו של הגברים אלא שהוא רחב מהם במקצת.

שְׁרָאבַּאת — גרביים. אין הנשים לובשות גרביים אלא במקרה מחלה או לידה.

בַּשְׁאפְּק — נעליים. נעלי הנשים שוות לשל הגברים אך יש ביניהן שני הבדלים: 1) שהעקב גבוה יותר, 2) סביב השפה הסובבת את הרגל תפור סרט של עור אדום (סַכ׳תִיַאן), בעוד שנעלי הגברים נשארים בצבע העור של בטנת הנעל.

קְצִירָה — מעיל עור. בימי החורף לובשות הנשים ״קצירה״ מעל הבגדים, כמו הגברים, אולם בין תפרי העורות מכניסים סרט של עור אדום, „סכ׳תיאן״, וכשמצפים אותן בהתישנן תופרים מסביב ״תַנְתַנֶה״ — גדיל של משי כחול או ירוק לנוי.

לעולם אין הנשים לובשות בד שפרחיו גדולים, או שצבעי פרחיו רועשים, כדי שלא ידמה לבושן ללבושם של הערבים.

מ ל ב ו ש י ה י ל ד י ם

אין הבדל בין בגדי הגדולים לבגדי הקטנים, אלא שלילדים עד גיל שלש שנים מלבישים ״קרקוש״ כמו לילדות, שקישוטיו שונים במקצת. יש נוהגים ליתן בתימורו של הקרקוש של הילד ״מְנַשְׁת-תַ׳על״, קצה זנב שועל. אומרים שזה סגולה לעינא הרעה.

לילדים וילדות קטנים, כבן חודש ועד בן שנתים, קושרים בשתי הידים ושתי הרגליים מחרוזות של קרולים (אלמוגים) בצבעים שונים, מעורבים בכדורי כסף חלקים וחלולים (אַזְרַאר וּצַאוִיץ). קישוטים אלה נקרָאים ״סְבַח״ — תושבחה, קישוטת. (ראה תמונה).

כן עושים לילדים מעילים מבד פרחוני עם בטנה, ובין שני הבדים נותנים שכבה דקה של צמר גפן, ובגד זה נקרא ״מצ׳רב״.

ל ז ק נ י ם

לִגַּה — לפנים היו לובשים המאריך מלבושים שונים במקצת ממלבושי שאר העם, ביחוד היו נודעים בכובע הלבוד והזקוף שעל גבו רקומים שבעה כוכבים במשי אדום. כובע זה נקרא ״לִגַּה (ראה בתמונה).

טלית קטן — כן היו נוהגים המאריך ללבוש ״טלית קטן״, בעוד שהמוני העם לא היו לובשים, מאחר שבלאו הכי הטלית העיקרית שלהם, ה״שמלה״, אינה יורדת מעל כתפיהם כלל.

קַפְטַאן — מלמעלה היו לובשים ״קפטאן״, שהוא כעין חלוק פתוח מלפנים לכל האורך, ומשני צדדיו מלמטה יש שני פתחים, בעומק של טפח ומחצה, כדרך שעושות הנשים האירופיות בחצאיות הצרות. פתחים אלה נקראים ״פַּרְגַ׳יַאת״.

תכשיטים

התכשיטים המפורטים להלן הם תכשיטים יהודיים, שעשייתם בידי אומנים יהודים. אותם אומנים עשו גם את תכשיטי הערבים, כפי שמבואר בפרק "מלאכות ומשלוח־יד".

ואלו הם מיני התכשיטים היהודיים, כולם עשוים מכסף ערוכים לפי סדר א"ב של שמותיהם.

אַזרַאר וּצַאוִיץ — כפתורים חלולים — עשויים מריקעת כסף חלקה; משחילים אותם בחוט ובין כל שני כפתורים משחילים גרגיר אלמוג וקושרים אותם לתינוקות עד גיל שנתים וחצי, בין זכרים ובין נקבות, בידים וברגלים לנוי, ולפיכך נקראים "סְבַח" — תושבחה, קישוט, והם משמשים לתינוק גם כעין צעצוע, שתמיד משתעשע בהם ואינו מטריד את אמו בבכיו.

אַזרַאר שַׁבַּך — כפתורי־תשלובת, שמילויים עשוי עיגולים עיגולים, הנקראים "בְּסַמַאת" אחת "בְּסמֶה".

אַזרַאר תְּשגור — כפתורים־ענפיים, שמילויים קלוע בצורת ענפים הנקראים גם "מְלַאקִיט", יחיד "מְלקַאט". הנשים תופרות ארבעים כפתורים כאלה בפתח החזה של שמלותיהן.

אַכ׳רַאץ — עגילים בצורות ובתבניות שונות, מעשה פיליגרן, הניתלים בחורים אשר בתנוך[1] אזני הנשים.

אַקרַאט בְּר — תורים, דומים לחטים, אלא שהם שונים בצורתם, עשויים פסים פסים ומיוחדים הם ל"קרקוש" של נערים שנהוג להלבישם "קרקוש", שהוא לבוש נשים, עד הגיעם לגיל שלש שנים בערך.

אַקרַאט מְסַטַּחַאת — תורים שטוחים; עגולים, או עגולים מאורכים, עשויים פיליגרן, ותולים אותם בקרקוש של תינוקות קטנים, זכרים או נקבות, עד גיל שנה וחצי.

אַקרַאט שַׁעִירַיַאת — תורים, דומים לשעורים מאורכים, מעשה דפוס, ובהן שתי טבעות קטנות משני קצותיהן בארכן; בטבעת התחתונה תולים כדור לבן של כסף הנקרא "תְּכלול", ובטבעת העליונה תופרים אותן ב"קרקוש", על המצח. התורים לעולם מצופים זהב וה"תכלול" לעולם לבנים.

בְּלַיזִק — צמידים קטנים לנערות צעירות.

הַיַאכַל — גלילים קטנים, חלולים ומאורכים, תולים אותם בקצות השרשרות התלויות בקרקוש של נערות קטנות.

וַסַאטִי — טס מרובע, חלול, עשוי פיליגרן ומשני צדדיו כעשרה חורים, שדרכם משחילים חוטים ובהם חורזים אבני יקר, אלמוגים אדומים (קרול) וגרגרי כסף, "תות", אחת ואחת לסירוגין. בשני קצותיו של הטס שמים "תַטַארִיף", כמו של ה"מְעַנְקַה", אלא שהם קטנים יותר, וזה נקרא "לַאזִם", תולים אותו בצואר הנערות הצעירות.

זַנַאבִיל — סלסלות, עשויות פיליגרן אמנותי כתבנית סל קטן, שפיו סגור, ותולים אותן בקצות השרשרות התלויות בקרקוש של הבוגרות במקום "היאכל" לנערות.

1 לפי פירוש הרס"ג שתנוך הוא הבשר המדולדל שבשפולי האוזן.

חִלַק — אחת "חִלְקָה", טבעת פיליגרן משובצת באבן יקרה על הרוב "עקיק".

חַנִישָׁיָה — שרשרת־נחש, עשויה טבעות טבעות, אחת בתוך כל שתים. הטבעות והעיקומים נראים כפסי עור הנחש, וגם היא מתכשיטי הקרקוש של הנשים.

כְּתָב — יחיד "כְּתַאב", כעין גליל גדול, חלול, עשוי פיליגרן נאה, שקושרים אותו באמצע מחרוזות של גרגרי כהרב גדולים ותולים בצואר הנערים והנערות הקטנים.

לַבָּה — רבים לְבִיב, ענק או רביד כנ"ל, עשוי מחלקים רבים, שונים זה מזה, ואינו כבד כמו ה"מענקה", אך מחירו יקר בגלל העבודה המרובה והאמנותית המושקעת בו, עד שרק אנשים אמידים יכולים להרשות לעצמם לרכוש לנשותיהם "לבה". את ה"לבה" תעדה הכלה וכן היולדת בשעה שבאות הנשים לישב אצלה. גם סתם נשים עודות "לבה" בשעות חגיגיות ביותר.

מַדָאוִר — יהיד "מַדוּר", טבעות עשויות פיליגרן בלי אבנים.

מַעֲנָקָה — ענק או רביד, כבד וגדול. בשתי קצותיו יש שתי לוחיות־חלולות, העשויות כעין משולשים, והן מחזיקות וסוגרות את הרביד. בכל לוחית חור גדול ב"ראש" שהוא הצד הצר, ועשרים ואחד חורים קטנים בצד הרחב שלה. הלוחיות עשויות מעשה פיליגרן יפה. בצד הרחב של הלוחיות משחילים עשרים ואחד חוטים, שבהם מוחרזים "תוּתָה וּמַתַ'מָנָה" לסירוגין והם נקשרים בקשירה אחת בקצה הצר של הלוחית המשולשת.

הלוחיות הקיצוניות נקראות "תַסַארִיף".

"מענקה" זו לובשות הנשים, בייחוד צעירות שבהן, בכל המסיבות החגיגיות ובכל שמחה.

מַרְשַׁק — לוחית כסף מרובעת מעשה פיליגרן ובה תלויה שרשרת דקה ועדינה, מניחים אותה על גב ידו של התינוק, מכניסים את אצבעו האמה בשרשרת, ומחברים מלמטה אל ה"סַבַּח" שבקנה היד.

סַלְסֶה בִּיצַ'א — שרשרת לבנה, מעשה סריגה מחוט כסף דק, קולעים אותה כדרך שסורגים גרביים. החיבור החיצוני שבין כל שתי "עיניים" נקרא "דודי" (תולע), וכשמזמינים צרה או רחבה מזמינים לפי מספר התולעים, ארבעה "דִידַאן" עשרה "דידאן", והיא מתכשיטי ה"קרקוש" וכן מתכשיטי השמלות.

סַלְסֶה מְפַצְּצָה — שרשרת משובצת, שמשבצים בה אבנים יקרות, אחת אדומה ואחת ירוקה לסירוגין.

סַלס מְתַ'מַן — שרשרת־שמיניות, דקה, עשויה מכדורים קטנים מאורכים וחלולים, וכל כדור יש לו שמונה "פנים", בקצוות משולבים, וגם הוא מתכשיטי הקרקוש.

סַלְסֶה צְפְרָא — שרשרת צהובה, ונקראת כן לפי שאין עונדים אותה אלא כשהיא מוזהבת ב"מי־זהב". והיא מתכשיטי ה"קרקוש" וכן מתכשיטי השמלות.

פְקוּש — יחיד "פַקְש", והוא חצי כדור קטנטן, שבתוכו מולחמת טבעת קטנה, תופרים אותו ב"קרקוש" של הנשים והקטנים, באופנים שונים, וגם ב"מְחַרַר" וב"מכוכב" מכנסיים ששיפוליהם המכסים את השוק מעל לעקב רקומים בחוטי כסף ומשי ומקושטים בפקוש, בעיקר של נערות קטנות, ונראים בתוך מסכת התכשיטים השונים כשהם נוצצים ומבריקים.

קְבַל — אחת "קְבְלֶה", הם לוחות בעלי צורות וגדלים שונים, עשויים פיליגרן עדין, ותופרים כאלה בכל "קַרקוּש מְזַהַר־מְרַצַּף," המיועד בעיקר לכלה ושהאשה לובשת אותו

בשעות החגיגיות ביותר. "קובלה" אחת עגולה, נתפרת בתימורו של ה"קרקוש" למעלה, שתים מן הצדדים ונקראות "צֻוַאבִר" — צדעים, ואחת במצח נקראת "וַאצְ'סִיַּה" — תיכונה. כן תופרים ב"קרקוש" עוד שנים עשר עיגולים קטנים הנקראים "זַהַרַאת", וכולם יחד נקראים "תַרכִּבֶּה קֻבַּל".

שְׁמֵילַאת — צמידים, מעשה פיליגרן עדין, שאופן מילויים וצורות עיבודם שונות אבל תבניתם אחידה היא לעולם, ולעולם עושים אותם זוגות כיון שאין ללבוש צמיד ביד אחת בלבד.

תַסַארִיף — קצוות, והן לוחות כפולים מאורכים עשויים פיליגרן, משובצים באבנים יקרות קטנות, ותולים אותם בשרשרות הקרקוש בשורה שלפני ה"זנאביל".

תִכְּלוֹל — כדורים לבנים קטנים, מחברים אותם בשיפולי ה"אַקְרַאט" משני המינים המיוחדים לילדים כנז"ל; יש עושים אותם חלולים ונקראים "תִכלול נַפך" ויש מוצקים ונקראים "עַגם"[1].

ראוי לחזור ולהדגיש, מה שכבר הודגש פעמים אחדות, שהמדובר כאן הוא אך ורק במלבושיהם ובתכשיטיהם של יהודי צנעא. מאליו יובן שיש הבדלים ניכרים במלבושיהם ובתכשיטיהם של שאר יהודי־תימן שמחוץ לצנעא, ולא עוד אלא שרב השוני בין מלבושיהם ותכשיטיהם במחוז פלוני למלבושיהם ותכשיטיהם במחוז פלמוני. אך מלבושם ותכשיטיהם של תושבי הערים הנודעות כגון דַ'מַאר, שְׁבַאם, מַנַאכַ'ה, צַמרַאן ועוד דומה למתואר לעיל ביחס ליהודי העיר צנעא.

1. צורה זו של תכשיט, כלומר ה"קרס" שהוא כעין משולש שתמיד הוא מוזהב ובקצהו ה"תכלול" שהוא כדור קטן ולעולם הוא לבן — עתיקה היא: תורי זהב נעשה לך עם נקודות הכסף (שיה"ש א, יא).

שער רביעי

בית, עבודה ומלאכה

א. הבית, כלי הבית וחנוכתו

א. תיאור הבנין ודרך הבנייה

בעוד שבתי המוסלמים בעיר צנעא הם, רובם ככולם, בתי־מידות, בנויים מאבן, וביניהם גם ארמונות גדולים וגבוהים, הרי בתי היהודים בכל ״קָאע אַלְיָהוּד״ היו בדרך כלל בני שתי קומות ומשהו. שום בית מגורים אינו בן קומה אחת. היו בתים אחדים בני שלש וארבע קומות אך אלו הם יוצאים מן הכלל.

רוב בתי היהודים בנויים מִלְבני־חימר מתובבנות ומקצתם בנויים מאבן ויש גם שבנו מלבני־חימר שרופות, הנקראות ״אז׳ור״. לבני החימר המתובבנות, שבונים בהן, רחבן כ־30 ס״מ כל אחת, ארכן כ־45 ס״מ ועביין כ־10 ס״מ. דרך עשייתן כך: מעבדים את הטיט על־ידי דריכות־דריסות ברגליים במשך כמה שעות. לאחר מכן מערבבים בו תבן ושוב דורסים ודורכים ולוֹבנים במלבן של־עץ. משנתייבשו היטב נעשות כשרות לבנות בהן כתלי הבית. ואלו בשביל היסוד — ״אַלְמוּתְ׳ר״ — רבים ״מַוָאתְ׳ר״ — חופרים עד קרקע בתולה ומניחים עליה אבנים מטויישות ובלתי מהוקצעות. בכמה מפינות הבית ומרכזיו בונים עמודים של־אבן ואלה נקראים ״צָסִיל״. אחת ״צָסְלֶה״; נדבך האבנים או הלבנים בעת בנייתו נקרא ״מִדְמַאך״. רבים ״מַדַאמִיך״; שורת האבנים או הלבנים נקראת ״סָרעַ״ רבים ״סְרוּעַ״.

בקומה התחתית אין עושים חלונות, שמא יחדרו דרכם הגנבים; בדרך כלל הקירות של קומת הקרקע אטומים לגמרי, אך יש שעושים ״מוּשְׁקִי״ רבים ״מַוָאשֶׁק״. והוא אשנב מאונך, ברוחב 10 ס״מ ובאורך 30 ס״מ, ועשוי הוא לאור ואויר בלבד. בכל בית יש מגרש מאחורי הבית ונקרא ״חַוִי״ ונוהגים לתרגמו בעברית ״קרפף״, להבדילו מן החצר שבקומה העילית, הנקראת ״חְגְרֶה״. בקרפף זה נוטעים כמה עצים, ביחוד חביבים עליהם עצי הרימונים והתאנים. לעתים נוטעים גם עצי סרק. כן משמש הקרפף לגידול עופות, בעיקר תרנגולים ותרנגולות. היו רבים שגידלו גם עז או עזים בבית. בתוך חלקות מגודרות בקרפף זה מגדלים פרחי־ריח ושיחי ניחוח.

בכל בית בנוי מבוא־הבית והוא פרוזדור־כניסה מרובע, כחמשה על חמשה מטר ונקרא ״סְקִיף״. לפנים מן הפרוזדור — פרוזדור נוסף, המוביל אל ה״חַוִי״ ונקרא ״אַלסְקִיף אַלאַוּסְט״ משני צדיהם של הפרוזדורים, החיצון והפנימי, נמצאים חדר הריחים והמחסנים לחמרי

הסקה ולשאר צרכים. אחד החדרים בקומה זו מיועד לבית־מלאכה בשביל בעל הבית, כגון אם הוא צורף, אורג, נגר וכיוצא בזה. חדר זה פתוח תמיד לקרפף ולא לפרוזדור. תיקרתם של שני הפרוזדורים עשויה בגובה שווה. אך המחסנים שבצדדים תיקרתם נמוכה, כדי שליש מתיקרת הפרוזדורים, ומעליהם בונים חצי קומה המשמשת מחסנים לתבואות, קמחיר ופירות. מקצתם הכניסה אליהם היא דרך המדרגות של הבית, ומקצתם עולים לתוכם מקומת הקרקע. מחסנים אלה נקראים ״סַבִּיק״, אחת ״סַבַּקָה״. פעמים שהיו עושים בקומה צדדית זו מחסן סתום ואטום מכל צדדיו, שהפתח אליו נמצא בקרקע אחד החדרים, שבקומה העילית, ויורדים אליו בסולם. מחסן זה נקרא ״מַטבַּק״ רבים ״מַטָאבֶּק״. מחסנים אלה, שהגישה קשה אליהם, משמשים מקומות־סתר לדברים יקרי־ערך. בעיתות מלחמה ומהומות, מכניסים לתוכם כל מחמדיהם, סוגרים את הדלת וטחים עליה בטיח, כשאר ריצפת החדר כדי להעלימה מעין האויב.

הדלתות לשערי המחסנים, שבקומת הקרקע, עושים מעץ מקומי מהוקצע, לא עבה ביותר. דלת השער הפונה לקרפף — ״אַלחוּי״ — עושים עבה וחזקה, כדי שתעמוד בפני גנבים וליסטים. דלת שער הבית, הפונה לרחוב, עושים מקרש־עץ אדום, חזק מאד, בעובי של חמשה או ששה ס״מ. על דלת זו, כלומר דלת שער הבית, מרכיבים שלשה מנעולים הנקראים ״מְגָ׳אלֶק״, יחיד מַג׳לָקָה.

א. מנעול עליון, הנקרא ״מַג׳לָקָה־כַ׳אַרְסַיֶּה״, והוא כעין בריח־של־עץ הנע בתוך טבעות הקבועות בדלת בצורה כזו: בשני קצות הבריח קשורים שני חבלים־דקים, ושניהם נקראים ״מְגַר״ — ממשך. חבל אחד קצר נכנס מתוך חור בדלת ויוצא לחוץ, שכל אדם היוצא מן הבית מושכו מבחוץ ובכך נועל את הדלת אחריו. ההבל השני ארוך יותר והוא קשור בקצהו השני של הבריח, עובר בתוך גלגלים קטנים, הקבועים בקירות מבוא־הבית — ״אלסקיף״ — ומגיע עד החצר שבקומה העילית — ״אַלחַגְרָה״;

על כל דלת־של־שער, קבועה ידית של ברזל, ומתחת לידית כעין סדן קטן, וכל הבא מקיש בידית על הסדן, כדי להודיע לאנשי הבית על בואו ולבקש שיפתחו הדלת לפניו. ידית־נקישה זו נקראת ״מַדַקָּה״. מי שהקיש בדלת עונים לו מן הקומה העילית, ואם רוצים לפתוח לו, מושכים את ה״מְגַר״ מן ״אלחג רה״ והדלת נפתחת.

ב. מנעול קטן של עץ, שמרכיבים באמצע הדלת ונקרא ״מַג׳לָקָה״ סתם. אם יוצאים כל אנשי הבית, עד אחד, נועלים אותו מנעול, במפתח־של־ברזל שלוקחים אתם, ויוצאים.

ג. מנעול גדול של עץ ונקרא ״אַלפַארְסִי״, והנועל בו ״בִּיפַּרֵּס״. על דלת הנעולה בו אומרים ״אַלבַאב מִפַּרַּס״. כן נקרא מנעול זה גם ״מַג׳לָקָה־עוּדִי״, כיון שלא רק המנעול גופו עשוי עץ אלא גם המפתח שלו. במנעול זה נועלים הדלת מבפנים, בעיקר בשעות הלילה כשישנים, והוא נחשב כ״מנעול בטחון״.

ממבוא הבית — ״אלסקיף״ — מובילות מדרגות אל הקומה העילית. בין כל חמש או שש מדרגות עושים מדרגה אחת רחבה וזו נקראת ״מַנְסַמֶה״; מן המדרגות יוצאים אל ה״חַגְרָה״ והיא חצר בלתי מקורה, מרוצפת אבנים מסותתות שחורות, הנקראות ״חַבַש״, או אבנים לבנות וחלקות הנקראות ״צַלָּל״. חצר זו מוקפת משלש רוחות, או שלש וחצי רוחות, בחדרי

המגורים. ואלו הרוח הרביעית, או לכל הפחות חציה, מניחים פתוחה לצד הקרפף, כדי שדרכה יזרום לחדרי המגורים אויר צח ונקי ממרחב גדול.

״שְׁק אַלחַגַרַה״. באחת מפינות ה״חגרה״, סמוך לבית הכסא, עושים שיפוע קל בריצפה, וקובעים בשיפולי הקיר ביב קטן המוביל אל המזחלה החיצונית. פינה זו מיועדת לנטילת־ידיים, וכן לכביסה ולרחיצה, ביחוד בימי שמש, וביחוד לילדים הקטנים שבבית, שעדיין לא רצוי להובילם לבית המרחץ הציבורי. מניחים המים בעריבות, בדרך כלל עריבות נחושת, תחת קרני השמש, עד שמתחממים, ואז מתרחצים או מכבסים בהם.

בקומה זו בונים חדר גדול, כשמונה על חמשה מטרים או יותר והוא נקרא ״אַלמַכַאן אַלכַּבִיר״. חדר זה משמש למסיבות־חתונה ומילה ולכל מאורע משפחתי שמח או עצב. לפעמים הוא משמש גם חדר־שינה, ארעי, לחלק מבני הבית. שאר החדרים הם יותר קטנים. באחד מהם, על פי רוב החדר הקטן ביותר, מתקינים בתיקרתו, משעת הבנייה, חלל בשביל הסוכה, ועל שם הסוכה נקרא החדר עצמו ״סוכה״. פעמים היו עושים חדר־גבוה, על חלק מחצי הקומה המשמשת ״טַכִיק״, וזה נקרא ״אַלמַכַאן אַלטַאלְעִי״. ואם יש חדר שיורדים אליו בירידה נקרא ״אַלמַכַאן אַלנַאזִלִי״. וכך נקבעים שמות החדרים. את ריצפת החדרים טחים בגבס־חָלָק וצובעים אותו בגוון־ירוק, לא בצבע ממש, אלא בירק־רך ושָׁחוּק הנקרא ״קַצ׳ב״ (אספסת). חדרים גדולים עושים במקרים רבים חציו גבוה מחציו השני בין 20 ס״מ עד 40 ס״מ החלק הנמוך נקרא סַחַה. והחלק הגבוה נקרא לִיוַאן (מלה פרסית שמשמעה מקום רחב שיש לו שלשה כותלים), ולעולם פתח החדר בחלק הנמוך.

בקומה זו נמצא חדר האפיה והבישול הנקרא ״דִימַה*״. בתוך ה״דימה״ בונים ״עַפַדַה״ והיא כעין ארגז לכל רוחב אחד הקירות, שלתוכו מכניסים את התנורים. מספר התנורים הוא בדרך כלל שלושה ובבתים גדולים ארבעה. החלל שנשאר מסביב לתנורים, ובין תנור לחברו, ממלאים באפר מנופה, כדי שהתנור יתחמם מהר, וישמור על חומו, ובעיקר מפני שהוא קל מן העפר ואינו לוחץ ודוחק על קירות התנור. מלמעלה טחים בטיט ובגבס ומוריקים אותו בירק־רך, כדרך שעושים לריצפת החדרים. אך קרקע חדר האפיה והבישול מרצפים באבני ״חַבַשׁ אַסוַד״ או ״חַבַשׁ אַבִיַץ׳״ ועל הרוב ״צַלַל״. בתוך חדר האפיה הבישול נמצא עוד חדר קטן ונמוך יותר, שלפעמים יורדים אליו במדרגות אחת או שתים. חדר זה נקרא ״סַאחַל״, שם חפורה באר־מים חיים, שממנה שואבים מים לכל צרכיהם; השאיבה נעשית בדלי־של־עור, הקשור בחבל ארוך העשוי מן הסיבים של עץ ידוע, הגדל בתימן, ונקרא ״סַלַב״. החבל משתלשל עם הדלי על ידי גלגל קטן של עץ הקבוע על פי הבאר; בשנַּת בצורת, כשהמים מתמעטים בבארות, מזמינים ״מַפַאר״, מנקה בארות, המעמיק את הבאר במטר, או בחצי מטר, ואז חוזרים המים כסדרן.

בצד חדר ה״סַאחַל״ עושים אצטבה קטנה של אבנים ועליה מעמידים ״קַצַארִי״ — עריבות גדולות של חרס, שתמיד הן מלאות מים לשתיה ולשטיפת הכלים ועושים להן מכסה של עץ. בקצה שיפועו של ה״סאחל״ נמצא בִּיב המוביל למזחלה של אבן; מקום זה נקרא ״שַׁק אַלסַאחַל״; על יד מזחלה זו רוחצים ושוטפים את כלי האוכל, ודרך המזחלה עוברים המים לבור השופכין שבקרפיף (אלחוי); בור השופכין עצמו נקרא ״עוּקַה״.

* חדר הבישול נקרא „דימה״ מלשון „אדאם״ שהם התבשילין והלפתנים.

בחדר האפייה והבישול עושים כמה ארונות קיר, הבולטים לצד "אלחוי", בשביל הלחם וכלי הבישול ושאר צרכי המטבח. בקירות חדר האפייה והבישול, בגובה שלמעלה מקומת־אדם, עושים אשנבים קטנים ומאונכים, שדרכם יוצאים עשן ההסקה ואידי הבישול; גם אשנבים אלו נקראים "מֻנְאשָׁק": צד התיקרה, שעל פינת התנורים, עושים אותו גבוה במקצת מן התיקרה כולה; את הקירות המגביהים צד זה של התיקרה ממלאים אשנבים קטנטנים והם נקראים "סְקַּאבָּה"; גם החורים האלה עשויים לפליטת עשן העצים ואידי התבשילים.

מסביב לחדר בנו עד גובה של חצי מטר, פרט כמובן למקום המיועד להיות פתח החדר, ומיד הניחו חלונות, בין כל 40 ס"מ בערך חלון, ברוחב 60 ובגובה 70; אחד מכל שני חלונות סותמים מצד הרחוב, בלבנים דקות, כך שהוא נשאר כעין תא בקיר והוא נקרא "טַאקָה מְכִ׳פַּאיֶה": בדרך כלל אין פותחים הלונות לצד צפון מחמת הקור. ובכל אופן אין סותמים אותם לגמרי כחלונות אטומים שבשאר הרוחות אלא משאירים חור קטן וסותמים אותו בסמרטוט, שמא יצטרכו לפותחו ולעשותו חלון פתוח. מאמינים שאם פותחים לצפון חלון שהיה סגור לגמרי אין זה טוב לאנשי הבית ככתוב "מצפון תפתח הרעה".

לכל אחד מן החלונות הנותרים עשו שתי דלתות של עץ מהוקצעות. דלתות אלו נפתחות לצד חוץ, לאור ולאויר. מעל החלונות ממשיכים לבנות קיר אטום, עד לגובה מטר וחצי בערך, ושוב הניחו חלונות על גבי החלונות הפתוחים, בגובה 80 ס"מ, ואחר כך ממשיכים בבניה עד לתיקרה; החלונות העליונים סתמו ב"קַמְרַיִאת", והם לוחות של אבן־שיש, בהירה כעין הזכוכית המחוספסת (מט); דרך ה"קמריאת" נכנס לחדר אור־בהיר אך אינן שקופות ואין לראות דרכן כלום; כן עשו בקירות החדרים, בגובה של שני מטרים, חלונות קטנים מאד, הנסגרים בדלת־של־זכוכית ונקראים "שְׁנַאקִיךְ", יחיד "שַׁאקוּךְ". בקירות החדר, בין החלונות התחתונים לבין החלונות העליונים עשו בכמה מקומות זיז של גבס, בולט בקיר, ברוחב של 30 ס"מ והוא נקרא "צְפִּיף", שעליו מניחים אגרטלי נחשת עם שיחי בושם ופרחי־ריח ובקבוקי משקאות.

אם הקירות בנויים אבן אינם צריכים לטיח מבחוץ; אך אם הם בנויים לבנים טחים אותם מבחוץ בטיט מעורב בתבן; טיח זה נקרא "מְלַאֲגֵה", וכל אימת שנופל טיח זה מחדשים אותו. מבפנים טחים את קירות החדרים בגבס, ואחר־כך מסידים אותם בגבס־לבן, הנקרא "קֶץ פַּלקוּס"; ואלו החצר, המדרגות והפרוזדור, טחים בגבס־כהה במקצת הנקרא "קֶץ גַאזִע".

דלתות החדרים עשו תמיד שתי כנפיים; לפנים היו הדלתות נפתחות לתוך החדרים, אך בזמן האחרון נהגו לכוין פתיחת דלתות החדרים כלפי חוץ; דלת ימנית, שבה המנעול, נפתחת לכניסה ויציאה; השמאלית נשארת סגורה תמיד על ידי שני בריחים למעלה ולמטה, הנקראים "צְנַאקֶט", אחת "צַאקְטַה"; ואין פותחים אותה אלא כשעושים נקיון יסודי בחדר (יִכִ׳רְגוּ פְּרַאש) או בזמן משתאות ומסיבות; דלתות המחסנים (אַלְטַבִיק) עשו כנף אחד, ולפעמים שתי כנפים. הכניסה לבית הכסא היא על פי רוב מצד החצר הנקראת "חַגְרֶה"; לפעמים היתה הכניסה מצד המדרגות, או מצד הפרוזדור החיצון. אך בשביל "אַלְמְנַאחְפֶה" — מנקי המחראות — הניחו פתח קטן, מצד הרחוב, כדי כניסת אדם בלבד, וכשהם באים לנקות על בעל הבית להוציא להם לרחוב מעט תבן או קש וזה נקרא "גְפַּאף".

תיקרות הבתים עשו כך: תחילה מסדרים הקורות על הכותלים, במרחק של ששים ס״מ בין קורה לקורה; על הקורות מסדרים בצפיפות זה על־יד זה עצים דקים, שכל אחד בעובי שלש אצבעות, או פחות, ונקראים ״אֲצַאבִיע״; על אותם עצים מניחים שכבה עבה של טיט ועל הטיט שיכבת עפר בעובי של 20 ס״מ, ואחר־כך טחים מלמעלה בטיט הנקרא ״מְלַאגַה״; קירוי זה כוחו יפה בפני הרטיבות והגשמים. כן עשו מעקה לגג, בנוי מלבנים ומטויח בטיט. גם מלמטה טחים את התיקרה תחילה בטיט ואחר כך בגבס־לבן.

יש בתים שיש להם חצר לפני כניסת הבית, כך שאין נכנסים לבית ישר מן הרחוב. חצר זו ננעלת בלילה והיא נקראת ״חוש״.

ב. כלי הבית

ריהוט החדרים

א. שטיחי צמר הפרושים על פני כל ריצפת החדר, או החדרים; שטיחים אלה ארוגים מצמר־עזים נקי והם שחורים לגמרי; עניים משתמשים בשטיחים לבנים העשויים מצמר־כבשים לבן, או מעורב, שמחירם זול יותר. שטיחים רגילים, בין לבנים בין שחורים, אורכם הוא כחמשה מטר ורחבם כמטר וחצי והם נקראים ״פְרַאיִק״, אחת ״פְרִיקָה״; שטיחים גדולים יותר נקראים ״אַבְסְטַה״ יחיד ״בְּסַאט״.

ב. מחצלת נאה, כמאה על חמשים ס״מ או יותר, ששוטחים בפתח החדר, מבפנים, וכל הנכנס לחדר חולץ נעליו ומניחם על מחצלת זו, כדי שלא ללכלך את השטיחים. המחצלת הזו נקראת חְצַרַה.

ג. אִבְרִיק וטַאסַה המונחים על אותה מחצלת שבפתח החדר. ״אִבְרִיק״ — קיתון של־נחושת־צהובה, מצוחצח וממורק, או נחושת אדומה מלובנה באבץ, ממנו נוטלים לידים בקומם משנתם בשחר, וכן שותים ממנו בלילה, בייחוד הילדים הקטנים, שעדיין מפחדים לצאת בלילה אל מיחוץ לחדר, כדי לשתות מן ה״סַאחְל״, כדרך הגדולים. ״טאסה״ — קערה של נחושת ממין ה״אִבְרִיק״, שרוחצים לתוכה; שני חלקים אלו נקראים בשם כולל: ״מַג׳סַל״.

ד. ״פַּרְש״. רבים ״פְּרֻש״ — מזרון או מזרונים, ממולאים צמר־גפן או צמר־כבשים; רגילים להניח ״פַרְש״ אחד לכל רוחב החדר, ליד הקיר הפנימי, ושנים ליד שני הקירות המקבילים, משני צדי המזרון הראשון; שלושת המזרונים מהווים בחדר כעין חית; אורך כל מזרון כשני מטר וחצי בממוצע.

ה. ״וסַאיִר מְחוּשַאיַאת״ — כרים־משובצים, אורך כל אחד כשבעים ס״מ, גבהו כארבעים ס״מ, ועביו כ־13 ס״מ; הם ממולאים צמר־כבשים, או פרחי עשב־בר, לבן וקל כצמר־גפן, הנקרא ״רֶא״; בזמן האחרון העדיפוהו על פני הצמר, כיון שהוא זול יותר ונקי יותר, וגם קל לטילטול ולהעברה; ציפוי הכרים — אריג פרחוני באמצע ומסביב לארבעת צדדיהם אריג מגוון אחר, ירוק, חום או כחול ואלו ארבע הפנות ממין האמצע. מסדרים כסתות אלה ליד הקירות מסביב כדי שהיושב ישעין עליהן את גבו.

בית, עבודה ומלאכה

ו. "וסאיד אַלנַום" — כריות שינה, ממולאות צמר־גפן להניח תחת מראשותיהם בעת השינה.

ז. "סְפַר" — שלחי עורות של כבשים, שמציעים תחתיהם, בימות החורף הקרים, בעת השינה והישיבה. אחת "סְפְרֶה".

ח. "גֻרְם", יחיד "גַרְם", כעין שמיכות גדולות, עשויות משלחי־עורות כבשים, שבהם מתכסים בעת השינה.

ט. "מַדַאכִי" — מיסבים, כרים מרובעים, דחוסים מאד ועבים, שעליהם מיסב אדם עם שמשעין עליהם את מרפק ידו השמאלית, בשעת ישיבה נוחה, או בליל־פסח, דרך חירות.

י. "צֻנְטוּק אַלְדַה" — ארגז־בגדים, עשוי מעץ נאה ומקושט, ארכו כמטר וחצי, רחבו וגבהו כשמונים ס"מ, ובו מניחים את הבגדים כשהם נקיים, מקופלים ומסודרים, ומכסים אותו במכסהו המקומר.

יא. "כַּבשה" — סל גדול, בלי ידיות, עשוי מקני־שעם, שפורשים עליו את הבגדים בשעה שמגמרים אותם. בכל ערב שבת וחג מכניסים לחדר מחתה ובה גחלי־אש, שמים את המוגמר (בְכּוּר גָאוִי) על האש וכופים עליה את ה"כ'בשה" — הסל — ומעליו פורשים את הבגדים כדי להתגמר (השווה ביצה כ"ג א', סהופי כסא אשיראי); בשעת הגימור סוגרים את החדר, על חלונותיו ודלתותיו, כדי שיתגמר גם הוא וקירותיו יקלטו ריח המוגמר; אחרי הגימור מניחים בתוך אותו סל כמה בגדים, בעיקר בגדי הנשים, כדי שיקלטו היטב את ריחות המוגמר.

יב. "מִשְׁגַב" — אגרטל, עשוי מנחושת צהובה, ממורק ומצוחצח, או נחושת אדומה מלובנת באבץ, שבו מניחים שיחי־בושם ופרחים ריחניים ליופי ולנוי.

יג. ספרים — יש בתים שמצויים בהם ספרים מרובים, כתבי־יד ודפוס, מקרא, הלכה ומדרש. אך הספרים המצויים בכל בית, שאפילו עני שבעניים אינם חסרים מביתו, הם: חומש, סידור־תפילה, "דיואן" והוא ספר שירי תימן, מדרש תנחומא, מגילת אסתר והגדה של פסח.

כלי מטבח

א. "מִשַן" — כברה של מתכת, או של עור, לכבירת התבואות.

ב. "פִּתְר", רבים "אַפְתַאר" כלי כעין צלחת גדולה, קלוע מגומא וקני־סוף, שבו "יַנַסְפוּ", מרקידים את התבואה כדי להפריש ממנה את הקיסמין והפסולת.

ג. "צַחְן" — טס של נחושת, שבו בוררים את התבואה ומלקטים ממנה את האבנים ושאר פסולת, שאינה נפרשת בשעת ה"נַסַאף".

ד. "מֻנכ'ל" — נפה לנפות בה את הקמחים.

ה. "סְפרֶה" — שלח של עור, שעליו יורד הקמח מן הנפה.

ו. "קְצַארִי", אחת "קַצְרִיַה", והן עריבות־של־חרס, שבתוכן מחזיקים את הקמחים למיניהם ולסוגיהם השונים.

ז. "מִכְיַאלֶה" — כלי־מדה, שבו מודדת האשה קמח לעיסתה יום יום.

ח. "טַאסַת אַלעַגִין" — עריבה גדולה של נחושת, שבה לשים את העיסה.

ט. ״קַצְאִרִי אַלְמַא״ — עריבות בשביל המים, גם הן של חרס, אחת ליד ״שֶק אַלְחַגְרַה״ שממנה נוטלים מים לרחיצת ידים וכר ושתים אחרות בתוך ה״סַאחַל״, שבהן מחזיקים מים לשתיה ולצרכי הבישול.

י. ״מִזַחק״ — מַשְחֶקֶת, אבן שטוחה בדמות חצי־עיגול שבה שוחקים תבליני החילבה.

יא. ״מַדַק״ — מכתש של אבן, או ״הַאוַן״ — מכתש של נחושת.

יב. ״סַלְבַה ודַלוּ״ — חבל ודלי, לשאיבת מים מן הבאר, בגלגל הקבוע על פי הבאר.

יג. ״גַמִין״ אחת ״גַמַנַה״ — קנקנים של חרס לבישול קהוה.

יד. ״בַרַים״, אחת — בֻרְמַה — קדרות־של־חרס בגדלים שונים, לבשל בהם מרק ותבשי־לים, לחלב לחוד ולבשר לחוד.

טו. ״זַבַאדִי״, אחת ״זִבְדִיַה״, קערות של חרס שיש להן כנית למושבן, בגדלים שונים, שבהם מגישים את המרק, התבשיל וה״חילבה״ על השולחן.

טז. ״מַקַאלִי״, יחיד ״מַקְלַא״, — קערות של חרס שאין להן כנית, אלא קרקעיתן חלקה וקעורה, שבה מרתיחים ״חילבה״ ועושים ״פתות״ וכיוצא.

יז. ״חַיַאסִי״, יחיד ״חַיסִי״, ספלים של חרס לשתיית קהוה.

יח. ״מִלְעַקַה״ — כף־של־עץ להגסת המרק והתבשיל.

יט. ״מִסְעַם״ — תרווד עשוי עץ חלק, שמגיסים בו דייסות בעת בישולן.

כ. ״מִלְקַאט״ — מלקחיים־של־ברזל, ארוכים, לחתות בהם אש מן התנור, או להזיזה מצד לצד.

כא. ״מִלְעַקַת־נַאר״ — כף גדולה של ברזל, עם ידית ארוכה, לגרוף בה אש מן התנור כדי להעבירה לתנור אחר, או למחתה.

כב. ״סִיך״ — שפוד־של־ברזל, שמניחים אותו על פי התנור, כדי להשעין עליו את קנקני המים וקדירות הבישול שלא יפלו לתוך התנור.

כג. ״מִכ׳דַא״ — מרדה־של־ברזל לרדות בו את הפת מן התנור.

כד. ״מַידַה״ — שולחן־של־עץ, נמוך ועגול, שעליו אוכלים.

כה. ״אַג׳סִי״ יחיד ״ג׳סַא״ — מגשים כעין צלחות, בגדלים שונים, קלועים מן הגומא ועלי־חריות לצרכים של הבית.

כו. ״מִנְעַמַה״ — מטאטא לטיאוט הבית והחצרות.

כז. ״מַשוף״ — מטאטא קטנטן, עשוי עלים עלים דקים וקשים של לולבים, שבו ממרקים כלי האוכל, לנקויים אחר האכילה והבישול. כן עושים ״משאוף״ גדולים יותר לשיפשוף הרצפות ונקיונן.

כח. ״סכינים״ לחיתוך ולקילוף.

כט. ״מַק׳דַה״ — סכין הנשענת במאוזן על ידית רחבה, ומשמשת לחיתוך בשר־חי; מניחים את הסכין על הריצפה ומחזיקים הבשר בשתי הידים וחותכים.

ל. ״שַן״ — מסנן; כלי מנוקב, של חרס, שבו מניחים את הבשר בעת ההמלחה כדי שיזוב צירו.

לא. ״גַפְנַה״ — עריבה של חרס, שבה שורים את הבשר.

רוב הכלים האלה הם כפולים לבשר לחוד ולחלב לחוד. אלו הם כלים הכרחיים בכל בית והם הנכללים במושג ״כלי בית״.

בית, עבודה ומלאכה

ג. חינוך הבית

מנהגים רבים יש לחינוך הבית, וכל מנהג שונה מחברו.

יש נוהגים, שבעת הנחת היסוד שוחטים על היסוד תרנגול, "כַּאלְק אַללוֹן". — לבן לגמרי. ממצים את דמו על היסוד, ואת בשרו מחלקים לעניים. ויש שוטים יותר הקוברים את כל התרנגול ביסוד.

בשעה שמרכיבים את המשקוף העליון של שער הבית, יש נוהגים לשחוט כבש שחור על המשקוף, את בשרו אוכלים ומחלקים ממנו לעניים. "יְסִירוּ אַלְדַם" — הולכת הדם. מי שגמר בנין הבית, וכן הקונה בית מן המוכן, בין חדש בין ישן, צריך לשחוט בבית לפני שייכנס לגור בו, או לכל המאוחר במשך החודש הראשון שנכנס לגור שם. שוחטים בחצר הבית ואין נוגעים בדם ואין מטאטים אותו מקרקע החצר; אחר שמתמצה הדם לוקחים משם את הנשחט, שהוא דרך כלל בהמה גסה, כדי לנתחו במקום אחר, ואת בשרו מחלקים לעניים, לשכנים ולקרובים.

"מִידַת אַלְגְ׳יִיה" — שולחן הריצוי *. אופים לחם תפל בלי מלח, מזמינים יותר מעשרה ילדים בגיל שבע שמונה שנים. עד שהילדים ממתינים בחצר עורכת בעלת הבית את השולחן, מפזרת עליו אפר־דק, פותתת את הלחם התפל לפתיתים, ומניחה אותם על השולחן שבו האפר, יוצאת מן המטבח ואומרת "הַדַ׳א קַסְמְכֻם" (זה חלקכם), הכוונה כלפי השדים. לאחר שהמטבח נשאר סגור שעה קלה — פותחים דלתותיו בפתיעה, וכל הילדים הנמצאים בחוץ מתפרצים לתוכו וחוטפים את הפרוסות התפלות, שעל־גבי השולחן, ואוכלים אותן. סבי ז"ל התנגד בחריפות למנהגים אלה, שלדעתו נוסף לטיפשות שבדבר הרי הם אסורים מן התורה משום דרכי האמורי.

המתונים היו נוהגים לשחוט בבית, כדרך ששוחטים בשאר שמחות. אין נזהרים בדם אלא מנקים אותו כרגיל, אופים לחם לבן, מבשלים תבשילים, מזמינים אורחים ועורכים משתה כשאר המשתאות. למשתה הזה היו קוראים "סעודת הודייה", כלומר הודאה לפני ה׳ שעזרם וזיכה אותם לבנות, או לקנות בית. לאותו משתה מזמינים משוררים שישירו מעניין היום.

בלשון הנשים והמוני העם נקראת סעודה זו "חְצַת אַלְבֵית" (חלק הבית). בסעודה זו מוסיפים אחרי "מזמור לדוד ה׳ רועי לא אחסר", שכרגיל אומרים אותו לפני ברכת המזון, גם את "מזמור שיר חנוכת הבית לדוד". אומרים מזמור זה בקול זמרה ובנעימה עריבה. סבי ז"ל לא התנגד למנהג זה אבל גם לא חיבבו, כיון שאצל הנשים ועמי הארץ לא הסעודה היתה העיקר אלא "הדם הנשפך בבית" לספק תאוות השדים צמאי הדם.

בית־חדש שנבנה, או ישן שטויח וסוייד מבחוץ (מְלַאגֶה) או מבפנים (קְצַאץ), תולים בקיר הבית, במקום בולט לעיני הרואים, דלי בלוי של עור, כדי להגן על הבית מפני עין הרע.

ויש נוהגים לתלות נעל בלוייה, שניטל החלק העליון שלה, אבל זו אינה מועילה להגנת בית־חדש, אלא רק לבית מסוייד ומטוייח.

* השוה העורכים לגד שולחן, ישעיה ס"ה, י"א ופירש"י שם.

ויש נוהגים לתלות בקיר הבית פרסת סוס, כלומר חתיכת ברזל העשויה בצורת פרסה.

אין שום בית, שאין מניחים בו שיור לזכר חורבן בית המקדש. בכל בית מניחים בקיר הפרוזדור מקום, כאמה על אמה או יותר, בלי סיד, וצובעים אותו בצבע שחור. גם בחדרים משיירים מקום, בלי סיד־לבן, וצובעים אותו כחול תכלת. נהוג להניח שיור זה באמצע הקיר, מול הדלת, במקום בולט לעינו של הנכנס והיוצא. מקומות השיור האלה נקראים "מנורה". המהדרין נהגו לכתוב ב"מנורה" זו את הפסוקים "אם אשכחך ירושלם תשכח ימיני, תדבק לשוני לחכי אם לא אזכרכי, אם לא אעלה את ירושלם על ראש שמחתי".

חמרי הסקה ותאורה

"נְקִיד" — חומר ההסקה המצוי ביותר הוא עצי היער.

"סוק אַלחַטַב" — שוק העצים — היה קיים ברחבה הגדולה המבדילה בין "קאע אליהוד" — עמק היהודים — לבין העיר צנעא שבה גרו המוסלמים. הרחבה ההיא נקראה "אַלצַלְבִּי". לשם היו מביאים הערבים מדי יום ביומו עשרות גמלים טעונים גזרי־עצים, בגדלים שונים. אדם הנזקק לעצי הסקה, פונה לשוק, מסתובב בין הגמלים הטעונים, בוחר את המטען הרצוי לו מבחינת היובש וסוג העצים, (המשובחים: "צַ׳הְיַא" או "קַרַץ׳"), פונה למתווך, וזה קורא לבעל המטען ושואלו כמה הוא דורש בעד מטענו. אחרי שנוקב את המחיר מציע המוכר מצדו מחיר נמוך יותר; מקובל להציע חצי המחיר שדרש בעל המטען; פתגם נודע הוא: "מַא קַאל אַלבַדוִי קַסַמְתָה נֻצַין" (מה שאמר הבדוי חלקהו לשנים) [1]. המיקוח מתנהל בקולי קולות בין המוכר והמתווך; גם הקונה משתתף בכך; ואם גם הגמלים פותחים גרונם וגועים נעשית הארץ לחרדת אלד׳ים. לכך נעשה שוק העצים למשל; כל מקום שיש רעש וצווחות מחרישי־אזנים אומרים: "סַאע סוק אַלחַטַב". לאחר שבאים לעמק השווה — מוליך הבדוי את גמלו או גמליו אחרי הקונה, עד פתח ביתו, מפתח מטענו ומכניס העצים לתוך קרפיפו של הקונה. "אלחוי" מחיר מטען הגמל הוא כשני "ריאל"; לאחר מכן מזמין בעל הבית "סַפְלַק" — מבקע — שיבקע את העצים לפלחים קטנים, כדי שאפשר יהיה להכניסם לתנור. כלי הביקוע היחיד הוא "פַאס", רבים "פִיסַאן" — קרדום, קרדומות. מבקע שאינו מוציא הרבה קסמים דקים [2] "קַטַאקַט" נחשב למומחה. יש מבקע העובד בקבלנות, ויש המעדיף לעבוד יומית. שכר המבקע, בממוצע, ריאל אחד ליום. סכום זה נחשב לשכר גבוה מכיון שזו עבודה קשה. לאחר הביקוע מעבירים בני הבית את העצים המבוקעים לאחד המחסנים שבקומה התחתונה. מחסן זה נקרא "טַבְקַת אַלחַטַב". עצים כבדים אלה אינם נדלקים בנקל. לפיכך קונים קיסמים דקים הנקראים "לְצַנְה". אליתא, כדי

1 מרבית חוטבי העצים הם בדוים. ולפי שדרכו של הבדוי להגזים בא הפתגם ללמד שאין לקבל ולסמוך אלא על מחצית דבריו. המחצית השניה — היא הגזמה.

2 לעתים יש בגזרי העצים גזעים מפותלים ומקושרים מקום יציאת השלוחות ואינם מתבקעים לאודים, אלא לחתיכות קטנות ובקושי רב, ונוהגים להניחם „וסאדה" כרית תחת העץ המתבקע והם משתברים ומתפרקים לאטם מאליהם. לכן כשהיו מקשים בבית המדרש קושיא חזקה שפירוקה צריך עיון רב וחפוש מקיף היה ר׳ יוסף סרי אומר שאין לבזבז את הזמן בחפוש תירוץ ויש להמשיך בלמוד. ובמשך הזמן תתורץ הקושיא מאליה, כעץ הזה שמניחים אותו ובמשך הזמן מתפירר מאליו. בלשונו „כ׳ליהא וסאדה".

להציתם, ומאשם מתלקחים העצים הכבדים. המין החשוב של קיסמים להצתה הוא ה״גַעְדָן״— והוא שיח שבין קליפתו לעצו יש חומר דביק המתמתח כגומי לעיסה. חומר זה דליק ומתלקח מהר. עניים משתמשים במקום ״לצוה״ בזמורות של עצי ״האַתְ׳ל״ — אשל — ונקראים ״שִׁיס״. פעמים שאין צורך באש חזקה, כגון כשעושים ״לחוח״, או כשקולים את הקליות וכיוצא; במקרים אלו נזקקים לחומר הסקה קל וזול. לשם כך היו הערביות מביאות בסלים גדולים על ראשיהן, עלים וקיסמין, הנושרים ונובלים מן האילנות, ביחוד שלכת של עצי ה״את׳ל״, שהיא מצויה הרבה ונקראת ״הַמְל״. השם הכולל לכל שלכת האילנות, המשמשת להסקה קלה הוא: ״סְפוּך״. הערביות מביאות חומר זה עד ביתו של הקונה. חוץ מחומרי הסקה אלה יש עוד חומר הסקה טוב, שהוא זול יחסית, והם ה״כְבָא״, אחת ״כְבִיֶה״: הללו כעין ככרות עשוים מגללי בהמות, שהערבים הכפריים מעבדים ומיבשים אותן, ולאחר מכן מטעינים אותן על חמורים או בסלסלים על ראשיהם, ומביאים למכירה בשוק, מחירם, בממוצע, 80 יחידות בריאל אחד. גם להם מקצים מחסן מיוחד הנקרא ״טַבְקַת אַלכְּבָא״. משובחים שבהם הם אותם העשויים מגללי הצאן, וגרועים שבהם מגללי החמורים.

כשבעלת הבית רוצה להסיק את תנורה מביאה מעט מכל דבר, ומסדרת אותם בתנור. סידורן בתנור נקרא ״שַׁקְדַאף״. המסדרת —״בְּדשקדף״. וכך הוא הסידור: מניחה מעט ״לצוה״, ״בַאב אַלמַנְק״— בפתח התנור — ועליה נותנת עצים־דקים ואחר כך עבים יותר. משני צדי העצים מעמידה שתי ״כבא״, שופתת על גבי התנור את כל הקדרות וקנקני הקהוה — ״אַלגְמִין״, מבעירה סמרטוט ומכניסתו לתנור. מיד מתמלא חדר ״אלדימה״ עשן סמיך, ביחוד כשאין העצים יבשים כל צרכן, האש מתלקחת והכל רותח. משהתחילה השלהבת לשכוך במקצת — מסירה את הקדרות, והקנקנים של הקהוה, מעל גבי התנור, ואופה את הפת בכתלי התנור. אם האפיה מרובה מכניסה לתנור, דרך ״באב אלמנק״, אוד־יבש כדי ששלהבת בעירתו תבשיל ותאדים את פני הפת. אוד זה נקרא ״מְצ׳נַא״ גמרה לאפות, מכניסה לתנור גזר־עץ עגלגל, מאותם הקשים לבעור, כגון ״עֻקְדֶה״ — קשרי העצים, מקום יציאת השלוחות מן הגזע. כן מוסיפה על כך ״כְבִיֶה״. מטמינה את העץ וה״כביה״ בתוך האש, ומכסה בשיכבה דקה של אפר, כדי שיבערו באיטיות ויישאר התנור חם זמן רב. דבר זה נקרא ״טובנה״. מסביב ל״טובנה״ מניחה את כל הקדרות וה״גמין״ וזה נקרא ״אוּרָאד״, — הטמנה. מכסה את התנור במכסהו, וכשרוצים מעט מרק, או ספל קהוה, מוציאים אותו חם. בכל בית רגילים להסיק פעמיים ביום: בשביל ארוחת הבוקר בתנור־קטן, הנקרא ״צָעַסֶה״, ובצהרים בתנור הגדול הנקרא תנור סתם.

תאורה

עד לפני כמאה שנה היו מדליקים נרות רק בשמן חרדל הנקרא ״צַלִיט תַּרְתַר״, או ״תרתר״ סתם, שהוא זול יותר משמן שומשמין, בעוד ששמן שומשמין משמש רק לאכילה. העניים היו עושים ״צַלִיט חַנְצַ׳ל״ — שמן פקועות, המצויות שם בעמקים ובהרים בשפע, ביחוד אחרי הגשמים. אופן עשייתו הביתית של שמן הפקועות הוא כדלקמן: מוציאים את גרעיניהן,

שוטפים אותן היטב כדי להסיר מרירותן, כותשים אותן ב״מוּחַז״ — מכתש גדול של אבן, נותנים אותן בקדרה ולוחצים אותן בדפנותיה כדי שתישאר גומא באמצע. לאחר מכן מכניסים את הקדרה לתנור חם, על גבי הקדרות וקנקני הקהוה, ששם החום מועט יותר. מחמת החום מתמצה השמן ומצטבר בגומא שבאמצע; פעם בפעם גורפים את השמן, המצטבר, בספלון קטן, ואותו שמן משמש להדלקת הנרות. בשעת הדוחק מטבלים בו את פיתם אחרי שממתקים אותו.

״סְרָאג״ — הוא נר של אבן־שיש — ״סַרְף״. בכל בית היו כמה נרות כאלה, מהם קטנים של ״פה״ אחד ומהם של כמה ״פיות״. היו גם נרות גדולים בעלי שלשה וארבעה עיגולים, זה על גבי זה, מאבן אחת, מעשה־אמן, נאים ביותר.

קנדיל — בית קיבול השמן, עשוי זכוכית לבנה, נותנים שני שלישיו מים והשמן למעלה.

״צֻעְדִי״ — הוא נר־של־חרס שחור וחלק. רק מעטים היו מדליקים נרות־של־שעוה מחמת שהיו יקרים, לעומת השמן. נרות השעוה עשויים רק מדונג טהור, כלומר פסולת הדבש, המצוי בתימן אך לא בכמויות גדולות. לפיכך השתמשו בנרות שעוה רק בחתונות ובמסיבות חגיגיות.

״לַמְבָּה״ — עששיות נפט. זקינינו סיפרו, שכאשר הביאו הטורקים את הנפט לתימן לפני כשמונים שנה, השיגו אנשים, שהיה להם מגע עם הטורקים, מעט ממנו והביאו לבתיהם; הם עשו חור בביצה, רוקנו אותה, שמו בתוכה את הנפט, נתנו בפיה פתילה בשפופרת של פח והדליקו. רבים יצאו מן החדר שלא יכלו לסבול את הסירחון של הנפט. באותו זמן התגלעו גם ויכוחים אם מותר להתפלל בחדר שיש בו נר של נפט: הללו אוסרים והללו מתירים, עד שהזמן עשה את שלו ולתימן הובאו ה״למפ״, עששיות הנפט העשויות זכוכית, ואתן שפע נפט. בבתים השתמשו בעששיות רגילות מס׳ 2־3־4. ואלו מנורות גדולות יותר, עד מספר חמש עשרה, היו רק בבתי הכנסת.

אע״פ שהעששיות הרגילות היו מצויות כבר בכל בית לא היו מדליקים אותן אלא בליל שבתות וחגים, אך בימות השבוע הדליקו רק ״קוזקוזי״.

״קֻזקֻזִי״. — הוא נר קטן, העשוי פח, קופסה דמוית אגס. בצד הצר של ה״אגס״ עמדה מגופה קטנה, נקובה מלמעלה, שממנה משתרבבת שפופרת דקה, שבתוכה מושחלת הפתילה. ממלאים את הקופסה נפט ומשחילים את המגופה עם השפופרת ומדליקים את הפתילה המבצבצת מראשה. לאור נר זה למדו ועבדו, גם עבודות צורפות עדינות ודקות; הנשים היסבו חמש או שש סביב נר כזה ורקמו עד שעה מאוחרת בלילה.

״פָאנוּס״ — פנס העשוי מארבע דפנות של זכוכית, הנתונה במסגרת של פח, ויש בו ידית מלמעלה כדי לטלטלו. בתוכו הניחו ״קוזקוזי״ והשתמשו בו, בעיקר בני אדם המהלכים בלילה ברחובות.

״לֻקס״ — מנורת ה״לוקס״ הידועה הגיעה לתימן לפני כשלשים שנה והיתה בעין פלא. האור לבן ובהיר כשמש; והפתילה — כיס של בד משי שאינו נשרף; כשבבית הכנסת ״אלאסטא״, שהיתה ידועה כעשירה שבבתי הכנסת, קנו לוקס, וכשהדליקוהו בערב הראשון — נהרה לשם כל העיר, כדי לראות בפלא הגדול הזה; גם המדליקו נחשב כחכם ואומן. וגם אז התגלעו ויכוחים אם מותר להתפלל בבית שיש בו לוקס דולק, בשל הרעש המפריע

לריכוז הכוונה; לבסוף התרגלו לכך וכלי זה נהפך לנחלת הכלל, והדר לכל בית, אצל העניים ואצל העשירים כאחד.

"סְרָאג אַלְגַזָארִין" — נר הקצבים. עד הזמן האחרון לא החליפו הקצבים את המסורת העתיקה, והמשיכו להשתמש בנרות של חֵלֶב, בשעת עבודתם הנעשית תמיד, או על פי רוב בלילה. נר זה עשוי מחרס פשוט, בדמות משולש, ובצדו הרחב בליטה קטנה המשמשת כידית, מניחים לתוכו חתיכת חלב ופתילה, העשויה משאריות סיבי וקרומי החלב שמדליקים אותה, ועם השתלהבותה מתחמם החלב ונמס וכך דולק הנר שעות מרובות.

ב. מאכלים ומטעמים

לחם

קמח — עושים מכל מיני הדגנים: חיטים, שעורים, עדשים, דְ'רֶה, תירס (רוּמִי), פולים ושאר קטניות.

נְקִי — קמח לבן, — קמח חיטה שנישרתה תחילה במים, במשך שש שעות או יותר הכל לפי טיב החיטה; שריה זו נקראת: "רְזוּם", "יִרְזְמוּ"; לאחר שעובר זמן השריה שהוא כשש שעות שוטחים את החטים בשמש "יְשְׁתוּה" כדי ששוב יתיבש מעט, כי אם יטחנוהו בצאתו מן המים יתדבק ברחים "יִדַצְלֵכְך" ויקשה מאד לטחנו. לאחר שטיחתו בשמש כשלש שעות או בצל כחמש שעות — טוחנים את החיטים ומנפים את קמחם בנפה שנקביה צרים ביותר; קמח זה הוא הנקרא "נְקִי".

ואלו הן הפסולות של קמח "נקי":

א. קַצַרַה — הַדְרָאָה, מנפים את הפסולת הראשונה בנפה, שנקביה קצת יותר רחבים, והקמח היוצא ממנה נקרא "קַצַרַה".

ב. רוס — מוֹרְסָן, מנפים שוב את הפסולות בנפה, שנקביה רחבים יותר, והקמח היוצא ממנה נקרא "רוס".

ג. צְפַּארַה — סוּבִּין. הפסולת האחרונה נקראת "צְפַּארָה".

מן ה"נקי" אופים לחם למשתאות, לשבתות ולימים טובים; מן ה"קצרה" וה"רוס" אופים לחם בימי־חול; ואלו ה"צופארה" משמשת מאכל לתרנגולות, שמגדלים בבית.

חַתְ'ית' — קֵיבָר. קמח חיטה שניטחנה כמות שהיא, בלי שריה; גם הסובין מקמח זה נקראים "צופארה".

טְחִין־שְׁעִיר — קמח־שעורים; — גם את השעורים טוחנים כמות שהן, בלי שום טיפול מוקדם, פרט לברירתן; קמח שלהן נקרא בתוספת שם מינו: "טחין־שעיר", לפי שסתם "טחין" הוא קמח של חיטה.

הסובין של קמח־שעורים נקראים "חְסֵה".

זְעוּף — קמח דְ'רֶה; טוחנים את ה"דרה" כמות שהיא וקמח היוצא ממנה נקרא "זעוף".

שאר מיני קטניות קמחן נקרא "טחין" בתוספת שם מינו כגון: טְ ־רוּמִי" — קמח תירס, "טְחִין־בְלֹסְן" — קמח עדשים; טְחִין־קֻלֶא — קמח פולים; וכיוצא.

מאכלים ומטעמים

נכ׳אלה — הסובין של קמחי כל הקטניות נקראת ״נְכַ׳אלֶה״.

כַ׳מִירָה — שאור; — השאור שמחמצים בו את העיסה עשוי מעיסה־של־אתמול, שמשיירים ממנה חתיכה קטנה בכלי קטן של חרס הנקרא ״וְעָא אַלְכְ׳מִירָה״ מוסיפים עליה מעט מים ומניחים אותה במקום לא קריר. בערב מוסיפים עליה עוד קורטוב של מים ומעט קמח כדי להרבותה ולדללה — ״יְוַשּׂו אַלְכַ׳מִירָה״.

ואלה הם סוגי הלחם:

צַלוּף: אחת — צלופה; — רקיקי־לחם שאוכלים יום יום בצנעא וברוב ערי תימן הגדולות; דרך אפייתם היא כך: לשים קֶמַח החיטים עם שאור, מניחים אותו עד שיחמיץ ויתפח; מקטפים ממנו ביד חתיכת־בצק, שגדלה כשליש קילו; מורחים על פני הבצק ״חִלְבָה״ [1] טרופה, שעדיין לא נתנו בה תבלין, כדי שהבצק לא יתדבק ביד האופה שעה שהוא טח ומרדד אותו בקיר התנור, המוסק היטב, עד שמתהווה ככר בעובי של כשני ס״מ ובקוטר של 20 עד 30 ס״מ; מקרבים את האוד הבוער שבקרקע התנור, אל מול פני הככר, ומשהים אותו עד שיאדים ואז רודים אותו.

מַתַ׳נֶא — רקיקי לחם דומים ל״צַלוּף״ אלא שהם שונים בשלשה דברים: א) במקום למרוח ״חילבה״ על פני הבצק — מגלגלים אותו בקמח, כדי שלא יתדבק בידיים; ״יִפַּרְזְנוּה״, הקמח המובא למטרה זו נקרא ״פִּרְזָאן״. ב) במקום לטוחו ולרדדו בקיר התנור — מרדדים אותו מעט על־גבי הקמח, ומשלימים את רידודו בין שתי כפות הידיים, בזריזות ובקלילות ג) מדביקים אותו בקיר התנור, כשהתנור אינו חם ביותר, שאם לא כן יצנח לאש ויישרף; מניחים אותו עד שיתאדם ורודים.

מַתַ׳נֶא־קַאמְז או **״מַשחוּט״** — רקיקי לחם כנ״ל, אלא שמניחים אותן להיאפות בתנור עד שמתקשים ונעשים שבירים; כשמתקשים נופלים מקיר התנור מאליהן; רקיקי־לחם כאלה נקראים ״מתנא־קאמז״ או ״קמאז״; אם לא נתקשה עד כדי שבירה ונשאר רק קימעה הוא נקרא ״משחוט״.

סגולה טובה יש לו ללחם ה״מַתַ׳נֶא״ הרגיל, שיכול הוא להתקיים ימים אחדים. כל שכן ״מת׳נא קאמז״ שמשתמר זמן ניכר למדי ומשמש מעין צנימים לחולים וצידה לדרך לעוברי־דרכים.

באלמַכ׳בַזֶה — רקיקי־לחם הנאפים בעזרת כלי הנקרא ״מַכ׳בַזֶה״; כלי זה עשוי בצורת עיגול קלוע מסיבי־קש ושיחי־גומא; באמצעיתו, מאחריו, בליטה המשמשת ידית שבה מחזיק מי שאופה. תופרים על פני הכלי בד, וממלאים את החלל שבין הבד והקליעה מפרחי הצמח הנקרא ״רָא״ שכרגיל ממלאים בו גם כרים וכסתות.

וזוהי דרך האפיה ב״אלמכ׳בזה״: מקטפים חתיכת בצק, מגלגלים אותה בקמח, מניחים הבצק על גבי כלי זה וכאן מותחים ומרדדים אותו בקלילות ובזריזות עד שיהא כיכר דק ביותר ומיד מדביקים אותו אל קיר התנור בדפיקה חזקה ומהירה. מגישים כנגד פניו אוד בוער ומיד הוא מפריח בועות — ״יוּרִד״. משהתחיל להאדים — רודים אותו. הרקיקים יוצאים דקים ורכים כשהם לבנים־מאדמים.

מאפה זה עושים רק בבתי־משתאות וכן לשבתות ולימים טובים, מפני שיש בו הוצאות

1 ר׳ להלן — ״חלבה״.

מרובות וטורח גדול; עיסתו עושים רכה משאר עיסות; מעבדים אותה הרבה בעת הלישה כדי שיוכלו לרדד ולמתוח את הככר היטב; למאפה זה בוחרים חיטה משובחת, והקמח צריך להיות "נקי". כשהחיטה גרועה אין הבצק נדבק בקיר התנור והוא צונח מיד על האש.

קָרַס — לחם־עוגות, עגול ומוקשה. בעת הלישה נותנים בבצק מעט שמן, מעט סוכר ומעט "קַחְטַה" (קצח); לשים עיסה סמיכה במקצת ומניחים אותה עד שתחמיץ, מקטפים חתיכות בצק גדולות, מעגלים אותן, מורחים פניהן בחלמון־ביצה ואופים. אין אופים אותן באש שלהבת אלא משהין אותן באש לוחשת עד שיתאדמו מכוח החום בלבד. לאחר רדייתן מוציאים אותם לאויר כדי שיתקררו ויתקשו קימעה;

כַעך — כעכים; לשים את הבצק עם שמן וביצים וסוכר ומעט "קחטה" וקורטוב־של־מים; עושים את העיסה עבה ומעבדים אותה היטב עד שיתדבקו חלקיה זה בזה ויבלעו בה כל השמן והביצים. מחתכים אותה לכעכים קטנים ומניחים אותם על גבי דפים; משהים אותם עד שיתפחו, מורחים פניהן בחלמון־ביצה ומדביקים בקיר התנור, כשאינו חם כל כך; משהאדימו פניהם — רודים אותם.

קַפּוּע — לחם־מצה, מקמח ד׳רַה; לשים מן הקמח של ה"דרה" עיסה עבה, ללא שמרים, ואופים ככרות קטנים ועבים במקצת; רגילים לאכלם בארוחת־בוקר סמוך לרדייתם מן התנור, כשהם עדיין חמים, ועליהם מורחים "סַמְן" — חמאה מבושלת. הכינוי "קפוע" סתם — מיוחד ל"קפוע" העשויים מקמח "ד׳רה". אך שאר "קפוע", הנעשים מקמח של שאר קטניות, מוסיפים על המלה "קפוע" את מין הקמח שממנו נעשו, כגון: "קַפּוּע־בַלְסַן" — של עדשים; "קַפּוּע־רוּמִי" — של תירס; "קַפּוּע־קַלַא" — של פולים, וכן כל כיוצא בזה.

גְחִין — לחם עשוי מקמח־קטניות, בעיקר "ד׳רה"; ושונה הוא מן ה"קפוע" בזה שמניחים את הבצק עד שיתפח ויחמיץ ואחר כך אופים אותו בתנור, כשהאש לוחשת, עד שיתייבש קימעה. היו ששמו בתוך העיסה מעט "קחטה" וזו נקראת "גְחִינַה מְקַחְטַה": על־פי־רוב אוכלים גחינה להשלמת ארוחת־צהרים ובעיקר בארוחת הערב; אך היא לחמם הקבוע של מעוטי היכולת לפי שה"ד׳רה" זולה יותר ומחירה כמחצית מחיר החיטה; היו שלשה מיני "ד׳רה": מין צהובה שהיא משובחת ביותר, מין לבנה שהיא יותר זולה, ומין אדומה שהיא הזולה ביותר. היהודים העניים והערבים הכפריים אוכלים כמעט תמיד גחין של "ד׳רה" אדומה.

קַלוּב — לחם אפוי בכלי ולא בתנור; — אופים אותו מבצק של קמח חיטים. מקטפים הבצק ומגלגלים אותו בקמח כמעשה ה"מְתַ׳נַא"; מרדדים אותו היטב ומניחים אותו על ה"צַלַא", ביב־של־חרס, השָׁפוּת על גבי התנור, ומסיקים תחתיו עד שמתחמם כראוי ואז מורחים אותו בשמן כדי שלא ידבק בו הככר; לאחר שמניחים הככר מכסים על פני הביב ושוהים עד שמתחילים להתאדם פני הככר, הדבוקים בביב, ואז הופכים אותו כדי שיאדימו גם פניו שהיו למעלה; מכאן השם "קַלוּב". במשמע היפוך, על־שם שהופכים אותו; אופים "קלוב" בעיקר כשהחיטה גרועה ואי־אפשר לאפות בצקה בקיר התנור; כן אופים "קלוב" בערב שבת. כשמישהו רוצה לאכול ועדיין לא הספיקו לאפות עושים בשבילו "קַלוּבָה" אגב; מתחת הביב השפות מכניסים חלוקי אבנים כדי שיהא מורם על פני התנור, לשם אוורור האש; חלוקי־אבנים אלה נקראים "מַקַארִיע", יחיד "מִקְרַאע".

רְקָאק — חַרָרָה; — לשים עִיסה מקמח חיטים, מוסיפים עליה מים עד שהבצק נעשה דליל ומשאירים אותו עד שיחמיץ. מניחים את הביב על פי התנור, מסיקים תחתיו עד שיהא חם ביותר, מורחים אותו כשמן כדי שלא ידבק בו המאפה. גורפים מן הבצק בכלי שיש חור בקרקעיתו. כלי זה עושים מ״דְבִּיֶה״ — קנקן ריק של דלעת — שחותכים ממנה את שלישה העליון ועושים בקרקעיתה חור; כלי זה נקרא ״מַדַ׳ר״ (משפך, מיזרה); בשעה שגורפים את הבצק לתוך הכלי סותמים החור באצבע ומגישים על הביב; כאן משחררים את האצבע ויוצקים מן ה״מד׳ר״ בסיבוב ובמהירות על פני כל הביב בצורה כזו: עד שמתקבל ככר אחד רך ודק; ולפי שהבצק מחומץ יותר מן המידה הרגילה בבצק — נעשים פני הככר חורים חורים מבועבעים. מיטיבי־טעם היו יוצקים עליו מעט שמן סמוך ליציקת הבצק ושוברים עליו ביצה או שתים; רְקָאק זה — נחשב ללחם־מעדנות והיו רגילים לעשותו בערב־שבת לפי שסבורים שדרכו להתעכל מהר כדי שתיכנס השבת כשהם כבר תאבים לסעודת־שבת.

לְחוּח — חַרָרָה עשויה מקמח ד׳רָה. טוחנים את הד׳רה טחינה גסה במקצת; לשים הקמח ומוסיפים על בצקו מים עד שנעשה דליל. משהים אותו כך כארבע שעות ולאחר מכן ״טוחנים״ אותו בריחים קטנות המיוחדות לכך, שבשכב שלהן יש חריץ כעין תעלה מסביב, שבה עובר הבצק הנטחן לתוך העריבה; ריחים אלה נקראים ״מְרְהָא״; הבצק הטחון נקרא ״רְהִי״ והטוחנת — ״בְדִרהָא״. ושוב משהים קצת כדי שיוסיף להחמיץ ולתפוח ואחר־כך יוצקים ממנו לתוך הביב כדרך שעושים את ה״רקאק״. וכיון שעושים ״לחוח״ בעיקר בערבי־שבתות אומרים עליו רומזי־רמזים: ״לב חדש ורוח חדשה״, (יחזקאל יח לא, ולו כו), ר״ת: ״לחוח״, וזהו סימן שרוח השבת מתקרבת ובאה.

כִּ׳וִיץ׳ — חַרָרָה־כְּפוּלָה; עושים אותה מבצק דליל של קמח דרה, שממנו עושים ״לְחוּח״ גם אופן עשייתו דומה לעשיית ה״רְקָאק״ וה״לחוח״, אלא שעושים אותן קטנות; וכשיוצקים לתוך הביב יוצקים שתים או ארבע חררות בעיגולים זה על־יד זה. הופכים אותן זו על גבי זו והן נדבקות. עם גמר בישולן הן נעשות שתים שהן אחת, וטעם מיוחד יש במאפה זה.

ג׳לִיט׳ה — חַרָרָה־עָבָה. עושים אותה מאותו בצק דליל שעושים את ה״לחוח״ אלא שיוצקים הבצק לתוך הביב בכמות גדולה, מכסים את פי הביב כשמתחתיו אש לוחשת וכמעט עוממת. אח״כ מורידים את הביב מעל התנור. לאחר זמן מה מוציאים מתוכו חררה גדולה שעובייה טפח או יותר.

זַלַאבִיֶא — לביבות; הבצק דליל במקצת ועשוי מקמח חיטה; מחממין המחבת על האש; המחבת היא בדרך כלל ״מִקְלָא חַרֶץ׳״ — קערה של שיש; נותנים לתוכה שמן בגובה ס״מ בערך; מקטפים את הבצק ומרדדים אותו מעט ביד ונותנים לתוך השמן הרותח עד שמתבשלים פניו שלמטה והופכים אותו כדי שיאדימו שני צדדיו. אוהבי מתיקה מוסיפים דבש לתוך השמן או מלפתים את הלביבות בסוכר בשעה שאוכלים אותן.

מעשה־קדירה

כְּבָאנֶה — מאפה־קדרה בשמן. עשייתו מבצק דליל במקצת של קמח חיטים; לעתים עושים "כְּבָאנה" גם מקמח ד׳רה או רוּמִי בעיקר בימות החול. נותנים שמן בקדרה ואח"כ נותנים בצק־חמץ לתוכה, בערך עד מחצית קיבולה. מוסיפים מעט שמן כדי שיצוף על פני הבצק; מכסים את הקדרה וטו:ים פיה בבצק של קמח "רוס"; טיחה זו נקראת"כ׳תְמָה". טומנים את הקדרה בתוך התנור, על גבי גחלים עוממות; בעת בישולה תופח הבצק עד שממלא את כל הקדרה. לאחר בישולה אוכלים אותה חמה, קרקעיתה נעשית חומה־כהה, כעין התמרים, ספוגת שמן ופריכה. תחתית ה"כבאנה" נקראת "קָאצָה" וחלק זה חביב ביותר על אוכלי ה"כבאנה". בדרך כלל ה"כבאנה" נחשבת למאכל מעדנות והרגילים בה נהנים מן הטעם ומן הריח שלה. היו מטמינים "כבאנה" בתנור בערב שבת ולמחרת אוכלים אותה כארוחת שחרית. אין בית בצנעא שאין אוכלים בו "כבאנה" בשחרית של שבת וכל שלא אכל "כבאנה" כאלו לא קיים שבת כהילכתה.

הַרִיש — דייסה־סמיכה, עשויה גריסי חיטה, הטחונים לשליש ולרביע; הגריסים הללו נקראים "גְשׁוּש"; מרתיחים מים בקדרה ואח"כ נותנים עליהם את ה"גשוש" כשהם מבעבעים ומניחים לרתוח עד שמתבשלת ה"הריש" כל צרכה. לאחר מכן מוציאים אותה לתוך קערה, עושים גומה באמצעיתה ואת הגומה ממלאים "סַמן" ודבש או סוכר; נוהגים לאכול הריש בארוחת בוקר בימות החורף, והוא מאכל היולדת, כל ימי לידתה, ומאכל חולים בימי החלמתם, ומאכל מעונגים השוחרים מאכלים קלים;

הַרִיס — דייסה־דלילה, עשויה גריסי־חיטים, או אורז, עדשים, פולים שלמים או גריסי־פולים; מבשלים אותה עם בשר־שמן או מוח עצמות; מרבית היהודים בצנעא עושים "הריס" — חמין לסעודת־צהרים של שבת. עושים אותה דלילה במקצת כדי שיהא אפשר ללפת בה את הפת; לפני הטמנתה בתנור מוסיפים לתוכה עגבניה, בצל־ירוק, קצת שום ומעט כמון, והכל מתבשל יחד; נוהגים לסתום פי הקדרה בבצק כדרך שעושים ב"כבאנה", כדי להשביח בישולה ולכבוש את ריחה הנעים, שלא יתנדף.

גְשׁוּף — דייסה־דלילה ביותר, עשויה מגריסי חיטים. הקרובים כמעט לסולת גסה. מבשלים אותה עם חמאה וסוכר ושותים אותה מתוך קערה. היא משמשת כפתיחה לארוחת־בוקר; לעתים מטבלים בה את הפת במקום מרק. בכפרים נוהגים לבשלה עם חלב חמוץ, "גְשׁוּף צְלָא זַוּם", וחביבה היא עליהם ביותר.

מַטִיט — דייסה־דלילה (שתיתא) עשויה מקמח חיטים או שעורים; של שעורים מוסיפים לה שם המין: "מַטִיט־שְׁעִיר" — דייסה של שעורים; בוחשים את הקמח במים היטב עד שלא יישארו בו כדורי־קמח שלא נימוחו ויירא כמו חלב סמיך. מרתיחים על אש ואחר־כך מוסיפים חמאה לפי הטעם ושותים; יש מוסיפים לה מעט בצל או מעט "צַעְתַר"־(אֱזוֹב) טחון, כדי לתת לה טעם מריר ונעים; מיטיבי־טעם שותים במוצאי־שבת "מַטִיט מְצַעְתַרָה" חמה וטריה.

שְׁבִיסָה — דייסה־סמיכה עשויה מקמח חיטים. מרתיחים סמן בקדרה קטנה של שיש ("מַדְהַלָה חַרַץ׳"), וכשהשמן רותח נותנים לתוכו קמח ובוחשים היטב כשהוא על האש עד

שיתערבו חלקי הקמח זה בזה. מוסיפים טיפת מים כדי להעמידה כיון שעם ה״סמן״ בלבד אינה נקשרת אלא נשארת מפוררת. ה״שביסה״ משמשת מאכל לתינוקות מגיל יומיים שלשה עד שיכולים לכרסם פת לחם עם הגדולים.

עַצִיט — חליטה, עשויה מקמח ד׳רה או תירס; מרתיחים מים, נותנים את הקמח ובוחשים היטב עד שנעשית סמיכה. לאחר מכן מוציאים אותה לתוך קערה, עושים גומה באמצעיתה וממלאים אותה סמן או שמן; היו רגילים לאכול ״עציט״ בסעודת צהריים; במקרה זה מקטפים ממנה בשתי אצבעות של יד־ימין (אצבע ואמה), טובלים במרק וב״חלבה״ ותוחבים לפה ובלעיסה קלה הולך ישר לבית הבליעה. אצל עניי הפלחים זהו מאכל קבוע ערב ובקר וצהרים כיון שהוא זול מאד.

לַסִיס — תבשיל של חיטים, או ד׳רה, עדשים תירס צַתַר, פולים וכיוצא כשהן שלמות. מבשלים אותן כמות שהן בישול מועט כדי שלא יימוחו. תבשיל זה אוכלים כפרפרת לפני ארוחת־ערב או לפני המנחה — בין ארוחת צהרים לארוחת ערב. כשאדם נכנס אצל חברו בשעות הערב לשיחה מגישים לו ״זִבְדִיָה (קערית) לַסִיס״. מיטיבי־טעם עושים ״לסיס״ מעורב מחיטים ועדשים שמבשלים אותם יחד. ואלו ״לסיס״ של תירס נחשב כאחד ממיני ה״געלה״ של שבת.

תבשילים

זְחוּק — תבלין־שחוקים בתערובת. וכך היא תרכובת ה״זחוק״: כחמשים גרגרי פלפל שחור; חמשה גרגרי היל; ארבעה זִר (צפורן); כשני גרם כמון, חמשה תרמילי פלפל־אדום חריף, ראש אחד שום מקולף; פוחתים או מוסיפים כל אחד כטעמו. שוחקים את הכל היטב על גבי אבן מיוחדת לכך, בצורת חצי־עיגול ונקראת ״מַזְחַק״; נותנים על הזחוק מעט מים וממשיכים לשחוק עד אשר דק; לאחר מכן מוסיפים ״חַוַאיִג־כַּ׳צְ׳רַא״ (תבלים־ירוקים): כעשרים קלחי כוסבר עם עֲלֵיהֶם ועגבניה בינונית; מולחים כפי הצורך ושוב שוחקים ושוחקים עד שיעשה כדייסה עבה וגורפים את הכל לקערה. ב״זחוק״ מלפתים את הפת; הולכי דרכים עושים כמויות גדולות של זחוק וממלאים צנצנות צדה לדרך; ולפי שצריכים אותו לימים רבים אין מערבים בו עגבניות מפני שהן גורמות לו להתקלקל מהר. אך בעיקר מערבים הזחוק עם ה״חילבה״ להיותם מאכל אחד הנודע בשמו:

חִלְבֶּה — עשויה מן התילתן ומשמשת לליפות המזון. יש נוהגים לטחון גרגירי התילתן ״פְּלוּס״, היינו טחינה גסה כעין הגריסים. אבל על פי רוב טוחנים אותו טחינה דקה. שורים תילתן טחון כמידת הצורך, במים מרובים; ככל שהמים מרובים מרירותו מתמתקת יותר; משך השריה — כחמש שעות; מי המשרה נעשים צהובים. שופכים את המים לאט לאט כדי שלא יישפך התילתן, טורפים את התילתן עד שיקציף; בשעה שטורפים מוסיפים כפעם בפעם קורטוב של מים וקורטוב של מלח וממשיכים לטרוף עד שילבין ותסור מרירותו לגמרי. משנהפך כולו לקצף עבה, נותנים לתוכו ״זחוק״, לפי הטעם ומידת החריפות הרצויים, ומוסיפים מים כדי לדללו. עכשיו הוא ראוי לתפקידו שמלפתים בו את הפת. אם רוצים להשאיר ״חילבה״ לסעודה הבאה או ליום המחרת מרתיחים אותה עד שישקע הקצף, וכך

היא משתמרת ליום יומיים. אכילת תילתן בתערובת תבלין וירקות, זהו מנהג עתיק ומוצאו ממצרים; רמז לדבר אנו מוצאים בתלמוד ע"ז דף ל"ח עמוד ב׳; ת"ר בקפריסין וכו׳ ועיין רש"י ד"ה „שבלילתא". בארמית קראו ל„חילבה" רוביא ור׳ בפרק „ראש השנה".

חִלְבֶּה־חַאמְצַ׳ה — חילבה בחומץ. עשייתה כמפורט לעיל אלא שהזחוק מורכב משחיקת־כמון ועלים־של־כוסבר בלבד, ומוסיפים על כך חומץ־יין חזק; בדרך כלל נוהגים לעשות "חלבה־חאמצ׳ה" בפסח ובימות הקיץ החמים [1].

צַעְתַר — הוא האיזוב האמור במקרא; מייבשים עלי האזוב, טוחנים אותם ומערבים באזוב הטחון מלח ושחיקת שום ופלפל־אדום־חריף. ב"צעתר" היו מלפתים את הפת ביחוד הולכי דרכים.

מַרַק — סתם מרק הוא של בשר. ואלו מרק בלי בשר אינו מרק אלא "דַבִּיךְ" — היינו, תבשיל. המרק נעשה בצורות שונות אך כולם כמעט נוסח אחד להם; נזכיר כאן כמה דוגמאות: אחרי הדחת הבשר, מליחתו והדחתו כפי ההלכה — מרתיחים את המים היטב ונותנים לתוכם את הבשר כשהם רותחים כדי שייחלט, כדעת הרמב"ם, שהוא רבם של יהודי־תימן; מניחים אותו לרתוח רתיחה ראשונה (יִקְלַב) ומוסיפים עליו תפוחי־אדמה בכמות שרוצים; בצל־ירוק, ראשו ועליו, כשהוא שלם או חתוך לחתיכות. וכן כמה עלי "נענעה" (דנדנה); שוהים עד שהמרק מתבשל חצי בישולו ונותנים בו עגבניה שלמה וקצת "חַוַאיִג־צֻפְרַא" — תבלין צהובים מורכבים מ"הֻרְד" הנקרא כאן בטעות כרכום, כמון והיל שחוקים יחד; כשמתקרב לסוף בישולו מוסיפים "חַוַאיִג־סַוְדַא" — תבלינים שחורים, מורכבים מפלפל־שחור שחוק עם מעט כמון, זר (צפורן) והיל. מכסים את הקדרה כדי שהתבשיל ירתח עוד כמה רגעים ומגישים לאכילה. פעמים עושים במקום תפוחי־אדמה או נוסף להם "דֻבָּא" (דלעת) או "דֻבָּא־תֻרְכִּי" (כוסא). פעמים היו נותנים שלשתם יחד לתוך המרק. בעונת ה"בַאמְיַא" מוסיפים בתוך סיר הבשר גם כעשרה תרמילי בַאמְיַא" בעונת השום הירוק, ביחוד בפרוס חג הפסח, שמים בתוך המרק כשלשה ארבעה ראשי שומים ירוקים.

אע"פ שהבשר בזול מאד ומצוי מאד בתימן, יש מקרים שעניים ביותר אין ידם משגת לקנות בשר והם עושים "מַרַק־דֻבָּא" המורכבת מכל האמור לעיל אלא שבמקום בשר שוברים לתוכו שתי ביצים. מרק "בית אַלְעֻרְס" (של־בית־המשתה) אין מערבים בה שום ירקות אלא כולה בשר, עצמות, כָּרֵס ומֵעים, שמבשלים הכל יחד בתוספת בצל ירוק ו"חואיג צופרא" ו"חואיג סודא" ולא עוד.

יש נוהגים לשים לתוך המרק, בסוף רתיחתה, מעט קמח, כדי שתהיה עבה במקצת וקורים לה "מַרַק מַעלוּסַה — מרק חלוטה. מרק זו נהוגה יותר בכפרים. אגב; כדאי להזכיר שהמבשלות בתימן היו סבורות שאם מגיסים הקדירה בעץ תאנה מתבשל הבשר מהר[2].

פְּתוּת — תבשיל מפתיתי לחם ורגילים לעשותו לארוחת־צהריים או לארוחת־בוקר אלא שתערובתו בצהריים שונה מזו של הבוקר.

כיצד עושים "פְּתוּת" לארוחת צהריים?: נותנים מרק בקדרה עמוקה (מַקְלַא); מוסיפים

1 ראה שבת קיג ב „מכאן שהחומץ יפה לשרב".
2 השוה תוספתא שבת פו ז.

"חילבה" ומניחים על האש; פותתים את הפת לפתיתים, שכל אחת כזית או יותר, ונותנים לתוך הקערה שעל האש. כשהיא מתחילה לרתיח, מערבבים את הכל כדי שהמרק ייבלע בכל הפתיתים. משהיב אותו על האש עד שירתח כמקצת ולאחר מכן סוחטים עליו לימון־חמוץ ואוכלים בתיאבון רב. דרכו של הפתות להיאכל חם וחריף.

וכיצד עושים "פתות" לארוחת בוקר? הלחם צריך להיות לחם־מצה חם. בקדירה מרתיחים סמן ולתוכה נותנים את הפתיתים שירתחו עמו. לאחר מכן שוברים על ה"פתות" כמה ביצים או גם דבש ואוכלים להנאתם. „פתות" של הצהריים נקרא "פְּתּות צַלַא מַרַק" ושל הבוקר נקרא "פְּתּות צַלא סַמן".

שַׁוְיֶה — צלי־אש. חותכים את הבשר האדום לסרטים ארוכים, מולחים ותולים בשפוד על האש ואוכלים אותו חם או קר; יש ששוחקים מלח ושום־ירוק ובתערובת זו מתבלים את הבשר לפני צלייתו. צלי זה הוא מאכל תאוה.

שַׁוְיֶה מְמַרַקָה — צלי קדירה. מבשלים את הצלי עם הרבה תבלין ומעט שמן וכך מפיקים ממנו רוטב. את הרוטב נותנים לתוך ה"חילבה" כדי שתהיה טעימה ונעימה. צלי זה נקרא "שַׁוְיֶה מְמַרַקָה" ואוכלים ממנו לקינוח הפה עם כל לגימת ערק או יין, וזו נקראת "„זֶה" יש שמוסיפים על צלי זה בשעת בישולו גם מעט יין.

צַלַטָה — סלט. עגבניה חתוכה לחתיכות קטנות, בקדנוס (במשנה נקרא "נץ החלב" ובארץ הוא ידוע בשם "פטרוזיליה") חתוך דק דק, כן מחתכים ראש־בצל רגיל; נותנים על אלה מלח וחומץ ואוכלים ממנו בשעת שתיית ערק או יין, אבל אין מלפתים בו את הפת. יש שהיו מערבים בתוך ה"צלטה" גם "זחוק" כדי שתהא חריפה.

סַמן — חמאה מבושלת הנקראת בארצות האלה "סַמְנֶה". מרתיחים אותה הרתחה ראשונה כדי שיתאכלו שרידי החלב ומי החלב שנותרו בה. שוב מרתיחים אותה ונותנים בה מלח ותילתן קלוי וטחון, שדרכו לקלוט ולסנן זוהמה מן ה"סמן" וגם נותן בה ריח נעים לרגיל בכך אחרי הבישול והסינון מניחים אותה להקריש; יש מומחים בעשייתה, שכשנקרשת אינה נעשית גוף מוצק אחד אלא נשארת חלקיקים רבים גם כשהיא קרושה.

יהודי תימן לא הרבו לאכול תבשילי ירקות; אע"פ כן ישנם כמה מיני ירקות שהם רגילים בהם ומבשלים אותם בצורות שונות, כל אדם וטעמו; כבר הזכרנו לעיל ירקות שמבשלים עם המרק. בין הירקות שהיו רגילים לבשלם — הכרוב, שהיה ידוע בשמו הטורקי "„הַנֶה" וה"תְּרְבתּור" ששמו הערבי "קַרנְבִּיטַה" ובתימן נקרא "קַרְן־בַּהָאר" (בארץ־ישראל עשו אותו נקבה והשיאוהו עם הכרוב וקראוהו כרובית בטעות ולא אדע מי סדר להם חופה וקדושין). כן רגילים לבשל את מין הקישואים הנקרא כאן חצילים ושם נקרא בשם מורכב מערבית וטורקית "בַטלַנְגאן". תרדין — הנקראים שם "אְצְפְּנַאך" ובמשנה נקראו "יַר ין רגלִיות שהם קורים לה בשמם הטורקי "זַמזוט". מעטים היו מבשלים עלים הידועים בשם "כְ'בִּיז" וכאן שמעתי שנתנו להם את השם "חלמית" ואין הדבר נכון לפי שהחלמית היא מין ממיני המטפסים וכך חרז רס"ג בהושענות ליום ד חלמה וגפן ודלעת לשבר, עפ"י המשנה „הדלה עליה את הגפן ואת הדלעת".

הגזר שחכמי תימן הקדמונים פירשו שהוא הנפוס האמור במשנה אוכלים אותו חי בכמויות גדולות ואין אוכלים את העץ האמצעי שבתוכו; כן היו מבשלים אותו עם סוכר, ונקרא

'קְסִיס־גְזַר'. או טומנים אותו על אש בתוך קדרה. הגזר היה מצוי בתימן בחמשה צבעים: אדום, חום, צהבהב, כתום ולבן.

פלפל ירוק אוכלים רק חי ושם נקרא "בִּיבַאר". הצנון, המצוי שם בצבעים שונים, אוכלים אותו עם העלים שלו. צנון הבא לשוק בלי עלים אין לו קונים.

חות־דגים, — הדגים המצוים שם הם דגי־נהרות; ואלו דגי הים אי אפשר להביאם לצנעא וסביבותיה בגלל המרחקים הגדולים וחוסר אמצעי תחבורה; כל התחבורה שם היא רק על החמורים והגמלים ועד שהדגים יגיעו — יספיקו להרקיב. אחר שמשירים את קשקשיהם ומנקים מעיהם חותכים אותם לחתיכות; רוחצים אותם היטב ומולחים; מחתכים בצל ירוק, ראש עם עלים לחתיכות קטנות, נותנים עלי "נענעה" וראשי שומים ירוקים או שומים יבשים שחוקים; מערבבים כל אלה יחד, נותנים בקרקעית הקדירה שכבה דקה מהם ועליה מסדרים שכבה אחת חתיכות דגים; מבזיקים על אותה שכבה מעט "חואיג", תבלין, שהם תערובת של פלפל שחור, כמון, היל וזר ו"הרד" (הנקרא כאן בטעות כרכום) יחד ונקראים בשם כולל: חואיג. יוצקים עליהם מעט שמן שומשמין ושוב שוטחים שכבה של ירקות ומעליה שכבה של דגים חואיג ושמן, וכן על דרך זו עד שממלאים את הקדרה; ואז שופתים את הקדירה על גחלים לוחשות כדי שלא "יִתְהַאַיַּת" יתבשל יותר מדי ויתמסמס, אלא רק "יִתְסַכְּלַל" — יתבשל בישול אטי וישמור על צורתו; הבחורים שרצו לבשל לעצמם דגים להנאתם עשו זאת בדרך קצרה יותר: מנקים, רוחצים, מולחים ומתבלים במעט "חואיג" ושום־שחוק וצולים על גבי גחלי־אש ואוכלים עם ערק או יין בתיאבון.

וֻזִף' — דגיגים קטנים, שגודל כל אחד כאצבע או פחות; מיבשים אותם בשמש ואוצרים אותם; בעת הצורך קולים מהם על ביב כדרך שקולים שאר קליות; מולחים ואוכלים אותם כשהם קלויים־יבשים; ה"וזף" באים בכמויות מרובות מאד מדרום תימן. ההולכים להשתטח על קבר מהר"ש שבזי בתעז היו רגילים להביא וזף בשובם משם ומחלקים מהם מתנות לידידים, לקרובים ולשכנים.

קליות

גְ'עָלֶה —, נהגו לעשות קליות מכל מיני תבואות וקטניות; תערובתן נקראת "געלה", שאוכלים ממנה במשתה שלפני כל סעודה חגיגית. תערובת הגעלה שונה במקרים שונים. זו שמחלק החתן ביום החופה, אחר שבע ברכות, והנקראת "עסב" היא תערובת מסויימת; וזו שמגישים לאורחים ביום סעודת־מצוה תערובת אחרת; של כל שבת — תערובת אחרת ושל פורים מינים אחרים; כללו של דבר לכל מאורע יש געלה משלו. כל געלה כוללת קליות מסויימים.

קְלָא — פול. והוא נקרא כך בין כשהוא קלוי ובין כשהוא מבושל. וכיון שעל פי רוב קולים אותו נהפך שמו: קְלָא — גם כשהוא חי. שורים את הפולים במים כשש שעות בערך, שולים אותם מן המים ושוטחים על הרצפה כשתיים עד שלש שעות עד שמתייבש עודף רטיבותו — "יְנְזִ" — וקולים אותו על ביב (אַלְצַּלָא). כשנקלה יפה מניחים אותו בכלי, מולחים, מזלפים עליו מעט מים ומהפכים אותו בכלי, בעודו חם, ולאחר מכן מכסים את הכלי כדי שיזיע בהבל העולה מחמת המים שזילפו עליו ובכך יהיה רך ואכיל.

קְלָא קָאמְז או קְלָא קְרַסִּיט — פול קלוי־מיובש. קולים את הפולים בלי שרייה מוקדמת ועם גמר קלייתם מולחים במי־מלח ושוטחים אותם כדי שלא יתרככו בהבלן הלח ונאכלים יבשים.

קְלָא מְגַמַּר — פולים קלויים, לא יבשים ולא רכים. שרייתם היא כרגיל ושוטחים אותם אחר השרייה לא בשמש אלא בצל. קולים אותם הרבה באש־קטנה ובחום־מועט, כדי שגם האש תגרום מעט לייבושם; מולחים אותם במי־מלח ואין שוטחים אותם וגם לא מכסים את הכלי שהם בו כדי שישארו לא יבשים ולא רכים; רבים מחבבים מין קלייה זו אלא שאין זה כשר להתארח בו במשתאות.

קְלָא מְבכ׳וּך׳ — פולים שקולים אותם יבשים ונמלחים בהרבה מי־מלח; סמוך לקלייתן בעודן חמים, מכסים אותן בתוך כלי כדי שיזיעו וייעשו רכים מבחוץ וקשים מבפנים.

קְלָא מְכ׳פְּג׳ — פולים שנישרו עד שהתחילו להתבקע ולהוציא שרשים; קולים אותם באש־בינונית, מולחים במי־מלח ומניחים אותם בכלי כדי שיזיעו; בעת האכילה מוציאים אותם מתוך קליפתם שעל־פי־רוב נושרת מאיליה.

עַתַר — קטנית, ממשפחת האפונה, אבל טעימה יותר ממנה; קדמוני חכמי תימן סוברים שהוא ספיר שנזכר במשנה. קולים אותו באותה שיטה שקולים את הפול והוא משמש בתערובת הגעלה במקום קְלָא; וכשהוא נאכל עם אגוזים גורם הנאה לאוכליו. מקובל בתימן שאין בו שום שומן; מספרים שבימי מהר״י מנזלי ז״ל, שהיה חזן ביהכ״נ אלסיאני, היו עוד ״מוכרים״ את העליה לתורה לא בכסף אלא במידות של שמן למאור; וכשהיה מתנדב אחד מאלה הנודרים ואינם משלמים היה טופח לו על גבו ואומר: ״הָאת יַאבָה צַלִיט־עַתַר״ — ״תשלם אדוני בשמן־עתר״ [2].

עַתַר דְכ׳ש — או גם ״דכ׳ש״ סתם. אותה הקטנית הקלויה אלא ששורים אותה כמחצית הזמן הרגיל לשרייה. אח״כ מניחים אותה בכלי בלי־מים כדי שהגרעינים ישאבו רטיבות זה מזה, שוטחים אותם על הרצפה בצל עד שמתחילים להתייבש ואז קולים אותם. הם מתבקעים תוך כדי קלייתם ונעשים פריכים ועריבים לחיך.

טְרוּשׁ — קלי־שעורים; שורים אותם מעט, שוטחים זמן מסויים וקולים חצי קלייה; אח״כ נותנים אותם בכלי גדול הטמון בקרקע — כדי שלא יישבר מחמת העבודה; — שפים ודורסים אותם ברגלים נקיות, זמן ממושך, עד שנושרת קליפתם מעליהם; ושוב קולים אותם גמר קלייה, מולחים במי־מלח ושוטחים בצלחות מגומא־קלוע עד שמתייבשים. והם נחשבים למאכל מעולה.

סַאפָּה — קלי־שיפון, ומעשהו כמעשה ה״טרוש״ אלא שקל יותר להשיר קליפתו ממנו.

עַלַס — כוסמין; מבשלים אותן במים בקליפתן ובשעת האכילה קולפים אותן.

גְלְגְלָאן — קלי־שומשמין; שורים אותם במים כשעתיים ואח״כ מסננים המים ושוטחים השומשמין על הריצפה בצל במשך יום תמים; אח״כ שפים ודורסים אותם ברגלים נקיות במומחיות ידועה; ולבסוף משפשפים אותם בידים עד שנושרת קליפתם; שוב משאירים ושוטחים אותם כמה שעות עד שתיבש הקליפה שנשרה מהם כדי שיהא קל לזורותה; לאחר

2 אפשר שהמילים ״צליט עתר״ שימשו לו בדרך של משחק־לשון במקום ״צליט־תרתר״, שהוא שמן חרדל שכרגיל שימש לצרכי מאור. — יש״י.

מכן זורים (יְנַסְּפוּה) וכוברים אותו (יְשַׁנְוְנוּה); מרטיבים אותו מעט במי־מלח וקולים עד שמתנפח ומתאדם; בגמר קלייתו שוטחין אותו שלא יתלחלח ונאכל כמות שהוא *.

לַוז — שקדים מקולפים, קלויים ומלוחים; וחביבה אכילתם עם "זַביב" — צימוקים, בפרט צימוקים־לבנים שאין בהם חרצנים. מיטיבי הטעם היו מערבים שליש שקדים ושני שלישים צימוקים.

צַּגַם — קלי־תירס. אחד ממיני התירס שקולים אותו יבש ואינו מתבקע תוך קלייתו. מבזיקים עליו מי־מלח ושוטחים אותו שלא יתלחלח, שאם מתלחלח קשה ללעסו (יִדְלַאֵיְק)

פִּ'שַאר— קלי־תירס, והוא מין מיוחד ממיני התירס, שכשקולים אותו מתבקע. מבזיקים עליו מי־מלח וקולים. וכשמתבקע נעשה פי שלשה מגדלו הטבעי ותוכו לבן־צהבהב.

תְנַפַּאש — קלי־ד'רה. המדובר במין ד'רה הנקראת "ד'רֶה כְּ'בַאנְיֶה". שכשקולים אותה מתבקעת, מתפתחת ומתנפחת פי כמה מגדלה הטבעי, ומתגלה תוכה לבן בהיר, על האוכל אותה אומרים שאינו אוכל כלום: "כֻל תְנַפַּאש וְמַגִ'ט לַאש" (אכול תְנַפַּאש ובלע לא־כלום); מקילו וחצי של ד'רה מתמלא פח שלם של תנפאש.

תֻּוהַם — ידוע שהקרוצטמלין, הנקראים בתימן "בַּרקוק" וכאן "מישמש", הם שני מינים: אחד שהשקד שבתוך גרעינו מתוק והשני שהשקד מר; המדובר כאן הוא במין המר, וכן בגרעיני האפרסקין; מפצחים אותם כדי להוציא שקידיהם; שורים השקדים במים שלשה או ארבעה ימים ומחליפים את המים כל מעת לעת, כדי שתפוג מרירותם. כשמלבינים מי־שרייתן סימן שכבר נתמתקו ואז קולפים אותם ושוטחים אותם בשמש עד שיתחילו להתייבש, מבזיקים עליהם מי־מלח וקולים; מיטיבי הטעם היו מבזיקים עליהם מי־מלח עם "הרד" כדי לשוות להם צבע צהוב נאה ואח"כ קולים; כשאוכלים אותם נודף מהם ריח נעים למרחקים.

קַרע — קלי־זרעונים של דלועים, הנקראים "דֻבַּא". שורים אותם במים, ואחר־כך קולים ומולחים במי־מלח הרבה; אבל זרעוני האבטיחים לא נהגו לאכלם.

קֻרְסֻם או קֻרְטֻסֻם — קלי הטוֹפַח האמור במשנה, והוא זרע החריע; גרעינים שלו לבנים וקשים, דומים לגרעיני החמנית. נקלים ונמלחים ונאכלים כגרעיני החמניות.

בתימן אין משתמשים במלח־ים אלא במלח הררי, שהבדווים חוצבים אותו מהרי המלח שבמזרח־תימן; מנפצים את האבנים עד שנעשים כמו חצץ ומביאים אותו בשקים על הגמלים למכירה; בכל בית יש ריחיים מיוחדים לטחינת־מלח; כל עקרת בית טוחנת את המלח בביתה כרצונה; נוהגים לטחון במיוחד בשביל מליחת הבשר, מלח־גס, בהתאם להלכה האומרת שצריך למלוח במלח־גס; והשאר טוחנים כקמח בשביל מליחת התבשילים והעיסה ושאר הצרכים.

משקאות

יין — בערך בסוף חודש אב קונים ענבים לבנים — "בַּיַאץ'" [1] או "רַאזְקִי" [2]; ובסוף אלול, או בתחלת חדש תשרי, קונים ענבים שחורים. יש מיני ענבים שיינם לעולם יוצא

* ודרך אכילתו מלחלחים את האצבע ברוק ומגיעין בה את השומשמין והם נדבקין באצבע ומכניסים לפה, ראה משנה מכשירין פ"א מ"ו.

1 ענבים לבנים עגלגלים.

2 ענבים לבנים צהבהבים מאורכים.

מתוק ויש מינים שאי־אפשר לדעת מראש אם יינם יהיה מריר או מתוק או בינוני; ה״קִידַסִי״ לעולם מתוק; ענבים ליין קונים כשהם כבר בשלים היטב ומתחילים להצטמק (״רַאקֵד״ — ישֵׁן). יוצא אדם לשוק ובוחר לו כמה תיבות של ענבים ממינים הרצויים לו; אין הענבים נמכרים במשקל אלא באומד. הסבלים נושאים אותם על כתף לבית הקונה: אנשי הבית מסלקים את מצעותיהם וחושפים את רצפתם של שנים או שלשה מחדרי הבית ומריקים את הענבים מן התבות ושוטחים אותם על ריצפת החדרים; מניחים הדלתות והחלונות פתוחים במשך שלשה ארבעה ימים כדי שהענבים יתאווררו ויצטמקו יותר. בימים אלה כל בני הבית אוכלים ענבים לשובע נפשם. לאחר מכן מתגייסים כולם לפורר (יְהַרּוּ) את הענבים ולסלק הקנים והקנוקנות (אַלשֵׁ֫אחַג) שגורמים ליין להיות מריר; העשירים, שעושים הרבה יין, מפוררים מקצת מן הענבים והשאר עושים אותו עם קנוקנותיו. אחר שגומרים לפוררו דורכים אותו בגתות של אבן או של בנין (חַוְץ׳); ממלאים הגת ענבים ואחד או שניים, שרחצו רגליהם היטב, נכנסים ודורכים עד שאפשר לשער שלא נותרו עוד גרגרים שלא נדרכו; מעבירים את הכל לחביות, שכבר רחצום היטב לפני כשבועים שלשה, ועשנו אותם בגפרית, כדי שיסולק מהם כל דבר העלול לגרום ליין להחמיץ. מניחים החביות בשמש כשבועיים ואחרי זה מכניסים אותם ל״מרתף היין״ (טַבַקַת • לשַרַאב). מריקים לתוכם את הענבים הדרוכים ובמשך כעשרה ימים בוחשים יום יום בחביות אם ביד ואם בתרווד של עץ: כעבור זמן זה, שהוא תוקף־ימי־תסיסתו, משלימים את החביות החסרות, כלומר ממלאים אותם עד פיהם כדי שלא יישאר אויר ריק הגורם לחמיצות, מכסים את החביות (חביות — קֻלַל, יחידה — קֻלֶּה) וטחים סביב המכסה בגבס (קַץ). ימי תסיסתו נמשכים עוד חודש ימים נוסף לעשרת הימים הקודמים ובסך הכל ארבעים יום, אם הענבים מטיב בינוני. אך אם הם ממין משובח ביותר ממשיכה התסיסה כששים יום, בייחוד מחמת האויר הקר השורר בחדשי החורף הראשונים. בגמר תקופת התסיסה פותחים חלק מן החביות כדי הצורך לימות החורף; עתה מתברר סופית איזה יצא מתוק ואיזה בינוני ואיזה מריר; (פעמים שמענבי־גפן אחת יוצא חלק מתוק וחלק מריר;) סוחטים אותו בידים לאט לאט; אם הכמות גדולה — ממלאים שקים, מניחים עליהם דף־של־עץ עומסים אבנים מלמעלה והוא נסחט מאליו; מסננים את היין ומניחים בכדים (אַכְנַאז, יחיד כוז) שכל אחד מכיל כשלשים ליטר, וממנו מסתפקים יום יום; פסולת הזגים והחרצנים, הנשארים אחר הסחיטה, נקראים ״כַשֵר״ או ״כְ׳תַ׳לֶה״. מחזירים הפסולת לחביות, מוֹסיפים מים ועושים מהם ערק. העפרורית השוקעת בקרקעית הכדים נקראת ״טַחְלָה״; בימות החורף נוהגים לשתות הרבה יין ובמסיבות שומע אדם מכל העברים כל אחד מן המסובים מברך „הטוב והמיטיב״ מאחר שכל אחד מכבד את חבירו לטעום מיינו.

בחודש ניסן מסננים את השאר וממלאים שוב את הכדים שנתרוקנו במשך ימות החורף; חלק שותים בקיץ וחלק מיישנים לשנה הבאה, לראשית החורף, עד שיגיע זמן של החָדָש; בכמה בתים אפשר למצוא יין בן כמה שנים. יש מיני יינות שכשמתיישנים נולד בהם ריח עכברים וזה נקרא ״מְפַוִּרן״ (מעוכבר).

יין היוצא מריר ורוצים למתקו נותנים עליו בתוך הכד צימוקים ממין אותו היין וזה ממתקו. על פי רוב היו אוהבים דוקא יין מתוק.

עַרַקִי — עַרַק. בדרך כלל היו עושים בתימן ערק מצימוקים בלבד; בשביל הערק קונים צימוקים פשוטים (קְרָאפְּשׁ) וזולים, מנקים אותם, מכניסים לחביות ונותנים מים עד שיעלו כטפחים על פני הצימוקים. כך עושים גם בפסולת היין; בכל יום בוחשים מישרה זה (״פַּתְּרִי״) שבחבית, ביד או בתרווד, כדי שלא יחמיץ; כך נמשך הדבר כשבועיים עד שתיגמר תסיסתו; כשנראה להם שנח — בודקים אותו כך: מכניסים לתוך אוויר החבית נר דולק; אם אין הנר נכבה סימן שנסתיימה התסיסה, ואז ממלאים את הדוד השפות על התנור, ומכסים אותו במגופה העשויה כמין כובע, ונקראת ״מַגְפַּא״, חותמים אותו מסביב בצמיד־פתיל־של־טיט; מן המכסה של הדוד יוצא צנור של קנה ״חַלַּאזֶה״ ונקרא, כשנתקן לתעשית ערקי, ״קַצַּבָה״ ועובר לתוך כד של נחושת, בעל צואר ארוך, הנקרא ״דַלָּה״ כד הנחשת מושקע בתוך ״קַצְרִיַּה״ — עריבה גדולה של חרס, מלאה מים צוננים, שכל פעם שמתחממים מחליפים אותם; האדים היוצאים מן הדוד עוברים דרך הצינור ומתגשמים בכד הנחשת ושם הם נהפכים לערק; לתוך כד הנחושת מכניסים צינור דק, המגיע עד קרקעיתו ודרכו מוציאים מפעם לפעם מן הערק כדי לטעום אם הוא כבר טוב, כלומר לא חזק מדי ולא מימי; בישול (״דַבְּכָ׳ה״) של דוד מלא בפעם אחת נמשך כארבע שעות; הפסולת הנשארת בדוד נקראת ״שְׁנַאנֶה״ מיבשים אותה ומשמשת חומר להסקה.

עַטַאט — ערק המופק מפסולת של דבש טבעי. דרך עשייתו כעשיית ערק הצימוקים, והוא נמכר ביוקר מחמת מיעוט מציאותו ולא עוד אלא שהוא נחשב לרפואה.

לקיטת הארבה, דרך בישולו ואכילתו

אך את זה תאכלו מכל שרץ העוף ההולך על ארבע אשר לו כרעים ממעל לרגליו לנתר בהן על הארץ. את אלה מהם תאכלו את הארבה למינו ואת הסלעם למינהו ואת החרגל למינהו ואת החגב למינהו. (ויקרא יא, כא—כב)

יהודי תימן היו לוקטים ארבה ואוכלים אותו, אך לא כל המינים, אלא רק מינים ידועים, המקובלים בידיהם מאבותיהם, על פי המסורת איש מפי איש, שהם טהורים; ויש מינים ידועים, שמסורת בידיהם מאבותיהם, שהם טמאים, אעפ״י שיש בהם כל סימני טהרה המפורשים בתורה ובהלכה.

בין הטמאים נחשבים המינים הללו: ״צוּשַׁם״, ״חֲנַאגֶר״, ״גְ׳זַאלֶה״, ״וַסַאדַת חַנַשׁ״, ועוד. כל המינים מוכרים להם בטביעת־עין. בדרך כלל אין המינים הטמאים באים במחנות גדולים אלא מתרבים בימות הגשמים, ביחוד בין דשאים ועשבים. אבל המינים הטהורים באים מחנות מחנות, ויצא חצץ כולו (משלי ל, כז).

גם המינים הטהורים נחלקים לארבעה סוגים; משובח שבכולם האדמדם; למטה ממנו — ״חַרְצִ׳יַּה״, אפור ונקוד, למטה ממנו הצהבהב, ולמטה ממנו הלבנבן; זה האחרון גרוע לאכילה, מחמת רזונו, ואיבריו סיביים יותר. משובח הוא האדמדם ביחוד בזמן רבייתו, שאז הוא שמן וטעמו ערב לחיך.

בהיראות מחנות הארבה, עם שקיעת החמה, עולים על הגגות כדי לעקוב אחרי כיוון מקום חנייתם. אנשים זריזים יוצאים לנוע בעקבות הארבה, כדי לאתר מקום חנייתו

"יְבִיתוּהָא". רודפים אחרי מחנות הארבה עד שעה מאוחרת בלילה, לפי שדרכם לדדות עוד בשעות הלילה, בייחוד בלילות־קיץ.

אכזבה רבה נוחלים אנשי העיר כשמחנות הארבה חגים בשמי עירם בצהרי היום, או בעוד היום גדול, כיון שלא יזכו ליהנות מהם, משום שיש להם עדיין אפשרות להרחיק נדוד. אימרה ידועה היא, שהארבה נוסע אחר שקיעת החמה מהלך יום תמים: "בַעד אַלְג'רוּב מַרחַלֶה".

לאהר שהארבה נח והמאתרים קובעים את תחנותיו האחרונות, שהן בדרך כלל מערבה ודרומה — אוספים עצים ושיחי־בר, המצויים בסביבה ההררית למכביר, מבעירים מדורות גדולות בראשי ההרים, כדי לאותת ולסמן לאלה היוצאים לפני עלות השחר ללקוט את הארבה, כדי שידעו לאן להועיד את פניהם; במקרים רבים נח הארבה במקומות שונים והיוצא לפנות בוקר רואה מדורות־אש מכל הצדדים אז עליו להחליט לאיזה צד לפנות, על סמך השערתו והכרעתו הוא; לפעמים יקרה, שהיוצאים מבעוד יום לאתר את הארבה, מבעירים מדורות, שאינן מוליכות בכיוון הנכון, וגורמים לקהל אכזבה וטירחת־שוא.

באותו ערב, כלומר בליל "אַלקְרוּד", רבה התכונה וההתכוננות בכל בית; ואילו דברים, שאדם צריך להכין לעצמו, לקראת "אלקרוד" — הלקט:

א) שקים גדולים; ב) "קֻרַע" ו"מְסַבַּאת".*; ג) מקלות גדולים; ד) חוטים ומחטים. השקים והתרמילים — בשביל להטיל לתוכם את הארבה שנקלט; המקלות בשביל להתגונן בפני כל סכנה וכן כדי להיעזר בהם בשעה שמטפסים בהרים; חוטים ומחטים כדי לתקן שק או תרמיל או בגד שנקרע; הסיכויים שמשהו ייקרע הם מרובים כיון שצריכים לטפס ולדלג בין שיחי ההרים המלאים קוצים וברקנים. כן מכינים ארוחת בוקר; — העניים מסתפקים ב"גְחִינֶה" מרוחה ב"חַלְבֶה" או "זְחוּק" והאמידים מביאים "צַלוּפַה" מרוחה ב"סַמְן". אותו לילה ישנים מתוך עירנות וציפיה, "נים לא נים דקרו ליה ועני"; עוד בשעות הערב מתוועדים זה עם זה וזו עם זו, כדי להעיר ולעורר זה את זה וזו את זו. היו ישנים בשעה מוקדמת מן הרגיל כדי שיוכלו לקום מוקדם.

אעפ"י שיהודי תימן נוהגים צניעות גדולה בחייהם, עד שאין בחור משוחח עם בחורה, או הולך בחברתה, ואפילו אם נפגש אדם עם אשתו ברחוב הולך הוא לדרכו והיא לדרכה, כאילו לא נפגשו, (השווה דברי חז"ל "ולא ידבר עם אשה בשוק ואפילו היא אשתו [ברכות מב, ב]), — הרי בהזדמנות זו, שיוצאים ללקוט ארבה, מיטשטשים במקצת התחומים בין שני המינים, ונוהגים כמעט בשוויון, כאילו היו קרובים ומכירים, כיון שהם נמצאים בשטח הררי מלא שיחים, עצים וגבעות והם זקוקים זה לזה לעזרה; ואמנם זוהי גם הזדמנות חשובה להכיר נערה ולשוחח עמה, דבר המביא אחר־כך לידי נישואיהם.

בערך בשעה השלישית לפני עלות השחר מתחילה התנועה ברחובות; קולות המעוררים מהדהדים בחשכת הלילה ומבשרים שהגיעה שעת הלקט — "אלקרוד". לשמע הקריאות

"קֻרַע", יחיד "קֻרְעֶה"; "מְסַבַּאת", יחיד "מַסַב". — הם מינים של תרמילי־גב. ה"קורע" עשויים משלח שלם של כבש וה"מסבאת" משלח שלם של איל גדול. תופרים את השלח מצד הצואר ומניחים פתחו מן העבר השני. כן תופרים שתי רצועות עור אל מקום הידיים והרגליים והן משמשות כתפיות למשא התרמיל על הגב.

והשמות קמים בחפזון, נוטלים ידיהם, מברכים ברכות השחר, טועמים משהו, עומסים את כליהם על שכמם ויוצאים למסע ההרפתקני היפה, שמזמן ציפו לו. מכל רחוב נפלטים בני אדם לרחבה, שלפני שער העיר, מתאספים ליד השער, שהוא סגור תמיד בלילות, וכשמתרבה מספרם דופקים בדלת חדרו של הממונה על השער ומעירים אותו לקום ולפתוח לפניהם את השער. הממונה עומד ממטתו, כשהוא רוטן וממטיר קללות מפולפלות על שהפריעוהו משנתו; אך בהתאם לחובתו הוא מטלטל מפתחותיו הגדולים ופותח את השער לפני לוקטי הארבה. מיד מתפרץ הקהל החוצה; תחילה נעצרים קימעה כדי להסתכל במדורות הבוערות בראשי ההרים, ולהחליט לאיזה כיוון לפנות, אחר־כך נפוצים הם קבוצות קבוצות, לכל עבר, כל אחד לפי הכרעת ראש קבוצתו.

הגיעו למקום הארבה פורקים תרמיליהם מעל שכמם, ומתחילים ללקוט לתוך ה״קרעה״ — ילקוט הגב; משנתמלא — מריקים אותו לתוך השק הגדול המונח בקירבת מקום; נזהרים שלא להתרחק ממנו, יותר מטווח ראייתם, שמא מישהו יקנה אותו ב״משיכה״, בייחוד כשהוא כבר הולך ומתמלא. אם נתמלאו כל כליהם, ולנגד עיניהם נראה שפע של ארבה שאפשר ללקטו — פושטים אחד החלוקים שעליהם, הדומים לשמלות, תופרים פי הצואר של החלוק, קושרים את השרוולים והריהו דומה לכיס ומטילים לתוכו ארבה שמצאה ידם.

כשבאים ללקוט את הארבה ניגשים מלפניו או מאחוריו; סבורים שאין הארבה רואה בזוג האישונים שבראשו, אלא בשתי עיניו הקטנות, שיש לו משני צדדיו מעל לכרעיו האמצעיות; לכן נזהרים מלגשת אליו מן הצד, בייחוד בימות הקיץ, שמא ינתר ויעוף בטרם תשיגהו יד האוסף. אם מצאו ארבה נח בראשי האילנות מתחברים שלשה ארבעה לוקטים, פורשים טליתותיהם תחת האילן ואחד עולה ומנענע את הענפים והללו ממהרים ללקוט את הארבה הנופל, בטרם יברח ומחלקים ביניהם בשווה.

בימי הקיץ החמים קשה ללקוט את הארבה, מחמת שהוא מנתר ממקום למקום ובורח; הרדיפה אחריו מייגעת ביותר והתוצאות זעומות; היו מאמינים שיום רביעי בשבוע, בייחוד בימות הקיץ, הוא תמיד חם יותר, משאר ימות השבוע, לפי שבו נתלו המאורות ולכן קשה בו ללקוט ארבה. על כל דבר שאדם רץ אחריו להשיגו ואינו יכול, אומרים: ״לַאחְק לַךְ גְּרַאד אַלַרְבּוּע״ (רדוף אחרי ארבה של יום רביעי).

אך בימות החורף הקרים, הארבה קופא ואפשר ללקטו כדבר דומם, ואפילו אחרי צאת השמש, בייחוד ביום ששי בשבוע; שכן היו מאמינים שיום ששי בשבוע הוא תמיד קר יותר משאר ימות השבוע, וסימן לדבר ״וקרקר כל בני שת״ (במדבר כד, יז) כלומר שיום ששי הוא קַר קַר, ז״א קר מאד.

בדרך כלל מופיעות להקות הארבה בחדשי סיון ותמוז; המוני העם מחכים למחנות ארבה עצומים בשבוע סדר ״קרח״; אומרים שבגלל מעשיו הרעים מופיע הארבה, שהוא סימן קללה, ב״שבוע שלו״.

שעות הלקט — ״אלקרוד״, מסתיימות בקיץ כשעה וחצי אחר זריחת החמה ובחורף כשעתיים וחצי לאחר הזריחה; לפני חצות היום חוזרים מן הלקט, כשהם עמוסי שלל, אם מעט ואם הרבה, כל אחד לפי חריצותו, לפי מזלו ולפי שפע המקום שאליו נשאוהו רגליו. בהגיעם לבתיהם עייפים ויגעים נשמעות שאלות מכל צד: היכן הייתם? כמה הבאתם?

כמה היה שם ?; וכל אחד מספר את חוויותיו והרפתקאותיו, ומוסיף עליהן כיד דמיונו: כיצד קפץ משן־סלע, וכיצד טיפס עד ראש הצוק; או היאך הערים פלוני על נחש והרגו וכיצד גילגל אבן כדי לאסוף את הארבה מתחתיה ומצא להקת עקרבים; פעמים שבין החוזרים נמצא גם מי שהכישו נחש או שעקצו עקרב ; כן מספרים כיצד פלוני מעד והתגלגל במורד ההר וכיצד קבוצה פלונית עלתה בראשי אילנות והשקים המלאים "נסחבו" כשהם למעלה וכיוצא בזה.

בני הבית מקדמים את פני הבאים בברכות, הילדים הקטנים עולזים וצוהלים מתפארים באזני חבריהם, זה אומר: "אבי הביא חמשה שקים" וזה עונה: "אחי הביא יותר"; העניים היו מציעים את שלקטו למכירה בשוק ורבים הקופצים על סחורה זו מבין בעלי הבתים, שאין להם ילדים בגיל "אלקרוד". בייחוד מוכרי הקליות קונים ארבה מידי הלוקטים כדי למכרו בקמעונות.

פעמים שהארבה חונה ונח על הבתים, הגגות והחצרות! מקרה כזה גורם שמחה מרובה לילדים ולילדות, שעדיין לא הגיע זמנם לצאת עם היוצאים ללקוט. כך לוקטים את הארבה בחצרותיהם, רוקדים ושרים: "יַא גְרַאדֶה יַא אֻם אַרְבַע, אַנתִ׳ דְסִירִי וּאַנַא אַנְבַע": יַא גְרַאדֶה יַא אֻם אַלְרִישׁ, אַנתִ׳ דְמוּתִי וּאַנַא אַעִישׁ". (תרגומו: את ארבה בעלת ארבע [כנפיים] את תטוסי ואני אקפוץ [מקנאה]; את ארבה בעלת כנפיים את תמותי ואני לחיים).

מכאן ואילך מתחיל תפקידן של הנשים להתעסק בצלייתו או בבישולו של הארבה. מסיקים את התנור עד שכותליו מאדימים; מריקים את הארבה מן השקים ישר לתוך התנור, עד שמתמלא. סותמים את פי התנור ועינו, וטחים בטיט; לאחר כמה שעות פותחים ומוציאים את הארבה כשהוא צלוי היטב, שוטחים אותו בחצרות ובגגות, עד שמתייבש לגמרי, וכונסים אותו לתוך כלים מתאימים. וכל אימת שרוצים נוטלים כמות הדרושה, תולשים את הנוצות, הכנפיים והכרעיים, מושכים ומסלקים את הראש (ועמו נימשך כל הליכלוך שבבטן), ואוכלים את הגוף כשהוא פריך. וזה דרך בישולו של הארבה: שופתים קדרות ומבשלים בהן את הארבה במים; לאחר מכן מריקים את המים ושוטחים את הארבה בשמש עד שמתייבש; פעמים שהיו קולים את הארבה אחרי הבישול, בתוך "צְלָא" — ביב־של־חרס, זורים עליו מלח ומעט פלפל וכמון וכיוצא.

כרעי הארבה, שבהם מנתר, אין בהם שום טעם ונקראים "מַכַּאוּע"; כשאדם אוכל משהו, שאין בו לא טעם ולא ריח, ואין בו שום הנאה לחיך, אומרים: דבר זה טעמו כטעם "אַלמַכַּאוּע". פתגם ידוע הוא: "אַלגַאוּע יַאכֻל מַכַּאוּע" (הרעב אוכל גם דבר שאין בו ממש כמו כרעי הארבה). האוכל מן הארבה אינו מרגיש שובע, לפי שהוא קל ביותר. לפיכך נוהגים ללפת בו את הפת, ולהגישו לשולחן כשאר מטעמים; כן נותנין לילדי בית האולפנא כמגדנות. מוכרי הקליות מוכרים אותו כשאר כל מיני הקליות (השווה רש"י שבת נ׳ א׳ ד"ה הפתק). הרבנים היו דנים בארבה דין עולה על שולחן מלכים, לענין איסורו משום בישולי גויים, אעפ"י שאין בו גיעולי כלי גויים (ראה עבודה זרה לח א).

ג. לעיסת ה"קאת" ועישון הטבק

לעיסת ה"קַאת" בתימן, זוהי מכת־מדינה, שאין לה מרפא. נגועים בה בעיקר הערבים. אך גם היהודים למדו מן הגויים וגם בהם דבקה מכה זו. אלפי "ריאל"ים משקיעים תושבי תימן, יום יום, בשביל קניית "קאת". תושבי־תימן, עניים כעשירים, אנשים ונשים, גדולים וקטנים, להוטים אחרי לעיסה זו. ואין לך אדם שלא יוציא אחוז ניכר מהכנסותיו, לשם סיפוק הרגל־רע זה.

ה"קַאת" הידוע בשם Catha Edulis — הוא שיח, שאינו עושה־פרי, שגבהו ממטר אחד עד שלושה מטר. יש לו זנים שונים ולכל זן טעם מיוחד וסגולות מיוחדות. העלים הרכים, שבראשי הענפים, הם החלק הנלעס ממנו ואם הקלחים רכים ועסיסיים — לועסים גם אותם.

ה"קאת" הוא ענף חשוב בין ענפי הכלכלה של תימן, אחרי הקפה. אלפי משפחות, ואפילו כפרים שלמים, חיים ומתקיימים על גידול שיחי ה"קאת". אלפי חנוונים חיים על מכירתו, ויש שווקים מיוחדים למכירתו. שווקי ה"קאת" גדולים יותר משווקי הפירות והירקות. תושבי תימן נוטעים אותו בגנים ובבוסתנים כשאר עצי פרי; ונוסף על הנאתם בלעיסתו רואים בו גם פאר הגן והבוסתנים, בגלל המראה החמדמד והרענן של הקלחים והעלים שלו. אחד מגדולי משוררי־תימן, ר' יוסף שבזי ז"ל כתב בשירו המתחיל "יַקוּל אַלשַׁאצִר אַלנַאצִ'ם" "גִ'צוּן אַלקַאת פִי צַדְנַאן, צַפַּאת אַפנַאן, יַסלִי כַ'אטִר אַלמכרוּב" (ענפי ה"קאת" העדין, פאר התענוגות, מחיה רוח נדכאים).

מטעי ה"קאת" תופשים שטחים נרחבים; היו מקרים שהאיכרים עקרו עצי פרי, כגון ענבים ושקדים, ונטעו שיחי "קאת", לפי שאינו פרי המניב רק פעם אחת בשנה, אלא שיח שקלחיו ועליו רעננים כל השנה ואפשר לזכות בהכנסה ממנו ללא הפסק. היו עוקרים במיוחד את הגפנים ונוטעים במקומם "קאת" מכיון ש"אַלקאת וְלַצַּת אַלמֻסלִמִין. וּאַלעִנַב וְלַצַּת אַליְהוּד". (ה"קאת" עינוג המוסלמים, והענבים (היין) עינוג היהודים). את עלי ה"קאת" קוטפים בשעות הבוקר המוקדמות, בעודו רענן מטל הלילה, עוטפים אותו בעשבי־בר מיוחדים, שאינם מעבירים אליו מטעמם וריחם, כדי שיעמוד ברעננותו. אגד של "קאת" נקרא "מַרבַּט", רבים: "מַרַאבַּט; מצרפים מספר אגדים לתוך חבילה, עשויה מן הגומא הרך, וחבילה כזו נקראת "בַּרכַּס", רבים "בַּרַאכּס". יום יום מגיעות לערים ולעיירות שיירות של גמלים והמורים עמוסי "קאת". המיטענים מתחלקים בין הסיטונאים והם מחלקים למוכרים הקמעונאים. מכירתו מתחילה שעה אחת לפני חצות היום ונמשכת עד הערב. המונים צובאים על פתחי החנויות כדי לקנות "קאת", ביחוד מחצות היום עד שעה שתים אחר הצהרים.

יום יום אחרי הצהרים יוצאים המוסלמים מבתיהם, כשאגדי "קאת" על כתפיהם וכדי־מים בידיהם; עוד בשעות הבוקר המוקדמות טורחים לעשן בקטורת־לבונה "מסטכי" את כדי החרס, ממלאים אותם מים ומעמידים אותם מול הרוח, כדי שהמים יהיו קרים.

אחר סעודת הצהרים גומעים ספל, או שני ספלים, קהוה ממותקת ומתובלת (מְחַוַּגַה), ולאחר שהיה קלה מתחילים בלעיסת ה"קאת". נהגו ללעוס בצד ימין של הפה, ואם הוא מקולקל לועסים בצד שמאל. ממלאים חצי הפה עד שהלחי מתכדר מבחוץ, ומי שאין לו

שיניים דכים לו עלי־קאת במדוך־של־עץ ובְצֶלי־של־ברזל, שראשו חד כסכין. מדוכים אלה נעשים במיוחד, לצורך כתישת עלי ה״קאת״, מעץ־אגוז, שאינו מפריש קיסמין.

לעיסת ה״קאת״ נקראת ״כִּיַזאן״. מי שלועס והולך, או לועס ועוסק בחשבונות, או באיזו עבודה, נקרא ״מְכַיְזן״. אבל אם פינה עצמו לכך והוא מיסב תוך כדי לעיסה נקרא ״מְדְכִּי״ או ״מְקַיְּיל״. חנוונים, סוחרים ובעלי־מלאכה לועסים תוך כדי עבודתם. אבל עשירים, פקידים, איכרים, חיילים, שמשים וסתם בטלנים מתוועדים לביתו של אחד החברים, החל משעה שלוש לאחר חצות היום, בחדר המיוחד לכך, הנקרא ״דִיואַן אַלְמַדְכַא״ או ״דִיואַן אַלְמַקְיַל״ — אולם ההסיבה. אולם זה מוצע שטיחי־צמר, ועל־יד הקירות מוצעים מזרונים עבים לישיבה וכרים גדולים להיסמך עליהם. בכל מקום ישיבה מעמידים כר מרובע לאיש היושב כדי שייסמך ויסב עליו. כל הנכנסים מסירים מצנפותיהם, מפתחים את חגורם עם פגיונם ותולים ביתידות הקבועים בקירות הבית.

מניחים על ראשיהם כיפות לבנות, לכיסוי הגולגלת, ולאחר מכן יושבים כשרגליהם מקופלות תחתיהם, ומכסים ברכיהם בשמיכה של צמר או בסדין־לבן. על שולחנות נמוכים, עשויים מנחושת צהובה, הערוכים לפניהם באמצע האולם, מניחים את הנרגילות(״אַלְמַדַאיִע״). על כל שולחן מניחים שלוש או ארבע נרגילות הכל לפי רוב המסובים, כי אין לעיסת ״קאת״ בלי ״נַכס תֻתֻן״ (נשיפת טבק); רק במקרה שאין אפשרות להכין נרגילה מסתפקים בעישון סיגריה. בקצה האולם מעמידים שלוש או ארבע מחתות נחושת, מלאות גחלי אש לוחשות. לרוב בוחרים פחמים של עץ ״קַרַץ׳״ (רותם) שאין אשו עוממת מהר. לפני כל אחד מונח ״מַלַת״ (כלי־עץ חקוק, שבו לותתים את הטבק במים או במי־ורדים); ועל יד ה״מלת״ מניחים את אגד ה״קאת״. השמשים והמשרתים מסדרים את הטבק בנרגילות ועל הטבק מניחים גחלים (״יִלְקְטוּ״). כל אחד מן המסובים שואף מן הצינור של הנרגילה וכשמתחיל הטבק הבלול להיחרך ולהוציא עשן (״יִלְצַא״) מתיר כל אחד את אגד ה״קאת״ שלו ומתחיל ללעוס. העשב שה״קאת״ היה לפוף בו, וכן קלחי ה״קאת״, שאינם נאכלים נזרקים על הריצפה ואחרי שעה קלה דומה ״דיואן אלמדכא״ למרבץ־בהמות ולא למושב־אדם. בשעת ״אַלְמַדְכַא״ סוגרים חלונות האולם ודלתותיו, כדי שלא יתקררו ,ואז מתמלא כל חלל האולם בעשן הטבק, המעורב גם בכל מיני קטורת, כגון ״גאוי״ ו״עודה״, שמקטרים שם. את הזמן מבלים הגוים בשיחות־סרק או ברכילות ובניבול־פה. כשגובר החום, והם מרגישים צימאון, מזמינים את המים. השמשים מגישים לפני כל אחד כד־מים צוננים וכוס קטנה וכל אחד מוזג לְעצמו בהפסקות קצרות, ושותה. אופן שתיית המים עם ה״קאת״ צריך לימוד, כדי שלא ייסחף ה״קאת״ הנלעס בפה, עם המים. לפיכך כששותים בולמים את השפתים ומוצצים את המים לאט לאט. כך נשמעות שריקות מקוטעות דרך הפה בשעת השתיה כשתיית החמור. ״מסיבות־ריעים״ אלה נמשכות לִפעמים עד שעות הערב המאוחרות; אחרי גמר הלעיסה פולטים את הפסולת הנותרת בפה לתוך ״מַדְפַל״ והוא כלי־נחושת רחב מלמטה ומלמעלה וצר באמצעו, כדי שלא ייראה מה שפולטים לתוכו.

סגולות זני ה״קאת״ השונים הן רבות. יש זן מעורר ויש זן מרגיע. יש זן משמח ויש זן המביא לידי תוגה או פחד. כן יש זנים המרככים את המעיים ויש שדווקא מקשים. לדבריהם יש זנים שמגבירים את תאות המשגל ויש שמחלישים אותה. הצד השווה שבכולם שהם

מעוררים צימאון וגורמים לשתיה מוגברת של מים. כל זה נוסף לכך שהם מעשירים את נוטעיהם וסוחריהם ומרוששים את לועסיהם.

גדול משוררי גלות תימן ר׳ שלם שבזי ז״ל, הקדיש אחד מפיוטי השעשועים שלו ל״התנצחות״ בין ״הקאת״ לבין ה״קהווה״, מי משניהם עדיף.

להלן הפיוט :

א) אלקאת ואלקהוה יסאלוני :
מא תחכמו איין אפצ׳ל אלפנוני

ב) אלקאת יקול :
אני אכ׳ץ ואתחף
גבל צַבִר סוכנִי בחֻצן אהייף
חית׳ מא אלבלבל סכן וזכ׳רף
ואלגיד יתרנן עלא ג׳צוני

ג) ת׳ם גובת אלקהוה :
פנוני אקדם
ואלפאתחה לי׳פי כל צובח תנצ׳ם
אלשאד׳לי [1] שייכ׳י אלעפיף אלאכרם
אטלב לאהל אלפן יעאדלוני

ד) אלקאת אגאב :
שרחי יפוק אכת׳ר
אנא אלד׳י אזהי כל מחצ׳ר
שייכ׳י אלכְ׳וצַ׳ ג׳צוני רען ואכ׳ייר
ד׳ו אלעלם ואלאשראף יכ׳דמוני

ה) פעאודת אלקהוה וקאלת :
אסמע,
יחכו אלתגאר איין אעז וארפע
אלשאם וחד אלרום בי מולע
אלסנד ואיצ׳א אלהנד יוצלוני

ו) אלקאת אגאב :
ואנא זהא אלרואתב
לי עז ונאמוס באלמראתב
תחכי אלמדן מן חד תעז אלא אב
וארץ׳ אלימן אלכל יערפוני

ז) אגאבת אלקהוה וקאלת :
פרוח לך,
פִנִי יקרב כל צבאח קבלך

להלן תרגומו :

א) הקאת והקהוה שאלוני :
שפטו נא מי לעינוג משנינו עדיף

ב) הקאת אמר :
הנני נבחר ויקר
מִשכָּני הר־צָבֶר—מִשׂגָּב ומִבצָר.
שָׁם הזמיר קינן ושר
ועל ענפי יתרונן נדיב

ג) ענתה הקהווה :
ראשונה אני לעינוגים
בי כל בוקר תדיר פותחים
ה„שאד׳לי״ נשיאי הפרוש והמכובד
וכל מיטיבי הטעם יוקירוני

ד) ענה הקאת :
פירסומי רב יותר
אני כל מסיבה מפאר
שִׂיחִי גאוותי ענפי רענן וזוהַר
החכמים והאצילים ישרתוני

ה) חזרה הקהווה ואמרה :
שמע נא
מי נכבד ויקר — יעידו הסוחרים
מסוריה ועד רומא בי רגילים
ומסין ועד הודו יובילוני

ו) הקאת ענה :
אני הדר המסיבות
לי העוז והכבוד במקהלות
מגבול תעז ועד אב יהגו בי המדינות
ובארץ תימן הכל יכירוני

ז) השיבה הקהווה ואמרה :
לך לך,
פריי מוגש בכל בוקר לפניך

1 אלשאד׳לי הוא אבו אלחסן אלשאד׳לי מייסד אחד המסדרים המוסלמיים הגדולים, חי בתוניסיה, ואנשי מכ׳א בתימן מאמינים שאחד מבני כת זו שהיה נשיא מחוז מכ׳א (מוחא) הוא שהמציא שתיית הקפה, ועל שמו נקראת ״שאד׳לייה״.

סוכנך גבל מן גור כ׳וף אהלך
ואנא דולת אלחרב יהארסוני

בהרים משכנך מחרדת בעליך
ואני שרי המלחמה ישמרוני

ח) אלקאת אגאב:
כְלַ׳ין יליק נפסה
ואנא ג׳צוני מן יקול בכ׳סה
הו זינת אל בוסתאן בוקת נעְסָה
וגמיע אלסאדאת יגאלסוני

ח) השיב הקאת:
כל אחד את עצמו מהלל
ואני מי בזלזלי יזלזל
הם יפי הבוסתן לעת ערב
וכל הנכבדים בחיקם יושיבוני

ט) אלשאד׳ליה גובת קאילה:
אלפן עאדתי בכל חאלה
לא סוכר פי שרבי ולא בטאלה
חתא קצ׳את אלשרע ישארבוני

ט) האילנית ענתה ואמרה:
בכל מצב הנני רצוייה
לא שיכרות בי ולא תיפלה
ואפילו שופטי הצדק יגמאוני

י) אלקאת אגאב:
ואנא חלאל פני
מא בין אלאשראף ואלמלוך סוכני
ואלביץ׳ תתשווף בזין חסני
וגמלת אלאפנאן יסאעדוני

י) הקאת השיב:
אני מותר בהנאה
במושב שרים ומלכים אשכונה
וה"לבנות" בחן יפיי תתבוננה
וכל העדינים ילטפוני

יא) אלשאד׳ליה גובת:
פלא באס
ואנתה רפיקי אלצ׳הר ווקת אלאג׳לאס
גמעה אלמקאם אלפנון ואלאעראס
ואהל אלמחאצ׳ר פלא יפארקוני

יא) האילנית השיבה:
אין אומר ואין דברים
הנך צוותי בצהרים ובין ערביים
במקומות עינוג ובחופת־חתנים
ובעלי המסיבות לא יטשוני

יב) גובת אנא:
גמעתכם עזאז ענדי
ומטלבי פיכם וסר קצדי
ואלשכר דאימן וחמדי
אלכל יא אלאפנאן תעגבוני

יב) עניתי אני:
שניכם נכבדים בעיני
ואליכם תשוקתי וסוד מבוקשי
שאו תודה ויקר ממני
שאת כולכם ואהב נפשי

יג) וסידכם כ׳מר אלזביב צאפי
מזהי אלמקאם צ׳יק אלקלוב שאפי
נמסי עלא רנה ורזק ואפי
וכ׳ברתי אלאחבאר יגאדמוני

יג) ועל כלכם תירוש הצימוקים
משמח מסובים ומעודד לבבות עגומים
הבה נלין ברנה ומזל־טוב צמודים
וחברי החכמים ישוחחוני

יד) תם קולנא פי מא נטיק נכלם
ואקול יא אללאה יא סלאם סלם,
תג׳פר לעבדך סאלם אלמעלם
תגלי מהמאתי ושר ג׳בוני

יד) תמו דברינו ומה שנוכל לדבר
ורק נאמר: אתה אלד׳י השלום
שים שלום וסלח לעבדך שלם,
עגמה וצרה הרחק ממני

ה"תֻּתֻן" (טבק)

על התפתחות עישון הנרגילה מספרים זקני תימן, ששמעו מזקניהם, את הדברים הבאים: הטבק היה צומח וגדל פרא בהרבה מקומות בתימן. פעם התפשטה מחלת מיעים בתימן, ונתגלו להם עלי הטבק כרפואה טובה. היו שורפים אותם וגוהרים עליהם כדי לשאוף את העשן העולה מהם דרך הפה והנחיריים. והיו שמצאו תרופתם ע"י לעיסת עלי הטבק. מאז יגעו חושבי־מחשבות, כדי למצוא דרכים לניצול "סגולות" הטבק, עד שמצאו שלושה אופנים: א) שאיפה דרך הפה; ב) שאיפה דרך האף; ג) לעיסה בשינים.

האופן הא' עבר ששה שלבים עד שהגיע ל"שלמותו" העכשווית; בשלב הראשון הבעירו פחמי־עץ על האח, נתנו עלי־טבק על האש וגהרו ושאפו את העשן דרך הפה והנחירים. השלב השני היתה: "אַלְמַשְרַעַה". שהיא מקטורת רגילה, שראשה עשוי חרס ובו תקוע קנה של עץ, חלול, באורך חצי מטר. במקטורת כזו מעשנים עד היום הערבים הכפריים העניים. השלב השלישי היה: "אַלְכ'וִיצִי", גם כן מקטורת, עשויה בצורת "אלמשרעה", אלא שבמבנה הראש, העשוי מחרס, יש נקבים קטנים, כעין רשת, שדרכם נשאף העשן לתוך הקנה ואין פיתותי הטבק יוצאים לפה. הקנה עצמו ארוך יותר ומגיע עד מטר, ובפי הקנה מרכיבים עוד קנה קטן, שקצהו מכניסים לפה. השלב הרביעי היתה: "אַלְמַזֶּה". והוא מיכל של־חרס ועליו קנה של עץ חלול הנקרא "קֻטב", שעליו מניחים את ה"בורי" והוא כלי של חרס שמניחים בו את הטבק והאש. השלב החמישי: "אַלשִׁישַׁה". שהמבנה שלה כמבנה "אַלְמַזֶּה" אלא שמיכל המים שלה עשוי מבדיל או מעופרת. והשלב הששי הוא"אַלְמַדַאעַה". שגוף המיכל שלה עשוי נחושת צהובה ולתוכו מכניסים קליפת אגוז הקוקוס, הנקרא בתימן "גַוז אַל־מַדַע", כדי למנוע חלודת הנחושת. הנחושת מבחוץ חרוט מעשה ידי אומן; באומנות זו של קישוט "אלמדאעה" הצטיינו במיוחד היהודים. אצל הערבים נשארו "אלמשרעה" ו"אלכ'ויצי" בשמותיהם, וכל השאר נקראים "מדאעה" בלי הבדל. בבוא הטורקים לתימן הביאו עמהם את נרגילת הזכוכית וזו נקראת "בַּנּוּרַה", אבל לא נתפשטה ונשארה נחלת יחידים בלבד. הטורקים הביאו לתימן גם את הסיגריות, הנחשבות לדרך־עישון בלתי מכובדת, ועד היום נמנעים נכבדי הערבים מלעשן סיגריות. גם במסיבות יהודיות לא היה מכובד לעשן סיגריות. וכיון שדרך עישון זו אינה מכובדת הרי הנשים בתימן אינן מעשנות סיגריות, מכל וכל, בעוד שהנרגילות לא ימושו מפיהן, ואפשר לומר שאין בית בתימן אשר אין בו נרגילה.

האופן השני עבר גם הוא ארבעה שלבים; ראשון — שחיקת טבק ושאיפתו דרך האף. ומכיון שפעמים נכנס פנימה ויוצא לפה דרך נקבי הנחיריים, באו לידי המצאת השלב השני: הרטבתו במים לפני השאיפה. פעם אירע שמי שהוא הרטיבו ושכחו כמה ימים רטוב עד שהחמיץ וכשבא מצא שנולד בו ריח אחר חריף ומוזר. כך הגיעו לידי מסקנה, שכך יותר רצוי, ומזה עברו לשלב שלישי: הוסיפו בו חמרים אחרים המחריפים אותו, ולאחר מכן הוסיפו עליו בושם מסוים, כדי שלא יעורר גועל ובוחל. כל המומחיות בעשייתו היא עשיית השאור וחימוצו. כל המינים נקראים בתימן "בַרְדַקַאן" והיהודים התמחו בעשייתו.

האופן השלישי, גם הוא עבר כמה שלבים: 1) לעיסת עלי־טבק. 2) שחיקת הטבק ובזיקתו

לפה בין השפה והשינים התחתונות. 3) עירוב מין אדמה מלחית הנקראת "דִקדִקֶה" בתוך הטבק הטחון. 4) עירוב כרכום ("הֻרְד") בתוך הטבק, וכן עירוב בושם מסויים בתוכו. טבק זה נקרא "בְרְדַקָאן־אַבְיַץ'" או "שַמֶה". יש ששוחקים טבק, מערבים בו אפר עצים, ועושים ממנו כדורים קטנים לשימם בין השיניים והשפתיים התחתונות. אנשים הרגילים להשתמש בטבק באופן זה שפתם התחתונה משתרבטת ומתעבית עד כעובי שתי אצבעות. את רוקם הנקבץ בפיהם אינם בולעים, אלא יורקים בצורה מיוחדת הנקראת "בַזוּק" "יִבְזֻק". מקבצים את הרוק בקצה הלשון, פושקים שפתיים וחורקים שיניהם ויורקים בכוח כדי שיהא נזרק למרחוק בסילון־דק המשמיע קול מגעיל ומבחיל.

ד. מלאכות ומשלוח־יד

מלאכה, מסחר וחקלאות

רוב המלאכות, וביחוד מקצועיות שביניהן, היו בידי יהודים; במקרים מעטים אפשר היה למצוא גם ערבים בעלי־מלאכה, אבל הם לא היו מומחים במלאכתם. ואלו במסחר סיטונאי היה חלקם של היהודים מועט. המסחר בתימן היה חפשי בהחלט וכל סוחר היה רשאי לייצא מן הארץ כל מה שירצה וליבא לארץ ככל העולה על רוחו וכן למכור בכל מהיר שהוא רוצה. עליו היה רק לשלם המכס ובמקרה שהמוכס מעריך את הסחורה ביוקר יכול בעל הסחורה לשלם, את האחוזים המגיעים לממשלה, מן הסחורה עצמה. תימן מקבלת סחורות מכל חלקי העולם דרך עדן. הייצוא של תימן כולל: קפה, "עתר" (ספיר), שקדים, צימוקים, חיטה, חמאה, עורות, דגיגים ועוד.

האוכלוסיה הערבית מתקיימת על עבודת האדמה. מלבד חיטה, שעורה וקטניות מגדלים גם ירקות ופירות. בצנעא ובסביבותיה מרבים לגדל חיטה. בדרום תימן מרבים לגדל דורה והיא מאכלם היחידי כמעט. במערב תימן מגדלים גם דוחן וגם דורה ומשני אלה לחמם הקבוע. במזרח תימן מגדלים גם טַהַף (זרעונים דמויי שומשומין).

החקלאי הערבי לווה כל השנה על חשבון יבול השנה שלאחריה, והיבול הנאסף מוצא על פרעון חובות. היהודי הכפרי משרת את החקלאי הערבי כל השנה, בכל מיני מלאכות: סנדלרות, חייטות, נפחות נגרות ועוד ואת שכרו מקבל כשנאסף היבול. יש שמסכים עם הגוי לעשות כל המלאכות הדרושות לו בשכר מתן כמות קבועה מראש מן התבואה השנתית, בין שצרך הגוי עבודה רבה או מועטת; ויש שעל כל עבודה שהוא עושה מחשב עמו וזוקפו עליו כחוב עד הקציר, וזה משלם לו מיבולו. לכל יהודי היו כמה גויים שהיה קשור עמם ומהם היה חי.

היהודי נקרא בפי הערבים "אֻצְטַא", כלומר מומחה. על כל דבר הולכים אל "אלאוצטא". אם שמו של יהודי ידוע להם הרי מצרפים את שמו לתואר "אלאוצטא" וקוראים לו "אלאוצטא יוסף". אם אין שמו ידוע הרי הוא נקרא "אלאוצטא סאלם". שם זה משותף לכל יהודי שאינו

מוכר וידוע. ליהודי שאינו מוכּר לו קורא הגוי "אוצטא". היהודי היושב בכפר משמש גם כרואה מזלות ומגיד עתידות, וכן כיועץ הבית והמשפחה. גידול גפנים תופס מקום חשוב בחקלאות. חלק מן היבול השנתי קונים היהודים לשם עשיית יין ושכר והשאר נמכר למאכל, או לצימוקים, הן לתצרוכת מקומית והן ליצוא. רוב החקלאים הערבים הם בעלי אדמות ומיעוטם חוכרים. בזמן האחרון רבו החוכרים כיון שאדמות רבות הוחלטו לרשות "בית־אלמאל" (אוצר המדינה), תמורת המסים והמעשרות שבעליהם חייבים לשלטונות.

כשהשמאים, אומדי היבולים, יוצאים לאמוד את היבול השנתי הם מתקבלים על ידי השייך' ואומדים לפי עצתו. אדם שמראה תקיפות וחוסר הכנעה לשלטון מפריזים באומדן המעשר שלו, ואם השדה ראוייה להניב מאה "קדח" אומדים אותה במאתיים כדי לקחת ממנו מעשרות כפולים, וכך משנה לשנה מרוששים ומדכדכים אותו. כך נהגו עם כל מי שמקשה ערפו עד שמתחסל מאליו. כאן היה פתח לשייכ'ים ולשמאים לקבל שוחד ללא מצרים. אדם שאין בכוחו לשלם את מסיו, כפי שאמדוהו, אין לוחצים עליו לשלם מיד, אלא מאריכים לו וזוקפים עליו חוב, משנה לשנה, עד שמצטברים חובותיו, כדי אדמתו, ואז תובעים אותו למשפט. ומכיון שאין לו לשלם, שכבר רוששוהו שנה שנה, מפקיעים את רכושו לאוצר האומה (בית אלמאל).

רוב התושבים מסדרים עסקיהם ועבודתם בשעות שלפני הצהרים, ואת השעות שלאחר הצהרים מקדישים לעישון נרגילות וללעיסת "קאת". אנשי עיר קטנה או כפר מתכנסים לשעת ה"קאת" אצל השייך' או ה"עאקל", ושם מבלים את שעות אחר הצהרים. רק מעטים עובדים גם בשעות שלאחר הצהרים, חוץ מעונות חריש וקציר, שבהן עובדים כל שעות היום. כל בני הכפר מהווים כמשפחה אחת וסדר אחד לכולם. הם נמצאים יום יום שעות רבות ביחד ומבלים בחבורות. נושאי השיחות במסיבותיהם הם עניני חרישה וזריעה, נשים וסתם רכילות.

המטבע בתימן נקרא בשם כולל "זְלַט". הגדול והשימושי ביותר הוא ה"ריאל" של "מריה טארזה", הנקרא גם "ריאל פראנצי". ה"ריאל" נחלק לארבעים "בְּקְשָׁה"; המטבע הקטן הוא רבע "בוקשה", שהיא מטבע מקומית ועליה אין שום צורה. מצדה האחד כתוב "לַא אִלַאַה אִלַּא אַלְלַה ומחמד רַסול אַללה. צֻרִב בצנעא סנת... (אין אלוד' אלא אלד'ים ומוחמד שליח אלד'ים, נדפס בצנעא שנת —) ומצדו כתוב "יחיא בן מחמד נצרה אללה סנת 22, אמיר אלמומנין אלמתוכל עלא אללה רב אלעאלמין" (יחיא בן מוחמד הנחילו ד' נצחון בשנת 22, ראש המאמינים הבוטח באלד'ים ריבון העולמים). בתימן אין בנקים וכל אדם מחזיק את כספו בביתו. השמירה המעולה לכסף היא הטמנתו, והשוה מאמר חז"ל: "כספים אין להם שמירה אלא בקרקע" (ב"מ מב, א). העברת כספים אל מחוץ לתימן נעשית בדרך החלפה בין היצואנים והיבואנים, או שמשלמים לממשלה בעיר צנעא ומקבלים המחאה אל סוכניה בעדן או בחודידה, ערי הנמל וסחר החוץ. כן היו מעבירים כספים בעין, על גבי פרדות, עד עדן. ואלו העברת סחורות לפנים תימן נעשית על גבי גמלים, ששכרם מועט.

מלאכות היהודים

מרובות הן המלאכות, שהחזיקו בהן יהודי־תימן. ניתן לומר, שפרט למספר מועט של יהודים,

שהתפרנסו ממסחר זעיר [1], כגון חנוונות ותיווך למיניהם, הרי רובם ככולם היו בעלי מלאכה. ולא עוד אלא שעפ״י רוב הנחילו מלאכתם לבניהם ובניהם לבניהם דור אחר דור. לעתים קרובות נדבק שֵם המקצוע אל שם המשפחה של בעליו, או שבא במקומו. בפרק זה נימנה את המלאכות, שהחזיקו בהן יהודי־תימן, לפי שמותיהן ומהותן. אך תחילה נתאר במיוחד את מלאכת הצורפות, לפי שהיתה אפיינית ליהודי־תימן והחזיקו בה גם חכמיהם ורבניהם. אל מלאכת הצורפות נתלוו כמה עבודות מתכת־קשה או מתכת רכה כאילו כדי להשלים את מלאכת הצורפות, או לפחות כדי להישאר בתחום מהותה.

לעובדה הזאת של נפוצות הצורפות, ומלאכות מתכת המתלוות אליה, יש כמה הסברים א) מסתבר שאבותיהם הראשונים של יהודי־תימן, שלפי אחת המסורות באו או הובאו לתימן בימי מלכות שלמה [2], נבחרו במיוחד מבין חרשי מתכות בכלל וצורפי־כסף וזהב בפרט. ולפי שהנחילו מלאכתם לבניהם מדור לדור מצאנו אותם בדורותינו כשהם מחזיקים בידם את המורשת המקצועית של קדמוניהם; 2) מקצועות אלו במיוחד, איפשרו להם לקבוע מקום עבודתם בביתם, בקרבת משפחתם וסמוך לשולחנם. כך עלה בידם לקבוע לעצמם עתים קבועות לתורה ולתפילה, באותו ביהכנ״ס או ביהמ״ד שהם רגילים בו, להסב לסעודה יחד עם כל בני המשפחה, לשמור על אורח החיים של בניהם ובנותיהם וללמד בניהם תורה־אגב־מלאכה ולעשותם שותפים מלאים בעמל הבית ובהוויה המשפחתית. ג) מלאכות אלו, כמו המסחר, היו נחשבות למכובדות יותר, בעוד שמלאכות אחרות היו נחשבות פחות מכובדות.

יהודי־תימן היו רגישים ביותר לכבודם ולייחוס משפחתם לא רק כלפי הסביבה היהודית אלא גם כלפי הסביבה הגויית. אומנותו של היהודי קבעה לא רק את יחוסו, שהוא פלוני בן פלוני, צורף בן צורף, אלא גם את כבודו ומעמדו בעיני הגוי שנצרך לתוצרתו. מה שמלאכתו מלאכת מחשבת יותר מתיחס אליו הגוי ביתר כבוד ומכנה אותו בכינוי הכבוד המיוחד ליהודי: ״אֻצְטָא״. כלומר אוּמָן. וכשהגוי בא לקנות מן היהודי תכשיטי כסף וזהב לו או לאשתו, והתכשיטים הם יפים, והוא נותן אימונו ביהודי האומן לגבי טיב הכסף או הזהב, הריהו בא לכתחילה בדעת־רחבה ונוהג עם היהודי האומן בדרך־ארץ. לא כן הדבר כשהוא בא לקנות נעליים אצל הסנדלר וכיוצא בזה.

מלאכת הצורפות היתה מכובדת במיוחד גם משום שלבעליה דרושה תבונה ומומחיות ומחשבה יותר מבשאר מלאכות. משום כל אלה דבקו במלאכה זו משפחות רבות ולא הניחוה מידם, אפילו בזמנים של שפל, כשלא היה קונה לתוצרתם, כגון בימי בצורת ומלחמה, כשהלב והכיס אינם מעונינים בתכשיטי כסף וזהב. הם הנחילו אותה לבניהם. גם בני משפחות שהחזיקו במלאכות אחרות ורצו לשפר את מעמדם, דוק: מעמדם ולאו דוקא פרנסתם, שלחו את בניהם ללמוד צורפות אצל בעלי אומנויות נודעים. להלן נעמוד על מלאכת הצורפות ועל מלאכות מתכת שניתלוו לה:

1 סוחרים גדולים, סיטונאים היו מועטים ביותר.

2 יש כמובן מסורות אחרות וביניהן אחת שלפיה יצאו יהודים לתימן בסוף ימי הבית השני, אך נפוצה בין יהודי תימן המסורת האומרת שיצאו עם חרבן בית־ראשון.

בית, עבודה ומלאכה

מלאכת הצורפות הנקראת "מְהַרת אַלְטַהוּר"

מלאכת הצורפות נחלקת לשבעה סוגי מלאכה. בכל סוג החזיקו בעלי מלאכה מיוחדים. אמנם היו הצורפים אנשים הבקיאים בכל סוגי המלאכה; ואעפ"י כן נוהג מקובל הוא שכל אומן קובע עיסוקו באחד הסוגים בלבד, כדי שיוכלו להתפרנס כמה אומנים מאותה כמות עצמה של מוצרים.

ואלו הם שבעת הסוגים: א) "יִשְׁקֵא מִן חַק אַלִיַהוּד" (עושה תכשיטים של יהודים) אומן זה עבודותיו סובבות תמיד בתכשיטים המיועדים ומיוחדים ליהודים, שתיארנו אותם למיניהם בפרק "מלבושים ותכשיטים"; ב) "יִשְׁקֵא מִן חַק אַלְקַבָאִיל" (עושה תכשיטים של ערבים). גם סוג זה של אומנים נחלק לשני סוגי־משנה. האחד, אלה העושים עבודות פיליגרן, והשני העושים עבודות פשוטות יותר, "צִפּוּף" כלומר, שמסדרים על ריקעת כסף כל מיני תבניות של כדורים וכדורונים ותדפיסים באופנים שונים ומשונים, כל אומן בעבודותיו שהוא מיחד לעצמו, בסוגים או בחלקי סוגים שהורגל בהם יותר.

ואלו הם התכשיטים העיקריים, שהם עושים לצרכי הערבים:

אִבְזִים, רבים "אַבַאזִים". כעין מנעול חלול שבו מכניסים קצות החגורה.

"זַהְרֶה". רבים זַהַרַאת, כעין "כוכבים" של כסף, הנקבעים פה ושם בחגורת הפגיון.

"כּוּתַ'רֶה", רבים כַוַאתִ'ר. כדור אומנותי שבשפולי ה"צַּסַּבֶה".

"כְּתַאב" רבים כֻּתֻב. כעין מה שהזכרתי בתכשיטי היהודים אלא שאלה יותר גדולים ועבודתם מדוייקת פחות.

לַבֶּה, ענק או רביד, הנתלה בצואר אך שונה מאד מזה של היהודים בצורתו ובתבנית חלקיו.

"מַבְסַם". רבים מַבַאסִם. ניתן בפי הנדן של הפגיון.

"מַרְתַק", רבים מַרַאתִק סיכה גדולה וארוכה שהנשים הערביות מחזיקות בה את כיסוי ראשן, ובראש הסיכה חצי כדור של כסף, עשוי פיליגרן, ונקרא "קַפְשֶׁה". לפנים מן ה"קפשה" עיגול העשוי מכמה כדורים בצורה נאה ונקרא "תוּתֶה".

צְצַאבֶה — מצחיה, כעין שרשרת רחבה שהערביות הכפריות קושרות על פדחתן.

"צַסַּבֶה", רבים צְסַנב, ניתן על החלק התחתון של נדן הפגיון.

"צַדּר", רבים צְדוּר. ניתן על החלק העליון של נדן הפגיון, שהוא נשקו האישי של כל ערבי.

"צִיוֶה", רבים צִיַו, כעין תיק חלול — שיש לו חמש צלעות, אותו קובעים בחגורת הפגיון מימין.

"קְחַטֶה" רבים קְחַאט, כדורים עגולים חלולים, משחילים עשרה שנים־עשר בחוט, שהנשים הערביות תולות בצוארן, וכל החוט נקרא "דְקֶּה", רבים "דְקַק". נשים עשירות תולות יותר חוטים, אפילו עד עשרה, זה למטה מזה. הכדורים האלה נעשים בגדלים שונים ובצורות עבודה שונות.

"רַאס" רבים רוּס, נדן של כסף מעשה אומן בשביל הניצב של הפגיון.

"תִ'וּמֶה" רבים תְ'וַם נדן שלם, עשוי מקשה אחת לכל הפגיון דבר הדורש מומחיות ואומנות ומהירו רב.

כל התכשיטים הללו ודומיהם, עושים אותם אומנים מיוחדים, מעשה פיליגרן, ואומנים

אחרים עושים אותם מעשה "צִפּוּף" פשוט, בשביל העניים יותר, לפי ששכר העבודה שלהן מועט.

עד כאן אמורים הדברים במלאכת ה"טהור", שפירושו כסף אשר שמונים וחמשה אחוז ממנו כסף טהור וחמשה עשר אחוז נחושת, ובלשון הערבים נקרא "מְכ׳לַץ". אך יש גם מלאכות "כסף" סתם, בלשון הערבים "פְּצַ׳ה" מ"כסף" עושים כל התכשיטים הנ"ל ודומיהם, מינים ממינים שונים, והוא חומר המורכב משישים אחוז כסף וארבעים אחוז נחושת. יש גם חמישים על חמישים ונקרא "כסף־מחצית" או בלשון עם־הארץ "נֻצְפִּי". בדרך כלל אי־אפשר לעשות עבודות עדינות מחומר זה, שהוא קל להישרף ולהתאכל בעת ההלחמה. עבודות מחומר זה קונים רק הפלחים והכפריים העניים.

ג) "יִשקָא צַב" הכוונה הכוללת היא גם לאותם בעֲלי־מלאכה, שעשו עבודות עדינות ו"מַתְ׳מַנְאַת, שהזכרנו בחלקי ה"מענקה" היהודית. ממעשי יציקה עושים תכשיטים שונים, בדרך כלל ערביים; ואלו היהודים טעמם מעודן יותר ואינם נוטים לעדוֹת עדיים מעשה יציקה, שהם בדרך כלל מגושמים. אמנם לפנים היו יותר תכשיטים יהודיים מעשי־יציקה אך בזמן האחרון נעלמו כליל.

ד) "יִשקָא טָהוֹר". הכוונה הכוללת היא לאותם בעלי־מלאכה, שעשו עבודות עדינות קטנות, שהן קישוטים לעבודות הצורפים, כגון כל מיני כדורים וכדורונים שונים, שַׁדִ׳ר מְכ׳מוּסַאת, מַסבּוּעַאת, מַתסוּעַאת, תות, וכיוצא בגדלים שונים. בסוג בעלי מלאכה אלה נחשבו גם מי שמלאכתם עשיית "בֻנְאטִי", יחיד "בוּטַא". והוא הכור שבו מתיכים הכסף והזהב.

ה) "כַ׳לַּאץ" (צורף). זהו הצורף ממש, כלומר האומן, הצורף את הכסף והזהב מכל סיגים ותערובת זרה שבהם; בדרך כלל מנקים שם את הכסף באמצעות העופרת.

ו) "מְטַלְוִי" (מְחַשֵּׁק) [1]. סוג זה מחשק תכשיטי־כסף ונחושת, במי־זהב; החישוק נחלק לשני מינים: האחד — "טַלַא צַדַאק" והוא ציפוי בזהב נוזל, באמצעות כספית כידוע; והשני "טַלַא כַדַ׳אב" והוא החישוק במי־זהב באמצעות חומצות ומלחים שונים.

ז) "צַ׳רַאב" (רַקָע) היו משפחות מיוחדות, שמלאכתם לרקע פחי הזהב, הכסף והנחושת. ואומנות מיוחדת היא לעשותם פחים ישרים, לא מפותלים (מַשׁ מַרַאנִל). וכן לרקע עשתות של זהב וכסף (סַבַאיִךְ) ולעשות מהן חוטים. לא כל צורף היה יודע מלאכה זו. בעשרים השנים האחרונות נתדלדל מקצוע זה כיון שהסוחרים הזריזים הביאו לתימן מכונות פלדה לריקוע חוטים ופחים, העושות בשעה אחת מה שיעשה האומן במשך כמה ימים.

1 בעקבות רס"ג שתרגם חשוק — "טלא", והוא הצביעה במי זהב או במי כסף; וצפוי — "ג׳שא" והוא הצפוי בריקועי פחים —

אמר העורך: המחבר מסתמך על הרס"ג. אך מפרשים רבים ובראשם רש"י ואבן־עזרא אינם מפרשים חישוק במשמעות שנותן לה רס"ג. שכן "טלא" הוא ציפוי בחומר נוזל, כעין צביעה. בשמות כ"ז, י׳—י"א כותב רש"י: "וחשקיהם — מוקפים היו העמודים בחוטי־כסף סביב. יודע אני שתישוק לשון חגורה". ואבן־עזרא כותב: "ומלת חשוקיהם — דבוקיהם, כי הוים ידבקו אל העמודים, כי ותדבק נפשו כמו חשקה נפשו". ואונקלוס תירגם וחשוקיהם — וכבושיהן. עוד חוזר רש"י במלכים א׳ ז׳ ל"ג ואומר: "חשוקיהם הם עיגולים סביב, שהוא קישורן". לפענ"ד "מטלוי" צריך להיות צפאי או מצפה. — י"ש"י.

בית עבודה ומלאכה

מלאכות־מתכת המיתלוות לצורפות

חַדַּאד (נַפָּח). שני מקצועות שונים היו ידועים בין הנפחים. בעל מקצוע אחד עושה כלים עדינים כגון פצירות, מאזניים, משקלות מדוייקים, מספריים, סכינים, "מַגְרַאת" — מַשְׂכוּת — מקדחים ושאר כלי עבודה עדינים לסוגיהם השונים. מלאכתו של זה נעשית על־ידו ביחידות, בלי שיהא זקוק לעזרת זולתו, כיון שכלי עבודתו קטנים וכן גם הכלים היוצאים מתחת ידו.

בעל המקצוע השני עושה כלי עבודה גדולים, כגון מחרשות, אתים, קרדומות, מעדרים, פטישים, גרזנים, מגלים וכיוצא. אך מלאכתו של זה אינה יכולה להיעשות אלא בשניים לפחות: האומן ופועלו. האומן מוציא את כלי הברזל או הפלדה מתוך האש כשהוא מלובן, מניחו בזריזות על הסדן ומכה עליו בפטיש קטן הנישא ביד אחת. ואלו פועלו נושא פטיש גדול בשתי ידיו והולם על הכלי במהירות כדי לחשלו בעודו לוהט. לפעמים נצרך עובד זה לעובד שלישי היושב כל היום ליד המפוח, מוליך ומביא כדי להבעיר האש שבה מלבנים את הברזל.

מְנַחִס (טַרְסִי). הוא המעבד כלים ותכשיטים מנחושת למיניהם ולצורותיהם השונות, בפרט כלי נחושת אדומים או צהובים, שהשימוש בהם מרובה ביותר. גם המְלַבֵּן כלי הנחושת בבדיל נקרא "מְנַחִס". ולעתים רחוקות קוראים אותו "מְבַיִּץ" — מְלַבֵּן.

"מְדַאִיע" ו"שַׁיִּש" — אשישות) [2]. עשיית "מדאיע" ו"שייש" נחלקת לשני מקצועות; האחד עושה "מדאיע" (נרגילות) מנחושת, שעיבודן אמנותי ודורש ידיעה מדוייקת בענפים שונים של המקצוע כגון חריטה, החלקה, ציור ופיתוח. והשני עושה "שַׁיִּש" (נרגילות) מן הבדיל והעופרת, שעיבודן שטחי ופשוט ביותר. היו מבחינים בין שני סוגי בעלי אומנויות אלו על־ידי שאומרים "פלוני אַלְמְדַאִיע" או "פלוני אַלְשַׁיִּש".

מְלַמִּע (זְהוֹרַאִי) עושה לַמַּאע: זהרוריות. אלו הם עיגולים קטנים הנעשים מריקוע נחושת צהובה ומבריקה, ע"י נקבים קטנים, שעושים באמצעיתם, תופרים אותם בבגדי הערביות הכפריות, שמלותיהן מכנסיהן וכובעיהן, בצורות קישוטיות שונות, ונקראות למאע — זהרוריות.

מְתַנִּךְ (פַּחָח) (בהשפעת התורכים נקרא תַּנַכְגִי) הוא העושה מפח פשוט כל מיני קומקומים, משפכים, "קֻזְקֻזִי" — עששיות נפט קטנות — פנסים וכיוצא. הוא גם מלחים בעופרת כל מיני כלי מתכות הצריכים הלחמה ותיקון, לרבות כלי־נחושת הצריכים תיקונים קלים.

מְרַצִּץ (עוֹפְרַאִי) בדילאי. הוא העושה כל מיני מחרוזות ותכשיטים קטנים מבדיל ועופרת.

נַקַּאשׁ קַשְׁטָן. הוא החורט ומפתח כל מיני פיתוחים, קישוטים וציורים במתכות, בעט ברזל ובאזמילים שונים.

2 יהודי תימן יש שנהגו לקרוא בל"הק את כלי העישון הנקרא "מדעי" או "שישה" בשם "אשישה", רבים אשישות. אפשר להסביר תרגום זה בעובדה שהחלק הבסיסי של הנרגילה, שממלאים אותו מים, דומה לבקבוק. בארצות שמחוץ לתימן עושים אותו חלק בסיסי מבקבוק ממש ואלו השם "נרגילה" ניתן לכלי העישון מכיון שאת החלק הבסיסי, הבקבוק, היו עושים מקליפות פרי הנרגיל הידוע בשם אגוז הודו. יש"י.

מלאכות ומשלוח־יד

כלי העבודה שהשתמשו בהם הצורפים והמתכאים

למקצועות הצורפות והמתכת דרושים כלים ובני כלים רבים. להלן נפרט את הכלים העיקריים שהשתמשו בהם למלאכות אלו:

בּוּטְא — כור היתוך קטן, כעין כוס, עשוי מחימר מיוחד ומוצק, שאינו מתפוצץ אפילו באש עזה, ובו מתיך האומן את המתכות השונות.

בטחַא — אבקת חול מנופה ונקייה מאד, שבה ממרקים תכשיטים העשויים כסף־חלק כדי להבריקם.

גַאז — מספריים גסים, העשויים לגזוז מתכת ועושים אותם בגדלים שונים.

דוּלַאב — מלבן מעץ, שיש לו ארבעה עמודים נמוכים לארבע פנותיו, כמו מיטה הפוכה, ועוד עמוד לרוחב ה״מלבן״, שעליו עומדת ה״מַגְרֵה״. משני הצדדים לאורך המלבן נמצאים שני גלילי עץ, לכל גליל — ארבע ידיות. בעזרת הידיות מסובבים את החוטים — דרך ה״מגרה״ מן הגליל שכנגד והחוטים מתגלגלים באותו גליל.

דַמְגַ׳ה — מטבעה, העשויה מלוח פלדה, שארכו כעשרים ס״מ ורוחבו כשני ס״מ או יותר; בלוח המטבעה — חריצים חרוטים בתבניות שונות, שבהם מדפיסים חוטי כסף כרצונם. זה העשוי נקודות נקודות נקרא ״קַרלֶה״, והעשוי חצי עיגול נקרא ״מַפדַ׳ך״, והעשוי חריצים לרוחב נקרא ״דוּדִי״; לכל תבנית שם מיוחד, וכן כל תבנית שבה מדפיסים נקראת ״דַמְגַ׳ה״.

דָרָג — תבניות שאותן ממלא היוצק ״רַמל״ — חול מיוחד, מלוחלח ודביק. בחול זה מצייר תבנית כל תכשיט שהוא רוצה ויוצק את החומר הניצוק לתוך התבנית.

כַּאוִיֶה — לשון של ברזל, שהפחח מלחים בו.

כַּאנוּן — כירה גדולה, שהאש בה מרוכזת ובעלת עוצמה גדולה.

כַּלְבַּתַין־יַד — צבת־יד, גדולה, שראשה כצבת של העקרב, בה מושכים חוטי הכסף, מחזיקים, מעקמים ומיישרים דברים גדולים וגסים.

כַּלְבַּתַין־זַרַדִי — צבת־עדינה, קטנה, וראש לה כראש הקולמוס עגול או שטוח.

כַּבְּתַין־נַסף — צבת־כפוף, שזרועותיה ארוכות וראשה כפוף לצד אחד, בה מוציאים את הכור המותך מתוך האש, וכן מוציאים בה כל דבר חם מתוך האש.

לַוּסך — פטיש קטן שצדו האחד נקרא ״סַרח״ — שטוח, וצדו השני מחודד נקרא ״נַארִי״ — קודח.

מַבְרַמֶה — כישור של ברזל כבד, שבו שוזרים חוטי הכסף.

מַבְרַד — פצירה, שטוחה, גדולה או קטנה.

מַגלַי — ממרקת וזוהי קדרה רגילה של חרס, בה מרתיחים את התכשיטים בתוך מים ו״קַדִיד״ (מישמש מיובש) כדי למרקם.

מַגמַרֶה — כירה שבה גחלי האש. אליה מחובר מפוח הנקרא ״זִק״, ובו מלבה האומן את האש למעלה.

מַגְרֶה — מַכְשָׁבָה והיא חתיכת־פלדה עשויה נקבים בגדלים שונים, רחבים מצד אחד והולכים וצרים מצד שני, ב״מגרה״ מושכים ומדקקים חוטי הכסף והזהב עד שמגיעים לכל עובי שרוצים.

מַדְבֶּגָה — הולם, והוא פטיש־של־עץ.

מְהַד — פטיש גדול וכבד ואין לו שני צדדים אלא צד אחד שטוח בלבד, ומשתמשים בו רק הנפחים לנגידת הברזל.

מַטרַקָה — פטיש בגודל בינוני וידית שלו קצרה יותר.

מַכ׳דר — מקדח.

מַכ׳דר־רַקַּאץ — מקדח רוקד, והוא מקדח שיש עליו כעין רימון של נחושת, הגורם לו לסוב פעם לכאן ופעם לכאן.

מַכ׳זַג — חוררן, אזמיל שראשו מחודד כמחט, לעשות בו חורים ונקודות קטנות. שלשת הכלים האחרונים הם מכלי אומנותם של החרטים ומפתחי פיתוחים במתכת.

מַכסַר — קנה־מדה, עשוי מפח, מדרגות מדרגות, בו מודד הצורף את הלוחיות והחוטים הנחוצים לו, כדרך שאומנים נוהגים להשתמש בחלקי המטר.

מַכ׳רַט — מחליק, והוא מיוחד לטרסים ולעושי הנרגילות שבו מחליקים דברים מחוספסים.

מַלוִי — מעגילה, שבה מעגל האומן חוטי־ברזל בעובי שונה כפי שנחוץ לו כדי לעשות מהם טבעות.

מַלזַמֶה — מַלחֵץ.

מְ׳לקַאט — מלקחיים, ושני סוגים הם: האחד, גדול לחתות באש ולהחזיק בגחלים וכן להוצאת דברים קטנים מתוך האש; והשני, קטן באורך טפח או טפח ומחצה, הנקרא גם בשם: ״מְלקַאט אַלכַסרֶה״. כלומר מלקחיים לכיפוף, שהצורף מכופף ומעקם בהם כל חלק מן החלקים שמהם הוא עושה כלי או תכשיט.

מַנְשַׁת־פַּאר — ״זנב־עכבר״, פצירה קטנה עגולה.

מַסַן — משחזת, והיא אבן קטנה, דקה ושטוחה, שאותה מחזיק האומן בידו ועליה מניח את החומר שהוא רוצה לעבד, מסדרו עליה במלקחיים הקטנים הנ״ל.

מַפַּדַ׳ך — אולר, והוא מעין סכין קטנה.

מַפּרַג׳ — לוח תבנית שטוח העשוי מחימר מיוחד, ובו חריצים ונעיצים רבים, שלתוכן יוצק האומן את המתכת כדי לעשותה פח או חוט.

מַצ׳גַ׳ט — מַדְחֵק, והוא כלי ליציקת הלחמה הנקראת ״קרצ׳י״: הלחמה זו אי־אפשר לרקעה בפטיש מפני שהיא מתפוצצת בגלל הרכבה המיוחד, לכן יוצקים אותה לתוך התחתית של ה״מַצ׳גַ׳ט״. שהוא שתי אבנים עגולות־חלקות, שבתחתונה שקערורית קטנה ובעליונה קימורת קטנה שטוחה, וסמוך ליציקת חומר ההלחמה מניחים עליו את האבן העליונה כך שנעשה מיד פח דק, ממנו קוצצים חתיכות קטנות ומלחימים בהן.

מַצטַקָה — מְכְדָּרָה, כעין סדן מרובע, עשוי מפלדה קשה ובו גומות סדורות כחצי עיגול, בגדלים שונים, על אותו סדן ״יִצטְקוּ״. כלומר מניחים את הריקעה על גומת הסדן, מכוונים את ה״מַשכְנַג״ על פי הגומא ומקישים קלילות עד שהריקעה נכנסת לתוך הגומא ומתקמרת כחצי כדור. לאחר מכן מלחימים שני חצאי הכדור לכדור עגול אחד. עם ענבל בפנימו או בלי ענבל.

מַקַט — קֶרֶץ, והוא כעין מספריים מחודדים מאד ואינו גוזז אלא כורת משהו בבת אחת.

מַשלַא — אזמיל שפיו חלק.

מַשכֶּנֶג — הוא הזכר שמקישים עליו כדי לדחוף הריקעה לתוך גומת ה״מצטקה״, כדי ליצור ממנה עיגולים.

נֻקטַה — אזמיל כעין מחוגה העושה עיגול ובתוכו נקודה.

סִרַאג — נר גדול וגס של נפט, שיש לו פיה מאורכת ובה פתילה עבה, מדליקים את הפתילה ובאשה מלחימים כל הצריך הלחמה. את האש מטים אל מקום ההלחמה על ידי שנופחים בה בשפופרת מנחושת, שראשה עקום במקצת. שפופרת זו נקראת ״בוּצַה״. ושני החלקים יחד נקראים ״מַנפִיךְ״.

סְפַלֶה — סדן של ברזל, שחציו מושקע בתוך גזע רחב של עץ הנקרא ״גֻזפֶה״, וזו שלשת רבעיה שקועים באדמה, כדי שהאומן ירקע עליה בלי שתתנועע.

עוּדִי אַלְלַחַאם — קורת־הלחמה, והוא גזע עץ ארוך וכבד שבו תוקעים יפה את קצה לשון הכסף היעודה להלחמה ושפין אותה בפצירה גדולה.

עֻרץ — סדן גדול ומיטלטל, כלומר שאינו משוקע בעץ או באדמה, ראשו האחד מחודד והשני רחב. סדן זה מיוחד לנפחים.

פְרַאץ — אזמיל, שטוח או עגול בגדלים שונים, ובו מחררים בריקעת הפח ומוציאים עיגולי־כסף לכל צרכיהם.

פַּרשֶׁה — מברשת עשויה מאלומה של חוטי נחושת צהובים ודקים, שעובייה כעובי שתי אצבעות. קושרים בחוזר את אלומת החוטים, בחוט עבה מסביב, ומניחים את ראשיהם בלי קשר. כך מתהווה ראש מברשת, שבו משפשפים את התכשיטים העשויים פיליגרן כדי להבריקם. ראשי החוטים חודרים לבין החורים והחריצים של התכשיט ומוציאים משם כל פסולת.

רובַאץ — כירה קטנה מיוחדת לאומן הצורף או מזקק זהב או כסף מתערובת מתכות אחרות שבו.

רִיבַאל — כלי־ברזל כצורת האות זין, שצדו האחד עגול ועליו מעַגֵּל האומן כל דבר הצריך עיגול כגון טבעות וכיוצא, וצדו השני מרובע, עליו מרַבֵּעַ האומן כל דבר שצריך להיות מרובע או מחודד זוויות.

שִׁבכַּאר — מוט־עץ עבה, תקוע ברכב של ריחיים ומונח על־יד האומן; קצה המוט עשוי כעין לשון ועליה פוצר האומן כל דבר הצריך פצירה, תיקון או שכלול.

תִכּרִיקֶה — פצירה קטנה, שצדה האחד שטוח וצדה השני מעוגל.

עד כאן מלאכות הצורפות ועבודות מתכת המיתלוות אליהן.

שאר אומנויות שבידי יהודים

בַּיאע־מְשתַרִי— מוכר־קונה, — חנווני המוכר מכולת כגון תבלינים, מלח, תלתן הנקרא ״חִלבֶה״, צימוקים, תמרים, סוכר וכל מיני מתיקה, חוטים ומחטים וכיוצא. גם הירקנים ומוכרי הפירות נקראים כך, ולפעמים נקראים ״כְּצִּ׳רְגִ׳י״ — ירקן.

גַזַּאר — קצב, — בתימן הקצב בעצמו לא רק מוכר אלא גם מנתח את הבהמה, מפשיטה, מנקר הגיד והחלבים. אם יש לו בנים — עוזרים לידו. כלי־עבודתו הם הסכינים השונים, גדולים וקטנים; ״צַאטור״ — סכין גדולה, עבה וכבדה, שבה שובר את העצמות; ״סִיבֶּה״

— שלשה מוטות עץ קשורים בראשיהם יחד, שזוקפים אותם ותולים בהם את הבהמה, בעת ההפשטה והניתוח.

גַלָאב — יְבוּאָן, — סוחר יבוא או יצוא בסיטונות; מביא סחורות מעבר לים או ממקומות רחוקים בתימן עצמה, ומייצא סחורות לארצות־חוץ או למקומות רחוקים בתימן.

דַבַּאג׳ — בּוּרְסְקִי, היו בורסקים־עבדנים, שידעו לעבד כל סוגי העורות, והיו שעיבדו עורות בלבד, כלומר שמורטים מהם השיער על־ידי סיד, ויש שעיבדו רק פרוות לסוגיהן השונים. אעפ״י שהלכה שאין עושים בורסקי אלא למזרח העיר הרי בתימן היו הבורסקים למערב העיר מפני שהוא הצד המרוחק ביותר מהרובע הערבי.

דַלָאל — סַרְסוּר, — מתווך בין הסוחרים הסיטונאים לבין הקונים הקמעונאים. בין המתווכים לבין המוכרים והקונים היו סימנים מוסכמים. וכשרוצים לדבר בלי שיבין הקונה או המוכר — מכניסים ידיהם תחת הטלית, או תחת מטפחת, וממשמשים באצבעות סימנים שלפיהם כל חלק וחלק מחלקי כל אצבע מסמן סכום מסויים וכן סימנים של סירוב או עמידה על המקח או פשרה וכיוצא.

חַגּאם־גַרָע, — לפנים היה הגלב גם ״חגאם״־מקיז דם; קרני החזקה היו מונחים אצלו בזיז שבקיר החנות, אבל בזמן האחרון המעיטו בני אדם להקיז דם. תפקיד נוסף לו לגלב אומן ״יִקְלַע״ — עוקר שיניים; חלילה לו שהוא מרפא, או יודע לרפא. אלא כל מי שחש בשיניו ולא הועילו לו כל הסממנים והרפאות שיעצו לו השכנים, ניגש אל העוקר וזה מכניס צבת גסה הממלאה את כל הפה ומושך בכל כוחו עד שהשן נחלצת ממקומה ויוצאת לאויר העולם.

חַמַאל — סַבָּל, — ושני סוגים היו, האחד הוא הנושא מיטענים וחבילות על גבו ממקום למקום, כשהמקומות קרובים, וכן סודר את הסחורות במחסני הסוחרים ואסמיהם. והשני הוא המעביר מטענים ממקום למקום על גבי חמורים כשהמקומות רחוקים.

טַחַאן — טוֹחֵן, — אנשים ונשים העוסקים בטחינה לא היו אלא אומללים שבבני האדם; סומים או בעלי מומים; כיון שבתימן טחנו בריחים־של־יד וזו עבודה קשה ששכרה מועט. הטוחן או הטוחנת עבדו בבתי מעבידיהם. בדרך כלל רק עשירים החזיקו בבתיהם טוחנים או טוחנות וכן עושי טבק־הרחה כפי שיתבאר להלן.

כַ׳בַּאז — נַחְתּוֹם, — הוא נקרא גם ״פַרַאן״, ע״ש תנור האפיה הנקרא ״פורן״. כן נקרא קַכּדַם ע״ש הככרות העבים שהוא עושה הנקראים ״כודם״. היו שם משפחות מעטות של אופים, שכל תוצרתם נמכרה או לצבא או לעשירי הערבים שאין להם משפחות, או לאנשים שמאיזו סיבה אינם יכולים לאפות בבתיהם. אבל היהודים לא היו קונים לחם אפוי מן השוק אם משום שהוא יקר מאד ואם משום שיש בדבר משום ״מה יאמרו הבריות״, שכן אדם הנזקק לקנות לחם בשוק סימן שמשהו בביתו אינו כשורה.

כּוֹתֵב — הוא הלבלר, הכותב ספרי־תורה תפלין ומזוזות, ואינו נקרא סופר. ואלו לתואר ״סופר״ נשאר מובנו הנכון, כלומר הוגה־דעות, חכם ומורה. הכותב הוא גם מעבד הקלפים של הסת״ם ועושה את הבתים של התפלין, וכן מכין בעצמו את הדיו בשביל עבודתו. אבל המעתיק ספרים בכתב ״שכ״ס״־רש״י אינו נקרא כותב אלא ״בְ׳כְתַב״, שמשמעותו ג״כ כותב אבל בהקטנה.

כיצד עושים דיו?

הדיו העממי ביותר, שבו משתמשים הכותבים הוא דיו־עפצים, וכך היתה עשייתו: כותשים העפצים ושורים אותם במים לבדן ומניחים בשמש; שורין את ה״זַאג״ — קנקנתוס — לבדו; אחר כך מסננים את מימי המישרה של העפצים לחוד ושל ה״זאג״ לחוד. אח״כ מוזגים ממימי המישרה של ה״זאג״ לתוך מישרת העפצים קימעה קימעה עד שישחיר. ושוב מניחים אותו בשמש, בתוך צלחת של זכוכית, עד שיתייבש ויעשה גבישים. בשעת הצורך שורים גביש כלשהו במים ומניחים בשמש לפי שהשמש גורמת לו שיבריק. היו שם מיני דיו רבים, שכל ״כותב״ עושה כפי קבלתו. היו לבלרים, שלדבריהם ידעו לעשות את הדיו כפי שכתב הרמב״ם בהלכות ספר תורה.

והנה עוד שלש נוסחאות של דיו, שהעתקתי מכתבי־יד שונים.

1) שלשה חלקים עפצים וחלק אחד קלפי־רימון, לשים אותם במי ״חִנָּא״ (כּוֹפֶר) והדס, כלומר שורים מקודם את הכופר וההדס ומזקקים את מימי המישרה ונותנים בו את העפצים והרימון; לכל שלשים גרם עפצים מוסיפים גרם וחצי דבש וגרם וחצי ״כַבַּת הַדִיד״ — פסולת מברזל שהותך — וחצי גראם ״רַאסכַּ׳ת״ (מין מלח).

2) דיו לקלף, קח עפצים, וכמו חציין ״צַמג׳ ״ (שרף האילן), וכמו העפצים — ״קשר״ (קלפי הקפה), וכמו שני שלישי העפצים קלפי רימונים ועלי הדס ועלי ״חנא״; תן את הכל במים, בכלי חרס, ושים על אש דועכת, שלא ירתח, עד שיחסרו רבע המים או יותר מעט; אחר כך הוסף עליו מעט ״זאג״ (קנקנתוס), זקקהו, תנהו בבקבוק וכתוב.

3) קח חלק ״קִשר״ (קלפי קפה), וחצי חלק קלפי רימונים, וחצי חלק הדס, וחצי חלק ״חנא״ (כופר) וארבעה חלקים עפצים, וחצי חלק ״צַמג׳ טַלח״ (שרף השיטה), שים מים על הכל והנח בשמש עד שיישאר שליש מן המים, זקקהו ותן עליו מעט ״זאג״ קנקנתוס וכתוב.

יש לציין, שכותבי שאר ספרי־קודש (לא כותבי סת״ם) היו מהם שציירו שערי הספרים בציורים יפים בצבעים שונים, וכן כתבו מזמורי תהלים בסלסולים שונים, מעשה ידי־אמן. את הצבעים הפיקו מפרחים שונים; מהעלים הדקים שבניצני הרימונים הפיקו צבע נאה מאד; צבע כחול מפרחים לילים המצויים שם בשפע; יש מיני פרחים מדבריים (זַהר שַׁהד אַלְאַתְרַנג) שהפיקו מהם שני צבעים; על־ידי שסוחטים אותם, מערבבים במיץ מעט שרף ומניחים בשמש. מקבלים גוון והוב נאה; ואם מרתיחים אותו נהפך לחום שחרחר; אם מערבים בו מעט חומץ נהפך לשחור לגמרי. כן הפיקו צבעי צהוב, אדום, בהיר וירוק ממיני אבנים המצויות שם בשפע; צבעים אלה המופקים מאבנים, נקראים ״חְסן״, בעברית — חן, לפי שגוונם עדין ונחמד למראה.

כַיַאל — מודד תבואות, — חנוני המוכר רק תבואות וזרעונים. לעתים קונה הוא את התבואות מן הכפריים ומוכר בעצמו. אך על פי רוב מביא הכפרי את סחורתו לשוק ועומד שם עד שה״כַיַאל״ מוכר אותה לקונים, ומקבל שכר טרחתו. בזמנים של שפע, כגון לאחר עונת הקציר, היו הכפריים מביאים את התבואה על הגמלים לביתו של הקונה, ושם מודד אותה ה״כיאל״. אמידים שבבני אדם היו משתדלים לקנות בזמן הקציר תבואה בשביל כל

השנה. בינוניים קנו לכמה חדשים בבת־אחת, ואילו העניים קונים צרכי חודש בחדשו או שבוע בשבועו ויש עניים ביותר שהיו קונים מיום ליום.

פעמים כש״כיאל״ מודד — הוא מניח, לתוך כלי אבן קטנה על כל סכום מסיים של מדות שהוא מודד, ולבסוף מונים את האבנים לפי שאין הערבי הכפרי יכול לזכור ספירת המידות מהחל ועד כלה. היה שם ״כיאל״ ערום, שהיה מניח מטבעות גדולים לתוך הכלי במקום אבנים, ומעלים עינו מהם, בעוד שהכפרי בבורותו רואה שאין היהודי מסתכל במטבעות ואז היה גונב מטבע אחד או שנים ואינו יודע שהוא גונב מעצמו מידות, שהן שוות יותר מאשר המטבעות שגנב.

מְבּוֹרֶת — הוא העושה בשביל הצבא ובשביל חוצבי האבנים ״בָּארוּת״ — אבק שריפה, ממלחת־עפר, שחק־פחם וגפרית.

מְבָרְדֵק — עושה טבק הרחה למיניו ולסוגיו השונים, טבק ההרחה נקרא ״בִרְדְקָאן״.

מְבַּשְׁמַק — סנדלר, עושה נעליים. המקצוע נחלק לשתי אומנויות, האחד עושה נעליים רגילות, ״בַּשְׁאמַק״. יחיד ״בַּשְׁמַק״, בין של גברים בין של נשים. והשני העושה ״בַּשְׁאמַק־יַמַנִיֵיאת״, הדומות לנעלי־בית הנהוגות כאן. בדרך כלל זה השני הוא גם ״מְקַנְטְר״, או בלשון התורכים ״קֻנְסַרְגִי״, כלומר עושה נעליים אירופיות, שבזמן האחרון החלו להתפשט יותר ויותר.

מְגַּחֵף — מְקַמֶּץ, — מנקה את המחראות; השלטונות הערביאיים הטילו את המלאכה הבזוייה הזו על היהודים לקלון והשפלה; היו כמה משפחות שקיבלו עליהן את המלאכה תמורת תשלום קבוע מקופת הקהלה. נוסף על כך מייבשים הם ״סחורתם״ ומוכרים אותה למרחצאות לצרכי הסקה.

מְגַרְמֶם — עושה שמיכות משלחי־עורות של אילים גדולים, שבהם נוהגים להתכסות בלילה. כל שמיכה תפורה משבעה או תשעה שלחי־עורות. יחיד ״גַרם״. לפעמים ה״מגרמם״ עושה גם ״כַרַאתִי״ כנזכר להלן ערך ״מקייצר״.

מַדַּאר — קַדָּר, — או יותר נכון ״יוצר״, לפי שאינו עושה קדרות בלבד אלא כל מיני כלי־חרס, גדולים וקטנים כגון: ״בַּרַים״ — קדרות; ״גְמַין״ — קנקני־קהוה; ״כְעַד״ — כדים קטנים; ״אַכוַאז״ — כדים־בינוניים; ״קְלָל״ — חביות; ״אַדְנַאח״ — פטסין; ״זַבַּאדִי״ — קערות שבהם מגישים אוכל; ״מְקַאלִי״ — קערות שעושים בהם פִּתּוֹת; ״קַצַארִי״ — עריבות גדולות וקטנות ועוד. יש לציין שמוכר כלי החרס אינו נקרא ״מַדַּאר״ שזהו שם תואר מיוחד ליצרן בלבד אלא הוא נקרא ״מַדַר״. אומרים ״פלוני אַלמַדַר״, שתרגומו פלוני החרס, ומשמעו מוכר חרסים.

מְדקַרְוִי — רוכל, — המחזר בסחורתו בכפרים ובעיירות. רוכלים זעירים נוטלים מרכולתם על גבם בתוך ״זְעבֶּה״. מִיזְדָה. ורוכלים אמידים מטעינים סחורתם על חמור או חמורותיים, סובבים בכפרים כל ימות השבוע וחוזרים לבתיהם ביום ששי בבוקר או ביום חמישי אחר הצהרים.

כלים הנחוצים להם: מידות הלח והיבש, משקלות ומשקולות, סכין ומספריים, פיקחות ומעט ערמה.

מְנַטֵּף — אוכפאי, — הוא העושה ״אֻטְפָּה״. אוכפים לסוסים ולחמורים, יחיד ״וַטַאף״.

ומומחים מיוחדים היו לכך המתאמים את האוכף לגב הבהמה כדי שלא יגרמו הרכיבה והמשאוי לפציעתה.

מְנַסִּד — רַפָּד, — עושה "פְּרְשׁ" — מזרונים, "נְסַאִיד" — כרים, "וסאיד־נום" כרים לשינה ו"מְדָאכִּי" — מיסבים שעליהם נשענים בני אדם דרך הסיבה. בדרך כלל עובדים הרפדים אצל בעלי הבתים. בעל הבית קונה לעצמו בדים הרצויים לו ומזמין את הרפד לביתו לעבוד עבודתו.

מְנַקֵּץ — סַתָּת, — אמנם רוב הסתתים היו ערבים אך המומחים והדייקנים היו דוקא יהודים.

מְנַקֵּר — נָקוֹר, — מנקר אבני הריחיים. עם שטוחנים יום יום, נעשים הריחיים חלקים וכפעם בפעם יש צורך לנקרם, בפרט בסוף אדר ותחילת ניסן, שבכל בית מנקרים הריחיים כדי לחדשם וגם כדי לנקותם מן החמץ. ניקור ריחיים חדשים נקרא "כְּ'רָאג", "בִּיכַּ'רְג". כלומר שהוא עדיין מפתח אותם ועושה להם צורת ריחיים, ובעיקר מכווין שיפועו של השכב לשיקועו של הרכב כדי שיתהדקו ויטחנו דק. כליו היחידי של "המוקר" היא ה"מַוקְרֶה". כעין פטיש מחודד משני צדדיו.

מְחַלְוִי — (או בהשפעת התורכים חַלְוַג'י) — עושה מיני סוכריות ומיני מתיקה שונים: אֲכַּ'צַאץ—מרגליות, נַבָּאת—גבישים, חַאמְץ'—חמוצים, מְלַבַּס־־ממולא, רַנַאנִי[3], גַנַארְשׁ[3], לְכֵּם[3], מַבַּאכִּ'ר־מחתות[3] ועוד כל מיני סוגים וצורות ומטעמים שונים.

מְחַלֵּק, חַלַּאק—גלב, — אין הגלבים משתמשים לא במספריים ולא במכונה אלא רק בתער. בחנותו של הגלב יש כמה שברי כלי חרס ושולי מחצים מלאים מים. כל אדם הנכנס לחנות מושך לפניו כלי כזה, מזלף ממנו בידיו על ראשו ומשפשף — "יְבַל"; לאחר שהשערות מתרככות מודיע לגלב שהוא כבר מוכן וזה ניגש אליו בתערו ומגלחו. נהוג שם להסתפר כל שבוע ולפחות כל שבועיים. תערו של הגלב אינו ישר, אלא עקום כמגל־הפוך, שחודו כלפי חוץ. עושים כך לשם זהירות כדי שקצה התער לא יסרוט את המסתפר. כן היו מונחים אצל הגלב כמה זוגות מספריים וכל אדם שגמר להסתפר נוטל מספריים וגוזז ציפרניו.

מְכַבִּי — הוא העושה "כְּבָא" כעין "ככרות" מצפיעי־בקר וצאן, חמורים וגמלים; היו מייבשים ומסיקים בהם את התנור לפי שהם זולים מעצי הסקה אחרים, ולא עוד אלא שהם נדלקים מהר ומדליקים את העצים, שעורכים ביניהם, גם אם העצים עדיין לחים. והטובים ביותר אלו העשוים מגללי הצאן. בדרך כלל מלאכה זו היתה בידי הערבים הכפריים בעוד שהערבים העירוניים היו בזים להם בשל כך. הכפריים היו עונים: "חַמְל אַלְכַּ'ר עַלַא אַלְרַאס, וְלַא אַלְצַנִיעַה לְאַלְנַאס" ("מוטב לשאת צואה על הראש ולא להזדקק לבריות"). והשוה "פשוט נבילתא בשוקא ושקיל אגרא ולא תימר גוברא רבא אנא", (פסחים קי"ג). אך היו גם יהודים כפריים בסביבות צנעא, שעסקו בכך ביחוד אנשי כפר "בית־בוס".

מְכַיְּיט — חייט, — בדרך כלל החייטים תופרים רק מעילים עליונים ומעילי־פאר; אבל בגדים רגילים רוב בני אדם האשה גוזרת ותופרת בגדי משפחתה. ורק מעטים מסרו לתפור בגדיהם אצל תופרות שבעצמן היו נשים בעלות משפחה, שתפרו בביתן לכל דורש.

מְקַ'צֵּץ — כורך־ספרים, — לפנים היה הכורך עושה בעצמו גם את דפי הכריכה על־ידי

3 מיני צורות עשויות מסוכר לבן או מצבעים.

שהיה מלבד ומדבק דפי ספרים ישנים ונײרות פשוטים בעזרת דבק הנקרא ״מַסִיט״־חָלִיס, העשוי מקמח שעורים, עד שהכל נעשה כבצק סמיך מאד, ושוטח הכל על אבן חלקה, מניחו עד שמתחיל להתייבש ואז שם עליו מלמעלה אבן שטוחה כדי לכבשו וכך נעשה הדף ראוי לכריכה. בזמן האחרון השתמשו בקרטונים מן המוכן, הבאים מארצות־חוץ בתוך גלילי הבדים או בתור קופסאות לבדים יקרים וכיוצא. היו שעשו דפי־כריכה מלוחות־עץ. לספרים יקרים עשו את הכריכה כעין קופסה.

מַלַּאג — טייח, — המטייח מבחוץ את הבתים הבנויים מלבנים־של־חימר, וכן טייחי הגגות; בכל תקופה של כמה שנים היה צורך לטוח את קירות הבתים וגגותיהם מחדש כיון שהגשמים ממחים את הטיח במשך הזמן.

מְלַגֵּם — מתקן כלי־חרס, שנסדקו או נשברו, בפרט כלים גדולים שדמיהם יקרים ונזקקים לתקנם. היו שם מומחים מיוחדים לתיקון כלים אלה ע״י ״תפירתם״ בחוטי ברזל. מומחים אלה דרכם לעמוס כלי עבודתם על שכמם, בתוך ״מסב״ ולהכריז ברחובות ״אֵירַקְעוּ״ ״אֵילַגְּמוּ״. וכל הזקוק מוציא כליו לפניהם אל פתח הבית והם יושבים שם ומתקנים. כלי עבודתם: צבת, חוטי־ברזל, מקדח קטן וקצת שעווה לסתימת מקומות התפר שבכלי.

מְנַאכְ׳ל — כַּבָּר. — עושה ״מְנאכ׳ל״ — נפות, ו״מְשַׁנַּאת״ — כברות. וזה אופן עשייתן: שוֹרֶה קרשים דקים במים, במשך שלשה ארבעה ימים, עד שנעשים גמישים, ואז כופפם ועושה עיגולים, תוקע בהם מסמרות של עץ והם הלזבזים של הנפות והכברות; לזבז זה נקרא ״גַנֵו״; לאחר מכן מותח, בחוזק, עור על הלזבז, נועץ בו מסמרים של עץ, ומניחו עד שיתייבש קימעא. אחר כך נוטל ידית של עץ שבה תחובים ארבעה מחטים בשורה אחת וחורר בה את החורים, שורה אחרי שורה, בזריזות מרובה. גודל החורים וקטנם תלוי בעובי המחטים או דקותם וכן ביבשות העור. ככל שהעור יבש יותר כן נעשים החורים קטנים יותר.

מְסַאר — גורף בורות וביבין, — ושני סוגים היו: האחד, ״מְסַר אַלבּוּר״, גורף בארות המים ומעמיקם בשנות בצורת כשהמים מתמעטים ודוללים, וזו מלאכה נקיה וקשה אבל מסוכנת, לפי שעליו להשתלשל ולטפס בהבל לעומק מטרים רבים, בלי סידורי בטיחות המניחים את הדעת. והשני, ״מְסַר אַלעוּקוּת״ גורף־ביבין ומנקה בורות השופכין.

מְעַתֵּק — יַיְנָן. — הוא העושה יינות, בכלל זה יין־שרף הנקרא ״עַרַקי״. אע״פ שכל אדם עושה יינות לעצמו בביתו הרי לא לכל אדם יש כלים ויכולת כספית לעשות בעונת הבציר כמות שתספיק לכל השנה. בדרך כלל אין הדבר נאה לבעל־בית מכובד לקנות יין או ערק מן השוק. אעפ״י כן כמה חדשים אחרי עונת הענבים כבר צריכים רבים לקנות לעתים מידי ה״מערק״. רק העניים קונים ממנו במשך כל ימות השנה.

את היין היו עושים רק מענבים בלבד, בלי שום תערובת, ואת הערק רק מענבים וצימוקים.

מְפַלֵּק — בַּקָּע. — מבקע עצים. בעלי הבתים קונים גזעי עץ גדולים, ארוכים ועבים, שהערבים מביאים מן היערות על גבי הגמלים. והקונה מזמין את המבקע לפצלם לאודים גדולים וקטנים בשביל צרכי ההסקה היום יומיים.

מְצַבֵּב — עושה הסבון. את הסבון עשו דק מחֵלֶב־של־בהמות הנשחטות יום יום. והוא משמש לתצרוכת של היהודים ושל המוסלמים העירוניים. אך הפלחים והכפריים אינם נזקקים לו ביותר. הסבון המקומי נקרא ״צַאבּוּן ערבי״, להבדילו מתוצרת־חוץ הנקרא ״צאבון־

תְרכי״. אין עושי הסבון עושים מלאכתם אלא באמצע הלילה, כשבני אדם ישנים, לפי שעיבודו של הסבון מעלה ריח רע ביותר.

מְקַחוֹף — אוּשְׁכָּף. — העושה ״קְמֵאוּף״, יחיד ״קְחוּף״, ובלשון הערבים ״אַחְד׳י״, יחיד ״חִדָ׳א״, והוא סנדל חזק שכולו עשוי מעור שוורים עבה ומיועד לצורך הליכה מרובה בדרכים. משתמשים בו היהודים והערבים כאחד. אלא שהיהודים אינם נועלים אותו בשבת כלל, לפי שהוא מסמל ימות החול והעמל.

מְקַטרָן — עושה העיטרן; והוא נוזל שחור, בעל ריח חריף, מופק משיחים ידועים המצויים בתימן, בייחוד בהרי וְעַלַאן. מביאים העטרן בנאדות־של־עור, ובעלי הבתים מורחים בו דלתות הבתים והחלונות, שחריפותו משמדת תולעי העץ, ושמנוניתו מגינה על העץ מלהתפקע בשמש ובגשם. נוסף על כך יש הרואים בו סגולה נגד עין הרע ולפיכך מורחים ממנו קו במצחות הנערים להגן עליהם מעין־הרע. הגַמָּלים משתמשים בו למריחת ירכות גמליהם לפי שהוא משמיד הזבובים הנדבקים בהם (חַלַם וקָרַד) ומציקים להם. כן מרפא את הגרב הפורח בגמלים בסוף הקיץ.

מְקַיְצַר — העושה מעילים משלחי־עורות של האילים, העזים והכבשים. ונחלקים לשני סוגים:

האחד עושה ״קַצַאיִר״, אחת ״קַצִירַה״ של יהודים, שגיזרתן ואופן תפירתן שונה משל הערבים. (בייחוד בולט השוני ע״י אי־קישוטם של המעילים בחוטי־עור צבעוניים).

כן עושה הנ״ל ״כְרוּך״, יחיד ״כֵּרך״, והוא מעיל העשוי משלחי־עורות של העזים וכמעט שהוא מתואם לגיזרת הלובשו ואין לו אזניים המשתלשלות מן הכתף כמו ״הקצירה״.

והשני הוא העושה ״קַצַאיִר״ לערבים, מעילים שגיזרתם ומעשה תפירתם פשוטים יותר, אך הם תפורים ברצועות־עור־אדום הנקרא ״סְכ תִיַאן״, וכן גם בחוטי־עור־ירוק הנקרא ״תִרשֶה״. כן עושה אותו אומן ״כַּרַאתִי״ אחת ״כְּרתִיַה״ והוא מעיל שכולו משלחי־עורות כבשים. בדרך כלל לובשים היהודים רק מעילים מעורות כבשים או עזים שחורות מסולסלות, והערבים מעורות אלים לבנים שצמרם עבות.

כלי עבודתו של ״מְקַיְצַר״ וכן של ״מְגַרְמַס״, ״מְבַשְמַק״, ״כנַטָּף״, ״מְוַסֵּד״, ״מְכַיְּס״ ו״סְבַקַע״ הם כדלקמן:

אִבְרַה — מחט.

אִשְׁפַּא — מרצע.

גַלַם — מספריים גדולים לגזור בהם עורות.

כְסתַבַאן — אצבעון, של חייטים סתום בראשו כדי שיוכלו לתחוב בעזרתו את המחט; של הרפדים פתוח בראשו, לפי שאת המחט תוחבים דוקא בעזרת צדו של האצבעון.

מַבשַרַה — מגרדת, כעין סכין העשוי חצי עיגול וידית שלו על גבו. במגרדת זו גורדים עובדי העור את העור כדי לנקותו.

מַקַץ — מספריים.

שַזִירַה — מדקרת, כעין מחט גדולה.

מְקַצֵץ — גַבָּס. — שם זה נופל על שני מקצועות שונים, האחד הוא עישה הגבס, שהתימנים קוראים לו: ״קַץ״: הלה שורף את האבנים ומברר אותם לסוגיהן השונים, השחור לבד

החום לבד והלבן לבד, וטוחנם בריחים ומוכרם כקמח, לצורך סיוד או גיבוס החדרים מבפנים. והשני הוא המסיד, או מגבס, את קירות החדרים והחצרות ומלבינם; זה האחרון ממיס את הגבס במים עד שנעשה דליל ומורחו בכתלים ע״י מברשת כדרך שעושים סיידים. המברשת נקראה ״מכ׳לַבָּה״ העשויה מעור האליה של הכבשים, ששערותיה עבותות ורכות. בשעת עבודתו אומר ״הַמְקַצֵּץ״: ״אססס״ בלי הפסק, ולא היה שום גַּבָּס המגבס בשתיקה כלל מפני שה״אססס״ יפה לגיבוס.

מְקַצ׳ץ׳ — גַּבָּס. — בתימן נוהגים לעשות מיזחלות בשביל מי השופכין — בקירות הבית ובקירות החצרות, המדרגות והפרוזדור; את המיזחלות טחים בחומר בלתי חדיר הנקרא ״קַצ׳אץ׳״. וכך מעשהו: אחר ששורפים אבני הסיד, הנקראים ״נוּרָה״, מכבים אותם במים ומניחים אותן יומיים שלשה עד שיתקררו; לאחר מכן היו מביאים מאחד ההרים בצפונה של העיר צנעא חצץ שחור, רך ומלא חורים, כאלו היה קצף של סבון שנתאבן, ונקרא ״שַׁאשׁ״. כותשים אותו באבנים עם הסיד במשך שעות רבות; ככל שכותשים אותו יותר כן נעשה ה״קַצ׳אץ׳״ דביק יותר. בטיט זה טחים את המיזחלות ואת קירותיהן. במשך כמה ימים בא האומן כשאבן מחודדת בידו, מתיז מים על הטיח שבקיר המיזחלה, כדי להרטיבו, וכותש עליו באבן במשך שעות רבות, עד שמתיבש ואינו יכול לכתוש בו עוד, ואז הוא מחליק אותו בחֵלֶב. ובכך נגמרת עבודתו. טיח זה הנקרא בלשון חז״ל ״גפסית״ (ר׳ חולין ח׳ ע״א) הוא חזק מאד שאין המים חודרים דרכו ולא מחלחלים בו. בטיח זה טחים גם כתלי הבריכות וקרקעיות של מאגרי מים והטיח הזה מתקיים מאות שנים.

מְרַקֵּע — רצען, העושה דליים חדשים של עור או מטליא קרעיהם של הישנים שנוקבו. הצורך בדליים שם הוא רב ביותר, שבכל בית יש באר מים חיים שממנה דולים מים לצרכי שתייה ורחיצה וכן לצרכי עבודה. הדליים דרכם להתקלקל ולהיקרע מהר, ומשום כך יש צורך בבעלי מקצוע מיוחדים לעשייתם ולתיקונם.

ה״מרקע״ עושה גם ילקוטים ותרמילים, מיזוודות ואמתחות למיניהן כגון ״קרע״ ״זְנַּב״ ״מַסְבָּאת״ ״אַכ׳רַאג״ ״אַגְלַאע״ וכיוצא.

בעלי מקצוע אלה צריכים, נוסף לכלים שהזכרנו בחייטים, גם ״קַוַאלִב״ — אמומים, שאותם מכניסים בתוך הנעל, ו״כַּאזַאן״ — כעין פטיש עגול ורחב, עשוי ברזל או נחושת.

מְשַׁאדִי — מְלַוֶּה. — אדם המכיר היטב את הדרכים לכפרים ולערים השונות ובקי גם במחירי הבהמות ובטיבן. מלאכתו — ללוות בעלי־בתים הרוצים לנסוע ממקום למקום, קונה או שוכר עבורם את הבהמות, מטעין וחובש את המטען על הבהמות, מלוה את בעליו ומדריכם בכל דרכם.

מְשַׁמְּע— דונגאי. — עושה נרות של שעוה מן הדונג. הוא גם מזקק את הדונג מפסולת הדבש, ויוצק אותו לתוך שפופרת של קנים. אין עושים שעוה משום שמנים וחלבים אלא רק מן הדונג הטהור.

מתניר — עושה תנור, הוא עושה לא רק תנורים אלא גם ביבי־חרס, שקולין בהן כל מיני קליות ואופין בהן לחוח[4]; העפר שממנו עושים כלים אלו שונה מן העפר שממנו עושים כלי־חרס רגילים וכן שונה גם צורת העיבוד.

4 מין מאפה נקבובי שאופין במחבת ור׳ בפרק ״מאכלים ומטעמים״.

נְגַּאר — נַגָּר. — העושה מיני עבודות נגרות: דלתות, חלונות, מסגרות, ידות לכלים, ארונות וכל שאר עבודות עץ. כלי עבודתו העיקריים: ״מִשׁנְשָׁה״ — מגירה. ״מְנְשַׁאר״ — מַשׂוֹר גדול. ״לַוּסֶן״ — פטיש קטן. ״כַּלְבַּתִין״ — צבת של נגרים. ״זַאוִיֶה״ — זוית. ״מִסְטַרָה״ — סרגל. ״מְמַשְׁק״ — מחליק. ״קַסְדֶרה״ — מַקְצוּעָה. ״קַדּוּם״ — קרדום. ועוד כלים ובני כלים גדולים וקטנים.

נַדַּאף — נַפָּץ. — הרפד הוא גם ״נדאף״, כלומר מנפץ את הצמר־גפן ולא נחשב ניפוץ הצמר כמקצוע מיוחד. נוהגים שם למלא את המיזרונות הכרים והכסתות בצמר אילים וכבשים או בצמר־גפן מתוצרת מקומית; בזמן האחרון היו ממלאים את ה״וסאיד״ בפרחי עשב מִדְבָּרִי הנקרא ״רַא״ שהוא נקי קל וזול.

כלי עבודתו:

צַּצַא — מקל דק וחלק, שבו חובט הרפד את הצמר כדי לנפצו.

מְנְדַפֶּה — מַפָּץ כעין מיתר על קשת, שבו מנפץ הרפד את הצמר־גפן.

עַטַּאר־בַּשָּׂם — חנווני המוכר רק תבלינים וכל מיני מרקחת של רפואות וסמי שילשול; הוא גם רוקח מיני רפואות שונות, ומשמש גם כרופא בזעיר־אנפין עם שהוא מיעץ מה ״תרופה״ לקנות נגד מחלה זו או אחרת.

עַמַּאר־בַּנַּאי. — גם במקצוע הבנאות היו היהודים מומחים ודייקנים יותר מן הבנאים הערבים, ביחוד בבנייה מאבן. הבנאי הוא גם מרצף, שכן נוהגים שם לרצף החצרות, המדרגות ומבוא הבית (הפרוזדור הפנימי) במרצפות של אבן שונות; עניים ב״צַלִּ״ (אבנים חלקות ופשוטות), בינוניים ב״חַבַּשׁ־אַבְיַץ״ (אבני גזית לבנות), ואלו העשירים ב״חַבַּשׁ־אַסְוַד״ (אבני גזית שחורות) שהן אבנים מסותתות היטב כאילו נחתכו במגירה.

סַבַּאג׳־צַבָּע. — הצובע חוטים ובדים שונים; לפנים היו הצבעים אומנים גדולים. הם בעצמם יצרו את הצבעים מחמרים טבעיים שונים; בזמן האחרון השתמשו בצבעים מוכנים שהובאו מארצות־חוץ, בפרט מיפן.

סַחַאב — סוֹחֵב. — הגורר פגרי נבלות של כלבים, חתולים, סוסים, גמלים וחמורים, ומרחיקן מן העיר אל מחוץ לעיר, מקום שם הנשרים עוטים עליהם ממרומים באלפיהם.

צַלַּאס — שַׁמָּן. — חנווני המוכר רק חמאה ודבש ושמנים; ושני מיני שמן היו שם: שמן שומשמין ושמן חרדל.

צַנַּאע — אוֹרֵג. — היו אורגים שם מיני בדים שונים לרבות בדים לריפוד או למלבושי הצבא. אך בעיקר ארגו ״מַקְאטַב״, אזורים בשביל הכפריים וחלק גדול מן הערביים, שנוהגים ללבוש אזור־בד למתניהם, וכן ״לְחַף״ כעין טליתות שהערבים לובשים על כתפיהם.

רוב האורגים נוסכים את המסכה בעצמם מחוטים הבאים מעבר לים. אך היו שמקצועם רק לנסוך מסכות לאורגים. האורגים עבדו בתוך ״מַצְ׳לַע״ (״נול״) הקבוע באדמה, על ידי כפפי רגליים הקשורים בנירים, הורידו והעלו את חוטי המסכת כדי להכניס את הערב. הכלי שמוליכים בו חוט הערב נקרא ״מַזג״ או ״מְצְבַּח״. את החוטים הידקו בכעין מסרק העשוי מקלפי הקנים ונקרא ״מְשְׁט״ מסרק.

צַנַּאע־שַׁמִיל וּפַרַאיִק — אורג טליתות של צמר שחור וכן שטיחי צמר. אורגים אלה טווים על פי רוב בעצמם את הצמר, שוזרים אותו, נוסכים את המסכת ואורגים כלומר עושים

את המלאכה מתחילתה ועד סופה; ההבדל בין ה״מצ׳לע״ שלהם (הנול) לבין ה״מצ׳לע״ של אורגי בדים הוא שהללו תוקעים ארבעה עמודים באדמה, שעליהם נוסכים המסכת, ואלו את הערב מעבירים זה לזה שני אנשים היושבים על פני הארץ, זה מול זה, ופותחים במסרק את לוע השתי כדי ל״הבריח״ את הערב, ולהדקו בסכין־של־עץ.

קַטַּאע—חוֹצֵב, — החוצב אבנים מן ההר; לפנים היה מוחזק מקצוע זה גם בידי כמה משפחות יהודיות. אך במשך מאתים השנים האחרונות נעלם מקצוע זה לגמרי מבין היהודים ונעשה כולו מקצוע ערבי.

קַלָּא—קַלָּאי, — הקולה ומוכר מיני קליות שונים של שיפון, שעורים, תירס, שומשומין, פולים, ספיר, גרעיני־דלעת וכו׳. מכל מין עושים סוגי קליות שונים. כן מייבשים, קולים ומולחים ״נְזִף״ — דגיגים, וכן ארבה, שכידוע היו רגילים בתימן לאספו ולאכלו.

תַאגִר—סוֹחֵר, — בעל־חנות למכירת אריגים ובגדים מוכנים. יש לציין שהיהודים אינם קונים בגדים מוכנים כלל אלא מעדיפים לקנות אריג ולתפור לפי מידה. ומכיון שרובם ככולם נשיהם תופרות בבתיהם לצרכי בני ביתם הרי הם חוסכים לעצמם דמי התפירה. נמצא שכל הבגדים המוכנים הנמצאים בחנויות מיועדים רק לערבים.

יִשְקָא תְזִיג—צַלְצוּלַאי, — הוא האורג מחוטי כסף צלצולים, כעין חגורות הנתפרות בכובעי הנשים הערביות ונקראות ״תְזִיג״. וכן אבנטים רחבים מחוטי כסף וזהב, שהערבים חוגרים למתניהם. כן עושה ״שְרָנְס״ שהיהודים נוהגים לתפור בכנפות הטלית כשהוא מתבלה. כן אורג ״חְצַי״. יחיד ״חְצִיַ״. שתופרים בשולי המיצנפות ומטפחות הראש של הערבים. מלאכה זו נקיה וקלה ושכרה טוב ואינה זקוקה אלא לכלים מועטים ואפשר לעשותה בתוך חדר המגורים הנקי והמאורר.

אלו הם כל המלאכות המיוחדות של היהודים, או שגם יהודים עסקו בהן, ומי שימצא חסרון — ישלימנו בין השיטין ותבוא עליו ברכה.

שער חמישי

מנהגים, נוהגים ואמונות

א. מנהגי קבורה ואבילות

חולה שהגיע למצב של גסיסה נזהרים שלא לזעזעו ושלא לנגוע בו כדברי חז״ל ״המעצים עיניו של מת עם יציאת הנפש — הרי זה שופך דמים״ (שבת קנא ע״ב) אם הניעוהו וזעזעוהו, מתוך בהלה, והתעורר וחזר להכרתו, הרי הוא נקרא ״מושג״, ולפעולה זו קוראים ״יושְגוה״. פעמים, כשידוע שהוא בעל הון ואין בני ביתו יודעים היכן כספו טמון, מזעזעים אותו ומנסים להחזירו להכרתו (״יושְגוה״) כדי שיוכל למסור להם פרטים על עזבונו; הרבנים היו ממחים בידי העושים זאת, מאחר שדבר זה, לפעמים, מקרב מיתתו.

אם האריך הגוסס בגסיסתו זמן רב, מזמינים אנשים המיועדים לכך לומר ״קדיש״ למראשותיו, כסגולה ליציאת הנשמה בקלות (״יִדְּו פִיקָה קַדִּ׳ש״). ואם לא הועיל הדבר, מוציאים את כל ספרי הקודש, הנמצאים באותו חדר, ועוקרים את המזוזה מפתח החדר, מתוך שסבורים שהמזוזה היא שמעכבת את יציאת נשמתו.

אם היה המת חולה־רוח, או נכפה, פותחים את חלונות החדר ודלתותיו, סמוך למיתתו, ונזהרים שלא להיכנס לחדר לאחר יציאת נשמה, ומיד מזמינים אדם היודע לתקוע בשופר וזה בא ועומד בפתח החדר מבחוץ, מכניס את השופר לחדר ותוקע ת׳ש׳ר׳ת׳ כדי להבריח שדים, רוחין ולילין, שהיו ״אושפיזין״ למת בחייו, שמא ידבקו באחר, בהיותם משוטטים לאחר המיתה בחדר ומחפשים אכסניה חדשה. האמונה הנפוצה היתה, שהשדים בורחים דרך החלונות ומתפזרים. ויש כאלה הידעים לספר, שהם עצמם ראו בשעת תקיעת שופר ״כמו שרביט של אש יוצא מן החלון״ וכיוצא בדמיונות כאלה. (זקני ז״ל נלחם בכל כחו נגד אמונות תפלות אלה).

ליציאת הנשמה קוראים ״קַטוּע״. אומרים: ״קד קַטַע״, כלומר, כבר יצאה נשמתו ונפסקה חיותו.

מיד לאחר יציאת נשמה — מפנים את החדר שבו מונח המת; מוציאים כל קישוטים וחפצי־נוי שבקירות החדר, חלונותיו ואצטבותיו, כגון אגרטלים ותמונות וכיוצא, וכן מוציאים את הכרים והכסתות הנאים שבחדר, כדי להסיר תארו ויפיו ולשוות לו צורה של אבל ועצבות. גם שטיחי הצמר הנאים, הפרושים על הריצפה, מחליפים באחרים, בלויים, לפי שבמקרה זה נכנסים הבאים בנעליהם על שטיחי הצמר, ואין חולצים אותם בפתח החדר כרגיל וכמקובל בזמנים כתיקונם. הסיבה לכך היא, שמחמת אי־הסדר והערבוביה השוררים בשעת הרחצת המת והלבשתו — אי־אפשר לחלוץ את הנעלים ולהניחן בפתח החדר.

מניחים את המת במקום שהיה מוטל בו בשעת מיתתו. אם גבר הוא — מכסים אותו

בטלית; אם אשה — ביריעת בד שחור הנקראת "שְׁקָה", שבה רגילות להתכסות הנשים בלכתן ברחוב. אין נוהגים להדליק נרות מסביב למת[1].

לאחר מכן פותחים את חלונות החדר ואת דלתות שער הבית. הנשים פורצות ביללות וצריחות נוראות, קושרות על המת קינים והגה והי, בחרוזים, כיד כשרון הפיוט הטובה עליהן. בשעה זו קורעים על המת אותם קרובים החיבים בקריעה ונוהגים לכתחילה לקרוע טפח לרוחב הבגד מלפניו, כנגד הלב, (וכ"כ הרדב"ז בשו"ת סי' תק"ס, ושלא בדקדוק העתיק דבריו הרב בעל "חכמת אדם" כלל קנ"ב דין ב' הובא בפת"ש יו"ד סי' ש"מ, סק"ב).

בשעה ששומעים השכנים את היללות והזעקות הם נכנסים. עוברים ושבים מעבירים את השמועה הלא־טובה בכל העיר ותוך זמן מועט כל העיר יודעת מי מת בעיר. הקרובות והמכירות מכל העיר, וכל אשה אשר מר לה, באות לשם, כל אחת נושאת קולה בבכי וקושרת בחרוזים. נושא הקינה הוא תמיד שבחי המת, מדותיו ודרכיו, התנהגותו עם בני אדם, למדנותו וגודל האסון שירד על המשפחה והחברה בהסתלקותו וכיוצא בדברים אלו. הקינות והיללות נמשכות כשעה אחת, ובמשך שעה זו מתקבצים הגברים לחדר אחר או לחצר הבית עד שמתאסף שם קהל רב — הכל לפי כבוד הנפטר.

אין חברת גחש"א קבועה, אלא כל הקהל שבעיר מקיים בעצמו גחש"א; אעפ"כ היו ידועים כמה בחורים זריזים, שהתנדבו להתעסק בכל נפטר, פרט לחפירת הקבר, שהיתה מוחזקת בידי שתי משפחות קבועות, משפחת "דָבָ'אן" ומשפחת "אַלְמַנְצוּרָה": זו האחרונה קיבלה את "החזקה" בירושה ממשפחת "פַסַף", שבניה היו לפנים הקברנים. בני משפחות אלה היו חופרים את הקברים לפי תור, בשכר מועט מאד, כמעט סמלי. לא היה צורך ברשיון כלשהו לקבור את המת, אלא תיכף למיתת המת, בין ביום ובין בלילה, מודיעים לחופר וזה יוצא מיד ומשלים חפירת קבר, שכבר התחיל בו באחד הימים שבהם היה פנוי מעבודה, ותוך שעה עד שעה ומחצה הכל כבר מוכן לקבורה. מוציאים את המת וקוברים בין ביום בין בלילה.

אם היה המת זכר נכנסים כמה צעירים ומוציאים אותו מבין הנשים המיללות עליו זה כשעה, ומניחים אותו על־יד המזחלה, שבחצר הקומה העילית ("אַלְחַגְרָה") על גבי מחצלת הנקראת "מַגְ'תַסַל". על מחצלת זו היו מרחיצים כל גופו של המת במים פושרים ולא בצוננים, כדי שישארו אבריו רכים ואפשר יהיה לטלטלו בלי קושי.

היו מביאים ספר לגלח את שער ראשו בתער, כדרך שנוהגים החיים, ולאחר הגילוח שופכים על המת מים פושרים משלשה כלים בבת אחת; בשעת שפיכת המים היו שוברים על גבי המחצלת ספל של חרסינה, ששבריו נשארים שם כל שלשת הימים הראשונים של האבילות; (אין תוחבים צמר־גפן לנקביו ואין מבזים אותו בהכנסת ידים לתוך גופו.) בשעה זו מרימות הנשים קולן בבכי וביללות מחרישות אזנים.

ואם היתה הנפטרת נקבה מתעסקות בה הנשים, כדרך שמרחיצים את האיש כך מרחיצים את האשה, אלא שאין מספרים את האשה, לפי שאין הנשים מסתפרות בחייהן. אחר הרחצה מכסים את המת בסדין לבן, מכניסים אותו לחדר ושם מלבישים אותו בבגדיו: מכנסיים, חלוק וכובע, לא חמודים ולא פחותים אלא בגדי שבת פשוטים, כדרך שהיה לובש בחייו.

1 על הקשר בין המתים להנחת נר על הארץ ראה תוספתא שבת פ"ז.

לאחר מכן לופפין אותו בבד־לבן, וקורעים מן הבד שלופפין בו, סרט, ברוחב שתי אצבעות, שבו קושרים את המת מראשו ועד רגליו. תכריכין אלו שלופפין בהם נקראים "כְּפַן" ונקרא גם "מַדרַג". משאירים פני המת מגולים וקוראים לבני המשפחה לבוא לראותו, ורק לאחר שבני הבית וקרוביו רואים את פניו ראיה אחרונה מכסים אותם.

בתוך קשרי התכריכין תוחבים לו חבילות של שיחי בושם כגון רֵיחַאן ושַׁדַ׳אב. כך נהגו לעשות לכל המתים, כדי שלא יתבזו מתים שכבר התחילו להסריח, כגון שמתו בשבת, בימות הקיץ החמים, שאם ישימו בושם רק לאלו בלבד — גנאי הדבר גם לחיים וגם למתים, לכך נהגו לתחוב שיחי־בשמים לכולם.

כמה נערים היו הולכים לחדר שעל יד שער העיר (באב אלקאע), שבו נהגו לאחסן את מיטות המתים ומביאים משם מיטה המתאימה לגודל המת. ה"מיטה" עשויה מארבעה מוטות עץ פשוטים ומסורגת בחבלים ולה ארבע רגליים. ארבע "מיטות", בגודל שונה, היו מצויות בחדר ה"מיטות", ורכוש הקהלה היו. את ה"מיטה" של המת היו זוקפין על יד שער הבית, שהמת מוטל בו, ומקובל בידם שלא טוב להניחה בלתי זקופה, ורק בשעה שמרימים את המת להוציאו מן החדר מעמידים את ה"מיטה" ברחוב על ארבע רגליה, אבל לא לפני כן. מוציאים את המת ומניחים אותו ב"מיטה" ומכסים את הזכר בטלית, ואת הנקבה ביריעת בד שחור שֻׁקַּה).

משעה שמתחילים להלביש את המת עד שמוציאים אותו, כדי להניחו על המטה, אומרים כל הנמצאים שם ביחד "צידוק הדין" בנוסח זה:

הצור־תמים פעלו, כי כל דרכיו משפט, אל אמונה ואין עוול, צדיק וישר הוא. אהוב הוא ה׳ אלקים אמת, שדינו דין אמת, ברוך הוא ה׳ אלקים אמת, שדינו דין אמת. גבור הוא ה׳ אלקים אמת, שדינו דין אמת, וגזרותיו גזרות אמת, וכל מעשהו באמת, לכן יענו זרע האמת, פה אחד ויאמרו: ברוך דיין האמת.

הצור וכו׳ דיין הוא, הצור הוא, ועד הוא, וגזרותיו וכו׳. הצור תמים וכו׳. זכאי הוא, חנון הוא, טהור הוא, וגזרותיו וכו׳. הצור תמים וכו׳. יחיד הוא, כובש עונות הוא, לוקח נפשות הוא, וגזרותיו וכו׳. הצור תמים וכו׳. מוחל עונות הוא, נורא הוא, סולח עונות הוא, וגזרותיו וכו׳. הצור תמים וכו׳. פודה הוא, צדיק הוא, קיים הוא, וגזרותיו וכו׳. הצור תמים וכו׳. רחום הוא, שוכן הוא, תקיף הוא, וגזרותיו וכו׳. הצור תמים וכו׳. תומך הוא, תמים הוא, וגזרותיו וכו׳. הצור תמים וכו׳.

אם גמרו את כל האלף־בית ועדיין לא גמרו להלבישו, או שטרם חזרו אלה שהלכו להביא את המיטה, חוזרים על הא״ב מתחילה על דרך זו.

לאחר מכן מוציאים את המת ומניחים אותו על ה"מיטה". כשמוציאים המת מן הבית נותנים ראשו כלפי־חוץ ורגליו כלפי־פנים (מסוכן הדבר להוציא אדם חי בצורה כזו אלא רגליו תחילה). בשעת הנחתו על ה"מיטה" אומרים שוב: "הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט אל אמונה ואין עוול צדיק וישר הוא". נושאים את ה"מיטה" על כתפיהם והולכים בשתיקה, עד שיוצאים מפתח העיר, לפי שהרחובות אינם נקיים מטינוף, ולכן לא נהגו לומר בהם לא דברי תורה ולא פסוקים.

אין הנשים יוצאות אחר ה"מיטה" כלל, בין "מיטת" איש בין "מיטת" אשה. נושאי ה"מיטה"

מתחלפים כל כמה פסיעות כדי שכל הרוצה יוכל לזכות במצוה; ולפי שמתחלפים כל כמה פסיעות לא נהגו נושאי ה״מיטה״ לחלוץ נעליהם. (עיין רמב״ם פ״ד אבל הל״ג, ועיין כ״מ שם).

האבלים הולכים אחר ה״מיטה״ יחפים ועטופים בטליתותיהם השחורות. על אביו ועל אמו מוציא האבל את ידו הימנית מתוך שרוולו, עד שמתגלית כל ידו וזרועו וחצי חזהו, מרים ידו על ראשו ומהלך אחרי ״מיטת״ אביו או אמו; לחליצת כתף זו קוראים ״כַ׳לוּף״ (״יְכ׳לְפוּ״. ״כַ׳אלְפִין עַלֵיה״. היינו, חולצים עליו כתף). כשמתרחקים מעט משער העיר, מניחים את ה״מיטה״ על הארץ ואומרים פסוק ״הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט אל אמונה ואין עול צדיק וישר הוא״. ובזמן האחרון נהגו לומר לאחר פסוק ״הצור״ ״אנא בכח גדולת ימינך וכו׳ ״; אח״כ עומדים ושותקים. אחד הספדנים ניגש לפני ה״מיטה״, או סמוך לה, ואומר מדרש־הספד כפי יכלתו.

להלן אעתיק שני מדרשי־הספד לדוגמה, שמצאתים בקונטריס כ״י לאחד מקדמוננו הספדנים, ואפ״י שהם מקוצרים מכפי הרגיל, הרי סידרן ואפיין הוא כפי שהיה נהוג בימינו.

א. ״אמר ר׳ שמואל בר נחמני אמר ר׳ יונתן: כל העושה מצווה אחת בעולם הזה מקדמתו והולכת לפניו לעולם הבא, שנאמר ״והלך לפניך צדקך״, וכל העושה עבירה אחת בעולם הזה מלפפתו והולכת לפניו ליום הדין, שנאמר ״ילפתו ארחות דרכם״. שלושה אוהבים יש לו לאדם, בניו ובני ביתו, וממונו ומעשיו הטובים; בשעת פטירתו מכניס בניו ובני ביתו ואומר להם: בבקשה מכם הצילוני מדינה של גיהנם, והם משיבים לו: ״ואין שלטון ביום המות״. לא כך כתוב ״אח לא פדה יפדה איש״; והוא מכניס את ממונו ואומר: הצילני, והוא משיבו: ״לא יועיל הון ביום עברה״; והוא מכניס מעשיו הטובים ואומר להם: הצילוני, והם אומרים לו: עד שלא תבוא הרי אנו מקדימים לפניך שנאמר ״והלך לפניך צדקיך כבוד ה׳ יאספך״; וזה אחינו הנאסף — הרבה צדקה עשה, זהיר היה בציצית, זהיר היה במצוות הצדקה יותר מכדי יכלתו, מעשיו הטובים יקדימו לפניו והן יאמרו לו: שלום בואך, אשריו ואשרי חלקו״.

ב. ״אמר ר׳ אלכסנדר: כל העוסק בתורה לשמה משים שלום בפימליה של מעלה ובפימליה של מטה, שנאמר: ״ואשים דברי בפיך ובצל ידי כיסיתיך לנטוע שמים וליסוד ארץ״; ר׳ יוחנן אמר: אף מגין על כל העולם כולו, שנאמר: ״ובצל ידי כיסיתיך״, ר׳ יהושע בן־לוי אמר: כאלו מקרב את הגאולה שנאמר ״ולאמר לציון עמי אתה״; וזה אחינו הנאסף יודע כל שער עמי כמה היה זהיר בלימוד התורה, קבע עתים לתורה מתוך דוחק, כיבד תורה ולומדיה, כדאי וכדאי היא זכותו שתקרב קץ גאולתינו, עליו הכתוב אומר: ״והלך לפניך צדקך כבוד ה׳ יאספך״, אשריו ואשרי חלקו״.

את הדרשה אומרים בנעימת אבל מיוחדת, ולעולם מסיימים במלים ״אשריו ואשרי חלקו״.

שבעה מעמדות ומושבות

שוב נושאים את ה״מיטה״ על כתפיהם ואומרים כל הקהל יחד: אהוב ירחמך שוכן שמים, יקדים לך מחילה כטל מים. ברוך ירחמך שוכן שמים, יקדים לך מחילה כטל מים. גבור ירחמך שוכן שמים, יקדים לך מחילה כטל מים. וכן על דרך זו ממשיכים דגול, הדר, ועד

זכאי, חנון, טהור, כביר, לומד, מלך, נורא, סולח, עוזר, פודה, צדיק, קדוש, רחום, שדי, תמים.

כל זמן שהם הולכים ממשיכים באמירת נוסח זו, אם גמרו את כל הא״ב ועדיין לא נסתיימה ההליכה חוזרים ושונים אותה. כעבור כמה צעדים עומדים שוב ואומרים: ״וישים חלקך עם מנשה ואפרים ועם שהוציאו עצמותיו ממצרים. הצור״ וכו׳ עד סוף הפסוק, ״אנא בכח״ וכו׳.

שוב מניחים את המיטה על הארץ, וספדן אחר ניגש ומשמיע דרשתו ומסיים ״אשריו ואשרי חלקו״ ושוב נושאים ה״מיטה״ ואומרים המשך האלף־בית מהיכן שהגיעו במעמד ראשון או מתחילים מראשיתה. וכך מחלקים את כל הדרך משער העיר עד בית הקברות לשבעה חלקים, שהם שבעה מעמדות, שהם שבעה הספדים. לחכם גדול מוסיפים על שבעה מעמדות אלו, לפי כבודו, פעמים עד עשרים, כלומר על כל שתים שלש פסיעות עושים מעמד; מפתח הבית עד בית הקברות, שנים או שלושה נערים מחזיקים בידם מחתה מלאה גחלי אש ועוברים בקרבת ה״מטה״ ומקטרים עליהם גרגרי לבונה, כדי שלא יתבזה מת שכבר התחיל להסריח, ומשום כך נקראת הלבונה (בכ׳ור חק אלמייתין) ״מוגמר של מתים״. משהגיעו סמוך לבית־הקברות, מורידים את ה״מיטה״ מעל כתפיהם, נושאים אותה בידיהם ומובילים עד לקירבת הקבר, שהוכן למת. בדורות האחרונים נהגו להניח את מיטת המת בריחוק כעשרים אמה מבית הקברות, מקיפים אותה שבע פעמים ואומרים: ״רחם נא עליו אל אלד׳ים חיים ומלך עולם״ וכו׳. כפי הנוסח המודפס בסידורים והמצוי גם במחזורי ספרד. הקפות אלו נעשו בין ביום בין בלילה.

לאחר סיום ההקפות עומדים ואחד אומר את ההיתר בנוסח זה: ״ברשות בית־דין של מעלה וברשות בית־דין של מטה וברשות תורתנו הקדושה וברשות כל הקהל הקדוש הזה אנו מתירים כל קללות, אלות, שמתות, ביטויים, כישופים, נידויים, חרמים וכל דברים רעים וחלומות רעים, שהושמו על שום יהודי או יהודית, ובפרט מה שהושמו על אחינו פלוני (או מרתא פלונית), קללות שקיללוהו אחרים או שקילל הוא את עצמו או שקילל הוא את אחרים, בין שיצא מפיו נידוי או נדר או שבועה או חרם, בין על עצמו בין על אחרים, בין בכעס בין ברצון, בין בכוונה בין שלא בכוונה, באיזה צד ובאופן שיהיה, ברשות הקב״ה ובית דינו פימליה של מעלה ופימליה של מטה, שיהיו כולם בטלים ומבוטלים וחשובים ככלי־חרס הנשבר, שאין בו ממש, שביתין ושביקין, לא שרירין ולא קיימין, ככתוב: ״ולא ידבק בידך מאומה מן החרם למען ישוב ה׳ מחרון אפו ונתן לך רחמים וריחמך והרבך כאשר נשבע לאבותיך״, וכתוב: ״ולא אבה ה׳ אלהיך לשמוע אל בלעם ויהפוך ה׳ אלהיך לך את הקללה לברכה כי אהבך ה׳ אלהיך״, והוא רחום יכפר עון ולא ישחית והרבה להשיב אפו ולא יעיר כל חמתו. (חוזרים על פסוק זה ג״פ) ואתם הדבקים בה׳ אלקיכם חיים כלכם היום״. וכל הקהל יחד אומרים: ״שרוי ומחול ומותר״ (ג״פ).

הקבורה וה״השכבה״

לוקחים מיטת המת בידים כנגד ברכיהם עד מקום הקבר בשתיקה. בדורות האחרונים נהגו לומר ממקום ההקפות עד הקבר את הפסוק ״ולבני הפילגשים אשר לאברהם נתן אברהם

מתנות וישלחם מעל יצחק בנו בעודנו חי קדמה אל ארץ קדם". וחוזרים עליו כמה פעמים עד שמגיעים עד הקבר, ואז הקברן יורד לשוחה, מקבל את הגופה מידיהם ומכניסה לכוך.

וכך היא צורת הקבר: חופרים באדמה שוחה באורך 80 ס"מ ורוחב 50 ס"מ בעומק 2 מטר בערך כדי ש"אלערג" — הצבוע — המצוי מאד בתימן לא יוכל להריח את הגופה ולהוציאה. עושים אורך הקבר בין צפון לדרום, ורחבו בין מזרח למערב. חוטטים בקיר המערבי של הקבר חטיטה בגודל המת, חטיטה זו נקראת "כוך" ומשכיבים בתוכה את המת בלי ארון, כשהוא פרקדן, ראשו לדרום ורגליו לצפון (רגליו כלפי ארץ־ישראל, כדי שכשיקום בתהיית־המתים ישתחווה מיד כלפי ארץ־ישראל, ולא יצטרך להתעכב עד שיתהפך). גודרים את פי הכוך באבנים קטנות כדי שלא ייכנס עפר לתוך הכוך, אח"כ עולים ומחזירים את העפר, עד שיתמלא הקבר. כל אחד מן האבלים לוקח בידו מעט עפר ונותן לתוך הקבר כדי להשתתף במצווה.

לאחר שניסתם הכוך, כלומר בשעה שמחזירים את העפר לקבר, עומד אחד מן הקהל ואומר "צידוק הדין" בנוסח זה: "צור ממעונו צדיק הוא וצדיק דינו". והקהל עונה: "צדיק הוא וצדיק דינו". וממשיך: "אל יחיד ומיוחד אשר לא יקח שוחד, צדק מלאה ימינו". צדיק וכו'. "דיין אומר ועושה אין מי יאמר לו מה תעשה הן כל ראתה עינו". צדיק וכו'. "הנה מקום הנה מלון, הנה מנוחה, הנה נחלה, אשרי מי שיאמרו לו: בא צדקתו שלום בואך". הקהל עונה: "בא צדקתו שלום בואך". "מלאכי החסד הממונים על שערי החסד הם יצאו לקראתו ויאמרו לו: בא צדקתו שלום בואך". בא וכו'. "מלאכי החן הממונים על שערי החן הם יצאו לקראתו ויאמרו לו: בא צדקתו שלום בואך". בא וכו'. "מלאכי הרחמים הממונים על שערי הרחמים הם יצאו לקראתו ויאמרו לו: בא צדקתו שלום בואך". בא וכו'.

לאחר מכן אומר השכבה בנוסח זה:

"מה רב טובך אשר צפנת ליראיך, פעלת לחוסים בך נגד בני אדם, מה יקר חסדך אלהים ובני־אדם בצל כנפיך יחסיון, ירויון מדשן ביתך ונחל עדנך תשקם, טוב שם משמן טוב ויום המות מיום הולדו. סוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא ואת מצותיו שמור, כי זה כל האדם. ונחך ה' תמיד והשביע בצחצחות נפשך ועצמותיך יחליץ, והיית כגן רוה וכמוצא מים אשר לא יכזבו מימיו. (ואומר לזכר:) מנוחה נכונה, בישיבה עליונה, תחת כנפי השכינה, במעלת קדושים וטהורים, כזוהר הרקיע מאירים ומזהירים, וחילוץ עצמות, וכפרת אשמות. והרחקת פשע, והקרבת ישע, וחמלה וחנינה, מלפני שוכן מעונה, וחולקא טבא לחיי העולם הבא, שם תהא מנת ומחיצת וישיבת הנפש השם הטוב כבוד אחינו פלוני, רוח ה' תניחנו בגן עדן, דאיתפטר מן עלמא הדין כרעות אלד'נא מרי שמיא וארעא, המלך ברחמיו ירחם עליו, (אמן), ויחוס ויחמול עליו, (אמן), מלך מלכי המלכים יסתירהו בסתר אהלו ובצל כנפיו, (אמן), ויזכה לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו, לקץ הימין יעמידהו, ולחיי העולם הבא יזמינהו, ומנחל עדניו ישקהו, ומזיו שכינתו יהנהו, ויצרור בצרור החיים נשמתו, וישים כבוד מנוחתו והופתו לאמור ה' הוא נחלתו, וילווה אליו השלום, ועל משכבו יבוא שלום ככתוב יבוא שלום ינוחו על משכבותם, הולך נכוחו, הוא וכל בני ישראל השוכבים עמו, כולם יהיו בכלל הרחמים והסליחות, וכן יהי רצון ואמרו אמן. (ולנקבה נוסח זה): רחמנא די רחמנותא דיליה היא, ובמימריה אתבריאו תרין עלמין, עלמא הדין ועלמא דאתי, וכניש

ביה צדקניות וחסדניות דעבדן רעותיה, הוא במימריה ובתוקפיה יימר למיעל קדמוהי דוכרן האשה הכבודה והצנועה מרתא פלונית דאיתפטרת מן עלמא הדין כרעות אלד'נא מרי שמיא וארעא, המלך ברחמיו ירחם עליה, ויחוס ויחמול עליה, וילווה אליה השלום, ועל משכבה יבוא שלום, ככתוב יבוא שלום ינוחו על משכבותם היא וכל בנות ישראל השוכבות עמה, כולן יהיו בכלל הרחמים והסליחות, וכן יהי רצון ואמרו אמן".

יוצאים מבית הקברות ועומדים לפרידה וקדיש במרחק כעשרים אמה, הופכים פניהם כלפי צפון, כלומר כלפי ארץ־ישראל, ואחד אומר: "אלוה, אתה אמרת ואתה עשית, וגזירת מות על כל החיים גזרת, אמת אתה הוא מבלה ולא בולה, מוריד שאול ומעלה, ובחכמתך שמת המות כוס מזוג לכל, סוף בהמה לשחיטה וסוף אדם למות נוטה, מי גבר יחיה ולא יראה מות ימלט נפשו מיד שאול סלה, ויש לנו להתחנן ולהתפלל על זאת, ככתוב: על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא, רק לשטף מים רבים אליו לא יגיעו". ואומר קדיש.

ניחום אבלים

לאחר הקדיש עומדים האבלים במקומם וכל המלווים עוברים על פניהם אחד אחד ואומרים להם: "תנוחמו מן השמים" והאבלים עונים: "אמן". כל מי שעבר לפני האבלים נפטר והולך לו, והאבלים נשארים עם קבוצה קטנה של קרובים וידידים.

בריכה של מים היתה בשער העיר, מבפנים, וכל החוזרים מבית הקברות רוחצים ידיהם שם, ונוהגים שלא לנגבן אלא משמרים אותן עד שיתייבשו המים מאליהן.

האבלים חוזרים לביתם ויושבים באחד החדרים, ואם אפשר באותו חדר שמת בו המת, הגברים בחדר לחוד והנשים בחדר לחוד; המנחמים באים אל האבלים והמנחמות באות אל האבלות; האבלים יושבים סמוך לפתח החדר כיון שלפעמים באים מנחמים שאינם מכירים את האבלים ועלולים לטעות ולנחם את מי שאינו אבל; למשל, בשעות הבוקר באים כולם ויושבים כשהם מעוטפים בטליתותיהם ואי־אפשר להכיר את האבל כדי לפנות אליו ולנחמו; לכך נקבע מקומו סמוך לפתח.

כל החוזר מבית הקברות, וכן הנשים שהיו בבית האבלים בעוד המת שם, אסור להם להיפגש עם תינוק פחות מבן שנתיים, כיון שרוח רעה השורה על המת, ששמה "עִיקָה". שורה עליהם וזו עלולה להזיק לתינוק. וכיצד עושה? אחת מן השתיים: או שייכנס לבית כשפניו כלפי־חוץ ואחוריו כלפי־פנים, ואז מביאים את התינוק מאחוריו, מעבירים אותו מעל לראשו, והוא מקבלו מעל לראשו ואומר "עְלַיְהֶם בְעִיקְתְהֶם וּעְלַא אַלוַּלד בְצַאפְיַתָה" (עליהם תחול ה"עיקה" ולתינוק תהיה הבריאות). או שילך ויסתכל שלש פעמים בבאר־מים חיים או במעיין. גם ילדים עד גיל חמש־שש שנים אסור להם לראות את המת שמא "יִדְצַייְקוּ" (תשרה עליהם "עיקה"), אם שרתה "עיקה" על ילד כך היא תרופתו: מלינים מים בכלי תחת כיפת השמים ("יִנְגְּמוּה") ותוחבים בתוך המים שלשה בדי פיגם, שלשה מפתחות, שלשה מסמרים ושלשה גרגירי־מור, ומניחים את הכלי תחת כיפת השמים שבעה לילות רצופים. ביום השביעי מפשיטים את הילד ומעמידים אותו ערום באמצע היום,

כשהשמש בחצי השמים ("רְכִּזֶה"). במקום הצטלבות שלשה דרכים או יותר, ואח"כ שופכים עליו את המים הללו, ומלבישים אותו בגדיו הפוכים, ובכך מסתלקת "אלעיקה". כשחוזרים הביתה מלבישים לרך את בגדיו כסדרן. (סבי ז"ל נלחם קשות באמונות הבל אלה).

בשעת לווית המת וקבורתו ממשיכות הנשים בבית בקינה, בכי ומספד, כפי צחות לשונן; וגם לאחר ששבים מבית הקברות מוסיפות הן לקונן כמה שעות ואינן מפסיקות אלא כשהן עייפות, מדוכאות ורצוצות. כשהנשים מקוננות, קרובות המת משלבות את אצבעות ידיהן זו בזו ושמות ידיהן על ראשיהן לאות צער גדול ודאבון רב („ישבכין").

נוהגים שלא לטאט את הבית משך שלשת ימים הראשונים, ואם נתלכלך הבית מאד מנקים ריצפתו בסמרטוט יבש, אבל לא במטאטא (מחשש שעלולים ל"התטאט" כל בני הבית). כן אין מסלקים את "אלמג'תסל" (מחצלת שרחצו עליה את המת) כל "שבעה". וכלי ההרס ששברו עליו אין מסלקים אותו כל שלשה ימים. לפי המנהג מדליקים נר מעל למקום רחיצת המת, כל שלשה ימים הראשונים, או כל שבעה.

אדם שמת פתאום ברחוב או במקום אחר שלא בביתו, אסור להכניסו לבית, שבכך יש סכנה גדולה לבני הבית, אלא מעבירים אותו לחצר אחד מבתי הכנסת ושם מרחיצים אותו ועושים כל צרכו.

סדר התנחומים, התפילות והסעודות

לפני עלות השחר ניעורים האבלים משנתם, מסדרים את החדר ומחכים לבואם של המכרים והשכנים כדי להתפלל. כל הבאים, מתפללים בנוסח שהאבל רגיל בו. גמרו את התפלה אומרים "השכבה" (ר' לעיל) ואח"כ יוצאים מקצתם, — אותם שממהרים לעבודתם — וכל היוצא אומר לאבלים: "תנוחמו מן השמים" והם עונים: "אמן". שאר האנשים יושבים ולומדים פרק בדיני אבילות, ברמב"ם או בש"ע, מסיימים בפסוק "בלע המות לנצח"(ישעיה כה ח), ואומרים קדיש, מנחמים את האבלים בנוסח הנ"ל ויוצאים. כל מתפללי בתי הכנסת הנמצאים בקירבת מקום לבית האבלים באים לאחר התפילה לקיים מצות ניחום אבלים; כל אחד נכנס ואומר לאבלים: "תנוחמו מן השמים" והם עונים "אמן". כל הבא לנחם יושב כשתים-שלש דקות, עומד ואומר "תנוחמו מן השמים" והולך לעסקיו. כך נמשכים התנחומים במשך שעתיים הראשונות של הבוקר, זה נכנס וזה יוצא.

כשמסתיימים ביקורי המנחמים, אוכלים האבלים ארוחת בוקר, נחים קימעה, ואח"כ באים זקנים, שהוזמנו לכך, לקרוא, "תהלים" או "זוהר". ואומרים דברי הספד. קריאה והספד אלו נמשכים כשעה וחצי, ובשעה שהזקנים קוראים אצל האבלים, באות המקוננות אצל הנשים האבלות, היושבות כאמור בחדר אחר, וקושרות קינה נהי בכי ומספד — "יְצַדְּדִין". הזקנים ממשיכים בסדר זה יום יום משך שבעת הימים, אך הנשים מקוננות רק במשך שלשת הימים הראשונים כדברי חז"ל שלשה — לבכי, שבעה — להספד. לפני חצות היום מסיימים הזקנים את לימודם, אומרים "השכבה" וקדיש והולכים לבתיהם. גם המקוננות מפסיקות בשעה זו את קינתן.

בחצות היום באים המנחמים "אַלְמְנַאבְרִין" וכל אחד מביא עמו כמויות ניכרות של

"געלה" הכוללת פירות העונה, קליות, קנקן של יין או ערק וכן מביאים מזונות לסעודה, במידה שתספיק לאבלים ולבני ביתם וכן לו עצמו, לפי שכל אחד מביא בחשבון, שמא באותו יום יזדמן לבית האבלים רק הוא לבדו. פעמים שבאים הרבה מנחמים ובבית האבלים מצטברות כמויות גדולות של מזונות, שמחלקים אותם אחר כך לעניים. המזון לסעודה כולל מלבד בשר, לחם ו"חלבה", גם תבשיל של עדשים (השווה פרקי ר' אליעזר שיעקב עשה נזיד עדשים באבלו של יצחק על אברהם אבינו). וכן כמה ביצים קשות לסמל ולרמז ש"גלגל הוא שחוזר בעולם".

בני דלת העם, שאין ידם משגת להוציא כל ההוצאות הגדולות האלה, היו נמנעים מללכת אל בית אבל בצהרים, והיו אף מקרים שהאבל יושב לבדו מאין מנחמים; מכרים וקרובים עניים מסתפקים בכך שמתמידים בכל יום להתפלל בבית האבל ועל כך אומרים בדרך מליצה: "תפילה לעני".

אין לוקחים את ה"געלה" לבית האבל בתוך מטפחת ("מצר"), כרגיל בשאר משתאות, אלא כל אחד צורר את ה"געלה" בתוך מפת הלחם ("כְּ'רקַת אַלְּקְמֶה") ונותנה בקצה הטלית כשהוא מחזיקה בידו מלפניו, ושאר הטלית משולשל לאחריו, וכשנכנסים אצל האבל מנחמים, והאבלים עונים "אמן".

כל מי שנכנס מניח ה"געלה" באמצע החדר ויושב. אחד מקרובי האבלים, הנמצא שם כדי לשרת את המנחמים, מכניס לחדר גגיות ומגשים — ("תויר" או "אג'טי") ומעמידם באמצע החדר, ומערה את ה"געלה" לתוכם, ואח"כ עומד ומחלק לפני כל הנמצאים בחדר, האבלים והמנחמים. חלק הוא מוציא לחדר הנשים בשביל האבלות, ואת הנותר משאיר בכלי באמצע החדר, שאם יכנס עוד קרוב או עני נותנים לו משם. אם באו עוד מנחמים מוסיף את ה"געלה" שלהם לתוך הכלי שבאמצע ומחלק להם ולאבלים כדרך שעשה בראשונה.

מברכים על פרי העץ, ועל פרי האדמה ו"שהכל"; מוזגים כוס ערק או יין ונותנים לפני האבל, והוא גומע ממנו גמיעות קטנות. אם נתרוקן — ממלאים אותו שוב. אין חוסכים במשקאות חריפים בבית האבל לקיים מה שנאמר "תנו שכר לאובד ויין למרי נפש", בכל פעם שאחד המנחמים לוגם יין או ערק אומר "אלד'ים ינחם אבלים"; שאר המנחמים עונים אחריו "אלד'ים ינחם אבלים" והאבלים עונים "אמן". כשהאבל לוגם יין או ערק הוא אומר: "בעל הגמול ישלם לכם גמול טוב", והנמצאים שם עונים "השם ינחמכם נחמה שלמה".

מקום חשוב בסעודה יש ל"טעם". אחד המסובים פותח בדברי תורה מעניין המת, האבילות, היסורים, וכיוצא. אם אין בין המסובים מי שיודע לומר "טעם" שולחים להביא את אחד המאריין לשם כך. בשעה של אמירת ה"טעם" כל המסובים מפסיקים אכילתם ומקשיבים לדברי־תורה; הפסיק — חוזרים לאכילה ושתיה, עד ששוב הוא מתחיל, ושוב הם מפסיקים. כך ממשיכים באכילה ומדרש לסרוגין במשך כשתי שעות.

אח"כ אוספים את שאריות הגעלה, מכבדים את החדר בידים ונוטלים ידיהם. האבלים נוטלים תחילה ואחריהם שאר המסובים. האוכל מוגש ואחד מן המנחמים מברך "המוציא", פורס כזית, טובלה במלח ונותנה ביד האבל [1]; ואם היו אבלים רבים נותן פרוסה ביד כל

1 ארבעה מנהגים אלה שנזכרו כאן עתיקים הם ויסודם מנהג נביאים הראשונים ואלו הם: א. ליתן

אחד ואחד. הללו מחזיקים את הפרוסה ביד ומחכים עד שהמברך גומר לחלק את כל הככר של ברכה לפני המסובים, וטובל פרוסה קטנה במלח ואוכל, ואז הותר לאבלים לאכול ואחריהם המסובים. גמרו לסעוד — אומרים "טעם", ואחרי אמירת "מזמור לדוד ה' רועי", כנהוג בכל סעודה, מוסיפים "למנצח לבני קרח מזמור שמעו זאת כל העמים" (תהלים מט) ומשלימים: "למנצח בנגינות מזמור שיר" כרגיל. נוטלים נטילה אחרונה ומברכים ברכת המזון, ומברכים ברכה רביעית בנוסח זה:

בא"י אמ"ה האל, לעד, אבינו, מלכינו, אדירנו, בוראנו, גואלנו, גומלנו טוב, קדושנו, קדוש יעקב, המלך החי, הטוב והמיטיב, אל־אמת, דיין אמת, שופט בצדק, שליט בעולמו לעשות בו כרצונו, שאנחנו עמו ועבדיו, ובכל אנחנו חייבים להודות לו ולברכו; תִּכָּלֶה הרעה הזאת מן הבית הזה ומבתינו ומבתי כל עמו בית־ישראל, גודר פרצות בישראל הוא יגדור בעד הפירצה הזאת ובעד פירצותנו ובעד כל פירצות עמו בית־ישראל בעגלא ובזמן קריב ואמרו אמן". וחוזר על הקטע המתחיל "תכלה" שלש פעמים.

וממשיך: "הרחמן יגדור בעד הפירצה הזאת. הרחמן ינחם אבלים. הרחמן ימחה דמעה מעל כל פנים. הרחמן ישתבח על כסא כבודו" וכו'. עד סוף ברכת המזון, כרגיל. וכשגומר אומרים כל הקהל יחד "אלד'ים ינחם אבלים" שלש פעמים, והאבלים עונים "אמן" על כל פעם, מתמהמהים שם רגעים אחדים ועומדים לצאת, כל היוצא אומר לאבלים "תנוחמו מן השמים" והם עונים: "אמן". שוב אומר לאבל "לא תוסיפו לדאבה עוד" והאבל עונה "לֹא גָזִיתוּ בָשָׂר" (שלא נצטרך לגמול לכם בעת צרה).

אחר שיוצאים "אלמגאברין" נחים האבלים קימעה וכשעה וחצי לפני תפילת המנחה באים שוב הזקנים לקרוא תהלים או "זוהר"; גם הנשים בחדרן קושרות קינה ונהי, וכשמגיעה שעת תפילת מנחה מפסיקים הזקנים את קריאתם והנשים את קינתן, באים שכנים וקרובים, מתפללים מנחה ומעריב, לומדים מעט בהלכות אבילות רמב"ם או ש"ע, אומרים קדיש ונפטרים לבתיהם. אחרי שעה קלה באים עוד "מגאברין" וכמעשהו בצהרים כך מעשהו בערב; אך בזמן האחרון נהגו, שבערב באים "מגאברין" עם "געלה" בלבד, ואין מביאים ארוחה בערב, כדי להפחית בהוצאות. אלה שאינם קרובים מאד ואין חובתם גדולה, וגם אלה שאין באפשרותם להוציא הוצאות גדולות, נוהגים לבקר את האבלים בערב, הם שוהים אצלם כשתיים־שלש שעות, באבילת געלה, מגלגלים עמם בדברי־תורה ואח"כ נפטרים לבתיהם. כסדר הזה נוהגים יום יום.

פרוסה ביד האבל. ב. להתאסף בכל יום ולהביא ארוחות לאכול אצל האבל. ג. מה שנוהגים שלא לשוחח עם האבל כלל אפילו לא על המת. ד. שאין עוטים על שפם. והנני מעתיק כאן לשון רס"ג בפירושו הארוך על התורה (פורסם ע"י צוקר, סורא, תשס"ו—תשס"ז): וממה שנאמר (ליחזקאל) "ולא תעטה על שפם", הוטל הפכו על שאר האבלים כלומר שאסור בשאילת שלום, לפי שבא בקבלה שהכונה בעטיית שפם שלא ידבר (ראה מו"ק טו א' שיהיו שפתותיו מדובקות זו בזו). ואין הכונה שיכסה האבל את פיו, וכך דרך אבותינו לכנות אר. השתיקה בלשון זה שנ' ובשו החזים וחפרו הקסמים ועטו על שפם כלם כי אין מענה (מיכה ג' ז). וממה שנ' ולחם אנשים לא תאכל הוטל הפכו על שאר העם שלא יאכל האבל משלו כל זמן שאפשר לו אלא מתקבצים הקרובים והשכנים ואוכלים עמו ממאכליהם וכמו שנאמר בדוד ויבוא כל העם להברות את דוד לחם בעוד היום (שמואל־ב ג' לה). וצריך שיפרוס גדול הקהל מן הלחם ויתן לאבל היפך מה שנאמר בירמיה ולא יפרסו לחם על אבל לנחמו על מת וכו' (ירמיה טז ז). ופירדש תיבת "יפרסו" יבצעו. ושלש הם במקרא ולא יפרסו, הלא פרס לרעב (ישעיה נח ז), עוללים שאלו לחם פרס אין להם (איכה ד, ד) וכולם ענינם בציעה.

מנהגי קבורה ואבילות

ביום השביעי שדינו מקצתו ככולו, יושב האבל עד אחרי תפילת שחרית ועד אחרי שבאים המנחמים בצאתם מבתי הכנסת כנז״ל, ואז הוא קם והולך לעבודתו.

על אב ואם, או אח, או בן גדול, נהגו בדורות האחרונים לעשות ביום השביעי סעודה, הנקראת ״עָשָׂא״ או ״סעודת הבראה״. האבלים מזמינים קרוביהם, ידידיהם ושכניהם, וכן הזקנים שלמדו והספידו בימי האבילות, ועושים להם סעודה. עניים עושים סעודה זו בבוקר ומאכילים את מוזמניהם לחם פתות בחמאה ״פְּתות צְלָא סֻמן״. אבל הבינוניים והאמידים עושים סעודה גדולה.

משפחה אחת היתה שם, שלא היו עושים סעודה זו. מספרים כי זקינם ציווה להם שלא לעשות כן משום מעשה שהיה: פעם נפטר אחד מבניו של הזקן ובתום ה״שבעה״ עשה סעודה גדולה כנהוג, הזמין את כל עניי העיר על שולחנו ונתן לפניהם מכל טוב; כטוב לבם ביין בירכו זה את זה בברכת ״כן יהיה תמיד״ שמע הזקן את ״איחוליהם״ וגזר על זרעו שלא יעשו סעודה זו לעולם *.

במשך כל ימי השלושים באות הנשים בכל יום בשעות אחר הצהרים אצל האבלות, מביאות ״תְּוּרַת אֵלְכִּ׳יַאֵס״ ובה כלי תפירה ועבודת ריקמה ומעבירות זמנן, תוך עיסוק במלאכתן, ותוך שיחה על דא ועל הא, עד שקיעת החמה. בשבתות, שבמשך חודש האבילות, באים הגברים בשחרית להתארח אצל האבלים, כנהוג בחתונות ובשמחת המילה, אלא שאין אומרים שירות, ואחד המסובים אומר ״טעם״ מדברי תורה על־פה.

תקנת חכמים למיעוט הוצאות סעודות המצוה

בשנת בקפ״ט לשטרות, התרל״ח ליצירה, עברו על הקהילה זמנים קשים. היו אלה שנות בצורת וחוסר פרנסה, וכתוצאה מכך נתמעטו המנחמים אצל האבלים בגלל עומס ההוצאות הכבדות, שהמנחם צריך להוציא, ואבלים שקרוביהם עניים היו נשארים כמעט לבדם, אין מנחם להם. גם לשמחת חתנים נתמעטו הבאים בגלל היוקר והמחסור. לפיכך עמדו רבני העדה ונכבדיה ותיקנו כמה תקנות לשם הקטנת היקף ההוצאות, כדי שיהא סיפק בידי בני אדם לקיים מצוות ניחום־אבלים ושמחת חתנים וכיוצא. וזה נוסח התקנות:

„כלל קהלא קדישא הדרים פה עיר ואם בישראל קאע ביר אלעזב הי״ו [1] ומכל צרה ונזק יציל אתכם; ידוע למעכ״ת [2] בהיות שבעוה״ר [3] צארו אלבעידין [4] הולכים מדחי אל דחי ומפרך אל פרך [4*], ולא יכלו מַלֵט־מַשָּׂא מתלאות הזמן ודוחק הפרנסה ויוקר השערים ואין לך יום שאין „ברכתו“ [5] מרובה משלפניו; ת׳ם חצ׳רו בעץ׳ עקאל ת״ח וצחבתהם [6] אנהנו צעירי הצאן, לפקח על עסקי רבים, ולתקן איזה תקנות המועילות, כפי השעה וכפי

* ראה ספונות תשי״ח עמ׳ רפב.
1 השם ישמרכם ויחייכם.
2 למעלת כבוד תורתכם.
3 שבעונותינו הרבים.
4 ״נעשו הרחוקים״ והוא דרך כינוי שלא יאמרו על עצמם, משום ״אל יפתח אדם פיו לשטן״.
4* מ״פה־רך״ ל״פרך״.
5 כינוי במקום ״קללתו״ השוה סוטה מ״ט א.
6 לזאת נתאספו מקצת נבוני תלמידי חכמים ועמהם.

צורך הזמן, ולפקח בעניני ג״ח אשר בעוה״ר נמנעו רוב בעלי בתים מן גמילות חסדים אצל החתנים ואצל האבל לא אליכם; ואלסבב[7] ריבוי ההוצאות ללא צורך וללא הכרח, ובשביל זה רוב האבלים, ב״מ[8], לא אליכם, אפילו בסעודה ראשונה ישב בדד וידום ואין מרחם ואין חונן, ושכניו וקרוביו לא יוכלו לגמול עמו חסד מחמת ריבוי ההוצאה; <לד׳אלך>[9] הסכימו חשובי הקהל והת״ח, ואנו[10] עמהם, שאם ח״ו יארע איזה אֵבל באיזה שכונה, ההולך לגמול חסד עמו במשך ה״שבעה״ לא ילך אצלו כי אם בדבר ההכרחי, מעט קליות לבד, בלי שום תערובת מיני פירות אחרים <מן מכ׳צ׳ר וג׳ירה וקליל ערקי>[11], כפי מסת ידו; וג״כ הסעודה, העיקר פת ממה שחננו השי״ת חטים[12] או שעורים, <וקליל בלסן וביצ׳תין>[13], כפי צוואת חכמינו ז״ל, שאלו דומין לגלגל; ואם אין בלסן מצוי יקח <קליל דבא וביץ׳ וצליט ואמא אלבשר>[14] לא ייזכר ולא יישמע בבית האבל, וזה יהיה חוק קבוע בין לעני בין לעשיר. ובעבור הדבר הזה כל שכונה תגמול חסד עם האבל, שבשכונתה, בדבר ההכרחי, ולא יהיה עליהם למשא כבד עשיית המצוה; ותקנה מעולה שלא יתקפחו העניים האמיללים האבלים; והמאשר ומקיים זאת קדוש ייאמר לו, ולא יזח ולא ימוט זה המנהג לעולם, והעובר על תקנה זו יחו״ש לעצמו.

ועל ענין בתי משתאות <ביקע>[15] טורח גדול והוצאה מרובה על בעל הבית ועל ההולכים לגמול חסד עם החתן, <ואלסבב פי ד׳אלך יוקר הפירות מת׳ל אלגוז ואלפרסך וג׳יר ד׳אלך עלא מא בתנצ׳רו>[16]; והסכימו ת״ח וחשובי הקהל — ואנחנו צעירי הצאן עמהם <אלתכ׳פוף עלא>[17] בעל הבית והמתארחים אצלו <אן אלגעלה פי בית אלחאצ׳י מן לילת אלסמרה אלא מכ׳תם לילת אלולימה לא תכון אלא קלא פקט>[18]; וג״כ המתארחים אצל החתן ביום ש״ק <לא יגו אלא בקלא פקט>[19] ועיקר השמחה ביין ובשר;

והד׳ה אלתקנה תכון פי כל מוגב בין מוגב רגאל או מוגב נסא או כ׳תאן, בין מן בעל הבית, או לפלפה, או ופא, או מנוא, לא יקע טורח עלא בע״ה ולא עלא אלמסובין, ואד׳א אחד>[20] הוציא עצמו כענף מן הבד <ואדכ׳ל אלא אלמסבה>[21] ממיני שאר פירות, מלבד מה שנותנים עיניהם בו ונקרא פורץ גדר, אלא חוב מוטל <עלא אלמסובים לפרוש ממנו.

7 והסבה.
8 בר־מינן "לא אליכם" — לשני המושגים הללו משמעות אחת והחוזרים עליה לשם חיזוק יתר.
9 לפיכך.
10 כלומר בית־הדין.
11 מפירות טריים וזולתן ומעט ערק.
12 היו מקפידים לקחת דוקא פת נקייה של חטים וזו הוצאתה מרובה.
13 מעט עדשים ושתי ביצים...
14 מעט דלעת וביצים ושמן, אבל הבשר...
15 נעשה.
16 והסיבה לכך יוקר הפירות, כגון האגוזים והאפרסקים וזולתן כפי שאתם רואים.
17 להקל על.
18 שה"געלה" בבית המשתה, מליל נשף ההתחלה עד סיום ליל סעודת הסיום לא תהא אלא קליות בלבד.
19 לא יבואו אלא בקליות בלבד.
20 ותקנה זו תהיה בכל מסיבה בין מסיבת גברים בין מסיבת נשים או ברית־מילה, בין משל בעל הבית בין שכל אחד מביא משלו, בין מסבת סיום, תגיגות לידה, או בסעודת נדר, כדי שלא יהא טורח על בעל הבית ולא על המסובים, ואם מי שהוא...
21 והביא אל המסיבה...

כד'אלך אלד'י אראדתה יסיר בית אלערס — יזרז עצמו ויסיר בחין, לא יחצל טורח עלא בע"ה, ולא עלא אלמסובים אלחאצלין פי אלמכאן, וכ"ש פי סעודת מצוה בערב שבת לא יחצל אלשראק>[22].

כד'אלך בעץ' אלנאס עאדהם מתחילין אלסעודה וקד ביג'זרו באלדאפי ומנהג הראשונים, אכ'ר אסעודה, יקרבו אלדאפי תרג'וב, ואמא פי סעודת מצוה ממנוע אלדאפי>[23].

<כד'אלך נערפכם אן בעץ' אלנאס תעלמו מוסר רע ואד'א בה ערס לפלפה ילף אלערקי חקה לחתא יסתכפי מן ענד בעה"ב ובעד ד'אלך יכ'רגה וזה אינו מדרך המוסר, אלא מא קסם להם יתברך יקרבוה אלוסט או ינַאוִ׳ בע"ה>[24].

<ופי שאן אהל אלסוק קד חצ'רו, וקבלו עליהם להיזהר מן הגזל והשבועות ופי תקצא מיזאן ומכיאל>[25].

<ואלד'י ינצ'ר מן אסיאדי איזה דבר היפך יצל אלכלאם אלא ב"ד ולהם נצ'ר פי ד'אלך>[26].

<וכד'אלך הזהרנו אותם פי שאן תפלת המנחה אן תקע בחין לא יקעין>[27] ח"ו ברכות לבטלה ולא נענה אליהו אלא בתפלה המנחה; ומובטחים אנו שאם נתנהג כשורה <ונתראחם ונתחשאפק עץ בעצ'נא בעץ'>[28] — שירחמו עלינו מן השמים, וישפיע מטובו עלינו בשופע ברכות ורב טוב, ויאמר ליסורנו ולצערנו די, אכי"ר; כה דברי החתומים למטה פה עיר צנעא יע"א[29], ביום א' ט"ו לחדש סיון שנת בקפ"ט[30] לשטרי, סדר והיו לזכרון לפני אלד'יכם אי"א[31] והכל קיים.

סלימאן בן מ"ו יוסף אלקארה[32]; אברהם בן מ"ו צאלח[33]; יוסף בן מ"ו דאוד אלמנזלי[34]; סעיד בן יוסף קאפח; סאלם בן יחיא כ'ריף; יחיא בן יהודה אלצארם; (והוא הוסיף:) יציבא מילתא ויקירא ועוד ראוי וחובה עלינו להחזיר תקנת הראשונים, שתיקנו בענין הנישואין בשנת בקל"ט[35] וזה מוטל על הב"ד יצ"ו; הצעיר יחיא בן שכר אלבדיחי[36]; סאלם בן

22 על המסובים לפרוש ממנו;
וכן כל הרוצה ללכת לבית המשתה יזרז עצמו, וילך מוקדם, כדי שלא יגרום טורח לבעל הבית, ולא למסובים הנמצאים באולם, וכל שכן בסעודת מצוה בערב שבת שלא יארע איחור.

23 וכן מקצת בני אדם בעוד שהקהל מתחילים בסעודה וכבר מכניסים פת חמה, ומנהג הראשונים להביא רק בסוף הסעודה פת חמה לעורר התיאבון, אבל בסעודת מצוה בשום אופן אין להגיש פת חמה.

24 גם כן נודיע לכם, שמקצת בני אדם למדו מוסר רע, ואם יש "חתונה שכל אחד מביא משלו" הריהו מסתיר את הערק, שהביא עמו עד שיסתפק משל בעל הבית, ואחר כך מוציאו את שלו; וזה אינו מדרך המוסר, אלא כל מה שחננם יתברך יגישוהו לאמצע או ימסור לבעל הבית.

25 ובענין החנוונים כבר נתאספו וקיבלו עליהם להיזהר מן הגזל והשבועות ולדקדק במשקלים ובמידות.

26 וכל אחד מרבותי שיראה איזה דבר היפך הדת יביא את הדברים לידיעת בית־דין והם יראו בכך.

27 וכן הזהרנו אותם בענין תפלת המנחה, שיתפללו מוקדם כדי שלא יהו . . .

28 ונרחם ונחוס זה על זה.

29 יעזרם אל.

30 התרל"ח לב"ע.

31 אני ה' אלקיכם.

32 אב"ד ורבה הראשי הנערץ של תימן בדורות האחרונים, אביו ר' יוסף מחבר ספר "זבחי אלד'ים" קיצור דיני שחיטה וטריפות כמנהג צנעא.

33 הגדרה קולעת עליו מפי שליח עיה"ק טבריה עיין מחקרי ארץ־ישראל ירושלם תשט"ז שם.

34 חבר בית־דין צנעא, רב מופלג, היה ראש ביהכ"נ "אלסיאני".

35 התקפ"ח לב"ע. וחבל שלא נשתמר נוסח התקנה הזו.

36 חסיד הדור הזה, מה שקרה בפטירתו עיין מחקרי א"י ירושלם תשט"ו עמ' ש.

יחיא חבשוש [37]; יחיא בן סלימאן אלקאפח [38]; סלימאן בן סאלם צאלח [39]; חיים בן מ״ו יוסף קרח [40]; סעיד בן אברהם משרקי; סאלם בן סאלם שמן [41]; חיים בן יחיא חבשוש [42]; הרון משה; סעיד בן סאלם שרעבי; יהודה בן סאלם שרעבי; יוסף בן יחיא עראקי; יחיא בן מוסי קנבור; יחיא בן אברהם כסאר; יוסף בן סאלם בדיחי [43]; חיים בן סאלם נדאף; יחיא בן סעיד הבארה; הרון יוסף דנוך; סאלם בן דאוד אלמנזלי; מוסי׳ בן יחיא יצחאק; חיים בן יוסף יצחאק; אבראהם בן שכר אלתאם; הרון בן סאלם חבשוש; שכר בן סעיד שריאן; לוי יחיא שיך׳; יחיא הארון פנחס; אפרים כהן; יצחאק בן מ״ו עואץ׳; שמואל ערוסי; סלימאן הרון משרקי; סעיד בן יוסף משרקי; יחיא בן יוסף ג׳יאת׳; יוסף בן סלימאן מסעוד; יוסף מוסי׳ שחב; חיים בן מ״ו וכבוד אהרון כ״ץ; סאלם סלימן צאלח; סאלם בן סאלם אלכסאר; מאיר בן מ״ו יחיא קארה; יחיא בן מ״ו סלימאן צאלח; חיים בן סאלם עמר; מוסי׳ יוסף עזירי; סאלם סלימאן ערוסי; אברהם סאלם שמן; סלימאן בן מ״ו דאוד צאלח; יחיא בן יחיא נוני; יעיש בן יצחאק ימני; סלימאן סעיד; הרון בן יוסף מדינה; יוסף בן הרון כהן; אברהם בן יודא בדיחי [44].

יש להעיר שכל התקנות האלה נתקיימו כשנה ומחצה בלבד ולאט לאט חזרו הדברים לקדמותם ואף יותר משהיה קודם לכן. בימינו היו ההוצאות עצומות והביזבוז רב מאד.

ב. ברכות ונימוסים

הפוגש את חברו בזמן עליית השחר, קודם התפילה, אומר לו: ״צפרך טוב״ והלה עונה ״צפרך טוב ומבורך״. ואם פגש את רבו אומר: ״צפרא דמרי טוב״; ואם רבו הקדימו עונה: ״צפרא דמרי טוב ומבורך״.

הפוגש את חבירו במשך שעות היום, או הנפטר מחברו, אומר: ״שלום עליכם״ והלה עונה: ״עליכם שלום וברכה״. המקדים שלום לרב או העונה לרב, מניח כף ידו הימנית על לבו ושוחה מעט לפני הרב ואומר ״מרי שלום עליכם״ ואם עונה ״מרי עליכם שלום וברכה״.

יש נוהגים, שאם פגש חברו בצאתו מבית הכנסת, לאחר התפלה, אומר לו: ״תישמע תפילתך״, והלה עונה: ״ואתה תיענה ותיעתר בתפילה״.

הפוגש את חברו בערב אומר: ״מְסֶא אִלְכַ׳יר״ (ערב טוב), והלה עונה: ״מְסַאך בְּאִלְכַ׳יר וְאַלְעַאפְיֶה״ (תלין בטוב ובריאות). ה״מסלסלים״ נהגו לומר בערב: ״רמשך טוב״, והתשובה: ״רמשך טוב ומבורך״.

37 מחבר ספר ״שושנת המלך״.
38 סבי ז״ל.
39 נתמנה לאב״ד לאחר פטירת ר׳ סלימאן אלקארה.
40 מחבר גן החיים, צרור החיים, דברי חיים, פרסים עליו חוברת ״המסלה״, ירושלים, תשי״ז.
41 מגדולי חכמי הישיבה, תקיף בהוראותיו והכרעותיו. האב״ד ר׳ סלימאן צאלח נהג שלא לפסוק שום פסק בטרם יועץ בו.
42 מחבר ״מסעות חבשוש״ יצא לאור ע״י פרופ׳ ש. ד. גויטיין, תל־אביב תרצ״ט. ו״קורות ישראל בתימן״ יצ״ל על ידי ב״ספונות״ תשי״ח רמו—רפו.
43 ת״ח חשוב, אוהב צדקה וחסד, עיין לעיל אגרת חברון בפרק ׳צדקה ומתת״.
44 ת״ח מופלג, תקיף מאד בדעותיו, ניהל כספי ההקדש באמונה במשך שנים רבות, נפטר בשיבה טובה נקי־כפיים ובר־לבב.

הנפטר מחברו בערב אומר: "תלין בטוב" והלה עונה: "תקיץ ברחמים", או "תקיץ בישועה ורחמים".

הנפטרת מחברתה בערב אומרת: "אַסעַד מַסַאש" (תאושר לינתך), והלה עונה: "מַסַאש' בְּאלעַאפְיֶה" או "מַסַאש' בְּאלכֵּיר וּאַלעַאפְיֶה" (תליני בטוב ובריאות). יש נוהגים, שאם פגש חברו בערב ובידו נר אומר: "נהורך קָמך" והלה עונה: "נהורך ינהר וזיוך יזהר".

בדרך כלל (חוץ מליל שבת) הקפידו שלא יאמר אדם לחברו "שלום" כשנפגש עמו בלילה, כפשט לשון התלמוד במגילה ג ע"א אסור לאדם שיתן שלום לחבירו בלילה "שמא שד הוא".

הנפטר מן החתן אומר לו: "אלד'ים יבנה ביתך" והחתן עונה: לנשוי — "ביתך לא יחסר"; לרווק — "ביתך ייבנה".

פגש חברו בצאתו מן התספורת אומר: "שפר גיזך" והלה עונה: "גיזך ישפר".

פגשו בצאתו מן המרחץ אומר לו: "נְעִימַא" (עונג), וזה שיצא מן המרחץ עונה: "אַנְעַם עְלִיך באלעאפיה" (תתענג בבריאות).

הפוגש מי שיצא מבית האסורים אומר לו: "וַלַא שַר" * (לא יגע בך רע), וזה עונה "אַלשר לְפַאעְלֹה" (הרע לעושהו). ויש נוהגים לענות "ישיב הרע לשוררי".

הפוגש חברו ביום־טוב, בכל החגים והמועדים אומר: "תזכה לשנים רבות ומועדים טובים" והלה עונה: "בחייך ובימיך הטובים". וכך אומר גם הנפטר מחברו ביום טוב.

הפוגשת את חברתה, או הנפטרת מהברתה, ביום טוב אומרת: "כֻל סַנֶה וּאַנתוּ סַאלְמִין" (כל שנה תהיו בשלום), וזו עונה: "וְלְמַת חַיַאתש" (חייך יהיו בשלום).

בראש השנה אומר: "תיכתב בספר החיים ובספר הזיכרון" והמענה: "ואתה תיכתב בספר החיים ובספר הזיכרון".

בליל יום הכיפורים, וביום הכיפורים שחרית, אומר: "תיכתב בספר מחילה וסליחה וכפרה" והמענה: "ואתה תיכתב בספר מחילה וסליחה וכפרה". במנחת כיפור אומר: "תיחתם בספר מחילה וסליחה וכפרה" והמענה: "ואתה תיחתם בספר מחילה וסליחה וכפרה". במוצאי כיפור ולמחרתו אומר: "תבושר במחילה וסליחה וכפרה" והמענה: "ואתה תבושר במחילה וסליחה וכפרה".

בליל שבת אומר: "שבת שלום" והמענה: "עליך ועל כל ישראל". ויש נוהגים לענות "עליך ועלינו ועל כל ישראל".

ביום השבת אומר: "שלום עליכם" והמענה: "עליכם שלום וברכה".

בעת שתיית יין או ערק אומר השותה ביום השבת: "שבת טוב ומבורך" והמענה: "עליך ועל כל ישראל". בשאר ימות החול אומר השותה: "תזכו לחיים טובים" או "השם יהיה אתכם לחיים טובים" והמענה: "תזכה לחיים טובים".

בבית האבל אומר השותה: "אלד'ים ינחם אבלים" ושאר המנחמים עונים: "אלד'ים ינחם אבלים" ואחר כך עונים האבלים "אמן". וכשהאבל שותה אומר למנחמים: "בעל הגמול ישלם לכם גמול טוב" והמנחמים עונים: "השם ינחמכם נחמה שלמה".

* אמנם כך מבטאים אך חושבני שהנכון וַלַא אלשר" שתרגומו עבר הרע.

הנכנס אצל האבל וכן היוצא משם אומר: "תנוחמו מן השמים" והאבל עונה: "אמן".

הנפטר מן האבל, לאחר שבעת ימי האבל, תוך שלשים יום, אומר לו: "לא תוסיפו לדאבה עוד" והאבל עונה "לַא גְזִיתוּ בְשַׂר" (שלא נצטרך לגמול לכם בעת צרה).

המתארח אצל חברו, בשעה שנפטר ממנו אומר: "ברוך תהיה" ובעל הבית עונה "אתה ברוך ה׳".

השותה בפורים אומר: "ברוך מרדכי" והנמצאים שם עונים: "ארור המן", ואם השותה אמר: "ארור המן" עונים: "ברוך מרדכי", וכן "ברוכה אסתר" ועונים "ארור זרש" ולהיפך. אם אמר: "ברוכים ישראל" עונים: "ארורים אויבים" ולהיפך.

מי שזורר ונתעטש אומרים לו: "תְעִיד" — תתמיד, והוא עונה: "צְאדַת עְלֵיך אַלְצַאפְיֶה" (תתמיד בך הבריאות).

המגהק אחר סעודתו מתוך שובע — "יִדְגַשַׁא" — אומרים לו: "יְהֶנָה בְּטוֹב" או "יַהַנָא בְאלצַאפְיֶה" (תיהנה בבריאותך), והוא עונה: "אללה יעאפיך" (ה׳ יתמיד בריאותך).

הנכנס אצל חברו ומצאו לומד תורה אומר לו: "חייך לפניך" וזה עונה: "כי הוא חייך ואורך ימיך".

כשאדם עולה לתורה, כל בניו ונכדיו ואחיו הקטנים ממנו הנמצאים בבית הכנסת עומדים על רגליהם כל אחד במקומו עד שמסיים, וכשמתחיל ברכה אחרונה שלתורה יושבים. ואם העולה לתורה ת"ח גם חתניו עומדים עד שגומר.

כשהעני דופק בפתח, או פושט ידו לבקש נדבה, אם אין נותנים לו אין אומרים לו "מאבש" (אין), אלא אומרים: "אללה יעטיך" (ה׳ יתן לך).

אין נושכים בפה מפרוסת לחם, אפילו היא קטנה ביותר, אלא בוצעים ממנה ביד חתיכה קטנה, הראויה לאכילה בפעם אחת, ומכניסים לפה.

אין חותכים את הפת בסכין אלא בוצעים רק ביד.

אין נושכים בפה מחתיכת בשר גדולה אלא חותכים בסכין או בוצעים אותה ביד. כשמטבלים את הלחם במרק נזהרים שלא יגעו ראשי האצבעות במרק.

אין אדם מושיט ידו לקערה, ליטול מתוכה נתח בשר, אלא אם כן כבר החל בכך ראש המסובים בשולחן, והוא עצמו אינו מתחיל אלא אם כבר קרבה הארוחה לסיומה.

השותה מן הקנקן, או מן הבקבוק, בלי כוס או ספל, שופך ממנו תחילה מעט, כדי לשטוף את פי הקנקן או הבקבוק, שמא מי שהוא שתה ממנו לפניו; גמר לשתות — שופך ממנו מעט ואחר כך מניחו, שאם יבא אחר לשתות ממנו לא ישתה את רוקו.

אין שותים מעומד; "מַא יִשְרַב מְסַנַב אִלָּא אַלְחְמַאר" — שאין שותה מעומד אלא החמור.

אין משתינין מעומד (מַא יְשֶׁךּ מְסַנַב אִלָּא אַלְחְמַאר) שאין משתין מעומד אלא החמור. (ראה ברכות מ ע"א).

לא יושיט אדם סכין לחבירו כשהלהב מופנה כלפי המקבל, בייחוד בשעת אכילה, שזה מתפרש כאילו אומר לו שהוא רעבתן (על דרך הכתוב "ושמת סכין בלועך אם בעל נפש אתה" — משלי כ"ג ב׳).

אין משאירים את הנעל הפוכה, שזה כאילו זילזול כלפי מעלה (בְיְחַקַר אללה).

אין אדם נכנס לחדר הפנימי של המרחץ בלי סדין (מְסְתַר) לכסות מערומיו; הוא פושטי

רק במקום שבו יתרחץ, וכשיוצא לחדר האמצעי, או החיצון, מתכסה בו ויוצא, עד שילבש את בגדיו.

העושה צרכיו מקנח במים (כמנהג א״י, ראה חילוקים בין בני מזרח ובני א״י הוצ׳ מ. מרגליות עמ׳ 80, 123).

עתים וזמנים

בדורות הקודמים לא היו היהודים משתמשים בשעונים כל שכן הערבים. שעונים המראים את צל מעלות השמש היו ידועים רק למעטים מאד, שעסקו באסטרונומיה ואסטרולוגיה, ועשו להם בעצמם שעונים כאלה בחצריהם ובקירותם. בכפרים הגדולים אפשר למצוא שעון ברשות השיך או השופט, ובכפרים הקטנים אין למצוא שעון עד היום הזה. אך אצל היהודים בצנעא, וכן בעיירות הגדולות, הלך ונתרבה מספר השעונים בזמן האחרון. היו בתים שכבר היו להם גם שעוני־קיר גדולים ואלו הנשים לא נשאו שעון כלל, שנחשב לתכשיט גברי מובהק. אף־על־פי כן המשיכו לקבוע את מידות הזמן לפי המונחים המקובלים מדורי דורות. שמות מונחי הזמן לא היו אחידים, ובכל מקום היה שם אחר; להלן נפרט את השמות שהיו מקובלים וידועים בעיר צנעא ובסביבותיה:

קִצַּא אַלבַאכִּר — כשעה לפני עלות השחר.

טַלְעַת אַלצַ׳ו — תחלת עליית השחר.

פַּגר — עליית השחר.

צַ׳ו בַארח — משפשט האור דיו והחלל מלבין.

בזגַ׳ה — ראשית עליית קרני השמש.

פַּדֵ׳ה — התגלות זריחת השמש בראשי ההרים, האילנות והכתלים הגבוהים.

טַּרְחַה — כשהשמש מתחילה להתפשט ולהשתרע על הארץ, שהוא כשעה אחר הזריחה.

חַמִיַה — כשהיום מתחיל להתחמם, היינו כשעתיים וחצי אחר הזריחה.

וַצַט אַלצְבח — אמצע הבוקר, כשלש שעות וחצי אחר הזריחה.

דִגַאה אַלרַכוַה — כשעה אחת לפני חצות היום.

רַכוַה — חצי היום, כשהשמש בחצי השמים וצלו של אדם מתקפל תחתיו.

בעד אַלרַכוַה — כחצי שעה אחר חצות היום.

קַלְבַה — כשהצל חוזר אחורנית, היינו כשעה אחר חצות היום.

בעד אַלאַג׳דִיַה — אחר זמן הסעודה, כשעתיים אחר חצות היום.

וַסַט אַלנַהַאר — כשלש שעות אחר חצות היום.

נַהַאר — כשעתיים לפני שקיעת החמה.

אַכִּ׳ר נַהַאר — כשעה לפני שקיעת החמה.

דִגַאה אַלגַ׳רבַה — כחצי שעה לפני השקיעה.

גַ׳רבַה — עם שקיעת החמה.

גַ׳מַש — כחצי שעה לאחר השקיעה, כשמתחיל היום להחשיך ועדיין לא יצאו כוכבים.

בַּדַּת אַלנִגַם — כשכוכבים זורחים ברקיע במלוא אורם.

הַגִצַה — כשלש שעות אחר השקיעה שהרחובות מתרוקנים מעוברים ושבים.

את עתות הלילה קובעים ומחלקים לפי מהלך הירח והכוכבים; בלילות־ירח קובעים

את הזמן לפי מהלך הירח. בלילות שאין ירח נעזרים בכוכבים למדידת שיעור הזמן; גם הנשים נעזרות במהלכם של הכוכבים כדי להעריך הזמנים. כוכבים אחדים היו מוכרים וידועים לכל, שמסתייעים בהם. מקצתם נודעו בשמם העברי, ומקצתם בשם הערבי, ואלו הם: אַלְזִהרַה (נוגה), אלתאומים (עש), מאדים, אַלְתְ'רַיִיא (כימה), צדק, שבתאי, ועוד. האשה יושבת בערב לתפור או לרקום עד שיגיע כוכב פלוני עד חצי השמים, עד שליש או עד רביע. כן צריכה היא לקום משנתה כדי לטחון את טחינה בעת שמגיע כוכב פלוני עד שלשת רבעי השמים.

בלילות המעוננים סומכים על ה"מדאעיין" — מעוררים.

שני מעוררים היו בזמנינו.

הראשון המנוח הרון אלמנצורה, איש זקן, בעל קול ערב, שמקצועו בנאי. בשתים בלילה היה עובר ומסובב כל רחובות העיר, כדי להעיר ולעורר את כל האנשים, שלפי ידיעתו רצונם להתעורר בשעה זו; את השמות היה קורא בקול זמרה, בתוספת חרוז נאה, שהיה חורז לכל שם או לכל כמה שמות; פעמים היה מתבל חרוזיו בעקיצה קלה לפלוני או לאלמוני, כך שהשומעים היו צוחקים על משכבם. הוא זכה ועלה לארץ יחד עם בניו ומשפחתו הגדולה ומת כאן בשיבה טובה. השני הוא המנוח סאלם אלגובי, איש זקן, סומא בשתי עיניו, שהיה מכיר היטב את כל רחובות העיר, תלמיד־חכם שנון. היה יוצא כשעה וחצי לפני עלות השחר ומסובב כל רהובות העיר, כדי להעיר את הקהל לתפלת שחרית. פעם בפעם היה נכנס לבית־כנסת זו או אחרת, לגמוע ספל "קהוה" ולהתווכח בדברי־תורה עם הלומדים. שני האנשים האלה בימינו, ודומיהם לפניהם בכל דור ודור, הם שהיו השעון המעורר של כל העיר.

בלילות של גשמים עזים, שאין המעוררים יכולים להסתובב — סומכים על בעלי חיים, המשמיעים קולותיהם באשמורות הלילה השונות; כאן תרנגול קורא ושם חמור נוער; ואין שכונה שאין בה כלבים נובחים.

כך חיו את חייהם השלווים בלי שירוצו אחר הדקות והשניות.

הפועלים יוצאים לעבודתם "בעד אלשילוש" — אחר השילוש — והוא שאחר תפלת שחרית לומדים שלש משניות, פרק בנבי־אים ופרק בכתובים וכמה הלכות. ומן העבודה יוצאים לפני מנחה. אותם שעבודתם בביתם באופן עצמאי — חוזרים אחרי ערבית להשלימה.

אדם שהמתין לחברו זמן מסוים, או שאומר לחברו להמתין לו זמן מסוים, אינו מזכיר שעה או חצי שעה, אלא אומר: "יְגִי בּוּרִי תִּתִן", כלומר, כדי עישון "בורי" של טבק. "בורי" הוא הכלי, שנותנין בו טבק ואש ומעמידים אותו בראש הנרגילה. בדרך כלל כמות הטבק, שרגילים לשים בכלי זה, בשביל יחידת עישון — עישונה נמשך בערך כחצי שעה. ולפי שרובם ככולם מעשנים נרגילה, הרי שהשיעור הזה ידוע היטב ולכן יכול הוא לשמש מידה מקובלת של זמן. בדרך זו של מדידת שיעור הזמן — אם מקדים אדם חצי שעה, או מאחר חצי שעה, הרי הוא נשאר בתחום הסביר של הזמן המיועד. (השוה פסחים יא ב).

עתים וזמנים

סמלים וסימנים

חודש ניסן הוא חודש גשום מאד. הערבים משתדלים לזרוע שדותיהם בחודש אייר תכף לאחר הגשמים, כשהאדמה עדיין רוויה. וכיון שהם מונים שנותיהם לפי חדשי הלבנה, והחודשים סובבים על כל תקופות השנה, לא היו יכולים לקבוע את מועד הזריעה לפי מניין חודשיהם; לכן היו שואלים ליהודים מתי פרשת "אמור", שהיא חלה תמיד בחודש אייר, ובאותו שבוע יוצאים חורעים. תבואת עונה זו צומחת על רטיבות הקרקע בלבד, והמאחר עונה זו זורע כשהקרקע כבר יבשה. אמנם תבואתו צומחת אך אין הרטיבות המעטה, שנשארה באדמה, מספקת כדי הבשלתה. לפיכך היו רגילים לומר: "אֵלִי מָא יְדְ'רִי פִּי אַמַאר וּאִלְּא פְּהוּ חְ'אר" (מי שאינו זורע ב"אמור" הרי זה חמור).

גם חודש אב הוא זמן גשמים מרובים. בחודש זה נמשך הגשם לפעמים כמה ימים רצופים, שאין השמש נראית בהם. לפיכך כל מי שיש לו תיקונים בגגו מקדים לעשותם לפני הגשמים העזים; מקובל ששבוע פרשת "עקב" הוא הגשום ביותר ושבת שבה קוראים פרשת "עקב" נקראת "שבת אַלוַאטַל", שבת הדלף כלומר, שבה דולפים הגגות. גם הערבים היו באים ושואלים: "אֵיחִין שבת אלואטל", מתי שבת הדלף.

בסוף שבט, ובתחילת חודש אדר, בראשית פריחת האילנות והנצתן, פוקדות רוחות עזות את תימן. החקלאים היו אומרים, שרוח זו מזווגת את האילנות ומפרה אותן, על־ידי הפרחת אבקת הניצנים משיח לשיח ומאילן לאילן. הזיווג וההפראה נקראים בערבית "תַלְקִיח". לפיכך היו החקלאים הערבים באים ושואלים את היהודים "אֵיחִין שבת לקח"? (מתי שבת לקח); והכוונה לשבת שבה קוראים פרשת "תצווה", שהיא תמיד בתחילת אדר, ובה כתוב "לקח פר אחד בן בקר"; וכשיודעים מתי שבת "לקח" יודעים מתי עונת הרוחות העושות "תלקיח" היינו זיווג האילנות, פרחיהם וניצתם.

בראשית הקיץ מתגברים מחנות הארבה כיון שיש להם אוכל רב, מעישבי האביב וראשית צמיחת תבואות הקיץ; על פי רוב היה בא הארבה במחנות גדולים בחודש סיון וביחוד בשבוע פרשת "קרח", שהיא חלה בחציו האחרון של חודש סיון. לפיכך כשרואים סימני הארבה, שואלים "קַד גַת קרח"? (האם כבר באה שבת "קרח") ויש מוסיפים: "מָא דְגִי אַלגַרַאד פִּי קרח אִלָּא חָנוּ רשע", אין הארבה בא בפרשת קרח אלא מפני שהוא רשע.

היו רגילים הערבים לשאול את היהודים, בחול המועד פסח: "כֵיף כַאנַת אַלְמַאיְדַה". איך היה השולחן; אם הירקות על שולחן ה"סדר" היו בשפע רב ואכלו מהם ושבעו והותירו, הרי זה סימן שהשנה תהיה מבורכת בגשמים וירקות ודשא־ה מרובים; ואם לאו חוששים להצלחת תבואות השנה ויבולה.

כשגוי בא אל פתח חדר, שבו לומדים ילדים יהודים בגיל רך, אומרים כל הילדים יחד בקול רם: "מכשפה לא תחיה" ותרגומו "חרשא לא תחי". חוזרים על כך כמה פעמים, כל זמן שהגוי עומד שם, וכשמסתלק חוזרים לסדר־לימודם. גם במקרה שהילדים אינם לומדים, אלא נמצאים סתם, הם ממלמלים את הפסוק הנ"ל ואת תרגומו.

כשאדם רוצה לרמוז לבנו, או למי שהוא, שיתבייש, הרי הוא מעביר אצבע ידו הימנית על לחיו הימנית מלמעלה למטה.

כשאדם מדבר על מי שהוא, שעשה מעשים שאינם ראויים להיעשות, או שעשה עבודה מקולקלת ומכוערת, מעביר אצבע יד ימינו על לחיו הימנית מלמעלה למטה ומלמטה למעלה, ואומר, על מעשים לא הגונים: "פְּצָל שִׁי הַכַּדָ'א וְהַכַּדָ'א", ועל מלאכה מקולקלת "צַמַל הַכַּדָ'א וְהַכַּדָ'א".

אם רוצה אדם לומר, שפלוני חצוף, מזכיר שמו ומכה בראש אצבעו על לחיו של עצמו, פעמיים או שלש; ואם מוסיף על כך העויה קטנה, בהבלטת השפתים, הרי זו הוראה שהוא חצוף מאד.

כשאדם רוצה לאמת לחבירו איזה דבר מחזיק פאת ראש עצמו ואומר "דת משה" שעשיתי או שלא עשיתי כך וכך, ונושק את אותה הפאה שהחזיק, בדרך כלל פאה ימנית.

הסימנים המקובלים בפנקסי חנוונים וסוחרים הם כדלקמן: המטבע הגדול של תימן הוא ה"רִיאַל" והוא נפרט לארבעים "בְקְשָׁה". כל פחות מ"ריאל" אין אומרים עליו שלשים "בקשה" או עשרים "בקשה", אלא מחלקים את ה"ריאל" רבע ריאל, שמינית ריאל וכיוצא. את המיספרים מסמנים באותיות אלף־בית העברי. ואלה הם הסימנים המקובלים של חלקי הריאל: א ריאל אחד ץ חצי ריאל. > רבע ריאל. — שמינית ריאל. Φ חצי שמינית ריאל. ν רבע שמינית ריאל*.

את החשבון כותבים מימין לשמאל, ומסכמים משמאל לימין, כיון שבשמאל נתון הסכום הקטן וכשמסכמים, אם המיספר הוא זוגי — לוקחים חציו ומצרפים למספר שלפניו; ואם הוא יחיד כותבים את היחיד למטה, תחת הקו, והשאר לוקחים חציו ומצרפים. להלן טבלות חשבון לדוגמא:

א	>	—	
ץ	>		Φ
ב		—	ν
ה ץ		—	Φ
ג	>	—	ν
יג	>	—	Φ

ג ץ		—	ν
ב ץ	>		Φ
א	>	—	ν
ג ץ		—	Φ ν
יא ץ			Φ ν

ניזהות* בעלי־חיים:

לשור — קְו קְו — עמוד. מִי מִי — לך הלאה. אִסתַוִי — הסתובב. טְרְרְהַ — שתה.

לחמור — שְׁד שְׁד — לך מהר. חַו חַו — עמוד. מַן מַן — לך ישר. שַׁדַּח — נטה הצדה. חוה — זהירות.

לגמל — מִיה מִיה — לך הלאה. אִדְ'דְ' אדְ'דְ' — שב, ברוך', רבץ. חַאה חַאה — הפסק מלכת, עמוד.

לקרוא לתרנגולים — קַד קַד קַד קַד. לגרשם — תְש תְש תְש תְש. להכניסם ללול — בִית בִית בִ־ת.

* דומני כי צורת החצי והרבע נוצרו מחלקי האלף שהוא מסמל יחידה שלמה כך שהחצי אלף חסר היוד התחתונה, והרבע חסר גם חצי הקו העליון.

* ניזהא — לחש, דיבור, גערה כלפי בעל־חי, והשוה פסחים קי"ב א', סנהדרין מ"א, ב'.

סמלים וסימנים

לקרוא לחתול או כלב — דְז דְז דְז. לגרשם — כֵּס כֵּס כֵּס כֵּס.

שמות קולות בעלי החיים: (המלה הראשונה — הַשְׁמָעָה קול; המלה השניה — מַשְׁמִיעָה קול, בהוה).

העז — בַּעֲקֶת, בְּדַבְעָק.

השור — בּוּנַח, בִּיבֻּוּח.

השה — בַּעַת, בְּדַבְעָי.

החמור — נֻנַק, בִּינֻוּק.

הכלב — חַפְסַף, בִּיחַפְחִף.

החתול — מֻוּת, בְּדַמִּוּי.

הצפור — זַקְזַק, בִּיזַקְזִק.

התרנגול — צַיַּח, בִּיצַיִּח.

התרנגולת — בַּקְבַּקַת, בְּדַבְקַבַּק.

התרנגולת לפני הטלת הביצה — שְׁכַּת, בְּדַשַׁך.

היונה — זַגַּלַת, בְּדִזגַל.

התור — זַגַּם, בִּיזַגַּם.

ג. רפואות, סגולות ואמונות תפלות

רופאים ורפואות

רופאים־מומחים, מועטים במספרם, היו מצויים בתימן, בין היהודים ובין הערבים, והם השתדלו לעזור לחולים שפנו אליהם במיטב הידיעות, שרכשו לעצמם מתוך ספרי־רפואה עתיקים, וכן מתוך נסיונות שלהם עצמם. היו ביניהם גם כאלה, שהתמחו במחלות מסויימות בלבד. תרופות, הכינו מומחים אלה במו־ידיהם, מצמחים ועשבי־מרפא שונים, שהיו ידועים להם בשמותיהם. ספרי הרפואה, שהשתמשו בהם, הם מאמרי הרמב״ם ברפואה וכן כמה חיבורים של חכמי־רפואה ערביים, כגון:

א. ״זַאד אַלמֻסַאפִר״ — ספר הרפואה הגדול למחמד אבן אבראהים אבן אבי כ׳אלד, הידוע בשם אבן אלחדאד [1]; ספר זה כולל שבעה מאמרים ובהם קנ״ו פרקים; ב. ספר הנקרא ״אלקאנון״, שהם מייחסים אותו בטעות לגאלינוס, בעוד שספר זה הוא היבור מאוחר אחרי גאלינוס; ג. ספר ״אַגִ׳דִיַית אַל־מֻרַצַ׳א״ למחמד אבן עמר אלסמרקנדי, המדבר בדרך כלל על ערכי המאכלים, הפירות והצמחים ותועליותיהם; ד. ספר ״אַלוּגִיז״. שמחברו ר׳ יחיא אלטביב (זכריה הרופא), רופא יהודי מתימן, הוא חי במאה השניה לאלף הששי ליצירה. ספר זה כולל שלושה חלקים: 1) בסימני המחלות השונות ואיבחונן,

1 כך כתוב בכתבי יד שברשותי, אך פרופ׳ ז. מונטנר כותב ״אבן אלגזאר״, ואמר לי שכך מופיע שמו בכל כתבי יד הלאטיניים, ואפשר שכיון ששתי המלים נכתבות בערבית בצורה דומה الجزار או الحداد אחד מן המעתיקים מערבית טעה.

2) בשמות העשבים וזיהויים ותחליפיהם, 3) ברפואת המחלות, כולל ארבעים "שערים".

רוב הרופאים הטבעיים האלה החשיבו מאד את ההקזה והכוייה. אימרה מפורסמת בפיהם: "אַלְכַּי וַאלְחִגַ'אמֶה רֻכְּנַאן פִי אַ־טִב". הכוייה וההקזה הן אבני־פינה ברפואה. בימינו חדלה ההקזה להיות "ראש־פינה" וכמעט נשתכחה; אך ה"מַכְּוַא", הכוייה, תפשה מקום חשוב במעשי הריפוי; כן תפס מקום חשוב "אַ־לְפַשְׁאט" — והוא שריטה שעושים במקום מסויים בגב — מעל לחוט השידרה — כסגולה לכל מיני מרעין בישין, בפרט ל"פגיעה" — פחד. היו רופאים שריפאו ברפואות טבעיות, אך קשרו את זמני השימוש בהן, במהלכי הכוכבים ומערכותיהם, על־פי שיטתו של יעקב אלכנדי, הרופא־הפילוסוף־האסטרולוג־המוסיקאי הידוע, וכן על־פי לוחות הראב"ע.

על סמך מסורת שבידם, מפי אבותיהם ואבות אבותיהם, שדאגו ללמדם כיצד להישמר מפני דברים המביאים לידי חולי — היו היהודים שומרים על הכללים דלקמן: —

אין לאכול שקדים לפני פת־שחרית, משום שהם מגבירים את ה"מרה הירוקה", "יִזִ'י אַלְצַפְרַא". וגורם לבחילה וכאב־ראש.

אין לאכול את הקלח שבתוך הגזר, "עוּדִי אַלְגַ'זַרִי". שהוא גורם לנשירת שערות הראש, "יִזִ'י אַלְקַצִ'עַה". ולפעמים גם לפצעים בראש.

אין להרבות באכילת ממתקים, שהם גורמים תולעים במעיים, "יִזִ'י אַלדוד".

לכל מחלה טוב לשרות בערב "חֻמַּר", תמר־הינדי, ולערבב בו מעט סוכר ולשתות את מי מישרתו, בבוקר השכם, לפני האוכל, כסגולה להחלשת ה"מרה הירוקה", "יִזִ'ד אַלְצַפְרַא".

בתימן מצוי הרבה "אַלְרֻם", פרי הרימון, והוא משובח מאד ואוכלים אותו הרבה. אבל מאמינים שהוא מגביר את ה"מרה הירוקה", כן מי שיש לו פצע נזהר מלהרבות באכילתו כי הוא מגביר את המוגלה. לפיכך מורגל בפיהם של ידעני הרפואה לומר: "בריש כל מרעין אֲנָא דָּוֹם, בריש כל אסוון אֲנָא חֲמַר" (השווה אימרת חז"ל בבא בתרא נח, ב).

אין לאכול "מוּז", בננות, לפני פת־שחרית, וגם בשאר עיתות היום יש להיזהר בהם, שהם מגבירים את ה"מרה הירוקה", "יִזִ'י אַלְצַפְרַא".

אמונות תפלות

בתימן יש שני מיני "מוז", בננות; מין אחד, גדולים ועבים, ונקראים "בַקְרִי" משום שדומים לקרני השור. מין שני, קטנים ודקים, ונקראים "מַעְזִי". משום שדומים לקרני העז. בין המוני העם יש המאמינים שזרע הבננות הם ממש קרני השוורים והעזים: "צִיב אַלְמוּז — קַרְון פַּפַּזִי". וכן יש המאמינים שזרע הדנדנה (מנטה) אינו אלא צואת הזבובים: "צִיב אַלְנַעְנַעַה כִּיר דֻּבַּאן".

אין נוטלים ציפרנים בלילה, ביחוד במוצאי־שבת, שאין נוטלין בלילה אלא צפרני המת. "מַא יִקְצֻרוּ אַלְעַשִׁי אִלָּא לַלְמַיִּית".

אין לפסוע מעל גבי תינוק, שלא מלאו לו חמש שנים, "מַא ידכ'טרוש אַלְגַ'אהִל". שזה גורם לו שיישאר נמוך־קומה ולא יגבה עוד. אם מישהו טעה ופסע מוטל עליו לחזור ולפסוע שנית, פסיעה הפוכה מן הקודמת.

אין אומרים על אדם חי, המתרחץ, ״יִדְגְ׳סַל״ אלא ״יִצְתְּפִי״, שאין אומרים ״יִדְגְ׳סַל״ אלא למת.

לא ישכב אדם פרקדן ויתכסה בסדין לבן או בטלית, שלא יפתח פה לשטן, ״לָא יִדְפַנְלֵש״; שרק את המת משכיבים ומכסים כך.

הרואה ילד או ילדה, נאים ובריאים, צריך הוא לומר: ״כְשִׁי מִ׳ עִינַיְא״ או ״כְשִׁי כְשִׁי״. לחש זה מועיל שלא יפגע בו בעינו הרעה. ושמעתי מפי המנוח ר׳ ישועה עואץ׳, שהיה זקן בדחן, על מה שנאמר בצפורה אשת משה ״כי אשה כשית לקח״ ואמרו חז״ל שהיתה נאה ביותר, שאם כן הרי פירוש ״כשית״, שכל הרואה אותה היה אומר ״כשי״, בגלל יפיה.

כל העובר במקום חשוך צריך לומר, ״חַצְ׳ר טַרִיק צַרְף כֻל שִׁיטַאן״, כדי לעורר את השדים, שיסתלקו מלפניו ויפנו לו דרך. ביחוד משמשת אמירה זו אזהרה לשֵדָה הידועה בשם ״אֻם אַלצִבְיַאן״, — אם הבנים — אשר בניה הרבים נחתים בכל מקום, כדי שתסלקם, פן ידרכם העובר ויזיקם ויגרום לעצמו נזק על ידי כך שהיא תנקום בו.

למרבה הצער מצוים בין היהודים, כמו בין הערבים, רופאי־אליל, שריפאו בתרופות־אליל, בקמיעות שיצרו, בלחישות ובכל מיני סגולות. את טיב המחלה, איבחונה ומהותה קבעו על פי דמיונם, או על־פי ״מזלות״, או על־פי ״ספרי־חפץ״, שהיו שמורים בידם לבל תשופם עין־רואה. רופא מסוג זה היה נקרא ״מְדַ׳רֵּע״ (לחשן) או ״מִפַתְּש״, ״יִפְתַּש אַל כְתַאב״, או בעברית ״בעל־חפץ״.

סדר ה״ד׳ראע״ הוא שהיו מביאים אל ה״מומחה״ מעט חמאה בצלחת קטנה וזה לוחש עליה את לחשו ומתוך תנודות החמאה הוא קובע מהי המחלה מבלי לראות את החולה ומצוה עליהם למרוח את גוף החולה באותה החמאה. יש להעיר כי ה״ד׳ראע״ רק למחלות ילדים. אמנם היו גם ת״ח חשובים שעשו ״דראע״ אך לא לחשו ולא קבעו טיב מחלה רק התפללו לשלום החולה, וכדי להפיס דעת קרוביו עשו זאת בעת שהחמאה בידם.

כשהיה מישהו בא ומתייעץ עם סבי ז״ל אם לשאול ב״בעל־חפץ״ היה עונה לו בלעג: כן, הוא יציע לך להתרפא ״שַׁחם קַמְלִי וִו אַסַּת בַאבִ״ — חלב־פרעוש וחריקת־דלת; וכמובן שהיה עושה כל אשר ביכולתו כדי להפנות את החולה אל רופא טבעי.

הנני מעתיק כאן לדוגמה, דברים אחדים, שאספתים מחוברות ומספרים שונים, עתיקים יותר ועתיקים פחות, שבעליהם שמרום מכל משמר, ונצרום כבבת־עינם, לבל תשורם עין־רואה, כיון שלדעתם אלו הם ״סתרי־עולם״. חלק מ״בעלי־חפץ״ אלה, פעלו מתוך תמימות ופתיות מחשבה כאילו כביר מצאה ידם. אך היו ביניהם, שידעו והכירו את אפסות סגולותיהם, והם עשו מעשיהם למען בצע כסף, כשבסתר לבם בזו ולעגו לתמימים הנפתים לנכליהם.

בשעה שעסקתי בליקוט חומר זה נוכחתי לדעת, שהיהודים בתימן לא הרבו להשתמש, או שלא השתמשו כלל בשמות קדושים ובצירופיהם. אך בתקופה מאוחרת יותר הוכנס כבר השימוש בשמות־קודש, שמות מלאכים וצירופי פסוקים שונים, לכל מיני מחלות. יתכן, שממציאי הדברים הללו חששו לכתוב דברי־קודש ולמסרם בידי ההמון, שאינם יכולים להיזהר בהם כראוי, ואף נכנסים בהם למקומות המטונפים, ולפיכך המציאו להמונים

דברי־שטות, שאינם מעלים ואינם מורידים ואין בהם לא איסור ולא היתר. כן יתכן שחלק מן השמות, ואולי גם ה"מלאכה" הזו עצמה, למדו מן הערבים.

כל מה שהעתקתי כאן הוא רק מעט מהרבה. כן נזהרתי שלא להעתיק דברים שיש בהם משום ניבול־פה ודברי־מיאוס. דברי ההסבר, שלשונם ערבית תירגמתי אותם לעברית.

לעלוקה שבגרון, יעשן פשפשים בגחלים ויפתח פיו לעשן והיא נופלת.

למנוע הקרי והחלום וקול הישן, קח אבקת־ברזל, מלוא שני כוסות, ושים אותה תחת מראשותיו.

ל"נקשר" [2], קח זרע בצלים, שחק אותו וערבבהו עם חלב ויין־לבן, וישתה הנקשר שניים או שלושה ימים, זה אחר זה, ויוכל לשמש מיטתו.

או: קח גיד * יבש של שור, או תיש, תשחק אותו עד שיהא כקמח ותערב בחצי רביעית יין ותשתה אליבא ריקניא, וכן בלילה, שנים או שלושה ימים, ויהיה משקלו דינר.

או: קח חרב שנהרג בה אדם, ותחתוך בה ביצה צלויה, או תפוח־אדום, לשני חלקים, ויאכל קודם תשמיש הוא חלק והאשה חלק. אם תפוח לא יאכלו אלא בליל שלישי, או יום ששי. ואם ביצה לא יאכלו אלא בליל־הטבילה.

למי שנאלם מפחד, קח שני גרגירים מלח ושים כל גרגיר בנחיר אחד ומיד יחזור אליו הדיבור.

למשתין מאיליו, קח צואת תרנגול־זכר ושרוף באש והשקהו.

למי שעיניו חשכות, יכחל עיניו בכבד של עורב ויירפא מיד.

למי שיש אבן בדרכי השתן, יקח צואת עכבר וייך־של־דבש וישתה והאבן תצא מיד בקלות.

שליה שלא יצאה, משקין את האשה חלב משל אשה מניקה, או יין שהטבילו בתוכו מרה של שור, ומיד תצא השליה.

למי שנטרפה עליו דעתו, קח ביצה שיש בה אפרוח־חי, בזמן שיצא, שרוף הביצה לעפר ותאכיל את המטורף והוא יתרפא בעז"ה.

לחולה נפילה, קח עצמות משל אדם מת ושרוף ושחק אותם, ותשקה אותו ואז לא יוסיף עוד ליפול.

לעין המזילה דמעות, קח טלפי חמור ושרוף אותם וערב בחלב אשה מניקה זכר, ותניח למעלה מעיניו והוא יתרפא.

למי שעיניו דומעות מחמת קרירות, קח זבל יונים, שחקהו וערבהו בחומץ־חזק ומרח על הפדחת והדמעה תיפסק.

מי שיש בביתו נחש יעשן הבית בקרן־יעל, בבוקר ובערב, כמה פעמים ואז יברח הנחש.

לטחורים, ישב פעמים רבות על עור אריה.

מזלות הימים ומלאכיהם

ימים טובים וימים רעים: ימים טובים לצאת לדרך, או לעבור מבית לבית, הם:

2 שאינו יכול לשמש מיטתו מחמת כשוף.

* אבר הזכרות.

ב׳ ד׳ ט׳ י׳ י״א ט״ו ט״ז י״ט כ׳ כ״א כ״ז כ״ט לחודש. הימים א׳ ג׳ ה׳ — רעים. והשאר לא זה ולא זה.

מזלות: יום א׳: מזלו—אריה, מלאכו—רפאל, משרתו—חמה. יום ב׳: מזלו—סרטן, מלאכו—גבריאל, משרתו—לבנה. יום ג׳: מזלו—טלה ועקרב, מלאכו—סמאל, משרתו—מאדים. יום ד׳: מזלו—תאומים ובתולה, מלאכו—מיכאל, משרתו—כוכב. יום ה׳: מזלו—קשת ודגים, מלאכו—צדקיאל, משרתו—צדק. יום ו׳: מזלו—שור ומאזנים, מלאכו—ענאל, משרתו—נוגה. יום ז׳: מזלו—גדי ודלי, מלאכו—קפציאל, משרתו—שבתאי.

קמיעות

תפלה לפני כתיבת קמיע: יהי רצון מלפניך ד׳ אלד׳י ואלד׳י אבותי, האל הגדול, הגבור והנורא, העזוז והאמיץ, האדיר והחזק, שתשמע לתפלתי, ותעשה בקשתי, ומה שאכתוב היום הזה יהיה רצוי ומקובל לפניך, ושיהיה לרפואה ברצונך הטוב, אמן סלה.

קמיע כללי לשמירה מכל־רע: ״באסם אללה אלרחמאן אלרחים, באסם אללה אלשאפי, באסם אללה אלכאפי, באסם אללה אלמעאפי, באסם אללה אלד׳י לא יצ׳ר, אלעאלי, סבחאן מן אַלגם אלגאן ואלנאס וקהר כל מתכבר בקדר עזיז סלטאנה, ואחאט עלמהו ברא פי ברהו ובחר או רעיד, מן עלק עליה כתאבי סלאמת אללה אלתאמה יברסמאיה כלה עממה מר שר אלשאמה ואלהמה באיאת אללה אללאזמה ומן בני קרה ומן אבא מרה ומן כבירת אלצרה, ומן ולדו מן נפאתאת מן אלעקד ומן שר האסדן ד׳י חסד.

לנער שזועק בלילה בתוך שנתו: ״בשם סקרותיה בשם סנדלפון, בשם סנוי סנסנוי, סמנגלף, בשם עשצי בשם מהפרנתבור וורד זו הו ופ וקו נב הוה״ ויתרפא. כתוב אותו בקלף ותלהו עליו.

למקשה ללדת: כתוב על קלף, עטוף הקלף בבגד־לבן נקי והניחהו על טבורה ומיד יצא הוולד. אחר שיצא תסיר הימנה, שלא יצאו מיעיה ח״ו (כן אפשר לכתוב על גבינה או ביצה או תפוח ולהאכיל את המקשה ללדת וזה אשר תכתוב:

שאתור	שאתור
אליפז	אריפז
תונית	טנגית
ופירא	ופירא
רותאש	רותאש

לחולה קדחת: קח שלושה שקדים, באחד כתוב "ביקדוש", ובשני "מיקדש", ובשלישי "ויקדש", ויאכל אחד ביום ראשון והשני ביום שני והשלישי ביום שלישי.

או: קח ארבעה תפוחים קטנים, כדי שיוכל להכניס אחד בפיו, כל יום תפוח אחד, במשך ארבעה ימים; כתוב באחד "פישון גיחון הדקל פרת", ובשני, "גיחון חדקל פרת פישון", ובשלישי "חדקל פרת פישון גיחון", וברביעי, "פרת פישון גיחון חדקל". והחולה יתרפא.

או: יכתוב על פת "אגפא, אגמא אגיל" ויאכל ויתרפא.

לקדחת שלישית: כתוב בקערה לבנה חדשה: "חרותא רותא ותא תא א סנסנסו". את הכתוב מחק במי־כרכום והשקה את החולה כל יום שליש ממנו על הצום, קודם שירגיש קרירות הבוקר, במשך שלושה ימים ויירפא בעז"ה.

לקדחת רביעית ולנכפה: כתוב בקלף של שליל: "צמרכד" וישאנו עליו.

לשמירת התינוק מן המזיקים: כתוב אלו השמות, היוצאים משלושה פסוקים, יברכך, יאר, ישא; "ייי, באש, רדא כיי כהה יוו ההה ופפ הנן ויי יוו שאא מלל ריי כככ".

למי ששתה סם המות, או נשכו נחש, או מכת אבעבועות: כתוב על קלף או על נייר אלו השמות ויבלע אותו, והוא בדוק ומנוסה: "פרעון קרון האן פיגר קרון האן פרעון פיגר האן פרעון פיגר האן פרעון קרון פיגר חגני צירה".

להוציא אסיר מבית האסורים: כתוב אלו השמות ותלה בזרוע שמאלו של האסיר: "ניסיאל סניניאל ססני".

לאסור מישהו: קח חרס חדש, וכתוב השמות האלו ותניח בתנור בעת אפייה: "אסיר אסיר, אביוס, בטיס בטיס, אבינס, אסירוהו בלחשם".

למצוא חן בעיני מלכים ושרים: כתוב את השם "גותאל" ושים תחת לשונך.

שאשתו תאהבהו: כתוב שמו על לחם או תפוח ויתן לאשתו והיא תאהבנו.

לאשה שמת הוולד במעיה: כתוב בכוס זה השם, ותמחה אותו ביין ויפול הוולד במהרה והוא בדוק ומנוסה.

יהג	דהג	טהא
יהג	דהג	טהא
והו	זהו	טהא

לביטול כל מיני כישוף: כתוב על קלף כשר בטהרה: יהיה רצון מלפניך ד' אלד"י ישראל, שתבטל מנושא קמיע זה, פב"פ כל מיני כישוף, בין בכתיבה, בין בדיבור, בין במחשבה, בין בשם של טהרה, בין בשם של טומאה, בין ביד־גוי בין ביד־ישראל, בין ביד ערל, בין ביום, בין בלילה, בין בים, בין במים, בין בעפר, בין בחול, בין ברוח, בין באש, בין בכל מה שיעשו, הכל יהיה מבוטל, בכוח שם המפורש הגדול והקדוש והנורא, "פופיאל סודיאל אפיאל שניתיאל סוסיאל עוזריאל, צדי בית אלף וו, תמ אאא גנג ססס ווו".

לביטול הכישוף או עין־הרע: קח כסף חי, הנקרא "זִיבַּק" ואבנים לבנות הנמצאות בקרקבן, של תרנגול־שחור, זכר לזכר ונקבה לנקבה, הוסף מעט מלח ושים הכל בתוך

אגוז נקוב, סתום הנקב בשעוה ולאחר מכן עטוף את האגוז בעור ותלה בצוארו של הזקוק והוא יינצל, שלא ישלטו בו לא עין הרע ולא הכישוף.

להוציא שדים מגוף האדם: כתוב אלו השמות ותלה על החולה: ״ארץ ברץ טרץ וקטן הקטן הקטן דיפתק הכתק הקוף אביתו שבהוו — תוציאו מגוף פלוני בן־פלונית כל שד ורוח־רעה.

להגיד עתידות: מי שיכתוב אלו השמות: ״דיה״ ״אלו״ — על שעווה חדשה, כתיבה נאה, ויניח בפיו, ביום חג השבועות או ביום הכיפורים, — יגיד עתידות, וזה בדוק.

שאלת חלום: כתוב בצפרנך של אגודל היד השמאלית: ״גבריאל״, ושאל שאלתך והוא יפרש לך פירוש טוב; או שאל כל מה שתרצה וכתוב ״רזיאל״, בתוך כף־ידך השמאלית, לצד פנים, ותישן כל הלילה ותימצא תשובתך.

לידע מי הגנב: כתוב שמות החשודים על קלף כשר, משל ספר־תורה, וקרא מזמור י״ט שלוש פעמים; לאחר מכן תניח הקלפים על מים, בכלי־חרס, ומי שישקע שמו הוא הגנב.

או: כתוב שמות החשודים על קלף של עוף שלוש פעמים ותלה בצואר תרנגול לבן ומיד יעלה על ראש הגנב או ישוך אותו.

או: כתוב על מנעלך הימני: ״אדם מדת אספו איוני קוני הודיעני מי גנב הגניבה מן פב״פ — שים המנעל תחת־ראשך ותישן עליו ואז יבוא הגנב ויודה.

מי שנוזל לו דם מן האף: כתוב בדמו על פניו, ״ירד מן השמים מלאך־של־דם ובידו סייף־של־דם והוא רוכב על סוס־של־דם והכה את הדם בדם, הפסק אתה הדם בשם השם הגדול״.

להינצל מגזירה: כתוב אלו במשקוף הבית: פז״ע אה״ג עז״ל על״נ זג״ם. וזה פלא ומנוסה.

להשיג כל מה שתרצה: עשה כל מה שאני מצווך, והיו עושים אותו רבים מבני־ישראל; והנה אם תרצה לעשותו, כתוב באודם וכרכום ומי־ורדים, על שתי מטליות של פשתן, נקיות, ושים אחת בנר־ירוק, ותטבלנה בשמן־ברוש ותדליקנה. ואת השניה שים תחת מראשותיך ותישן שעה אחת, והנה תבואך אשה אדומת־גוון ותבקש ממך לישכב עמה ואתה תאמר לה דרישתי ממך כך כך, ואז כהרף־עין יהיה כל רצונך לפניך; וזה אשר תכתוב:

״ארבעים השמות הקדושים״ — לכל דבר דרושים:

א. אלשמכיתא: מי שיש לו כאב בעיניו כגון ״רמד״ וכיוצא יכתוב במי ורדים וכרכום ויכחול עיניו שלושה ימים. ב. שמוטיתא. ג. מלכיתא: מי שמרגיש מועקה ולחץ, בחזהו או בלבו, או שלא יכול לאכול, יכתבם על כלי במים ומלח, או במי־ורדים, וימחה וישתה ואז יבריא בעז״ה. ד. מרעושון: מי שאירע לו פחד בשינה, או בדרך, או במסע, יכתבנו במי־ורד וכרכום, וימחה במי־גשמים שהונח גלוי לכוכבים, מהערב עד הבוקר, וישתה, והנשאר מן המים ירחץ בו גופו ואז יבריא ויתחזק לבו. ה. כשינוד. ו. צאהשוש: מי שמפחד לצאת לדרך יכתבם במי־ורד וכרכום ויתלם בצוארו יפחדו אחרים ממנו ודבריו

יהיו מתקבלים בעז"ה. ז. טהפשוש: למקשה לילד יכתוב בדיו ויתלנו על ירכה והיא תלד מיד. וכן מי שנשכו נחש, או עקרב, או איזה בעל־חי ימחה ויזלף על העקיצה והוא יבריא. ח. מרתקב. ט. כיטרכוי. י. היגן. יא. כפכף: לשגעון, או למי שסיכנו אותו "אַם אַלצִביַאן", יחרוט את השמות האלו על אבן ירוקה, או על ברזל, ויניח על מצח החולה והוא יבריא. יב. מסתטיע: לסערת הים, או אם פרצה שריפה, יכתוב במור וכרכום ויזרקנו לתוך גלי הים והוא ינוח או יזרקנו על האש והיא תכבה. יג. ללכשפף: מי שכעס על אשתו, או שצר לו ואינו יודע את הסיבה, יכתבנו על כפו השמאלית ויכה בו על חזהו ויבריא. יד. עיטרוג: כתבהו על ביצת תרנגולת שחורה, בעת הטלתה, ויהיה ברביעי לחדש, והניחנה תחת ראשך בליל חמישי להודש, ותחשוב בלבך כל אשר תרצה, ואז תראה בחלומך מי שיבוא ויגיד לך אותם. טו. סנברניא: למי שחולם הרבה ומפחד — יכתבהו בכפו הימנית ויבריא. טז. דניונא. יז. צנון. יח. כמונע: ליוצא לדרך, או שרוצה לבקש מאחרים איזה דבר — אם יקרא שמות אלו, אחר עלות השחר, עשר פעמים, ישיג מטרתו. יט. פטיליג. כ. ענאכפי. כא. בראגשי: לנערה שלא בא לה חתן, או מכושפת, כתבם במור וכרכום ותושג המטרה. כב. צלבינוג. כד. נצרונאחי: למי ששופעת דם נדה הרבה, יכתבם על קלף של עור צבי, במי ורד וכרכום, ויתלה עליה ותחזור לאיתנה. כד. שפשף. כה. עיטרוג. כו. שבריתא. כז. שטחיתת. כח. עדמיולי: מי שרוצה לדעת היכן מונח הכישוף, שנעשה לפלוני, יכתבם במי־גשמים, ששהו תחת הכוכבים כל הלילה, ומור וכרכום ומי־ורדים, ויתלה על תרנגול שסוע הכרבולת, ואז יעוף למקום הכישוף ויחפרנו ברגלו. כט. עיטזאת. ל. ואה: מי שיש בבטנו רעל, שכבר נלאו הרופאים ולא הצליחו להוציאו — כתבם באודם וכרכום על קלף ומחה במי־ורדים ותשקנו שבעה ימים, כל יום שבע פעמים, ויסור הרעל ממנו. לא. יומנון: הרוצה לשלוח שליח לאדם גדול, שישיאנו אשה, כתוב בשמן־זית ומשח בו פני השליח ותושג מטרתו. לב. טאטאות. לג. טאנות. לד. עפפגאן: הרוצה לנסוע ולא ייעף ולא ייגע יכתבם על קלף של צבי ויתלנו על שוקו הימני. לה. מפתטר: הרוצה דבר מה יכתוב במשחת כספית על ראי וימרח פניו ותושג מטרתו. לו. אולי: הרוצה לבנות בית יכתוב במי־גשמים ויזלף על היסוד ויבנה — לא יהרס לעולם. לז. עצאצוא. לח. שוראר. לט. גורזה. מ. קדוס קדוס רב אלמלאיכה; הרוצה שיהא לו חן בעיני המלכים יכתוב אלו בלוח כסף ואז יהא לו חן עצום.

לחישות

מי שנאסר בכלא על ידי אויב: יקח רבע אוקיה כספית ויאמר "זה לב פלוני בן פלונית", ויקח כור חדש, ויחממנו בפחמים חדשים, ויזרוק את הכספית לתוך הכור, ויאמר: "יישרף לב פב"פ" ואז ישוחרר מבית הכלא.

להינצל מצרה: זכור השם הזה: "והזות ושם יד וד אדוננו ומלאך עזריאל".

להולך בדרך וירא מליסטים וכיוצא: יקח שבע אבנים, ויקרא על כל אחת מקראות אלו: "ברזל ונחשת מנעליך" וכו', "אין כאל ישורון" וכו', "וכרתי לכם ברית עם חית השדה

ועם עוף השמים ורמש האדמה וקשת וחרב ומלחמה אשבור מן הארץ והשכבתים לבטח״, ״וארשתיך לי לעולם וארשתיך לי בצדק ובמשפט ובחסד וברחמים וארשתיך לי באמונה וידעת כי אני ה׳ ״, ״ויהי נועם״ וכו׳ עד סופו; לאחר מכן ישים ארבע אבנים לארבע רוחותיו ושלוש יקשרם בבגדו ולא ידבר עם שום אדם ואז שום אדם לא יראה אותו.

להינצל מגנבים: יאמר ״מזמור אל׳ד׳ים יחננו״ בכל לילה, ואומר ״רחמנא הושיעני מכל אויב וגנב בלילה הזה, אני וכל אנשי ביתי, בשם צבא רם, רם על כל רמים, יהיה דבר זה אלי, אני פלוני בן פלונית, אכי״ר״.

להניח הים מזעפו: יאמר מזמור ט״ו והשם שלו ״י ל י״ יוד מן ״יגור״, למד מן רגלי, יוד מן ימוט; ויאמר התפלה: ״ירמ״י או״א, שבכח השם הנכבד וכו׳ שישתוק הים מזעפו״. ואם יש עמו מצה משומרת ישליך לארבע רוחות הספינה חתיכה חתיכה.

מי שהקיפוהו כלבים הרוצים לנשוך אותו; יאמר לפניהם ״יש בי תשי״ו עצמות דקדושה ויבטלו תשי״ו עצמות דטומאה״, ועל ידי זה לא יזיקו.

לזכות בדין: יכוף אצבעותיו על האגודל ויאמר ״אלקא רבא ויקירא תשיזבנני מפום אריותא אלין דלא יכלון למשלט בי יד׳ אדירירון״ ויגביה ידו למעלה ויפשוט אצבעותיו נגד השלטון ויעביר ידו על פניו.

אם תרצה שלא ידעו בך בני־אדם, או במקום סכנה: קח שבע אבנים קטנות מן המעיין וקרא עליהן ״ויקרא אל משה״ וכו׳ פעם אחת ישר והפוך; ״ובני דן חושים״ פעם אחת ישר והפוך, וקח שלוש מהן וקשור בבגדך והשאר תשליכם לארץ ולא תראם.

מי שירצה שישתה יין ולא ישתכר; ילחוש אלו השמות ״אמתיק ואתניק ואשתיק״.

להפריד בין שנים: קח שעווה־חדשה ועשה שתי צנורות, זכר לזכר ונקבה לנקבה. כוין מעשיך בשעה שהיא רעה, לפי מזלם, והפוך פניהם זה מזה, שלא יעמדו פנים אל פנים. ואמור: ״כשם שאני הופך צורות אלו כך יתהפך לב פלוני־בן־פלונית מפלונית־בת־פלונית, מעתה ועד עולם, כהפיכת סדומה ועמורה, בשם ״קצפ״י א״ש עשר״א״, קצף אף והימה, משמיד ומכלה; אשבעית עליכון שלושת המלאכים, הממונים על השנאה, בשם אדון הכל, שתביאו שנאה גדולה, שנאה שאין לה תקנה, מעתה ועד עולם, בין פב״פ ופב״פ אמן סלה. לאחר מכן קשור אותם אחור באחור, בחוט משולש של פשתן, וכתוב השמות על נייר ותעטוף בו את הצורות, ותקשור בחוט מלמעלה, ותקבור אותם בקבר חדש, תניחם על לב המת, או בתוך יד המת. ואסור לעשותו לישראל כלל. והעושה את זה צריך לקטר בגפרית מיד אחרי שהופך את הצורות.

להשתיק אויבים: קח מן הכותל תבן שיש בו ״קשר״, ותאמר עליו י״ג פעמים ״ד׳ איש מלחמה ד׳ שמו״ ותניח התבן הזה תחת לשונך והוא יקשור כל הלשונות.

שרי־כוס (או אשישה)[3]: קח כוס (או אשישה), תמלאהו מי־מעיין נובע, וקח בידך מקל־שקד, והכה על האשישה שלוש פעמים ותאמר: זמר״ה זמר״ה מא״ע יספיו״ן, המלך בכל צד צפון, שתצוה לכל חייליך, שיבואו כעת בזה הכוס (או האשישה) ויגידו לי כל מה שאני שואל וחפץ, בשם עקפ״י ובשם אמילו״ן ובשם אספלני״ת משרתיך, ואח״כ ישים

3 בקבוק.

בוהן ידו הימנית בפיו, ובידו השמאלית יקח שעוה־חדשה, ויעשה פתילה, וידליקנה, ויאמר: "אג"ף אג"ף נג"ף" (נ"א: "אגף שגף נגף"), שלוש פעמים, ואז יראה צורת אנשים ואשה יפה, וישאלם ויענו לו, ואחר כך יאמר: "לכו לשלום כולכם", ויאמר "משביע אני עליכם, שכל זמן שאצטרך לכם, שתבואו כמצוותי", אגל"א אגל"א אגל"א, וישפוך מי האשישה בבית הכסא או במקום מטונף.

נוסח אחר: יום ד' שעה ח', קח כוס־של־זכוכית ושים בתוכה מים, והוסף עליהם מעט שמן־זית, ועשה עוגה בקרקע, נגד השמש; וקערה חדשה של־חרס תקח ותהפוך אותה על פיה, ושים הכוס למעלה ממנה, ותראה חמשה אנשים בתוך הכוס, ותשאל מהם מה שתרצה, והם יגידו לך, ותלחוש אצלם אלו המלות: "כט כסט מא כהה קאילין קאילון" — שבע פעמים. בדוק ומונסה.

לביטול הפעולות או הפלאות, שעושים אוחזי העיניים: יאמר "ועשית משבצות זהב", שלוש פעמים, ישר והפוך, "חושים דן ובני" וכו' "שמע ישראל" הפוך. "וידעת היום" וכו' אין עוד, "סעאתא יראתא אכלתא נחש", "מפר אותות בדים" ישר והפוך.

למכושף ולמכושפת: קח אפר משבעה תנורים, ועפר מתחת שבעה מרזבים ומשלושה דרכים, ומשרשי "אלבודה" ויתן זה על זה ויאמר: "העברתי מפלוני בן פלונית כל מכשפה "אשתוללו אבירי לב נמו שנתם ולא מצאו כל אנשי חיל ידיהם", איתברו כל תקיפי לבא אח"ד א"ד שק"ר שת"א למיעבד לפלוני בן פלונית יצרא. ויקרא את זה עליו שבע פעמים וירחץ ידיו על גבי ברזל חם.

סימן לחולה אם יחיה או ימות: קח כינה מראשו ותשים אותה על אסקופת הבית; אם תצא לחוץ־ימות, ואם תיכנס לפנים־יחיה.

לידע אם יחיה החולה: שים בשתן שלו חלב אשה, אם יצוף החלב־יחיה.

לידע אם העובר זכר או נקבה: אם דד של ימין דק ושל שמאל עב — זכר, ואם להיפך — נקבה. ענין אחר: הזכר יהיו פניה צהובים. ענין אחר: אם כשעומדת נסמכת לימין — זכר, ואם לשמאל — נקבה.

סימן לחולים: אם יפול אדם בחולי ותרצה לדעת אם יקום מחולי זה אם לאו, תחשוב שם החולה ושם אמו וכמה ימים בשבוע ותשליכם שלושה שלושה עד שיכלה החשבון. אם חלה ביום א' או ביום ד' ויישאר אחד — תדע שהוא לחיים; שניים — ספק, שלושה — מת. ואם חלה ביום ב' או ה' ויישאר מן החשבון אחד — ספק, שניים — מת, שלושה — חי. ואם חלה ביום ג' או ו' או ז' ויישאר אחד — מת, שניים — חי, שלושה — ספק. וסימניך לוח זה

א ד ימים	ח א	ס ב	מ ג
ב ה ימים	ס א	מ ב	ח ג
ג ו ז ימים	מ א	ח ב	ס ג

סגולות

לדעת סיבות החולי: אם רצונך לדעת מה סיבת החולי — השוב שמו ושם אמו של החולה, וכמה ימים בשבוע, ותשליכם תשע תשע, ומה שנשאר בידך תלך אחר הלוח שלפניך, והחשבון הוא ב"איק בכר", ודוק, וראה הנשאר בזה הלוח על תשעה ענינים שונים זה מזה.

א. מעין הרע	**ו.** חולה משמים
ב. ממים הרעים	**ז.** מלילית
ג. מבישול	**ח.** משטן
ד. מרוח רעה	**ט.** מהבית
ה. משדים	

והנה אתן לך רפואתם: א) קח עפר מבית הקברות ותניח אותו במים ותפזר אותם בארבע פינות הבית ויתרפא. ב) קח ראזינאג* ותכתוש אותו היטב ותניחהו בחומץ מלילה עד בוקר וישתה אותם החולה בבוקר ויתרפא. ג) קח חנא וכרפס והדס והרתיחם במים וישתה אותם. ד) קח צפורן של רגל שמאל, של פרדה, ותעשן תחת החולה, וגם כן קח חמאה ותערב במים ותרתיחם וישתה מהם החולה וירחץ בשרו מהם ויתרפא. ה) קח עפר משלושה דרכים, ואפר משׁשה תנורים, ועפר משבעה קברות, וחנא והדס ו"מור־סקטרי" ותערב אותם במים ותרתיחם ורחץ בהם את החולה שבע פעמים, בכל יום פעם אחת, ויתרפא. ו) בשל שעורים עם מים וישתה המים שלהם ויתרפא. ז) כתוב חותם זה של שלמה ותלהו על החולה — שזה החותם מבריח לילית וכל חיילותיה, בין מהחולה בין מהבית ואין לה רשות לעבור בתוכו לעולם, וזה החותם בדוק ומנוסה:

ח) קח ביצה וקרא עליה שבע פעמים "יושב בסתר עליון" ותקיף אותה על ראשו שבע פעמים ויתנו אותה לצדקה ויתרפא. ט) יביאו בעבורו מים, שלא ראו שמש, וקרא עליהם שבע פעמים "אל תתחר במרעים" וכו' וישתה מהם מעט וימשה את גופו ויפזר מהם בארבע פינות הבית ויתרפא.

אבן הצהבת: אם רצית "אבן הצהבת" — צבע את אפרוחי הדוכיפת בכרכום, ודוקא אפרוחים ראשונים שלהם, והחזירם לקנם ואז תביא האם את אבן הצהבת. קחנה מן הקן ותלה אותה על מי שיש בו צהבת והוא יתרפא בעז"ה. פעמים אפשר למצוא באותו קן אבן לבנה, או אדומה; אם תתלה את הלבנה על הנכפה יבריא. ואם תתלה את האדומה על מי שיש בו פחד יבריא.

להציל חתן מכשפים שלא יהא "נאסר": יקח כסף חי ומלח בקליפת שקד וישים הקליפה בתוך שעוה ויתלה על צוארו.

לידע אם נעשה לו כישוף: ישב אצל חור של נמלים, אם הנמלים ידבקו בו אינו מכושף.

* מין צמח ממשפחת הינסון.

סגולה שתלד האשה זכרים: קח טבור שחותכין מהזכר ושרפהו ושחקהו ותערב ביין או מים ותשתה ביום הטבילה.

או: קח שיליה של פרה, אחר לידה, יבש אותה בשמש, שחק היטב ובעת שתלד האשה תן לה ממנו מעט, מעורב עם יין, ותלד זכרים.

לשעמם את האויב: קבור עין של כלב, או חתול שחור, בפתח־ביתו.

לאשה שתהרה: קח מרה של שועל, כרוך אותה באריג־נקי והטבל אותה ביין־אדום ותשים ברחמה ותשמש עם אישה.

שלא תפיל: קח לב שפן, כרוך אותו בעור ותלה על צוארה.

או: קח ביצה, שיצא ממנה אפרוח, שחק אותה אחר שתשרפנה, ותן לתוך משקה ותשתה קודם עיבור.

למי שבניה מתים: תלך בחדש תשיעי לעיבורה למקום שילדה הכלבתא, תעמיד רגלה הימנית על כלב קטן אחד, ותאמר שלוש פעמים "קח לך המת ותן לי החי" לאחר מכן תקח אותו ותניחהו בחיקה, על בשרה ממש, כשראשו לצד ימינה ורגליו לצד שמאלה, ותלך לנהר ותסיר את החגורה, עד שיפול אותו הכלב מעצמו, ותאמר לנהר עוד שלוש פעמים "קח לך המת ותן לי החי".

או: קח שבעה מטבעות, משבע נשים מעוברות, ותעשה מהם שם שדי ותלה עליה.

ילד שנולד והוא נראה כמת: קח תרנגול ושים פיו לתוך פי הטבעת של התינוק אם יש רצון מאת ה׳ ימות התרנגול ויחיה הוולד.

תינוק השוחק מתוך שינה: יכה על פיו באצבעו ויינצל מלילית.

תינוק הנכפה: קח כותנתו, או הכריכות שכורכין אותו בהן, חתכם דק דק ותקברם במקום שנפל.

או: יהגור מתניו ברצועה של עור חמור תמיד. וסגולה להינצל מחולי הכפיה ומחלאים־רעים — קח מעט עפר מתחת הילד הנולד, והוא עדיין על הארץ, ותקשור בבגד פשתן חדש, ותתלה על צואר הילד שלשים יום.

למקשה ללדת: קח חתיכה מטלפי הסוס, שחותך האומן כדי להנעילו, ועשן תחתיה עד שייכנס העשן לגופה.

להולך דרכים, שיהא רואה ואינו נראה: קח אפרוח עורב, ותלה אותו בכלי לפני הקן, וכשיבואו אביו ואמו שלעורב — שים בפיו אבן ושלחהו ולאחר מכן תמשמש בכלי, ותקח האבן שהשליך האפרוח מפיו ותשים אותה בכיסך, או בחיקך, או בידך, ואז תלך לבטח.

סגולה להוריד גשמים: קח כלי מלא מים ותעלה למעלה מקן העורב, ותשפוך המים על הקן, מלמעלה, עד שיגיע לארץ ואז ירדו גשמים רבים.

להבריח העכברים: יעשן הבית בעור זאב. ואם תסרס עכבר ימית כל העכברים. ואם קושרים עכבר בבית — בורחים שאר העכברים.

להבריח הפשפשים: יקח מרה של שור ויבשל במים וימשח כל זוויות הבית. ואם תמשח את המיטה במרה של שור, טבולה בחומץ, יברחו כל הפשפשים.

להבריח פרעושים: קח דם של תיש ותניח בתוך גומה או בתוך כלי בבית ויתאספו כולם.

למכת האבעבועות קודם בואן: קח אווז זכר ורחץ אותו במים, בתוך עריבה, שלוש פעמים, ואחר כך תחמם המים הנזכרים ותרחץ את הילד.

שלא תזיק שום חרב: קח נחש מת ויבשנו בחמה ותפור באבנט שלך ותשים אותו סביב לגופך תחת בגדך.

למצוא חפצך: תשליך ראש של תרנגול לנמלים, עד שיאכלו כל בשרו מעליו, אחר זמן רב תמצא בגולגולת אבן, והיא טובה לנושא אותה למצוא כל חפצו אשר ישאל מבני־אדם.

לידע מי אוהבו ומי שונאו: יעשה סעודה ויתחוב במפה מחט, שתפרו בה תכריכי המת, ומי שהוא שונאו לא יוכל לאכול.

לכבות הדליקה: קח בגד שיש בו דם־נידה ותשים הבגד על עץ ארוך והצד שיש בו הדם תעמיד נגד האש והיא תכבה מיד, וזה בדוק ומנוסה מאד.

שתחזור אבידתו: ישתוק ולא יגיד לשום אדם, ויסיר חלוקו מעליו וילבשנו הפוך, שלושה ימים ושלוש לילות, ואז תחזור האבידה; ואם הגיד אפילו לאחד מאנשי ביתו לא תחזור.

להחזרת הגניבה: קח גרזן מהבית ותלה אותו מבחוץ ולא ינוח הגנב עד שיחזיר הגניבה.

מי שאין בניו חיים ח״ו ח״ל: ילך בעל האשה וישאל מסמרים, בתורת צדקה, מישראלים וגויים ויעשה את כולם רביד־מְבהַם, בְּגַ׳יר נַקשָׁה, ולא יִתבַּרַד כלל, אִלא יִגַּס צַלַי אַת׳ר אַל־מַטרַקַה[5]; והאשה תלך גם היא בעצמה אצל הנשים קרובותיה ותתחנן להן שכל אחת תתן לה צדקה, מעט טהור חרוץ, לא כסף, אלא טהור, פירוש זְרַאר, ואלא מַדַאוִר, ואלא קְרש בַּיצַ׳א. עד שיצטרפו כולם רֻבְע נַקְיַה ואח״כ תעשה אותו טס אצל האומן, אח״כ תתענה יום אחד ותטבול ותקח עט ברזל של אומן ותטביל העט במקוה ותכתוב בטס ההוא אות הא לבד, תוך המים, ועדיין היא בתוך המקוה, אח״כ תמתין לה עד שעת לידה, עד שיצא הילוד, ותכף ומיד תלביש אותו הרביד עם הטס ולא יסור מעליו כלל אפילו רגע אחד, עד שיגדל, משך עשרים שנה, ואח״כ תניח אותו על זרועו כל ימי חייו.

למקשה לילד: עשן תחתיה פלפל־שחור, או צואת־יונים, או צואת־כלב, או טלפי־סוס

או: תאחז ביד ימינה קרן של עז.

שלא לירוא משום אדם: תלה עליך טבעת שהיתה באצבע המת בשעת מיתתו.

אם תולים על הנכפה ראש עכבר מתרפא.

מי שתולה רגל עכבר נקבה, על בטן אשה הרה — תפיל.

התולה מקורו של עורב ימנע מעצמו עין הרע.

השורה זבל יונים במים, ומזלף בו חטים, או שאר זרעים, וזורעם, לא תבוא עליהם שום מכה ולא יאכלם עוף ולא תולעים.

התולש שיער מריס העין, ושם על מקומה טיפת־דם של עכבר — לא תצמח לעולם.

הלוקח עכבר נקבה ולב של עז, ושם אותם במים, ומזלף בהם את הבית, לא יפסקו המכות והריב באותו הבית, ואם קברם בבית לא יהיה שלום בין אנשי הבית לעולם.

5 יצוק, ללא פיתוחים וללא פצירה אלא יישאר כמו שיצא מתחת הפטיש.

מנהגים, נוהגים ואמונות

הלוקח שערה של סוס ומניחה מתוחה בשער־של־בית — לא ייכנס פשפש לאותו הבית כל זמן שהיא מתוחה שם.

המניח שיניים של סוס תחת ראשו של הנוחר בשינתו לא ינחר עוד.

הלוקח זבוב מאוזן כלב, או מגופו, ומחזיקו בידו לא ינבחו עליו הכלבים חוץ מאותו כלב שלקח ממנו הזבוב.

הלוקח כינה מכלב ותולה אתה על גב אשה ייראו פניה כפני כלב.

הקובר עיני כלב שחור מת, בקיר שער הבית, ייהרס הבית.

לבו של דוכיפת מבושל ביין — ירבה הזרע, רגליו מבושלות ביין — תשתה האשה תתעבר, תלה לבו על אשה כשהיא ישינה — תספר כל מה שעשתה, בשרו יבש אם תקטר בו הבית — יבטלו הכשפים. תלה ראשו על מי שיש לו כאב ראש — יתרפא. לשונו יבשה אם תשחק ביין־מבושל — יועיל לשכחה. המניח חצי כנפו השמאלי תחת לשונו — ינצח בדין; התולה לשונו על שכמו מצד ימין — ינצח אפילו מלך, אם תתלה האשה עליה את עינו הימנית לא יאהב בעלה זולתה; מי שישים דמו בין עיניו אין אשתו שונאת אותו; אם יגולח השער ויימשח בדמו — לא יצמח עוד לעולם.

א. היהודים באספקלריה של המשטר

בפרק זה נתאר בקצרה את פני מדינת־תימן, ובעיקר את מישטרה ומשק־כלכלתה, בתקופת שלטונו של האימאם יחיא חמיד אל־דין, שנמשכה כ־44 שנה, ואגב־כך יתאפשר לנו להסתכל על חיי היהודים, מעמדם והליכותיהם, באספקלריה של המשטר והסביבה.

מבנה השלטון ודרכי מישטרו

האימאם יחיא חמיד אלדין, עלה לשלטון בשנת 1322 למנינם (הגרייה) התרס״ה לב״ע, בעיר שהארה. באותו זמן היתה העיר צנעא ועוד כמה מחוזות־מרכזיים־כבושים בידי הטורקים. שאר מחוזות תימן היו עצמאיים, והשלטון בהם היה נתון בידי שייכ׳ים שונים. בראשית צעדיו היה שולח שליחים ממקום למקום כדי לשסותם נגד השלטונות הטורקים, להטות לב העם אליו, ולהשפיע עליהם שיתנו לו מַעשרות מרצונם הטוב (לא מעשרות־חובה), כיון שהוא מזרע הנביא. בין שליחיו היו גם כמה יהודים, שסיכנו עצמם במילוי שליהותם זו. אחד השייכ׳ים קשר יהודי, מן השליחים הללו, לזנב סוסו וסחבו על קוצים וברקנים ועינה אותו עינויים קשים; בנס נשאר בחיים.

קימעה קימעה החלו להתקבץ אל האמאם קהל חסידים, שהלכו ונתרבו, מיום ליום; גם נוטים ואוהדים היו לו בכל עיר ובכל פלך; כעבור זמן־מה כרת ברית עם כמה שייכ׳ים של מחוזות וכבש ליבות אנשי צנעא וסביבותיה. לאחר מכן צר על צנעא, נלחם בטורקים וכבש מידם את העיר צנעא, שבה ישב על כסא מלכותו עד יומו האחרון.

לאחר נצחונו על הטורקים כבש, בזה אחר זה, גם את שאר מחוזות תימן, שהיו עדיין עצמאיים. רוב כיבושיו אלה נעשו בתחבולות ובתבונה יותר מאשר במלחמה. כשראה שהשלטון נכון בידו, החל לקצות באותם שייכ׳ים, שידע שאין לבם נכון עמו ושרק למראית־עין כרתו עמו ברית. במקומם העמיד בכל מחוז ובכל כפר אנשים תקיפים, שנאמנותם לו היא בלתי מעורערת. בייחוד עמדו לימינו משפחות נאצר — מבכ׳ות, אַלצַער, אלמְקדַאד, ועוד.

הממונים חולקו לדרגות שונות; האימאם קבע את דרגות השליטים מתוך חיקוי לשיטות הטורקים, ואותו סדר שקבע מראש נשאר בלי שום שינוי כמעט עד היום.

עניינים שונים

א. ה״צַאקֶל״. בכל עיר ובכל פלך מינה ״צַאקֶל״[1] — (ראש הציבור). בערים הגדולות העמיד ״עאקל״ים בכל שכונה. ה״עאקל״ היה ממונה על צרכי המקום. עליו היה לגבות את המסים והמעשרות, וגם למסור לממונים עליו על המתרחש בכפר.

ב. ה״שֵׁייך״. למעלה ממנו השֵׁייך׳, שמתפקידו להביא את מצוות האימאם לידיעת הנתינים ולדאוג להוצאתן לפועל. לרשותו עומדים שמשים, ולעתים גם חיילים. השייך׳ הוא גם שופט ודיין בענינים שוטפים.

ג. צַאמִל אַלקַצַ׳א — ראש המחוז. במסגרת שלטון זו, שבה אין תחום ברור בין הסמכות המינהלית לבין הסמכות השיפוטית, יש לראות את ראש המחוז כעומד מעל השייך׳, בסולם הסמכויות. מקום מושבו בעיר הראשית של המחוז. ראשי המחוזות הקרובים לצנעא גרים בבירה. ״צַאמִל אַלקַצַ׳א״ הוא גם מנהל וקובע בענינים מינהליים ושלטוניים של המחוז וגם שופט בעבירות פליליות קלות, בדיני־ממונות ובסיכסוכים שבין אדם לחברו. יש לו סמכות לאסור לכבול ולקנוס.

ד. ״חַאכִּם אַלקַצַ׳א״ — שופט המחוז. מבחינה שיפוטית כפוף ״צַאמִל אַלקַצַ׳א״ לשופט המחוז הנקרא ״חאכם אלקצ׳א״, הלה משמש כשופט עליון של מחוזו בעניני ירושות, חלוקות, דיני־קרקָעות ודיני־נפשות.

ה. ״החזיר״. בראש כמה מן המחוזות הגדולים העמיד האימאם ״וזיר״. הוזיר, למעשה, הוא משנה לאימאם ויש לו סמכות לפעול ולצוות בכל דבר, כראות עיניו, חוץ מאשר אם ניתנה הוראה אחרת מאת האימאם עצמו. בתחילה היו שלשה אחים ״וזירים״ בכל תימן, שהיו נאמנים מאד לאימאם; אך כשגדלו בני האימאם קיצץ מן הסמכויות, שהיו בידם, ומסרן ביד בניו עד שהעביר לידי בניו את כל סמכויות החזירים. מני אז רבה ההתמרמרות באותם החוגים, שהוזירים נמנים עליהם. (בסופו של דבר קשר אחד הוזירים האלה נגד האימאם והרגו והוא עצמו נהרג אחר־כך על־ידי בנו של האימאם), כך נהג האימאם גם בשאר מישרות, כגון מנהל ״בית־אלמאל״ (האוצר), ״מְדִיר אַלְמְצַארף״ (מנהל משרד החינוך) וכו׳. הוא העביר את המנהלים אחד אחד והעמיד במקומם את בניו.

בתי־הדין וסדרי השיפוט

שופטים רבים היו בעיר הבירה צנעא, שהיו מוסמכים לדון, גם מי שאינו תושב מחוזם, ומעליהם היה בית־דין הגדול לעירורים הנקרא ״אסת נאף״, ולמעלה ממנו מושב החכמים, אשר אליהם יבוא כל הדבר הקשה, והוא נקרא ״מַגְלִס אַלמַערוצַ׳את״. גם פסקי־דין, שהיה פוסק האימאם עצמו, היתה זכות ערעור עליהם בשתי הדרגות, ״אִסתִינַאף״ ו״מַגלִס אַלמַערוצַ׳את״.

שופטים רבים היו בעיר, שכל אחד מעלתו גדולה ממעלת חבירו, ואדם יכול לתבוע

1 אפשר לפרש שם זה בשתי צורות: א) בהוראת ״נבון״ כלומר אדם רציני היכול להגהות את צאן מרעיתו במעגלי יושר. ב) ״עוצר״ כלומר אדם העומד כתריס בפני כל עושי רע לעצור בעדו ולהשיבו אל דרך הישר.

את חבירו לדין לפני השופט הרצוי לו. בריב שניים יחד ברחוב, יכול אחד הניצים להזמין את חבירו תיכף ומיד למשפט, ומעיד בו שניים מעוברי הרחוב. הנתבע חייב להופיע, כפי שנדרש על־ידי התובע, ואם לא הופיע הרי התובע מבקש מן השופט, וזה שולח את שליחו להביא את הנתבע בכוח. אם הוכח שאמנם הוזמן ולא בא הרי הנתבע משלם שכר השליח, ואם לא הוכח משלם התובע שכר השליח. אדם העובר על־יד בית אחד השופטים ונזכר שפלוני חייב לו משהו, או שהעליב אותו אי־פעם, הרי הוא רשאי להיכנס לשופט מיד ולבקש ממנו לשלוח את שליחו להביא את איש ריבו; במקרה זה התובע צריך לשלם שכר השליח, ויכול הוא לחכות שם לבואו של בעל־דינו ואז מתדיינים מיד בו במקום. אם אין המוזמן רוצה להופיע, הריהו משחד את השליח וזה חוזר ומודיע: לא מצאתיו. במקרה שפלוני חייב לאדם כסף והלה רוצה לתבעו למשפט, יכול הוא לפנות ברחוב אל שליחו של אחד השופטים, לשלם לו שכר טירחה, כדי שילך ויודיע לבעל־חובו שהוא מוזמן למשפט. לפעמים היה השליח בעצמו מתערב בסיכסוך, ומתווך בין הצדדים, ואף היה מצליח להביא לידי פשרה ביניהם.

השופט מביט על התובע תמיד בעין־יפה. לפיכך מי שנתבע אל השופט פלוני, ורצונו להינצל מידו, הריהו הולך ומזמין מיד את בעל־דינו להתדיין אתו לפני שופט יותר גדול. בכך הוא הופך מנתבע לתובע ונהנה מעינו הטובה של השופט השני. כל אדם הרואה, שהכף נוטה נגדו, יכול היה להכריעה לטובתו על ידי "מתן בסתר"; כל בעל לשון־חדה יכול היה להיות עורך־דין ואין לו צורך לא בלימוד החוקים ולא בהסמכה ולא ברשיון הופעה.

בית המשפט הוא אולם פשוט, שאין בו שום ריהוט. בקצהו מוצע מיזרון פשוט, שעליו יושב השופט. לפני השופט מונח ארגז הפוך, שעליו הוא מניח את קולמוסו וקסתו. כל שאר החדר מוצע בשיירי מחצלאות, שעליהם בעלי הדין רובצים. לעתים היה השופט יושב ב"חצרו" וכשבאים בעלי־הדין פושט כל אחד כסותו, או אם הוא יהודי: טליתו, משליכה לארץ ויושב עליה. כתום הישיבה דורש השופט בעד הישיבה ("חק אלמוקף"). מקובל ששני הצדדים משלמים בשווה אך אין לדבר קיצבה, ואם אחד הצדדים רוצה למצוא חן בעיני השופט, או לגרום הפסד לבעל־דינו, הרי הוא מקדים ומציע סכום גדול, ואז על יריבו לשלם כנגדו.

בעת המשפט יושב השופט כשרגליו מקופלות תחתיו. בעלי הדין נכנסים ויושבים לפניו בלי־סדר; הצדדים משמיעים טענותיהם והשופט, או מזכירו, שהוא על הרוב בנו, כותב עיקרי הטענות והמענות. לאחר שגמרו טענותיהם — מביאים עדיהם, ואדם רשאי לפסול עדי חבירו ע"י שהוא מעמיד כנגדם עדים המעידים עליהם שכבר העידו אי־פעם עדות שקר, או שאינם מתפללים ארבע פעמים ביום (קטאע צלאה) או שאכלו ביום־צום.

שעות המשפט הן כל היום. בין ישיבה לישיבה יש אפשרות להיכנס לשופט ולשוחח עמו ופעמים גם לתת לו מתת. היו ידועים שופטים, שאינם מקבלים שוחד, אבל אפשר לשלוח להם לביתם מגדנות ומתנות. פעמים שהשופטים עמדו ושפטו ברחוב ממש, כשסביבם מתאסף קהל גדול: חיילים, שמשים, בעלי־דין וסתם עוברי־אורח סקרנים. המשפט מתנהל במהירות ופסק הדין ניתן במקום. כל פסק־דין, בדברים גדולים, טעון

אישורו של האימאם, הכותב תמיד מלמעלה מלה אחת בלבד והיא "לְבַאס (מעין: יהי כן), וחותם בחותמו.

המאסר. על כל דבר קטן עלול אדם להיאסר, אם רק יודע הצד שכנגד לשחד את השופט. אין הישיבה בבית הסוהר מטילה כתם על הנאסר, אלא, אדרבא, מתגאים בה כסימן לגבריות; אומרים: "אַלחַבס הו לִאלרְגַאל מַא הו לְאלנִסַא", ("בית הסוהר הוא לגברים ולא לנשים" — נשים במשמע בני־אדם חסרי־אונים כנשים). אדם שנאסר — אין ימי מאסרו נחרצים מראש, אלא נאסר זמן רב על עבירה קלה, ופעמים יום אחד על עבירה חמורה, הכל לפי השוחד שהוא נותן. יש מקרים ששני בעלי הדין עקשנים, וידם קמוצה במתן שוחד, ואין השופט יודע לצד מי להכריע את הכף, לכן אוסר את שניהם יחד, בחדר אחד, עד שישתוו ויתפשרו ביניהם.

כיון שאין ימי המאסר קבועים מראש — על האסיר להגיש לאימאם בקשות בזו אחר זו, לצעוק חמס על מאסרו, לדרוש את שיחרורו המיידי ולשחד עם זאת את פקידי האימאם, שידאגו להגיש הבקשה לידי האימאם ול"המליץ" לפניו שיענה בחיוב. פעמים שהיו פקידיו כותבים תשובה והוא חותם עליה בלי שימת־לב מיוחדת.

במקרה גניבה, אם הגנב פרץ קיר, או דלת נעולה, או שבר מנעול, ונתברר הדבר בעדים, וגם הנאשם הודה, קוצצים כף ידו מן הפרק. השופט מחליט אם לקצוץ לנידון יד־ימין או יד־שמאל.

וכך הוא טקס הקציצה: — לאחר שקובעים את היום והשעה — מוציאים את הגנב לרחבה, שלפני ארמון האימאם ב"שראךה", או לרחבה אשר לפני הארמון ב"אַלמַידַאן", מקום שמתאסף הקהל באלפים, כדי לראות במחזה, למען ישמעו יראו וייראו. מעמידים את הגנב באמצע, כשידיו ורגליו כבולות באזיקים. מיד מופיע אדם המחזיק בידו מחתה, מלאה גחלי־אש, ועליה סיר־קטן מלא עיטרן־רותח. המחזיק במחתה ניגש ועומד על־יד הגנב, אחריו מופיע מומחה שבקצבים וסכינו בידו. קושרים זרועו של הגנב המיועדת להיקצץ, כדי לשתקה, ממתינים עד שהיד מכחילה, ואז שולף הקצב את סכינו תוך כדי קריאת "בִּאסם אַללה אַלרַחמַאן אַלרַחִים" (בשם ה' הרחמן הרחום), תופס יד הגנב, קובע מקום הפרק בדיוק, חותך ומטבילה מיד בעיטרן הרותח כדי שייצמת הדם ותגליד מהר. הקהל פורץ בקריאות "אַללה יִבְרִי דִ'מַּת אַלאִמַאם" שתכנו הוא: האימאם וכסאו נקי[2]. לאחר ביצוע העונש מחזירים את הגנב לבית הסוהר עד שיתרפא.

אם הגנב לא גנב ממקום סגור ונעול, כגון שגנב מחצר־פתוחה, או שמצא דלת־פתוחה, כובלים אותו בידיו ורגליו, מענים אותו ומוציאים מידו את הגניבה, או את דמיה, אם יש לו, ואח"כ משאירים אותו בבית הסוהר כמה שנים, עד אשר ייטב בעיני האימאם לשחררו. אף אם הגנב עול־ימים ביותר, אוסרים וכובלים אותו, ואם היה בעל עבר פלילי מענים אותו קשות.

במקרה רצח, אחרי בירור המשפט וליבונו, ואחרי הודאת הרוצח, פוסקים את הדין להתיז ראשו של הרוצח. לאחר פסק הדין מקבצים את כל גואלי־הדם, ומשתדלים מאד לפייס למחול לרוצח תמורת כופר־נפש. גם גדולי העם וגם בני האימאם מתערבים

2 ראה שמואל ב יד ט.

ומשתדלים בדבר, כל אחד משתמש בהשפעתו על־פי דרכו: זה מבטיח גן־עדן וזה מבטיח עולם־הבא, זה מבטיח מישרה־מכובדת וזה מבטיח שיהיו מאוכלי שולחנו, זה מבטיח כסף, נוסף על הכופר הקצוב, וזה מבטיח הבטחות אחרות. גם אל הנשים ניגשים בכל מיני פיוסים וריצויים. כאשר מתרצה אחד מגואלי הדם ופצה את פיו לאמר: "סלחתי", מיד מכריזים שניצול הרוצח, והיתה לו נפשו לשלל; אפילו ששאר גואלי־הדם עומדים בתוקף על נפש־תחת־נפש — אין בדבריהם כלום, אחרי שאחד מהם סלח. במקרה כזה מחזירים את הרוצח לבית הסוהר, עד אשר ישלם את הכופר, וגם אחר ששילם את הכופר עדיין תלוי זמן שיחרורו ברצונו של האימאם.

אם גואלי הדם לא ניאותו לסלוח, מחזירים את הרוצח לבית הסוהר; הדיינים מתקבצים וקובעים את זמן ההריגה, מקום ההריגה והמוציא לפועל. כל החלטה בענין זה טעונה אישורו של האימאם. שלושה ימים לפני כן מודיעים על המועד ועל המקום, שבו יבוצע גזר הדין. אותו היום מתקבצים המונים המונים, יהודים כערבים, לראות במחזה. בשעה הקבועה מוציאים את הנידון, כשהוא כבול בידיו ורגליו, כדי להוליכו אל מקום ההוצאה לפועל. מנהל בית הסוהר צועד אחריו, וששה או שבעה חיילים מזויינים ברובים טעונים ומכודנים מלווים אותו, עד המקום הקבוע. ה"פַקִיה" ניגש אליו ומדבר על לבו שיצדיק עליו את הדין. לאחר ששמע וידויו מסתלק לצד. מיד עומד הכרוז על אבן גבוהה ומכריז, שזה פלוני בן פלוני, מעיר פלונית, עומד ליהרג, על שרצח את פלוני, הוא בעוונו ימות כמצוות אלד'ים ביד נביאו, והאימאם וכסאו נקי. גם האימאם מתפלל בביתו תפילה קצרה, שינקהו אלד'ים מן הדם הנשפך, יען שהוא רק ממלא אחרי חוקי האלד'ים, לבער את הרשעים מן הארץ. כשגומר תפילתו מוסר את הסייף לשליחו תוך קריאה "אללה יברי ד'מת אלאמאם". הלה זוקף את הסייף, יוצא למקום המיועד, בלווית כמה חיילים, וכשמגיע מפנים לו דרך, לעבור בין הקהל. הוא מוסר את הסייף לשופט, שחרץ את הדין, והשופט מוסרו לידי האיש המיועד להוציא לפועל. ברגעים אלה עוברים רתת והרגשת התעלות, על כל הקהל, שכן עומדים "לטהר אדם הוטא ולהכניסו לגן־עדן": משום כך נקרא הסייף של האימאם ("טַהָרָה") "המטהר". מיד פוקד, המוציא לפועל, על הרוצח ואומר לו: "אַעְנֶק" (הרכן ראשך והכן ערפך)!, הרוצח מרכין את ראשו, הלה מניף את הסייף, תוך קריאת "באסם אללה אלרחמאן אלרחים" (בשם ד' הרחמן והרחום), ומנחית אותו בכל כוחו פעם אחת, או שתיים, על העורף, עד שניתז הראש. אם לא הצליח להתיז הראש ונזקק גם למכה שלישית הוא נפסל לשמש בעתיד בתפקיד זה. הגופה מתגלגלת לצד והראש לצד, ופעמים נשאר הראש תלוי בעור הצוואר. אסור לנגוע בגופה ובראש עד אשר ינוחו מפירכוסם, וכל העומדים שם רואים. רק לאחר שהקהל מתפזר ניגשים הקברנים ומתעסקים בגופה.

אם הרוצח, שהוצא להורג, נאשם במעשי־רצח קודמים, אלא שהצליח להתחמק מידי החוק, תולים אותו על עץ ומניחים אותו תלוי שלושה או ארבעה ימים, ואח"כ חופרים תחתיו בור בעומק שני מטר וחצי, ואחד עולה לראש עץ התלייה, כורת את החבלים והפגר נופל לתוך הבור, ושם הוא נקבר בלי שום טקס.

אדם שביצע שוד מזויין בדרכים, ללא רצח, הרי עונשו חמור מסתם גניבה. הוא נאסר ונכבל בשלשלאות של ברזל, ונותנים קולר של ברזל על צווארו ומענים אותו עד שיודה,

ולאחר מכן גוזרים את דינו: לכרות יד ימינו ורגל שמאלו ("יכ'לפוה") או להיפך, כפי הכרעת השופט. לאחר ביצוע העונש, מחזירים אותו לבית הסוהר עד אשר יאות האימאם לשחררו. אם גם רצח עושים לו כאמור ומניחים אותו בכלא עד שיירפא ואח"כ מוציאים אותו להורג. על כל דבר פשע אין הורגים את הרוצח, ואין כורתים יד הגנב, אלא לאחר שיודה בפיו שעשה את העבירה. התעקש ולא הודה מענים אותו עד שיודה ויאמר מודה אני.

אם הנרצח יהודי אין הרוצח נהרג, לפי שהמוסלמים סבורים, שנפש המוסלמי יקרה פי כמה מנפש היהודי, ואין אפשרות לקיים "נפש תחת נפש". במקרה זה אוסרים את הרוצח, כובלים ומענים אותו ואח"כ גובים ממנו כופר־נפש קצוב: שבע מאות וחמישים ריאל, שזהו מחיר נפשו של יהודי.

אם הרוצח או הגנב יהודי (דבר שאינו במציאות אבל כך הוא החוק) אין הורגים אותו ואין כורתים את ידו, לפי שבכך יטהרוהו מעוונו ויזכוהו בכניסה לגן־עדן ואין הדבר רצוי שימצא שם יהודי.

כידוע אסור למוסלם לשתות או לייצר יין או שכר. ואם קנה המוסלם יין, או שכר, מיהודי ושתה אותם, אוסרים ומלקים אותו וגם "יְחוּמְרוּ בָּה" — מבזים אותו;

וכך הוא טקס "אַלחוּמאר": קושרים ידי השפוט לאחוריו ותולים על גבו תוף בינוני. אחד מחזיק קצה החבל, שהוא קשור בו, ומושכו להעבירו בשווקים וברחובות. אחריו מהלך אדם ובידו שני מקלות דקים וחלקים שבהם הוא מכה בתוף שעל גבו. האספסוף מתקהלים ורצים אחריו וצועקים במקהלה ובקצב התיפוף: "הַהוּ מְחוּמַר, הַהוּ מְדַרְדַח, הַהוּ מְחוּמַר, הַהוּ מְדַרְדַח". חוזרים על מלים אלו בלי הפסק, עד גמר זמן "אלחומאר", כפי שנגזר עליו, ואחר־כך עוד מלקים אותו לפני שיחרורו.

ואלו היהודי שמכר למוסלם את המשקה, אוסרים ומענים אותו, משחיתים כל יין וערק שיש לו והורסים את ביתו. אם לא נודע המוכר מטילים עונש על כל הקהילה, עוברים מבית לבית ושופכים לרחוב כל יין ושכר שמוצאים שם.

שני מיני בית־סוהר היו בצנעא בימים ההם. האחד בית־סוהר "עממי" — "אלצנאיע"[3], והשני "אלקלעה" (המבצר) לנאשמים ולשפוטים על עבירות חמורות.

בית־סוהר "אַלצַנַאיִע" מלא תמיד אסירים, המשוכנים שמונה או עשרה בחדר אחד, שגדלו כארבעה על ארבעה מטרים. מים אין בבית הסוהר ולפיכך מוציאים את כל האסירים, יום יום בצהרים, תחת משמר חזק, וחלק מהם, החשודים המסוכנים, כשהם כבולים ברגליהם, אל שפת הנהר — "אַלגַ'יל אַלאַסוַד" — (הנהר השחור), העובר בקירבת מקום, שם יורדים האסירים לשאוב מים לצרכי עצמם, מי בקומקומו ומי בקדרתו. בצאת האסירים לשאוב, כאמור, נשמע, עד למרחקים הקישקוש והצילצול של כבלי הברזל אשר ברגליהם וכלי הפח אשר בידיהם.

אין האסיר מקבל מידי בית־הסוהר לא אוכל ולא מצע אפילו של קש; ועליו להביא מביתו כל צרכיו, מצעות, אוכל, כלי־בישול ומלבוש לעורו. אסיר עני, שאין לו קרובים,

3 בית גדול ויפה שנבנה, במרכז העיר, על־ידי התורכים לשמש בית־ספר למלאכה — "צנאיע" — נהפך ע"י האימאם לבית־סוהר ובאגף אחד שלו שכן בית־הדין לעירעורים "אל־אסתינאף".

נאלץ לישכב על הארץ ולבקש נידבות־אוכל מאסירים אחרים. קרובי האסיר מביאים לו יום יום אוכל מביתו, ואלה שבתיהם רחוקים קונים מיצרכים ומבשלים לעצמם על כיריים בתוך בית הסוהר. האסירים אינם חייבים לעבוד והם מבלים את ימיהם בעישון נרגילות, בשיחות בטלות, בשינה ובמעיכת כינים. על כל אסיר לשלם "דמי־כניסה" לבית הסוהר סך שש "בוקש" ורבע, ודמי־לינה בשיעור בוקשה ורבע בעבור כל ערב. אין סכומים אלה ניגבים מראש, אלא נזקפים על חשבון האסיר עד בוא זמן שיחרורו, ואז אם יש לו — משלם ויוצא, ואם עני הוא — נשאר עד אשר תיעור רוח שאר האסירים לאסוף נדבות בעבורו. פעמים שאסיר עני מתעכב בבית הסוהר חדשים רבים בגלל חוסר יכלתו לשלם דמי־כניסה ודמי לינה הנקראים "רַסְאמֶה".

ואלו בבית הסוהר "אלקלעה" יש רשות להנהלת הכלא להכות כל אסיר, והם אמנם מכים אם רק מזדמנת להם אמתלה, ולו קלה שבקלות, כגון שראו אסיר עומד ומסתכל על גובה החומה, שיש בכך כאילו משום התכוננות לבריחה. האויר כאן צח יותר, לפי שהכלא הזה בנוי בצלע הר "נֻקֻם", בגבהה של עיר. החדרים מרווחים יותר ומים ישנם בשפע, לא חינם אלא כל אחד קונה בכסף מלא, כל כמות שירצה. בכלא זה נמצאים כל האסירים הפוליטיים, שרובם ככולם הנם שייכ׳ים וראשי מחוזות, שהסתבכו עם השלטונות, או שהם בני־תערובות "רַהָאִין".

בשני בתי הכלא מיועד ליהודים חדר מיוחד והם עצמם דואגים לנקיונו ולשיפורו, גם חלון יש בו, שכן אין היהודים חשודים על הבריחה.

בכלא "אלקלעה" יש גם צינוקות והם מרתפים צרים וחשוכים, הנקראים "ויזה". בתוכם כולאים פושעים מסוכנים, או משוגעים וחולי־נפש, המסוכנים לציבור, ופעם אחת ביום פותח הממונה את השער כדי לתת להם אוכל ומים וסוגר.

הביקור בכלא מותר לכל אדם במשך כל שעות היום. בכניסה שואלו השוער אל מי הוא נכנס. הלה נוקב בשם אחד האסירים, נבדק בדיקד שטחית, פן יש עמו נשק או סכין, ונכנס. ואם נותנים לשומר פרוטות אחדות אפשר להיכנס גם בלי בדיקה.

האימאם ויחסו ליהודים

כיון שהאימאם מנהל בעצמו את כל עניני השלטון, לכן יומו גדוש ביותר. יום יום, עם עלות השחר, משכים הוא לתפילתו, אוכל ארוחת ב־קר ומעיין בבקשות ובפסקי־דין המגיעים אליו מכל קצווי הארץ. בשעה עשר בערך יוצא לחצר ארמונו למשך שעתיים; בשער החצר, מבחוץ, מצטופפים מאות אנשים הבאים בכל מיני בקשות. אנשי צבא נבחרים ניצבים סביבו, והשמשים העומדים בשער החצר מקבלים את הבקשות מההמון ומוסרים לידיו והוא עונד לכל אחד ואחד, בכתב־ידו, בלי להשאיר אצלו העתק מתשובותיו. פעמים שהיה מזמין את כותב הבקשה להתייצב לפניו. כן היה מקיים בירורים משפטיים ומוציא פסק־דינו באותו מעמד. לאחר מכן יוצא לטיול קצר. לפנים היה יוצא על סוס או יושב בתוך מרכבה, ובזמן האחרון נהג לצאת במכונית הנוסעת לאט. בעת טיולו רצים אחריו

כל מיני בני־אדם וצועקים לפניו כשהם מנופפים בבקשותיהם. לרוב הוא מקבל אותם ועונה מיד. כן היה נוהג לעבור לעתים קרובות ברחוב הראשי שברובע היהודי וזוהי כמובן שעת רצון ליהודים להגיש את בקשותיהם. לפני האימאם צועדת תמיד תזמורת, במרחק כמה מטרים, שכן אסור לו ללכת עם התיזמורת. אחרי התיזמורת עובר חיל־פרשים ונושאי־דגלים ואחריהם חיל־רגלים והאימאם בתוכם. החיילים צועדים כשהם משמיעים "זָאמִל" — שירי־לכת. אחריו סוגרת קבוצת פרשים. האימאם חוזר מטיולו לתפילת הצהרים, ומשם לסעודת־צהרים, נח מעט ויוצא אל ה"מַגלס" — אולם הישיבות — שבו מסובים לפניו כל גדולי המדינה ומשוחחים בעניינים העומדים ברומו־של־שלטון. בשעות אלה מקבל הוא משלחות הבאות מארצות חוץ. הוא הפותח והוא המחליט והוא המאשר כל דבר. פעמים מברר בשעות אלה משפטים מסובכים, ואשרי הזוכה להישפט לפניו בשעות אלה. משם יוצא לתפילת המנחה, לסעודת ערבית, מתפלל ערבית וחוזר אל ה"מגלס", כדי לעיין בערימת הניירות שנצטברה לפניו במשך כל היום; בעת טיולו מבקר הוא בבניני הממשלה, ונותן תשומת לב לפועלים ולעבודתם, נותן הוראות בו במקום וקובע תכניות שעל־פיהן צריכים לנהוג. כל הוצאת כספים, לרבות תקציב הצבא, בתי־המשפט ומשכורת הפקידים — טעונה אישורו של האימאם ופעמים גם חתימתו. הרבה בני־אדם היו שולחים אליו בקשות בעניני מחלתם והוא היה נותן להם עצות רפואיות כגון באיזה עשבים או סממנים להשתמש, או שהיה שולח רפואה מן המוכן. לעתים שאלו ממנו גם קמיעים למחלות מסויימות, וכל מה שהתקבל מידו כגון פתק, או משהו כיוצא בזה, התייחסו אליו כסגולה, ונעזרו בו, כיון שהאמינו בקדושתו כנצר־ישיר של נביאם מוחמד. האימאם יחיא היה ידוע בכוח זכרונו הבלתי־רגיל. הוא זכר את תכנן של אלפי הבקשות שהגיעו אליו יום יום. ופעם אירע שאחד מבעלי הבקשות קיבל תשובה שלא הניחה את דעתו, המתין חמש שנים וחזר עליה; אך האימאם ענה לו מיד: כבר ענינו לך לפני כך וכך שנים.

לב היהודים בתימן רחש כבוד לאימאם. בכל צעדיהם היו מרגישים את יושר לבו כנותו וחסדו אתם. בגדולי העדה ורבניה היה נוהג כבוד גדול. משום כך נהגה העדה להגיש לו בחג הפסח ובחג הסוכות[4], שנה שנה, "עַקִירָה"[5] — תקרובת. מטילים על אחד הקצבים לקנות שור, וביום שני של חול המועד הולכים, להקביל פני האימאם, כעשרה אנשים מנכבדי העדה, עם הרב הראשי בראשם, מגישים לו מכתב תודה בשם כל העדה, מבקשים לקבל את "דורונם הדל"[6] והאימאם מקבלם בסבר פנים יפות ומצווה לאחד השמשים העומדים לפניו לקבל את הדורון, מחזיר להם בו במקום מכתב תודה וברכה, ומברכם גם בעל־פה, ונפטרים מלפניו בכבוד.

בהישפט יהודי עם גוי, על ענינים שבממון, אין היהודי נאמן להישבע ולהיפטר — כל שכן לחייב את המוסלם, אלא לעולם המוסלם נאמן להישבע ולהיפטר או לחייב את היהודי. יהודים אינם נאמנים לעדות נגד מוסלם, בייחוד בתביעות נזיקין. יהודי שהוכה ונחבל

4 זהירות יתירה נהגו חכמי תימן שלא להגיש דורון לאימאם ביום חגו אלא ביום חגינו, אעפ"י שאין הישמעאלים עובדים ע"ז, וראה ש"ס ע"ז ו ב, סד ב.

5 נקראת כן אעפ"י שאינה נעקדת ואינה נשחטת אלא נמסרת לו חיה, כי שחיטת היהודי אסורה להם, שנהגו לאסרה רק מפני שהיהודים אוסרים שחיטתם, אע"פ שבתורתם כתוב בפירוש שמותרת.

6 אומרים "עקירה ולו תקירה" — תקרובת אף אם דלה היא.

על־ידי מוסלם מוטב שיוותר וישתוק, שאם יתבע את המוסלם למשפט, לא יימצאו עדים לעזרתו, שכן עדותם של יהודים פסולה ואלו מוסלמים אינם מזדרזים להעיד נגד מוסלם כמותם לטובתו של יהודי. הגונים שביניהם מטשטשים עדותם או מתחמקים מלהעיד בעוד שבני־בליעל עוד מעלילים על היהודי, שכאילו קילל את המוסלם או את דתו, ואז כמובן אין כפרה לעוונו. גם כשבמקרה מצליח היהודי להביא עדות ברורה לטובתו מבקש השופט ממנו לסלוח לנתבע ומחייב את המוסלם הנתבע לשלם הוצאות המשפט. רק האימאם היה מרשה לעצמו להטיל עונשים רציניים על מוסלם שפגע ביהודי.

בשנות בצורת, כשהמזונות בשוק המימכר מועטים — עטים המוסלמים על המזון המוצע למכירה, ואף שמתקוטטים ביניהם לבין עצמם בכל זאת יש להם זכות קדימה על פני היהודי("אַלקדם לאלאסלַאם"). והיהודי יוכל לקנות רק ממה שנשאר — אם נשאר. משום כך היו היהודים משתדלים להביא לחמם ממרחקים, מן הכפרים, בהחבא, בדרך־לא־דרך. ויש לציין שהם למדו את המלאכה יפה.

המוסלם השתדל להבליט את עליונותו על היהודי בכל מיני הזדמנויות. לדוגמה: 1) בהיפגש יהודי עם מוסלם, בייחוד אם הוא מכירו, חייב להקדים לו שלום: "צַבַּחְכֻּם אללה באלכַ'יר". או "אַלסַלאם עַלֵיכֻּם". אך המוסלם אינו מחזיר שלום ליהודי אלא עונה: "אַ חמד לִלַּה" (תודה לאל). 2) כשיהודי מדבר עם גוי צריך לומר "יַא סִידִי (אדוני); גם אם תוך שיחה, מזכיר היהודי מוסלם אחר צריך הוא לומר סידי פלוני. 3) אסור ליהודי לירכב על סוס, שהרכיבה יש בה משום גדולה ורוממות. 4) אסור ליהודי לירכב על גמל כי קדוש הוא להם. 5) גם על חמור אסור ליהודי לירכב בתוך העיר, אלא רק בדרכים שמיחוץ לישוב, וגם אז עליו לרדת מעל החמור שעה שניקרה בדרכו מוסלם. אפילו אם מנסה היהודי להתעלם יתבע ממנו המוסלם בתוקף שירד. רק חולים, נשים וילדים לא היו מקפידים עליהם לרדת. 6) כשעובר יהודי ברחובות המוסלמים מתגרים בו ילדיהם, מיידים עליו אבנים, והוא אסור לו לגעור בהם ועליו לבקש ממוסלם מבוגר שיתערב בדבר, שאם לא כן עלולים להעליל עליו שהוא מתגרה בילדים מוסלמים. גם השוטרים שהעמיד האימאם ברחובות, שדרכם עוברים היהודים, כדי לשמור שלא יפגעו בהם, היתה תועלתם מועטת ביותר, כיון שהם עצמם היו מתעלמים מן הפגיעות וההתגרויות ביהודים. 7) כשמוסלמים מדברים ביניהם לבין עצמם ומזכירים "יהודי" מוסיפים: "חַאשַׁיכֻּם" — חוץ מכבודכם; למעשה היו נוהגים כך גם היהודים ובהזכירם את השם או המלה "מוסלם" היו מוסיפים בעברית: "חוץ מכבודך". 8) יהודי שהרכיב משקפיים, בייחוד עם מסגרת נאה, נחשב לו הדבר כהתפארות וכהתגדלות על המוסלם; ובכלל כל יהודי הלובש מלבוש נאה, או חדש, ועובר ברחובות של המוסלמים, נתקל בחרפות וביזויים ופעמים גם יידו עליו אבנים. 9) כשמוסלם משתחרר מבית־כלא עולה שומר הכלא לראש הגג ומכריז פלוני בן פלוני "מוטלק" (משוחרר). אך כשהמשתחרר הוא יהודי, משמיע המכריז רק חצי המלה — "מֻט" — ומבליע את חציה האחרון; באופן זה מקבלת המלה "מֻט" משמעות אחרת והיא: "משוך". שמעתי שיש גם הסבר לדבר והוא שבהיאסר אדם נרצה עונו, וכשמכריזים "משוחרר" רושמים המלאכים שפלוני משוחרר מעונש גיהנום. וכדי שיהודי לא ישתחרר "חלילה" מדינה־של־גיהנום שלהם משמיעים רק חצי מלה, כאמור, ובזה "מטעים" את

המלאכים, שאינם מבינים חצאי־מלים. 10) ילד או ילדה יהודים, שנתייתמו מהוריהם, נלקחים בכוח להתאסלם, שכן לדעת המוסלמים מוחמד הוא אביהם של כל היתומים; ורודפים מאד אחר דבר זה, שנחשב בעיניהם למצווה רבה; ואלו בשביל היהודים היה ענין של "ייהרג ואל יעבור" והיו משתדלים בכל מאמצי כוחם להצילם מן הלקיחה לשמד, על־ידי הברחתם או הסתרתם. 11) היהודי פטור מכל מיני מסים כדי שלא יהא לו חלק בבנין המדינה המוסלמית, ועליו לשלם רק "גִזְיֶה" — מס גולגולת, מעין כופר־נפש, שבזכותו יהא מותר לו לחסות בצל האיסלאם. שיעור ה"גִזְיֶה" הוא ריאל בשנה לעני, שניים לבינוני, וארבעה לעשיר. נשים, זקנים, ילדים ובעלי מומין פטורים ממס זה.

חינוך הילדים לא העסיק במיוחד את הערבים תושבי הכפרים של תימן. הנוער גדל בין הגדולים ובגיל־רך הוא נכנס בעול החיים ועוסק בכל מה שהגדולים עוסקים ובדרך זו רוכש לעצמו נסיון חיים טבעי כאבותיו.

רוב אנשי הארץ הערבים אינם יודעים קרוא וכתוב. אך בכל כפר גדול נמצא "פַקִיה" אחד, היודע קרוא וכתוב. רוב ה"פקיהים" הללו הם בורים גמורים ולאחר שכותבים מכתב או בקשה מתקשים לחזור ולקרוא, מה שכתבו בעצמם.

לעומת זאת מרבית הילדים נלקחים לזמן מה ללימודי־דת אצל "פקיה", המשנן לחניכיו את נוסח התפלה ואת "אלפאתחה" של הקוראן, מזהירם על יראת־שמים ומשמיע באזניהם סיפורים משבחי הנביא ועלילות מעשיו. זהו כל הלימוד.

בתי־ספר בצנעא ובערים אחרות

בצנעא הבירה, וכן גם בערים אחרות, מצב החינוך והלימוד טוב יותר מאשר בכפרים. אמנם גם שם היו "חדרים", בנוסח הכפר, אבל היו גם בתי־ספר, שהתקיימו בתמיכת האימאם, והם היו מסודרים ובנויים, פחות או יותר, במתכונת בתי הספר שייסדו הטורקים בהיותם בתימן. האימאם דזמין מורים ממצרים ומעיראק, שמקצתם היו לו לרועץ והם שאירגנו את המרד נגדו והביאו לרציחתו, בחודש אדר שנת תש"ט.

בכל תימן אין עתון יומי, והעתון היחידי שהיה מופיע בצנעא, אחת לחודש, רובו שירים, מטפדים ואזהרות על התפילה. שם העתון — "אלאימאן" (האמונה).

ב. מסעות ממקום למקום

אמצעי הנסיעה

בארץ תימן, גם כיום כבימי קדם, אין רכבות ואין אוטובוסים. כלי הנסיעה המקובלים הם שתי רגליו של אדם־מהלך, או גבה של בהמה רכובה: חמור, פרד וגמל.

היהודים עברו ממקום למקום ברגליהם או ברכיבה על חמורים. אמידים שבהם השתמשו בפרדים, ביחוד לצרכי מסעות ארוכים.

מסעות ממקום למקום

רכיבתם של יהודים על גבי חמורים ופרדים, בדרכים שבין ישוב לישוב לא היתה אסורה. אעפ״י כן יקרה, שמוסלם נטפל באמצע הדרך אל יהודי רוכב, מתאנה לו ותובע ממנו לרדת מריכבו, שלא ״להתגבה״ מעל המוסלם. אם ראה עצמו היהודי חזק מיריבו, הריהו הודפו וממשיך דרכו. אם לאו — הריהו נכנע ויורד, עד שמתרחק ממנו, וחוזר ורוכב.

לעומת זאת, לא הורשו יהודים לרכב על הגמל, כי קדוש הוא לערבים. אך מטענים גדולים של תבואה ועצים היו מועברים בדרך כלל על גבי גמלים, בין שהמטענים יעודים ליהודים ובין שהם יעודים לגויים. חמורים ופרדים היו משמשים בדרך כלל לרכיבה ולמשאות קטנים. הבדווים היו משתמשים בגמליהם גם למשאות קטנים ולרכיבה.

לא רק כלי־נסיעה ותחבורה חסרים בתימן, אלא גם דרכים ראויות לשמן אין שם; לא כבישים ולא מסילות כבושות. סימני הדרך היחידים הם שבילים, שכבשום עוברי־אורח ברגליהם וברגלי בהמתם מדורי־דורות. שבילים אלו נקראים מַדַּ֫אַאת, יחיד — מַדַ֫ה

במרוצת הדורות נתגבשו נוהגים והרגלים של נסיעה. למשל, נוסעים במשך שבע־שמונה שעות ביום ומפסיקים, כדי לתת שהות לאדם ולבהמה לנוח ולהחליף כוח. מהלך כזה של יום נקרא מַרְחָלָה, רבות — מָרַאחֶל. כן ניצלו את שעות הבוקר המוקדמות ואת שעות בין הערביים לנסיעה, כדי להינצל מחום השמש היוקד והקופח. בסביבות שקטות, שאין בהן סכנת ליסטים והדרך עוברת במישור, ערכו את הנסיעה בלילה ונחו ביום.

כך הלכו ונקבעו גם תחנות לעוברי־דרכים, במרחקים ידועים של מרחלה, ושם הוקמו שווקים ופונדקים, שבהם ימצאו עוברי־דרכים מנוחה, לינה ומזונות.

ציוד אישי לעוברי־דרכים

אעפ״י כן, כל אדם היוצא לדרך, היה מצטיד בסנדלים לרגליו; מקל להגנתו וגם כדי לשאת בו המשא על כתפיו; שק־שינה מבד, שלתוכו נכנסים בזמן השינה וקושרים מבפנים, כדי להיות מוגנים מפני עקיצתם ונשיכתם של יצורים זוחלים או מעופפים; ולפי שכל נסיעה היא בחזקת סכנה, ביחוד בשביל אדם מישראל היוצא לדרך, הריהו צריך להצטרף לקבוצת נוסעים ולא לצאת יחידי. וכשיוצאת שיירה לדרך, הריהי זקוקה למלוה — מורה־דרך, הנקרא מְשַאדִי.

כל קבוצת יהודים, היוצאת לדרך, מתקשרת עם משאדי, יהודי בן־ברית. הוא מזמין את הבהמות במספר הדרוש לרוכבים ולמטען של הקבוצה. בהמות יש שוכרים ויש קונים. מובן מאליו שבגמר המסע חוזרים ומוכרים אותן.

המשאדי הוא יהודי שמלאכתו בכך; בקי ורגיל בדרכים, יודע נוהגים והרגלים וכן דרכי טיפול באדם ובבהמה. הוא משמש לשיירה לא רק מדריך ומורה־דרך, אלא גם מגן ושומר. יהודים שעסקו במלאכה זו, ליוו בעיקר שיירות של נוסעים יהודים או של מטענים יהודיים, ביחוד שיירות שנסעו להשתטח על קברו של ר׳ שלם שבזי ז״ל בתעז, או שיצאו לעלות לארץ־ישראל. כן ליוו סוחרים יהודים בין עדן וחודידה לצנעא ולערים מרכזיות אחרות.

אדם היוצא לדרך מכין לעצמו, מבעוד־זמן, צידה לדרך מאכלים מרוכזים ומיובש ם,

שיספיקו לו למשך ימי מסעו, אורזם ונושאם על שכמו. כך נוח יותר, שאם יקח עמו כסף מזומן, סכנה שיפול בידי חמסנים או גנבים. ולא עוד אלא שספק אם ימצא לקנות צרכיו. ואם ימצא, ודאי יצטרך לשלם ביוקר. משום כך מוטב לו להצטייד בביתו, בטרם צאתו לדרכו.

עיקר הצידה כמה צנצנות של "זחוק" יבש[1]; כעך — כעכים אפויים ומיובשים, שמתקיימים זמן רב. קמח — כדי לתת בפונדק או באכסניה לאפות ממנו לחם חם וטרי. קִשְׁר קלופי הקפה, שאנשי תימן נוהגים לבשל מהם קהוה לעצמם, בעוד שגרעיני הקפה נמכרים לארצות־חוץ; צַעְתַר אזוב שחוק עם מלח, לתבל בו פיתם, ומייחסים לו סגולות מרובות; קצת חמאה, דבש, סוכר וכן צימוקים.

המים המזומנים לאדם בדרכו, מיעוטם מי־נהרות ובארות, הנובעים חרמים, ורובם מימי אגמים, העומדים ונאגרים מסחף הגשם, ומשמשים לשתיה (ופעמים גם לרחיצה ולכביסה!) לאדם ולבהמה, ביחוד לעוברי־דרכים. אדם הנזקק למים אלו, צריך לפלס לעצמו בידיו „שביל" בתוך הירוקה העבותה ומלאת התולעים, כדי להעלות בחופניו או בכליו קצת מים "נקיים" לשתות. אכילת בצל משמשת, איפוא, סגולה נגד השפעתם המזיקה של מים כאלה.

הנסיעה

ליל הנסיעה הוא ליל־שימורים. כל הקרובים, הידידים והמכירים באים להיפרד מן הנוסעים. במשך כל הלילה זה נכנס וזה יוצא. נפרדים מן הנוסעים בבכיות; יש בוכה מצער הפרידה ויש מצער של קנאה, שהנה אלה זוכים ללכת לקברו של מרי סאלם, או לעלות לארץ־ישראל. ויש בוכים, מפני שרואים אחרים מתרגשים ובוכים ולכן גם הם מתרגשים ובוכים.

כשלוש שעות לפני עלות השחר בא ה"משאדי" עם חמוריו ומעמידם פתח הבית. הנוסעים וקרוביהם מורידים את מטענם אל ה"סקיף", מבוא הבית. ה"משאדי" אורז את המטען באמתחות עשויות מעור (יעבי אלאכ׳ראג); אורז דברי־מזון לחוד ומצעות כפי שמתאים להם ומחלק אותם למשא החמורים. לאחר מכן "יְשַׁד", כלומר עומס וקושר בחבלים ומחזקם היטב. בשביל ילדים קטנים, עד גיל שש שבע שנים, שעדיין אינם יכולים לרכב ולהחזיק עצמם על החמור, עושים ארגזי עץ ועומסים שני ארגזים על כל חמור. בכל ארגז מכניסים ילד אחד או שניים קטנים. המשאדי מתקדם עם החמורים אל מחוץ לעיר, והנוסעים עוברים ברגל עם "אלמסאירין", המלווים, היוצאים אתם עד "מאגל אלדמה" (בריכת החתול), שהיא במרחק ק"מ מחוץ לעיר, ושם נפרדים מהם שוב בבכי. אז עולים הנוסעים על חמוריהם והמסע מתחיל.

מקום חניה ולינה לעוברי־דרכים נקרא "סמסרה" ואנו נקרא אותו פונדק. הפונדק הנו אולם גדול, שכמה עמודי־אבן נושאים את תיקרתו. חלקו מיועד למחסה לבהמות וחלקו לבני־אדם. בחלק המיועד לבני־אדם בונים מסביב לכתלים "דַכֵּה", איצטבה, שגובהה כחצי מטר ורוחבה כמטר וחצי והיא משמשת למושבם ולמשכבם של האורחים. בקצה אותה

1 ראה בפרק מאכלים ומטעמים.

איצטבה — משכנו ומעונו הקבוע של בעל הפונדק, ולידו תנורו. הפונדק אינו מטוייח ומסוייד, וכותליו שחורים מרוב פיח, מלוכלכים ממישמוש ידיהם וגופם של אורחיו, וחללו מסריח עד זוועה. הרעי שהבהמות מטילות שם, העשן העולה ומתאבך מן התנור, הריחות הנודפים מכל מיני בישול וצפיפותם המרובה של האנשים, ממלאים את כל חללו של הפונדק.

כשמגיע אורח, מעמיד בהמותיו בפתח הפונדק ונכנס. אם הוא גוי, הרי בעל הפונדק מקדם פניו בברכת "אַהלַא וסַהלַא, יַא מַרחַבא בָאלצַ'יף". אם יהודי הוא — ממלמל כלפיו כמה מילים.

משנפתחו שערי הפנדק לפני האורח, הוא מכניס בהמותיו, פורק מטענן ומעמידו על האיצטבה, במקום שהיקצה הפונדקי לו ולחפציו. את הבהמות מפנה בעל הפונדק לאותו צד באולם, המיועד למחסה לבהמות ומיד מצווה לאשתו להסיק את התנור. זו מביאה עצים, המוכנים לה בערימות גדולות מאחורי הפונדק, ומסיקה. כל האולם מתמלא עשן ועל האורח למצמץ בעיניו ולמחות מהן הדמעות שגורם העשן, ואולי גם להשתעל, אך לא יצא אל מחוץ לפונדק, שמא "יעלמו" חפציו. לאחר רבע שעה מודיע הפונדקי לאורח בקול רם, ש"המים רתחו" — "קום לקם", כלומר: אם יש לך "קשר", קליפי־קפה משלך, קום ועשה לך. אם אין — הפונדקי מביא משלו ועושה עם האורח חשבון כפול ומוכפל, כנהוג בכל מקום. מגישים את הקהווה והאורח מוציא כלי שתייה מאמתחתו ושותה. לאחר שעה קלה יוצא ה"משאדי" לקנות אוכל לבהמות, ובדרכו קונה עופות לצורך הארוחה. בחזרתו נותן אוכל לבהמות ואגב אכילתן הוא בודק גופן, שמא נפצעו בגבן מחמת המשא או הרכיבה. שוחטים ומבשלים את העופות על תנורו של הפונדקי. אך כלי הבישול והאכילה הנם משל עצמם.

אין הפונדקי נותן לאורח שום מצעות, פרט למחצלת מרופטת של קש, הפרושה על האיצטבה. כל אורח יושב או ישן על מצעותיו או על מטענו, מפחד הגנבים שלעתים קרובות הנם פונדקי עצמו וילדיו הרוחשים סביבו. אין האורח צריך לחוש שמא יירדם וייבצר ממנו להשגיח על מטענו או שלא יוכל להקיץ בזמן, לפי שיש במקום הרבה מעירים ומעוררים: הבהמות רוקעות ברגליהן, כשהן דוחקות זו את זו, כל הלילה; העכברושים אצים רצים בפונדק, כדי לכרסם את שיירי האוכל והפירורים שנפלו בעת הארוחה; ועל כולם צבא הפשפשים, הזוחלים מן התיקרה ומן הקירות ועטים על האורח בהמוניהם. משום כך מכינים להם הולכי־דרכים שק־שינה, הוא כיס־בד גדול, שבלילה נכנסים לתוכו וקושרים מבפנים, כדי להינצל מצבא הפשפשים האמיץ והאיום.

ג. קורות מסעי לארץ־ישראל

להלן יסופרו קורות מסעי עם משפחתי לארץ־ישראל. כל מה שראו עינינו וכל שאירע לנו אינו יוצא מגדר הרגיל, אלא דוגמא ממה שנראה וממה שקורה לכל הנוסעים שכמותנו, מי ברב ומי במעט. מעטים שמזלם משחק להם, עושים דרכם בפחות סבל מזה שזומן לנו, ואחרים — נופל בהלקם סבל רב יותר משלנו.

בערב־שבת, עם שחר, יצאתי עם משפחתי מצנעא בירת־תימן, עיר מולדתי, כשפנינו מועדות לארץ־אבותינו וחמדתינו. העדפתי להתחיל מסעינו בערב־שבת, כיון שבאותו יום אין הבריות רגילים לפתוח במסע כל כך ארוך, ועי״כ נוכל למצוא בבתי האכסניה, ביתר קלות ונוחות, מקום ללון וצרכי אוכל לאדם ולבהמה.

חזיז. אחרי נסיעה מזורזת של כשעתיים ומחצה היתה תחנתנו הראשונה — חזיז. ירדנו מעל החמורים וישבנו על הנהר (ג׳יל חזיז). בישלנו מעט קהוה, הנחנו תפילין והתפללנו. אכלנו פת־שחרית, לחם פיתות בלול בחמאה ודבש. בירכנו ברכת המזון ושוב עלינו על החמורים ונסענו עוד כארבע שעות. השמש מכה על ראשינו ושופכת חמתה על גיזונו הצנום, אשר לא הסכין מעולם למסעות כה מייגעים ולשמש כה לוהטת.

ועלאן. מסע יום זה בא על קצו כשהגענו לכפר ועלאן. נכנסנו לפונדק שבפרשת הדרכים, שחטנו כמה תרנגולות לכבוד שבת, בישלנו ואפינו לחם. קדש היום התפללנו בליל־שבת בפונדק, ללא מניין, כיון שמושב היהודים רחוק ממקום הפונדק ואנחנו עייפים. גמרנו להתפלל, קידשנו וישבנו לסעוד. כטוב לבנו ביין פצחנו פינו בשירי שבת. כל הפונדקאים שבסביבה, הם ואורחיהם, נאספו לקול זמירותינו, כי לא שמעו כזאת ולא ניסו בכאלה. בשחר השכמנו ללכת אל מושב היהודים. בדרך־לא־דרך, בין צוקי סלעים, טיפסנו ועלינו, כשאנו נאחזים בהם בקצה אצבעותינו, עד שהגענו לכפר היהודים, היושב בצלע ההר, בין סלעים וצוקים, בית עולה ובית יורד. הגענו לבית הכנסת בטרם החלה התפילה. התפללנו יחד אתם והם כיבדונו כפי יכולתם. התעניינתי בתיקוני העירוב ובמקווה ונוכחתי שהכל משביע רצון מבחינת ההלכה. גמרנו התפילה ויצאנו לסייר בכפר ובסביבתו. אנשי הכפר יהודים טובים. עניים מאד ומשכנם רע. חזרנו למקומנו, כדי לסעוד ולאחר מכן הפקדנו אחד ממלווינו לשמור על הכלים ויצאנו לתור אחר שן־סלע מיצל כדי לנוח שם, הרחק משאונו ומהמונו של הפונדק. לפנות ערב שבנו אל הפונדק, סעדנו סעודה שלישית ושוב יצאנו לטיול עד שירדה החשיכה וחזרנו לפונדק. במוצאי־שבת קודש באו כמה מאנשי הכפר לבקרנו. עשננו יחד נרגילות ושוחחנו על דא ועל הא, וכמובן על דבר נסיעתנו לארץ־ישראל, עד חצות הלילה. בחצות שמנו חפצינו באמתחותינו ונעמוס על חמורינו. שכרנו עוד מלווה מאנשי ועלאן, המכיר היטב את הדרכים בחשכת הלילה, ונצא למסענו ולדרכנו. נהנינו מאויר הלילה הרוגע והקריר. דממה מסביב. הכוכבים נוצצים מעל לראשינו וכולנו החים ומנמנמים. רק שעטת רגלי החמורים נשמעת באזנינו. פתאום... ״טרח״ ואנו מתעוררים, שואלים זה לזה מה קרה. נמצא שאחד הלווים ישן שנת ישרים ו... נפל מעל החמור. למזלו לא נפגע בגופו כלל. צחוק רם התגלגל בחשכת הליל, לרגל מקרה החבטה. אחד החברים יעץ לומר מזמורי תהילים בניגון מסורתי או לשיר שירי שבזי, כדי להעביר את חבלי התנומה מעינינו. שרנו פעם תהילים ופעם שירי שבזי, כשהד ההרים עונה לקולינו ומשתתף יחד עמנו בכל נעימותינו. נסענו ונסענו. נדמה שאין קצה למדבר הזה. פני מזרח הכסיפו, השחר עלה, ואנחנו עדיין נוסעים. החמה החלה שולחת שביביה לעברינו, מלטפת בחום־בוקר. אך אנו חששנו שמא תכה אותנו באש עברתה כמו ביום ששי החולף, ולכן זירזנו את חמורינו. כשעתיים לאחר עלות השמש הגענו למקום ששמו ״מעבר״.

מַעבר הוא ספק כפר ספק עיר. אנשיו הערביים עשירים וטובי־לב. צבע־עורם בהיר במקצת, יותר משל שאר ערביי תימן. רכלנים אומרים, שבזמן שהיו הטורקים בתימן, מצאו מחסה טוב בחיק נשותיו של הכפר הזה ומכאן בהירותם. נכנסנו לאחד הפונדקים, ולאחר מכן יצאנו לראות את השוק. מצאנו שוק מכוער ומלוכלך אך מלא כל טוב; פירות, תרנגולים, ביצים, כבשים, והכל זול מאד. קניתי כבש, שחטתי ונקיתי וסעדנו וישננו עד חצות הלילה. בחצות הערנו את הפונדקי לעשות לנו קהוה. עד שאנו עומסים על חמורינו, והקהוה מוכנה ומזומנה. שתינו ואכלנו פת־שחרית, "פיתות עלא סמן ועסל", ופנינו לדרכינו. את היהודים ובשכנם לא ראינו כי רחוקים הם מהדרך.

דְ'מאַר. פנינו מועדות אל עיר ואם בישראל קריה מהוללה, היא ד'מאר. זוהי עיר של חכמים וסופרים, שאנשיה ידועים כלמדנים, פקחים ועקשנים. ("אהל אלעלם ואלחלם ואלחמירה"). באמצע הדרך התקדרו השמים עבים ורוח. מחמת האפילה מסביב עלולים היינו לתעות בדרכנו. אך בחמלת ה' עלינו היה אחד החמורים שלנו מְנוסה בדרכים הללו, שכבר עבר בדרך זו פעמים רבות. העמדנוהו בראש השיירה והוא היה לנו למדריך, כשכולנו הולכים אחריו באשר הוא הולך. כעבור שעה קלה ניתך הגשם עלינו וב"ה לא היו אלה גשמי זעף, אחרת מי יודע מה היה קורה לנו באין מחסה ומסתור. והנה רוח נשבה ופיזרה את העננים. הכוכבים נוצצו שוב לעברינו, והאירו סביבתנו. ראינו והנה מדריכנו המנוסה, מר חמור בן חמור, הדריכנו בדרך הנכונה. השחר עלה ואנו רואים את צריחי המסגדים הידועים והמפורסמים של עיר דמאר המבהיקים בצבעם הלבן. המלווה שלנו מבשר בקול חוגג; הגענו! הנה "אַלצַומְעַה אַלצַוגַא" (הצריח העקום). לתומינו חשבנו, שבאמת הגענו. אך מתברר, שראינו את מגדלי העיר וצריחיה מראש הר גבוה ונישא, וכאשר החילונו לרדת במורד ההר נעלמה העיר מעינינו ועד שהגענו ממש אליה, הלכנו עוד כשתי שעות.

בעיר זו נתקבלנו בבית איש יקר ונכבד, ר' סעיד גרידי, אחד מחשובי הקהילה. פיתחנו משא החמורים, התפללנו וסעדנו. ולאחר מנוחה ושינה קמנו לסעוד סעודת הצהרים, שהכינו לנו כיד ה' הטובה עליהם. אחר הצהרים באו כמה מחשובי הקהל לבקרנו. בילינו בדברי־תורה ובמשא־ומתן של הלכה, תוך כדי לעיסת קאת ועישון נרגילות. התפללנו מנחה ומעריב וחזרנו לאותו הסדר עד חצות הלילה.

יַרים. בחצות שוב יצאנו לדרכנו. הפעם מחוז חפצינו היא עיר ירים. הדרך אליה קשה מאד; היא מתפתלת בין רוכסי ההרים, אבנים מקורזלות מתגלגלות מתחת לרגלי חמורינו. פעם בפעם נכשל חמור זה או אחר ומט לנפול, ורק בנס ניצול רוכבו. כך נמשכה הדרך עד עלות השחר. כל שעות המסע בילינו בשירי דוד נעים זמירות ישראל וגם בשירי שבזי. בשעות הבוקר המוקדמות של אותו יום שלישי הִגענו סוף סוף לעיר "ירים", שגם היא עיר ואם בישראל. היא העיר הראשה של המחוז ההוא, יושבת על מעיינות מים־רבים, היוצאים ונובעים על כל צעד ושעל, כולה שותה מלחלוחית אדמתה. נוף סביבתה — כרי דשא ירוקים, פרושים ושטוחים מאופק עד אופק. עיר "ירים" העתיקה היתה בנויה בראש ההר ועליה שר המשורר התימני, בן דור של הרמב"ם, "סעי יונה ושמעיני מקרית הירים". אך אותה עיר נחרבה לפני כשש מאות שנה, ובמקומה נבנתה עיר אחרת חדשה, למטה בבקעה. גאוותם של אנשי "ירים" גדולה על הבאר הנהדרת שלהם, שמימיה מתוקים וקלים ושמה "אלמרימה". גם אנו שתינו ונהנינו ממימיה. כשהגענו לעיר זו נתקבלנו בשמחה על־ידי

ראשה ורבה של הקהילה היהודית שם, ר׳ חיים קאפח אשר אביו וזקינו היו מושלי המחוז מטעם השלטונות הטורקיים. נלקחנו לביתו והרגשנו עצמנו כמו בביתנו. אחר הצהרים באו רבים מנכבדי העיר להסב ולבלות עמנו בדברי־תורה, תוך כדי לעיסת קאת ועישון נרגילות. ישננו עד בוקר, כיוון שהדרך שעלינו ללכת בה היא דרך הרים קשה ביותר, ולא נוכל לנסוע בה בלילה. בדרך הזאת אי־אפשר לירכב על החמורים אלא להלך ברגל, ויש מקומות שהדרך עוברת מעל צוקים, ורוחבה הוא רק כחצי אמה בלבד ומשני הצדדים פעורה תהום.

אַלְסַדֶּה. באותו יום רביעי, אחרי תפילת שחרית וסעודה כהלכה, יצאנו לדרכינו. הפעם פנינו לעבר עיר אלסדה. עברנו שעות אחדות בבקעה, שוגבים, מדלגים ומתרוממים, עולים ועולים לפיסגת הר שוב יורדים. פתאום מגיע לאזנינו רחש, שהלך וגבר מרגע לרגע. אנו שומעים שאון מים אדירים, משתפכים, מתדרדרים ויורדים במורדות ההר. כעבור זמן מועט מתגלים לעינינו נהרי נחלי מים הזורמים בגבורה וחיל. זהו ״ג׳יל אלסדה״, הידוע בשם ואדי בנא, נהר עצום ורב שלוחות, שמימיו מתגלגלים במדרוני ההר; במשטחו שורצים דגים לרוב והמין המעולה שבהם נקרא ״סטר״. מחמת ריבוי הדגה, נדמה, שאפשר להושיט את היד ולתפסם בקלות. מסביב לנהר — כל מיני עצי־סרק ועצי־פרי, הגדלים בלי כל סדר ומשטר מימי בראשית; צפרים מציצות, עורבים קוראים ויונות הוגות בין צמרות האילנות. אין יד אדם שלטת במקום הזה אלא הכל טבעי, פשוט ומלא הוד.

ירדנו במדרוני ההר בלי להוציא הגה, שיכורים מיפי־הנוף ומהדרו. לעינינו מתגלית אבן ענקית. מלוונו מצביע עליה ומסביר אודותיה. מתברר שבעבר, לפני כשמונים שנה, היה כאן, בצלע ההר, כפר ערבי קטן שאנן ושליו. יום אחד נגזר דינם מפי שוכן במרומים; באמצע לילה גשום וסוער חילחלו הגשמים מתחת האבן הזו, שהיתה שוכנת בראש ההר מימי בראשית, וזו נתגלגלה וירדה על הכפר כולו ותקבור אותו על יושביו תחתיה. מאז ברבות הגשמים, נפלט מתחתיה עצם אדם רקוב, או שבר כלי לחוץ ורצוץ, המזכיר לעוברים ושבים את המקרה האיום והנורא ההוא.

פנינו משם וירדנו לדרכינו. שלושה עוברי־אורח ערביים, שהלכו אתנו, פנו לצד שמאל של הדרך. שאלנו לאן והסבר לנו, שיש כאן ״דסעת עלי״. סרנו כולנו לראות. היתה זו אבן שטוחה, לא גדולה ביותר, ובעיבורה שקע קטן כדמות פרסת כף־רגל. לפי אמונת הערבים זוהי דריסת רגלו של עלי, בעלה של פאטמה בת־מחמד נביאם. הוא נזדמן לכאן, וברצותו להגיע באותה שעה לעיר מכה, בעת התגלות המלאך גבריאל למחמד, קרא בשם שהיה ידוע לו, דרס בכוח על אבן זו וניתר ברגלו וקפץ עד מכה. ומכוח דריסתו נוצר שקע זה. מני אז נוהגים הערבים לנסך נסכים על האבן הלזו; כל ערבי העובר במקום פונה לאבן זו ויוצק עליה מעט שמן או חמאה או חלב. אם אין בידו כלום, מחבקה ומנשקה ופונה לדרכו.

חזרנו לדרכנו. בשעות שלאחר הצהרים נגלתה לעינינו עיר ״אלסדה״, ועם שקיעת החמה הגענו למחוז חפצנו. העיר בנויה בצלע ההר, בתיה גדולים וגבוהים, אחד למעלה ואחד למטה. שלוחה של הנהר חוצה אותה. אחד מיהודי המקום הכניסנו לביתו הנאה ואכסניה יפה עשה לנו. הבתים כאן נקיים, פחות או יותר, אנשי העיר רובם אורגים וכולם פקחים וממולחים. לכולם פנים גדולים, פדחת רחבה, ולחיים בולטים במקצת. בילינו שם שארית

היום, עייפים ורצוצים, אך רוחנו מרוממה מאד מן היופי שראינו בדרכנו. בעלי הבית הכינו לנו תבשיל של עוף. אכלנו ושתינו ורווח לנו. הפצירו בנו לסוך גופינו בשמן כמנהגם, להפיג את העייפות, ואנו עשינו רצונם בבחינת "כל מה שאומר לך בעל הבית עשה", בייחוד שאין זה דבר רע.

גַבַל חַדָּה. לפני עלות השחר נתעוררו המטפלים בבהמות, האכילום והשקום והכינום לנסיעה. אחרי התפילה וסעודת שחרית, יצאנו לדרכנו. אנו נוסעים לעבר „גבל חדה" — הר ענקי וקרח, אשר רק מעט עצי־סרק קוצניים מזדקרים בו זעיר־פה זעיר־שם. נסענו כשש שעות, עד אשר הגענו אל קצהו. ירדנו מעל החמורים וישבנו תחת שיח אשר נקרה בדרכנו. אכלנו ושתינו מן הצידה אשר באמתחותינו. נחנו כשעה, שוב עלינו על החמורים והמשכנו במסעינו המייגע במעלה ההר, עד שקיעת החמה. שוב נחנו מעט וסעדנו ולאחר מכן המשכנו במסעינו עד קרוב לחצי הלילה. באפס־כוח היגענו לפיסגת ההר, שם פירקנו מעל החמורים היגעים עד מות והשתרענו מי על המטען ומי על אדמת ההר הצחיחה, תחת כיפת השמים הברוכה. את החמורים, קשרנו אל השיחים העלובים, שנזדמנו במקרה בראש ההר הזה. מדי פעם בפעם ניעור אחד מאתנו לבדוק אם הכל כשורה. למזלנו לא אונה לנו כל רע.

קַעַטַבַּה. הבוקר אור, זה היה בוקרו של יום שישי, שהוא שביעי למסעינו. הדלקנו אש, עשינו משהו לשתות ומשהו לאכול, כי אין לקנות במקום הזה ולא כלום. גם מים אין, רק מה שהבאנו עימנו. המשכנו דרכנו, כשהפעם פנינו לעיר "אַלְצַ׳אלע". הדרך ארוכה ומייגעת. היגענו בינתיים ל"קעטבה", עיר הגבול של ממשלת תימן. עברנו על פני משטרת הגבול בשלום, וברוך שהוציאנו בשלום משלטונו של זה. בחצות היום הגענו לתחום שלטונו של שיך אלצ׳אלע, שהוא שליט על כמה מאות בדווים ונתמך על ידי האנגלים.

נכנסנו לפוש בסוכתו של אחד הבדווים, העשויה מנצרים קלועים ומשמשת מעין פונדק לעובדי־דרכים. הבדווי קיבל פנינו בצהלה מעושה. מן הפתח של סוכתו יכולנו להיכנס רק כשראשינו כפופים, על אף היותנו נמוכי־קומה וצנומי־גו. הגישו לנו מעט קהווה, שתינו, שילמנו ועמדנו ללכת. והנה בעל הסוכה מתחיל להתגולל עלינו ולחפש תואנות־שוא, כדי להתנפל עלינו. הוא תחב לתוך אחד ממטענינו מעדר קטן, חלוד ושבור, שאינו ראוי לכלום ואינו שוה אף חצי פרוטה. רק עברנו מסוכתו, לא הרחקנו, והוא רדף אחרינו כשהוא צועק: עמדו, עמודו! תחילה לא תפשנו מה רצונו; חשבנו שמא שכחנו אצלו משהו מחפצינו, והוא רץ להחזיר לנו. אך הגיע, מטן בזעם ובזעף: גנבתם אותי! חיפש פה ושם ומצא את הגניבה; המעדר! הוא תבע מאתנו פיצויים על העוול אשר עשינו לו, ששילמנו רעה תחת טובתו אשר גמלנו, בהכניסו אותנו לסוכתו. לא שעינו לו והמשכנו בדרכנו. הוא עמד בשלו והחל לנופף באגרופיו. המלווה שלנו, שהיה בקי ורגיל בטיפוסים כאלה, קימץ את אגרופיו והנחיתם בגבו של הבדווי. מיד ראינו את העפר המתאבך מתחת לרגליו ברוצו במנוסה. המלווה עוד שילח אחריו מבול של קללות ואלות, שאיני יודע עד היום מניין נמצאו לו. המשכנו בדרכנו.

אַלְצַ׳אלע. כשעתיים לפני שקיעת החמה הגענו סוף סוף לעיר אלצ׳אלע ונתקבלנו לאכסניה אצל אלמנה יהודיה. היא ובתה נזדרזו להכין לנו צרכי־שבת. אעפ״י שהשבת כשלעצמה

היא "פנים-חדשות". הרי תושבי אלצ׳אלע היו בשבילנו פנים חדשות ומחודשות, עד שחשבנו לברך "ברוך שככה לו בעולמו". כולם, גברים ונשים, אינם יודעים מכנסיים מה הם ורק שלמה ארוכה ורחבה בעלת שרוולים רחבים מכסה את גופם. לאיש כובע קטן בן תתקע"ד דורות על ראשו; ולאשה מטפחת קטנה ולא־נקיה על ראשה. הנשים צובעות פניהן, ידיהן ורגליהן בצבע צהוב בהיר, הנקרא "הֻרְד". וכל מה שנראה מגופן צבוע צהוב. זו הפעם הראשונה שאנו רואים אנשים ונשים, צעירים ומבוגרים, נפנים יחד בבקעה אחת, בשדה פתוח. זוהמה ועובש על כל צעד ושעל.

למחרת, ביום השבת, הלכנו לבית הכנסת. כל אחד מהגברים הביא עמו קנקן קהווה, כיבדו זה את זה וגם אותנו. כשרק החילותי לשתות, נהפכו כל קרבי עלי. מתברר כי הקהווה שלהם מורכבת ממים וכמות הגונה של מלח, בתוספת פלפל שחור ומעט הרד סיימנו את התפילה והלכתי לראות את מקווה טהרתם. מצאתי בור קטן, חצוב בצלע ההר, מלא מים צהובים, מחמת הצבע שהם צובעים את גופם. הבור הזה משמש לטבילה ולרחצה. הן לגברים והן לנשים. את מי ה"מקווה" מחליפים פעם בשנה, בעונת הגשמים אם יש גשמים. הגברים אינם אוהבי עבודה ומלאכה. הם מבלים ימיהם בשתיית ערק ושינה, מעשנים נרגילה ולועסים קאת. כל העבודה ודאגת הפרנסה מוטלת על הנשים. הן אורגות, עוסקות במקח וממכר, טוחנות ועושות את כל עבודות הבית. בעיר זו עוברים כל מיני־מטבעות של תימן, של לחג ושל עדן והכל כשר.

נאלצנו להתעכב כמה ימים, עד שמכרנו את חמורינו, בחלק קטן משווים האמיתי, וחכינו למכונית שתסיע אותנו עד עיר לַחְג. הדרך מסוכנת מפני הליסטים ושודדי הדרכים ועדיף לנסוע בה במכונית ולא בחמורים. אחר השתדלויות רבות ו"בקשיש" נגלה וניסתר, הצלחנו להשיג מכונית משא, הועמסנו עליה כולנו, עם עוד כמה משפחות שבאו אחרינו ונתעכבו שם. נסענו במכונית כחצי יום, בדרך־לא דרך, כי אין כביש ואין מסילה. המכונית מקפצת ואנחנו מתנענעים בה לכאן ולכאן, כגרעינים בכברה.

לפתע אנו רואים עשרות בדווים מקימים מחסום של אבנים באמצע הדרך. היו אלה שליחי השיך של שבט "אַלְקַטַיְבֶּה". השולטים על סביבה זו ואינם כפופים לשום שלטון, וצריכים אנו לשלם להם מס־מעבר באדמתם. שילמנו ככל אשר הושת עלינו ומיהרנו להסתלק משם ביפה שעה אחת קודם. עברנו אך מעט והנה הנהג מודיע, שאין לו דלק ועל המבוגרים לרדת לדחוף את המכונית ולהסיע בה את הקטנים והחלשים. קיימנו את גזירתו. למזלנו עבר על־ידינו נהג של מכונית אחרת, אשר חס עלינו ונתן לנהג מכוניתנו דלק ממכוניתו.

בינתיים ירדה חשיכה והוכרחנו להפסיק הנסיעה ולישון על הארץ תחת כיפת השמים. שם סבונו גם סבבונו רחשים מוצצי־דם, שחורים במראיהם ושטוחים כחיפושיות קטנות, הנקראים "כרש". במשך כל הלילה סבלנו סבל בל יתואר, עד שהאיר הבוקר ונסענו כמה שעות. והנה שוב, כמו ביום אתמול, מתייצבים בדרכנו בדווים, אנשים ונשים ערומים למחצה, ומקימים מחסום לפנינו. אלה היו בני שבט "אַלְחוֹשַבִּי". שילמנו להם כרצונם והסתלקנו. לפנות ערב, בחמישי בסיון, שהוא ערב חג השבועות, הגענו סוף סוף לעיר לחג שבורים ורצוצים, שבעי־יסורים ורוגז.

קורות מסעי לארץ־ישראל

לַחֶג היא עיר בדווים מתורבתים, החיים תחת שלטון מסודר. בעיר זו נתקבלנו על ידי בא־כוח המשרד הא״י בעדן, מר נסים חסן יהודי טוב־לב, ארך אפים וסבלן. הוא שיחרר את מטעננו מן המכס, בערבותו האישית, עד אחרי החג. בחג השבועות סעדנו בביתו על שולחנו, מאחר שלא היתה לנו עוד אפשרות להכין לעצמנו צרכי החג.

עיר לחג היא עיר דקלים, בתיה גבוהים, יפים ומרוחקים זה מזה. נתעכבנו שם כמה ימים, כיון ששערי עדן היו סגורים בפנינו מטעם השלטונות האנגליים. הורשינו להיכנס לעיר רק לאחר שהצהרנו, שאנחנו סוחרים ולאחר שנתנו ״בקשישים״ על ימין ועל שמאל.

לעיר עדן היגענו ביום י״ט בסיון תש״ג. כאן מתחילים יסורים חדשים; אם לגיהנום יש שבע מדרגות, הרי עיר עדן יושבת במדרגה השישית. נתקלנו בחום גבוה, אשר לא הסכננו לו. רחות חמסין נושבות כל היום ונושאות אתן אבקת־חול, המכסה את הפנים ואת הגוף, השטופים זיעה. האבק והזיעה נדבקים לגוף כמין חומר ונהפכים לפצעים זעירים.

תושבי עדן היהודים הם אנשים תמימים וישרים, יראי־שמים, ענווים והגונים, רובם קובעים עתים לתורה ומשאם ומתנם באמונה.

סוף סוף הקיץ הקץ לסבלותנו וביום ד׳ י״ז מנחם־אב תש״ג, בשעות שלאחר הצהרים עלינו על האניה, שהובילה אותנו עד פורט־סעיד.

ביום א׳, כ״ח מנחם־אב תש״ג, נישלמה פרשת יסורי מסעותינו, בהגיענו בשעה טובה לתל־אביב הברוכה.

מילים יהודיות־ערביות

בפי יהודי תימן

במילון זה הובאו מילים שהן ביסודן יהודיות ואין להן שורש בערבית; מילים ערביות שסורסו ושובשו בפי היהודים; מילים ערביות שהורכבו מכמה מילים; מילים ערביות בצורתן אך מובנן שונה אצל היהודים; מילים שהושאלו למושגים אחרים; מילים שניב ביטויים עברי; מילים עבריות שהולבשו בצורה ערבית בנטיותיהן. וכלל הוא: כל מילה ערבית שהיא מנוקדת חירק קטן ("כסרה") מבוטאת בפי היהודים בצירי, וכן מילה שהיא מנוקדת שורק קבוץ ("צ׳מה") מבוטאת בקמץ אָ.

והנה כללים לקריאת המילים שאינן עבריות שבאו במילון ובספר:

- א כשהיא מנוקדת הרי היא ביטויה כדרכה בעברית, וכשאינה מנוקדת היא מורה רק על הברה פתוחה מעין vowels.
- ב תמיד היא דגושה כי אין בערבית בית רפויה.
- בּ צריך להתיז יציאתה כבעברית אַבִּיר. והדגש משמש במקום הַשַּׁדָּה הערבית
- ג ביטויה כמו האות ج הערבית או כמו J.
- ג̇ ביטויה כגימל רפויה בפי יהודי תימן כאות غ הערבית, והיא קרובה לריש גרונית בפי מקצת עדות.
  גימל רפויה ומותזת.
- ד דלת דגושה.
- דּ דלת דגושה ומותזת כדלת אַדִּים בעברית.
- ד̇ דלת רפויה כאות ذ הערבית או כמו TH שבהא הידיעה.
- ד׳ דלת רפויה ומותזת.
- ה ההא לעולם נשמעת ויוצאת בביטוי, כי אין בערבית הא נחה כהא אתה שבעברית.
- ו ביטויה כמו W.
- וּ מודגשת ומותזת כוו עִוֶּרֶת שבעברית.
- ז, ח, ט, י, בלי דגש כבטוין בעברית, וכשהן דגושות יוצאות מותזות כבעברית.
- כ, ך, כמו כף דגושה.
- כּ ניתזת ככף חַכָּה שבעברית.
- כ̇, ך̇, כמו כף רפויה.
- כּ̇ כף רפויה ומותזת, ואין כמוה בעברית.
- ל, מ, נ, ס, ע, כמבטאן בעברית, והדגושות ניתזות כבעברית.
- פ לעולם רפויה כי אין בערבית פא דגושה.
- צ̇ צדי רפויה כמו ض הערבית, ואין כמוה בעברית.
- צּ̇ צדי מותזת ורפויה.
- צ, ק, ר, ש, כבעברית, והדגושות ניתזות כבעברית.
- ת דגושה כתו תָּמִיד בעברית.
- תּ ניתזת כתו אַתֶּם בעברית.
- ת̇ רפויה בפי התימנים והבבלים כמו TH במלה THINK.
- תּ̇ תו רפויה ומותזת, ואין כמוה בעברית.

אֲבוה, עזוב אותו, זנח אותו, התיאש ממנו, אומרים כן לאדם שאבד לו דבר ודואג לו ומחפשו.

אַדאה, בגדים, אַדַאתָה, בגדיו. אַדַאתִי, בגדי.

אֵה, כן.

אובַאה, זהירות. אובֵה, הזהר. אובֵה־לָה, שמור עליו, הזהר בו.

אֶיֵה, הבעת כאב או צער פתאום.

אֶוָא, התקיימות זמן רב. מְוִי, מתקיים ומחזיק מעמד. אַיְווי־לַא־גְ׳דוֵה, יכול להתקיים עד מחר.

אַזלַט, דל שער בזקנו.

אַחדַב, גבן. בעל חטוטרת.

אַטמַא, עוד יותר חמור ומרחיק לכת.

אַיְחִין – מתי, אַיְחִינֵה, אימתי.

אַינַה, איפה. אַינַה, איפוא הוא. אַינֵיה, איפוא היא.

אִכַּאר, דיזה תטייה. אִכִּר־מִנִי, סור מלפני. אִכִּר מִן גַמבִי – נטה וסור מעל־ידי.

אַלבַאדִימִנָה, ביטוי של עזיבה, עזוב אותו, הנח לו. אַלבַאדִי מִנַךְ, אני עוזב אותך והאחריות מוטלת עליך.

אַלִי, ש..., אֲלִי־פוֹקָה, שעליו. אֲלִי־גַמבָה, שבצדו. אֲלִי־תִחתָה, שתחתיו. אֲלִי־שִקָה, שבצדו.

אַם־קַרִינְע, שבלול בעל נרתיק.

אַמַד, הוראת זמן. אַמַד־שָעָה, כדי שעה. אַמַד־אַלרִיח, כדי נשיבת הרוח, כלומר תיכף ומיד.

אַנַא, אַנִי, אַנַא בַּשֵם וּבָךְ, ביטוי של תחינה ובקשה שאדם מבקש מחברו. ליצנים מסרסים לשון הבקשה ואומרים ״אַנַא (אני) אבשל בךְ״.

אֶסטַא, אומן, טִמַצטַא, נעשה אומן. ולפי שרוב האומנויות בתימן בידי היהודים נהפך המושג ״אֶסטַא״ שם נרדף ליהודי. גוי שאינו יודע מה שמו של יהודי פלוני קורא לו: ״יַא אֶסטַא״, אע״פ שאינו אומן או בעל־מלאכה.

אִסכֵה, הראני, אִסכֵה־רַוִינִי, נא הראה לי. אִסכֵה־סִיר, נא לך. אִסכֵה רְחלךְ מִן הַאנֵי, בבקשה לך מכאן.

אַפָּם, חומר הלחמה מעורב: כסף ונחושת ובדיל, שבו מלחימים הצורפים תכשיטי נחושת.

אִפתַם לַךְ, הובן לך. אִפתַם לִי, היבנתי. אַיִפתִם לַךְ, אתא עתיד להבין.

אַשכַל, יותר טוב. קַדוה אַשכַל, או: קַד בְיִדשַאכַל, מצב בריאותו הוטב. הוא הולך ומחלים.

אַתַאר, שארית, ובהשאלה: י״ש. ערק. ״קַד פִי רַאסָה אַתַאר״ – הוא כבר שתוי.

ב

בַאיִת, דבר אוכל שאינו טרי.

בַאלְח, דיהה. לַוְן בַאלְח, צבע דהוי.

בְגוֹיֵה או: בְגַזאִי, עם עלות השחר, מוקדם מאד. ״קַאם מִן בְגוֹזַיֵה״, ניעור עם שחר.

בַגַר, שמנמן, בעל־כרס.

בַּדוֵה, הִיפּעה, בקור, בַּדֵי עֲלִיה, הופיע אצלו, בקרי אִבדִי עֲלִיה, בקר אצלו, הכנס אליו.

בָּה, יש. בַּה מע׳ תִתן״, יש לי טבק.

בַּורֵה, שפל בעסקים, אין מכירה. בַּאִיר, דבר שלא נמכר. בְּצַאעַה בַּאִירֵה, סחורה שאין לה קונים.

בַּורְעִי, מין צפור דרור המקנן באילנות ויש לו קו שחור סביב העינים דומה כאלו כחלן בכחול, וצפצופו מהיר מאד. בהשאלה: אדם הכוחל עיניו הרבה, וכן אשה המצטבעת ומדברת הרבה במהירות. וכשרואים שנים או שלשה כאלה ביחד אומרים בלעג ״בַּורַע בַּורַע תִש״

בְּז, דד. שד.

בְּזבוּז, צנור של קומקום, שדרכו יוצאים המים.

בַּזֵגֵה, תחילת הנץ החמה.

בחבְהִי, מפלצת, דבר שבו רגילים להפחיד את הילדים.

בְּחלַאלִי, בליטה המתהווה בגוף כתוצאה ממכת שוט או זמורת־עץ. רבים – בְּהאלִיל.

בְּחַש, או: בְּחַאשֵׁה, חיספוס, בְּחְש, מחוספס, בלתי חלק. אַלסְכִין בְּחְשֵׁד ככין השחיטה אינה חלקה אעפ״י שאין בה פגם.

בַּטחַא, חול־דק ונקי, שבו ממרקים הצורפים את כלי הכסף והנחושת להבריקם ולצחצחם.

בָּטַל, אין לו גבורת אנשים.

בַּטרַה, אי־שביעות רצון ללא סיבה. בִּידבַּטַר, אינו שבע־רצון על אף מצבו הטוב.

בַּיאץ׳, נייר. אומרים סַוַאד ובַיאץ׳ גַל אַלַלה, שחור ולבן (דיו ונייר) — ישתבח האל.

בְּכוּך׳, התזת מים מן הפה, על־ידי לחיצת השפתים ודחיקת המים בכוח לחוץ, כדי להרטיב משהו. בַּך׳, התיז וזילף בדרך זו.

בְּכַאר, השכמה. בַּכַּר, השכים. ״בְּכַארַת מִבַּלְס״, השכמה של אורה־תאנים.

בַּלַאיַאת, שם כולל לכל מיני חפצים וכלים. בַּלַאיַאתַה, חפציו וכליו.

בְּלַאש, בחנם.

בְּלדַאד, השתוממות, תימהון, בַּלדַד, הביט בהשתוממות ובתימהון.

בַּלטְחַה, השתרעות. דִבַּלטַח, ש ב פרקדן, השתרע. מְטבַּלטַח, שרוע פרקדן.

בַּלַס, תאנים. ירגילים לפרש ״כי בוקר אנכי ובולס שקמים״ (עמוס ז יד) מגדל בקר ומגדל בַּלַס כלומר תאנים ממין השקמים.

בַּלַס־תְרכִי, או בַּלַס מְשַׁוַּך, פרי הצבר.

בְּלסַן, עדשים.

בְּלסַאן, עלפון. מְדבַּלסַן, נמצא במצב של עלפון קל.

בְּלעָם, רעבתן, אכלן גדול. בִּיבַלעַם, אוכל ובולע ברעבתנות.

בַּנְד, חוטים, שקושרים בהם פי החלוק של תינוק, שעדיין אין לו כפתורים לפי שהם מכאיבים סנטרו. רבים – בְּנוד.

בְּעלַאלִי, טיוול או בליטה במיזרון, או במקום מושב המפריע לישיבה נוחה.

בַּעַר, גללי־בהמה, מוצקים, כגון של גמלים ועזים. אחת, בַּעֲרֵה. בְּיבַעַר, מטיל גללים. /בהשאלה: מי שאוכל וזורק הקליפות במקום שהוא יושב.

בְּערַרֵה, נערה חריפה, נערה זריזה.

בַּצטַד, רקמת חוטי־כסף, שעושים בשיפולי מכנסי הנשים, בעיר צנעא ושאר הערים הגדולות.

בְקעֵה, מקום מושב. בְקעֲתִי, מקום מושבי, מקומי.

בְרדְקַאן, טבק הרחה.

בַּרים, שזירה, טוויה. בַּרַם טווה, שזר. בְּיבְרַם, שוזר וטווה. מַברום, טווי. וכל דבר עגול נקרא מַברום.

בַּרַם, פיתה. בַּרַם, כַּבִירָה, פיתה את חבירו.

בְּרַאח, ניקוי. בְּרַאח אַלוַסַך, ניקוי הליכלוך. יִבַרַח אַלכַּבִד, אוכל או משקה המרגיע את הקיבה.

בַּרחֵה, ירק מר מאד ומעורר הקאה ושילשולים. /בהשאלה: כינוי לאדם בלתי הגון.

בַּרט, דברי הפלגה, רברבנות והגזמה. מַברִיט גוזמאי, מתרברב, אדם המפליג לכל דבר. מבליט עצמו למעלה ממידתו. בְּיבְרט, מדבר דברי התרברבות והתפארות. (צורה אחרת:

כַּרס, בְּיִכַּרְס, מַכַּרִיס. דברי התפארות שוא נקראים גם: כַּרְטוֹת־בַּרְטוֹת).

בְּרְטַאם, תרעומת. בְּיִדבַּרטַם, מתרעם ומתאונן.

בְּרכַּאתֿ, נבירה, חיטוט, היפוך בדבר כדי לחפש משהוא. בַּרכַּתֿ אַלדְּבִיל, חיטט באשפות לחפש איזה דבר. ״מַן חַט נַפסָה חְסַה בִּרכְּתַתָה אַלדְּגַאג״ מי שעושה עצמו סובין נוברות בו התרנגולין. כלומר, מי שמשפיל עצמו יותר מדי באים קלי־עולם ודשים אותו.

בְּרמֵה, קדרה. פרור.

בַּרקוּק, קרוסטמלין הידוע בשם ״מישמש״.

בַּשמַק, נעל. מְדבַּשמַק, נועל נעליים. מְבַּשמַק, סנדלר, עושה נעליים.

בַּתְק, כריתה. בַּתָקָה, כרתו. (וראה יחזקאל טז מ).

ג

גַאהְל, תינוק, נער־צעיר.

גַאמְד, קר מאד.

גַאמְד, קרוש, גַמַאד, מים קפואים וקרושים.

גַאשוּש, חזה העוף.

גְבַאר, אבק־דַק, המכסה כלים וחפצים. גְבַּרֵה, אפרורית, חול דק הנישא ע״י רוח סופה.

גַבַע, עביות־קול. גַבִע, בעל קול עבה. קַד בִּיגבַע, קולו נעשה עבה.

גַבְת, פתאום. גַא עְלַיה גַבְת, בא לו פתאום.

גַדֵה, סבתא.

גְדוַה, מחר. בַּעד גְדוַה, מחרתיים.

גְדַאר, איהור בערב. גַא מְגַדֵּר, בא מאוחר אחרי הצהרים או בערב.

גַדַּת אַלגְמַע, סבתא של ערבי שבתות: יום ששי הקצר של תקופת טבת, שהוא, בדומה לסבתא, מצומק ונמוך. הנשים שואלות ״אִיחְין אַגִי גַדַּת אַלגְמַע״, מתי תבוא הסבתא של ערבי שבתות, כדי שתזדרזנה לגמור הכנת צרכי שבת מהר, כיון שהיום קצר והעננים מכסים השמש בימים אלה.

גַוַאתֿ, פרוסת לחם מרוח ב״חלבה״ או כיוצא בה שנותנים לנערים לאחר צאתם מבית המדרש לפני לכתם לבית הכנסת לתפלת מנחה.

גַולַב, תורים. גַולַבֵה, נקבת התור. /בהשאלה: נערה שהחלה להביא סימני בגרות: קַד בְּדגַולַב.

גַום, צל. מְגוּמֵה, השמש מכוסה בעבים. גַומָה – צלו, בבואה שלו.

גַור, יותר מדי. גַור עְלַיה, המשא כבד בשבילו. גַור קְוִי, כבד מאד.

גְזַאר, הגשה מפתיעה של לחם טרי וחם, או בשר, בסוף הסעודה, כדי לחדש תאבונם של האוכלים. גְזַר, הגיש לאורחים לחם חם, או בשר, בסוף הסעודה. /בהשאלה: מְגַזֵר, אדם בלתי קרוא, שבא למסיבה במפתיע.

גְזִר, קצבות. גַזַאר, קַצָב. מַגזַרֵה, אטליז. מְגזַארֵה, קצבות.

גְתַאף, קימוץ זבל וצואה. מְגַתִּף, מי שמלאכתו באיסוף זבל וצואה.

גַחְב, סחיבה ומשיכה. גְחַב אַלעְרַבִּיֵה, משך את העגלה וסחבה. גְחַב אַלחַרְמֵה, סחב את הנבלה.

גְחִינֵה, לחם חמץ העשוי מקמח קטנית הנקראת דְרֵה.

גְחמֵה, קנקן של חרס שנשבר צוארו, ומשתמשים בו לבישול זרעונים (״לסיס״).

גַחְף, איסוף וקיבוץ דברים, שנשפכו או נתפזרו.

גְטַא, כעין צלחת עשוייה מנצרים קלועים.

גִיפֵה, סרחון, באשה, גִיַף, סרחון.

גַכַּארֵה, סיאוב וטינוף. גְכַּר, אדם שאינו נקי ובגדיו מסואבים.

גַלַאדֵה, נוקשות. /בהשאלה: גַלְד, אדם קשה. ״עורו קשה״. בלתי־נוח במשא ומתן וכיוצא.

גַלַאעם, כדורים. דבש העשוי במגולגל.

גְלגְלַן, שומשמין.

גְלמַאשׁ, עיטור הפנים, שהנשים עושות [illegible] הן, מן האף ולמטה, ומשאירות רק את העינים או עין אחת. דְגַלמַשַׁת, עטתה פניה. מְגַלמַשֵׁה, פניה עטויים.

גְלִס, המשיך ל... גְלִס יְשַׁגַּלָה, המשיך והתמיד

להטרידו. לַא דְּגִסְשׁ דְשַׁגְלְנִי, אל תתמיד להטרידני.

גְ̇לְפֶה, סבלונות ששולח החתן לכלה יום לפני החופה.

גַּמְב, כתף. גַּמְבָה, כתפו.

גַּמְב, צד, על־יד, גַּמְבָה, על־ידו, בצדו. קַמְבַּר גַּמְבִּי, שב על־ידי.

גֻ̇מֶּה, מועקה. חוסר אויר לנשימה.

גַּמַנֶה, קנקן של חרס להרתחת קהוה.

גַּמַשׁ, או: גְמַשַׁאשִׁי, לפנות בוקר ולפנות ערב, כשמתחיל להאיר ולהחשיך, אור עמום וחלש.

גְ̇נְג, התפנקות יתירה. משמעות אחרת: התחנחנות. בְּיְגְנִג עֲלַא אֻמֻּה, בוכה ומתרפק על אמו דרך התפנקות. אַלרַקַּאץ בְּיִדְגַנְנִג, הרקדן מתחנחן.

גַּנִו – לזבז ושפה של גפה או כברה.

גְעַאר, מחלת אבעבועות־רוח התוקפת ילדים בגיל־רך.

גְ̇עְדְלִי, שמן ועגלגל המתנדנד מצד אל צד בשעת הילוכו. /בהשאלה: בִּיְגַעְדִל – אדם שמגלגל ומהפך בדברים בעקשנות וללא־סוף.

גְעְז, שערו קשה ומקורזל.

גַעֲלַה, מיני פירות, קליות או ממתקים העולים על השולחן לפני הסעודה ואחריה.

גַּעְץ, התאמצות לגלגל, או לשאת, משא־כבד, מכפי היכולת. בְּיְגַאעֲצָה, מתאמץ לשאתו או להפכו. בְּיִדְגַאעַץ הו וְיַאה, מתגלגל ונאבק עמו.

גַּעְר, פירות בוסר, בפרט פירות המישמש בעוד בוסר.

גְעַאר, פעולת החמור כשמתהפך על גבו בעפר כדי להתחכך, ואומרים על אדם המאבד את היום בשינה ואכילה בלבד ואינו עושה כלום גַעְרָה וְסִקְיָה.

גְפִי, דגירה, גַּפו, דגרו, דְגַאגֶה גַאפְיֶה, מצב התרשלות בין טעינה לטעינה.

גַפַּרֶה, אפרורית הנשארת על כלים, או חפצים, אחרי שטיפתם בחומר מסויים. מְגַפַּר, גוונו אפרורי עד ששוטפים ורוחצים אותו היטב.

גַּצְב, כפייה. גַצְבָה, כפה עליו גַּצְבָּה־יִדְזַוַּג, כפה אותו להתחתן.

גַּ̇ר, רק. הו־גַּ̇ר כְּדַיֶּה, הוא רק מעט.

גְ̇ר, שפע־רב. ״אַלדִנְיַא בְּדְגְ̇ר״, העולם מלא מדבר שמדברים עליו, כגון פירות או תבואה אַלבַּית בִּיגְ̇ר – הבית מלא אנשים או דברים. קַדו בִּיגְ̇ר, אכל עד ששבע מאד.

גְר, קח, גַּר מְנַּה, קיבל ממנו.

גְ̇הַאז, דחיסה. /בהשאלה: אדם שמכביד דבריו.

גְ̇רַאס, מירוק. פעולת הצורף כשהוא משפשף התכשיטים, זה בזה, כדי שילבינו. בִּיגַרֵּס, ממרק.

גְ̇רַארֶה, שק העשוי מאריג־גס, שממלאים אותו תבואה. /בהשאלה: דבר שחשב אדם להישען ולהיסמך עליו ונהפך לו לרועץ. ״דְעַיְנַא אַלגְ̇רַארֶה דְוַאנִסְנַא אִקְתַּלַבַת פַּגַעַתְנַא״ ביקשנו את השק להיות לנו ידיד והנה נהפך והפחיד.

גַּרְד, בגד אחד. על עני שאין לו אלא בגד אחד אומרים: ״מַא מְעֻה אִלֵא גַרְד וַאחִד״.

גַּרְגַפֶה, שתייה מרובה וחפוזה. בְּיִדְגַּרְגַף, שותה במהירות ובכמות מרובה. גרגרן.

גְ̇רַוַאר, משיכת חוטי מתכת, לעשותם דקים, במכשיר שמיוחד לכך. בִּיגַרְוִר, מושך חוטי המתכת. מְגַרְוִר, מי שאומנותו למשוך חוטי מתכת. גַרוַר, משך חוטי מתכת.

גַּרְז, בעל עור קשה. בעל עור שאינו מעודן.

גַּרִי, ריצה. גְרִי, רץ. בְּיִגְרִי, הוא תוך כדי ריצה.

גַּרְץ̇, ראוי, צריך. גַּרַץ̇ מַן יְסִיר עִנְדָה, ראוי ללכת אצלו.

גַּ̇רַץ̇, ענין. מַקְצַא גַּרַץ̇, סידור ענין.

גְ̇רַקָה, גומא, שוחה.

ד

דַאכְּל, כל הארצות שמעבר לים נקראים בפי יהודי תימן ״דאכְל״, כלומר פנימה. ״קַד דַּכַּל לַא דַאכְל״, כבר היה בארצות שמעבר לים. יש גם ה״מעברים״ מלה זו ואומרים ״דַחלון״ כלומר, היה בארצות שמעבר לים.

דַאפִי, פושר, חם במקצת. לא קר.
דַאקְל, פרי או תבואה, שגרגריו קטנים מכרגיל.
מְדַקְּל, פירות ותבואה קטנים מכרגיל.
דַאקְל, פייס, פיתה. מְדַאקְלֶה, פיוס ופיתוי.
דבַּב, מנהרה, מחילה, מעבר־צר.
דַבַּב, הנהיג. דַבַּב אַלְאַעמִי, הנהיג את העיור.
דַבְדַב, התנהל לאטו. דַבְדַב טַרִיקָה, הלך לדרכו. /בהשאלה: עשה את שלו, בלי שים לב למה שמתרחש סביבו.
דַבְגֶה, דפיקה, מכה, דַבַּג, דפק, הכה.
דִבְּנַאן, אכילה שיש עמה תענוג, פיטום. מְדַבְּנַן, מעונג, מפוטם. בְּיִדַבְּנַן, מתענג ומתפטם במאכלים טובים. בַּנְּנוּה, עינגוהו ופיטמוהו.
דְגַלַאל, פירכוס וליטופים לשם פיתוי וריצוי
דַגְּלְלָה, פייסו ופיתהו ע״י פירכוסי מלים וליטופים גופניים מסויימים.
דַהף, דחיפה. דִהְפָּה, דחפו. דַלְהַפּ בָּה, גירשו מעל פניו בדחיפה.
דְוַּאר, חיפוש וחיטוט, דַוַּר, חיפש; בְּיִדַוּוֹר, מחפש. עַאדוּה בְּיִדַוּוֹר, עודנו מחפש.
דוַּאל, עיסוק אטי ותדירי בעבודה מסויימת. בְּיִדַוּוֵל פִּי אַלְבֵית, עוסק בניקוי הבית ובסידורו לאט לאט ובשקט. (צורה אחרת: דְּרַקאל, בְּיִדַרְקֵל).
דְוֹן, חוב. והוא סירוס המלה הערבית דַין, שהוא חוב. כן תרגום יגון־דַוּוֹנָא. החוב מביא יגון למלווה וללווה. ורגילים לומר: אַלדַוּוֹנוֹת־עַוֹנוֹת. או: דַוֹן־עָוֹן.
דַוּח, חבית גדולה של חרס, למטה ממנה קְלֶה, למטה ממנה כוז, למטה ממנה כְעַדֶה.
דוּכֶה, חרוסת, (ראה תערובתה בפרק הפסח).
דְכַּאן, או: מְדַכַּן, מעלה עשן. /בהשאלה: אדם הוזה שהזיותיו מיתמרות ועולות כעשן.
דַוּל, תור. סדר.
דוּלַאח, הסתובבות. דַוּלַח, הסתובב. בְּיִדַוּלַח, מסתובב.
דוּנַאנִי, תדירי. הו בִּיגִי לַא עְנְדִי דוּנַאנִי, הוא בא אלי בתדירות.
דַוּקָה, רעש הנגרם מדבורים ושיחות קולניים, ר׳ הוכה.

דורה, סיבוב של טיול. סַאר יְפַעַל דַוּרָה, הלך לעשות טיול.
דַחַא, נשמט, השתמט, הסתלק. דַחִי השמט, הסתלק שלא יראוך.
דַחַאח, מדרון, מקום משופע, מדחפות. פְּעַל לָה דַחַאח, הובילו למדחפות.
דַחדַאלִי, מדרון, בְּיִדַחדַל, מתגלגל במדרון.
דַחוּח, יציקה ושפיכה. דַח, שפך, יצק. בְּיִדַח, שופך, יוצק. בְּיִדַחדַח, שופך הרבה. דַחדַח, שפך הרבה.
דְחִיחֶה, רוח קלה וקרה, רוח בוקר קלילה.
דַחלֶה, מעון לא משופר. מקום מגורים הראוי לדירה רק בדוחק.
דְחַס, פצע־קל, שריטה על פני העור. אְדַחַס, נפצע קל. /בהשאלה: בְּיִדַחַס, מציק.
דִי, תן. דִילִי, תן לי.
דַימֶה, מטבח. חדר התנורים. חדר האפיה והבישול.
דַכַּס, תחב, הכניס בדוחק. אְדַכַּס, נתחב ונדחק תכנס.
דְכֹּסֶה, פינה מוצנעת וחבוייה.
דַלַא, לאט. על הרוב באה מלה זו כפולה דַלַא דַלַא, לאט לאט, בקלות, לא בחוזק.
דַלַּאס, הסתפקות במועט על חשבון אחרים. אכילה אצל אחרים. גַא יִדַלֵּס עְנְדִי, נטפל אלי לשם השגת צרכי עצמו.
דַלְזֶה, מכת אגרוף בכתף או בצד. דַלְזָה, הכהו מכת אגרוף.
דַלחִין, או: דַלחִיתַה, עכשיו, ברגע זה.
דַלִיל, פחדן, נוגע לב. בִּידַל, מפחד וחושש.
דַם, חתול, דַמֶה, חתולה.
דְמְדַאק, כשהלשון ניתק מן החיך בחוזקה להדגשת עריבותו של אוכל או משקה. בְּיִדַמְדַק, משמיע קול כזה.
דַנעָה, הנמכת קומה. דַנַע, או: דַאנְע, הונמכה קומתו והוכנע.
דַס, תחב, הכניס בדוחק. דַסָּה, תחבו.
דַסַם, שומן. דַסַם, שַׁמֵּן. דַסַּמַה – משחו בשומן. בהשאלה: נתן לו שוחד.
דְעמַאם, התעלמות. דַעמַם, התעלם. בְּיִדַעמַם,

מתעלם.

דף, מטבע הנקרא ״ריאַל״ (מריה תרזה), נקרא בפי הערבים ״קִרש״ ובפי היהודים ״דַף״. אונקלוס תירגם ״קֶרֶש״ – דַפָּא.

דְפַאל, רוק. דַפַל, רקק. מַדפַל, רקקית, כלי המשמש לרקיקה.

דַפוס, כינוי לאדם בלתי מבין. לא־פקח.

דְפִיכַה, דבר־פעוט, אִסלַאה בְדְפִיכַה, השלת אותו בדבר של מה בכך.

דַפְל, השקעת התנור בתוך המבנה שעושים לכך. בְיִדְפְלו, משקעים את התנור במקומו.

דַקע, דש, אכל הרבה. /בהשאלה: רמס, היכה, מחץ בדברים. דַקְעָה, רמס ומחץ אותו. גִית דדַקעְנִי, באת למחוץ אותי ולרמסני.

דַקְעֵה, פירורים המשתיירים בקרקעית הביב, כשקולים קליות, והקלי מתפקע ומשייר פירורים.

דַר, נמלים. דַרֵה, נמלה.

דְרבֵה, התגרות, התאנות. אדם שבעצם מציאותו או דבריו הבלתי־שקולים, הוא גורם לרוגז ולמהלוקת, נקרא דְרבֵה. העושה או אומר דבר כדי שיענו לו וע״י כך ימצא תואנה למריבה נקרא: בְיִדְדַרַב.

דַרְת רִגְלָה, סמרה רגלו. דַר לַחמָה, סמר בשרו. והיא כמין זחילה שאדם מרגיש באבר מאבריו, אחרי שנלחץ זמן מה ע״י ישיבה או שכיבה שלא כתיקנה. וכן כשהגוף נחרד עקב איזו חריקה וכיוצא.

דִרבְגֵה, עבה, משקה סמיך, אדם כבד מחמת שמנו.

דַרבֵה, נפילה. אִדַרַב, נפל. אַדְדַרְב, אתה עומד לפול.

דְרדַאח, בזיון, בזיון והשפלה. נהוג אצל הערבים שמי שנתפס בזנות או בשיכרות ״יְדַרדְחוּ בְהָ״: קושרים ידיו לאחוריו ומסובבים אותו בשווקים כשהם מתופפים על תוף המונח על גבו כדי לבזותו. היהודים משתמשים במלה זו להגדרת בזיון גדול.

דְרֵה מעט פירות או תבואה וכיוצא.

דַרור, זרייה והוא גם שם עצם לאבקת רפואה או אבקת הלחמה, שזורים אותה על הפצע או על הכלי המולחם.

דַרַע, חוצפה. מַדרוע, מחוצף, עזפנים. וחסר־בושה.

ה

הַאה, כן, מענה לקיראה.

הַאוַאן, מכתש־של־נחושת. ואלו של אבן נקרא ״מַדַק״, ור׳ להלן באות מ׳.

הַאנֵי, כאן, פה. גִי הַאנֵי, בוא לכאן. קַמבִר הַאנֵי, שב פה.

הַבֵּה, לפעמים. בדגִי לָה הַבֵּה, עוברת עליו (רוח תזזית) לפעמים.

הִגהַאג, – איומי סרק. דיבורים תקיפים שאין בהם ממש, לשם עשיית רושם רגעי. העמדת פנים.

הַגוע, שקט וניחה. אִהגַע, שב בשקט. הו הַאגְע, הוא יושב בשלווה ובמנוחה.

הַגעֵה, שעת הלילה המאוחרת, שבני אדם ישנים והרחובות שקטים.

הִדַאר, דיבור, דברים. בְיִהדִר, מדבר. בִיהַאדִר, משוחח. הִדַאר, אדם שמדבר הרבה.

הַדַל, הלך, מיהר ללכת. בְיִהְזִל, ביטוי של זילזול באדם שהולך למקום שאינו רצוי שם.

הֵה, כינוי של חיבה וקריאה של האיש לאשתו ושל האשה לבעלה. הדבר נחשב לגנאי שאחד מבני הזוג יקרא לשני בשמו ולכן כשקורים זה לזה אומרים: יַא הֵה.

הוַאש, רעש וצעקה מעושים. הַוַש, צעק והקים רעש כדי להשיג איזו מטרה.

הַוכֵה, המולה, הברה גדולה.

הַז, הזמינו בשפה רפה כדי לצאת ידי חובה. בִיהִז עֲלִיה, מזמינו בשפה רפה.

הַזוז, פירות שהושרו מן האילן ע״י ניענועו סימן מובהק לבשילותם הגמורה. הַזוז־וִלַוזִי, מישמש שהושרו כאמור והלוז שבתוך הגרעין גם הוא מתוק.

הַיַא, מלת זירוז, כמו הָבָה. הַיַא סַגִב, מהר עמוד. ״מַגנון עַלַא מְצתַרָע הַיַא מְעִי נִגתַרַע״ –

השוטה אומר לככל בוא עמי ונרקוד.

הַמג, גיזום והפלגה. בִּיהַמְג, מגזם להטיל פחד ויראה. בהשאלה ״בְּדְהַתַמְג מְנָּה בַּשְׁמַקְי״ רק נעלי פוחדת ממנו וחוששת לדבריו והוא ביטוי של זלזול באדם המגזם.

הַמַל, שלכת, עלים הנובלים מעצי האשל, שהנשים הערביות אוספות אותן ומוכרות ליהודים לצרכי הסקה.

הַמַסֵא, חושך ואפלה בייחוד בלילה גשום. צַלַאם וּהַמַסַא״.

הַנוּע, סירוס של מלת הַנָאָה. הכוונה לדמי סרסרות ותיווך. מלה זו מקובלת בין יהודים העוסקים עם הגויים, כדי שלא יבינו הגויים לשונם.

הִנְפְלֵה, סמרטוט, סמרטוטית.

הַפַגֵה, נפילה על הפנים. אִהַפַגָה, הפילו על פניו. אִהְתְפַג, נפל על פניו.

הַקֵט, שָׁקט אחרי שקיבל נזיפה. קַדוּה הַאקְט – הוא כבר שקט.

הִרַאוֶה, ידית של מעדר, מכוש או גרזן. רבים – הַרַאִיו, ובשפת הנשים הַרַאוִי.

הַרוּר, גרגרי ענבים או רימון. הַר, פרר את הרימונים או את הענבים. /בהשאלה: בִּיהַתַר, אדם המתפורר מרוגז. אוכל את בשרו.

הַרְג, יהירות והפלגה. מַהְרִיג, רברבן ויוהרן. בְּיִהְרִג, מדבר בהתרברבות או מתהלך בזקיפות כאדם חשוב.

הַרְט, שילשל. הַרְט אַלְסַלַבֵּה, שילשל את החבל לבור במהירות. הַרְטָה בַּטְנֵה, שילשלו בני־מעיו.

הִרִי, בילבול וקילקול. הַרִי עַלַיה אַלְמִשְתַרִי, בילבל וקילקל לו את הקונה על־ידי הסברה בלתי נכונה.

הַרִיס, תבשיל־חמין של גריסי חיטה, שרגילים לבשל לשבת עם בשר שמן ותבלין.

הַרִיש, תבשיל של גריסי חיטה שגריסתן גסה ה־הַרִיש היא סמיכה ומעובה, בישולה מיידי והיא נאכלת עם חמאה ודבש.

הַרַם, ריב ומדנים, הַרִב, איש ריב ומדון. הַרִמַה, אשת מדנים.

ו

וַאנִי, עייף, רפה־כוח, אין־אונים.

וַאקַע, תיקן וסידר, השיב דבר על כנו. מְוַאקְעַה, סידור ותיקון הדבר.

וַאתִי, קיבץ, אסף. מְוַאתַאה, איסוף וקיבוץ. בְּיִדְוַאתַו, מתקבצים ומתאספים.

וַבֵא, אם כי הוראה המלה בערבית היא דֶבֶר, הרי הוראתה בפי יהודי תימן היא ליכלוך. וַסַך וַוַבֵא, טינוף וליכלוך.

וְדַאפֵה, כשלון, נפילה בפח, וַדַף, נפל בפח, נוקש.

וַדַב, ליכלוך עבה על הגוף או על הכלי. קַדוּה מְוַדַב, הוא כבר עמוס ליכלוך.

וַדַך, שומן־בשר, שבישלוהו וסיננוהו וקיררוהו עד שנקרש. בִּיוַדְכוּ, עושים וַדַך.

וַדִל, עצלן, בטלן. חסר־רגש.

וְהַדַאר, או: וַהַדַרֵה, גילגול ודירדור. דְוַהַדַר, התגלגל וירד שלא לרצונו בין בגופו, בין בבריאותו ובין בממונו.

וְחַג, אמירת כן בדרך ליגלוג. ור׳ וצל.

וַחַף, דגינים, דגים קטנים ששולים מן הנהרות, מיבשים אותם ונאכלים כמו שהם או קלויים.

וְטִי ה, טיפה, וֹטַל, טיפות. וַטַל, טיפטף. / השאלה: ״פְעַל לָה וְטַלֵה״, שתה טיפת יי״ש.

וַיְתלוּ, הכאה רבה מאד. פְעַל לָה וַיְתלוּ, הכהו מכה רבה. כנראה שמושג זה מורכב משני צירופים: א) ״ויתלו את המן״, שמשמעותו אצל ההמון לא רק תלייה על העץ אלא גם הכאה באותו עץ. ב) סתם עץ לצרכי הכאה הוא אַתְל (אשל), שממנו נוטלים המלמדים זמורות כדי לרדות בהן את התלמידים. וכשיש תלמיד קשה אומרים: עַאדוּה יִשְׁתִי שְׁעוּב, עוד נחוצה לו שְׁעוּב, שם יער בקירבת העיר צנעא, שכולו צומח עצי אשל.

וַלוַלֵה, רחש, סימן חיים, בִּיוַלְוִל אַלְדוּדִי, רוחש התולע. צות אַלְוַלוַלֵה, קול רחש.

וַן, גניחות־צער מתוך מחלה או חולשה כללית. בִּיוִן, נוהם וגונח.

וְנֵא, אדם שמכין לעצמו אוכל במטבח. וַנִינ

וַנְשַׁכַּבְשׁ אַלְחִלְבֵּה, הכן לי את הכל ואני בינתיים אטרוף את החילבה.

וְסוֹאַס, חשיבה והתבוננות. בִּיְסוֹס, מתבונן וחושב. טְלַע לִי אַלְוְסוֹאַסִי, עלה בדעתי רעיון. הטרידה אותי מחשבה.

וצֵל, כן. מסתבר. מסכים.

וַצְלַה, חתיכת ארג או חתיכת לחם. וַאצַל, חתך לחתיכות.

וַקַח, בכה בכי גדול, בכה זמן רב. מקביל לביטוי "התפוצץ מרוב בכי" (וראה פזמון הילדים לפורים).

וַקִיעַה, מקרה לא טוב. אוּקְעַת אַלְוַקִיעַה, קרה המקרה הבלתי רצוי.

וַרַגְעַמַה, ומה בכך? ביטוי של ביטול ואי־חשש מתוצאות איזו פעולה או דיבור.

וַרַן, תוספת שמוסיפים במשקלות הגדולות, כדי שהקמעונאי לא יפסיד במכרו מעט מעט ומכריע את המשקל לכל אחד. שיעור של הַ־וַרַן — שליש אוקיה לכל ארבע אוקיות.

וַשׂג, זיעזוע החולה בשעת גסיסתו, שלפעמים הוזר ומתרענן לזמן קצר. אוֹשַׂטה, זיעזעוהו מוֹשַׂג, חולה שעשו בו את הפעולה הזו.

וַשַׁעַה, נביטה וצמיחה של זרעים וצמחים. מְוַשַּׁע־בִּיוַשַּׁע, נובט, מתחיל להוציא עלים.

ז

זְבַדִיַה, קערת חרס שיש לה כַּן ובסיס.

זְבַרַאקִי, טיפי־שומן הצפים על פני המרק או משקה אחר. רבים זַבַארִק.

זְגַבַארִי, קילוח, סילון. בִּיזַגְבַּר אַלְדַם, הדם קולח בחזקה.

זְגַירִי, קטן. זְגַנְדְרִי, קטנטן, קטן מאד.

זְגַן, בית השחי, תחת אצילי הידים. זְגַנַה, בית־שחיו.

זגַפאג, מְזַגַּפַג, ר׳ זכַפאג.

זַהַאהר, כינוי לפרי הרימון הנקרא בתימן "דוּם", ובערבית "נבק" (ראה כלאפע).

זְוִה, זוית, פינה.

זוּמַטִי, אדם־קמצן, יבש־כחרס.

זְחוּק, שהיקה על־ידי שתי אבנים זו על זו.

זְהוּק, תבלין שחוקים ור׳ בפרק מאכלים ומטעמים.

זְיַה, חתיכת צמר שנותנים בקסת כדי שתספוג את הדיו, שלא יישפך. רבים זיי.

זִיעַה, ריח רע. סרחון.

זְכַפַאג, עשיית דבר שלא כתיקנו. מְזַכַּפַג, בעל מלאכה שאינו בקי ואינו דייקן במלאכתו.

מְזַכַּפַג, דבר העשוי שלא כתיקנו.

זַלַאבִיַא, לביבות מטוגנות בשמן, ורגילים לאכלן בחג השבועות ובפורים. בהשאלה: דברי חלקות. אומרים בִּיזַלְבִּילַה, מדבר עמו דברי חלקות כדי להשיג מטרתו.

זְלַאג, שליחה. זַלַג אַלְרַסוּל, שלח את השליח. זַלְגְנִי, שלחני מהר.

זְלַגַאם, שומן הבולט תחת הסנטר. מְזַלְגַם, אדם שיש לו פימה תחת סנטרו.

זַלְתַעַה, לבישת בגדים קטנים מכפי המידה. מְזַלְתַע, לָבוש בגדים צרים וקטנים מכדי מידתו.

זַמַב, גרעיני התמרים. אחת זַמַבַּה;

זַן, רטינה. ביזן, רוטן ומסרב, שאין הדבר לפי כבודו.

זְנַגַאר, או: זַנַאגִיר, מלחת השתן, שנתייבש ברצפה או בבגד. מְזַנַגַר, דבר שיש בו רושם זה.

זַנַה, חלוק־קצר עד המתניים, שלובש הגבר תחת הבגדים, במקום גופיה. וכן חלוק ארוך שלובשת האשה בבית, או מתחת לבגד העליון, בצאתה לרחוב, אלא, גיזרתו וצורת בדו שונה מן הבגד העליון.

זַנִיחִיַה, שֵׁדָה, שלפי דמיונם היא שורה על היולדת ועלולה להזיקה או להזיק לפרי־בטנה עד שיפַּצו אותה בטכסים ידועים. (ראה בפרק הלידה והגיגותיה).

זַנִינַה, טיפי־גשם. שעירים. גשם־דק.

זְעוּף, קמח דורה. בְּדְזַעַף, טוחנת דורה.

זַעְקַה, ברק אדיר ורעם הזק.

זְפַאר, שילוח, זַפְרַה, שילחו, סילקו, פיטרו.

זפַאר, הסרת קצף התבשיל העולה ברתיחתו

הראשנה. זַפַּר אַלְלַחְמֶה, הרתיח את הבשר והסיר את קצפו. זוהמתו.

זְקָאק, או: זְקְוַאקִי, סימטה, רחוב־צר, מעבר־צר.

זְקָאר, חילופין. זַאקְרָה, החליף עמו דבר בדבר. מְזַאקְרָה, חילופין.

זְקָאר, מארב. זַקַּר לָה, ארב לו. מְזַקַּר, אורב.

זַקּוּק, שתיה בבת־אחת. קַהוָה זַקּוּק, קפה שנתקרר עד שאפשר לשתותו כמים. זַק, שתה בבת־אחת. זַקְזַק, שתה הרבה מים או שאר משקאות.

זַקְלָאל, פיוס על ידי השלייה והטעייה. בדרך־כלל משמש ביטוי זה לפיוס תינוק: בִּיזַקְלַל לָה, מפייסו בדברי השלייה.

זַקְמָה, אחיזה, תפיסה. זְקָם, אחז ותפס. מְזַאקְמָה, שנים תופסין זה על זה וזה על זה. דְזַאקַמוּ, החזיקו זה ביד זה. מְדַזַאקְמִין, מחזיקים זה ביד זה.

זַקְרָה, תחבולה. זַקְרָה, בא לו בתחבולה וניצחו. זַקְוּרָה, ניצחו כמה פעמים על ידי תחבולות. מַרַק־זַקְרָה, מרק שאינו של בשר כי אם של ירקות או של ביצים.

זְרְגַטָה, בלוטה המתהווה בשחי, או בראש הירך, מחמת פצע ממוגל ביד או ברגל, וכן בצואר מחמת מחלה. רבים זְרַאגַט.

זַרט, בליעה. זְרַט, בלע. זַרַּט, בלע פעמים רבות. זְרַאט, בלען.

זְרט, עוף לילי, שאוכל את הפירות על־ידי בליעה, בלי לעיסה, והוא דומה לעטלף. בהשאלה: אדם שאוכל הרבה ונשאר רזה.

זַרְקָה, זריחת השמש, הנץ החמה.

ח

חַאלִי, יפה. נאה. בִּיחַלִּי נַפְסָה, מיפיף את עצמו. אַלִיַד אַלְחַאלְיָה, יד ימין.

חַאסֵר, חסר־יכולת, מפגר, אינו יכול ללכת ברגליו.

חַאשְׁיָה, שפת הבגד. שַׁאל־מְחוֹשִׁי, טלית שיש פסים שחורים לרחבה. אבל אם הפסים לאורך נקראת שַׁמְלָה־מְכַּשַּׁרָה.

חַבְחַב, אבטיחים. חַבְחַבָּה, אבטיח.

חַבַּך, גינדור. קַד אִתְחַבַּך, כבר התייפה, התגנדר.

חְבַאכָּה, כריכה, חַבַּך אַל כְּתַאב, כרך את הספר.

חַבַּשׁ, אבן שחורה מסותת ומחולחלת שמרצפים בה את הבתים.

חַבַּת כַּאלֶה (נשיקת דודה) נקודות שחורות הנמצאות מלידה בפנים, או בשאר חלקי הגוף.

חְגַרָה, חצר מרוצפת אבנים ובמיוחד חצר שבקומה העילית.

חְדַאף, תגלחת הצדעים וכן השער הדק שעל גבי המצח, שהנשים הזקנות נהגות לגלחו.

חַוַאיְג, שם כולל לכל מיני תבלין. חַוַאיְג כַּצְּרָא, עלי הכסבר ששוחקין אותם עם ה־זחוק־.

חַוַאיְג סַודָא, פלפל שחור טחון. חַוַאיְג צַפְרָא, תבלים צהובים בשביל המרק.

חַוַאנִי, צב. ולפי שדרך הצב, לנענע ראשו, והצי גופו, למעלה ולמטה כמשתחווה, וגם אינו יוצא ממאורתו אלא לפנות ערב, לאחר שנחלש חום השמש, אומרים לילד המבקש לאכול ארוחת־ערב מוקדם, לפני תפילת מנחה: ־מַא קַד צַלַּאשׁ אַלְחַוַאנִי־, עדיין לא התפלל הצב.

חְוַאשׁ, התקהלות והתאספות סביב משהו. חוואשה כַבִּירָה, או מְחוַאשֶׁה, התקהלות גדולה. חַוַּשׁוּ־כְלוּ, התקבצו לאכול.

חַוִי, מגרש שאחורי הבית, שבו נוטעים עצי־פרי ואילני־סרק ושיחי־ריח, וכן מגדלים בו תרנגולין.

חוּלַאב, כאב־בטן מחמת צינה וקרירות. מְחַוּלַב, אדם שבטנו כואב מחמת כך.

חוּלִיָּה, מגבת רחצה.

חוּמַאר, חוּמַארָה, חַומְרוּ בָה, ראה דְרְדַאח, שמובן אחד לשתיהן.

חוּקַאלִי, שלולית מים קטנה. רבים חַוַאקִיל. מַא חַוקַל שַׁלָּה קוּקַל – אומרים על מי שמתאמץ לצבור לעצמו ממון או נכסים ואינו מצליח.

חַוש, חצר שלפני כניסת הבית.
חַזָא, מְחַאזָאה, סיפורי־בדים. חְזויָה, סיפור. רבים – חַזָאוִי. מְחַאזִי, מספר סיפורי־בדים.
חְשָלָה־שַרפָה, הנח לו קש, ביטוי של עצה להתעלם ממישהו.
חְטמָה, חומר־כביסה, שצבעו שחור, והוא מופק משיחים ידועים המצויים בתימן. משתמשים בו גם לרפואה: שותקים אותו ומערבים בו שמן־חרדל ומורחים על פצעים ממוגלים שבראש.
חַיַא, בושת, אִסתְחִי, התבייש. אִסתְחַי, נתבייש.
חַיַא בַך, ברוך בואך.
חִין, מוקדם. גֵא בְחִין, בא מוקדם. עַאדו־חִין, עדיין מוקדם. טרם הגיע הזמן.
חִיסִי, ספל־של־חרס.
חְלַאיֵה, לקח שאדם לומד ממקרה שקרה. קַדִי חִלַאיֵה, זה יהיה לקח לעתיד.
חַ׳בְבַאנִי, נדל, תולעת־ירוקה, ארוכה ועבה, הנמצאת בין הירקות בימות הגשמים.
חְלבֶה, תלתן־שחוק, טרוף ומתובל, שמלפתין בו המאכל. (ראה בפרק מאכליב ומטעמים).
חַלחַל, שקדים ירוקים בעודם בקליפתם.
חַלוט, מירוק. חַלַט אַלוִעַא, מירק את הכלי. משמעות אחרת: חַלַט אַלעַקד, קשר קשר של קיימא.
חַלק, גרון. חַלְקִי, גרוני. חַלְקַה, גרונו.
חְמַאק, מחלת האדמת התוקפת ילדים בגיל רך; כל הגוף מתמלא נקודות קטנות אדומות ואינה נחשבת למסוכנת.
חְמבַאר, שתיקה מתוך רוגז. מְחַמבַר, שותק מתוך כעס. בִיהַמבַר, שותק מתוך רוגז וכעס.
חַמֵה, ליכלוך שחור המצטבר בקרקעית הבור של השופכין.
חְמדְמֵה, גבעול של שיח הבושם, הנקרא ״ריחאן״, כשהוא מלא והדור.
הַן. הַמָה ונָהַם. בִּיהַן, מהמהם. הומה ונוהם. חַנִין, קול המיה ונהימה.
חַן, כש...חַן־סַאר, כשהלך. חַן־גַא כשבא. חַנַך, שאתה. מַאחַנַך מְחַאזִי, מפני שאתה מספר סיפורים.
חְנַאך, הקנטה, חַאנכָה, בִיחַאנכָה, עשה משהו נגד רצונו כדי להקניטו.
חַנַאני־טַנַאני, ביטוי של הגוזמה והפלגה על דבר שהיה. על משתה גדול שנעשה ברוב ענין אומרים: כַאן חַנַאני־טַנַאני. וכך אומרים גם על מקרה של ריב ומצה, במשמע, שהיתה שם מריבה גדולה.
חְנגְרִי, חגב־קטן המתרבה בימות הגשמים ולפי המסורת אינו טהור. רבים – חַנַאגר.
חְנישֵיה, שרשרת־של־כסף, שתופרות הנשים ב״קרקוש״, והיא עשויה טבעות טבעות כל אחת בתוך שתיים.
חַנַק, או: חַנוק, פרישה מתוך רוגז. חְנִקַת אַלמַרַה, נטשה האשה את בית בעלה מחמת רוגז. חַאנִק, פורש מחמת ריב ורוגז.
חְסַה, פסולת קמח השעורים.
חְפחַאף, נביחות הכלב. חַפחַף אַלכַלב, נבח הכלב.
חְפלֵה, השתדלות. מְחַפֵל, מזדרז ומשתדל. אְחפַל, הש ל והזדרז.
חַצַר טַרִיק צַרף כַל שַיטַאן, ענינו: שימו לב, כאן דרך, יסולק כל שד. והוא, לחש שלוחש כל מי שעובר בלילה במקום אפל וחשוך, כדי להזהיר את השדים הנחתים שם, שיסתלקו, שמא ידרוך אחד מילדיהם ויכעסו עליו ויזיקוהו.
חַקב, מזווה, מגורה, אסם. רבים אַחקַב.
חַקַר, הרמת־יד כלפי הזולת כשאצבע האמה כפופה מול פניו, וזה נחשב לזילזול ולביזיון־גדול. ואם נוסף לכך הוא אומר: חַקַרוך, הרי־זה שיא ההשפלה, ולכן נקראת אצבע האמה מַחקַר.
חַר, מחסן חשוך בקומת הקרקע, שאינו מסוייד ומשמש לאחסנת עצים. והמסוייד נקרא ״טַבקַה״.
חְראַף, עוני, אביונות. מְתִירַף, דחוק מעט, חי שלא ברווחה.
חְרַבות, צרעה, מין־שרץ מעופף הדומה לדבורה וגם הוא עושה דבש ובונה קנים בדלתות ובקירות הבתים אף עקיצתו מכאיבה מאוד.

חַרִיַּה, כלה. /בהשאלה: לטאה. הכלה והלטאה נקראו בשם אחד מפני שתכשיט הכלה ביום חופתה הנקרא תְשבוך (ראה תמונת הכלה) עשוי כמתכונת ראש הלטאה.

חְרִיַּה, צבע חום־אפור, חקי.

חַרכֵה, כדי־תזוזה, זמן־מועט. חַרכֵה וִגִי, תבוא בעוד זמן מה. חַרכֵה וַנְשַאסִיר לַא עִנְדָה, עוד מעט ואני אלך אליו.

חְרצַם, חרצנים של הענבים. וכן נקראים הרימונים, שגרעיניהם אינם רכים. אבל רימונים שגרעיניהם רכים נקראין מְלִּיס. על כל דבר קשה במקצת אומרים: מְחַרצַם.

חַרִק, קפדן, נוח לכעוס, זעפן. חַרַק, קפדנות, אי־סבלנות וזעפנות.

חַרַקֵקַה, או: תְחִרַקַאק, ריגוז, וזעף וקצף. בְּיִתחַרַקֵק, רוגז וזועף.

חוֹשַׁך, פירות או סחורה גרועים, לא־מובחרים בלתי־טובים.

חְתִית, קמח־קיבר, חיטה שנטחנה בקליפתה.

חְתַרַה, פירור־לחם. רבים – חְתַאוִר. חְתַּיר, פירורים גדולים. חְתַּר אַל גַאהִל, האכיל פירורין לתינוק. בַחתַּר אַלְלְקמֵה, פירר את הלחם.

ט

טַאוִי אַלַיל, מושג הפחדה להפחיד את הילדים.

טַאצִי, חלק, בִיטַצִי, מחליק.

טַבוַה, דקירה קלה. טַבַּוָה, דקרו במחט. טַבַּוָה, דקרו במחט או בסיכה פעמים רבות. /בהשאלה: טַבוַה, הלשנה. טַבַּו עֲלַיה, הלשינו עליו.

טַבִינַה, צרה, אשה שניה על אשתו. מְטַאבְן נשוי לשתי־נשים.

טְבנֵה, עץ שטומנים בתנור, לאחר גמר הבישול והאפיה ומכסים אותו בגחלים ואפר כדי שיבער לאטו ויישאר התנור חם.

טַבַק, קופסה לתכשיטים או לסיגריות.

טַבַק, מַשׂאֵת, והוא מגש של פירות וממתקים מסודרים יפה, שמשפחת הכלה נותנים לה בפורים הראשון, שלאחר החתונה.

טַבַקָה, מחסן קטן, המשמש להחסנת פירות תבואה וקמחים. רבים טְבִיק.

טְוַּאח, גאווה, זחיחות הדעת. טַוַּח, נתגאה והגיס דעתו. מְטַוָּח, מתגאה, זחה עליו דעתו.

טול, תמיד. טול אַלדַהר, כל הזמן.

טַחלַה, משקע של עכירות בקרקעית הכלי שבו דבר נוזל.

טַחְץ, מקום שאפשר להתחלק בו. טְחַץ, התחלק ונפל. בהשאלה: אְטחַץ, הסתלק מן המקום, התחלק.

טַלוּפְחִין ולַבַן (נזיד עדשים עם לבן) ביטוי רגיל כשאדם פוטר את חברו ב״לא־כלום״, או בדבר מועט. אומרים: מַכַּנָה (פטרו ב....) טַלוּפְחִין ולַבַן, כי זה דבר זול ביותר. השווה ״גילגל עמו בעדשים״ (כתובות סז ב).

טִלטול, גניבה. אַלאִיש־טִלטול, האיש גנב. בִיטַלטֵל, גונב.

טְמבַאח, שתיקה מתוך רוגז (ור׳ לעיל המבאר שענינן אחד).

טַמס, רצפה הטווחה בגבס (קְץ). הטיח בטיט נקרא צְהַר, ובסיד וחצץ קַצַאץ.

טַמשׁ, רמאות, טַמַשָׁה, רימה אותו.

טְנַאן, זימזום, קריאה בלחש, שנשמע קול בלי חיתוך מלים.

טְנַאנַה, פליאה, דבר־מפליא, תימה.

טַנַאפְס, דברים פעוטים, שערכם קטן. יחיד טְנפְסה.

טַנַשׁ, טיט רך העשוי מעפר־דק ומנופה, ומשתמשים בו הצורפים, שטחין אותו על פח הכסף להגן עליו שלא יישרף בשעת ההלחמה. בִיטַנְשׁ, טח את הכסף בטיט זה. בהשאלה: מְטַנָּשׁ, אדם אמיץ לב, שאינו מעריך כראוי את הסכנה הצפויה לו.

טְעזוז, כינוי־גנאי לאדם קופץ בראש. בעל־דמיונות. נכנס לתוך דברי אחרים בשעה שאינו מבין במה הם סחים. ומזה טְעַזַאז (עשיית הפעולה) מְטַעְזז (עושה הפעולה).

טְעִים, מתוק, ערב־לחיך.

טַפחַה, חימה, זעם, כעס־עצור. טַאפְח, זועם ונרגז. פַשׁ טַפחְתָה פַוקַה, שפך זעמו עליו.

טַסְּשֶׂר, או: **מְטַסְשֶׂר**, מתנפח ומבליט התפעלותו מעצמו או מלבושו.

טַקְצָאר, נטילת הציפרנים. **טְקַצַּר**, נטל את ציפרניו. **קַצַּר לְה**, גוזז את ציפרניו.

טַרְאח, לימוד או קריאה בנחת ובשימת־לב. **טַרַּח**, לָמד בנחת ובשים־לב.

טַרוּר, גירוש, **טַרָּה**, גירשו. **טַר אַלדְמַּה**, גירש את החתול.

טַרוּשׁ, שעורים־קלויים, קלופים ומלוחים הנאכלים קליות.

טַרח, הנחה. **אִטַרח**, הנח. **אְטַרְחָה**, הניחהו.

טַרח־לְה, הוכיחו, הטיח בפניו דברים קשים.

טַרחַה, כשעתיים אחר הנץ החמה כשהשמש מתחילה לרדת מן הקירות ולהתפשט ברחובות.

טְרטְרַה, טיפה. בדרך־כלל טיפת ליכלוך. **טַרטַר**, טיפטף.

טַרְן, או: **בְּיַטְרְן**, ראה ברטאם, ומובן אחד להן.

טְשַׁאשׁ, טיפות גשם בודדות. **בִּיטַשְׁטְשׁ**, הגשם מטפטף.

י

יַאבִּי, ביטוי להבעת דבר בלבביות, בין לטוב בין לרע. **יַאבִּי חִרק קַלְבַּה, יַאבִּי רְצַי עֲלְיה.**

יַאה, ביטוי התפעלות רגיל בפי הנשים.

יַאסְעַם, כאילו, העמדת פנים. **קַדוֹ־יַאסְעַם**, פלוני הזמין את פלוני לסעודה כאילו הוא מכבדו.

יַא־רֵית, הלוואי, מי־יתן.

יַבִּיבִּי, דוכיפת, מין־עוף.

יַגְּמֶה, שוד, ביזה, שלל.

יַהַנִי, כשאדם מוצא את חברו אוכל, אומר לו כך ועניינו "להנאתך".

יוה, או: **יְוַה**, אוי, אבוי, חבל.

יַחְדַה, מספיק, עד, כדי גבול וקיצבה.

יַחרִימַבּוּה, קללה רגילה ונפוצה, מורכבת משלש מלים: יא, אחרים, אבוה – אני אחרים (אקלל), את אביו.

יסתַאהַל, ראוי הוא לכך, אם טוב ואם רע. **דְסתַאהַל**, אתה ראוי לכך.

יַעַנְז, פחות, **לִירַה יַעַנְז שְׁלִינג**. לירה פחות שלינג.

יַקר, הצד הריק שסביב העמוד או הדף הכתוב.

יַרשַׁלְמִי, כתב היד הנהוג אצל האשכנזים, להבדיל מכתב רש"י הנהוג בתימן, ונקרא "שַׁכַּט".

יְשְתִי, רוצה, חפץ. **אַשְתִי**, אני רוצה.

יְשְתַן, מקשיב, מצ־יתת. **אַלולד בְיִשְתַן אַלדְבָרים**, הילד מקשיב לדברים, מצותת לשיחה.

כ

כַּאלְד, מאמץ ליטפל באיזה דבר. **כַּאלַד אַל נַאהַל**, התאמץ ליטפל בתינוק. **מְכַאלַדַה**, מאמץ ליטפל במשהו.

כַּבַּא, צפיעי בהמות, שהערבים מגבלים אותם ועושים מהן כעין ככרות ומשמשים להסקה.

כַּבד־פַּרס (כבד־סוס) מין ממתק, הדומה ל"חלקום", עשוי מקמח וסוכר ותבלינים.

כַּבַּאנֵה, מין מאפה קדרה. וראה בפרק מאכלים ומטעמים.

כַּבַּאץ, בילבולת של דברים בטלים. דברים שלא לענין. **בִּיכַבַּץ**, טורף ומערבב דברים שאין בהם ממש. /בהשאלה: אדם המערבב מאכלים או משקאות שלא בטעם.

כַּבַּאצַה, היתממות. **מַכְּנַה כַּבַּאצַה**, הראה תמימות לפניו. **בְיִתכַּבַּץ**, מיתמם, מעמיד פנים כדי להערים על זולתו.

כַּבַל, תשישות וטימטום. **אַכְּבַל**, מטומטם או תשוש מחמת נכות וכיוצא. לנקבה **כַּבְלַא**.

כַּבַק, ריקבון של פרי. **כַּבְק**, רקוב. **בִּיכבַק**, הולך ונרקב.

כַּבְּתֶה, עכרורית של מתכות, בייחוד של תערובת כסף ועופרת, המתאבנת בעת זיקוק הכסף ומצטברת סביב ככר הכסף המזוקק. שוחקים אותה ומאבקים בה בית השחי להסיר ריח־רע הנודף משם.

כַּג, פירות שמקצת אילנות מוציאים פעם שניה. פירות סתוויים.

כַּגַאג, או: **כְּבּאגה**, טירחת הליכה למרחקים, ללא תכלית. **כַּגַּ־בְלַאשׁ**, טרח ובא לשוא.

לַעְדִכַּגְבִּיש, אל תטריחני לבא חנם.
כַּד, מצוקה, כַּד וִנְכַּד, מצוקה וצרה. בִּיכְּדָה, מציק לו.
כְּדַיַּה, קצת, קומץ, כְּדַיְנַך, מקצת, קימצוץ. כְּדַנְדַרַך, מועט שבמועט.
כַּדִיעַה, עיכוב זמן־רב. כַּדַעְנִי, עיכבני זמן־רב. אַכְּתַדְעַת, נתעכבתי זמן רב;
כְּדמֶה, רבים כְּדַם, גלוסקאות, כיכרות של לחם
כְּדַאף, גוזמאות בעלמא. דברים שאין להם שחר, (וראה בערוך ערך גדף).
כְּדפֶה, פצע הנעשה באצבעות הרגל כתוצאה מכשלון. כְּדַף, נכשל בהילוכו ותפצעה רגלו.
כָּה, ביטוי של אי־שביעות רצון. כָּה אַמַּנְת זַיַּדְת אַלְהַדַאר, אך אתה הרבית דברים.
כובַּאלַה, ערימה. על מקום שמתאספים בו אנשים מרובים אומרים: אַלְנַאס־כַּאבִיל (האנשים ערימות) או אַלְנַאס פוק אַלְנַאס (האנשים על האנשים).
כּוּדֵה, ולוואי שיספיק, מספיק בקושי. כּוּד אַלְשִׁי, הלוואי שיספיק הדבר. כוד אַלְכַּלַאם, הדברים יספיקו בקושי.
כּח, כד של חרס.
כּוּרִיץ, מין מאפה עשוי מקמח קטניות. ר׳ בפרק מאכלים ומטעמים.
כּוּכַּרַה, תפיחה בראש מחמת מכה.
כּוּר, ריח זיעת בית השחי. כּוּר, אדם שריח רע נודף משחיו.
כּוּרַאג, הנחה והחלה. מְכּוּרג, אדם־נוח, אדם המוכר בזול.
כּוּרַגַּה, עשרים חתיכות בד וכיוצא. בהשאלה: בִּיכּוּרג אַלְכַּלַאם, אדם המדבר הרבה במהירות.
כּוּרַה, תשוקה, דבר שאדם משתוקק לו באופן פתאומי. כַּאוִר, משתוקק.
כְּזַאן, או תְכּזִינַה, לעיסת־קאת. ראה בפרקו. כְּזַאנֶה, ארון קיר קטן.
כַּזוּ, סינור. בִּדכְּזֶה אַלְשַׁמְס, השמש מסנוורתו.
כְּתוַאל, סיכול והכשלה. כּחוּלַה, הכשילו בעת הילוכו על ידי שהושיט רגלו אל בין רגליו והפילו.

כַּחַב, פירות בוסר, ובייחוד ענבים.
כְּטִיט, נחירה של הישן. בִּיכְּט, נוחר.
כַּשרַה, פעם. פעם אחת. (ר׳ כַּרַה)
כַּיַא. דמיון. בִּיַתְכַּאיַא, נדמה לי, אני חושב.
כּיל אַלְמַלַה, משחקי־מף נהוגים בין הנוער בגיל צעיר: עומדים גב מול גב, שולבים זרועותיהם זו בזו ומתכופפים חליפות; כשזה מתכופף, חברו נישא על גבו וכשהשני מתכופף זה נישא על גבו. עושים זאת תחילה באטיות ולבסוף במהירות.
כִּיראת, הרבה.
כִּישׁ, ביטוי של ״ברוגז״, רגיל בין הילדים. כשילד אומר לחברו ״כִּישׁ״ פירושו שחדל לדבר עמו. מִתכַּאיְשִׁין, הם רגוזים זה עם זה. וכשמשלימים קורסים אצבעות ידיהם הקטנות זו בזו ומוצצים כל אחד את אגודלו ובכך ״יסצַאחַבוּ״, כלומר נעשים חברים.
כַּלַאבְק, בוץ. כַּלַבַק, התהלך בבוץ. בִּיכַּלְבַק, מתבוצץ בבוץ.
כַּלַאפַע, נעלים בלות. בזמן שמבשיל פרי הרימין הנקרא בתימן ״דוּם״ ובערבית ״נבק״ מחזורים הרוכלים ברחובות קריה כשעל ראשם ״תוּרַה״, מלאה רימין, וצועקים בקול־זמר: ״וּאהַר בִּכַּלַאפַע״. וכל מי שיש לו נעלים בלות, שאינן ראויות עוד לשימוש, מוציאן להם ומקבל תמורתן מעט רימין.
כְּלַב, טיט. בִּיכַּלַב, עושה טיט.
כַּלַדַה, דבר שאדם רוכשו ואינו מרוצה ממנו ורק במרמה מכרוהו לו. מעין מקח טעות שהמוכר אשם בו. כַּלַדַה, מכר לו דבר שאינו חשוב או שאינו שוה מחירו.
כלח, סכין קהה, שלהבו לא חד.
כַּלִיה, הנח לו לעשות את הדבר. כַּלִיַנַא נִסכַּה, הנח לנו לנוח.
כַּלַס, פשט בגדיו. מַכּלוּס, ערום.
כְּלַע, סכל, אדם שאינו בעל תפישה מהירה. שאינו מבין ענין. שאפשר לרמותו בקלות.
כַּלַעַה, צליפה. פַּעַל לַהַ כַּלַעַה, הנחית לו מהלומה, הצליף בו.
כַּמַדִי, כמה זה? כַּמַדִי שַׁלִית, כמה זה לקחת?

כַּמְדֵּי חַשִּׁית, כמה זה הנחת.

כְּמֵּה, חדר קטן שבתוך החדר.

כְּמִיע, אויל, טיפש, בלתי מפותח בשכלו, כבד תפיסה.

כַּמעה, מכה. כַּמְעָה, הכהו, השפילו. אִכְתַמַע, הוכה, הושפל.

כַּנֵס, נשמט. אִכְּתְנַס, חמק והשתמט. /בהשאלה: כְּנֵיס, כינוי לאדם חמקן ושתמטן.

כְּנִפְסֶה, דבר פעוט ואפסי.

כַּנְפְסוּדֶה, חיפושית. כַּנְפְסוּד, חיפושיות.

כְּפַּאר, שבור, שבירה. כינוי לשגיאות בקריאה. בִּיכְּפַּר, שוגה בקריאה. כְּפַּר פּוּק אַלְפַּפַּר, שגה שגיאות כשקרא בתורה.

כְּסְכְּסִי, גור־כלבים. כלב צעיר. רבים כְּסַאכְּס.

כְּסְתַבַאן, אצבעון.

כְּעְבַאר, גילגול דבר־מה, ממדרגות או ממדרון. כַּעְבְּרָה, או כַּעְבַּר בָּה, גילגלו במדרגות.

כְּעְדֵה, כד של חרס קטן.

כַּעְכֶּה, כלי־חרס קטן, שבו נותנים אוכל לתרנגולין, בדרך כלל עושים אותו משוליים של מחץ שנשבר (קאעת מוקד).

כְּצַאט, לֶבֶד־כריכה. נייר עבה או מעובד לכריכת ספרים. מְכַּצְּט, כורך־ספרים. אַכְּצְטַה, כריכות ספרים.

כַּצַּאך, סטייה, עיקום. להיפך. רחלָה כַּצַאך, הלך לו שלא בכיוון הנכון.

כְּצמִי, אני שונא. כְּצמִי אַבצְרָה, אני שונא לראותו, איני סובלו.

כְּצְעִי, טיפש, לא־פיקח, חסר־דעת.

כַּצְרַה, רטיבות. אַכְּצַר, לח, רטוב.

כַּק אַלוְעַא, קול הכלי כשדופקין עליו כשהוא שבור. בִּיכְּק, כלי חרס שנסדק עד שמשמיע קול כשדופקים בו באצבע.

כְּקבְק, סכל, מטומטם.

כַּקְּה, מהתלה. כַּק עֲלִיה, התל בו. כַּקְאק, לעגן והתלן. ליצן. בדחן.

כְּרַאץ, דחיסה. עשיית דבר בלי חשבון ובלי תיכנון. מְכַּרְּץ, אדם העושה מעשיו בלי הבנה וחשבון.

כְּרג, מרצוף־של־עור, הפתוח מאמצעיתו, וכשמניחים אותו על גב החמור נעשה כשני כיסים משני צדי החמור.

כַּרְגֵה, יציאה מן הבית להתארח אצל אחרים. רבים כַּרְגַאת.

כְּרְדֵה, פסולת. החלק הגרוע, שבכל דבר, לאחר שנברר ממנו הטוב שבו.

כַּרֵּה, פעם־אחת. מְנכַּרֵּה, אף־פעם. מַא קַגאש מְנכַּרֵּה, עוד לא בא אף פעם.

כַּרְס, פסולת דבש הדבורים, שיש בה עוד שאריות של נופת הדבש ועושים ממנה ערק הנקרא ״עְטַאט״.

כְּרצַה, או: כְּרץ, אדמה־אדומה, שחלקיה מתדבקים, ומשתמשים בה לטיחת הכתלים של בתי החימר מבחוץ.

כְּרקַה, חתיכת־בד. מטלית. מטפחת.

כְּרְשַׁאבֶה, יבלות קשות שבפס הרגל ופעמים מתהוות בקשרי אצבעות הרגלים, ורגילים בתימן להניח מעט סיד כבוי שמחלחל סביבן ויוצאות כמו מסמר קטן, ובערבית נקראים ״מסאמר אלרגל״.

כְּשַׁב, דבר שנתקשה כעץ. מְכַּשְׁב, כגון, גזר או צנון שנתקשה ונתעבו סיביו.

כְּשִׁי, ביטוי הגנה מפני עין הרע. כשרואים תינוק בריא ונאה, וחוששים שמא יזיקוהו בעינם הרעה, אומר הרואה: ״כְּשִׁי מְן עַיְנַיַא קְרְעַת יַא שִׁיטַאן״.

כְּשַׁר, חרצנים וזגין, הנשארים מן הענבים אחרי סחיטת היין.

כְּתַּאח, הוצאת רוח מלמטה בלי השמעת קול. ור פַּסוּ.

כְּתַּאת, חיטוט. התבוננות בקורתית במשהו. מְכַּתַּת, מחטט וטורח להגיע לשרשו של דבר.

כְּתַן, פשפשים. אחת־כְּתַנֵה. בִּיכְתַּן, משמיד את הפשפשים.

כְּתעַה, שיירי מטאטא, מטאטא מאוכל ובלוי.

ל

לַאחַלַאת, ביטוי של דחיית דבר, או ענין, לזמן בלתי מוגבל. ואם לזמן מוגבל אומרים: לַאחַלַאת לַאגְדוּה, נדחה ונראה עד מחר.

לַאיְץ, עץ המיועד להסקה, שאינו לא לח ולא יבש.

לַאסִי, דבוק. לְסִי לַסוּה, נדבק הידבקות גמורה. בהשאלה: אדם המתלווה אליך ואינו רצוי לך.

לַאשִׁי, אם יש. לַאשִׁי מְעַךְ, אם יש לך.

לַבַּאק, או: לַבַּאבִּיק, דברים חסרי־טעם מְלַבַּק, מדבר דברים תפלים.

לְגַּאג, ריר המתהווה בפה עקב פחד או מחלה. לַגַּג, בִּילַגַּג, פיו מלא ריר הנפלט בזוית הפה.

לְגַּאג, לעיסה. בִּילַגַּג, לועס. בהשאלה: מְלַגַּג, אדם המרבה דברים וחוזר עליהם בלי טעם.

לַגוּצָה, הססנות. בְּיִדלַגּוּץ, מהסס ולא ידוע מה הוא רוצה.

לְגַּאז, דיבור חוזר ונשנה ומודגש ללא חידוש משכנע.

לְגּמַאג, או: לַגְּמַגֶּה, גימגום. בִּילַגְּמִג, מגמגם ומבליע מלים או אותיות, בשעת דיבורו או קריאתו.

לְגִמָה ״תפירת״ כלי חרס שנסדק. עושים שני חורים משני צדי הסדק, משחילים חוט ברזל וקושרים הָדֵק. מְלַגֵּם, מתקן כלי חרס. בעלי מקצוע זה היו מסתובבים ברחובות ומכריזים: ״אִילַגְּמוּ״ ובעלי הבתים מוציאים להם כליהם לתקנם.

לְגַע, פרוסת לחם קטנה, כדי לגימה אחת.

לַגַף, או: לַגוּף. הכנסת אוכל מרובה ותם לפה בחפזה (השוה גַּרגַּפֶה).

לַדַה, בגדים.

לְדִיע, סחבן, גנב. לְדַע אַלחַאגֶה, גנב את החפץ.

לְוִי, הסתובבות ללא מטרה. בִּילַוִּי, מסתובב ללא מטרה.

לוּלַאב, סילסול וסידור פיאות הראש. לַוּלַב סִימָנָה, סילסל פיאותיו.

לַזוּז, לחיצה. לַז, לחץ. מַלזוּז, לָחוּץ.

לְחוּח, מין מאפה נקבובי. ראה בפרק מאכלים ומטעמים.

לְחְק עֲמַל, עשיית מלאכת הבית.

לְטעַה, סוכר או קמח או גרגרים קטנים שאדם מעלה בראש אצבעו כשהיא מלוחלחת. לַטַע, לחלח אצבעו וקלט בה שומשמין והחזירה לפיו כי כך דרך אכילת השומשמין שם. בִּילַטַע, אוכל בדרך זו.

לִיוַאן, מחצית ריצפת החדר הגדול שבבית שהיא גבוהה כ־40 ס״מ ממחציתה השניה. החצי הגבוה נקרא לִיוַאן, והחצי הנמוך נקרא סַחַה. מלה זו פרסית ביסודה.

לַיְנֵה, לאן. להיכן.

לְלְמַה, למה, מדוע.

לְסַאנֶה, אריכות לשון. לַסַן, ארך־לשון ומרבה להג בעניני הבריות.

לְסִיס, קטניות מבושלים.

לְעוּאז, קימוט. מְלַעוּז, מקומט. לְעַאוּז, קמטי הפנים. בִּילַעוּז. מקמט פניו ומצחו מחמת אי־שביעות רצון. ור׳ קְעוּאז.

לְעִז, אדם־קשה, אדם שאינו מתרצה בקלות.

לְפַלְפֶה, איסוף וכינוס. לַפלַף, אסף, כינס.

לְצַאם, ראה לְבַּאק.

לְקַלְקֶה, איש או אשה המדבר במהירות ובשיטפון.

לְקַמַה, לחם. פת.

מ

מַאבְּלֵי, אך ורק. דוקא. בהכרח. מַאבְלֵי־גִּר, דוקא קח. מַאבְלֵי־אִדִּי, בהכרח תן. מַאבְלֵי הַאדֵי, רק זה.

מַא חַתֵּי, לא כל כך. מַא חַתֵּי אִנּוּ מַלִיח, לא כל כך הוא טוב.

מַא יִסבִּרש, לא יתכן, לא יצליח. דבר שאין לעשותו מחמת סגולה או אמונה טפלה. אומרים: מַא יִסבִּרש מַן יִפּעַל, לא יתכן לעשותו. ור׳ מיגוז.

מְאלַיי, מה איכפת לי, מה עסקי בכך.

מַאנִיֶה, כלי המטבח.

מַאנְשַׁתַארִי, איני־יודע.

מַאע, או: מַאעַה, לא.

מַאשִׁי, לא, איני רוצה.

מְבַּדֵל, ״מוחלף״. כשתוקפת ילד, בגיל־רך, מחלה, עד שגוון פניו מצהיב ונראים בגופו שערות צהובות והוא נחלש והולך, אומרים

שהשדים החליפוהו, לקחו את הילד האנושי בטעות והניחו את בנם. דרכי הריפוי: לוקחים אותו לנקרת צור שהיא כעין מחילה בבטן הר ורחוק היה מצנצא כשלש שעות ונקרא "מכלצה" שנים עומדים משני פתחי המחלה ומוסרים את התינוק זה לזה דרך הנקרה ואומרים "שלו חקכם ודו חקנא" (קחו שלכם והחזירו שלנו). כך חחרים שבע פעמים. סבי ז"ל היה אוסר פעולות אלה.

מגאנרה, התגוששות גופנית, או התחרות מסחרית. מגנר, אדם כאובק ומעופר. בידגנר, מתגלגל בעפר.

מגור, אדם שאינו בקו הבריאות. מרגיש לא בטוב.

מנוג, חניקה. מג, חנק. מגה, חנקו.

מגוג, פרי בשל מאד ונוזלי, שבנגיעה קלה של הפה הוא נמצץ וניגר.

מגזרה, מקולין. שוק למכירת בשר.

מגר, חוט שקושרים במנעול שבדלת ומושכים אותו מבחוץ לסגר ומבפנים לפתוח.

מגרה, כלי עשוי פלדה ובו חורים רבים בגדלים שונים, שדרכם גוררים הצורפים חוטי זהב וכסף כדי לעשותן דקים, הפעולה נקראת גרואר.

מגתסל, מחצלת שעליה רוחצים את המת.

מדג, לול של תרנגולין. רבים מדגאת.

מדכול, הכנסה, פרנסה. מאבש מדכול, אין פרנסה. מדכולה חקיר, פרנסתו מצומצמת.

מדעי, נרגילה העשויה מנחושת צהובה שעליה פיתוחים וציורים.

מדק, מכתש של אבן.

מדר, משפך, כלי שבקרקעיתו חור. גורפים בו בצק דליל והוא ניגר דרך החור לתוך הביב לשם עשיית "לחוח". (ראה בפרק מאכלים ומטעמים).

מדרג, תכריכי המת, וכן סרט של ארג שקושרים בו את המת אחר שלופפים אותו בתכריכים.

מדדה, שביל. סימן דרך שעושים עוברי דרכים בעפר על ידי הילוכם.

מדואר. הליכה מהירה תלעגת. בדרך ליגלוג אומרים על פלוני האץ בדרכו בימדור.

מהואלה, מריבה, ניצוי, מדנים. מתהאולין, ניצים.

מונב. מסיבה. משתה. סעודה גדולה.

מוספה, מטלית, שבה מחזיקים כלים ודברים חמים להגן על היד שלא תיכווה.

מוקד, כירה של חרס, מיטלטלת.

מושקי, חור מאורך, שעושים בקירות המחסנים והמטבח לאור ולאוויר.

מז, סחט. ממזוז, סחוט. מזוז, סחיטה.

מזבא, ערסל תלוי בחבלים ובו מניחים תינוק בכיין להנידו תמיד שישתוק.

מזגה, טבילת הקולמוס בדיו. מזג, טבל את הקולמוס בדיו. בימזג, טובל את הקולמוס.

מזוז, פירות שהבשילו כל כך עד שהם נסחטים מאליהם. הכוונה בעיקר לענבים. /ובהשאלה: כל דבר טוב. קדוה מזוז.

מזה, דבר מאכל כגון בשר או סלט־ירקות לקינוח הפה אחרי לגימת כוסית יי"ש.

מזה, נרגילה העשויה קנקן של חרס.

מזנוט, לחוץ ביותר. בייחוד בגד־צר, שמידתו קטנה ממידת לובשו.

מחאמקה, הסתרת פנים מתוך כעס. מתחאמקין, צהובים זה לזה מחמת כעס קל או עלבון כבוש.

מחארשה, מלשינות לשם סכסכנות. ביחארש, לוחש כדי לסכסך. חארש לה לא ענד מרי, סיפר מעשיו הלא־טובים למורה.

מתד, אין אף אחד כאן. מתדוה, איננו.

מחוס, מחיקה. מחס אל כתבה, מחק את הכתב בעודו לח או טישטשו במים.

מחזמה, חגורה, שאדם קושר בה מכנסיו.

מחסא, קערה כעין "מקלא" אלא שהיא יותר עמוקה.

מחק, קילקול. ממחוק, מקולקל. אמתחק, נתקלקל, הבאיש, לא הצליח.

מחקר, האצבע האמצעית. אמה. ראה חקר.

מחתרי, קדרה קטנה של חרס.

מטאל, לוזה ואינו משלם.

מטבק, מחסן אטום מכל סביביו, שפתחו מוסווה

בקרקע החדר שבו גרים. ראה בפרק הבית.

מַטִיט, חליטה, שתיתה, תבשיל עשוי מקמח ומים ופעמים מוסיפים לו מעט סוכר.

מַטעַם, מבחש, עץ הפרור, שבוחשים בו את התבשיל.

מַטעַם פְּסָחִים, מבחש של פסח. מושג זה משמש דרך השאלה: בתקופת האביב, כלומר אחר הפסח, משתתקים כל העסקים, כיוון שהכפריים עסוקים בחרישה וזריעה והעשירים יוצאים לטיולים בכפרים. בעונה זו אין פרנסה. לכן ממשילים אותה היהודים למבחש הפסח שמנקים אותו היטב לפני פסח עד שאי נראה בו שום רושם של מזון ואוכל.

מִיגוז, אסור לעשות כך.

מַכַּאן, חדר.

מִכַּאן, מסירה. הושטה. מַכְּנָה, מסור לו. מַכַּנָה, הושיט לו. /בהשאלה: הרביץ בו דברים, או מכות.

מְכּוַאט, מחווה, והוא מקל־קטן ונאה, עשוי עץ או מתכת, שהילד מחווה בו על המלים, שהוא לומד, בעת לימודו. וכן מראה בו החזן לקוראים בתורה היכן יקראו. כַּוַּט, החווה במקל זה.

מַכּלַבֶּה, מברשת סיידים עשויה מעור־אלייה של כבש. שערותיה ארוכות והסייד מסייד בה. רבים מַכַּאלִב.

מַכלַף, אשה. והוא כינוי המראה על חולשתה לגבי האיש. דומה לכינוי הידוע "המין החלש". /בהשאלה – אדם חלש־אופי, שאינו יכול לעמוד על שלו.

מַכּרוג, יציאות. הוצאות.

מִלבַּאגִי, מכות. לַבַּגָה, הכהו בשוט.

מַלַגְּף, או: מַלַגְּפֶה, אדם המדבר דברים גסים בלי היסוס. אדם המתפרץ בביטויים שאינם הגונים.

מַלוּץ, התחמקות. אְמתַלַץ, התחלק והתחמק.

מְנַאוַשַה, התמתחות והתאמצות להשיג דבר גבוה או רחוק. /בהשאלה: אדם הרוצה לשדך לעצמו אשה ממשפחה מיוחסת או להשיג מעמד־אישי, שאינו ראוי לו: בְּיִדנַאוַש.

מְנַאצַאה, התווכחות־נצחנית. התנצחות בדברים. ניצוי.

מַנוה, מי־הוא. מַנו הַאדִי, מי הוא זה.

מַנִי, נדר. עֲלִיה מַנִי, יש עליו נדר. לַא דִנִישׁ, אל תדור.

מְנַוַּל, לפנים. לפני זמן רב. מקודם.

מְנוֹרָה, אמה־על־אמה, שמשיירים במקום בולט בבית, בלי־טיח ובלי סיד, לזכר חורבן ירושלים. ומקצתם כתבו עליו את הפסוק "אם אשכחך ירושלים".

מְן כַּרֶה, לגמרי, לחלוטין.

מַנעֲמֶה, מטאטא.

מַנפוס, מי ששלטה בו עין־רעה. נַפְסוּה, נתנו בו עין־רעה.

מַנפַצַה, מטלית גדולה, שבה חובטים קירות החדרים לנקותם מן האבק.

מַנַק, "עין התנור", החור שבצד התנור העשוי להכניס את הרוח שתלבה האש.

מַנַשֶּׁה, זנב.

מַנשַק, כלי־קטן של מתכת, שיש בו בליטה כעין מרזב ובו משקים לתינוקות חלב, או חמאה, או דיסה רכה.

מַנתוף, מרוט־שיער, קצוץ־כנפים. /בהשאלה: אדם שאין לו כלום מחמת שאינו יודע לסדר את חייו.

מַסאַד, עיסוי. מַסַדָה, עיסה אותו.

מַסַב, והוא חשיף־עור שלם של־איל, שתופרין בו את מקום הצואר והידים והרגלים ומשמש לעוברי־דרכים לשים בו את חפציהם. עור של עזים וכבשים העשוי כנ"ל נקרא "קרעַה".

מַסר, או מְסַארַה, גריפת־ביבין, ניקוי בור השופכין. העמקת הבאר בימי בצורת למצוא מים־חיים. מַסַּאר, מי שזו מלאכתו.

מְסתַטעְמַה, פצעים סביב הפה, בייחוד אצל פעוטים, שצומחים להם פצעים בלסת התחתונה ומתפשטים עד הסנטר. היו סבורים שהפצעים הללו נגרמים על־ידי אי־הקפדה ברחיצת הפה והידים אחרי האכילה, ומשום כך בא רחש ומלקק את הליכלוך ונגרמים פצעים. וסגולה לרפואתו: שמים עקרב

בקופסא ותולים בצואר הנפגע. יש שהיו מטגנים עקרב בשמן חרדל ומורחים על הפצע, שמן זה נקרא ״צליט עקרב״.
מַסתְרש, איני־יכול. אין בכוחי. אין ביכולתי.
מַעגר, אבנט רחב.
מְפל, כמו. דומה. מְפלָה; כמוהו. מְפל אַליַום, כהיום לפני שבוע או לאחר שבוע.
מְפַלְק, מבקע־עצים. בהשאלה: מגזים.
מְצַוַא, אוד שמכניסים לתנור כדי ששלהבתו תהיה כנגד הלחם הדבוק בדפני התנור. רבים מַצַאוִי.
מַצון, או: צונה, לפיפת־ראש, עשויה ארג־שחור, שנשים זקנות לופפות בה את ראשן ומשאירות סרח עודף המשתלשל מאחוריהן.
מְצַנטַקָה, חתיכת־ארג מרובעת, הנתפרת בבגד תחת בית השחי, להקל על כניסת היד לשרוול.
מַצנף, טלית־גדול, בשביל ילד עד גיל ארבע, או חמש שנים.
מַקוק, גניבה, מַק, גנב.
מַקלַא, קערת־הרס, שטוחה, בלי בסיס, שבה עושים פִתות ומרתיחים חילבה.
מְקלַעַה, מחלוקת, ריב, מדנים. מְדַקאלְעִין, הם בריב.
מַקמַט, חיתול של תינוק. רבים מַקַאמְט.
מַקעַדַה, סכין שהידית שלה רחבה ואפשר להניחה על הארץ ולחתוך בה בשר בלי עזרת אדם נוסף, שיחזיק את הבשר.
מְקצַע, חבילה או אגודה גדולה של ירק. קטנה נקראת ״עְצַרַה״.
מְרַאעַאה, המתנה. רַאעִי, המתן, חכה. רַאעַאלַה, המתין וחיכה לו. מְרַאעִי, מחכה.
מְרַאשַאה, פיוס. ריצוי, תחנונים.
מַרוַחַה, מניפה לנופף בה מול הפנים, בימות הקיץ החמים, או ללבות בה את האש בתנור.
מַרגַטַה, אכילה בלי־רצון ובלי־תאבון. בליעה בקושי. דְמַרגַט, אכל בלי רצון.
מַרדַם, אבן ארוכה שעושין אותה מפתן על הפתח.
מַרַה, אשה.
מַרהַא, ריחים קטנים, מיוחדים ל־טחינת הבצק של הדְרַה, שממנו עושים לְחוּח.
מַרוַוה, טובה וחסד. יְחַב יְדמַרוַי, אוהב לעשות טובה עם בני־אדם.
מָרִי, רב, חכם, מלומד. רבים מָרִיין או מַאַרִיַה, ובכפרים בַנִי־מָרִי. בְידמַורַא, מתנהג כמו רב ואינו ראוי לכך.
מְרִיטַה, זמורה, מקל־דק.
מְרנַאן, הסתכלות באשה. בִימַרנַן, מסתכל באשה.
מַרפַע, מגבה. כעין ספסל־קטן, שעליו מניחים את הספר בעת הלימוד.
מְרַקַט, אורב בשקט למשהו.
מַרקַחַה, אכילה באטיות ובלי־חשק. בִידמַרקַח, אדם האוכל כאמור.
מְש, מוח.
מְשַאדִי, מלווה. אדם שמקצועו ללוות בני־אדם, הנוסעים ממקום למקום. הוא שוכר את החמורים ומסדר את המיטען ומטפל בכל עניני המסע.
מְשַאורַה, לחישה. דיבור בלחש. שַאוִרַה, לחש לו. בְידשַאורו, מתלחשים. מדברים בלחש.
מְשַאכַצַה, או: מְשַאכַזַה, התכווציות ודקירות שאדם מרגיש בגופו עקב הצטננות וכיוצא. בִידשַאכַז לַחמַה, חש כיווצים ודקירות בגופו.
מַשנַב, אגרטל עשוי נחושת צהובה ממורקה.
מְשדְדִי, סמרטוט ארוך, חתיכת בד צרה וארוכה, קרועה מבגד.
מְשוַאר, ריצה. מהלך־רב במהירות. מַשוַר, רץ.
מַשוה, אינו. מַשו־מַלִיח, אינו־טוב. מַשו־הוה, אינו הוא. מַשו־האַדִי, לא כך.
מַשוַף, מטאטא קצר בו משפשפים ריצפות או כלי אוכל.
מַשוף, כעין קערה של ברזל, שהקלאים קולים בו את מיני התבואות והזירעונים.
מַשַן, מסננת. כברה לכבירת תבואות. בִישַנְן, מסנן. כובר־תבואה.
מְשַרִי, זמר. יודע לשיר ולזמר. ונקרא גם משורר אבל מחבר השירים נקרא פייטן.

מַשתִּיש, איני־רוצה.

מְתָאר, בית־כסא.

מַתְּמַל, קדרה־של־חרס שיש לה כעין אוניה, ובאוניה חור קטן, שדרכו יוצא משקה מועט.

מַתן, חוט עבה.

מַתן, מירוס ועבוד כדי לרכך הדבר. בהשאלה: אִמְתָנָה, דבר עמו הרבה עד שרככו ורצהו להסכים לדבר.

מְתַנַא, אחד ממיני הלחם. ראה בפרק מאכלים ומטעמים.

מַתְעֲלֶה, שועלות, השתמטות על ידי תחבולות שועל. בִּידְמַתְעַל, מערים כשועל.

נ

נאבי, הודעה. נַבִּינִי, הודיעני. נַבָּאה, הודיעו.

נַאהִי, טוב, בסדר.

נַאוַל, מסר, נַאוְלָה, מסר לו. מְנַאוַלָה, מסירה מיד ליד.

נַאזַע, גסס. בִינַאזַע, גוסס. מְנַאזְעָה, גסיסה.

נַאשְׁף, נגוב, כמעט יבש.

נַאתְע, נער תועה, נער רחוב, פרחח.

נַבג, נביעה. נַבַג אַלמַא, נבעו המים.

נַבעָה, קפיצה וראה נַכעָה.

נגאז, סיום מהיר. נַזוִני, מהר לסיים חפצי.

נְגַדַאד, הרעמה, הרגזה, הכעסה, בִינַגְדְדָה, מכעיסו ומרעימו. בְּיִדְנַגַדַד, מקנא תושך בשרו בשיניו.

נִדְאַע, הרקה עד מיצוי (בנוזלים). נַדַּע אַלוְעַא, הריק ומיצה את הכלי.

נַדוק, השלכה. נַדַק השליך, זרק.

נַדַף, התזת נוזלים למרחוק. השלכת משהו כלאחר־יד.

נְהַאר, סוף היום. לפנות ערב.

נְוַאח, הפסקה באמצע הדבר. נַוַּח אַלהַדַאר, הפסיק דיבורו בטרם יגמור.

נַואטַל, מה שנופל מן הככר על האש שבקר־קעית התנור. אחת נַאטַלָה.

וד, רוח.

נְוַאק, נעירת חמור.

נורָה סיד.

נַז, יבש, חרב. נַזִי, יבש, חרב, נגוב. ובהשאלה: אדם שמדפדף בספר ואינו מוצא מבוקשו אומרים לו: תמצא בסימן נז.

נַזְגֶה. שורש רע. כינוי לאדם שהתנהגותו מחוצפת ובלתי הגונה.

נַזִיע, שאיבת מים מן הבאר או הבור בחבל ודלי על ידי גלגל. נַזַע, שאב מים וראה נתול.

נַטַל, נפל. נָטול, פתאומיות. הו גַא נַטול, הוא בא פתאום ובמפתיע.

נַטַע, שטיח עור, שפורסין באמצע החדר בעת האכילה, כדי שלא יתלכלכו שטיחי הצמר הפרוסים על הריצפה בקליפות ופירורין של האוכל.

נַיג, טחב. רטיבות בקירות. לחלוח.

נִינִי, תינוק קטן.

נִינִי, ככר לחם קטן מאד.

נִינִי, נקודה שבאמצע השחור שבעין

נַיסֶה, חול־דק.

נַכוע, או נַכעֶה, קפיצה. נְכַע, קפץ.

נְכִּיר, או מְנַאכְּרֶה, נזיפה של כעס. בִּינַאכְּר מדבר בכעס. נוזף. מתרעם.

נַכַּס, נשיפה אחת. נַכַּס־תְתַן, נשיפה ושאיפה אחת של טבק נרגילה או סיגארה.

נַסַח־אַלוְעַא, נתמלא הכלי על גדותיו. בְּיִנְסַח, מלא על גדותיו. ראה רש״י איכה ג מה.

נְסמֶה, מנוחה, נַסַם, נח.

נְסַאף, ניפוי תבואה כדי להוציא ממנה אבנים ופסולת, שמים מעט בצלחת של גומא ״גטא״ ומהפכים אותה באויר. נַסַף, עשה פעולה זו.

נַפגֶה, או: נַפגֶה, אבעבוע קטן ממוגל.

נַפְּדִי, ״שעורה״ בעין. בליטה קטנה הצומחת בין ריסי העינים וגורמת כאבים. וסגולתו לדעתם: בכל בוקר עורם החולה כמה אבנים קטנות זו על זו ומתרחק מהם מעט חורק בהן אבן ומפילן ואומר ״יא נפדי נפדך לך גני קפדך־כך עושה שלשה ימים. והערבים מאמינים שאם משפשפים את העין בכובע של יהודי מועיל להם, לכן היו אורבים ליהודי חוטפים את הכובע מעל ראשו משפשפים את העינים חורקים את הכובע לאחוריהם ובורחים.

נַצַע־אַלבַּאב, ויעזע את הדלת וחבט בה עד שנפתחה.

נַקאל אַלבַּשַאמְק, עשיית סוליה לנעל ותיקונה. מְנַקֶל, מתקן נעלים בלות ומחדשן.

נְקוד, חתיכות בשר האסורות משום חלב וגיד הנשה, שמנקרים מבשר הבהמה. מְנַקֶד, המנקר את הבשר.

נַקאס, סגולה למי שנפגע מעין רעה. שמים גרגרי מלח־הררי על האש וכשמתפוצץ יורקים ע האש ואומרים ״תְפוּך יַא שַיטַאן״, יש נוהגים להוסיף: ״עַינַך דְקַרַח״.

נְקס, גרגר של מלח או של סוכר.

נַקְע, הוראתה בערבית שרייה, ומשתמשים בה בהשאלה: תילוי, גרימה להמתין זמן רב. סירוס של הוקעה. נַקְעָה, אילצו לחכות זמן רב. ״עשה לו וְהוֹקַע״.

נְקע, בקע שמתבקע בעקבם של הולכי־יחף, בימות החורף, מחמת הקור. רבים אַנקַאע.

נַקר, נקרן, קפדן, רגזן.

נַשוג, הרמה, להרים משא. אִנשַגָה, הרם אותו.

נַשַד, שאל. אִנשְדָה, שאל נא אותו.

נַשוק, שאיפת ליח האף כלפי מעלה. בְּיִדנַשַק, שואף ריחו של דבר בחוזק עד כדי השמעת קול.

נַשות, או: נַשְת, גריפת החוטם בקולי קולות.

נַשם, הלל ושבח. נַשַמָה, הילל ושיבחו. בְּיִנַשְמָה, מהללו ומשבחו.

נַשַע־אַלוְעֵי, נזל משקה שבכלי חרס מדפנותיו, או מסדק שבו. בְּיִנַשַע אַלוְעֵי, המים נספגים בו ומתמצין בו.

נְשפֶה, גמיעת נחלים. נְשפֶה־מֵי, גמיעת מים.

נַתול, שאיבת מים מן הבור בחבל ודלי לא על ידי גלגל.

ס

סַאע, כמו. דומה. סַאע הַאדֵי, כמו זה, דומה לזה.

סַאפְּע, עטלף. /בהשאלה: על אדם מהיר במלאכתו – סַאע אַלסַאפְּע, כמו העטלף.

סְבַּאר, עשייה ותיקון. סַבַּר, עשה ותיקן.

סְד, ניקרה אפלה ועמוקה בלב ההר. ביטוי לדבר מבהיל ומפחיד. בְּיִבְצְרָה סְד אַסוַד – רואה אותו כמו נקרה אפלה מרוב שנאתו לו.

סְדַאד, השלמה בין ניצים. סַדּו, השלימו. מְסַאדַדֶה, תיווך והשכנת שלום בין ניצים. יְסְדּו, בטוי של לא אכפתיות ביחס לריב או לענינים של אחרים.

סַדלֶה, או: דַלוֶה, מכת אגרוף בגב. סַדַלָה, או: דַלַזָה, הכהו באגרופו בגבו.

סַוַא, נכון. בסדר.

סַומֶה, סחרחורת. חגא. הנתקף בה מרגיש כאילו העולם מסתובב סביבו. סַוַם, חלה בכך.

סְחַב־אַלשַמלֶה, סחב את טליתו. אומרים כך על אדם המשמיע דבריו, כמתלהלה וכמיתמם, שעה שהוא מתכוון לקנטר או להבעיר מדנים. משל כאילו גרר טליתו בעפר והעלה אבק על העינים בלי להשמיע קול.

סַחֶה, החלק הנמוך שבריצפת החדר, ור׳ ליואן.

סְחִי. דידוי. בְּיִסחִי, מדדה. פוסע לאטו. תינוק שעדיין זוחל על ידיו ורגליו.

סַיַאב, הזנחה, רשלנות. מְסַיַּב, אדם עזוב, שאין דואג לו.

סְיַאע, מוט של עץ, שעליו תולין את הבגדים אחרי הכביסה כדי לייבשן.

סִיבֶה, משולש של מוטות קשורים יחד בראשיהם, שבהם תולים את הבהמה השחוטה כדי להפשיטה ולנתחה.

סַיַה, ארובה שעושין בתיקרת הקומה התחתית, פתוחה אל החצר שבקומה העילית לאור ולאויר. רבים סְיַי.

סְיַיאך, עלפון, התעלפות. מְסַיַּך, מעולף.

סִיך, שפוד של ברזל.

סִימָן, פאת הראש. רבים סִימָנִים.

סִירֶה, הליכה מזורזת. הליכה רגילה, לא אטית.

סְכְבִּי, אינבה. ביצי כנים הנדבקים בשערות, שמהן מתהווים הכנים. רבים סְכְבַּאן;

סְכהֶה, שקט, שלווה, אִסכַה, שב בשקט. כַּלִינַא נִסכַה, הנה לנו לשבת בשלווה.

סְכוע, טבילת הלחם במרק. אחת סְכעַה או סְכעַה.

סְלָאת, ליחוד, סַלַּת אַלבְּרַמֶה, ליחך את הקדרה.
סַלַב, מין עץ דומה לפשתן ועושים ממנו סיבין. **סַלַבֶה**, חבל העשוי מסיבי ה־סַלַב־.
סַלח, רעי רך.
סְלך, אדם גבוה ותמיר.
סַלְס, נוח לבריות, נעים הליכות. **סַלַאסַה**, הליכות נעימות.
סַלַסַה, תכשיט עשוי כשרשרת, שהנשים מקשטות בו את ה־קרקוש־ (ר׳ קרקוש).
סְמַדַאע, אדישות מכוונת ומודגשת. **בִּיסַמְדַע**, עושה עצמו אדיש.
סַן, השחיז. **מַסַן**, משחזת. **סְנַאנֶה**, או: **סְנוַאן**, השחזה.
סְנוּב, או: **סְנַאב**, עמידה. **מְסַנַּב**, עומד. **סַנַּב**, עמד.
סְנתַלֶה, אדם מרושל ובלתי מסודר בהנהגותיו ובמלבושו.
סְעיד־אַללַקַאץ, ״סעדיה העוקץ״, מין חיפושית קטנה ושחורה, שנודף ממנה ריח־רע והנוגע בה נדבק סרחון בידיו.
סְפוּך, עלי־אילנות יבשים, שמשתמשים בהם להסקה.
סְפִי, שפיכה, **אִסְפִּיָה**, שפוך אותו. /בהשאלה: אל תתחשב בדבריו של פלוני. **אִסְפִּיתָה**, לא חשתי לו ולדבריו.
סִפִּינֶה, חזה העוף מפני שדומה לסירה (עיין פתיחת איכה רבתי).
סַקִיף, מבוא הבית. פרחדור.
סַקלֶה, מין שעורים משובחים.
סַרַח, הלך. **קַדַנַא סַארְחִי**, אני כבר הולך.
סְתרֶה, מעיל קצר.
סְתרֶה, יכולת. **סַאתר מִן חַאלַה**, יודע ויכול לנהל עסקי עצמו ואינו צריך לעזרת זולתו.

ע

עַאדוּה, עדיין הוא. **עַאדוּה זְגִירִי**, עדיין הוא קטן. **עַאדוּ אַיְגִי**, הוא עוד יבוא.
עְגַאר, אזור־מתנים. **דעַגַּר**, חגר אזור למתניו.
עְגֶּה, תבשיל של מוח, וכך סדר עשייתה, לאחר שמכשירים את המוח וחולטים אותו ברותחים, מרסקים אותו, ומבשלים אותו עם בצל מחותך דק דק וקלוי בשמן, וכשמתקרב לסיום בשולו מתבלים אותו בתבלים חריפים, ושוברים עליו ביצה או שתים כדי שיהא סמיך, מרתיחים עוד כשלש דקות ומורידים מעל האש.
עַגוּה, תמרים רכים ודבוקים זה בזה מרוב דבשן.
עַגוּז, אשה זקנה. **קַד בְדַעַגַּז**, היא כבר מזקינת.
עְגִז, אי־יכולת. קוצר־יד. אין־אונים.
עְגִי, יניקה. **בִּיְעַגַא**, יונק. **מְעַגִּיֶה**, מניקה.
עַדַּא, הנה עוד. הנה יש. **עַדַּא עַלַּה**, הנה עוד צרה.
עְדַאמֶה, חוסר הבנה. **עֶדִים**, חסר־בינה, קשה־תפישה.
עְדִד, קינה, מספד. **בִּיעַדִּד**, מקונן ומספיד. **מְעַדִּדֶה**, אשה שמלאכתה לקונן ולהספיד את המתים.
עִדֶּה, כלי־אומנות. שם כולל לכל מכשירי מלאכה.
עִדֶּה, מונח משפטי לשלשה חדשים שהאשה הגרושה או האלמנה שוהה אחר בעלה כדי לברר שמא היא מעוברת. חדשי הבחנה.
עְדִין, קיר־נמוך, בחצר שבקומה העלית, ובו חלונות פתוחים לגינה שמאחורי שבית. רבים **עְדוּן**.
עְדֹל, צליעה. **אַעדל**, **צולע** (עיין חולין קלד).
עוּמֶה, שחייה במים. **עַוַּאם**, שחיין. **בִּיעוּם**, שוחה.
עוּנֶה, סעודה אחת. ארוחה אחת. רבים **עְוַן**.
עוּקָה, בור־של־שופכין.
עוּרֶה, בזיון. **מְעַוַּר**, בזוי, לבוש בגדים בלתי הוגים.
עוּשַׁם, חגבים שחרחרים גדולים שלפי המסורת הם אסורים באכילה. יחיד **עַוּשַׁמִי**.
עַזוּם, הזמנה, **עַאזַמַה**, הזמינו להתפלל, או לשיר, או לקרוא בתורה. **מְעַאזַמֶה**, כשמזמינים.
עְזוַעַאז, או **בִּיעַזוּז**, חותך בסכין לא חד. משתמש במכשיר שאינו מתאים.
עְזרֶה, בלתי־מכובד. אדם המביא עצמו ליד

גיחוך בלבושו או בהתנהגותו.

עַסַאט, ערק המופק מפסולת הדבש הנקרא ״כַּרס״.

עִיס, טוב, משובח. מַשְעִיס, לא־טוב.

עַיקַה, רוח־רעה השורה על המת. ילד או ילדה, בגיל רך, הרואה את המת או מבקר בבית הקברות, שורה עליו אותה רוח ומזיקתו ונקרא מְעַיַּיק.

עַקְץ עגבות. ישבן.

עִירָה, משל ושנינה בפי אחרים.

עִיתַרוּס, משחק שאדם מתהפך על ראשו פעמים רבות.

עְכַאם, סרט שקושרים בו את התינוק כשמחתלים אותו.

עַכַארַה, קשיים בהשגת המטרה, אי־הצלחה.

עַכַב, שיתוק רגלים, אַעכַּב, נכה רגלים. משותק ברגליו.

עַכַל, ניתור ברגל אחת. בִיְעכַל, מנתר ברגלו אחת, דרך שחוק, או מחמת מחלה ברגלו השניה.

עַלַאמַה, פסת נייר שאדם נותן בתוך הספר לסימן עד היכן למד. רבים עַלַאִים.

עַלַאמִיד, בשביל, מפני, עַלַאמִידָה, בגללו בשבילו.

עַלַס, כוסמין. רגילים לבשלן בקליפתן ולקלפם בעת האכילה.

עְמַא, ערפל כבד.

עַמַּה, ביטוי הרגזה. כשנער רוצה להרגיז את חברו, הריהו אורב לו, עד שהוא לוקה מידי המורה, או נכשל באבן, וכיוצא, ואז הוא שם אגודלו על לחי־עצמו ומסובבה, כקודח במקדח, ואומר, וחוזר ואומר, במלוא הפה ובשמחה לאיד: עַמַּה. הקנטה זו נקראת גם קוּרטַאט, בִיקַרטְטַה.

עְמִיס, ממצמץ בעיניו. אדם שראיתו לקויה.

עְמַרְצִי, עם הארץ. בור. מי שלא למד.

עַנקַזַה, התגנדרות והתהדרות בלבוש.

עַנתַרִי, חלוק, שמלה.

עַסוּס, מְשוּש. נגיעה. עַס, נגע, מישש. לַא דִעְסַש, אל תגע בו. עַסעַס, מישמש זמן רב.

עַסְלַה, עמוד שהבנין נשען עליו, רבים עְסִיל.

עְפִדַה, ארגז שבונים מלבנים, שלתוכו משקיעים את התנורים. העמדת התנור בתוך ה״עְפדַה״ נקרא ״דַפְל״, ״יִדְפְלוּ״.

עַצִיט, חליטה עבה וסמיכה, העשויה מקמח קטניות.

עְצַרַה, אגודה קטנה של ירקות.

עְצְרַט, רברבן, מתהלך בגדולות.

עְרַּאט, גיסה ולעיסת־דבר־אוכל, שלא בנימוס ובדרך־ארץ.

עַרַגַה, צליעה. בְיִערג, צולע.

עִרג, צבוע, בעל־חי טורף, המחטט אחר המתים שאינם קבורים בעומק.

עַרַז, קושי. עַרַז, דבר קשה. מאכל שקשה ללעסו. /בהשאלה: עֲרַאזַה, קשיות וחוסר נכונות להשתכנע.

עִרמַאמִי, בליטה כלשהי, בייחוד במקום התפר בבגד או במזרון.

עְרמְטַה, בשר שאינו מתבשל מחמת כחשותו. /בהשאלה: אדם שאינו מתפייס מחמת קשיות דעתו.

עִתַר, מין קטנית דומה לאפונים, וקדמונינו אומרים שהוא ״סַפִּיר״ שנזכר במשנה.

פ

פַאל, דברים שאדם אומר, בלי־כוונה, ועלולים לבוא עליו לטוב או לרע. פתיחת פה לשטן.

פַאלְת, מרושל. לא־חזק.

פַאצַא, שילם חובו ופרעו.

פַאתִר, חלש. דבר לא משובח. גרוע.

פַגַּיַה, גומא שעושים באמצע ה״הריש״ כדי ליצוק לתוכה חמאה ודבש. בתוך הגומא מטבילים האוכלים את מה שהם סופתים מן העציט ומכניסים ישר אל פיהם.

פְגַא, התפוצצות. התפלצות. אְפתַגַא, התפוצץ׳ התפלץ.

פְגַא, צרות ודאגות.

פַגִיעַה, פחד, בהלה. אְפתַגַע, אחוז פחד או בהלה.

פַגר, השחר המפציע.

פַגר, פירצה. פַגַר אַלעַין, פתח את המים

ושיחררם לצאת.

פַגרַה, נחושת אדומה, נקייה מכל תערובת זרה.

פַדִּה, זריחת השמש.

פְהַנֶה, רווחה. מצב של עונג והנאה.

פַוַה, פצעים המתהויים בעור השפתים וכן התבקעות השפתים. סבורים שהם נגרמים ע״י רוגז־כבוש, או אכזבה.

פוֹקֵד, שׂר העתי, פוֹקד רַאבְּץ פַוקַה, פוקד רובץ עליו, כלומר הוא עני מאד.

פַחג, או פְלחַאג, שיפשוף תוך כדי רחיצה.

פְחֶט, חריף. מַפחוט, תלמיד חריף.

פְחטַה, גילגול המטוה בעת הטוייה והשזירה.

פְחור, מירוק חזק כדי להוציא ליכלוך. /בהשאלה: בְּיִפחַר בְנַועֲתָה, עובד קשה מאד. עובד עבודת פרך.

פְחתְתַה, פירור קטן מלחם וכיוצא. בְּיִתפְחתַת, מתפורר.

פַסִירַה, שלפוחית קטנה בגוף, רבים פַסַאִיר. פַסַר אַלוְעַא, עשה חור בכלי.

פַסַר אַלוְעַא לְלעִיד, הכשיר את הכלי וניקהו לפסח.

פִיסַע, מהר. במהרה.

פְכִיה, רוחו טובה עליו. מַאנַאשׁ פְכִיה לַךְ, אין לי סבלנות בשבילך – הנח לי. מַשׁו פְכִיה לְרוחָה כַּלִי לַךְ, אין לו סבלנות בשביל עצמו כל שכן בשבילך.

פְלַא, פילוי כינים. בִיפַלִי, מפלה את הכינים, מגופו או מגוף זולתו או בגדיו.

פְלַלִי, יבלת קשה הצומחת בידים ולה שורש עמוק בגוף. היו אומרים בתימן שהללו נגרמים למי שמותה את הכוכבים, לכן נזהרים מלמנות את הכוכבים.

פְלַאק, תְפלוק, ביקוע עצים להסקה. מְפַלִק, מבקע עצים /בהשאלה: אדם מגזים בגוזמאות.

פְנַקַאל, הסתכלות והתבוננות. כַּלִינִי אַפַנקְלָה, הנח לי להסתכל ולהתבונן בו כדי לדעת מה חפצו.

פַסו. הוצאת רוח מלמטה בלי השמעת קול. ור׳ כְּתַּאח.

פַץ, אבן־חן, אבן־טובה, מרגלית.

פְצַא, גירושין בגט. פְצַא מַרַתָה, גירש אשתו בגט.

פְצַה, פיסקה, פרשה.

פַצלַה, כינוי של כבוד לחלק העליון של מכנסי הנשים.

פְקֶט, תפש לימודו מהר. בְּיִפקַט, תופש וקולט לימודו או חינוכו במהירות.

פַרשׁ, מזרון. רבים, פְרֻשׁ.

פַרַאשַׁת עְנַב, פרפר קטן מאורך צבעוני, גופו חום בהיר כנפיו מכוסות ברובן צבעי אדום שחור כתום ורוד, שקט מאד. השורץ בחדשי סיון ותמוז עם תחילת בציר הענבים. אומרים, שהם התולעים שהתליעו המרגלים, מוציאי דיבת הארץ, כיון שהם מופיעים סמוך לקריאת פרשת ״שלח״, כן נזהרים מלנגוע בהם, שהנוגע בהם ונוגע בעיניו עלול ללקות במחלת עינים ״רַמַד״.

פִרתַאח, דיפדוף. בִיפַרתִח אַלכְתַאב, מדפדף בספר (ללא מטרה).

פַרטַשׁ, שבר ורצץ. פַרטַשׁ אַלועַא, שבר הכלי וריצצו.

פַרךְ, קנקן גדול של חרס להרתחת מים או קהווה.

פְרְצְבִי, שקד שבתוך גרעין ה״דַום״ (רימין) רבים – פַרַאצִבְץ.

פַרשַׁה, מברשת.

פִרתַאשׁ, חיפוש ובילוש. פַרתְשוה, ערכו חיפוש בביתו או בכליו. בִיפַרתִשׁו, עורכים חיפושים.

פַשׁ אַלחִכַּאיַה, הפיץ את הדברים. פַשׁ טַפחַתָה, שפך זעמו ורוגזו.

פְשַׁאר, תירס קלוי המתנפח ומתבקע בשעת קלייתו עד שנעשה לבן. /בהשאלה: בְּיִפשִׁר, מתפאר התפארות שוא. יִחִב אַלפַשׁר, אוהב להתפאר לשוא.

פְשִׁיש, אריג שאין חוטיו צפופים וסמוכים זה לזה. פְשִׁישֶׁה, נפה וכברה שחוריהם גדולים.

פְתַר, מגש גדול ושטוח קלוע מנצרים וגומא.

צ

צַאטור, קופיץ, והוא סכין גדול שהקצבים שוברים בו עצמות.

צַאנְפַה, שפת האריג משני צדי רחבו, רבים צַוַאנֶף.

צַבַּאטַה, הזדמנות. על דבר ששמחים ברכישתו אומרים: אְצַבַּטְנַאה.

צַבוח, פת־שחרית. ארוחת הבוקר.

צַבַּח, או: יום אַלצַבַּאח, יום החופה ור׳ בפרק החתונה וחגיגותיה.

צַבַּח, אדם שחלה מחמת רעבון. מְצַבַּח, חולה במחלה זו.

צַבר, סבלנות, מיתון. אְצְבַר, המתן קצת.

צַבַר, מין שרף של אילן, בעל גוון שחור, מקשטים בו פני יולדות ותינוקותיהן להגן מעין־רעה.

צְנַאג, מין פרי גדול מעט מן האגוז, קליפתו חומה וקשה, תוכו כעין דבש שחור, נוקבים בו חור קטן ומריקים את תכנו על־ידי קיסם הנקרא ״מַגְכַּד״, אוכלים אותו היהודים בלבד והערבים קוראים אותו ״חַוגַם״.

צְדפַה, הזדמנות בלתי שכיחה.

צְהַר, טיח הריצפה בעפר שחור דביק.

צְוַאל, הגוזמה והפלגה. מְצַוַּל, מגזים ומפליג לכל דבר.

צוף, שיער. מְצַוַּף, שערו מגודל.

צַחן, צלחת.

צַחן, אריג לבן דק, שממנו עושים גם תכריכין למתים.

צַטַא, פיח העולה מן הנר כשהפתילה גבוהה.

צַטַאוַה, מומחיות. אְצְטַא, מומחה. אומן. ור׳ אְסטַא.

צְטַאט, צעקה מתוך בהלה ופחד פתאומי.

צַיַאס, שֵׁדָה, השוכנת בין חורבות, ומופיעה בדמיונם כאשה זקנה, דלת־בשר ומכוערת, מגודלת שער־פרוע, וצפרניה ארוכים מאד. היא סמל לליכלוך להזנחה. וכשרואים אדם, בייחוד אשה, מלוכלכה ובלתי נקייה, אומרים ״סַאע צַיַאס״.

צַלְט, שמנוני, שקדים או פרי דומה, שנפסד ונעשה שמנוני ומריר.

צַלוף, לחם מאפה. ראה בפרק מאכלים ומטעמים.

צַלִיט, שמן, צַלַאט, מוכר או יצרן שמן.

צַלְכַעַה, חתיכה שאין לה תואר. וכך מכנים אדם שאינו נבון.

צַלַל, אבן חומה ורכה, שלפנים היו מרצפים בה את הבתים.

צַם, דבר מוצק. בעל גוף מלא.

צַמְח, שוק. קנה הרגל.

צַמִיל, מקל שיש לו ראש עגול ככדור.

צַמְצַם, או: מְצַמְצַם, קמצן. קומץ־ידו.

צַמַר צמיקות. צְאמַר פרי המצומק בתחלת יבשותו.

צְנַאע, סגירת הדלת בלי לנעלה במנעול. צַנַּע אַלבַאב, סגר הדלת בלי לנעלה.

צַנַאעַה, אריגה. צַנַאע, אורג.

צַנַּה, ריח־רע של השתן.

צְנפור, התקבצות מוגלה מתחת לעור, שעתידה להיפתח ולהיות פצע, וגם אחר שנפתח נקרא כך.

צַעַאצִי, הוא כבר גדול. אומרים קַדו צַעַאצִי ומראים בידים עד היכן הוא גדול אדם או אילן וצמח.

צַפַאד, התגוששות דרך־שחוק. עשיית מעשה קונדס.

צַפַארַה, מורסן. פסולת קמח החיטה.

צְפִיַה, רחיצת כל הגוף. אְצְתַפַא, רחץ כל גופו.

צְפִיף, זיז הבולט בקיר החדר. בדרך כלל עושים אותו של גבס.

צַקִיק, כאב שינים עז. כאב עצמות עז. הרגשת קור חזק ברגלים.

צַקצַק, צרח. אדם הצועק מתוך בהלה.

צְרגאם, בליטת הלחיים מחמת שומן. מְצַרגַם, מי שלחייו בולטים מחמת שמנו.

צְרטַה, רוח היוצאת מלמטה בהשמעת קול.

צַרִיר, בכי. צַר, בכה. בִיצַר, בוכה.

צְרְץ, שן טוחנת. בהשאלה: קהיון שנים מחמת אכילת דבר המוץ או בוסר. צְרַץ, מי ששניו קהות. והיו נוהגים להסיר הקהיון על ידי לעיסת עלי משמש.

צַרתַה, צעק, צעק והשמיע קול מתוך חרדה לגורל מישהוא שנפגע.

ק

קַאע, ריצפה, אדמה, קרקע.

קַארוּרַה, בקבוק של זכוכית.

קְבּ, מר. לַח־קְבִּי, שקדים מרים. בַּרקוּק קְבִּי, קרוסטמלין שהשקד שבתוך גרעינו מר. וזה שאין שקידו מר נקרא בַּרקוּק לַוְזִי.

קְבַּאן, כילי. קמצן.

קַד יכרות השור.

קַדֶּא, ״נפש יפה״. יכולת טיפול והתעסקות בדברים מלוכלכים. הו יִקְדֶּא, בעל נפש שאינה קהה מדברים מטונפים. מַקְדַּאש, איני סובל דברי טינוף.

קַדוּה, הוא כבר. קַדוּ־כַּבִּיר, הוא כבר גדול.

קַדִיד, קרוסטמלין מיובשים. ולשאר פירות – בתוספת שם הפרי, כגון, ״קַדִיד סְפַּרגַל״ (חבושים מיובשים).

קַהר, רוגז, עיצבון. מַקהור, מרוגז. עצוב.

קַוֶּא, ביטוי של תחנון ובקשה. קַוֶּא אִנְפַּעְנִי אנא עשה לי שרות טוב.

קוּחַאב, או: קַוּוַבֶּה, ראה קוּחַאז.

קוּחַאז, או קַוְחֶזֶה, ישיבה על פרסות הרגלים כשהיריכים צמודות לשוקיים. מְקַוחְז, יושב בצורה זו.

קַוִי, מאד, בַּרְחֶה־קַוִי, אדם רע מאד.

קוּפַאע, עטיפה על הראש. מְקַוּפְּע, מתעטף.

קַוּקַע, גרעיני האפרסקים והקרוסטמלין ודומיהם.

קוּקַאר, טחינת דבר בריחים מיד לאחר ניקורם, שבטחינה זו נפרשים מהם נְתָזִים שזועזעו בעת הניקור וטרם נעקרו. קמח של אותה טחינה נקרא ״קוּקַארַה״.

קְזַאז, ראה קְעוַאז.

קְזְקִי, נר־קטן של נפט.

קְחוּף, סנדל של עור.

קַטבַּה, מהירות חריזות. מַקטוּב, אדם העושה כל דבר במהירות וזריזות.

קַטוּם, כריתה וחיתוך. אְקתַטַם, נכרת ונחתך. /בהשאלה: אדם הנוח לכעוס ולרגוז – בְּיִדקַשַּם, הוא מתחתך לחתיכות.

קַטוּע, הפסקה. קַטַע אַלמַיִּית, פסקה נשימתו ומת. אַיְיחִין קַטעוּ, מתי הפסיקו האבל.

קַטעַה זַרִיַּה, פרצוף־רע. בליעל. הבעת פנים רעה ודוחה.

קִיאַם, מהר. אִדִיִה קִיַאם, הביאהו מהר.

קִירְחֶה, או: קַרַאחֶה, לעג, דברי־שחוק והיתול. בְּיִדקִירַח, מהתל ומדבר דברי־שחוק ולעג.

קְלַא, פולים־חיים, מבושלים או קלוים.

קַלבֶּה, תחילת נטיית השמש למערב, אחר חצות היום.

קְלֶה, חבית של חרס.

קַלוּב, לחם הנאפה בבית וראה בפרק מאכלים ומטעמים.

קַלַץ, או: קַלַאצַה, קוצר־רוח. חוסר־סבלנות. קַלְץ, קצר רוח. חסר סבלנות. קפדן.

קְמַּאט, חיתול התינוק.

קְמַאע, משפך. /בהשאלה: אדם שאין לסמוך עליו בשמירת־סוד.

קַמבַרַה, או: קְמבַאר, ישיבה. בייחוד ישיבה של משתה. מְקַמבִּר, יושב. קַמבִּר, שב.

קַמטַה, התקנת חודו של קולמוס העשוי קני־סוף. אְקמְט לִי אַלקַלַם, התקן לי חוד הקולמוס. ור׳ קצע אַלקַלַם.

קְנֶא, אמרנו. קְנַא לַךְ אִסכַּה, אמרנו לך שתשב בשקט.

קַסִיסִי, כילי, רע־עין. קמצן.

קְעוַאז, או: קַעוַזֶה, פנים חמוצים וזועפים. קַעוַז, הראה פנים חמוצים מחמת שמועה לא נחתה או מאכילת דברים מרים וחמוצים. /בהשאלה: אַלמַזֶה קַעוַזֶה, מי ששותה יי״ש ואין לו דבר מאכל (מַזֶה) לקינוח פיו יסתפק בקימוט ובהחמצת פניו (עקב השתייה) כקינוח.

קַעשֶה, שער־ראש מגודל. מְקַעְש, מגודל־פרע.

קַפד, הפיכת דבר על פניו קַפַּד אַלוְעַא, הפך את הכלי. קַלפַּד, הפך הרבה כלים.

קַפוּע, לחם מצה של קטניות, ראה מאכלים ומטעמים.

קַפַּסַס, התכווץ. התכנס בתוך עצמו, מבושה או מהרגשת נחיתות.

קַפעֶה, מחצלת העשויה כשק־גדול להכלת סתורות. רבים קְפִיע.

קַפְּעַה, צליפה בזמורת־עץ, על כף או על פס היד, רבים קְלַאפְּע. קַלְפְּעָה, הצליף בו הרבה.

קְץ, גבס. מקורו: אבנים־לבנות, ששורפים וטוחנים אותן, כמו סיד, אך אין מכבים אותן כסיד. הטחח משמש לסיוד הבתים וכיוצא.

קְצָא, הסתפקות במה שיש לו. מְקַצִּי, מסתפק במה שיש לו.

קַצדַךּ, לא חשוב לך. היינו הך בשבילך. קַצדִי, לא חשוב בעיני אם זה או זה.

קַצע אַלקַלַם, ראה קַמטַה.

קַצע אַלקַמלֶה, ריצץ כינה והרגה בין שתי צפרני אצבעותיו.

קַצַּעַה, קרחת. אַקְצַּע, קרח, בין שנשרו שערותיו מאיליהן ובין על ידי פצע וחבורה, עד שנעשה מקומן צלקת.

קַצרִיַה, כלי־חרס גדול, עמוק, ופיו רחב מאד להחזקת מים וכיוצא.

קַרַאיַה, משקפיים.

קְרדַאעִי, ערימה. רבים קְרַאדִיע.

קַרוד, אסיפת הארבה. בִּיקְרִד, אוסף ארבה.

קַרַח, התפוצץ. בְּיִדקַארַח, מתפוצץ. קַרְּחָה, פוצצו. /בהשאלה: הרגיזו.

קְרחִז, חרצנים של הענבים.

קְרטַאץ, נייר־עטיפה. מְקַרטַץ, ארוז ועטוף בנייר. ראה יב־ע ישעיה ג, כג.

קַרטַסַה, חירוק־שיניים ור עַמַּה.

קְרטְטַם, פרי הקטנית הנקרא במשנה טופח. וניצניו נקראים במשנה חריע.

קְרטִיט, דבר הקשה לאכלו מחמת יבשותו. קְלַא קְרטִיט, פולים שניקלו בלי שרייה. /בהשאלה: אדם קשה, קְרטִיט.

קְרמְמֶה, ליח האף המתיבש באף ויוצא חתיכות, רבים קְרַאמִם.

קְרעַה, ראה מַסַב.

קַרעַל, אבנים־קטנות, שאין להן צורה ואינן ראויות לשום שימוש. /בהשאלה: אנשים שאינם רציניים ואינם ראויים לכבוד ולאחריות.

קַרפַץ, בִּידקַרפַץ, רוחו מתקצרת עליו והוא מתעצבן.

קְרצִי, מין הלחמה אצל צורפי הכסף.

קַרַק, תנועה מוגברת במסחר, מכירה רבה מְקַרִק, חנותי שיש אצלו מכירה מרובה תמיד.

קְרקַאע, נשיאה על הגב. קַרקְעָה, נשאו על גבו.

קַרקוּש, כובע של נשים וילדים קטנים. רבים קְרַאקִיש.

קְרקִיח, ריב ומצה המביאים להתקהלות של עוברים ושבים וגורמים בושה לאחד הנצים.

קְשֶה, חיה טורפת. קְשֶה מְרַעְשֶה, חיה טורפת מפחידה. /בהשאלה: אדם קשה שמדרכו לפגוע בזולת ולפחות לא להתחשב בו.

קַשוּע, הרמת שולי הבגדים. קַשַּע, הרים שולי בגדיו עד שנתגלו מערומיו.

קְשמִי, צנון.

קַתַרַה, ריח של דבר חרוך בפרט בשר או שום נשרף. בִּיקַתִּר, מעלה ריח חריכה.

ר

רַאגִע, גרוש או אלמן, ולאשה רַאגְעַה.

רַאיִג, פרי שהבשיל היטב בעץ עד שנתרכך ביותר. צמל.

רִבַּאע, הטלת גורל. כותבים שם החפץ המוגרל בפתקאות דומות, מגלגלים אותן בתוך כדורים קטנים ושוים של טיט, מטילים אותן לתוך המים, וכל פתקה הצפה ראשונה היא הגורל. בִּירַבְּעו, מטילים גורלות.

רַבַק, צעקה וצריחה. בְּירבִק, צועק חמס ומתלונן.

רַבשֶה, בילבול וערבוביה. מַרבוּש, אין דעתו צלולה עליו. מבולבל.

רַגפַה, רעדה. צמרמורת. בְּירגִף, רועד.

רְדַא, גילוי־מומים. לַא דְרדִיהַא דְרדִיך דְרִד אֲלִי סִיהַא סִיך, אל תגלה מומים שבה כדי שלא תטיח בך את מומיה,

רַדוַה, אדם כבד. בלתי נסבל.

רִהִל, רך, לא־חזק, בלתי־יציב.

רַוַאג, זול. לא־יקר.

רומִי, תירס.

רומִיַה, שיח בושם ממיני ה־רַיחַאן־, עלים של קטנים ודקים ואינו נעשה ־חַמַאחִם־.

רוס, סובין של קמח החיטה. שיש בהם עוד קמח. ראה מאכלים ומטעמים.

רְזֵא, מחדל, עזיבה. רַזִי, הנח, עזוב, חדל.

רַזֵה, טבעת הקבועה במזוזת השער, שלתוכה נכנסים צירי הדלת.

רַזוּע, הנעה בחזקה. רַזַע אַלבַאב, הניע בדלת בחזקה כדי לפתחה. אִדרַאזַעַת עְצַמַאנָה, נרעשו עצמותיו.

רַזוּם, שריית החטים והרטבתם. חטים שהרטיבום במים לפני הטחינה כדי שתישור קליפתן ויהא קמחן נקי.

רַזְם, לחיצת דבר ודחיקתו כלפי מטה. רַזַמָה, לחצו וכבשו.

רְחַלַךְ, לך לך. הסתלק.

רַחמֵה, מחלה מיוחדת של פרי הפרישים (חבושים), כשהפרי או חלק ממנו נהפך לגוון חום קשה, והוא מסוכן לאכילה. שהאוכלו מת תוך שעות ספורות, כי מיד עם אכילתו מתערפלת ההכרה והחום עולה, והיו נוהגים להשקות לאוכלו הרבה לבן כדי שיקיא ודבר זה היה מציל אם עשו אותו במהירות.

רַטַל, או: רְטַאל, מחלת בלוטות הלחיים כשהבלוטות מתנפחות. מְרַטְל, החולה במחלה זו. לרפואתו נוהגים לחבוש את הלחי בבד צבוע אסטיס (נילה, אינדיגו).

רְים, קצף הסבון. בִירַאִים, מעלה קצף.

רַכִיך, חלש, לא־חזק, רפה. רַכַאוִך, דברים חלושים ורפים.

רַכֹדַלֵה, רפיון והתרשלות. בְיִדרַכֹדַל, מתרשל. מתרפה במלאכתו.

רַכוַה, חצי היום.

רַכנֵה, הבטחה. אִרכַנָה, הבטיחו.

רְכֹץ, זול. רְכִיץ, מוזל. מְרַכְץ, מוכר בזול.

רַכצַה, בעיטה. רַכַצָה, בעט בו.

רַמַד, דלקת עינים קשה ומדבקת, פעילה ביחוד בראשית הקיץ, נמשכת משלשה ימים ועד שנים עשר יום, יש שנים שתוקפת למעלה ממחצית האוכלוסיה.

רְמִיד, עשב־בר ידוע, שכל הנוגע בו ונוגע אחר כך בעיניו גורם להן דלקת. /בהשאלה: אדם רע מעללים – רְמִיד.

רְמַלֵה, חולות.

רַסכֵה, יישוב־דעת ומתינות. רַאסְך, מתון ומיושב בדעותיו.

רַסַאךְ, בישול היטב. רַסַךְ אַלמַרַק, בישל את המרק זמן רב.

רעוד, רעמים.

רְערְעֵה, מרק־קרוש, בפרט של רגל.

רַפִיע, דק, לא עבה.

רַפלַה, שחוק והיתול, מושב־לצים.

רַקלֵה, ראה רַכַאוִך.

רַשִב, לחם שטרם בשל די צרכו, ובדברי חז״ל הִינָא.

ש

שַבוּח, תפישה והחזקה. שְבִחָה. תפשו והחזיקו. אִשבַח, החזק, תפוש.

שַבטַה, תפישת הבורח. שְבְטוּה, תפשוהו. שְבטו אַלסַארִק, תפשו את הגנב.

שְדֹח, חתך־קל על פני העור בסכין או בכל דבר חד. אִשתַדַח, נחתך בעור בשרו חתך־קל.

שַדף, הסתכלות בנערה מן הצד וכאילו אינו רואה אותה. בְיִשדִף, מסתכל בנערה.

שַדפַה, חתיכה קטנה מדבר־יבש, אוכל או כלי. שַדַף לָה לִגע, פרס לו פרוסה.

שַדפֵה, הטרדה. מַשדוּף, עסוק וטרוד. לַא דְגִיש דְשדִפנִי, אל תבוא להטרידני. (עיין תרגום יב־ע מלכים א יח כז כי שיח וכי שיג).

שְוַיֵה, אחרי־כן, בעוד זמן מה. גִי שְוַיֵה, בוא אחר־כן.

שַוכֵה, קוץ או חדק. אִדשַוַך, נעץ בו קוץ או קוצים.

שַוּלִי, יד־שמאל. אַשוַל, אדם־שמאלי, איטר יד ימינו.

שוּעֵה, לא־יפה, לא־נאה. מכוער.

שוּצַרִי, צרצר. רבים שַוצַר.

שְחִב, צרוד בגרונו.

שְחטַה, זריזות. מַשחוּט, זריז. בְיִשתְחַט, עושה מלאכתו בזריזות /בהשאלה: קְרץ מַשחוּט, כיכר־לחם אפוי היטב עד שנעשה יבש ופריך.

שֵׁט. קרע. מַשטוט, קרוע. שַׁטַטָה, קרעו לקרעים.

שְׁטר, טיפוס על עצים או כתלים. בְּישְׁטר, מטפס.

שַׁטֲרִי, או: אַךְ שַׁטֲרִי, אח מאם ולא מאב. אַב שַׁטֲרִי, אב־חורג, בעל האם.

שַׁיְבֶה, זקן, בא בימים.

שִׁיבָה, האם יש. שִׁיבָה מַעַךְ צַלִיט, היש לך שמן.

שִׁישֶׁה, נרגילה עשויה מן הבדיל והעופרת.

שְׁכַּאר, עיקום הפנים דרך לעג. בִּישְׁכָּר, מעקם פניו דרך־לעג.

שַׁכֹּט, כתב־יד עברי הרגיל בתימן, הידוע כאן בשם כתב רש״י.

שְׁכֹּטָה, סריטה קלה בגוף. מְשַׁלְכַּט, סרוט בגופו בכמה מקומות. אִשְׁתְכַּט, נסרט.

שְׁכֹּטָה, קו־דק של דיו, פסיק. מְשַׁכֹּטַט, מלא קוים של דיו.

שְׁכֹּמִי, חמור־קטן, עייר. ואולי נלמדה מן שכם בן חמור שבמקרא.

שְׁכֹּמִי, בור, עם הארץ, לא למדן. (״שכם בן־חמור״).

שְׁכֹּפֶה, כלי לשאיבת מים מן החבית, שאינו אלא מחצית הקנקן של הדלעת.

שַׁלַּאט, חמסן, גזלן, לא ישר בעניני־ממונות.

שַׁלוּל, הרמה ולקיחה. שַׁל, לקח, הרים.

שַׁלִילֶה, סמרטוט של בגד. מְשַׁלְשַׁל, לבוש בלאים וקרעים.

שְׁמִדְדֶה, סמרטוט־קטן, רבים שַׁמַאדֶד.

שְׂמָחוֹת, כינוי לימי האבילות. מְעַאהֶם שְׂמָחוֹת. הם שרוים באבילות. כיון שהמסכת הדנה בדיני האבילות נקראת ״מסכת שמחות״. אבל ריבוי של שמחה ממש נוהגים בתימן לומר שְׂמָחוֹת.

שַׁמִיר, שמינית ריאל.

שַׁמַתְהַוָא, שאיפת־אויר. טיול קצר מחוץ לעיר או בפרדסים.

שַׁן, מסננת. כלי מנוקב שבו מכשירים את הבשר.

שְׁנַאנֶה, פסולת הצימוקים הנשארים בדוד אחרי שהורתתו והופק מהם הערק.

שְׁנַק, תלייה. מַשְׁנוּק, תלוי. /בהשאלה: אדם הטרוד מאד בעסקיו. אֲנָא פִּי שַׁנְקִי וְתִשְׁנַאקִי וּבְנִתִּי בְּלַכְּטוּט, אני טרוד ותלוי ובתי דואגת להתקשטות. וכן אדם שמחזיק את צינור הנרגילה בפיו ואינו מעבירה לחברו או לשכנו, המצפה גם הוא לשאוף מעט, אומרים לו: שַׁנְקוּ חֻבַּארָה תלו את חובארה, ואז הוא מבין ומוסר את הצינור הלאה.

שְׁנִתְפֶה, ראה שְׁמִדְדֶה.

שְׁנִתְרֶה, ראה שַׁלִילֶה, וזו גרועה ממנה.

שְׁעֲבְטֶה, ראה שְׁעַבְכֶּה.

שְׁעֲבְכֶּה, תסבוכת של חוטים או של ענינים. מְשַׁעֲבַךְ, מסובך.

שַׁעְנָא, לולב.

שְׁעֲפַאל, או שַׁעֲפַלֶה, פיאות וזקן בלתי מסורקים ומסודרים. מְשַׁעְפַל, מי שפיאותיו וזקנו לא מסודרים אלא מגודלים פרא.

שְׁק, צד. שְׁקָה, בצדו, על־ידו. קַמְבַר שְׁקָה, ישב על ידו. שְׁקָה בְּיגְעָה, הצד כואב לו. /בהשאלה: מִן שְׁק יִדְכֹל אל חְמַאר וּמִן שְׁק יְקֻט אל מִסְמַאר, מצד אחד נכנס חמור שלם ומן הצד השני אפילו מסמר נקטם. הכוונה לאדם שבדברים מסויימים הוא מחמיר מאד ובדברים מסויימים הוא מקל ביותר.

שַׁקָא, שכר. /בהשאלה: ממתקים שההורים נותנים לנער בלכתו לבית הספר.

שְׁקְדַאף, עריכת העצים וסידורן בתנור לצורך ההסקה.

שַׁקְדַף, ישב כשברכיו זקופות ושוקיו צמודות ליריכיו.

שְׁקֶה, חתיכת־בד, שאינה גזורה ותפורה כלל׳ שהאשה עוטה ומתכסה בה מעל לכל בגדיה בצאתה לחוץ. מְשַׁקְקָה, עטויה בד זה. בְּדִשַׁקְק, עוטה בד זה.

שְׁקַרֶה, כלי של ברזל שמשתלשלים בו שלשה ווים משולשים, כצורה זו [צורה] והוא משמש למשיית דלי שנפל לבאר. קושרים שְׁקַרָה בחבל ומשלשלים אותה לבור ומנידים את החבל הנה והנה עד שיתפש הדלי. עושה

הפעולה ״בִּשַׁקִר״ כלי זה נקרא במשנה ״כדומים האשקלונים״.

שְׁקְרִי, אפרוח־קטן של תרנגולות.

שָׁרוּף, כינוי למוסלמים המתיחסים על זרע עלי, סירוס המלה הערבית ״שַׁרִיף״. רבים – שְׁרוּפִים.

שִׁרתֵּגֶה, חירחור שהגוסס משמיע סמוך למיתתו. בִּישַׁרתִג, משמיע חירחורים. /בהשאלה: צרידות, אדם־צרוד.

שִׁרך, או שִׁרכֶה, כמות מסויימת של בשר, שאדם קונה מן האטליז לצורך יומו. סַאר יִשַׁרך, הלך לקנות בשר.

שְׁרֹךְ, סדק. מַשרוֹךְ, סדוק.

שְׁרפְּטֶה, חתיכת בשר כחושה וגרועה, רבים שַׁרַאכְּט.

שְׁרצִי, כלבלב. /בהשאלה: אדם־בור, חסר־כבוד.

שַׁרקֶה, כשעתיים לאחר זריחת החמה. שַׁרַק, מאוחר. שַׁרַק, איחר לבוא או ללכת.

שַׁת, כלי־קטן, קלוע מן הגומא והנצרים, ומכסהו זקוף ומחודד. מניחים בו הולכי־דרכים ספל השתייה, ובערים מצניעים בו תכשיטים.

ת

תַבִיע, או תְבעִי, עגל. בן־בקר. /בהשאלה: אדם שאינו עצמאי במחשבתו אלא תמיד נספח להחלטת אחרים, כעגל שרודף ונספח לאמו.

תִגַאב, מעקה.

תַוסִלֶה, לעת־צורך. דבר שמכינים אותו לעת הצורך.

תַורֶה, עריבה גדולה העשויה מן הקש והשעם ודומיהן.

תַורַת אַלכִּיַאס, קלת שהאשה שמה בה כלי תפירתה, עשויה מקשין צבעוניים.

תְחוֹת טוּעַנִיָה, רבע ריאל, בא מן ״רוּבְּ־ע תחת משאר״ תרגומו ״רביע תחות טוענִיה״, השמיטו את הרביע והשאירו את ״תחות טועניה״.

תְחִרקַאק, או: חַרקֶקֶה, התקצפות, רוגז. בִּיתחַרקַק, רוגז ומתקצף.

תַיהֶה, יוהרנות. גסות־רוח. תַאיֶה, יהיר, גס־רוח.

תְכַארִיץ, חלקי השמלה הבאים משני הצדדים.

תִכְלַאם, חירוף, גידוף. תִכַלַם עֲלַיה, קיללו חירפו וגידפו. פצה פה נגדו.

תִכַעכַע, שחק בכל־פיו ובקול־רם.

תִלַאל, ריר היוצא מהפה אצל אדם רפוי עצבים וכן אצל תינוק. מְתַלִּל, מי שרירו זב מפיו.

תִכרַעַאן, רחיצת הפנים הידים ורגלים. תִכַרַעַן, או דִכַרַעַן, רחץ פניו ידיו ורגליו.

תַם, או: תַמַג, מלת הכחשה כמו אדרבה. אדם מספר לחברו, שפלוני יש לו צרות צרורות. החבר עונה: ״תַם, או: תַמַג קַדו מַאלָה שִׁי וּפִי אַלבַית קַדְם תִפרִגֶה. אדרבה, כבר הוטב לו ובביתו מצבם מרהיב.

תִנַאן, בכי והתמסכנות לא באמת. בִּיתַנַן, מראה בכי ומסכנות להשיג איזו מטרה.

תִנכַּאר, העמדת פנים נאותניות. מְתַנכִּר, מתגאה.

תִסלַאל, הליכה בשופי. תִסַלַל, או דִסַלַל, הלך בשופי ובחשאי שלא ירגישו בו.

תִערַדַאד, או דִערַדַאד, התאנות. חיפוש תואנות. בִּידַעַרַדַד, מחפש תואנות.

תִפרְגֶה, דבר נאה ומשובח שמרהיב העין. סַאר יִתפַרַג, הלך לראות תהלוכה או מוצג נאה.

תַקִיל דַם, כבד־דם. אדם בלתי נסבל.

תִרכַּאם, או תַרכַּמֶה, ישיבה שקטה ומכובדת. התנהגות מנומסת. מְתַרכִּם, יושב בכבוד ובנימוס. מתנהג כחשוב.

תַּרַם, או תַּרַמֶה, חסרון שן או שינים מן הפה. אַתּרַם, מי שחסרו לו שן או שינים. ובשפת הילדים תַּרַמַנדַג. ורגילים הילדים לשיר בלעג אחר חברם שנפלה לו שן: תַּרַמַנדַג, דַכַּל אַלמַדַג, בַאךְ בַיצַה, מַא זַד כַּרַג, תרגומו: החסר שן, נכנס ללול, הטיל ביצה, ולא יצא עוד.

תרתר, שמן חרדל.

תְשׁעוּבָּה, הזייה. מחשבה שאין לה על מה שתסמוך. מְשַׁעְב, בעל־הזיות.

תְשְׁלפַאט, טיפוס בקושי על קיר חלק או על עץ גבוה. בְּיִתשַׁלפַּט, מטפס בקושי.

/בהשאלה: אדם הרוצה להשיג דבר שהוא למעלה מכוחותיו.

תַתִיר, תשלום דמי המקח לאלתר.

מפתח השמות

מפתח הענינים

מפתח הענינים

מפתח הענינים

מפתח השירים

פזמונים

הלילות

מפתח מובאות

מפתח מובאות

בשם רחמן

בשם אשר לו הגדולה ומרומם על
כל ברכה ותהלה

1

כתובה צנעא תקנ"ד (1794). ברשות בית הנכות בצלאל בירושלים

2 לבוש בינוני של משפחה רגילה. במרכז ר׳ אהרן מנצורה (עמ׳ 264) לבוש טלית ״כיס״ (עמ׳ 140)

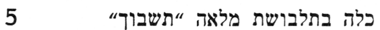

3 לבוש חגיגי

4

כלה בתלבושת מלאה "תשבוך" 5

חתן וכלה בעת הייחוד. משמאל — אם החתן 6

7 בסעודת נישואין. החתן במרכז ועל הקיר פרוש "סמאדאר"

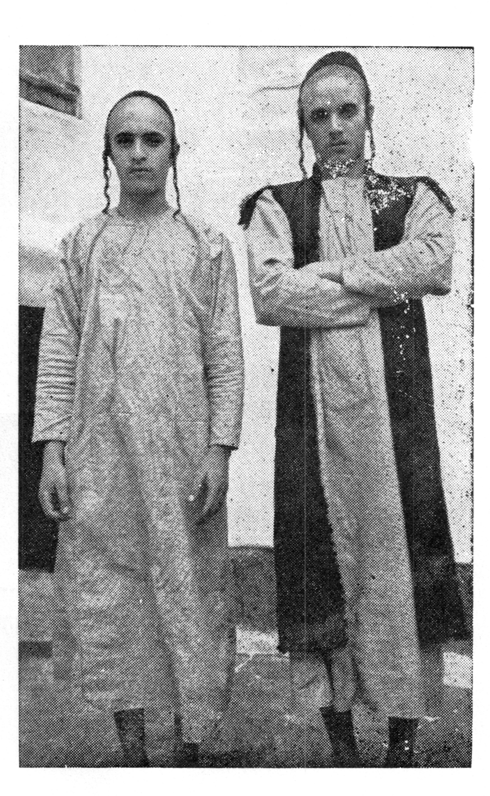
8 מסיבת רעים בבית החתן לפני שבת ההתחלה

9 אשה לוטה פניה בצאתה לרחוב

10 "מצון" לבוש של זקנות (עמ' 188)

11 "מדני" — לבוש לערב שבת אחר הצהרים

12 ילדה עדויה "כשח" ו"לאזם" על ליבה
ומחרוזת "סבת" על ידיה

13 יולדת בתלבושתה מאחורי ה״זווה״ (עמ׳ 180)

14 לבוש בינוני של משפחה אמידה. הרדיד שעל ראש הנשים מקופל לשניים
כשהן יוצאות למקום קרוב או כשהן בבית וזרים נכנסים ויוצאים בו

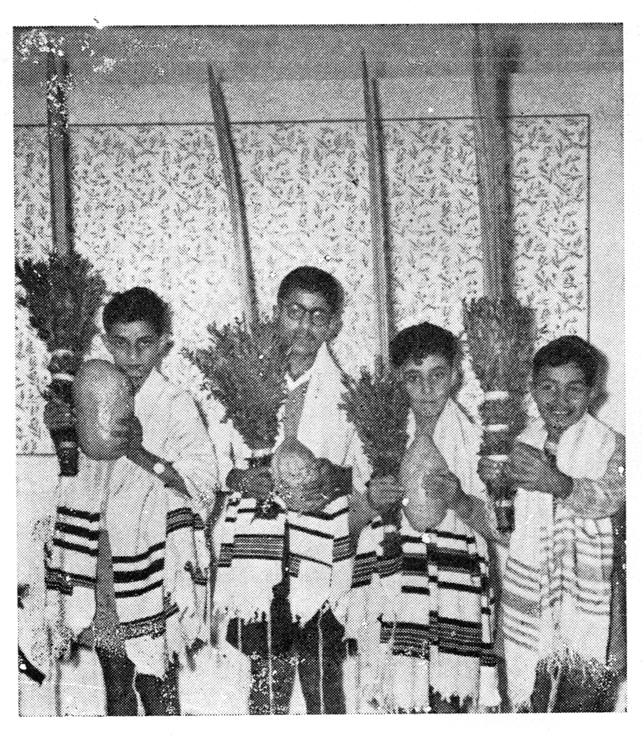
15 שולחן הסדר בליל פסח (עמ' 19)

סוכה במטבע מימי בר־כוכבא

לולב ואתרוג
אגידתם דומה לאגידתם
של הלולבים בתימן
אלא שבעת האגידה
הפרידו העלים התחתונים
כדי שייראו כחצי לסמל
"גירא בעיניה דסטנא"
(סוכה לח, א)

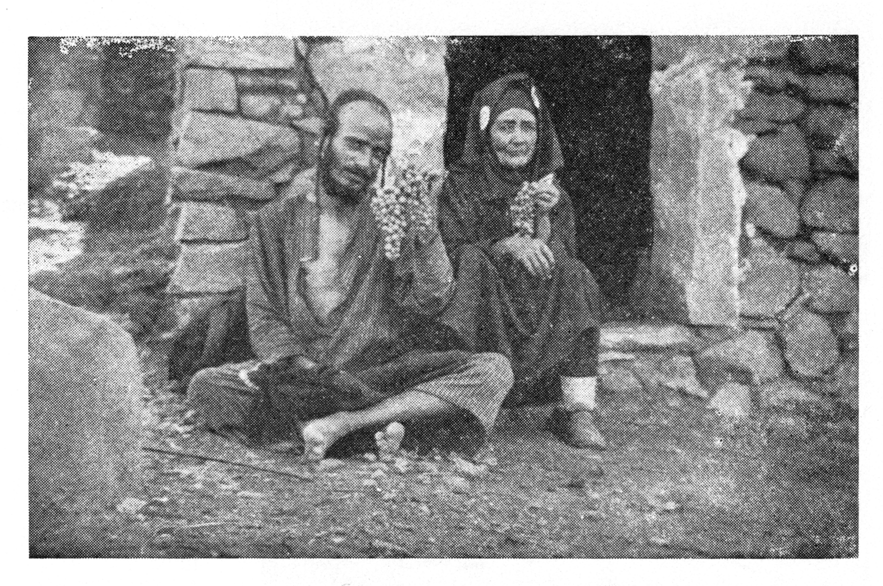
17

16 לולב בחבילת הדסים גדולה (עמ' 33)

18 מראה נערים בתלבושת הרחוב והנשים בתלבושת הבית בשבת

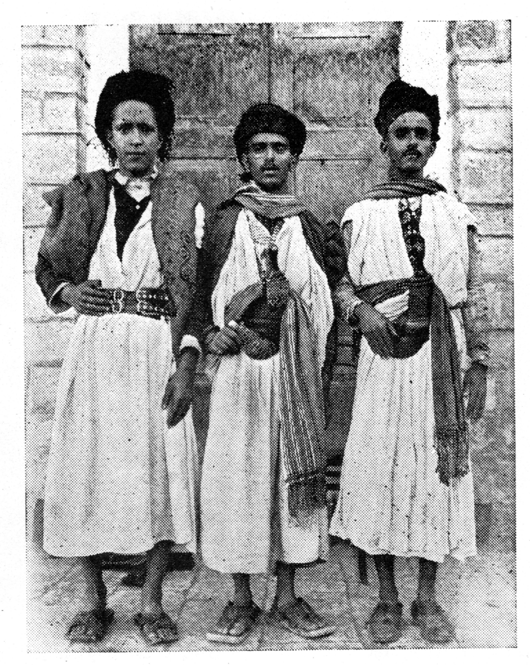
19 אבל, בידו אשכול ענבים ובגדו קרוע מן הצד (עמ׳ 248)

20 לבוש ערבי רגיל. מזכירי המלך יושבים ועוזריהם עומדים

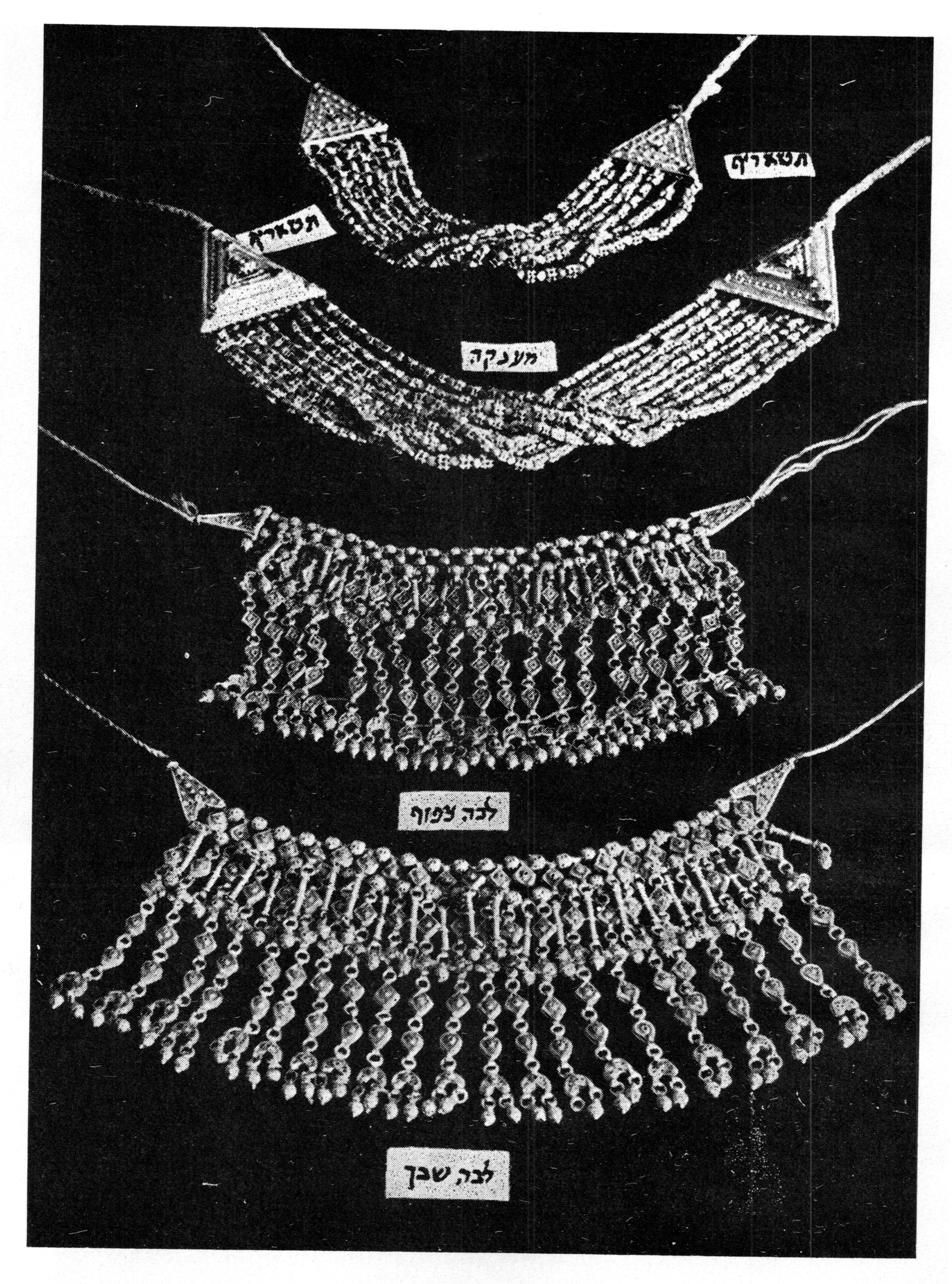
21 ״באב אלסבח״. ברקע — הארמון של המלך ״דאר אלשכר״ (ארמון התודה)

22 שומרי־ראש למלך

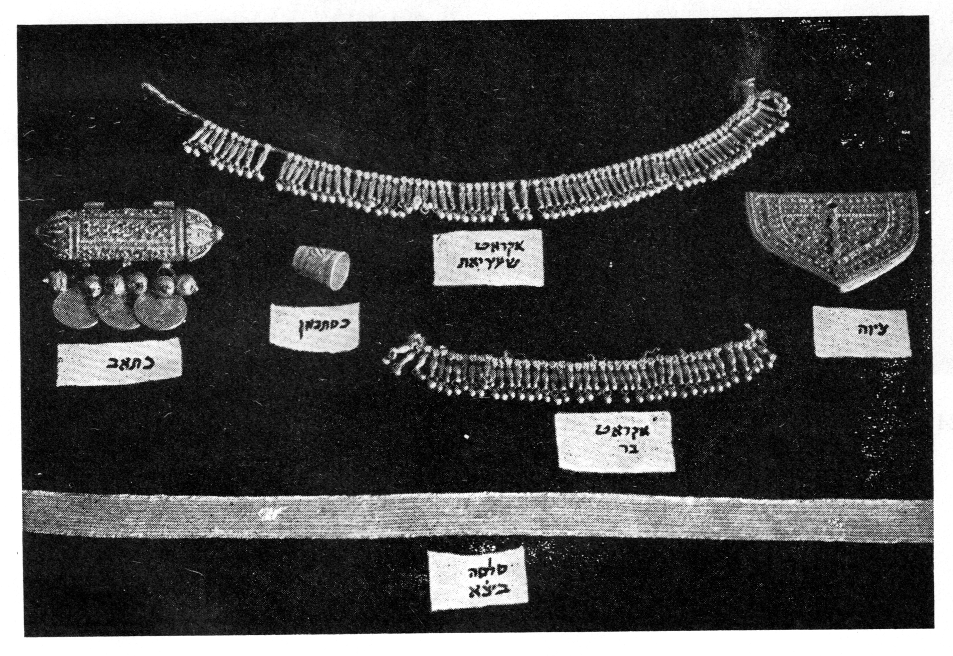
23 שנים מילדי המלך

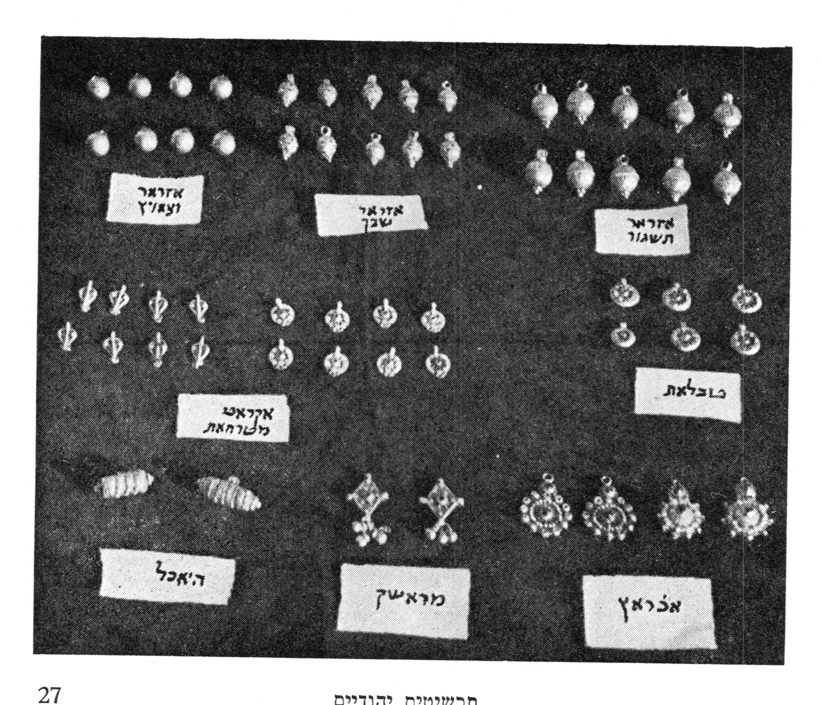
תכשיטים יהודיים : צורות ענק

תורכבה קבל
בקירקוש מזהר
מרצף

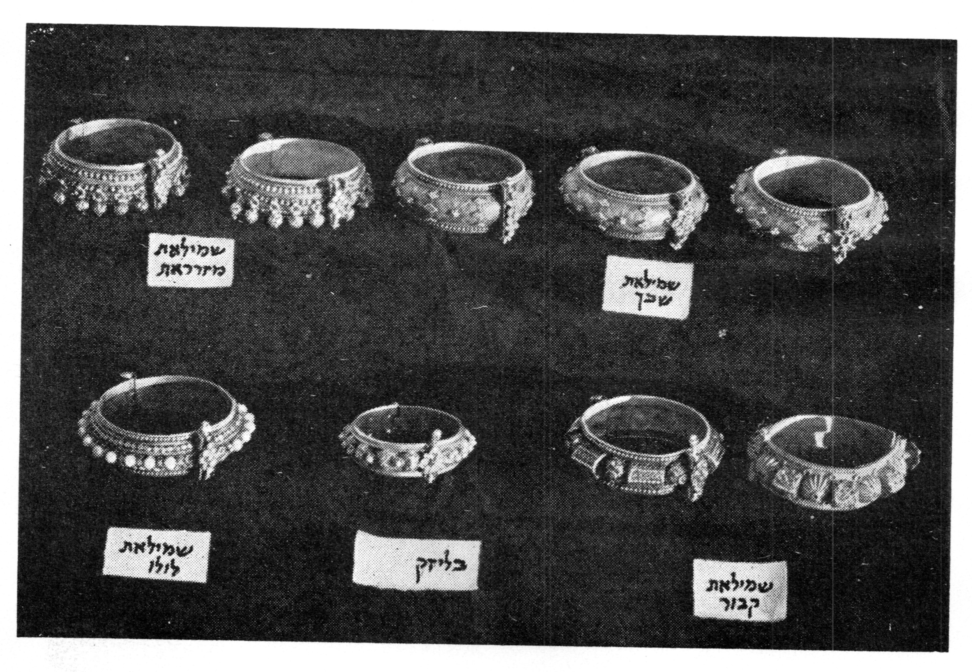
25

26 תכשיטים יהודיים

27 תכשיטים יהודיים

28 תכשיטים יהודיים : צמידים